

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**İNÖNÜ DÖNEMİNDE KEMALİZM:
DEĞİŞİM VE SÜREKLİLİK (1938-1950)**

Haydar Seçkin ÇELİK

DOKTORA TEZİ

ANKARA 2016

Doktora Tezi olarak sunduğum “İnönü döneminde Kemalizm: Değişim ve Süreklilik (1938-1950)”adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

30 /06/2016

H. Seçkin ÇELİK

H.Ü.

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Üye : Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Danışman)

Üye : Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ

Üye : Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

Üye : Doç. Dr. İlker AYTÜRK

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../.....

Prof. Dr. Fatma ACUN

Enstitü Müdürü

ÖZET

ÇELİK, Haydar Seçkin, İnönü Döneminde Kemalizm: Değişim ve Süreklilik (1938-1950), Doktora Tezi, Ankara, 2016.

İnönü dönemi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en tartışmalı konularından biridir. Bugüne değin döneme ilişkin pek çok çalışma yapılmıştır; ancak dönemi ideolojik değişim ve süreklilik bakımından inceleyen ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada söz konusu dönemde devletin resmî ideolojisi konumunda olan Kemalizm'deki değişiklik ve süreklilik unsurları, teorik bir analizle değerlendirilmektedir.

Atatürk dönemi, birçok kapsamlı reformun süratli bir biçimde gerçekleştiği devrimci bir dönemdir. Kemalizm'in temel çerçevesi de bu dönemde belirlenmişti. Ancak dönemin bir arayış dönemi olması sebebiyle, pek çok konuda yeni ilkeler doğrultusunda yapılacak uygulamalar tartışılmaya devam ediyordu. İnönü döneminin başından itibaren bu tartışmaları görmek mümkündür. Söz konusu tartışmalarda, Atatürk döneminin radikalizminin daha evrimci düşüncelerle dengelenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, radikalizm döneminde atılan bazı adımların aşırılığı da gündeme getirilmekteydi. Yine de Kemalizm'e muhalif olanların itirazları, tek parti döneminin sonuna kadar yeterince güçlü bir etki oluşturmadı. Çok partili hayata geçilmesinden sonra, Kemalist prensipler birçok açıdan tartışılmaya başladı. Bu tartışmaların önemli bir kısmının kökleri, tek parti döneminde bulunmaktaydı. İnönü liderliğindeki CHP'nin politikasıysa, devrim ilkelerini revize ederek korumak ve bu ilkeleri ihlal etmeksizin toplumdaki tepkilere cevap vermek şeklinde ortaya çıktı. Kemalizm'in yeniden formüle edilmesinde, Kemalist prensiplerin, II. Dünya Savaşı sonrası konjonktürde yükselişe geçen liberal demokrasi ile milliyetçi muhafazakârlığın ve dünyadaki ve Türkiye'deki siyasal, sosyal ve iktisadî gelişmelerin etkileşiminin belirleyici olduğu söylenebilir. Sonuçta ortaya çıkan değişimsel çok-katmanlı olarak okunmalıdır. Siyasal alanda kısmî bir liberalleşme yaşanırken, sosyo-kültürel alanda gerileme eğilimleri görülmekteydi.

Anahtar Kelimeler: İnönü dönemi, Kemalizm, ideoloji, ideolojik değişim, CHP.

ABSTRACT

ÇELİK, Haydar Seçkin, *Kemalism in The İnönü Era: Change and Continuity (1938-1950)*, PhD Thesis, Ankara, 2016.

Inonu era is one of the most controversial topics of the history of the Republic of Turkey. Until now, there have been numerous works done but any of them is comprehensive about ideological change and continuity of this period. In this study, continuous and changing patterns of Kemalism that the valid formal ideology of the era will be reexamined.

Fundamentals of Kemalism were identified in Atatürk era, during which great numbers of broad reforms were carried into effect. However, ways of implementation of these reforms in accordance with the new principles were continued to be discussed. It is obvious to observe them along Inonu era. The main characteristic of these debates is to balance revolutionary side of Atatürk's thoughts with more evolutionary ideas. In addition to this, extremities of some reforms during the radical period were brought into question by dissidents of Kemalism that they did not have an impact until end of one-party rule, yet. After transition to multi-party rule, Kemalist principles were interrogated in many aspects. Notwithstanding, origin of disapprovals is to found in one-party period. Protection of the principles of Kemalist revolution by revision and trying to find answers of social reactions by not violating the principles were essentials of Inonu-led RPP. It should also have noted that interaction occurred between post World War II values such as liberal democracy and conservative nationalism had crucial effects on reformulation of Kemalism along with other political, social and economical developments throughout the world. After all, change of Kemalism must be conceived by a multi layer way. So that, when there were liberalization in political sphere, socio-cultural sphere were in decline.

Key Words: İnönü era, Kemalism, ideology, ideological change, RPP.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

İDEOLOJİ, RESMÎ İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK DEĞİŞİM

1.1. İdeoloji.....	20
1.2. Resmi İdeoloji, İdeolojik İktidar ve Siyasal Rejim	40
1.3. Resmi İdeolojide Değişim	46
1.4. Devlet İdeolojisi Olarak Kemalizm.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

2. KEMALİZM ŞEKİLLENİRKEN DÜNYA VE TÜRKİYE: SİYASAL, SOSYAL, İKTİSADİ GELİŞMELER VE İDEOLOJİLER

2.1. Kemalizm'in Ortaya Çıktığı Dünya: Bir Panorama (1919-1939)	57
2.2. Cumhuriyet'in Eşiğinde Türkiye: Önde Gelen İdeolojik Akımlar ve Bu Akımların Siyasal Programlarına Bir Bakış	68
2.2.1. İslamcılığın ve Türkçülüğün Yükselişi.....	73
2.2.2. Türk-İslamcılık, Millî İktisat ve Devletçilik.....	77
2.2.3. Turancılık, İttihat ve Terakki ve I. Dünya Savaşının Karmaşık Yüksek Siyaseti.....	79
2.2.4. Modernizm ve Batıcılık	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ANA HATLARIYLA ATATÜRK DÖNEMİNDE KEMALİZM

3.1. Kemalizm ve Lider Kültü Sorunsalı.....	83
---	----

3.1.1. Mustafa Kemal'in Karizmatik Bir Lider Olarak Ortaya Çıkışı ve Karizmatik Liderlikle İlgili Görüşleri.....	86
3.1.1.1. Nutuk'ta Liderin Özalgısı ve Devrimdeki Rolü.....	99
3.1.1.2. Bayönder ve Liderin Gelecek Nesillere Betimlenişi.....	103
3.1.2. Kült Yazını, Kült Sembolleri ve Kültün Sınırları.....	106
3.1.3. Lider Kültünün Ortaya Çıkış Nedenleri	113
3.2. Cumhuriyet Devrimi ve Cumhuriyetçilik.....	115
3.3. Kemalizm'de Demokrasiye Bakış: İdeal ve Pratik	124
3.4. Halkçılık	138
3.5. Devletçilik ve Millî İktisat	146
3.6. Milliyetçilik	152
3.6.1. İki Büyük Milliyetçi Proje: Türk Tarih ve Dil Tezleri.....	164
3.6.1.1. Türk Tarih Tezi	164
3.6.1.2. Türk Dil Tezi ve Güneş Dil Teorisi	173
3.6.2. Milliyetçilik ve <i>Ancien Regime</i> 'e İdealist Eleştiri.....	185
3.6.3. Milliyetçilik ve Anti-Emperyalizm Sorunsalı	186
3.7. Laiklik: Cumhuriyetçi Modernizmin Temeli	193
3.7.1. Laik Cumhuriyet: Fikri Temeller, Mental ve Kurumsal Dönüşüm.....	198
3.7.1.1. Laiklik, Medreseler, İmam-Hatipler, “Hocalar” ve Milli Eğitim	201
3.7.1.2. Tarikatler ve Dini Önderlere Karşı Tutum.....	206
3.7.1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluşu ve İşlevleri.....	210
3.7.1.4. Dinde Reform Deneyi	215
3.7.1.5. Laik ve Millî Ahlak	218
3.7.1.6. Hukuk Devrimi ve Laiklik	221
3.7.2. Laiklik ve <i>Ancien Regime</i> 'in Maddî Eleştirisi.....	226
3.8. Batıcılık ve Modernizm.....	227
3.9. Devrimcilik.....	240
3.10. Diğer İdeolojiler Karşısında Kemalizm.....	244

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İNÖNÜ DÖNEMİNDE KEMALİZM

4.1. İnönü Döneminde Halef-Selef İlişkisi ve Atatürk-İnönü İmajları	258
4.1.1. Atatürk ve İnönü'nün Yaklaşım Farkları.....	258
4.1.2. Atatürk'le İnönü Arasında Yaşanan Sorunlar	262
4.1.3. İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Millî Şef Oluşu	274
4.1.4. İnönü Döneminde Atatürk ve İnönü İmajları	277
4.2. Cumhuriyetçilik.....	291
4.3. Demokrasi, Çok Partili Hayata Geçiş ve Siyasî Rejimin Sınırları	298
4.3.1. Netliğe Kavuşmamış Bir İdeal Olarak Demokrasi (1938-1945).....	298
4.3.1.1. Demokrasinin Özü ve Aranan Biçimi	300
4.3.2. Sıkı Kontrol Altında Bir Basın	309
4.3.3. “Halk İdaresine Uygun Murakabe”: Çok Partili Hayat Öncesinde “Tek Partili Demokrasi Arayışları” ve Uygulamalar	315
4.3.4. Çok Partili Hayata Geçiş: Batı Tipi Demokrasiye Doğru Çekingen Adımlar	322
4.3.4.1. “Demokrasiye Geçmek”: İki Tartışma.....	322
4.3.5.2. Soğuk Savaş Dönemi Türk Demokrasisinin Temelleri: Demokrasinin Niteliği Üzerine Tartışmalar ve Rejimin Sınırlarının Çizilmesi	332
4.4. Halkçılık	353
4.4.1. Köylünün Eğitimi ve “Köyün Canlandırılması” ve Kalkındırılması: Köy Enstitüleri Projesi ve Düşünsel Arka Planı.....	353
4.4.1.1. Köy Enstitülerine Giden Yol.....	353
4.4.1.2. Köy Enstitülerinin Mimarları ve Düşünsel Temeli: Tonguç, Yücel ve İnönü	355
4.4.1.2.1. Köy Enstitülerinin Kuramcısı: İsmail Hakkı Tonguç.....	356

4.4.1.2.2. Fikir Ortağı ve Siyasî Destekleyici: Hasan Âli Yücel.....	363
4.4.1.2.3. En Üst Kademedeki Siyasî Destek: İsmet İnönü	365
4.4.1.3. Köy Enstitülerine Erken Muhalefet: Uzmanlar ve Siyasîler.....	368
4.4.1.3.1. Köy Enstitülerine Pedagojik ve İdeolojik Muhalefet: Halil Fikret Kanat ve Emin Soysal.....	368
4.4.1.3.2. Köy Enstitüleri Kanunları ve Meclis'teki Muhalefet	374
4.4.1.4. Köy Enstitüleri'nde Eğitim ve Yaşam Üzerine.....	382
4.4.1.5. Köy Enstitülerinin “İslah Edilmesi” ve Halkçı ve Köycü Bir Eğitim Deneyinin Sonu	386
4.4.2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu.....	399
4.4.3. İkinci Dünya Savaşı'ndan Savaş Sonrasına Sosyal Politikalar	411
4.4.3.1. Savaşa Katılmayan Bir Ülkenin Ekonomik ve Sosyal Sorunları ve Üretilen Politikalar	412
4.4.3.2. Savaş Sonrası Dönemde Sosyal Politikalar ve Anti- Komünist, Devletçi-Halkçılık	420
4.5. Devletçilik	433
4.5.1. Devletçilik, Savaş Ekonomisi ve Sonrası: Yalpalamalar, Başarılar, Eleştiriler, Savunular ve Yeni Yönelimler.....	433
4.5.2. 1947 Kurultayı'nda Devletçilik Tartışmaları ve Devletçiliğin Yeniden Tanımlanması.....	444
4.6. Milliyetçilik: Radikal Modernizme Tepki ve Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi.....	450
4.6.1. Yumuşak Geçiş: Tarih ve Dil Çalışmalarında Değişen Yönelimler.....	451
4.6.1.1. Tarih Kongreleri.....	452
4.6.1.2. Tarih Kitaplarındaki Yansımalar.....	458

4.6.1.3. Dil Devrimi'nin Savunulması, Tartışmalar ve Dil Kongreleri.....	460
4.6.2. Varlık Vergisi ve Milliyetçilik Tartışmaları.....	469
4.6.3. Türkçü-Turancılarla İlişkiler ve 1944 Irkçılık Turancılık Davası.....	476
4.6.4. Anti-Komünist Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi.....	490
4.6.5. 1947 CHP Kurultayı'nda Milliyetçilik Tartışmaları.....	500
4.6.6. Dış Politika ve Kemalist Milliyetçilik-Bağımsızlıkçılık: Bir Değerlendirme.....	505
4.7. Laiklik.....	516
4.7.1. 1947 CHP Kongresi ve Laiklik Tartışmaları.....	524
4.7.2. Din Eğitiminde Politika Değişikliği: Din Dersleri, İmam-Hatip Kursları ve İlahiyat Fakültesi.....	538
4.7.3. Türbeler Sorunu.....	544
4.7.4. Devrim ve Laiklik Karşısı Eylemler ve Tedbirler.....	548
4.7.5. Laiklik ve Değişen Siyasi ve Toplumsal İklim: Resmî İdeoloji Her Şeyi Açıklar mı?.....	555
4.8. Batıcılık ve Modernizm.....	557
4.8.1. Batılılaşmada Yeni Arayışlar: Hümanizm Akımı.....	557
4.8.2. Modernizm ve Milliyetçilik: Sanat Alanındaki Gelişmeler.....	566
4.8.3. Modernleşme ve Kadınlık Durumu.....	576
4.9. Devrimcilik: Devrimci Dönemin Sonu ve Devrimciliğin Korumacılık ve Reformizm Ekseninde Yeniden Tanımlanması.....	579
SONUÇ.....	586
BİBLİYOGRAFYA.....	601

ÖNSÖZ

Bu çalışma uzun süredir Kemalizm ve tek parti dönemi üzerine yaptığım okuma ve araştırmaların sonucu olarak ortaya çıktı. Konu olarak İnönü dönemini seçmemin nedeni, gerek tarihçiler ve araştırmacılar arasında gerekse popüler düzeyde konunun çok tartışmalı olması ve yapmış olduğum okumaların bazı hususlarda beni tatmin etmemiş olmasıydı. Kuşkusuz bugüne değin yapılan araştırmaların öneminin farkındayım; ancak benim ele aldığım özgül konu (ideoloji), kapsam ve yöntemle olmasa da, İnönü dönemine ilişkin yazılmış bunca eserin üstüne bir yenisini eklemek için araştırmacının tatmin olmadığı noktaların bulunması da zorunludur. Bir okuyucu ve bilim yolcusu olarak, ideolojik değişimin ya da sürekliliğin, tutarlı ve kavramsal araçları net bir teorik çerçeve olmaksızın hakkıyla değerlendirilemeyeceği kanaatine vardım. Bu sebeple teorik analiz araçlarına önem verdim. Hiç şüphesiz belli bir zaman zarfında hem teorik hem de ampirik derinliği yakalamanın zorluklarını yaşadım; ancak bilimsel çalışmanın bu iki kertesine de önem vermeyi ihmal etmedim.

Çalışmam sırasında farkına vardığım bir başka husus, özellikle sosyal bilimler alanında, bir çalışmanın değişik şekillerde yazılablmesinin ne kadar mümkün ve bir konuda hakikate ulaşmanın ne kadar güç olduğudur. Yine de ünlü tarihçi Marc Bloch'un kavrayışıyla söylersem, olayları ve kişileri yargılama değil; anlama amaçlı olarak değerlendirmeye çalıştım. Sanıyorum ele aldığım konuda yapılan çalışmalar ve dile getirilen yorumlar için, en çok eleştirebileceğim konu da budur. Anlamak için teorik derinliğimi genişletmeye ve ulaşabildiğim kadar çok kaynağa ulaşmaya çalıştım. Birçok defa, ulaştığım kaynaklar, olayı değerlendiriş biçimimi gözden geçirmeme yol açtı. Bu nedenle kaynakların engin denizinde yaptığım yolculuğun, kavrayışımın derinleşmesi için çok verimli olduğunu söyleyebilirim.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bazı kişilere özel olarak teşekkür etmem gerekiyor. Öncelikle çalışmam sırasında her türlü kolaylığı gösteren, önerileriyle çalışmamın gelişmesine katkıda bulunan danışmanım Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a teşekkür ediyorum. Çalışmamı okuyan ve değerli önerilerini benimle paylaşan tez

izleme komitesi ve jüri üyelerine de ayrı ayrı teşekkür ederim. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nden Mehmet Akbulut'a ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına da yardımseverliklerinden ötürü teşekkür ediyorum. Bu zorlu süreçte yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen başta annem ve babam olmak üzere aileme de teşekkür borçluyum.

H. Seçkin ÇELİK



KISALTMALAR

- A.g.e.** : Adı geçen eser
- A.g.m.** : Adı geçen makale
- ADB** : S.S.C.B. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)
- ASD** : Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
- AÜSBF** : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
- BCA** : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- CHF** : Cumhuriyet Halk Fırkası
- CHP** : Cumhuriyet Halk Partisi
- ÇTK** : Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
- DP** : Demokrat Parti
- DTCF** : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
- FRUS** : Foreign Relations of the United States
- ILO** : Uluslararası Çalışma Örgütü
- İDT** : İktisadi Devlet Teşekkülleri
- İTC** : İttihat ve Terakki Cemiyeti
- MKK** : Milli Korunma Kanunu
- MKP** : Milli Kalkınma Partisi
- OTDP** : Olaylarla Türk Dış Politikası
- SCF** : Serbest Cumhuriyet Fırkası

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TCK : Türk Ceza Kanunu

TDK : Türk Dil Kurumu

TDP : Türk Dış Politikası: Kuruluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler,
Yorumlar

TDTC : Türk Dili Tetkik Cemiyeti

TKP : Türkiye Komünist Partisi

TMV : Toprak Mahsulleri Vergisi

TTK : Türk Tarih Kurumu

TTTC : Türk Tarih Tetkik Cemiyeti

GİRİŞ

İnönü dönemi, Cumhuriyet tarihinin en tartışmalı ve dolayısıyla üzerine en çok yazılan, konuşulan dönemlerinden biridir. Bu, akademik çevrelerde olduğu kadar, popüler yazında da böyledir. Daha fazlası, siyasî söylemde de İnönü'nün şahsına ve dönemine ilişkin değerlendirmeler, hâlâ önemli bir yer işgal etmektedir.¹

İnönü dönemi iki açıdan önemli bulunmaktadır: Birincisi, Atatürk'ün siyasî halefi olması nedeniyledir. Bu durum, devamlı surette Atatürk ve İnönü dönemlerinin kıyaslanmasını beraberinde getirmiştir. Diğerisi ise İnönü döneminin modern Türkiye tarihinin pek çok önemli dönemecini ve dolayısıyla oldukça kritik kararların alındığı bir zaman dilimini işaret etmesidir. Bu açıdan bakılınca İnönü dönemi, çeşitli taraflar için, modern Türkiye'yi tartışmak ve modern Türkiye üzerine sahip olunan tezleri somutlaştırmak için görünürde tarihsel ancak esasta siyasal bir arena olmuştur. Konu, oldukça siyasal olduğu için, bir tarihçi açısından çalışılması adeta fazladan titizlik gerektiren bir nitelik gösterir. Zira çoğu kez gereğinden fazla siyasallaşmış tezlerle² dönemin soğukkanlı bir yorumu arasında ciddi bir uçurum ortaya çıkmaktadır. Bu sebeptendir ki İnönü dönemiyle ilgili herhangi bir çalışma, dönemine ilişkin tarihyazımını eleştirel bir süzgeçten geçirmekle işe başlamalıdır.

Bu çalışmada İnönü döneminde resmi ideolojideki (Kemalizm) süreklilik ve değişim ele alınmaktadır. Konu üzerine yapılan pek çok tartışmanın da hemen akla getireceği üzere, bu hususta çeşitli çalışmalarda farklı açılardan konuya ilişkin görüşler ileri sürülmüştür. Ne var ki, kapsamlı bir biçimde resmi ideolojideki değişim

¹ Şevket Süreyya, İnönü üzerine ünlü biyografisi **İkinci Adam**'ı yazarken, şu kaydı düşmeyi ihmal etmemiştir: "Gerçi bu şahsiyet, artık fani hayattan göçmüştür. Ama şu bir gerçektir ki, bugün de yurdumuzda kamuoyu, İnönü'nün etrafında olduğu kadar hiçbir şahsiyet etrafında çatkin ve çekişmeli değildir." Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam (1938-1950)**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 8. Aydemir'in çalışmasının ilk baskısı henüz İnönü hayattayken yapılmıştı. Dolayısıyla Aydemir'in bu değerlendirmesinin eserin İnönü'nün vefatından sonra yapılan bir baskısında geçtiğini hatırlamak gerekmektedir.

² Sosyal bilimler alanındaki çalışmaların tamamen nesnel bir şekilde gerçekleştirilebileceği görüşünü savunan neredeyse kimse kalmamıştır. Olguların bize oldukları gibi görünmedikleri ve zaten bunun içindir ki bilime ihtiyaç duyulduğu görüşü, artık büyük ölçüde kabul görmektedir. Bununla birlikte mutlak rölativizme giden post-modern etki altındaki tarih görüşü, Fay'ın ikna edici bir biçimde ortaya koyduğu üzere, tam anlamıyla bir totolojiye yol açar. Bu çalışmanın yazarı, rölativist değil; fakat perpektivist bir yaklaşımı benimsemekte, olguların kavranışında daha inceltilmiş kavramların ve teorilerin geliştirilmesinin mümkün olduğu savunmaktadır. Bkz. Brian Fay, **Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çok Kültürlü Bir Yaklaşım**, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

ve sürekliliğin ele alınmadığı görüşündeyiz. Fakat bu çalışmanın yapılmasındaki esas saik, bir kapsam probleminden çok, ileri sürülen tezlerin yukarıda da belirtildiği gibi çoğu kez aşırı siyasallaşmış ya da indirgemeci bir mahiyet göstermesidir. Konu, ideolojilerin modern Türkiye tarihine dair tezlerinin somutlaştırıldığı siyasî bir arena işlevi görünce, çeşitli ideolojik stratejilerle el ele giden çalışmalar birbirini izlemiştir. Bu çalışmalara ilişkin temel eksiklikler aşağıda dile getirilecektir; ancak öncelikle İnönü döneminde Kemalizm'in konumuna dair farklı tezleri ele almak istiyorum.

Hemen belirtmek gerekir ki Atatürk ve İnönü dönemlerini mukayese eden ve Kemalizm'e ve devrime dair İnönü ve CHP'ye eleştiriler getiren görüşler, henüz İnönü döneminde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tartışma, neredeyse sıfır noktasına kadar geriye gider. Eleştiriler, temelde, izlenen politikalara eleştiri yöneltmenin daha mümkün hale geldiği 1945'ten itibaren başlar³; ancak kapsam bakımından 1945'ten öncesini de içine alır. Örneğin Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Nadir Nadi, anılarında, özellikle 1945 sonrası İnönü dönemini bir "Kemalizm'den tavizler dönemi" olarak eleştirirler. Behçet Kemal Çağlar da, 1949 senesinde CHP'den istifa ederken, partiyi altı ilkedan ayrılmakla suçlamıştır. Süreklilik ve değişime ilişkin tartışma, buradan başlayıp günümüze değin süregelmiştir. İlginçtir ki İnönü de, kendisine yöneltilen eleştiriler üzerine, kendisinin sadece Kemalizm üzerinde bazı "rötuşlar" yaptığını söylemiş, bu rötuşlarla DP'nin yaptığını iddia ettiği inkâr arasındaki farka dikkat çekmiştir.⁴ Birinci ağızdan gelen bu kabul ve iddia, tartışmaya farklı bir boyut kazandırmaktadır.

Anlaşılabileceği üzere en genel biçimiyle konuya ilişkin tezler, sürekliliği ve değişimi hatta bozulmayı savunan yaklaşımlar olarak sınıflandırılabilir. Sürekliliği veya değişimi savunanlar da kendi içlerinde ayrıca sınıflandırılabilirler. Sürekliliği savunanlar, temelde önemli bir değişimin olmadığını -bazı eleştirilecek ya da işaret

³ Atatürk'e yakın isimlerden Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk'ün vefatından sonra neredeyse sürekli olarak muhalefet gösteren isimlerin başında gelmektedir.

⁴ Akt. Tarhan Erdem, "CHP'de Parti İçi Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm**, Ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 454.

edilmesi gereken yanlar olsa bile- ileri sürenler ile bir revizyonla sürekliliğin sağlandığını ileri sürenler şeklinde ikiye ayrılabilir.⁵

Temelde önemli bir farklılık olmadığı yönündeki tezi -farklı bakış açılarına karşın- Taha Parla, Ahmet Demirel, Metin Heper, Kemal Karpat, Sina Akşin ve Şerafettin Turan gibi isimler savunmaktadır.

Taha Parla, Türkiye’de **Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları** adlı çalışmasında, Atatürk ve İnönü dönemleri arasında net bir süreklilik olduğunu ileri sürer. Parla’ya göre Kemalizm, “bütünlüğü ve sürekliliği” olan bir ideolojidir ve “tarihsel Kemalizm’in kurumsal ideolojisinin sahibi olan CHP” de, Atatürk’ün temel görüşlerinden ayrılmamıştır ve bu mümkün de değildir. Atatürk’ün ölümünden sonra ise aynı esasların sadece biraz katılaştığı söylenebilir; fakat örneğin 1939 Parti Programında kayda değer bir değişiklik yoktur.⁶

Ahmet Demirel ise İnönü’ye ilişkin makalesinde ifade ettiği şu görüşleriyle sürekliliği savunur:

İnönü, başbakan ve CHP genel başkan vekili olarak Kemalizmin inşası sürecinde anahtar bir rol oynamıştır.(...) aslında İnönü’nün başbakan olarak başında bulunduğu icraatın (1935’te) resmen Kemalizm olarak tanımlanmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Böyle olunca, Türkiye’de zaman zaman yapılan Atatürk-İnönü ayrımı geçersizdir.(Ya da şimdilik en azından Tek Parti dönemi için böyle bir ayrımın geçersiz olduğu(nu) rahatlıkla söylenebilir.) Tek Parti dönemi boyunca Kemalizmin ilkeleri konusunda Atatürk ile İnönü arasında hiçbir önemli fikir ayrılığı olmamış; aksine İnönü bu ilkelerin hayata geçiricisi olmuş ya da onun döneminde hayata geçirilmiş olan ilkeler Kemalizmin prensipleri içinde sayılmıştır.⁷

⁵ Burada şüphesiz konuyla ilgili görüş belirten tüm yazarların eserlerine işaret edilmemiştir. Yine de konumuzla doğrudan ilgili tespitlerde bulunan ve iyi bilinen eserlerin azımsanmayacak bir kısmı burada ele alınarak temel tezler açıklanmaya çalışılmıştır.

⁶ Bkz. Taha Parla, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt 3- Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 21-23, Haydar Seçkin Çelik, “Şükrü Hanioglu’nun Atatürk: An Intellectual Biography Adlı Kitabı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Okuma”, **Türkiye Günlüğü**, S:110, Ankara, 2012, s. 158.

⁷ Ahmet Demirel, “İsmet İnönü”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm**, s. 129.

Daha yeni bir çalışmasında ise Demirel, TBMM’yi oluşturan siyasal elitin sürekliliğini saptayarak süreklilik tezini güçlendirici bulgularını ortaya koymuştur.⁸

Heper, İnönü üzerine yaptığı biyografik çalışmasında, vurgulu bir şekilde süreklilik tezini dile getirir. Heper’e göre “Atatürk’ün ölümünden önce ve sonra, İnönü ülkedeki Batılılaşma reformlarının baş savunucusu ve uygulayıcısı ol(muştur).” Pek çok eleştiride ifade edildiğinin aksine, İnönü “Milli Şef”lik unvanını diktatör olmak için almamıştır; bu unvan otorite boşluğunu doldurmak ve ulusal amaçlara ulaşmak için kullanılan bir araçtan ibarettir. Demokrasiye geçiş ve halkın temayyülerine daha uygun hareket etme tarzı ise, seçim kazanmak için yapılmamıştır. Heper’in bu görüşlerinden, çok partili hayata geçişi ya da bu süreçteki bazı uygulamaları taviz olarak değerlendiren anlayıştan farklı bir yerde durduğunu rahatlıkla çıkarsayabiliriz.⁹ Buna karşın yazar, bir başka çalışmasında İnönü’nün devrimi bürokratikleştirdiğini savunmuştur.¹⁰

Bir diğer akademisyenin, Kemal Karpat’ın görüşleri de temelde sürekliliğe vurgu yapar. 1938 sonrasında “bürokrat zihniyetli küçük bir grup” yönetimi ele geçirmişse de, 1945’ten sonra iç ve dış şartların etkisi altında siyasal liberalleşme başlamıştır. Artık rejim de büyük ölçüde oturmuş durumdaydı. Dolayısıyla “Cumhuriyet’in temelinde var olan liberal fikirler”in hayata geçirilmesi için şartlar olgunlaşmıştı. Bununla birlikte Karpat, yönelinen demokrasinin “sınırlı” bir demokrasi olduğunu belirtir. Karpat, din ve laiklik konusunda yapılan tartışmaları ise “aşırı laik” kesimin taviz olarak yorumladığını belirtse de kendisi bu tartışmalara olumsuz yaklaşmaz; aksine olağan bulur. Yine de “kültürel irtica” konusunda yazarın farklı bir bakışı mevcuttur. Ona göre komünizm tehdidi diyerek sol ve liberal tüm görüşlerin olumsuzlanması, ciddi bir kültürel irtica doğurmuştur.¹¹ Bu bakımdan Karpat’ın siyasal liberalleşmeyle el ele giden bir kültürel irtica görüşünü öne sürdüğü ve ikincisi bakımından Kemalizm’den bir sapma olduğunu savunan tezlerle ortak noktası bulunduğunu söyleyebiliriz.

⁸ Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı&Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

⁹ Metin Heper, **İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 151, 157, 164, 173.

¹⁰ Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 94.

¹¹ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi&Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 225, 227, 231, 235, 349-369, 451-466.

Sina Akşin ise, karşı-devrim tezinin önemli savunucularından biridir; ancak kısmî karşı-devrim olarak adlandırdığı dönemi 1950'den başlatır. Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi** adlı eserinde İnönü'yü "iktidar ve muhalefette Atatürk devriminin başarılı bir savunucusu ve sürdürücüsü" olarak tanımlar. İnönü'nün Köy Enstitüleri ve çok partili sisteme geçiş gibi, devrime katkıları da mevcuttur. Bununla birlikte, İnönü döneminde eleştirilecek hususlar da vardır; fakat İnönü bunlardan rahatsızlık duysa da, önleyecek gücü bulunmamaktadır.¹² Ancak başka bir yerde Akşin, çok partili sisteme erken geçişi şeyhlik ve ağalık düzenine verilen bir taviz olarak ele almıştır¹³ ve bu görüşleriyle "taviz tezi"ne yaklaşmaktadır.

Şerafettin Turan da Akşin gibi "taviz tezi"ne yaklaşmakla birlikte ana vurgusu süreklilik üzerine olan yazarlar arasındadır. Turan, **Türk Devrim Tarihi** adlı çalışmasının İnönü dönemini ele alan cildinde, İnönü-devrim ilişkisine dair kısa bir değerlendirme yapar. Yazar, temelde süreklilik olduğunu düşünüyor görünmektedir, bununla birlikte çok partili düzene geçilmesinden sonra devrimden "küçük gibi görünen ancak gittikçe sakıncaları belirginleşecek" tavizler verildiği kanaatinde. Yine de Turan'a göre, "İsmet İnönü'nün genelde, Atatürk döneminde gerçekleştirilmiş olan devrimleri korumaya öncelik verdiği yadsınamaz."dı. Turan, Şevket Süreyya'nın ortaya attığı İnönü'nün niçin devrimleri devam ettirecek gibi görüldüğü halde bu konuda kararlı davranmadığı sorusuyla belirginleşen muammanın hâlâ bir cevap aradığı görüşüyle değerlendirmesini tamamlar.¹⁴

Revizyonla sürekliliğin sağlanması görüşünü savunan iki yazar olarak da Yalçın Küçük¹⁵ ve Cemil Koçak'tan bahsedebiliriz.

Yalçın Küçük, İnönü döneminin bir karşı-devrim dönemi olduğuna şiddetle karşı çıkmakta; bununla birlikte İnönü'nün bir restoratör olduğunu söylemektedir. Fakat yapılanlar resmi ideoloji olarak Kemalizm'i ortadan kaldırmamış yalnızca restore ederek devamlılığını sağlamışlardır.¹⁶

¹² Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İmge Yayınları, Ankara, 2004, s. 229-230.

¹³ Akşin'in bu görüşleri için bkz. <http://www.ileri2000.org/04/aksin4.htm>. Erişim tarihi: 18.05.2013.

¹⁴ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)**, 4. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 125-130.

¹⁵ Küçük, restorasyon tabirini kullanmaktadır.

¹⁶ Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler-Cilt 3**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 30-31.

Cemil Koçak'a göre de 1945 sonrasında ideolojik manada bazı değişimler söz konusudur; ancak bunlar "içeriden" değişimlerdir; bir anlamda, Kemalizm'in revize edilmiş bir versiyonu ortaya çıkmıştır:

(...) Atatürk büyük ölçüde tartışma dışı bırakılırken, Millî Şef dönemi, asıl Atatürk(çülük) tartışmasının göbeğine çekildi. Atatürk ile İnönü dönemleri birbirinden ustaca ayrıldı, yalıtıldı ve ikinci dönem, meşru tartışma alanı olarak ayrıldı. İlk dönem ise, kutsandı ve tabulaştırıldı. Atatürk(çülük) konusunda yapılabilecek ilk tartışma imkânı, böylece ortadan kaldırıldı. Rejim dönüşürken, bu ustaca manevra ile ideolojik bikrimi dönüşmeden kalabilirdi.(...) Eski rejim, yeni rejimi doğururken ona hayat verdi. Yeni rejimin kendisi, eskisi sayesinde hayat buldu. Hayat kaynağına hep mahkûm kaldı. (...) Seçkinlerin seçkin ideolojileri, temsili bir sistemde elbette yer bulabilirdi; fakat hâkim ideoloji olmaktan da çıkabilirdi. O zaman seçkinler açısından şöyle bir ikilem söz konusu idi: İdeolojilerden vazgeçemeyebilirler; fakat iktidarı yitirebilirlerdi ya da iktidarda kalabilmek için değerli ideolojilerinden tamamen ya da kısmen feragat edebilirlerdi. İktidar seçkinleri, ikinci tercihi bir zorunluluk olarak benimseme sürecini yaşadılar. Yeni rejim stabilize olacaksa, zaten ortada başka bir seçenek de bulunmuyordu.¹⁷

Bununla birlikte Koçak, bu yazdıklarının hemen sonrasında CHP'nin ideolojik bir değişime uğradığını, ideolojik kırılmalar yaşadığını ve bunun da eski ideolojinin zayıf temellerini gösterdiğini ileri sürmektedir.¹⁸ Koçak'ın ifadeleri biraz çapraşık görünse de, sürekliliği sağlamaya yönelik bir revizyon tezini savunduğu söylenebilir.¹⁹ Onun ideoloji ve rejimdeki dönüşüm konusundaki fikirleri ise, değişim teziyle arasında bir köprü kurmaktadır.

Değişim tezini savunanlar da ikiye ayrılabilir. Bu başlık altındaki bir görüş, İnönü dönemini doğrudan karşı-devrim olarak değerlendirir ya da İnönü ve Atatürk dönemleri arasında bir kopuş varsayar. Karşı-devrim tezinin en bilinen

¹⁷ Cemil Koçak, **İkinci Parti: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26, 31.

¹⁸ **A.g.e.**, s. 32.

¹⁹ Ancak Koçak, bu tezleri 1945 sonrası için ileri sürmektedir. Millî Şef Dönemi (1938-1945) üzerine yaptığı, yayımlanmış doktora çalışmasında, her ne kadar esasen iç ve dış politikayı esas aldıysa da, rejimin sürekliliği üzerine vurguda bulunmuştur. Bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, Cilt1-2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

savunucusu Çetin Yetkin'dir. Yetkin, 1945-1950 dönemini karşı-devrimin başlangıcı olarak ele alır. Bu dönemde “karşı devrim” adeta “zamanın ruhu” haline gelmiş ve en radikal Kemalistler bile bu “ruh”a teslim olmuşlardır. Yetkin, eserinin başında, kişilerin belli koşullar altında hareket ettiklerini teslim etmekle birlikte, eserin azımsanmayacak bir kısmını İnönü eleştirisine ayırmıştır.²⁰

Niyazi Berkes ve Attila İlhan da kopuş tezinin savunucuları arasındadır. Berkes, **Unutulan Yıllar** adlı meşhur anılarında, İnönü dönemini Atatürk'ün mirasının tahrip edildiği bir dönem olarak ele alır. İnönü'nün başarı hanesine yazılan eylemlerini teker teker çürütmeye çalışırken, İnönü'yü ve yakın çalışma arkadaşlarını faşizan eğilimlere sahip olmakla suçlar.²¹

Attila İlhan da İnönü dönemini İnönü'nün faşizan eğilimlerinden ötürü eleştirir. İlhan'a göre nasıl Leninizm'in Stalinist bir yorumu Rusya'da hâkim kılındıysa, Türkiye'de de Kemalizm'in İnönücü bir yorumu hâkim kılınmış ve Kemalizm diye sunulmuştur. Oysa gerçek Kemalizm, bu değildir.²²

Taner Timur'un çalışmalarını da karşı-devrim tezi ekseninde yorumlamak mümkündür. Timur'a göre 1945 sonrasında emperyalizmle bütünleşme sürecine girilmiş ve bu da Türk Devrimi'nin sınırlarına ulaşması sonucunu vermiştir. Devrim, karşı devrimci bir hücumu uğramış ve Kemalizm'de “yeni ve sansürcü bir yoruma” tâbi tutulmuş ve “devrimci özünden ayıklanmış(tır)”.²³ Çok partili hayata geçişi ele alan bir başka eserinde ise yazar, çok partili hayata geçiş sonrası CHP'nin çeşitli sınıf ve zümreleri kazanmak için Kemalist ideolojiden ödünler verdiğini belirtir.²⁴

İkinci bir kol olarak “taviz tezi”nden de bahsetmek gerekir. Atatürk ve İnönü dönemleri arasında belirgin hatlar çizen bu tezi savunanlar arasında, yukarıda belirtildiği gibi Behçet Kemal Çağlar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Nadir Nadi de vardır. Gerek siyasî faaliyetleri gerekse Türkiye tarihine dair yazdığı kitaplarla tanınan Doğan Avcıoğlu'nun görüşleri de, bu başlık altında ele alınabilir.

²⁰ Çetin Yetkin, , **Karşı Devrim (1945-1950)**, 5. Basım, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

²¹ Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

²² Bkz. Attila İlhan, **Hangi Laiklik**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, Attila İlhan, **Hangi Atatürk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

²³ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 316.

²⁴ Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 82.

Behçet Kemal Çağlar, istifasıyla, “Kemalizm’den ayrılma” söylemine dayalı muhalefeti sembolize eden isimlerden biri olmuştur. Çağlar, CHP Milletvekilliği’nden istifasını açıklarken şu eleştirilerde bulunmuştur: “Hükümetler, gün geçtikçe, Altı İlke’den ayrılıyorlar. Bu Hükümet’in kuruluş tarzı açıkça gösteriyor ki, C.H.P’nin yöneticileri de bu ilkelere artık tam anlamıyla uymaz hale geldiler.”²⁵ Çağlar, konuşmasının devamında ise altı ilke içinde niçin yalnızca laiklik konusunda bir güvence yer aldığını sormuş, diğer ilkelere dönük de titiz olmak gerektiğini sebepleriyle açıklamış ve Irkçılık-Turancılık davasına göndermede bulunarak, “hayal ürünü bir örgütün memleketi ele geçireceği kuruntusu yüzünden” öz-milliyetçilerin kırıldığını ileri sürmüştür.²⁶

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, CHP’li “taviz tezi” savunucularından bir diğeridir.²⁷ Karaosmanoğlu’na göre:

“(...) ‘inkılâp’ ve ‘laiklik’ prensiplerine zaten ne kadar bağlı oldukları bilinemeyen çoğu CHP milletvekilleri, Demokrat Parti’nin en kuvvetli tarafını halkın dinî hislerini okşamak ve ‘milli ahlaka aykırı’ telakki ettikleri davranışları kınamak hususunda gösterdiği gayretlerde buluyordu. Bu görüş ve telakki 1946 seçim mücadelesinden sonra, yukarıdan aşağıya, bütün parti teşkilatını sarmış, bunun üzerine laik ve devrimci geçinen Cumhuriyet Halk Partisi yöneticileri de geminin dümenini soldan sağa çevirmeye başlamıştı.(...) İşte bu tavizler bu vaitlerledir ki Halk Partisi 1950 seçim mücadelesine doğru yola düşmüş ve bu yolda ilk adımını okullarda din dersleri okutulması kanununu çıkarmak, ikinci adımını da

²⁵ Akt. Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi IV 1946-1950: Demokrasiye Geçiş**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982, s. 248.

²⁶ **A.g.e.**, s. 248-249.

²⁷ Karaosmanoğlu, İnönü dönemini yaşamış bir kişi olmasına karşın, ikinci dalga eleştirilenler arasında sayılmalıdır. Zira İnönü döneminde Kemalizm’den taviz verildiğine dair tezleri, 60’lı yıllardan itibaren dile getirmeye başlamıştır. Öyle ki Karaosmanoğlu, 1962 senesinde CHP’nin Atatürk ilkelerine ters düştüğünü öne sürerek istifa etmiş, İnönü’yü eleştirdiği **Politikada 45 Yıl** adlı eseri de ilk kez 1968’de basılmıştır. Ertan’ın verdiği bilgilere göre, Yakup Kadri, Kadro hareketinden arkadaşı olan ve 1960 Askerî Darbesi’nden sonra Yassıadaya gönderilen Burhan Belge’nin affedilmesi için girişimde bulunmasına ve CHP içinde önemli bir konumda bulunmasına karşın, bunu sağlayamamıştır. Karaosmanoğlu’nun bu gelişmeden sonra CHP’den ayrılmaya karar vermesi, Forum dergisinde yayımlanmış bir makalede de inandırıcı bulunmamıştır. Nihâî olarak bakıldığında, Yakup Kadri’nin İnönü dönemine karşı eleştirel tutumunda kişisel kırgınlıkların da etkisi olabilir. Yazarın ikinci dalga eleştirilenler arasında olduğuya kesindir. Bkz. Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi (Görüşler, Yorumlar, Değerlendirmeler)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 82-83.

köy okulları, Köy Enstitüleri kurma hamlelerini baltalamakla atmıştı."²⁸

Karaosmanoğlu, devrimlerden (Kemalizm'den) verilen tavizler konusunda İnönü'yü doğrudan sorumlu ve suçlu buluyordu. Ona göre İnönü'nün devrim meselesinde ne kadar "tereddütlü, kararsız ve hatta muvazaacı" olduğu, Atatürk'ün ölümünden sonra görülecekti.²⁹ Yazar, eleştirilerini yöneltirken esasen, 1945-50 dönemini temel alır ve dönemi şu sözlerle betimler:

*"Atatürk ilkeleri dediğimiz inançlar, kanaatler, hedefler şu beş yıldan beri esen ve Türk milletini birbirine katan küçük politika ihtiraslarının kasırgasında yerlerini karşılıklı ithamlar, inkârlar gibi birtakım hiçlere bırakarak uçup gitmiştir ve yine bir zamanlar Atatürk'ün sağ kolu telakki ettiğimiz İsmet Paşa bir çınarın kırılan dalı gibi sarmaktadır."*³⁰

CHP milletvekili, Atatürk döneminde yarı-resmi nitelikli **Cumhuriyet** gazetesinin sahibi ve başyazarı Yunus Nadi'nin oğlu ve yine **Cumhuriyet** gazetesi yazarı olan Nadir Nadi de anılarında, henüz İnönü iktidardayken, Kemalizm'den verilen tavizleri nasıl sorguladığını anlatır. Nadi, bu anlamda, dinin politikaya alet edilmesinden çok partili hayata erken geçilmesine, Kazım Karabekir'in TBMM Başkanı yapılmasından "Köy Enstitülerinin kuşa çevrilmesi"ne kadar birçok taviz örneği sunar.³¹ Onun bakış açısına göre, taviz politikası, yalnız CHP'yi değil, devrimleri de uçuruma sürüklemişti.³²

Doğan Avcıoğlu, bir dönemin siyasal açıdan da iyi bilinen bir figürü olarak, gerek **Yön** ve **Devrim** gibi dergilerde kaleme aldığı yazılarla gerekse Türkiye tarihine ilişkin yazdığı eserlerle İnönü-Kemalizm ilişkisini yorumlayan önde gelen isimlerden biridir. Avcıoğlu, **Yön**'deki yazılarında, çok partili hayata geçişle Atatürk'ün ilke ve devrimlerinden taviz verilmesi arasında doğrudan bir bağ kurar. Özellikle sosyal adaletçilik ve devletçilik ile tam bağımsızlık hususlarında,

²⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Bütün Eserleri 16, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006. s. 159-160.

²⁹ **A.g.e.**, s. 54.

³⁰ **A.g.e.**, s. 163.

³¹ Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, t.y.

³² **A.g.e.**, s. 229.

Avcıoğlu'nun tabiriyle "cici demokrasi"ye geçiş, ciddi tavizler verilmesi ve Kemalizm'den sapılması sonucunu doğurmuştur.³³

Buraya kadar ele aldığımız tezler, daha ziyade 1945 ve sonrasına odaklanmaktadır. Fakat temelde 1938-1945 dönemine odaklanan başka tezler de mevcuttur ve bu tezler üç ana konuyu gündeme taşır: Hümanist kültür politikaları, katı laiklik uygulaması ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türk milliyetçilerine karşı takınıldığı öne sürülen olumsuz tutum ve dolayısıyla, milliyetçilik anlayışı. Esas itibarıyla bu üç tez, burada ele alacağımız kimi yazarlar (Türkdoğan, Kabaklı) açısından birbirleriyle yakından alakalıdır, denebilir.

Hümanist kültür politikaları, İnönü'nün Atatürk'ün milliyetçilik anlayışından uzaklaşmasının ilk ve en bariz tezahürlerinden biri olarak görülür. Hümanist politikalar İnönü Batıcılığının bir yansıması olarak ortaya çıkmış, adeta 1944'te yaşanacak olayların sinyalini vermiştir. Bu kültür politikaları, yetiştirilen nesilleri millî ve dinî değerlerden uzaklaştırmış ve oluşan manevi boşluktan ötürü komünizm gibi yabancı ve zararlı akımların etkisine açık hale getirmiştir.³⁴

Hümanist kültür politikası, hem sağdan hem de soldan eleştiri alan ve Atatürk dönemine göre bir sapma olduğu düşünülen önde gelen konulardan biridir. Örneğin Attilâ İlhan, başarıya ulaşmış olan Batılı metodolojinin, ümmet kültüründen süzülerek gelen, bir ulusal kültür sentezi ortaya çıkardığını öne sürer ve hümanist politikaları bu minvalde eleştirir.³⁵ Bu politikaların sorumluluğunu temelde İnönü'ye yükleme eğiliminde olmasına karşın İlhan, şu genel saptamada da bulunur: "Türkiye'de Cumhuriyet aydınları, komprador ekonomisine kafa tutup komprador kültürüne boyun eğince, çuvallamış oldular..."³⁶

Orhan Türkdoğan da, hümanist politikaları eleştiren yazarlar arasındadır. Türkdoğan, **Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı** adlı eserinde şöyle yazar:

³³ Doğan Avcıoğlu, "İnönü'nün Konuşmaları", **Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57.

³⁴ Bu tezlerin bir kısmı, henüz İnönü zamanında ve CHP içinden de dile getirilmiştir ki ilgili kısımlarda ayrıntılarını göreceğiz. Hümanist kültür politikalarına eleştirel yaklaşan iki çalışma içinde bkz. Ali Ata Yiğit, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992 ve Kadir Şeker, **İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.

³⁵ Attila İlhan, **Ulusal Kültür Savaşı**, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

³⁶ Attila İlhan, "Aydınların Affedilmez Kopukluğu", **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, Der. Sabahattin Şen, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 381.

“Hem milletleşme hem de ortak köklere yönelmek suretiyle bir tarih ve dil bilinci oluşturmak isteyen Kemalist Sistemin bu temel felsefesi, ne yazık ki 1940’lardan itibaren devreye giren Türk Hümanizması teziyle reddedilecek ve ‘bu iki alan ciddiye alınmayacak yayınlar ve davranışlar dönemi’ olarak bir tezyif konusu haline getirilecektir.”³⁷

Türkdoğan, Köy Enstitüleri projesini de bu bağlamda ele alır ve bunun köylerde sınıf bilincini uyandırmaya dönük, komünizan bir program olduğunu ileri sürerek, Atatürk’ün milliyetçilik anlayışından bir sapma olarak kabul eder.³⁸

Hümanist kültür politikalarına yönelik eleştirilerini **Beyaz Türkler Küstüler** adlı romanına da konu edinen Alatlî’ya göreyse, Müslüman olan Türk toplumu, Batı medeniyetine mevcut iki ayaktan -Greko Romen ve Hıristiyan/Yahudi- pagan olan ayağı, yani Greko Romen ayağını seçerek girmeyi tercih etmiştir. Bu ise hem Batı medeniyetinin diğer yüzünü tanımamızı olanaksız hale getirmiş hem de millî ve dinî açıdan topluma telafisi mümkün olmayan ölçüde yabancılaşmış bir elit ortaya çıkarmıştır.³⁹

Yukarıda anıldığı üzere İnönü’nün laiklik politikası da günümüze değin özellikle sağ kesimden en çok eleştiri alan bir konudur. Bu uygulamalar popüler söylemde efsanelerle oldukça karışmış olsa da, II. Meşrutiyet döneminden beri tanınmış İslamcılar arasında yer alan **Sebilürreşad** yazarı Eşref Edib bile İnönü dönemi uygulamalarını Atatürk’ün gerçek görüşlerinden bir sapma olarak değerlendirmiştir.⁴⁰

³⁷ Orhan Türkdoğan, **Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 395.

³⁸ **A.g.e.**, s. 398-403.

³⁹ Alev Alatlî, **Beyaz Türkler Küstüler&Or’da Hala Kimse Var mı?**, 5. Kitap, Everest Yayınları, İstanbul, 2013. Alatlî’nin görüşleri için ayrıca bkz. <http://www.alevalatli.com.tr/soylesi.asp?s=detay&ID=13>. Erişim tarihi: 18 Mayıs 2013.

⁴⁰ Eşref Edib, **CHP ve Din (1948-1960)**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17, 51-56, 74-76. Edib, bir zümrenin, Atatürk döneminde Atatürk’e rağmen dine dair yanlış politikaları yürürlüğe soktuğu görüşündedir. Ona göre bu zümre eliyle nasıl ki “vaktiyle (...) din müesseseleri, Atatürk’ün takdirine mazhar olacak kadar, münevver ve faziletli adamlar yetiştirdiği için kapatılmışsa bugün de (İnönü dönemi) yine böyle münevver faziletli din adamları yetiştireceği için açılmasının önüne geçilmektedir.” Bkz. **a.g.e.**, s. 17. Tam aksi bir görüşü ise Abdurrahman Dilipak savunmaktadır. İnönü’nün “Atatürk’e rağmen Atatürk’ün siyasî çizgisine sadık kaldı(ğını)” ve dolayısıyla iki dönem arasında bir süreklilik olduğunu düşünen Dilipak, bununla birlikte, “Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin katı devletçi ve laik politikasının kökleşmesinde İnönü’nün rolü büyük olmuştur.” demektedir. Bkz. Abdurrahman Dilipak, **İnönü Dönemi**, Üçüncü Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 1989. s. 8

Ahmet Kabaklı ise, altı ilkenin tamamen sonradan ortaya çıkarıldığını, zaten bu ilkelerin mânâ ve mantık bakımından Atatürk'e yakıştırılamayacak düzeyde olduğunu öne sürer. Bu ilkeler -yine Atatürk'e rağmen ortaya atılmış- birtakım CHP sloganlarından ibarettir. Atatürk, laiklik kelimesini hemen hiç ağzına almamıştır ve bu kavram, ancak onun ölümüne yakın bir zamanda anayasaya "hırsızlama" sokulmuştur.⁴¹ Bu görüşlerine karşın Kabaklı'nın İnönü'ye dönük yaklaşımı çelişkilidir. Kabaklı, Atatürk'ün "tanınmaz hale getirilmesi"nin 1930'lardan sonra başladığı görüşündedir. Bunu yapan zümre, onun "büyük hizmet projelerini" ortadan kaldırmak için tek parti diktasını kurmuşlardır. Fakat "(d)aha sonra İsmet Paşa, Cumhuriyet'i bir süre, Milli Mücadele'deki kimliğine döndürebilmek için uğramışsa da" Atatürkçü görünen kötü niyetli kişiler yüzünden başarılı olamamıştır. Buna karşın yazar, aynı eserin başka bölümlerinde İnönü'nün bir "müsaadeli demokrasi" kurarak demokrasinin gelişimini sakatladığını, demokrasinin yukarıdan -Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere- gelen emirle getirilmesine karar verdiğini -ki bu da Lozan'dan beri zalim ve ceberutlara boyun eğmeye alışık olmasına bağlanır- öne sürerek İnönü'ye sert eleştiriler yöneltir. Üstelik İnönü'nün "çok köklü kinlerle donatılmış bir Mustafa Kemal muhalifi" olduğunu da yazar.⁴² Bu çelişkili görüşlere karşın Kabaklı, Atatürk hayattayken başlayan saptırmaların Atatürk'ün ölümüyle birlikte giderek hızlandığı kanaatinde ve İnönü'yü de çeşitli açılardan bundan sorumlu tutar.

İrkçılık-Turancılık davası dolayısıyla Nihal Atsız ve Alparslan Türkeş gibi isimlerin yargılanması, yine İnönü'nün Atatürk'ün milliyetçilik anlayışından ayrılmasının somut göstergelerinden biri olarak konuya ilişkin yazında yer alır. Henüz İnönü iktidardayken, üstelik parti içinden de bu hususta tepkiler ortaya çıkmıştır. Memduh Şevket Esendal⁴³ ve yukarıda gördüğümüz üzere Behçet Kemal Çağlar, bu isimlerden ikisidir.⁴⁴

⁴¹ Ahmet Kabaklı, **Temellerin Duruşması 2: Gazi ve Atatürkçüler**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 288, 296-299.

⁴² **A.g.e.**, s. 317-319.

⁴³ Ağaoğlu'na göre Esendal, tutuklamalara karşı çıkmış ve "Ben de milliyetçiyim, kararınız bu ise önce beni tevkif ediniz" demişti. Bkz. Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 137.

⁴⁴ Türkdöğün'ün yargılamalarla Türk hümanizmi süreci arasında kurduğu paralellik için bkz. Türkdöğün, **a.g.e.**, s. 396-397.

Konuya ilişkin tezleri bu şekilde özetledikten sonra, birisi konunun aşırı siyasallaşmasından kaynaklanan ve tarihyazımına yansıyan sorunlara diğeri de metodolojik ve kuramsal sorunlara dayalı, çalışmamızın izleyeceği mantığı ortaya koyan iki temel eleştiriyi açıklamak mümkün görünüyor.⁴⁵

Kopuş ve özellikle taviz tezleri, daha önce de belirtildiği üzere, henüz İnönü döneminde dile getirilmiştir. Söz konusu eleştirileri, “birinci dalga” olarak niteleyebiliriz. Bu tezleri öne sürenlerin neleri örnek göstererek iddialarını temellendirdiğine, çalışmamızın ilgili kısmında değinilecektir. Bir kısmı henüz dönemin tarihini yazmak açısından elverişli olmayan bir dönemde ileri sürülen bu görüşleri anlayabilmek açısından, dönemin siyasî ve hatta kişisel çekişmelerini göz önünde tutmak, bilimsel titizlik açısından asgarî zorunluluk haline gelmektedir. Dönem boyunca aktif politikayla ilgili olan kişilerin anılarının ve görüşlerinin, bu perspektiften bir teste tabii tutulması, kanımızca açık bir önem taşımakta; tarihyazımına ve tezlere ilişkin kavrayışımızı arttırmaktadır.

Kopuş/karşı-devrim ve taviz tezlerini ele alırken, gözden geçirilmesi gereken bir diğer nokta, 1960 Askerî Darbesi sonrasında Kemalizm-İnönü ilişkisine dair oluşan özel iklimdir. Bu dönemde geliştirilen tezleri, “ikinci dalga” olarak değerlendirmek mümkündür. Tarhan Erdem, önemli makalesinde, darbe sonrası oluşan yeni durumu şu şekilde analiz etmektedir:

“27 Mayıs’ı izleyen aylarda hareketin içinde bulunanlar, bunların yandaşları, siyasete yeni heveslenenler, gençler arasından birçok kişi, CHP ve İnönü olmasa, siyaset havuzunun ılık sularına rahatlıkla gireceğini, askeri yönetim sonrası ülkeyi yönetebileceğini düşünüyordu! Ne var ki İnönü, demokrasi dışı, halka dayanmayan olup bittilere karşıdır. Kısa yolu tercih edenler İnönü’yü bertaraf edemediklerine göre, etrafından dolanarak amaca gitmeye, her fırsattan yararlanarak İnönü’yü zayıflatmaya yönelmişlerdir. Önemli bir husus da, “Devrimcilerin” CHP’nin karşısına geçmesinin zorluğu, hatta imkânsızlığıdır. CHP içinde siyaset yapacaktırlar.(...) Bu durumda parti içinde, partinin karşı olamayacağı yeni bir söylem geliştirmek uygun olacaktır.

⁴⁵ Burada getireceğimiz eleştiriler, yalnızca tezlerin aşırı siyasallaşması ve bunların tarihyazımına olası etkileri yahut metodolojik ve kuramsal sorunlarla ilgilidir. Çeşitli yazarların farklı konulardaki tezleri ya da genel yargılarıyla ilgili değerlendirmeler, çalışmanın ilgili kısımlarında yer alacaktır.

*'Atatürkçülük'. Hem CHP içinde, en azından yanında görünüp CHP politikalarının geçersizliğini ilan ederken CHP'lilerin desteğini almak için demokrasi-dışı siyaset anlayışlarını 'Atatürkçülük' olarak sunmuşlardır. 1972'lere (1972'ye?) kadar uzanan bu toz duman, demagoji sürmüştür.'*⁴⁶

Tarhan Erdem'in analizi şu açıdan önemlidir ki, Kemalist solda 1960 sonrası iklimde “doğru” ve “yanlış” Kemalizm, “gerçek Atatürkçülük” değerlendirmelerinde, yanlış Kemalizm/Kemalizm'den sapma-İnönü eşleşmesi işlevsel olmuş görünmektedir. Her ne kadar **Türkiye'nin Düzeni** adlı iki ciltlik çalışmasında, Doğan Avcıoğlu, İnönü'ye ilişkin dengeli değerlendirmeler yapmaya çalıştıysa da, **Yön** dergisindeki yazılarında İnönü'nün “yanlış Kemalizm”ine eleştiriler yöneltmiş ve ondan beklenen “doğru Kemalizm”e dönmesi hususunda çağrılarda bulunmuştur.⁴⁷ Nitekim Avcıoğlu'nun **Milli Kurtuluş Tarihi** adlı bir diğer çok ciltli çalışması, Kemalizm'i, dönemin iyi bilinen tabiriyle “zinde güçler” ekseninde yeniden yorumlayarak tarih anlatısına temel almış ve bir makalesinde de İnönü'den beklenenin bu zinde güçleri seferber ederek rejimi kurtarmak olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁸ Belirttiğimiz gibi İnönü dönemi, hem Kemalizm'in yorumu konusunda hem de ideolojiler arasında tarihyazımına da yansıyan bir siyasî çatışma alanıdır. Dolayısıyla 1960 sonrası siyasî çatışmalarının, bu “ikinci dalga”daki tezleri incelerken göz önünde tutulması gerekir.

Hümanist kültür politikaları-laiklik-milliyetçilik ekseninde getirilen sapma-ayrılma tezlerinde ise yine Kemalizm'in yorumu üzerinden bir tartışma yürütülmektedir. Burada göze çarpan temel sorunlar, diğer tezlerde de görülebilen ve siyasal-metodolojik diyebileceğimiz bazı hususlardan kaynaklanır. Siyasal-metodolojik derken, siyasal nitelikli olmakla birlikte tarih metodolojisi açısından da sorunlu olan hususlardan bahsediyoruz.⁴⁹

⁴⁶ Tarhan Erdem, “CHP'de Parti İçi Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine”, s. 450.

⁴⁷ Bkz. Avcıoğlu, “İnönü'nün Konuşmaları”, s. 57-60, Doğan Avcıoğlu, “İnönü'den Beklediğimiz”, **Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm**, s. 70-73, Doğan Avcıoğlu, “İnönü ve Sosyal Adalet”, **Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm**, s. 130-133.

⁴⁸ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000, s.1391-1392, Avcıoğlu, “İnönü'den Beklediğimiz”, s. 72-73.

⁴⁹ Koçak'ın çalışmaları, ampirik derinliği ile literatürde ayrı bir yere sahiptir. Ancak Koçak, henüz dönem boyunca (1938-1950) resmi ideolojideki süreklilik ve değişim üzerine ayrıntılı bir çalışma

Bunlardan ilki, İnönü dönemini ele alırken çoğu kez, Atatürk dönemiyle gerçek bir karşılaştırma yapılmamasıdır. Atatürk dönemi ciddi bir analize tâbi tutulmaksızın, zaman zaman Atatürk'ün bazı sözlerine dayalı olarak İnönü dönemi uygulamaları ele alınmakta ve çeşitli çıkarımlar yapılmaktadır. Oysa uygulamaların uygulamalarla karşılaştırılması ve bu uygulamaların delilleriyle ortaya konulması gerekir.

Değerlendirmelerin siyasî niteliğinden kaynaklanan ve sıkça rastlanan bir diğer sorun, siyasî açıdan eleştirilmek istendiği anlaşılan birtakım görüş ve uygulamaların ya tarihsel verilere aykırı olarak İnönü dönemine hasredilmesi⁵⁰ ya da Atatürk döneminde var olduğu kabul ediliyorsa “kötü çevre teorisi” diyebileceğimiz bir yorumla, Atatürk'ten soyutlanmasıdır. Bu görüş minvalinde, Atatürk, en temel ve önemli konularda bile kendisine rağmen bir şeyler yapılan, çevresi tarafından yine çok önemli konularda kandırılan; fakat bir şekilde yakın bulduğu birilerine “asıl” görüşünü açıklayan bir lider olarak tasvir edilmektedir. Bu ise askerî elitin çok birikimli bir üyesi ve güçlü niteliklere sahip bir devlet adamı olarak Atatürk'ün şahsiyetiyle hiç alakası olmayan; fakat bu tezlerin bir “yan ürün” olarak ortaya çıkan bir durum yaratmaktadır. Bu çalışmada, Atatürk ve İnönü dönemleri karşılaştırılırken, bu iki bakış açısından da kaçınılmaktadır.⁵¹

ortaya koymuş değildir. Yine Koçak'ın çalışmalarında da -yöneldiği esas problemler farklı olduğu ve dönemi farklı boyutlarıyla ele almaya çalıştığı için- ideoloji ve ideolojik değişime ilişkin bir kuramsal analiz bulunmamaktadır.

⁵⁰ Bilimsel açıdan haklı bir boyutu olmamakla birlikte, Çetin Yetkin'in çalışmasının başında belirttiği üzere, Atatürk ve dönemi için söylenmek istenip söylenemeyen bazı olumsuz görüşlerin İnönü üzerinden yönetilmesine karşı siyasal-ideolojik diyebileceğimiz bir kaygı mevcuttur. Bkz. Yetkin, **a.g.e.**, s. 19-23.

⁵¹ Karizmatik liderlerin görüşlerinin kendilerinden sonraki kimselerce, iktidarlarını meşrulaştırmak açısından kullanılan bir unsur haline geldiği, Weber'in teorik olarak ortaya koyduğu bir görüştür. Weber'e göre: “Karizmatik egemenlik kişisel temelini ve onu günlük hayatın geleneksel kalıbından ayıran özgün biçimde duygusal inancını kaybeder kaybetmez gelenekle olan ittifakı özellikle örgütsel tekniklerin rasyonelleşmesinin yeni başladığı dönemlerde en belirgindir ve çoğu zaman da tek alternatiftir. Böyle bir ittifakta karizmanın özü kesin bir biçimde terk edilmiş gözükür ve bu son derece devrimci karakteri söz konusu olduğunda gerçekten doğrudur. Karizmanın bütün sosyal ve ekonomik güç sahiplerinin egemenliklerini karizmatik ve dolayısıyla kutsal bir otorite kaynağı ile meşrulaştırmada dikkatini çekmesi her zaman tekrarlanan bu gelişmenin özelliğidir.(...) geleneksel olan ya da (modern anlamda) yasal kazanıma dayanan her şeyi bozmak yerine, karizma ‘kazanılmış haklar’ için bir meşruiyet haline gelir.” Bkz. Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, Cilt 2, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 486-487. Weber'in analizi, Heper'in ve yine başka bir çerçevede Kabaklı'nın işaret ettiğini belirttiğimiz bürokratik bozulma tezlerinin de temelini oluşturur. Bu görüş ciddiye alınması gereken önemli bir kavrayış sunar; ancak yine de anılan iki yanlış bakış açısıyla çarpıtılmaması şartıyla...

Kuramsal eksiklik ve sorunlardan da bahsetmek gerekmektedir. İnönü döneminde resmi ideolojinin değişim ve süreklilik açısından ayrıntılı bir incelemesini yapan pek fazla araştırma yoktur. Konuya ilişkin bilgi ve değerlendirmeler genellikle ya Türk modernleşmesini inceleyen *longue durée* çalışmalarda ya genel olarak İnönü dönemini inceleyen çalışmalarda yahut da Türk Devrim Tarihi ile ilgili kitaplarda bulunmaktadır. Döneme ilişkin anılarda da, bu hususa temas eden kısımlar bulunabilmektedir. Ancak anıları doğal olarak bir kenarda tutarsak diğer eserlerde ideoloji, resmi ideoloji ve ideolojik değişime ilişkin kuramsal bir analiz çerçevesi bulunmamaktadır. Bu önemli bir noktadır; zira ideoloji incelemelerinde kuramsal analizlerden yararlanılmaması, kavram kargaşasına yol açabilmektedir. İdeolojinin tanımıyla ilgili farklılıklar doğal karşılanabilirse de, ideoloji ile politika, ideoloji ile ideolojik strateji, ideolojik strateji ile politik strateji yahut sürecin geneline ilişkin olarak, restorasyon, revizyon ve karşı devrim arasındaki farkların belirsiz bırakılması ve yanlış olarak birbirlerinin yerine kullanılmaları, bahsettiğimiz kuramsal analiz çerçevesinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu analiz araçlarından yoksunluk, konuya ilişkin kavrayışımızın gelişmesine olumsuz etkide bulunmaktadır.

Özellikle son 20-30 yılda ortaya çıkan post-Kemalist paradigmaya⁵² dayalı süreklilik tezlerinin ise taviz/kopuş/karşı-devrim tezlerine bir tepki olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çalışmalarda, taviz/kopuş/karşı devrim tezlerini savunan yazarların görüşlerine metodolojik ya da ampirik yönden itirazlarda bulunulmakta ve gözden kaçırıldığı düşünülen süreklilik unsurları hatırlatılmaktadır. Bu, bilimsel açıdan çok yerinde bir kaygı olmakla birlikte, süreklilik tezlerinde de ideolojik değişim ve süreklilik, zaman zaman kuramsal ve ampirik boyutlarıyla ayrıntılı bir biçimde ortaya konmamakta ve süreklilik konusunda fazla indirgemeci açıklamalar getirilebilmektedir.⁵³

Bir başka husus süreklilik ve değişim konusunda görüşler ileri sürülürken, Kemalizm'in neredeyse her çalışmada anılan pragmatik yönünün ayrı bir özen gerektirdiğinin üzerinde genellikle durulmamasıdır. Oysa bu husus, metodolojik ve

⁵² Post-Kemalizm hakkında eleştirel bir değerlendirme ve yeni birparadigma arayışı için bkz. İlker Aytürk, "Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken", **Birikim**, S: 319, 2016, s. 34-48.

⁵³ Post-Kemalist çalışmaların temsilcileri arasında Parla, Koçak ve Demirel gibi isimler sayılabilir. İlgili kısımlarda söz konusu yazarlardan hangi açılardan farklı saptamalarda bulunduğumu göstereceğim.

kuramsal açıdan açıklanması ve araştırmanın her aşamasında göz önünde bulundurulması gereken önemli bir nitelik arz eder. Aksi halde Kemalizm'in pragmatik yönü, değişimlerin kolaylıkla bu pragmatizmin doğal bir sonucuna indirgenmesine ve dolayısıyla süreklilik unsuru olarak kavranmasına ya da politika ve ideoloji arasındaki ayrımların açıklıkla ortaya konmaması durumunda, politik seçkinlerin pragmatik yönelimli olduğu düşünülen liderlerden oluşmasından ötürü, politik uygulamadaki her değişimin aynı zamanda ideolojik bir değişime işaret ettiği şeklindeki görüşlerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu hususlar da değişim ve süreklilik konusunda açık olmayan, keyfî ve çelişik tercihlerin belirleyici olması sonucunu doğurabilir. Bu açıdan kuramsal kısımda bu kavramların netleştirilmesine, bu çalışmada özel bir önem verilmektedir.

Çalışmamızın amacı, başlangıçta belirttiğimiz üzere Cumhuriyet tarihinin çok tartışmalı bir dönemi olan İnönü döneminde, resmî ideoloji olarak Kemalizm'i değişim ve süreklilik ekseninde incelemek; değişim ve süreklilik unsurlarını teorik araçlardan faydalanarak analiz etmektir. Türkiye'de çok-partili hayata geçildiği, dünyada II. Harp'in yaşandığı ve Soğuk Savaş'ın başladığı bu kritik dönemde rejimle ve Kemalizm'le ilgili olarak ortaya çıkan tartışmaları, rejimin sınırlarının çizilişini, Kemalizm'in formüle edilmesini incelemek, daha sonraki gelişmeleri anlamak açısından çok büyük önem arz etmektedir. Daha önce bu konu, ideoloji ve ideolojik değişime ilişkin kuramsal bir çerçevede dönemin kaynaklarının kapsamlı bir kullanımıyla incelenmemiş olduğu için, bilimsel araştırmanın bu iki veçhesini göz önünde tutmak kaydıyla İnönü döneminde Kemalizm'in mahiyetinin anlaşılmasına katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Araştırma süresince kuram-yöntem-kaynak dengesini ve ilişkisini gözetmeye önem verilmiştir. Bu şu anlama gelmektedir: Kaynakların tespitinde kuramsal ve metodik kaygılar etkili olduğu gibi, kuramsal saptamalar kaynak incelemesiyle sınırlanmıştır. Yöntem olarak, Kemalizm'i ve Türkiye'yi, özgünlüklerini göz önünde tutmak kaydıyla ve dünyadaki gelişmeleri de dikkate alarak incelemeye çalıştım. Dolayısıyla Türkiye'yi dünya tarihindeki, Kemalizm'i de gerek ulusal gerek uluslararası düzeyde etki sahibi diğer ideolojiler arasındaki yerine oturtmaya çalıştım. Ele aldığımız dönem 1946'ya kadar tek-parti dönemi olduğu için, resmî ideolojinin yeniden üretiminde parti ve devlet yayınları birinci derecede önem

kazandı. Bilhassa 1946'dan sonraki gelişmelerde ise ülkenin diğer güçlü partisi konumundaki DP'nin savunduğu görüşler ile ulusal ve uluslararası arenada güçlenen ideolojilerin etkilerini de özellikle göz önünde tuttum. Zira bu görüşlerin resmî ideolojiyi etkileme kapasiteleri artmış durumdaydı ve karşılıklı konumlanışlar, etkileşimler incelenmeden resmî ideolojiyi ve onun şekillenişini anlamak mümkün olmayacaktı. Kuramsal kısımda daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, resmî ideolojinin değişim ve süreklilik eksenindeki incelenişinde, ideoloji içi, ideolojiler arası ve ideoloji dışı (sosyal, ekonomik, jeopolitik ve siyasal faktörler) unsurların etkileşimini göz önünde tuttum. Bu bağlamda, Kemalizm'in şekillendiği dönemde dünyada ve Türkiye'de etkili olan ideolojileri ve Türkiye ve dünyadaki önemli sosyal, siyasal ve iktisadi gelişmeleri ortaya koymaya çalıştım. Kemalizm'i ve diğer etkili ideolojileri incelerken bu ideolojilerin şekillendirildiği kaynaklara gitmeye özen gösterdim. Resmî ideoloji olarak Kemalizm'i açıklarken, Atatürk ve İnönü'nün söylev ve demeçleri, CHP kongreleri ile program ve tüzükleri, CHP'nin kültür kolu mahiyetindeki Halkevleri'nin yayın organı olan **Ülkü** dergisi ile resmî görüşleri yansıtır bir niteliğe sahip olan **Ulus** gazetesi, **TBMM Zabıtları**, **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** gibi kaynaklardan öncelikle yararlandı. Bunun dışında 1946'dan sonraki gelişmeleri değerlendirebilmek açısından DP'nin programları da incelendi. Köy Enstitüleri, dönemin çok tartışmalı konuları arasında yer aldığı **Köy Enstitüleri Dergisi** de tarandı. Dönem içerisinde farklılaşan ideolojik eğilimleri temsil etmeleri bakımından **Vatan**, **Tan**, **Cumhuriyet** ve **Tanin** gazetelerinden de yararlandı. Yine dönemin sağ-sol tartışmalarının anlaşılması bakımından, gerek sağ görüşü temsil eden yazarların gerekse de sol görüşü temsil eden yazarların metinleri de incelendi. Bu bağlamda sol açısından dönemin önde gelen bir yayını olan **Yurt ve Dünya** dergisi ile yine Türkçülüğün bir siyasî akım olarak güç kazandığı 1942-1944 yılları arasında en çok okunan Türkçü yayın organı olan⁵⁴ **Çınaraltı** dergisi tarandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Türk siyasetine etkisi üzerine yapılagelen yoğun tartışmalardan ötürü, ABD'nin yayımlanmış diplomatik yazışmalarının [Foreign Relations of the United States-**FRUS**] ilgili kısımları da

⁵⁴ Günay Göksu Özdoğan, “**Turan**”dan “**Bozkurt**”a: **Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 222.

incelendi. Bu kaynakların dışında, döneme ilişkin kapsamlı bir literatür incelemesi de yapıldı.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ideoloji, resmî ideoloji ve ideolojik değişim konularında yararlanılacak teorik çerçeve açıklanmaktadır.

İkinci bölümde, Kemalizm'in şekillenişinin anlaşılabilmesi bakımından, söz konusu dönemde dünyadaki siyasal, sosyal, iktisadî gelişmeler ile ideolojik akımlar ve Türkiye'deki ideolojik akımlar ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde Atatürk döneminde Kemalizm incelenmektedir. Bu bölümün kapsamlı tutulmasının sebebi, Atatürk dönemiyle İnönü dönemi arasında yapılacak karşılaştırmaya berraklık kazandırmaktır. Bunun yanı sıra Atatürk döneminde Kemalizm başlığı altında bir ideoloji olarak Kemalizm tartışılmakta ve İnönü dönemindeki değişim ve süreklilik unsurları bu açıklamalar temelinde ele alınmaktadır. Kemalist ideoloji analiz edilirken, CHP tarafından kabul edilmiş altı ilkenin yanı sıra, gerek tartışmalı konular olmaları gerekse dönemin Kemalizm anlayışında önemli yer tutmaları bakımından Atatürk kültü ile Atatürk ve İnönü imajları da karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bunların dışında demokrasi, anti-emperyalizm ve bağımsızlıkçılık ile Batıcılık gibi Kemalizm'le ilgili tartışmalı alanlar hakkında da karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde İnönü döneminde Kemalizm ele alınmaktadır. Buradaki incelemeler daha önceki bölümlerdeki açıklamalar temelinde yükseldiği için aynı hususlar tekrar açıklanmayacak; daha önce belirtilen alt başlıklar çerçevesinde resmî ideolojideki değişim ve süreklilik incelenecektir.

I. BÖLÜM

İDEOLOJİ, RESMÎ İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK DEĞİŞİM

1.1. İdeoloji

İdeolojinin bir tanımını yapmak kolay değildir. Siyaset biliminde üzerinde anlaşmaya varılamamış kavramlardan biri olan ideolojinin literatürde geçen 16 farklı türdeki tanımı Eagleton tarafından gösterilmiştir.⁵⁵ İdeoloji kavramının çıkışına bakılacak olursa, kavramın “arkeolojisini” yapanlar onu Francis Bacon’ın ünlü idollerine kadar geri götürürler. Bacon, bilgi sayesinde insan aklının “doğayı ele geçirme ve denetim altına alma” yeteneğine sahip olduğu kanaatindedir. Ancak insanoğlu bunu henüz gerçekleştirememiştir; çünkü insan aklı bazı sebeplerden ötürü bir tutukluk içindedir. Bacon’a bakılacak olursa bunun iki sebebi bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi, Aristotelesçi yöntemin eleştirisine dayanır. “Düşüncenin tarihsel bağları” diye ifade edilen bu tutukluk sebebi, düşünce formları olarak tümdengelim ve tasımın Aristotelesçi gelenek çerçevesinde benimsenmiş olmasıdır.⁵⁶ Böylece ilk sebep metodik olmaktadır.

İkinci sebep konumuzla daha yakından ilgilidir. Bacon, insandaki düşünce tutukluğunu önyargılar/putlar diye adlandırabileceğimiz idollerle⁵⁷ bağlantılandırır. Bacon’a göre idoller,

“İnsan usunu işgal eden ve usta köklerini salan putlar ve yanlış kavramlar; gerçeğin insan usuna girmesini engel olmakla kalmayıp aynı zamanda usa girmesine izin verilen gerçekleri, putlar ve yanlış kavramlar, insan bunlara karşı dikkatli olmadığı oranda ve olası karşı duruşta bulunmadığı sürece bilimlerin yinelenmesinde geri geliyorlar ve gerçekleri engelliyorlar.”⁵⁸

Bacon’ın genel olarak bu şekilde tanımladığı bu dört idolü sıralarsak bunlar:

⁵⁵ Terry Eagleton, **İdeoloji: Giriş**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 18.

⁵⁶ Bkz. Sinan Özbek, **İdeoloji Kuramları**, 2. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003, s. 11-12.

⁵⁷ İdol, İngilizce’de saplantı ya da put anlamına gelmektedir.

⁵⁸ Akt. Özbek, **a.g.e.**, s. 14.

- “1-*Ídola tribus* (Soy putu ya da cins putu)
 2- *Ídolaspecus* (Mağara putu)
 3- *Ídolafori* (Pazar/piyasa putu)
 4- *Ídolatheatri* (Tiyatro putu) ’dur.”⁵⁹

Bunların hepsi başlı başına ideolojiyle bağlantılı olsa da, Bacon’ın tiyatro putu ile ilgili söylediklerini zikretmek özellikle anlamlı olacaktır:

“(…) felsefenin birçok teoremlerinden ve de kanıtlamalarının yanlış kurallarından insanın usuna girmiş olan putlar var. Onları tiyatro putları diye adlandırıyorum. Çünkü ne kadar felsefî sistem bulunup kabul edilmişse o denli de dünyayı bir tiyatro sahnesine çeviren söylence yaratılmış ve sergilenmiştir.”⁶⁰

Bacon, böylece, etimolojik olarak “hikmet sevgisi” anlamına gelen felsefeye dayanan teoremlerin de gerçek dünyayı değil; fakat bir tiyatro misali temsili bir dünyayı insanlara anlattığını, dolayısıyla zihinleri yanılttığını söylüyordu. Bacon’ın idoller öğretisinin ideoloji noktasından önemi şuradadır: İdoller, egemenlerin toplumu yönetmek ve egemenliklerini meşrulaştırmak için başvurdukları araçlardır.⁶¹ Hatta Bacon’a göre felsefe de bu araçlardan biri olabilmektedir.

Bacon’ın söylediklerini Aristotelesçi felsefî gelenekle bir hesaplaşma olarak görmek mümkündür. Zira Ortaçağ Avrupası’nda açıklamalar ve de meşrulaştırmalar, dine ve dinle harmanlanmış Aristotelesçi bir felsefî anlayışa dayanmaktaydı.

Bacon’ın toplumu yönetmek ve iktidarı meşrulaştırmak için kullanılan idolleriyle aslında çok bağlantılı bir başka görüşe de değinmek yerinde olacaktır: Etienne de la Boetie’nin görüşlerine.

La Boetie’nin fikirlerine her nedense ideoloji kuramlarında pek yer verilmez; ancak söylediklerinin ideoloji-iktidar bağlantısıyla çok yakından ilgisi vardır. La Boetie, meşhur **Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev**’inde, insanların niçin tek bir kişiden ibaret olan tirana boyun eğdiklerini tartışır. Ona göre bu anlamsız düzen, yalnızca şiddet aracılığıyla gerçekleşmiş olamaz. İlk kuşağa, şiddet ve hile yoluyla boyun eğdirilmiş olsa bile, düzen sadece şiddete dayalı olarak sürüp gidemez. Ancak insanlara bir kez boyun eğdirildikten sonra dünyaya gelecek kuşaklar, zaten bu

⁵⁹ A.g.e., s. 15.

⁶⁰ Akt. Özbek, a.g.e., s. 18

⁶¹ A.g.e., s. 22.

düzenin içine doğacaklar ve bu onlara garip gelmeyecektir. Bu düzenin doğal olduğu da onlara egemenlerce kabul ettirilecektir. Böylece doğası gereği asla kul/köle olmayan insan, devletin dayattığı ikinci bir doğa kazanacak ve adeta gönüllü bir kulluk görecektir.⁶² La Boétie'nin formülünün şiddet+ideoloji olduğunu görmek zor değildir; ancak bir kavram olarak ideoloji henüz ifade edilmemiştir. İdeoloji, bir kavram olarak ifadesini Fransız düşünür Destutt de Tracy'de bulacaktır.

Gerçekten de, ideolojiyle bağlantılandırılabilir fikirler başka düşünürlerin başka kitapları ya da ifadeleri gösterilebilir; ancak ideoloji kelimesini bir kavram olarak kullanan Tracy'dir. Bununla birlikte Tracy, ideolojiyi Bacon'ın idollerinden tamamen farklı bir anlamda, kelimenin etimolojik açıdan bakıldığında elde edilecek karşılığına denk gelecek şekilde kullanır: Düşünce bilimi. Tracy için ideoloji, doğru düşünmenin yollarını gösterecek bir bilimdir. İdeologlar, Aydınlanma idealinin bir parçası olarak, bu bilim aracılığıyla, insanların doğru düşünmesinin önündeki engelleri kaldıracaklardır. Anlaşılacağı üzere burada ideoloji ve ideolog, açıkça olumlu bir anlama sahiptir.

Tracy gibi ideologların çağdaşı olan Napoléon, önceleri ideologlara değer vermiştir. Nitekim Napoléon, Tracy gibi aydın ve ideologların bünyesinde bulunduğu Ulusal Enstitü'nün, 1797-1803 tarihleri arasında üyesi olmuştur. Ancak iktidar yürüyüşünde ilerledikçe, ideologların akla dayalı, Aydınlanmacı düşüncelerinin kendi egemenliğinin önünde bir engel oluşturduğunu düşünmeye başlamıştır. Oysa ideologlar, kendi düşlerini gerçekleştirecek kişi olarak Napoléon'u görüyorlardı. Ancak Aydınlanma düşünürlerinin hepsinin bir dönem savundukları bu Aydınlanmacı despotizm aracılığıyla akılcı topluma ulaşma fikri, başarısızlığa uğramıştı. Napoléon, ideologlardan uzaklaştı ve meşrulaştırımın daha geleneksel kaynaklarına -Kilise gibi- yöneldi.

Napoléon için ideoloji artık olumsuz bir anlama sahipti ve aslında Bacon'ın idollerine benzeyen bir tanıma ulaştığı söylenebilir. Ona göre ideologlar, “gerçeği bilinçle kavramak, yakalamak istemesine karşın, gerçekliği çaresizlik içerisinde

⁶² Etienne de la Boétie, **Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev**, Çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011. Ağaoğulları'nın da belirttiği gibi, La Boétie'de bu boyun eğişin ilk ortaya çıkışı bir kaza olarak algılanıp nedeni netlikle ortaya konmaz. Bunun sebebi güç ve hile olabileceği gibi insanların doğalarına aykırı olsa da iktidar arzusu taşıyan insanlara boyun eğmesi de olabilir. Mehmet Ali Ağaoğulları, “La Boétie ve Siyasal Kulluk”, **AÜSBF Dergisi**, S.1-4, 1985. s. 184-186.<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/449/5061.pdf>. Erişim Tarihi: 6 Eylül 2012.

ıskalayan, kaçırın düşünür”lerdir. İdeologlar, akılcı ve özgür bir dünyanın teorik tasarımlarını yapmakla meşguldü; oysa Napoléon böyle teorilerle değil, iktidarla, onun deyişle “gerçeklik”le ilgileniyordu. Bu bağlamda ideologların itibarlarını kaybetmeleri kaçınılmazdı. Napoléon’la ideologların ilişkisi ve ideolojiye bakış açıları, ideolojinin daha sonraki tarihi açısından birçok bakımdan belirleyici oldu. Öncelikle ideolojinin olumlu ve olumsuz anlamları arasındaki kavgayı yansıttı ve Napoléon’un zaferi, ideolojinin olumsuz anlamının da zaferi oldu ve uzun süre bu anlamda ele alındı.⁶³ İkinci olarak iktidar-düşünür/aydın ilişkileri bakımından bazı ipuçları sağladı. Aydınların iktidarı yönlendirmesi sonucu özgür ve akılcı topluma yürüyüşün gerçekleşmesinden ziyade, egemenlerin aydınları istihdam etmesine doğru giden bir tarihsel akış gerçekleşti. İdeoloji kavramı, bu çıkışsal paradokslarını sürekli beraberinde getirir de, artık kendi adıyla ve daha incelikli olarak tartışılmaya, kuramlaştırılmaya başlandı.

İdeoloji kavramı, belirttiğimiz üzere ilk defa Tracy tarafından kullanıldı, ideoloji demeden ideoloji kuramına benzer yaklaşımlar, çeşitli düşünürlerce geliştirildi. Ancak ideolojiler, 19. yüzyılın bahçesinde filizlendiler. Avrupa’da ideoloji, dinsel terminoloji çerçevesinde açıklanan bir dünyanın çöküşüne, entelektüellerden gelen bir tepki, yeni bir yanıt, açıklama çerçevesi (frame of reference) arayışındır. Kısa vadede Aydınlanma düşünürleri Napoléon’un küçümsemesine maruz kalsalar da, uzun vadede bir ölçüde galip geldiler; onların sert eleştirileri karşısında eski metafizik evren/dünya ve toplum açıklamaları çöktü. Artık yeni bir felsefe, yeni bir hayat algısı, yeni kavramlar ve yeni bir siyaset söz konusuydu. Uzun zamandır feodal düzen içerisinde gelişmekte olan Fransa’daki burjuva sınıfının önderliğinde, 1789’da evrensel etkileri olan bir ihtilal gerçekleştirildi. Devrimciler, görüşlerini daha önceleri rastlandığı üzere dinsel bir çerçeve içinde değil; fakat temelde Rousseau’nun fikirleri ekseninde açıkladılar. Siyaset ve siyaset kavramları radikal bir dönüşüm sürecine girdi. İdeolojiler, Batı’nın uzun bunalım yüzyıllarının yarattığı arayışlara yanıtlar geliştiren düşünürlerin

⁶³ Özbek, a.g.e., s. 45-57.

eserlerinde vücut buldular ve Aydınlanmacıların “Kozmopolis” idealiyle⁶⁴ evrensel iddialara sahip oldular.

Siyaset, her toplumsal katmanın kendi bulunduğu konumda görevlerini öngörüldüğü şekilde yerine getirmesi ve yönetenlerin bu düzeni gözetmesi olarak beliren Ortaçağcıl anlamından çıktı; toplumsal yapının sarsılması ve sınıfsal konumlardaki değişim, sınıf kavramını siyasetin merkezi bir unsuru haline getirdi.⁶⁵ Önceleri “Ancien Regime”in feodal beyler ve ruhandan oluşan temsilcilerine karşı geliştirilen liberal doktrin, zamanla burjuvazinin “ideal” ideolojisi haline geldi;⁶⁶ Sanayi Devrimi sonrasında hızla kentlerde toplanan işçiler arasındaysa sanayileşmenin bu ilk döneminin korkunç manzarasını gören aydınlar tarafından geliştirilen sosyalizm ideolojisi yayılmaya başladı. Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisine eşlik eden liberalizme, böylece sosyalizm gibi sınıfsal vurgusu baskın ideolojiler eklenmiş oldu. Hürriyet, eşitlik, demokrasi, cumhuriyet, ırk, ulus, sınıf, parlamento gibi kavramlar siyasetin yeni dilini oluşturmaya başladı. Bunlar, dogmalara karşı çıkan ve bir yazar tarafından “Modern Paganlar”⁶⁷ olarak nitelendirilen aydınların dünyayı açıklama çerçevelerini meydana getirdi. Dolayısıyla ideolojiler çıkışsal olarak dogma karşıtı bir içeriğe sahiptiler; ancak bilinmektedir ki daha sonraki gelişimleri tamamıyla böyle olmadı.

Avrupa’da yükselişe geçen liberal ve milliyetçi fikirler karşısında önemli bir meydan okuma Alman sosyolog Karl Marx’tan geldi. İkiz devrimlerin (Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi) Avrupa’da yarattığı sarsıntıya, çeşitli düşünürler çare bulmaya çalıştılar. Aydınlanma ile birlikte gelen özgüven dolayısıyla ilerleme kavramı, akılcı düşünürler arasında bir ortak payda oluşturdu. Ancak yeni yeni ortaya çıkan toplumsal sistemi açıklama ve hatta bazı düşünürler açısından bununla başa çıkmada, farklı farklı yöntemler belirdi. Muhafazakârlar ve eski düzeni savunanlar, olan biteni kıyasıya eleştirirken, Aydınlanma ekolünden gelenler, değişen ölçülerde bu değişime sahip çıktılar. Karl Marx, Aydınlanma mirasını benimseyenlerdendi;

⁶⁴ Stephen Toulmin, **Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi**, Çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

⁶⁵ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı (1848-1875)**, Çev. Bahadır Sina Şenel, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 39.

⁶⁶ Kuşkusuz burjuvazinin sosyal ve siyasal şartlara bağlı olarak monarşilerle anlaşabildiği de görüldü.

⁶⁷ Peter Gay, **The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism**, Vol. 1, W.W. Norton & Company, New York and London, 1995.

ancak o, ilerlemenin/yeni uygarlığın sadece aydınlık yüzüne değil; fakat karanlık yüzüne de dikkat çekmeyi önemsemişti. Liberal kuramda da, toplumsal sınıflar kabul ediliyordu; ancak Marx'ın kuramında sınıflar yeni ve kilit bir rol üstlendiler. Marx'ın tarihe bakışına göre tüm bir tarih, sınıf savaşlarının tarihinden ibaretti ve tarihin motoru bu sınıf savaşlarıydı.⁶⁸ Toplumsal yapıları biçimlendiren ana etmen ise üretim tarzıydı. Dolayısıyla Marx'ın yorumu, üretim tarzına mevcut olguları açıklamada temel bir önem atfediyor, ortaya çıkan devrimci değişimleri, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerle bağlantılandırıyor. Marx'ın görüşünde burjuva devrimleri, dinsel-metafizik dünya görüşünün uyuşturucu-büyüleyici etkisini yıkararak sınıflı toplumların ortaya çıkışından itibaren mevcut olan sömürü ilişkilerini dolaysızca gözlenebilir kılmış ve böylece sömürü düzeninin bilinç düzeyine çıkmasına hizmet edecek şekilde, çekilen acıları çıplak hale getirmişti. Bununla birlikte, kapitalist sistem, meta fetişizmi üzerinden⁶⁹ kendi çelişkilerini gizliyordu. Marx'ın amacı, bu doğal gibi görünen ilişkilerin aslında bir ideoloji tarafından örtüldüğünü ortaya koymak ve sömürülmekte olan işçi sınıfının Engels'in meşhur ettiği bir deyişle bir yanlış bilinç olarak ideoloji tarafından “yeniden büyülenmesini” önlemektir.⁷⁰

Marx, **Alman İdeolojisi**'nde fikirlerin maddi yaşamdan özerk bir varlık olarak belirleyiciliklerini yadsımaktadır. Marx'ın ideoloji kuramlarındaki en belirleyici etkilerinden biri, tarihi fikirlerin savaşı olarak ele alan görüşlere karşı cephe almasıdır. Ona göre:

“Fikirlerin, anlayışların ve bilincin üretimi, her şeyden önce doğrudan doğruya insanların maddi faaliyetine ve karşılıklı maddi ilişkilerine (Verkehr), gerçek yaşamın diline bağlıdır. İnsanların anlayışları, düşünceleri,

⁶⁸ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Manifesto of the Communist Party**, International Publishers, New York, 2007, s. 9.

⁶⁹ Marx'ın meta fetişizmi kavramı, toplumsal yaşamın “şeyleştirilmesini” ifade eder. Öyle ki, kapitalist toplumda insanların arasındaki fiili toplumsal ilişkiler, üretilen metalarla girdikleri “sözde bağımsız etkileşim” tarafından yönlendirilir. İnsanların ürettikleri metalar, kendilerinin kontrolünden çıkar ve onların yaşam ve ilişkilerini, var oluşlarını belirlemeye başlar. Örneğin borsadaki bir dalgalanma ile pek çok insan işsiz kalabilir. Ancak bu son derece gerçek insanî ilişkiler, “meta fetişizmi” yüzünden şeyler arası gizemli bir ilişkiymiş gibi görünür. Bu anlamda “meta fetişizmi”, bir ideolojik yanılsama yaratır. Bkz. Eagleton, **a.g.e.**, s. 95, 128.

⁷⁰ Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalara karşın Eagleton'ın da zikredilen çalışmasında belirttiği gibi Marx'ın çok net bir şekilde sistemleştirilmiş bir ideoloji kuramı yoktur. Bununla birlikte **Alman İdeolojisi** Marx'ın görüşlerini açıklamak bakımından hâlâ yararlı olan bir kaynaktır.

karşılıklı zihinsel ilişkileri (geistige Verkehr), bu noktada onların maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar. Bir halkın siyasal dilinde, yasalarının, ahlakının, dininin, metafiziğinin vb. dilinde ifadesini bulan zihinsel üretim için de aynı şey geçerlidir. Sahip oldukları anlayışları, fikirleri vb. üretenler insanların kendileridir, ama bu insanlar sahip oldukları üretici güçlerin belirli düzeydeki gelişmişliğinin ve bu gelişkinlik düzeyine tekabül eden -ve alabilecekleri en geniş biçimlere varıncaya kadar- karşılıklı ilişkilerinin (Verkehr) koşullandırdığı gerçek, faal insanlardır. Bilinç, hiçbir zaman bilinçli varlıktan (dasbewusste Sein) başka bir şey olamaz ve insanların varlığı, onların gerçek yaşam süreçleridir. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ilişkilerinde sanki cameraobscura'daymış gibi başaşağı çevrilmiş bir biçimde görünüyorsa, nesnelere gözün ağ tabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansıması olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir.”⁷¹

Marx, ideolojileri maddi yaşam pratiklerinden türeyen üstyapı kurumları olarak ele alıyordu: Bilinç ve fikirler maddi yaşam tarafından koşullandırılıyorlardı; yoksa tersi değil. Buradan Marx şu sonuca varır: “Bir devlet içindeki bütün savaşım, demokrasi, aristokrasi ve monarşi arasındaki savaşım, oy hakkı uğruna vb. savaşım, çeşitli sınıfların yürüttükleri gerçek savaşımın büründükleri aldatıcı biçimlerden başka bir şey değildir.”⁷² Hukuk, siyaset, ahlak, din gibi ideoloji de, aslında belli bir üretim biçimine sahip bir toplumdaki sınıf savaşımının insan zihnine yansımalarından ibaretti. İdeolojilerin savaşı, aslında sınıfların savaşıydı. Bunun doğal bir sonucu olarak bir toplumda egemen olan ideoloji, o toplumun hâkim sınıf(lar)ının ideolojisiydi; zira maddi üretim araçlarını olduğu gibi zihinsel üretim araçlarını da ellerinde tutanlar onlardı.⁷³ Hâkim sınıflar, ideoloji aracılığıyla, kendi çıkarlarını tüm toplumun çıkarlarıymış gibi gösteriyorlardı.

Marx, Aydınlanmanın bir evladı olarak ilerici dünya görüşünü paylaşıyordu; ancak onun Kozmopolis ideali olan komünizme Comte'un felsefesindeki gibi “düzen” içinde ilerlenmiyordu; üstelik ilerlemenin motoru da fikirler değil,

⁷¹ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2008, s. 44-45.

⁷² *A.g.e.*, s. 58.

⁷³ *A.g.e.*, s. 75.

devrimlerdi.⁷⁴ Bununla birlikte Marx kendi felsefesini yalnız bazı Aydınlanma düşünürlerinden ya da Comte'dan değil, selefi olan sosyalist düşünürlerden de ayırıyordu. Kendisinden önceki sosyalist düşünürler ütopyacıydı; oysa kendi teorisi bilimseldi. Bir fikrin hayata/topluma uygulanmasına değil, hayatın/toplumun yasalarının anlaşılmasına dayanıyordu. Marx'ın görüşleri, Napoléon'dan kalma olumsuz ideoloji anlayışının bu açıdan bir devamıydı. Ancak zamanla fikirlerin ve siyasetin Marxgil kuramdaki bu ikincil rolüne dair düzeltmeler yapıldı. Nitekim bazı Marxgil düşünürler, Marx'ın ideoloji kavramı hakkındaki fikirlerinden yararlanmışlar; ancak Marx'ta çelişkili ve sistemsiz bir şekilde yer alan fikirleri geliştirmeye çalışmışlardır.⁷⁵ Bunlar arasında Gramsci ve Althusser'in isimleri öne çıkmaktadır.

Gramsci, siyaset ve ideoloji kavramına Marx'ın eserlerinde yer aldığından daha büyük vurgu yapar. Geliştirdiği hegemonya kavramı ile sınıf egemenliği, sınıflar arası ilişkiler ve ideolojinin belli bir toplumsal formasyonun varlığı ve devamlılığı açısından önemi gibi konularda önemli açıklamalar getirmiştir.

Gramsci'ye göre bir toplumdaki iktisadi koşulların devrim için uygun olması, devrimin gerçekleşmesi için yeterli değildir. Egemen sınıf, ancak diğer sınıflarla ittifak kurarak toplumda hegemonyasını sağlayabilir ve bu bakımdan kendi çıkarlarını tüm toplum kesimlerinin çıkarlarıyla uyumlaştıran bir ideolojik tasarımın varlığı elzemdir. İşte ideoloji aracılığıyla sivil toplumda sağlanan bu hegemonik iktidarın kırılması için, sivil toplum katında ideolojik mücadele verilmesi gereklidir. Dolayısıyla sivil toplumun güçlü olduğu Batı toplumlarında siyasal iktidara giden yol, yönetici sınıfın hegemonik iktidarını kırmaktan ve devrimci sınıfın sivil toplumda hegemonya kurmasından geçmektedir. İktisadi koşulların uygunluğu ve sivil toplumda hegemonik iktidar, devrimi sağlayacak iki önemli olgudur. Bu nedenle Gramsci'nin düşüncesinde siyaset ve ideoloji kavramları yeniden önem kazanır.

⁷⁴ A.g.e., s. 69.

⁷⁵ Marx'ın görüşleri konusunda bkz. Eagleton, a.g.e., s. 108-137. Ayrıca şu esere de bkz. David McLellan, **İdeoloji**, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Gramsci, Doğu toplumlarında ise farklı bir strateji öngörür. Batı'da devlet dengeli, sivil toplum ise gelişkindir. Doğu'da ise devlet baskın ve sivil toplum zayıftır/başlangıç halindedir. Dolayısıyla devlet iktidarını ele geçirmek bakımından farklı stratejilerin izlenmesi gerekir. Batı'da önce sivil toplum üzerinde hegemonya kurmak gerekirken Doğu'da devlet iktidarını ele geçirmek önceliklidir. Daha sonra sivil toplumun yapılandırılmasına geçilecektir.⁷⁶

Gramsci'nin düşüncelerini geliştiren ve yapısalcı açıklamalarda bulunan Louis Althusser'e göre ideoloji, "bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları imgesel bir ilişkiyi" göstermektedir. Yani insanlar, "gerçek varoluş koşullarını imgesel bir biçimde bir ideoloji olarak tasarımı(maktadırlar)". İdeoloji, toplumsal sınıfların olduğu her yerde vardır ve bu anlamda "tarihi yoktur".

Bu tezleri biraz açmak için Althusser'in devlet, toplum ve ideoloji ilişkisine dair görüşlerine bakmak gerekiyor. Althusser'in analizinde ekonomi, siyaset ve ideoloji bir toplumsal formasyonu oluşturan üç kerte olarak değerlendirilir ve ekonomi son kertede belirleyici olsa da, bu üç unsurun görece özerkliği bulunduğunu ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilediklerini belirtilir. Althusser'e göre devlet, sınıfsal bir iktidarın içinde gerçekleştiği yapıdır ve sınıfsal iktidar, devletin baskı aygıtları ve ideolojik aygıtları aracılığıyla uygulanır. Baskı aygıtları polis, ordu, hükümet, mahkemeler gibi kurumlarken, ideolojik aygıtlar, aile, sendika, partiler, basın, okul, kilise gibi çeşitli kurumlarla topluma yayılmıştır ve ideoloji buradaki pratikler aracılığıyla yeniden üretilmektedir. Baskı aygıtları ile ideolojik aygıtlar arasındaki temel fark, baskı aygıtları temelde "zor" aracılığı ile işlerken ideolojik aygıtların temelde ikna/ideoloji aracılığıyla işlemesidir. Fakat her iki tür aygıtta da belli oranda ideoloji ve zor bulunur. Althusser'e göre sivil toplumda hegemonik iktidara sahip olmayan hiçbir sınıf, devlet iktidarını elinde tutmayı sürdürmez. İktisadi alandaki yeniden üretim gibi, ideolojik yeniden üretim de belli bir toplumsal formasyonun devamı için hayati öneme sahiptir ve bunlar etkileşim halindedirler.⁷⁷

⁷⁶ Gramsci'nin görüşleri için bkz. Perry Anderson, **Gramsci: Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji**, Çev. Tarık Günersel, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, **Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935**, Haz. David Forgacs, Çev. İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010 ve Özbek, **a.g.e.**, s. 139-159.

⁷⁷ Althusser, devletin ideolojik aygıtları (DİA) arasında -yenileri eklenebilir olmak kaydıyla- şunları sayar: Dinsel DİA, Öğrenimsel DİA (gerek özel gerekse devlet okullarının oluşturduğu sistem), Aile DİA'sı, Hukuki DİA, Siyasal DİA (değişik partileri de içeren sistem), Sendikal DİA, Haberleşme

Althusser'in ideolojilere dair değinmemiz gereken bir diğere önemli görüşü, ideolojilerin bireylere özneler olarak seslendikleridir. Öyle ki “her ideoloji ancak bir özne aracılığı ile ve özneler için var olabilir.” Böylece özne kategorisi, ideoloji kavramının kurucusu olduğu gibi, ideolojiler de özneleri kurmaktadır. Bireyler, hep bir ideoloji içinde, özneler olarak var olurlar ve ideolojiler onlar için bazı tanıma/tanımlama, açıklama kategorileri var ederler. Althusser'in deyişiyile ideolojiler, “(a)paçıklıkları, apaçıklıklar olarak ve zorla kabul ettirmiyormuş gibi görünerek”, aslında bir ölçüde zorla kabul ettirirler. Bu o kadar öyledir ki ideolojik ifadelerle karşı karşıya geldiğinde öznenin “Tamam, işte bu!” ya da “Ne kadar da doğru!” diyesi gelir; bu ifadeler özne açısından son derece doğal ve kaçınılmaz bir hakikat gibi algılanır.⁷⁸

Buraya kadar bazı önde gelen Marxist düşünürler üzerinden ele aldığımız ideoloji kavramını daha geniş anlamda ele alan düşünürler de mevcuttur.⁷⁹ Özellikle tekelci kapitalizmin gelişmesi, ideolojinin toplumun her alanını kuşatmış olduğu fikrini de beraberinde getirmiştir. Bu anlamıyla ideoloji, yaklaşık olarak kültür kavramına denk gelir.

Post-yapısalcı görüşün önemli temsilcilerinden Michel Foucault, ideoloji kavramının kullanışlı olmadığı kanaatindedir ve daha kapsamlı ve farklı bir analiz metodunu içeren “söylem” kavramını geliştirir. Foucault, ideoloji kavramının üç açıdan kullanışsız hale geldiğini düşünür. Bunlardan birincisi, madalyonun öteki yüzü olarak kabul edilemez hakikat iddialarıyla ilgili olması, ikincisi, hümanist bir bireysel özne anlayışına dayanması, üçüncüsü ise Marxizm'deki yetersiz ve determinist temel-üst yapı modeline dayanmasıdır. Foucault, özellikle çok-biçimli ilişkilerin tek bir nedene indirgenmesine ve iktidarın salt çıkar kavramıyla özdeşleştirilmesine karşı çıkar.⁸⁰

DİA'sı (basın, radyo-televizyon), Kültürel DİA (edebiyat, güzel sanatlar, spor vb.), Bkz. Louis Althusser, “İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları”, **Yeniden-Üretim Üzerine**, Çev. A. Işık Ergüden ve Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s. 377-386.

⁷⁸ Althusserin bu görüşlerinin ayrıntıları için bkz. **a.g.e.**, s. 357-415.

⁷⁹ Daha önce değindiğimiz üzere Marx'ın meta fetişizmi yaklaşımı da, ideolojinin daha geniş anlamli ve kapitalist toplumdaki özgül bir boyutunu ortaya koyar.

⁸⁰ Michéle Barrett, **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, Çev. Ahmet Fethi, Doruk Yayınları, Ankara, 2004, s. 171-172.

Foucault'nun determinizmle ilgili açıklamaları da önem taşımaktadır. Foucault, determinizmin tek nedenli açıklamaları yerine bir “bağımlılıklar oyunu” koymak istediğini söyler ve üç tür bağımlılığı ayırt eder:

- Söylem-içi bağımlılık: Bir söylemsel oluşumdaki nesnelere, operasyonlar ve kavramlar arasındadır.
- Söylemlerarası bağımlılık: Farklı söylemler arasındadır.
- Söylem-dışı bağımlılık: Söylemsel ve söylemsel olmayan dönüşümler arasındaki; yani bir söylemle “bütün bir ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimler” arasındaki bağıntılar.⁸¹

Marx'ın ideolojiye dair maddi pratik odaklı felsefesinin karşısında yer alan düşünürler ise bir süre daha tarihsel olayları fikirlerin biçimlendirdiğini -Mises gibileri sürmeye devam ettiler. Ancak bu görüş artık idealist cephede bile zayıflamıştır. Ayrıca çeşitli bilim adamları ve düşünürler, Marxist olmamakla birlikte, ideolojinin ve bilginin toplumsal yapıyla olan ilişkilerini soruşturmaya giderek önem vermişlerdir.⁸² Karl Mannheim, herhalde içlerinde en etkili olanıdır.

Mannheim, ideolojiye ilişkin görüşlerini bilgi sosyolojisi üzerinden üretir. Bu bağlamda Mannheim, insanların bilgi edinme ve düşünme süreçleri üzerinde durur. Ona göre “belli düşünme biçimlerinin toplumsal kökenleri açığa kavuşmadığı takdirde”, bu düşünme biçimleri layıkıyla analiz edilemezlerdi. Bilgi sosyolojisinin bakış açısında, düşünce, “bireysel açıdan tasnif edilmiş bir düşünce biçiminin ancak yavaş yavaş sıyrılabilceği belli tarihsel-toplumsal koşullar bağlamında” anlaşılmaya çalışılmaktadır. Böylece mevcut düşünce biçimleri “dünyayı tinsel bir anlamda keşfettiğimiz kolektif eylem bağlamından” koparılmadan analiz edilmektedir.

Mannheim'a göre düşünce biçimlerinin toplum ve eylemde kök salma biçimlerinin modern dönemde ortaya çıkması rastlantısal değildir. Bunun önemli sebeplerinden biri modern politika mücadelelerinin “teorinin silahlarıyla”

⁸¹ A.g.e., s. 179-180.

⁸² Robert Higgs, “The Complex Course of Ideological Change”, **American Journal of Economics and Sociology**, Volume: 67, Issue: 4, 2008, s. 555-556. Dahası Fay'ın de belirttiği gibi çağdaş epistemolojik yaklaşımda, perspektivizm ön plana çıkmaktadır. Perspektivizm, “bütün bilgilerin özde perspektifsel karakter taşıdığı düşüncesidir”; yani bilgilerimiz dünyayı açıklamayı sağlayan belli kavramları sağlayan bir çerçevede içinde oluşmaktadır. Dolayısıyla olguları doğrudan doğruya görmek söz konusu olmamaktadır. Bkz. Fay, a.g.e., s. 105-106.

gerçekleştirilmesidir; böylece düşüncenin/teorinin toplumsal açıdan deşifre süreci de sosyolojinin bir parçası haline gelir.

Karl Mannheim, bu bakış açısından yola çıkarak, modern dünyada ortaya çıkan farklı farklı düşüncelerin bir kategorizasyonunu yapar. Tüm düşünce biçimleri ideoloji başlığı altında ele alınmamakta ve çözümlene, düşünürün “ideoloji” ve “ütopya” şeklinde kavramsallaştırdığı ikili bir ayrıma dayandırılmadığıdır.

İdeoloji, hâkim grupların, çıkarlarıyla bağlantılı birtakım görüşlere, iktidar bilinçlerini zayıflatacak ölçüde bağlanmalarıyla ilgilidir. Toplumun gerçek durumunu yansıtmayan bu görüşlere hem kendileri inanır hem de toplumu inandırmaya çalışırlar. Ayrıca bunun düzeni koruyup toplumsal istikrarı sağlayacağını düşünürler. Dolayısıyla ideoloji, hâkim grupların çıkarıyla bağlantılı yanlısamalarına ilişkindir.

Ütopya kavramı da insanların toplumsal konumları gereği gerçeğin belli bir boyutunu görmelerine ve politik mücadeleye gönderme yapar. Ütopik düşüncede bir düzendeki ezilen grupların o düzenin yıkılıp değiştirilmesini istemelerinden ötürü düzenin sadece olumsuz yanlarını görmeleri söz konusudur. Yani onlar da gerçekte değil, sadece düzenin değişimine odaklanmalarını mümkün kılacak kusurlarla ilgilenirler, geri kalan gerçeklere yüz çevirirler. Kısacası Mannheim’da her iki kavram da, belli bir düzen içerisindeki konumdan kaynaklanan ve gerçeğin yalnız belli bir kısmını görmeye yol açan düşünsel ifratlar olarak ele alınırlar.⁸³

Buraya kadar özetlediğimiz çeşitli açılardan konuyu ele alan düşünürlerin ortaya koydukları, ideolojinin, ideoloji-iktidar/devlet ilişkilerinin anlaşılması bakımından kuşkusuz büyük önem taşımaktadır. Aslında zaman içerisinde iki ana eksen açısından da bazı yakınlaşmalar olmuştur. Örneğin, Marxgil ekolde siyaset ve ideolojinin önemini vurgulayan ve Marxgil teoriyi bu açıdan geliştiren düşünür ve bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Marxgil ekolü eleştiren ve sınıf ya da ekonomi eksenli analiz yapmak yerine iktidar eksenli analiz yapan Bertrand Russell⁸⁴ ve Michael Mann⁸⁵ gibi materyalist akım içinde ele alınabilecek isimler de

⁸³ Ayrıntılar için Bkz. Karl Mannheim, **İdeoloji ve Ütopya**, Çev. Mehmet Okyavuz, De Ki Yayınları, Ankara, 2009, s. 26-58.

⁸⁴ Bertrand Russell, **İktidar**, Çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

⁸⁵ Michael Mann, **İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760’a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları**, Cilt I, Çev. Esin Saraçoğlu ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012 ve Michael

mevcuttur. İdealist akım açısından da, içinde bulunulan sosyo-ekonomik düzenin düşünce üzerine tesirleri bir süredir açıklıkla kabul edilmeye başlanmıştır. Burada yine de eskiden beri devam edegelen ve teorik anlamda çözüme kavuşturulmamış bazı hususlar mevcuttur. Bunların başında, ideolojilerin çıkar (iktisadî/siyasî/sınıfsal/grupsal/toplumsal) ve iktidarın meşrulaştırımı ile ilgili düşünce sistemleri olarak mı yoksa toplum ve insan için “iyi” olana dair teorik ya da pragmatik, sistemli ya da eklektik düşünceler bütünü olarak mı ele alınacağı meselesi gelir. Siyasetin ahlakla ilişkisi sorunsalı⁸⁶ olarak da görülebilecek bu sorun, aslında ideoloji kavramı açısından “hayatî”dir. Çünkü burada “insan temelde (iktisadî/siyasî/sınıfsal/grupsal/toplumsal) çıkarı(nı) ve iktidarı(nı) düşünür ve fikirleri bu yönde şekillenir” varsayımı ile “insan bunlardan bağımsız ya da özerk olarak toplum ya da insanlık için ‘iyi’ olanı düşünür” varsayımları karşı karşıya gelmektedir. İnsanların birer özne olarak mı yoksa çıkarlarının(ın) ve adeta içgüdüsel “güç istenci”nin⁸⁷ nesnelere gibi mi hareket ettiklerinden -eğer kabul ediliyorsa- öznenin niteliğine kadar birçok sorunun cevabı bu varsayıma ilişkindir.

İkinci sorun, ideoloji kavramının var olan pek çok ideolojiyi açıklamak için derinleştirilmeden kullanılmasından kaynaklanır. Burada demek istediğimiz, her ideolojiye tek bir başlık altında yer vermenin doğuracağı analiz sıkıntılarıdır.⁸⁸

Üçüncü sorun alanı ise ideolojileri belli kişi, grup zümre ya da sınıflar için “edinilmiş mal-mülk” gibi algılayan⁸⁹ yaklaşımlara dairdir. Bu tür yaklaşımlar ideolojik değişimleri ve etkileşimleri ıskalama ve anlayamama tehlikesi taşırlar.⁹⁰

Kuşkusuz burada -tezimizin niteliği itibariyle- bu derin felsefi ve siyaset bilimine dair soruları ayrıntılarıyla tartışmamız mümkün değil. Ancak belirtmek gerekmektedir ki ideolojiyi, insanı sosyal ve siyasal süreçlerden büyük ölçüde özerk

Mann, **İktidarın Tarihi: Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914**, Cilt 2, Çev. Ali Rıza Güngen ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

⁸⁶ Antik Yunan’da ve daha sonra, Machiavelli ile başlatılan modern döneme kadar, ahlak ile siyaset bir bütün olarak ele alınıyordu. Bu İslam ya da Türk-İslam dünyası için de böyledir. Siyasetname türünde eser veren kişilerin eserlerinin büyükçe bir kısmı, hükümdara verilen ahlakî nitelikte öğütlere ilişkindir.

⁸⁷ Friedrich Nietzsche, **Güç İstenci: Bütün Değerleri Değiştirme Denemesi**, Çev. Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002.

⁸⁸ İleride, Kemalizm’e dair olarak, “Kemalizm bir ideoloji midir, değil midir?” tartışmasına, ideoloji kuramlarıyla ilgili bu problemin yol açtığını göreceğiz.

⁸⁹ Göran Therborn, **İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı**, Çev. İrfan Cüre, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008, s. 8 ve 114.

⁹⁰ Bu hususun ayrıntısına ideolojik değişim dair kısımda değinilecektir.

kabul eden bir “iyi” arayışı olarak tanımlayan yaklaşımlara da insan düşüncesini çıkar ve iktidar arayışıyla kısıtlayan yaklaşımlara da eleştirel bakan bir teorik duruşu benimseyeceğiz. Bu açıdan, diğer teorik yaklaşımlardan gerekli görüldüğünde faydalanmakla birlikte, Göran Therborn’un ideoloji kavramına dair yaklaşımını yukarıda belirtilen sorunlu noktalardan kaçınma ve bu hususlarda çözümler getirme meziyetlerinden ötürü eleştirerek de olsa esas alacağız.

Therborn’a göre, “(i)deolojiler, insanları verili bir düzene sadece tâbi kılmazlar. Aynı zamanda onları tedrici (evrimsel) veya devrimci değişim eylemleri dâhil, bilinçli toplumsal eylemler için hazırlarlar. İdeolojiler yalnızca ‘toplumsal harç’ olarak iş görmezler.”⁹¹ İdeolojiler, “insanların yaşamlarını kendileri için değişen ölçülerde anlam taşıyan bir dünyada bilinçli aktörler olarak yaşamalarını sağla(rlar)”⁹² Dolayısıyla sadece siyasal yapı ve süreçlerin ya da üretim tarzının türevi yahut -doğrudan veya ters çevrilmiş- yansıması olarak görülemezler. Aksine tüm bunlardan ayırt edilebilir, özgül bir analitik inceleme konusu oluştururlar.

Therborn, anlaşılacağı üzere, sadece bireyleri güdüleyen -yani onları güdülenen birer nesne olarak ele alan- ya da doğrudan bireylerin/grupların/sınıfların çıkarlarını yansıtan bir ideoloji tanımına karşı çıkmaktadır. Aynı şekilde Althusser’in çok betimsel bulduğu ve Raymond Williams’ın da “birbirinden ayrılabilir somut oluşumlar” şeklinde ele alındığı için eleştirdiği keskin bir altyapı-üstyapı ayırımına da katılmamaktadır. Therborn’a göre Marxizm’de çıkar ve ideoloji arasında kurulan ilişki tamamen faydacı yaklaşımdan kaynaklanmaktadır ve bundan kurtulunması gerekir.⁹³

Therborn, egemen sınıfın hegemonyasını açıklayan ve Althusser tarafından geliştirilen “devletin ideolojik aygıtları” tezini de “güdülenen özne” sorunsalı bağlamında ele alır. Ona göre Althusser, yönetici sınıfın ideolojisinin bu aygıtlardaki sınıf mücadelesi aracılığıyla gerçekleştirildiği düşüncesindedir; ancak yönetici sınıfın ideolojik egemenliği konusunu çok saydam saymakta, buradaki karmaşık durumu olup biten bir şey olarak ele almaktadır; kısacası diğer özneleri yeterince hesaba katmamaktadır.⁹⁴

⁹¹ A.g.e., s. 7.

⁹² A.g.e., s. 12.

⁹³ A.g.e., s. 17.

⁹⁴ Yazar bir olgunun otomatik yansımaları olarak elde edilen kavramlardan türetilen bir düşünce demeti olarak ideoloji yaklaşımını haklı olarak eleştirir. Örneğin sosyalist ideoloji bakımından: “ ‘Sömürü,

Therborn'a göre bir diğer sorun alanı sadece bilimsel bilginin "doğru" ya da "gerçek" bilgi olduğu, diğer bütün bilme biçimlerinin ise çarpıtma ya da yanlış bilgi olduğu yönündeki savdır. Therborn bu görüşe katılmadığı gibi, bunun doğal bir uzantısı olarak ideolojiler konusunda da bir çeşitlemeye gider. O, ideolojiyi, hem "alışılmış kavram ve deneyimler" hem de "incelikle işlenmiş entelektüel öğretiler"; hem "toplumsal aktörlerin bilinci" hem de "bir toplumun kurumlaşmış düşünce sistemleri" olarak kapsamlı bir şekilde incelemeyi önerir. Buna göre "bütün ideolojik biçimler bilim, sanat, felsefe veya hukuk olmadıkları gibi, bunların gördüğü işleri de görmezler. Ama bilim de, sanat da, felsefe de, hukuk da ideolojik biçimleştirmelerden doğar ve ideoloji olarak işlev görebilirler.". Therborn burada Adam Smith, Marx ve Darwin'in yapıtlarını örnek verir; bu kişilerin yapıtları bilimsel nitelikleriyle incelenebileceği gibi, bu yapıtlardan türetilen görüşler "ekonomik liberalizm", "bilimsel sosyalizm" ya da "Sosyal Darwincilik" gibi ideolojiler olarak da hayatta yer alabilirler.⁹⁵

Gerçekten de, Mannheim'ın ideolojiye dair analizlerine de yön veren bilgi sosyolojisinde, artık şeyleri oldukları gibi, doğrudan kavrama görüşünün geçerli bulunmadığını belirtmiştik. Dolayısıyla bilim, sanat, hukuk gibi alanların da ideolojiyle olan ilişkileri bir süredir bilinmektedir ve "kusursuz nesnellik" iddiası kabul görmez olmuştur. Ancak bu, ideolojilerin bilim, sanat, felsefe ya da hukukla aynı işlevi gördükleri anlamına kuşkusuz gelmez. Bununla birlikte, incelikli bir felsefi öğreti ya da bilime ilişkin olarak da okunabilecek bir yapıttaki görüşler, insan hayatında ideoloji olarak da yer alabilirler. Buradan ideolojilerin farklılık arz eden kategoriler altında ele alınmaları gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Therborn, bu ayrımı belirleyebilmek için insan öznelliği ile ideoloji ilişkisini ele alır. İnsana birer özne olarak seslenen ideolojiler, öznenin varlıktan (being) ve "dünyada olma"dan kaynaklı öznelliklerine gönderme yaparlar. Buradan da insan öznelliğinin dört temel boyutu olduğu saptanabilir. Bunlar varoluşsallık, tarihsellik, kapsayıcılık ve konumsallıktır.

sömürüye karşı direnişi, sömürülenlerin direnişine karşı sömürücülerin direnişini ya da bizzat sömürü üzerinde bir mücadeleyi kendiliğinden ima etmez." **A.g.e.**, s. 24. Bu da ideolojiyi ayrıca bir inceleme nesnesi yapar.

⁹⁵ **A.g.e.**, s. 13 ve 22.

İnsanların farklı kuşaklardan bireylerle ilişkili ve cinsiyetli bir birey oluşları, **varoluşsal** bir şeydir. Bu özne, aynı zamanda tarihin belli bir noktasında ve belli bir insan toplumunda var olur ki bu da özneliğin **tarihsel** boyutunu gösterir. “Dünyada olmak” ise, “anlamli bir dünyanın üyesi olmak bağlamında” **kapsayıcı**; “dünyanın diğer üyelerine göre dünyada belirli bir yere sahip olmak; belirli bir cinsiyete, yaşa, mesleğe, etnik özelliğe vb. sahip olmak bağlamında” ise **konumsal**dır. Bu dört özneliğe seslenme biçimi ise ideolojiye özelliğini verir.⁹⁶ Therborn, bu boyutların bir kısmının bir kısmıyla bileşiminden oluşan dört ideoloji kategorisi ortaya koyar.⁹⁷

1- Kapsayıcı-Varoluşsal İdeolojiler: Bu kategori altındaki ideolojiler, dünyanın bir üyesi olmaya ilişkin anlamlar sağlamaktadırlar. Bunlar yaşam, ölüm, acı çekme, kozmozun ya da doğal düzenin manası gibi soru(n)larla ilişkilidir. Kısacası bu tür ideolojiler, insanın ontolojik soru(n)larına cevap verirler. Bu türden soruları en kapsamlı şekilde işleyenler mitolojiler, dinler ve laik ahlakî söylemlerdir. Öyle ki büyük mitolojik ve dinsel sistemler bu kategoride ele alınabileceği gibi, günümüzün laik toplumlarındaki yaşamın anlamı arayışlarına cevap veren laik ahlakî öğretilere de bu başlık altında yer verilebilir.

2- Kapsayıcı-Tarihsel İdeolojiler: Bu ideolojilerin yönelimi, insanları çeşitli tarihsel-toplumsal dünyaların bilinçli üyeleri haline getirmektir. Bu “dünyalar”, kabile, köy, etnik grup, devlet, ulus ve kilise gibi biçimlerde ortaya çıkabilir. Osmanlı-Türk tarihinden örnek vermek gerekirse, edipler ya da bilim adamları, modernlik öncesi dönemde eserlerini hükümdara uzun övgülerle ve çoğu kez ona ithaf ederek başlatırlar, kısacası “hükümdara seslenen konumsal bir hitabı” benimserlerdi. Oysa mesela Namık Kemal gibi modernleşmeci Osmanlı edip-düşünürleriyle birlikte “Osmanlı vatandaşlarına” -özelde vatandaşa- seslenilmeye başlanmıştır. Bir ideolojinin kapsayıcı olması ise anlamli bir dünyanın üyeliğini tanımlamaya ilişkindir ve bu dünyaya üye olma ya da olmama durumunu belirler. Böylece kimlerin dışarıda bırakıldıkları (dışlama) da ortaya çıkar. Burada kişiye anlamdan yoksun (olduğu iddia edilen) bir yaşam, Tanrı’dan

⁹⁶ A.g.e., s. 35-36.

⁹⁷ Bu kategorileştirme için bkz. a.g.e., s. 36-38.

uzaklaşma, kabile, etnisite, ulus ya da devlete mensup olmama gibi isnatlarda bulunulabilir ya da kişinin durumu böyle tanımlanır.⁹⁸

3- Konumsal-Varoluşsal İdeolojiler: Bu ideolojiler, “bir kimseyi üyesi olduğu dünyadaki belirli bir konuma tâbi kılar; onu bu konuma uygun kılar.”. Yani burada ideoloji, bireysellik, erkeklik/kadınlık, yaş ve yaşlanma gibi öznelliğe dair hususları tanımlar ve oluşturur, bir kişiye “başkalarından farklı olarak kim olduğunu” ve “onun için neyin iyi, neyin olanaklı olduğunu anlatır.”.

4- Konumsal-Tarihsel İdeolojiler: Therborn’a göre konumsal-tarihsel ideolojiler:

“(...)bir aileler ve soylar yapısı içinde bir ailenin üyelerini; daha geniş bir toplumsal coğrafya içinde bir yerin sakinlerini; belirli bir eğitim düzeyindekileri; belirli meslek sahiplerini ve belirli yaşam biçimlerini sürdürenleri; siyasal iktidar mevkilerindeki görevlileri (bunun dışında kalanların yerlerini) ve farklı sınıfların üyelerini biçimlendirir. Konumlar sadece farklılığa göre, tek bir ölçütler (tamamlayıcılık, yarışma ve açık çatışma) dizisi boyunca, hiyerarşik derecelenmelerine göre, ayırt edilebilir ve birleştirilebilirler.”

Dolayısıyla konumsal-tarihsel ideolojiler, toplumsal tabakalaşma, bu tabakaların görevleri, ödevleri ve ayırım noktaları, hiyerarşileri; tabakaların ele alınış biçimi ve dayanışmacı, yarışmacı ya da çatışmacı şekilde konumlandırılışlarını ifade ederler.

İdeolojiler, bu kategorilerden salt birinde belirtilen noktaları işlemek durumunda değillerdir. Örneğin milliyetçilik, hem kapsayıcı-tarihsel hem de konumsal-tarihsel bir ideoloji olabilir. Ancak bu tür bir ayırımın meziyeti, ideolojileri sadece sınıflarla, uluslarla ya da ontolojik problemlerle ilgili gören yaklaşımlardan kaçınması ve yeni bir analiz çerçevesi sunmasıdır. Ciddi felsefi ya da dinsel sorunsalları inceleyen ideolojilerin entelektüel işlenişi ile felsefi yönelimi olmayan ama siyaset açısından yine de önem taşıyan konuların işlenişi arasında bir fark olacaktır; ama bu, onların ikisinin de ideoloji olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu

⁹⁸ Örneğin Sieyès, meşhur bir eserinde, feodal beyleri ve ruhbanı, ulusun bir parçası olmaktan çıkarmış, ulus tanımında bu sınıflara yer vermemiştir. Bkz. Emmanuel Joseph Sieyès, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

yaklaşımın konumuz açısından bir başka meziyeti ise, Kemalizm'in farklı sorulara ya da sorunun farklı açılara cevap veren ideolojileri (laiklik, halkçılık, milliyetçilik gibi) içermesine uygun bir analiz yöntemi sunmasıdır.

Therborn'un ideoloji analiziyle ilgili değineceğimiz bir diğer husus, egemenlik için yarışan ideolojilerin kişiler için iyi ve kötü, olanaklı ve olanaksızın sınırlarını⁹⁹ çizmesine dairdir. Özneler bu şekilde seslenilir ve aslında totolojik bir ifade kabul edilen¹⁰⁰ “ideolojik özne” bu “yap-yapma”, “iyi-kötü”, “olanaklı-olanaksız” ile tanımlanır.¹⁰¹

Therborn'un ideolojilere ilişkin olarak yukarıda bir ölçüde özetlediğimiz analiz araçlarından bu çalışmada yararlanacağız. Ancak, Therborn'un görüşlerinde kanımızca bazı düzeltmeler ve ayrıca bu görüşlere bazı eklemeler yapılması gerekmektedir.

Therborn'un da kabul ettiği gibi egemen ideolojiler, korku, boyun eğme, uzlaşma gibi mekanizmalarla işlerler. Ancak Therborn meşrulaştırım ve çıkar kavramlarına birini idealist bulduğu diğerini de faydacı yaklaşımla bağlantılandırdığı için olumsuz yaklaşır. Therborn'a göre meşruiyet, konsensus ve sınıf bilinci kavramlarının dört noktada analiz açısından yararlılıklarını sınırlayan varsayımlara yaslanmaları söz konusudur. Bunlardan birincisi, bu kavramlara dayalı anlayışların siyasal süreçleri kararlaştırmanın birlik halindeki özneler, meşru ve gayrı-meşru hükümetler, rıza gösteren veya karşı çıkan halklar olduğunu varsayması ve bu konuda “ekonomik ve siyasal yapı ve süreçteki merkezi olmayan kısıtlama ve çatlaklara, çelişkiler ve pekiştirmelere yer verme(meleri)”dir. Kısacası fazla öznelci yaklaşımların ürünüdürler. İkinci olarak idealisttirler; çünkü bu kavramların örgütsel biçimler ile güç ilişkilerininin maddi matrislerinden ayrılabilir olduklarını ileri sürerler. Üçüncü olarak bunlar, insanların basit ve akılcı güdülenmelerle hareket ettikleri varsayımına dayanırlar. Yani, bir rejim onların gözünde ya meşrudur ya da değildir, o ideolojiye tutarlı bir biçimde bağlanırlar ya da bağlanmazlar. Oysa durum böyle değildir. Son olarak bu yaklaşımlarda ideolojilere edinilmiş bir mal-mülk gibi

⁹⁹ Bu hususa resmi ideoloji ve ideolojik değişim bahislerinde ayrıca değinilecektir.

¹⁰⁰ Çünkü özne, zaten ideolojiktir.

¹⁰¹ Therborn, **a.g.e.**, s. 104-105, 123. Ancak burada öznelerin yarışan ideolojilerin seslenmelerine muhatap olabilecekleri ve zaman içinde çelişik görünen tepkileri hesaba katılmak durumundadır. Bkz. **a.g.e.**, s. 90-91.

bakılmakta, ideolojilerin etkileşen, yarışan ve çatışan süreçlerle ilgili oldukları; birbirlerini susturarak ya da boğarak iş gör(ebil)meleri göz ardı edilmektedir.¹⁰² Bu itirazların hepsi de güçlü itirazlardır; ancak bu bakış da paradoksal olarak aktörlerin çabalarını bilimsel analiz veya tam doğru görüş düzeyine çıkarma tehlikesi taşır. Zira “meşruiyet”e dayalı iktidar söyleminin bizatihi kendisinin, aktörlerin buna göre hareket etmeyi “iyi”, “doğru”, “bir ölçüde gerekli” bulmalarına yol açabileceğini görmezden gelebilir. Meşrulaştırım, Therborn’un belirttiği yapısal mekanizmalar göz ardı edilmeksizin, yarışan ideolojiler arasında savunma ve saldırı noktasında bir değer ifade eder. Dolayısıyla belli ideolojileri savunanlar, Therborn’un belirttiği yarışma ve çatışma sürecinde, saldırılara açık olmamak adına, barındırdıkları çelişkileri telif etmek¹⁰³ durumunda kalabilirler. Bu, Therborn’un işaret ettiği gibi ideolojilerin yarışma ve çatışma süreçlerinde, bir dönem için bazı hususlar açısından gereksiz; zira etkisiz olabilir. Marxgil literatürdeki ünlü “yanlış bilinç”i ifade eden “yapıyorlar; çünkü bilmiyorlar”ı farklı durumlar adına düzelten “biliyorlar; ama yine de yapıyorlar” şeklindeki analiz formülü, bu konuyu açıklamaktadır.¹⁰⁴ İnsanlar, belli ideolojilere ya da o ideolojileri temsil eden iktidarlara, tamamen tutarlı bir şekilde bağlanmazlar; iktidarlar da her zaman tamamen çelişkisiz bir şekilde bu ideolojileri uygulayıp savunmazlar. Fakat burada, ideolojik yarışma ve çatışma süreçlerindeki mücadelede, meşrulaştırım faktörleri yer alabilir.¹⁰⁵

İkinci olarak salt çıkar dürtüsünün ideolojiler hususunda bir indirgemecilik olduğu konusunda Therborn’a katılıyoruz. Çıkar ile evrene, hayata, insana, topluma ve kendine dair açıklamalar sunabilen ve yukarıda dört kategoride ifade edilen ideolojilerin ilişkisi öyle görünmektedir ki çoğu kez varsayılandan daha karmaşıktır.¹⁰⁶ Örneğin Bertrand Russell, iktidarı talep etme hususunda iki tip lideri

¹⁰² **A.g.e.**, s. 112-114.

¹⁰³ “İdeoloji bireylerin tutarlı bir kimlik oluşturabilmesini sağlayan temelleri sunacak ölçüde ‘gerçek’ olmak, etkili eylem için güçlü motivasyonlar yaratmak ve içinde barındırdığı bariz çelişki ve tutarsızlıkları tevil etme yolunda, zayıf da olsa girişimlerde bulunmak zorundadır.” Bu görüş için bkz. Eagleton, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁰⁴ Bkz. Slavoj Zizek, **İdeolojinin Yüce Nesnesi**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43-48.

¹⁰⁵ Eagleton, şöyle der: “(...) ideolojiler, (...) aksi takdirde eleştiri konusu olabilecek toplumsal davranışlara ilişkin akla uygun açıklamalar getirmeye veya gerekçeler göstermeye yönelik şu ya da bu ölçüde sistematik girişimler olarak görülebilir.” Bkz. Eagleton, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁰⁶ Therborn’un kavradığı üzere, çıkar odaklı yorum bir sonuca bakarak aslında tam da doğru olmayan bir neden varsayma hatasına yol açabilir. Eagleton’ın ifade ettiği bir durumu örnek verirse, “ belirli

ayırmaktadır. Cromwell ve Lenin gibi isimlerin içinde olduğu lider tipi, iktidar arzusunu ideolojik/dinsel bir misyonla açıklar. Bu yüzden bu tip liderler iktidarlarında lüks ve rahata çok önem vermemişlerdir. Başka bir tipin içinde yer alan Napoléon içinse durum farklıdır: O, devrimle ya da ideolojilerle ilgilenmemiştir; hatta Fransa ile bile. Onun ilgisi şan ve kişisel çıkarlarına yöneliktir. Dolayısıyla bağlılıklarını ve ayrılıklarını bunlara göre kurmuştur.¹⁰⁷ Bu örnekten anlaşılacağı üzere politikacılar, araştırmacılara daha çıkar yönelimli veya daha ideoloji yönelimli olarak görünebilmiştir. Yine de her ikisinde de iktidar güdüsü ortak sayılmaktadır. Fakat Russell'ın yaptığı ayrımındaki gibi bu iktidar talebinin yeri ve boyutları değişebilir. Örneğin, toprak ağası kökenli bir politikacının pek çok olayda sessiz kalırken toprak dağıtımını ile ilgili bir konuda canhıraş bir şekilde konuya sarılması, genellikle çıkarla ilgili bulunur. Bu, kendi iktidar sahasına girilmiş olmasıyla da yorumlanabilir. Fakat nihayetinde, iktidar ile çıkar arasında bir ilişki kurulabilmektedir; bu, somut duruma bakılarak söylenebilecek bir şeydir.

Kısaca ifade edersek, ideoloji, tek başına bir düzenin meşrulaştırılması rolünü ifa edemez ve ideolojilerin iktidarın meşruiyeti açısından konumu statik değildir. Ancak ideolojilerin çıkarların rasyonalizasyonunda bir yeri vardır ve bu tam da Therborn'un belirttiği güç ilişkileri ve yapısal unsurlar çerçevesinde yaşanan ideolojiler arasındaki yarışma, çatışma ve etkileşimlerle ilgilidir. Meşruiyet ise, basitçe egemenler tarafından bir düzenin doğallaştırılması olmak durumunda değildir; düzene itaat eden insanlar başka olasılıkların varlığı söz konusu olsa bile, eğer davranışlarını yöneticilerin ölçütleriyle yargılamaktaysalar -"ortak duyu" bir ölçüde bu ekseninde şekillenmişse- düzen belli bir meşruiyet kazanmış sayılır. Burada ideolojinin rolü açıktır; kritik olan nokta ise, "her hâkim düzen(in) ayakta kalabilmek için kendi aslarına yeterince anlam sunmak zorunda" olması"dır.¹⁰⁸

Bu noktada kanımızca sahip olunan egemenliğin devamı ve meşrulaştırım ile iktidarın elde edilmesi açılarından, ideolojiyle birebir aynı olmayan fakat kuşkusuz bağlantılı olan iki kavram, önem kazanmaktadır: İdeolojik strateji ve politik strateji.

bir inancın taşıyıcısı, o inancı taşımak kendi çıkarına olsa bile, söz konusu inanca herhangi bir şekilde varmış olabilir." **A.g.e.**, s.90.

¹⁰⁷ Russell,**a.g.e.**, s. 21-22.

¹⁰⁸ Eagleton, **a.g.e.**, s. 72. Dolayısıyla yapacağımız analizlerde, Therborn'un haklı uyarılar ve eleştirileri göz önünde tutarak, yukarıda açıklanan çerçevede, meşrulaştırma, rasyonalizasyon ve çıkar kavramlarına yer vereceğiz.

İdeolojik strateji¹⁰⁹, esas itibariyle ideolojinin kendi içindeki ya da uygulamasındaki çelişkileri telif etmek amacıyla izlenen teknikleri ifade eder. İdeolojik strateji, ideolojik değişimden farklıdır. İdeoloji açısından bir değişimi değil; ideoloji ya da ideolojiyi temsil edenler açısından söylem düzeyinde bir telif etme gayretini ifade eder. Bir diğer boyutuyla ideolojik strateji, güç ilişkilerindeki değişimlere göre, yükselen ya da düşüşe geçen kavramların-siyasî ilkelerin belli bir ideoloji tarafından kendi söylem düzenine monte edilmesi ve bunların, diğer ideolojilerle mücadelede etkin hale getirilmesidir.

Politik stratejiyse, mevcut güç ilişkileri ve yapısal koşullar içerisinde, kurulan veya terk edilen ittifaklarla ilişkilidir. Kuşkusuz bu kurulan veya terk edilen ittifakların söylem düzeyinde bir açıklaması hemen her zaman eş zamanlı olarak ortaya çıkar. Yani politik stratejiyle ideolojik strateji arasında çok yakın bir ilişki vardır. Yine de ideoloji, ideolojik değişim, ideolojik strateji ve politik strateji arasında kavramsal farklar vardır ve tarihsel olaylar ele alınırken bu farkların göz ardı edilmesi, farklı olguların birbirine karıştırılması sonucunu verebilir ki ampirik incelemede bunu göreceğiz.

1.2. Resmi İdeoloji, İdeolojik İktidar ve Siyasal Rejim

Resmi ideoloji (official ideology) ya da devlet ideolojisi (state ideology) kavramları, ideoloji kavramının doğuşundan itibaren gündeme gelen olumsuz yükü tüm ağırlığıyla taşımaktadırlar. Öyle ki, ideoloji kavramının olumlu ya da nötr şekilde kullanıldığı pek çok durum olmasına karşın, resmi ideoloji ya da devlet ideolojisi kavramları hemen her zaman olumsuz bir anlama sahip olmak kaydıyla kullanılır. Bunun sebebi, resmi ideolojinin ancak otoriter ya da totaliter rejimlerde söz konusu olabilmesidir. Bununla birlikte, özellikle “liberal” kapitalizmin Soğuk Savaş sonrasında kazandığı zafer ve “ideolojilerin sonu” tezleriyle birlikte, liberal kapitalizm adeta doğallaş(tırıl)mış ve ideolojik boyutu göz ardı edilmeye başlamıştır. Oysa, tüm devletlerde bir hâkim ideoloji mevcuttur ve bu ideoloji, çeşitli kurumlar, ritüeller aracılığıyla yeniden üretilir ve açıkça ya da daha örtük biçimde anayasa ve

¹⁰⁹ İdeolojik strateji kavramını Eagleton’dan ödünç alıyorum; bununla birlikte açıklamalarımda Eagleton’ın açıklamalarıyla kendimi sınırlamadım ve bir tanım geliştirmeye çalıştım.

yasalara yansır. Yine de hakim ideolojiyle resmî ideoloji arasında bir ayırım yapmak yerinde olacaktır. Hâkim ideolojiden, görece de olsa demokratik rejimler söz konusu olduğunda bahsedilebilirken, resmî ideoloji kavramı otoriter ya da totaliter rejimler söz konusunda olduğunda kullanılmaktadır. Bir ülkenin demokratikleşme skalasındaki yerine göre, hâkim ideolojiye rakip olabilme, ondan farklılaşan görüşleri savunabilme ya da resmî ideolojiyi yorumlayabilme imkânları da artacaktır.

Demokrasi, bir siyasal ideoloji olmakla birlikte, Cemil Meriç'in belirttiği gibi çeşitli fikirlerin üzerinde yeşerebileceği zemini sağlaması nedeniyle¹¹⁰ günümüzde saygınlığı giderek artan bir niteliğe sahip olmuştur. Yukarıda ifade edildiği üzere bir ideolojinin demokrasi konusundaki tutumu veya bir siyasal rejimin demokratik özellikleri ne ölçüde taşıdığı bize o ideolojinin niteliği ya da siyasal rejimin "açıklığı", çeşitli görüşlerin yarışacağı siyasal alanın sınırlarının genişliği konusunda bir fikir verebilecektir; ancak bu, o devletin bir hakim ideolojiye sahip olmadığı anlamına gelmez. Devlet, çeşitli kurumlar ve pratikler aracılığıyla hakim ideolojinin yeniden üretimini sağladığı gibi çeşitli kanallar aracılığıyla bunun ülke sathına yayılmasına da gayret eder.¹¹¹

Burada devletin iktidarının niteliği de önemlidir. Michael Mann'in devlet iktidarı bakımından yaptığı despotik iktidar ile altyapısal iktidar ayrımı bu bakımdan dikkate değerdir. Despotik iktidar ideoloji aracılığıyla nüfuzunu genişletme konusunda zayıflıklara sahiptir; bu sebeple yönetim açısından şiddete dayanma ihtiyacı daha yüksektir. Bununla birlikte o da imkânları dâhilinde merkezin ideolojisini siyasal coğrafyasına çeşitli kanallar aracılığıyla götürmeye çalışır; ancak bu hususta altyapısal iktidara sahip bir devlet gibi etkili olamaz. Altyapısal iktidara sahip bir devlet, siyasal coğrafyasında daha incelikli bir "iktidar teknolojisi" uygulayabilir; "zor"a başvurma ihtiyacı daha azdır ve ideoloji aracılığıyla nüfuzunu genişletme konusunda çok daha geniş imkânlarla sahiptir. Böylece "iktidar teknolojisi" bakımından, ülke sathında, despotik iktidara sahip devletten daha güçlü ve etkindir.¹¹²

¹¹⁰ Cemil Meriç, **Jurnal- 1.Cilt 1955-1965**, Mahmut Ali Meriç (Yay. Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 355.

¹¹¹ Mann, **İktidarın Tarihi-2**, s. 43-46.

¹¹² **A.g.e.**, s. 68-71.

Bu noktada Mann'ın toplum ve toplumsal iktidarın kaynaklarıyla ilgili görüşlerine daha yakından bakmakta fayda vardır. Mann'e göre pek çok sosyoloğun kuramında yer aldığı şekliyle toplum üniter bir yapı değildir. Mann, “(t)oplumlar birden fazla çakışan ve kesişen sosyo-mekansal iktidar ağından oluş(maktadır)”, demektedir. Dolayısıyla toplumlardan birer bütünlük veya yapı olarak söz etmek doğru olmaz. Ortada sınırı olan bir bütünlük bulunmadığı için toplumsal değişim ve çatışmaları “dışsal” ve “içsel” değişkenlere ayırmak doğru olmayacağı gibi, bireyler de davranışlarında toplumsal yapı tarafından sınırlandırılmazlar; bu sebeple “toplumsal eylem ile toplumsal yapı arasında bir ayrıma gitmek yararlı değildir.”¹¹³ Toplum ve toplumsal iktidarın kaynaklarını anlayabilmek içinse insana ve insan doğasına bakmak gerekir. Mann'e göre:

“İnsanoğlu yaşamdaki iyi şeylerden aldığı hazzı arttırmak için mücadele eden ve bunu yapmak için uygun araçları seçme ve bu araçları kovalama becerisine sahip, yerinde duramayan, amaçları peşinde koşan ve rasyonel bir varlıktır. En azından insan yaşamının ayırt edici niteliği olan ve insana diğer türlerin yoksun olduğu bir tarihi armağan eden dinamizmi sağlayacak yeterli sayıda insan böyle davranır. Bu nitelikler iktidarın esas kaynağıdır.”¹¹⁴

Bu şekilde toplumlar birden fazla kesişen ve çakışan iktidar ağından oluşmaktadırlar. İktidarın ise dört kaynağı bulunmaktadır: İdeolojik, ekonomik, askerî ve siyasî. Bu iktidar ağları birbirleriyle çakışmaktadırlar; dolayısıyla bunları toplumsal yapının farklı düzeyleri olarak ele almak doğru değildir. İkinci olarak bunlar, insanların yukarıda belirtilen amaçlarına ulaşmak için kullandıkları “örgütler, kurumlar ve araçlardır”.¹¹⁵ Dolayısıyla kendileri için birer amaç olmayıp söz konusu beşeri amaçlara ulaşmak adına en etkin örgütsel olanakları sunmalarından ötürü var

¹¹³ Mann, **İktidarın Tarihi-1**, s. 11.-12.

¹¹⁴ **A.g.e.**, s. 15.

¹¹⁵ Mann'ın şu düşüncelerini de hatırd tutmakta yarar vardır: “Örgütler ve işlevler tarihsel süreç içerisinde birbirine yaklaşarak uzaklaşmaktadır, kimi zaman açıkça birbirinden ayrılmakta kimi zaman da çeşitli biçimlerde birleşmektedir. İktisadî roller devletler tarafından, ordular tarafından ve kiliseler tarafından icra edilebilir (ve normalde de böyle olmuştur), ama aynı zamanda genellikle ‘ekonomik’ olarak adlandırdığımız uzmanlaşmış örgütlerce de yürütülebilir. İdeolojiler, ekonomik sınıflar tarafından, devlet tarafından ve askerî elitler tarafından ya da örneğin kiliseler vb. tarafından sarsılabilirler. İşlevler ve örgütler arasında bire bir ilişki yoktur.”**A.g.e.**, s. 30.

olmaktadırlar.¹¹⁶ Burada hemen belirtmekte yarar vardır ki, iktidarın siyasî kaynağı yani devlet, mevcut ve çakışan dört kaynaktan yalnızca bir tanesidir.

Mann'ın görüşlerini daha iyi anlayabilmek açısından örgütsel iktidarın kullanım biçimleri bakımından yaptığı sınıflandırmayı da ele almak gerekmektedir.

Mann'e göre iktidar, eğer en genel anlamıyla söylersek, "kişinin çevresi üzerinde hâkimiyet kurmak yoluyla amaçlarını kovalayabilmesi ve o amaçlara ulaşabilmesidir." Toplumsal iktidarın ise iki boyutunun olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan bir tanesi belli bir toplumsal ilişki içindeki bir aktörün kendisine karşı gösterilen dirence rağmen kendi iradesini gerçekleştirebilecek bir konumda bulunması şeklinde ifade edilebilir. Bununla birlikte iktidarın kolektif bir yönü de vardır. Nitekim iktidar kullanımının bu boyutunda birbirleriyle işbirliği kuran kişiler; üçüncü taraflar ya da doğa üzerinde iktidarlarını genişletme imkânı bulurlar. Mann'e göre çoğu toplumsal ilişkide bu iki yön iç içe geçmiştir; bu anlamda iktidar, işbirliği ve işbölümü hem dağıtımçı ve kolektiftir hem de sömürücü ve işlevseldir. Bir örgütlenmenin ve işlev farklılaşmasının varlığı dağıtımçı iktidarın oluşumu yönünde içsel bir eğilim taşır. Bunun kaynağında ise denetim ve eşgüdüm yatmaktadır. Denetim ve eşgüdüm yoluyla bir arada bulunan bir taraf kolektif iktidarını arttırarak güçlü bir örgütsel üstünlük elde edebilir. Bu bağlamda Mann, ünlü elitizm kuramcısı Mosca'ya gönderme yaparak tepede bulunan bir avuç insanın içinde buldukları sosyal grubun kanun ve normları çerçevesinde denetimlerini kurumsallaştırabilmeleri durumunda, kitleleri denetim altında tutabileceklerini belirtir. Kitlelerin itaat etmesinde başlıca etken ise tabandaki kitlelerin örgütsüz olması ve bu azınlığın kitleye karşı örgütsel bir üstünlük sağlamış olmasıdır. Bu sebeple, tıpkı Therborn'un belirttiği gibi, kitlenin muhakkak iktidarın tamamen meşru olduğunu düşünmesi gibi bir durumu varsaymak gerekmez.¹¹⁷

Mann, bu noktada iktidar biçimlerini de sınıflandırma yönüne gider. Ona göre farklı ihtiyaç ve amaçlar doğrultusunda örgütlenmeleri ve uygulanmaları bakımından yaygın ve yoğun iktidarlardan otoriter ve dağınık iktidarlardan bahsetmek mümkündür.

¹¹⁶ A.g.e., s.13.

¹¹⁷ A.g.e., s. 17-18.

Yaygın iktidar, çok geniş bir alana yayılan çok sayıda insanı asgari düzeyde ama istikrarlı bir şekilde işbirliğine girecek şekilde örgütlenme yeteneğine gönderme yapar.

Yoğun iktidarda insan sayısı ya da alan genişliği ne olursa olsun katılımcılar sıkı bir biçimde örgütlenir. Bu şekilde söz konusu sosyal grupta mobilizasyon ve sadakati sağlama becerisi yüksek tutulmaya çalışılır.

Otoriter iktidarda otoritenin kurulmasına ilişkin net bir amaç görünür. Açık emirleri ve bilinçli bir itaati içerir. Dağınık iktidar ise bundan farklı olarak “nüfus içerisinde kendiliğinden, bilinçsiz ve merkezsiz biçimde yayılır, iktidar ilişkilerini bünyesinde barındıran ama açıkça emredilmemiş benzeri toplumsal pratiklere yol açar.”. Bunun nedeni söz konusu pratiklerin doğal ya da ahlaki olduğunun ya da tartışmasız biçimde ortak çıkarlara dayandığının düşünülmesidir. Burada kuşkusuz ki toplumsal iktidarın artmasını görüyoruz. Dağınık iktidarın modern dönemdeki gelişiminde sınıf ya da ulus dayanışmalarının yükselişi önemli bir rol oynamaktadır.¹¹⁸

Mann’ın toplum ve toplumsal iktidar konusundaki genel görüşlerini böyle özetledikten sonra konumuzla bağlantılı olarak yazarın ideolojik örgütlenme hakkındaki görüşleri üzerinde durmak mümkündür. Yazara göre ideolojik örgütlenme iki biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, daha özerk bir şekilde ve sosyo-mekansal olarak aşkın bir yapıdadır. Bunlar halihazırdaki ekonomik, siyasî, ideolojik ve askerî kurumları aşar ve daha seküler otorite yapılarından ayrı ve onların üstünde bulunan bir otorite biçimi üretirler ki, bu tür örgütlenmeler Mann’ın dağınık iktidar teknikleri dediği şeye bağımlıdırlar. Bu noktada Mann’ın aşkın ideolojik örgütlenme biçimleri konusunda özellikle dine gönderme yaptığını görüyoruz. Ancak Therborn’da gördüğümüz üzere özellikle **kapsayıcı-varoluşsal ideolojiler ile konumsal-varoluşsal ideolojilerin** -ki bunlar dinsel-metafizik bir aşkınlık taşıyabildikleri gibi seküler bir aşkınlık da taşıyabilirler¹¹⁹ aynı dağınık iktidar teknikleriyle bağlantılı oldukları düşünülebilir.

¹¹⁸ A.g.e., s. 19.

¹¹⁹ İslam, Hıristiyanlık, Budizm gibi dinler; sosyalizm, komünizm, ya da feminizm gibi ideolojilerden ilk beşi kapsayıcı varoluşsal, sonuncusu ise konumsal-varoluşsal ideolojiler olarak belli bir coğrafyadaki örgütsel yapılardan özerk ve onlara aşkın bir karakter gösterebilirler.

Diğeri ise içkin bir maneviyat olarak ideolojidir ki hâlihazırda kurulu olan bir toplumsal grubun iktidarını yoğunlaştırır.¹²⁰

Bu açıklamalar çerçevesinde resmi ideoloji ve siyasal rejim konusunda şu saptamalarda bulunabiliriz. Resmi ideoloji, devlet yöneticileri tarafından koordine edilen hâkim siyasal, ideolojik, askeri ve ekonomik iktidar aktörlerinin ittifakının bir yansıması olan rejimin temel anlamsal referans çerçevesini oluşturur ve bir yandan mevcut sistemin yeniden üretilmesine katkıda bulunurken diğer yandan toplumun, anlamlandırma, belli norm ve değerler paylaşma isteğini karşılayan bir nitelik arz eder. Resmi ideoloji, devletin teritoryal egemenlik alanına, çeşitli ikna ve propaganda mekanizmaları, belirli ritüellere katılım gibi çeşitli kanallar üzerinden yayılım gösterir. Bu kanallar örgütsel olabilecekleri gibi çeşitli semboller, ritüeller gibi kurumsallaşmış ancak örgütsel olmayan şekillerde de ortaya çıkabilirler. İdeolojik iktidar, bu kanallar aracılığıyla anlam-değer-norm sistemi üzerinde bir egemenlik kurmaya dayanır.¹²¹

Siyasal rejim ile resmi ideoloji arasında çok yakın bir ilişki mevcuttur; ancak bunlar her zaman örüşmezler, dolayısıyla tam olarak aynı şey değillerdir. Siyasal rejim yukarıda ifade edildiği gibi devlet yöneticilerinin eşgüdümlediği hâkim siyasî, ideolojik, iktisadî ve askerî iktidar odaklarının ittifakına dayalı olarak ortaya çıkar ve temel referans çerçevesi hâkim ya da resmi ideoloji tarafından belirlenir. Rejimin temel referans çerçevesi olarak resmi ideolojinin ne ölçüde yorumlanmaya açık olduğu, modern siyasal terminoloji üzerinden ifade edersek, merkezin sağına ve soluna doğru genişlemenin sınırları, siyasal rejim tarafından belirlenir. Bu belirlenim, devlet ideolojisinin diğer ideolojiler karşısındaki konumlanışından ciddi şekilde etkilenir. Resmi ideoloji ve siyasal rejimin bu yakın irtibatı, birindeki değişimler karşısında diğerinin duyarlı olması anlamına da gelir. Bununla birlikte resmi ideoloji ile siyasal rejim birbirine karıştırılmamalıdır. Zira resmi ideoloji belli bir ideolojinin belli bir yorumu şeklinde merkezi bir konumda bulunurken, rejim geniş anlamıyla siyasal mücadele sahasının sınırlarını çizer. Bir ideoloji resmi ideolojiden değişen ölçülerde farklı olsa bile siyasal rejimin sınırları içerisinde kendine yer bulabilir. Bu bağlamda ideolojik iktidar hususunda toplumun anlam-değer-norm sistemi üzerinde

¹²⁰ A.g.e., s.36-37.

¹²¹ A.g.e., s. 36.

bir tekel kurmaktan ziyade bir egemenlik kurmaktan bahsedilebileceğini söyleyebiliriz. İdeolojik iktidar sahiplerinin çok çeşitli koşullar altında topluma nüfuz etme kapasitesileri ve dolayısıyla kendilerine duydukları güven arttıkça, siyasal mücadele alanının sınırlarının genişleyeceğini, dolayısıyla siyasal rejimin daha “açık” hale geleceğini varsayabiliriz. Ancak bu açılma, sistemin toplumsal sorunları çözme, beliren yeni talepleri karşılama kapasitesindeki zayıflamadan kaynaklanan ve bu noktalardan koşullanan bir değişimin veya daha olumsuz koşullarda sistemde bir çözülmenin de işareti olabilir. Bu hususları daha açık hale getirebilmek için ideolojik değişim kavramının ele alınması gerekmektedir.

1.3. Resmi İdeolojide Değişim

İdeolojik değişim olgusu, oldukça karmaşık birtakım ilişkiler ve etkilerin sonucu olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla ideolojik dönüşümü açıklamak, kolay olmamaktadır.¹²² Bununla birlikte bazı temel varsayımları öne sürmek ve çeşitli analitik araçlardan faydalanmamızı sağlayacak bir çerçeve oluşturmak mümkündür.

Öncelikle devlet ideolojisi, kolayca değişebilen bir şey değildir.¹²³ Bu türden önemli bir değişimin ortaya çıkması için çeşitli unsurların bir araya gelmesi gerekecektir. Bu unsurlar, her durumda özgül bir şekilde bir araya gelir ve kendini gösterir.

Bunun için toplumu, farklı sosyal iktidar ağlarının kesiştiği ve üniter olmayan bir yapı olarak, devletiyse bu toplum içerisinde belli bir özerkliği olmakla birlikte özerklik derecesi şartlara göre değişen ve daha önce belirtilmiş olan çeşitli iktidar odaklarının etkilerine açık bir yapı olarak düşünmemiz gerekmektedir. Devletin özerkliği, öncelikle onun kurumsal yapısı ve işleyiş biçiminden¹²⁴, toplumu yöneten ittifakın taleplerini koordine etmesinden, yönetici koalisyona yönelen tepkilerle, modern dönemde ortaya çıktığını belirttiğimiz iki önemli aktör olan “ulus” ve “sınıf”larla başa çıkma stratejilerini uygulayan merkezi aktör olmasından ve de diğer

¹²² Bkz. Higgs, **a.g.m.**, s. 547-565.

¹²³ Devlet ideolojisindeki değişim ve süreklilikle ilgili bir çalışma için bkz. Paul Brace ve diğerleri, “Does State Political Ideology Change Over Time?”, **Political Research Quarterly**, Volume 57, Issue 4, 2004, s. 529-538.

¹²⁴ Mann, **İktidarın Tarihi-2**, s. 61.

devletlerin de içinde bulunduğu uluslararası sistemin bir parçası olmasından ötürü “jeopolitik olarak davranmasından” kaynaklanır.¹²⁵

Sınıfların ve ulusun kolektif iktidarını arttırarak bir yandan devletin iktidarının arttırılması, diğer yandan da bunlarla başa çıkma stratejilerinin geliştirilmesi devleti farklı stratejileri aynı anda uygulamaya yöneltir. Bu stratejiler “rejimin repertuarını”¹²⁶ oluşturmaktadır. Rejimin repertuarı, olaylar karşısında çeşitlendiği gibi, bu repertuarın, rejimle resmi/hakim ideolojinin birbirlerine karşı duyarlı olmalarından ötürü, resmi/hakim ideolojinin şekillenmesinde de payı vardır. Aynı şekilde, resmi/hâkim ideoloji de rejimin repertuarını geliştirmesinde yönlendirici bir çerçeve sunar. Bu noktaları akılda tutarak öncelikle devletin uluslararası sistemdeki konumu, sonra toplumsal değişimler ve iktidar odaklarının ilişkileri, sonra da ideolojinin iç yapısından kaynaklanan faktörleri incelememiz gerekmektedir.

Devletin siyasi ve iktisadi bakımdan uluslararası sistemdeki konumu ve bu konumdaki değişiklikler, devlet politikalarını etkileyebileceği gibi hâkim ideoloji veya siyasî rejimde de farklı derecelerde değişimlere yol açabilir. Yakın bir savaş tehdidi ya da savaş durumu, devletin koordinasyon biçimlerini değiştirerek yeni düzenlemeler yapması zorunlu hale getirir; bunun yanı sıra toplumsal huzursuzlukların savaş durumuyla birleşmesi halinde ortaya devrimci dönüşümlere elverişli bir durumun çıkabileceği, savaşın devrimlerin patlak vermesindeki önemli rolü¹²⁷, burada akılda tutulmalıdır. Bir devrimin de ideoloji ve rejimde kapsamlı bir değişim getireceği açıktır.

Bunun dışında, özellikle belli ideolojilerle belli devletlerin özdeşleşmeye başladığı 20. yüzyılda, jeopolitik etkenlerle nüfuz politikalarının hakim/resmî ideolojiye etkide bulunduğunu düşünmek gerekecektir.¹²⁸ Yine uluslararası sistemde

¹²⁵ A.g.e., s. 58.

¹²⁶ Bu kavramı Charles Tilly’den ödünç alıyorum.

¹²⁷ Theda Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümü**, Çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

¹²⁸ Örneğin Küba’da öncelikle milliyetçi bir devrim olarak ortaya çıkan Fidel Castro liderliğindeki hareketin bazı şirketleri millileştirmesi karşısında Birleşik Devletlerin verdiği sert reaksiyon ve Küba açısından oluşturduğu askerî tehdit, Küba Devrimi’nin radikalleşmesi ve sosyalizme doğru kaymasında önemli bir rol oynamıştır. Küba Devrimi için bkz. James DeFronzo, **Devrimci Hareketler ve Devrimlerin Karakteri**, Çev. Serra Bozbulut, Sitare Yayınları, Ankara, 2011, s. 239-280; Cole Blasier, **The Hovering Giant: U.S. Responses to Revolutionary Changes in Latin**

güçlü olan devletlerin kendileriyle birlikte ideolojilerinin de yükselişe geçtiğini hesaba katmak lazımdır. Örneğin Avrupa'nın dünya siyasî ve iktisadi sisteminde yükselişe geçişi, Batılı ideolojiler aracılığıyla Avrupa'yı, devletler boyunca aşkın bir şekilde yayılan normatif bir cemaat haline getirmişti.¹²⁹ Dolayısıyla Mann'ın belirttiği gibi kesişen iktidar ağlarının “çatlaklarından” girip yayılan bazı Avrupa devletlerinin ve Birleşik Devletlerin ideolojileri de dünyada üstün bir konum kazanmıştır.¹³⁰ Bir devlette çeşitli iktidar odaklarının ittifakı o ülkenin siyasî rejimini ve o rejimin anlam-değer-norm sistemini üreten hâkim ideolojisini büyük ölçüde nasıl biçimlendiriyorsa, devletler arası ilişkilerdeki üstünlükler de üstün olanların ideolojilerinin diğerlerine etkide bulunması şeklinde bir sonuç doğurabilmektedir. Buna ek olarak devletin jeopolitik davranışının emperyal bir nitelikte olması ya da olmaması da ideolojilerle ilişkisini değiştirecek, hâkim ideolojik yapılanmasına etkide bulunacaktır.

Toplumun çeşitli boyutları ve bu boyutlardaki değişimler de ideolojik değişimler açısından hesaba katılması gereken unsurlardır. Kuşkusuz toplumsal değişim de oldukça karmaşık bir olgudur; ancak bazı temel noktaları belirtmek gerekmektedir. Nüfusun köy-kent dağılımı (kentleşme), nüfusun etnik kompozisyonu, eğitim durumu, sınıfsal yapısı, ekonominin hangi sektöre dayalı olduğu (tarım toplumu-sanayi toplumu) gibi bazı önde gelen değişkenleri burada sayabiliriz.

Sosyal iktidar odakları arasındaki ittifak ilişkileri, sosyal iktidar odaklarından hangisinin/hangilerinin öne çıktığı, bu iktidar ilişkilerindeki kaymalar ve odaklar arasındaki çatışmalar, hâkim ideoloji ve siyasî rejime yönelen tepki ve direnişler, devlet seçkinlerinin kompozisyonundaki değişim de önemlidir. Burada konunun yalnızca iktidar kaynaklarına büyük ölçüde hâkim olanlar açısından yani bu ittifakların oluşmaları ve dağılmaları, elitler arası mücadeleler ve elit kompozisyonundaki değişim noktalarından değil; fakat örgütlü ya da örgütsüz

Amerika 1910-1985, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1989, s. 177-210; Anıl Ceren Altunkanat, **Fidel Castro: Havana Bildirileri**, Doruk Yayınları, İstanbul, 2012.

¹²⁹ Mann, **İktidarın Tarihi-2**, s. 43.

¹³⁰ Bu hususlardaki değişimlere ileride değineceğiz.

nitelikteki tepki ve direnişlerin, mücadeleler¹³¹ açısından da değerlendirilmesi gerekir. Gerek elit içi¹³² gerekse mevcut yönetici koalisyona karşı yapılan mücadeleler aynı zamanda ideolojik bir mücadele niteliği de taşıyabilir. Böylece bu ideolojik mücadele, mücadele halindeki tüm ideolojiler açısından sonuçlar doğurur; bu hâkim ideoloji açısından da geçerlidir. Therborn'un ideolojilerin “edinilmiş mal-mülk” gibi algılanmaması gerektiği noktasındaki tespitini hatırlarsak, hâkim ideoloji diğer ideolojileri etkilediği gibi diğer ideolojilerle olan mücadelesi sırasında onlardan etkilenebilir de. Bunun niteliğini ve derecesini mücadelenin yapısı¹³³ belirleyecektir.¹³⁴

Burada kişilerin önemi noktasında da bazı açıklamalarda bulunmak gerekiyor. Buraya kadarki incelememizde çeşitli iktidar kaynaklarını denetleyen elitlerden, devletten, sınıflardan ve uluslardan bahsettik. Dolayısıyla aktör olarak değindiklerimiz, kurumlar ya da kolektif yapılarıdır. Ancak bazı durumlarda tarihte bireyin bir aktör olarak ortaya çıkabildiğini unutmamak gerekiyor. Bireylerin önemli aktörler olarak öne çıktıkları durumlara daha çok kriz zamanlarında rastlıyoruz. Kriz ortamlarının ya da devrim dönemlerinin güçlü lider gereksinimleriyle bağlantılı olarak, böyle dönemlerde, iktidarın bir kişinin ya da küçük bir kliğin elinde toplanabildiğini görüyoruz. Her ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun, otoriter veya totaliter yapıdaki bir yönetimde de liderin/kliğin vereceği kararlar, olayları yorumlama ve olaylara tepki verme biçimleri önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu

¹³¹ Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

¹³² Elit içi çatışma üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Bu çatışmanın kişisel mi yoksa düşünsel boyutta mı olduğu ayrıca önemlidir. Eliti oluşturan kişilerin özellikle görüşleri arasındaki farklılıklar konumuz açısından önemlidir. Aksi halde toptancı bir yaklaşım bizi indirgemeci sonuçlara götürüp olası farklı uygulama ve yönelimleri gözden kaçırmamıza yol açar.

¹³³ Tilly'e göre “devrimci bir durumda” üç olası neden arasında bir bitişme vardır. Bunlardan birincisi devlet ya da devletin bir bölümü üzerinde denetim kurma yönünde rakip iddiaları olan tarafların ya da bu taraflar arasında bir ittifakın ortaya çıkması, ikincisi yurttaşların önemli bir kısmının bu ittifak tarafından dile getirilen talepleri benimsemesi ve üstelenmesi üçüncüsü ise hakim ittifakın rakip ittifakın öne sürdüğü taleplerin benimsenmesini önleme konusunda yetersiz ya da gönülsüz olmasıdır. Dolayısıyla ortaya çıkabilecek değişimlerde, hakim elitin rakip ittifaka karşı tutumu ve onun tarafından dile getirilen taleplerin benimsenmesini önlemedeki yetersizlik ya da gönülsüzlüğü, çok önemli bir faktör olmaktadır. “Devrimci Durum” konusunda bkz. “Devrimci durum” için bkz. Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, Çev. Özden Arıkan, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 16-21.

¹³⁴ Belli bir konjonktürde iktidar için çatışan odakların güçleri ve zayıflıkları, ideolojilerine de belli sınırlar koymaktadır, bunun yanında dışarıda bıraktığı ideolojik yönelimler bakımından da kendilerine yönelik belli bir sınırı kabullenmiş oldukları düşünülebilir. Bkz. Therborn, **a.g.e.**, s. 52-53.

gibi durumlarda liderin/kliğin düşünce biçimi, kişiliği/kliği oluşturan kişilerin kişilikleri ve verdiği/verdikleri kararlar özel olarak üzerinde durmayı gerektirmektedir.

İdeolojik değişim konusunda ele alınması gereken bir başka boyut, ideolojinin kendisiyle ilgilidir. Özellikle ideolojide belli bir değişim olmakla birlikte söz konusu değişim ideoloji-içi bir nitelik gösteriyorsa, bu hususun önemi artmaktadır. İdeolojinin yorumlanma şekliyle ilgili mücadele, ideolojinin önemli sayılan metinlerinden etkilenir. Zira bu metinler, söz konusu ideolojinin kabul edilebilir bir yorumu açısından bir tür otorite işlevi görürler. Bu sebeple söz konusu ideolojinin temel metinleri ile bu metinlerin yazarlarının görüşleri üzerinden farklı yorumlama biçimleri bakımından bir mücadele olacağı düşünülebilir.

Buraya kadar açıkladığımız etmenleri hiç kuşkusuz birbirlerinden kopuk olarak düşünmemek gerekir. Devletin dünya iktisadi ve siyasi sistemi içerisindeki yeri ve bunlardaki değişimler,¹³⁵ toplumun özellikleri ve bunlardaki değişimler, farklı iktidar odakları arasındaki ittifak ve mücadeleler, ideolojik mücadeleler ve etkileşimler, örgütlü ve örgütsüz nitelikte gelen direnişler, resmî/hâkim ideolojinin ve rejimin direnişlere, meydan okumalara ve mücadelelere, yeni durumlara ve taleplere cevap verme biçimleri birlikte düşünülmelidir. Zira örneğin toplumsal sınıfların ortaya çıkması ve sömürünün varlığı, zorunlu olarak sömürü karşıtı bir mücadeleyi beraberinde getirmez. Burada sahip olunan ideolojik evren, toplumdaki güç ilişkilerinin o dönemdeki niteliği ve ülkenin dünya ekonomik sistemindeki yeri, dış siyasi ilişkileri -ve onun etkisindeki jeopolitik davranışı- büyük bir önem taşır. Özellikle devrimci nitelikte bir değişim söz konusu olduğunda ekonomik ve siyasal bir bunalım olasılığı/mevcudiyeti ile örgütlü alternatiflerin varlığı ön plana çıkan faktörler olacaktır.¹³⁶ Bu alternatifler de Mann'in açıklamasında görüldüğü gibi genellikle toplumdaki hâkim şekillenmenin (configuration) çatlaklarında ortaya çıkar; çünkü "(t)oplumlar hiçbir zaman çatlaklarda yaşanan ortaya çıkış süreçlerini

¹³⁵ Burada esas itibariyle modern devletleri ele aldığımızın ve 20. yüzyıldaki ana devlet örgütlenmesi yönelimi olarak özde ulus-devleti kast ettiğimizin hatırdaki tutulması gerekiyor. Ancak kapitalizmin yükselişiyle birlikte başlayan sürecin bir sonucu olarak, iki farklı çakışan ağ ortaya çıkmıştır; bu ağlardan bir tanesi devletin toprağıyla sınırlıyken diğeri Wallerstein'in dünya sistemi teorisinde analiz edildiği üzere çok daha yaygın olan ağıdır. Mann, **İktidarın Tarihi-1**, s. 28. Wallerstein'in "Dünya Sistemi" kuramı için bkz. Immanuel Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi**, Çev. Nuri Ersoy Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul, 2011.

¹³⁶ Therborn, **a.g.e.**, s. 123.

engelleyecek kadar kurumsal olmamıştır.”¹³⁷ Toplumdaki pek çok ağ, gerek bu dört iktidar ağının gerek hâkim konfigürasyonların çatlaklarında kalır ve çatlaklardaki bu iki etkileşim kaynağı, sonuç olarak söz konusu dört iktidar ağından birisini veya daha fazlasını merkeze alan, daha güçlü beliren bir ağ üretir ve bu da toplumsal yaşamın yeniden örgütlendiği yeni bir hâkim şekillenmeyi tetikler.¹³⁸

Jeopolitik açısından bakıldığında ise sınıf mücadelesi ile jeopolitiğin çakıştığı şu iki örneği ele alabiliriz. Birinci örnekte, sanayi kapitalizminin imal edildiği “Britanya’nın yakın hegemonyası ve Fransa, Almanya ve başka yerlerde kışkırttığı direniş, sınıf mücadelesinin doğasını yeniden biçimlendir(mişti).”¹³⁹ Dolayısıyla jeopolitik ile sınıf mücadelesi arasında açık bir ilişki doğmuş bulunuyordu. Bu, söz konusu devletlerin hâkim ideoloji ve rejimleri açısından başa çıkılması gereken bir meydan okumayı yansıtmaktaydı.

İkinci örnek olarak da milliyetçilik-jeopolitik ilişkisine bakabiliriz. 19. yüzyılda güçlenen milliyetçilik akımı çok-etnili imparatorlukları etkilemeye başlamıştı; ama bu imparatorluklar sadece milliyetçiliğin ortaya çıkmasından ötürü dağılıp yıkılmadılar; bunun arkasında birbirlerinin içindeki ayrılıkçı milliyetçiliği desteklemeleri de vardı.¹⁴⁰

Bu çalışmada yukarıda yaptığımız açıklamalar çerçevesinde resmî/hâkim ideolojideki değişim ve süreklilikler ele alınırken, tüm bu faktörlerin etkileşimi göz önünde tutulacak, değişim ve sürekliliklerin nedenleri saptanmaya çalışılacaktır. Ancak öncelikle, çalışmamızda Kemalizm, söz konusu dönemde Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi ideolojisi olarak ele alındığından, ideoloji ve resmi ideoloji kavramları karşısında Kemalizm’in konumunun ortaya konması gerekmektedir.

¹³⁷ Mann, **İktidarın Tarihi-1**, s. 28.

¹³⁸ A.g.e., s. 44.

¹³⁹ Mann, **İktidarın Tarihi-2**, s. 41.

¹⁴⁰ Mark Mazower, **Karanlık Kıta: Avrupa’nın 20. Yüzyılı**, Mehmet Moralı (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 50-51. Dolayısıyla sınıfsal ve etnik temelli sorunların üstesinden gelebilmek için “Modern devletin iktidarı, (...) toplumsal ilişkiyi yerel-bölgesel ya da ulus-ötesinden ziyade ulusal düzlemde kafeslemeyi gözet(ti), böylece daha önceki devletlere nazaran toplumsal yaşamın çok daha fazlasını siyasallaştırdı ve jeopolitikleştirdi.” Mann, **İktidarın Tarihi-2**, s. 70.

1.4. Devlet İdeolojisi Olarak Kemalizm

Kemalizm'in bir ideoloji olup olmadığı sorunu, bilim adamları ve araştırmacılar tarafından uzun süredir tartışılan; ama üzerinde mutabık kalınamayan bir konudur.

Kemalizm'in bir ideoloji olmadığını düşünenlerin en çok vurgu yaptıkları nokta, Atatürk'ün ya da CHP'nin onu bir ideoloji olarak ayrıntılandırmamasıdır. Çokça atıf yapılan bir anıya göre Atatürk, Kemalizm'in sistematize edilmesine karşı çıkmış ve “donup kalırız” şeklinde bir itirazda bulunmuştur.¹⁴¹ Bunun yanında örneğin Hanioglu'na göre Atatürk, 1930'lu yıllar boyunca Kemalizm'i sistematize etmeye çalışan (Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Şeref Aykut, Munis Tekinalp, Sadri Etem Ertem ve Saffet Engin gibi) kişilerin ya da Kadro Hareketi'nin çabalarına karşı ilgisiz kalmıştır. Nitekim **Kadro** dergisi de daha sonra yayını durdurmak zorunda bırakılmıştır.¹⁴²

Kemalizm'in bir ideoloji olmadığını öne sürenlerin üzerinde durdukları ikinci nokta, Kemalizm'in dogmatik olmamasıdır. Bu sav, ideolojilerin dogmatik olmaları gerektiği şeklinde bir varsayıma dayanır.

Üçüncü olarak Atatürk'ün sözlerine gönderme yapılarak bu savlar kanıtlanmak istenmektedir. Buna göre Atatürk, yukarıda zikredildiği gibi Kemalizm'in bir ideoloji olarak kabul edilmesini “donup kalma” yani dogmatizmle özdeşleştirmekte ve yine sıkça atıf yapılan bir sözünde kendisinin manevi mirası olarak sadece “akıl ve bilimi” göstermektedir.

Son olarak daha eleştirel bir yaklaşım gündeme gelmekte ve Kemalizm'in sosyalizm ya da liberalizm gibi ideolojilerin yanında ideoloji kabul edilemeyecek kadar felsefi ve teorik derinlikten yoksun bir görüş olduğu ileri sürülmektedir.¹⁴³

¹⁴¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Atatürk**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s 149-150.

¹⁴² M. Şükrü Hanioglu, **Atatürk: An Intellectual Biography**, Princeton University Press, Princeton&Oxford, 2011, s. 187-193.

¹⁴³ Örneğin bkz. Atilla Yayla, **Kemalizm: Liberal Bir Bakış**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42, 44.

Kemalizm'in bir ideoloji olduğunu savlayanlar ise öncelikle onun tarihsel konumuna odaklanmaktadırlar: Adına Kemalizm denilen bir siyasi fikirler bütünü, uzunca bir süre devletin davranışlarının, yasalarının temel dayanağı olmuştur.

İkinci olarak, Kemalizm kavramı, daha Atatürk'ün sağlığında kullanılmış ve CHP programlarında (1931 ve 1935) daha uzun yıllar devlet idaresine yol gösterecek ilkeler olarak tanımlanmıştır. Parla'ya göre, Atatürk Kemalizm'in baş ideologudur ve CHP'nin onun söylediklerinin dışında hareket etmesi gibi bir şey söz konusu değildir. Kemalizm, devlet siyasetine uzun süre yol gösterecek, dolayısıyla konjonktürel olmayan bir anlamda tasarlanmış bir ideolojidir. Kemalizm'in pragmatik olması ise, onun ideoloji olma vasfını değiştirmeyip sadece pragmatik ideolojiler denebilecek belli bir ideolojiler grubunun özelliklerini gösterdiği anlamına gelmektedir.¹⁴⁴

Öncelikle tek parti döneminde Atatürk, şef konumundadır ve onun görüşleri, ülke siyasetine dair görüş ileri süren kimseler, hele de Cumhuriyet Halk Partisi mensubu olan kişiler için önemli ölçüde bağlayıcı bir nitelik arz etmektedir. Bu görüşlerin dışında ya da karşısında bir şey söylenemeyeceğini ileri sürmüyoruz; ancak şefin görüşleri, ülke siyaseti ve ülke siyaseti üzerine konuşacak kişiler için oldukça önemli bir belirleyendir. Söz konusu olan Kemalizm'in yani liderin görüşlerinin ya da liderin başında olduğu siyasi hareketin uygulamalarının yorumu olduğunda durum bir kat daha nazikleşir. Bu şartlar altında Atatürk'ün, kendi adıyla anılan ideolojisinin üstelik parti üyeleri tarafından birçok yorumu yapılır, üzerine kitaplar yazılır hatta İnkılâp Tarihi derslerinde “yeni nesillere” bu görüşler okutulurken, basitçe konuya ilgisiz kaldığını söylemek anlamlı değildir.¹⁴⁵

İkinci olarak başka yazarların da belirttiği gibi, Kemalizm, Atatürk'ün sağlığında parti programlarına, üstelik uzun yıllar devlet siyasetine yol gösterecek ilkeler olarak girmiştir. Kavramın bir “-izm” olarak kullanılması önemlidir. Bu

¹⁴⁴ Parla'nın görüşleri için bkz. Taha Pala, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt-1: Atatürk'ün Nutuk'u**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 17-18, Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-3**, s. 21-23.

¹⁴⁵ Bu konudaki görüşlerimizin bir kısmını, bir kitap eleştirisi bağlamında ifade etmiştik. Bkz. Çelik, **a.g.m.**, s. 157-160.

programlar ise, sadece Atatürk'ün bilgisi dâhilinde değil bizzat onun direktifleri doğrultusunda hazırlanmaktadır.¹⁴⁶

Üçüncü nokta, Kemalizm'in dogmatik olmamasına ve bu yüzden ideoloji olarak kabul edilemeyeceğine ilişkindir. İlk olarak bu tanım, tartışmalıdır. Kanaatimizce bu varsayımın gündeme getirilmesinde, daha önce açıklandığı üzere uzun zaman önce ortaya çıkmış ve etkileri devam eden “negatif ideoloji imgesi” etkili olmuş olabilir. İkinci ve muhtemelen daha önemli bir etken, Atatürk'ün ideoloji kavramıyla dogmatizm arasında kurduğu ileri sürülen bağlantının yönlendiriciliğidir. Aslında belli bir ideolojinin savunucularının kendi savlarının ideolojik olmadığını ve doğal, tarihe uygun ya da bilimsel bir nitelikte olduğunu öne sürmeleri çokça rastlanan bir olgu olduğu için, Atatürk'ün bu ifadesi, bir ideolojik stratejinin parçası ya da sahip olduğu olumsuz ideoloji imgesi çerçevesinde geliştirdiği bir söylem olarak da okunabilirdi.¹⁴⁷ İdeolojilerin dogmatikleşmesi konusunda bir tartışma var olsa da, dogmatiklik, ideolojilerle kopmaz bir bağa sahip olmamıştır. Muhtemelen benzeri bir kabulden ötürü Ahmet Taner Kışlalı, Kemalizm'in dogmatik olmadığı için ideoloji olmadığını değil; fakat tam aksine, bir ideoloji olduğunu savunmuştur.¹⁴⁸ Dolayısıyla Kemalizm'in dogmatik bir yapıya sahip olmamasından ötürü bir ideoloji olmadığını öne sürmek çok tartışmalı bir ideoloji tanımına dayanır. Kanımızca bu hususta olsa olsa, Parla'nın dediğini takip ederek, onun pragmatik bir ideoloji olduğu öne sürülebilir.

Atatürk'ün ideoloji kavramına ilişkin olumsuz bir imgesi olduğu, ideolojinin bu tarihsel malûliyetiyle birlikte kendisine ilişkin anılar ve kendisinin sözleri bağlamında öne sürülebilir. Askeri bir kişilik olması ve sahip olduğu formasyon, ayrıca bir teorisyen olmaması da pragmatik ve eklektik bir ideolojik yönelime sahip olmasında etkili olmuş olabilir. Devraldığı mirasa bakıldığında, bu mirasın teorik derinliğinin pek

¹⁴⁶ Sadece parti programlarında değil fakat hükümet programlarında da açıkça Kemalist rejimden bahsedilmektedir. Örneğin 1.11.1937-11.11. 1938 tarihleri arasında görev yapan I. Bayar Hükümeti'nin programında “Kemalist rejim” ifadesi kullanılmakta ve “şefin bize verdiği ideoloji”den bahsedilmektedir. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960)**, Cilt 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 71, 74.

¹⁴⁷ Bu konuda bkz. Eagleton, **a.g.e.**

¹⁴⁸ Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Sistemler: Çatışma ve Uzlaşma**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 140.

fazla olmadığını görmek de mümkündür.¹⁴⁹ Bu pragmatik yönelim gereği, Atatürk, Kemalist ideolojinin ana hatlarını çizmiş ve Kemalizm'in dönem boyunca belli yorumlarının yapılmasına, Kemalizm içerisinde bazı yorum farkları oluşmasına ses çıkarmamış; ancak bu konuda sınırın aşıldığını düşündüğünde -Kadro Hareketi gibi- müdahale etme gereği duymuştur. Kemalizm'in, bu farklı yorumları barındırma ve farklı görüşlerden insanların onda kendi ideallerine dair bir şeyler bulmalarını sağlama becerisi, zaten en güçlü yanını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kemalizm'in pragmatik yöneliminin yanında bu kapsayıcılık -gerektiğinde sınırları belli etmek kaydıyla-¹⁵⁰ bir strateji olarak da benimsenmiş olabilir.¹⁵¹

Konunun bir başka açıdan daha değerlendirilmesi mümkündür. Atatürk, sahip olduğu negatif ideoloji imgesinin ve bir Aydınlanmacı ve pozitivist olmasının sonucu olarak, doktriner ideolojilerden ziyade Aydınlanmanın getirdiği eleştirel akla ve modern bilime inanmıştı. Hedefi, Türkiye'nin kültürel, siyasî ve iktisadi açıdan yükselmesi, Batı uygarlığının saygın bir üyesi olması ve hatta şartlar elverdiğinde o uygarlığı açacak atılımlar yapmasıydı. Kendisinin ve partisinin benimsediği ideolojik ilkelerin, modernleşen Türkiye'nin gaye ve ihtiyaçlarına, dünyanın gidişatına uzunca bir müddet daha cevap-çözüm üretebileceğini düşünüyordu. Karizmatik bir lider olarak Atatürk imgesi, bir yandan toplumun geniş kesimlerinin bu ilkeleri-çözümleri benimsemesine yardım ederken, aynı karizmatik etkiden ötürü, doktriner bir yaklaşım gerçekten Atatürk'ün devrimci-reformcu yönelimini baltalayabilirdi. Bu sebeple Kemalizm'in hedeflerine ulaşabilmesi açısından, ilkelerin şartlara göre yeniden tanımlanmasına, yeni politikalar geliştirilmesine, ortaya çıkacak yeni sorunlar için çözümler üreten yeni prensiplerin benimsenmesine kapı kapatılmamıştı. Bu tercih, bir yandan Atatürk'ün devrimci-reformcu siyasî kişiliğiyle uyumludur; ancak diğer yandan Kemalistleri zorlayan ve tutarsız uygulamalara yol açan bir belirsizlik de yaratmıştır. Zira "akıl ve bilim", sanıldığı kadar politikadan ve ideolojiden soyutlanmış kavramlar olmadıkları gibi, bazı ilkelerin herkesçe ayrı

¹⁴⁹ Bu konuda bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007. Ayrıca Falih Rıfki Atay'ın bu yöndeki değerlendirmesi için bkz. Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 401.

¹⁵⁰ Uyar, Atatürk'ün Kemalizm'in iskeletini/çerçevesini bizzat Atatürk'ün çizdiğini ifade ediyor. Hakki Uyar, "1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları", <http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/21.pdf>. Erişim tarihi: 1 Kasım 2011.

¹⁵¹ Nitekim bir ideolojinin resmi ideoloji olarak konumlanışında, kapsayıcı ideoloji yönelimine sahip olması, oldukça beklenebilir bir durumdur.

anlam verilen tanımlara göre dile getirilmesi, ideolojinin zayıflığını oluşturacaktır. Dolayısıyla siyasî, askerî ve ekonomik iktidar sahiplerinin zayıf bir ideolojiyi kendi amaçları doğrultusunda yorumlamaları ve buradan amaç ve eylemlerine toplumsal meşruiyet üretmeleri daha kolay olacaktır.

Son olarak Kemalizm'in teorik ve felsefi derinlikten yoksun olmasından ötürü bir ideoloji sayılamayacağı savını ele alabiliriz.¹⁵² Bu görüşün temsilcilerinden olduğunu ifade ettiğimiz Yayla, ideolojilerin tüm zamanlar için insanların sorunlarına reçete oluşturacak görüşler içerdiğini öne sürer. Kemalizm'in sosyalizm-Marxizm ve liberalizm gibi kapsamlı ve sistematik bir felsefi-teorik arka plana yaslanmadığı doğrudur. Ancak Yayla'nın ifade ettiği nitelikteki ideolojiler, Therborn'un dörtlü ideoloji tanımlamasında gösterildiği gibi, bu dört kategoriden yalnızca birini oluşturmaktadırlar.

Kemalizm'in resmî ideoloji/devlet ideolojisi olarak konumunu ele alacak olursak, altı ok ile ifade edilen Kemalist prensipler, özellikle 1930'larda fiilen, 1937'den itibaren ise bu ilkelerin anayasaya girmeleriyle hukuken devletin resmi ideolojisini oluşturmuş, Kemalizm'in/Atatürkçülüğün bu konumu, 1961 ve halen yürürlükte olan 1982 Anayasaları ile yeniden ortaya konmuştur. Kuşkusuz bunu söylemek, 1930'lardan 2000'lere, devlet davranışlarının, yasaların, politikaların hep aynı kaldığını söylemek anlamına gelmemekte, bu noktalar devlet ideolojisinin mahiyetini anlamada yeterli olmamaktadır. İşte bu sebeple de bu çalışmada resmi ideoloji olan Kemalizm, süreklilik ve değişim boyutlarıyla ele alınmaktadır.

¹⁵² Yayla, **a.g.e.**, s. 44.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KEMALİZM ŞEKİLLENİRKEN DÜNYA VE TÜRKİYE: SİYASAL, SOSYAL, İKTİSADİ GELİŞMELER VE İDEOLOJİLER

2.1. Kemalizm'in Ortaya Çıktığı Dünya: Bir Panorama (1919-1939)

Kemalizm, bir Jön Türk ideolojisidir. Jön Türkler denince mütecanis bir grup anlaşılmalıdır; ancak Kemalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne giden süreçte “devlet nasıl kurtulur?” sorusuna cevap arayan ve Batılı düşüncelerden etkilenen, edipler, bürokratlar ve askerlerin ağırlıklı olduğu genç bir kadronun iki kuşak boyunca devam eden arayışlarının mirasını devralması anlamında, Jön Türklerin milliyetçi-laisist, Garpçı (modernist) ve merkezîyetçi eğilimleri olan bir kanadının ideolojisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Kemalizm'in, Namık Kemal'in kuşağıyla başlayan düşünsel ve eylemci sürecin bir parçası olarak düşünülmesi yerindedir; ancak Kemalizm'in pragmatizmine yapılan bunca vurguya karşın, ilk defa Jön Türk hareketinin adı konan bir “-izm” ile ifade edilmesi ve bu “-izm”in içeriğinin ana hatlarıyla da olsa tanımlanıp resmîleştirilmesi, ancak mezkûr ideolojinin ortaya çıktığı dünya hakkında bir fikir sahibi olmakla anlaşılabilir hale gelir. Aksi halde, Mustafa Kemal'in de pek çok etkilendiği Namık Kemal gibi edip-düşünürlerin ya da Ziya Gökalp gibi sosyolog-ideologların varlığına karşın, örneğin İttihatçıların iktidarı kesin olarak ellerinde topladıklarında niçin daha net bir formülasyona gidemedikleri konusu belirsizlik içinde kalır; nitekim İttihatçıların laikliğe yönelişinin belirgin formülasyonlarının ortaya çıktığı ve çok önemli olan 1916 Kongresi'nde bu husus açıkça ifade edilmiştir¹⁵³; dolayısıyla Kemalizm'in ortaya çıkışı ve şekillenişinde, konjonktür etkilerinin ve dünya şartlarının iyice anlaşılması elzemdir.

¹⁵³ İttihat ve Terakkinin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları), Sadeleştiren Eşref Yağcıoğlu, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992, s. 38.

20. yüzyıl 19. yüzyıla dair birçok şeyin geride kaldığı ancak bazı şeylerin de bu yüzyıldan miras alındığı bir zaman dilimine işaret eder. 19. yüzyılın büyük mirası, büyük fikir akımlarının şekilleniyordu. Liberalizm, sosyalizm-komünizm, sosyal demokrasi, milliyetçilik gibi önde gelen ideolojiler temelde 19. yüzyıl düşünürleri tarafından şekillendirilmişti. Ancak bu ideolojilerin, henüz bazı güçlü devletlerle özdeşleşerek uluslararası çatışmanın başat gündemini oluşturdukları söylenemezdi. Yine de liberal ve demokratik dünya görüşünün şampiyonluğu İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkelerdeydi; nitekim büyük imparatorluklar, milliyetçilik, hürriyetçilik, demokrasi ve cumhuriyetçilik gibi fikirlerin neşet ettiği ileri Batılı ülkeler karşısında kesin bir mağlubiyet almışlardı. Bir demokrasi ve cumhuriyetçilik dalgasının, “Kısa Yirminci Yüzyıl”ı başlatan ilk Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkışı tesadüf değildi. Savaş, devrimleri de beraberinde getirmişti:

“Dünya Savaşı öncesinde Avrupa’da yalnızca üç cumhuriyet vardı, 1918 sonunda ise on üç olmuşlardı. Bir Fransız yorumcunun yazdığı gibi, ‘bir Wilson’ın, Lloyd George’un, Clemenceau’nun, Masaryk’in, Beneš’in, Venizelos’un gözünde, Kayser Wilhelm’in kaçıışı ve İmparator Charles’ın gidişi, XVI. Louis’nin kaçışını tamamlamıştı... 1918, bir tür Avrupa 1792’siydi.’”¹⁵⁴

Bu cumhuriyetlere yenileri de eklenecekti ve bunlardan biri de Türkiye Cumhuriyeti olacaktı.

Demokrasi ve cumhuriyetin yükselişi, kendini mağlup devletlerde hemen belli etti; Türkiye’den önce Almanya’da monarşi son bulmuş, 1918’in sonlarında Weimar Cumhuriyeti kurulmuştu. Paris Barış Antlaşması (1919), parlamenter demokrasinin yükselişini simgeleyen bir nitelik arz ediyordu: Baltık Denizi’nden Almanya ve Polonya’ya ulaşıp oradan Balkanlara değin uzanan bir “demokrasi kuşağı” ortaya çıkmış ve bu ülkelerin anayasaları “en yeni liberal ilkeler”i içeren bir tarzda oluşturulmuştu.¹⁵⁵

20. yüzyılı selamlayan sadece cumhuriyetçi-demokratik ulus-devletlerin yükselişi değildi; henüz “Büyük Savaş” devam ederken Rusya’da Bolşevik Devrimi patlak vermişti; 19. yüzyılda özellikle Karl Marx tarafından işlenen komünist

¹⁵⁴ Mazower, a.g.e., s. 2.

¹⁵⁵ A.g.e., s. 2.

ideoloji, ilk kez bir devlette zafere ulaşmış, iktidarı eline almıştı. Karl Marx'ın fikirlerini temel alıp onu yorumlayan, ona bazı katkılarda bulunan ve de uzun süredir bu eksenlerdeki bir devrim için kapsamlı entelektüel ve siyasî faaliyetlerde bulunan Lenin'in önderliğinde, Şubat Devrimi'nin devamında iktidara gelen Sosyalist-Devrimci Kerenski'nin hükümeti devrilerek Bolşevik iktidarın kuruluşunu amaçlayan bir ihtilal gerçekleştirildi. Jülyen takvimine göre Ekim ayında gerçekleştiği için "Ekim Devrimi" olarak bilinen bu olay, başlangıçta geçici bir durum olarak fazla önemsenmedi. Ancak Sovyet Rusya, Batı tarafından da desteklenen Çarlık yanlısı generalleri uzun süren bir mücadeleden sonra yenilgiye uğrattı, tarihin ilk sosyalist devleti gerçek anlamda kurulmuş oldu.¹⁵⁶ Dünyada monarşilerin-imparatorlukların yıkılması ve demokratik cumhuriyetler ile sosyalist devletlerin kuruluşuyla belirginlik kazanan bir sola kayış görülüyordu.

Dünyadaki yeni yönelimler ve Ekim Devrimi'nin getirdiği heyecan Avrupa'da da yankı buldu. Sosyalistler Avrupa'da iktidar mücadelesinin önemli bir aktörü haline gelmişlerdi. Ancak bu durum uzun sürmedi. Almanya'da Spartakistler adını alan sosyalistler bastırıldı, liderleri olan Rosa Luksemburg ve Liebknecht öldürüldü; İtalya'da da başlangıçta sosyalistler güçlü durumdaydılar ancak aralarındaki bölünmeler, kendisi de önceleri sosyalist görüşleri benimsemiş olan Benito Mussolini'nin liderliğindeki faşistlerin iktidar yürüyüşünü kolaylaştırdı. Fascio di Combattimento adlı örgütün altında 1919'da birleşen faşistler bir yıl sonra Ulusal Faşist Partisi'ni kurdu. 1922 yılına gelindiğinde partinin gücü artmıştı ve yükselen "sol tehlike" karşısında artık iktidarı istiyordu. Kalabalık bir faşist grup bu gayeyle Roma'ya doğru yürüyüşe geçti ve bu olay üzerine o sırada kral olan Vittorio Emmanuelle partinin başkanı olan Mussolini'ye başbakanlığı verdi. Mussolini meclisten aldığı olağanüstü yetkilerle faşist bir tek parti diktatörlüğünü inşa etmekte gecikmedi.¹⁵⁷ Böylece bir 20. yüzyıl ideolojisi olarak faşizm de, başka bir devlette iktidara gelmiş oluyordu.

¹⁵⁶ Sovyetler Birliği'nin kuruluşu için bkz. Edward Hallet Carr, **Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929**, Çev. Levent Cinemre, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 47-69.

¹⁵⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 22-24. Geoff Eley, **Demokrasiyi Kurmak: Avrupa Solunun Tarihi 1850-2000**, Çev. Ahmet Yiğit Güney, Doruk Yayınları, İstanbul, 2008, s. 313-326; Philip Morgan, **Fascism In Europe 1919-1945**, Routledge, New York&London, 2003, s. 46-51.

1918’de sonuçlanan savaş, Avrupa için genel anlamda bir yıkım getirmişti. 19. yüzyıl boyunca egemenliğini tüm dünyaya yayan ve dünyayı sömürgeleştiren Batılı devletlerin kendi aralarındaki rekabet, daha önce emsaline rastlanmamış bir savaşın ortaya çıkmasına ve büyük maddi ve insanî kayıpların verilmesine yol açmıştı. ABD, Büyük Savaş’a geç katılmasına karşın savaşın sonucunda tayin edici bir rol oynamıştı. İzlediği başarılı politikaların bir sonucu olarak dünyanın ekonomik açıdan en güçlü ülkesi haline gelen Birleşik Devletler, kapitalist dünya sisteminin liderliğini siyasî anlamda olmasa bile iktisadî anlamda eline almıştı. ABD’nin uzun yıllar devam eden tecrit politikasından vazgeçip Avrupa ve hatta dünya siyasetine müdahalesi konusunda ilk inisiyatifse Woodrow Wilson’dan gelmişti. Wilson daha savaş devam ederken barışın kuruluşunun ilkelerini belirleyen ünlü “On dört Nokta”sını ilan etti. “On dört Nokta”daki anlayış, ulusların nüfus bakımından çoğunluğu oluşturdukları yerlerde kendi devletlerini kurabilmelerini öngören, ulus-devlet temelli; ama ticaret açısından boğazların açık tutulmasını da talep eden bir liberal enternasyonalizm ekseninde beliriyordu. Wilson’ın peygamberane bir edası vardı. Paris’e konferansa katılmaya gittiğinde de olağanüstü gösterilerle karşılanmıştı.¹⁵⁸ Aynı zamanda bir bilim adamı olan Wilson, Carr’ın terminolojisiyle ifade edersek ütopyacı-entelektüel tipi bir siyasetçiydi. “Ulusların kendi kaderini tayin hakkı”, “serbest ticaret” ve “ortak güvenlik” gibi temel ilkeler çerçevesinde beliren¹⁵⁹ liberal enternasyonalizminin herkesçe benimsenmesini bekliyordu. Wilson’ın bu çabaları istediği sonuçları vermedi; onun sömürgeciliğin tasfiyesini öngören yaklaşımı “manda” formülü ile aşılmaya çalışıldı; “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” ise Avrupalı büyük güçlerin istekleri doğrultusunda kullanmaya çalıştıkları bir araca dönüştürülmek istendi: Beliren Sovyet tehdidi karşısında tampon vazifesi görececek ulus-devletlerin kurulması bu devletlerin çıkarları bakımından işlevseldi. Ancak Wilson İlkeleri ilk ortaya atıldığında, topyekûn bir mağlubiyetin sonuçlarından kaçınmak isteyen mağluplar için -ömrü kısa sürse de- bir umut ışığı olarak da görülmüştü. Wilson’ın liberal enternasyonalizmini ve ortak güvenlik anlayışını sağlama konusundaki yetersizlikleri kısa süre içerisinde anlaşılacak olsa

¹⁵⁸ Margaret Macmillan, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi**, Çev. Belkıs Dişbudak, Odtü Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 14, 22-23.

¹⁵⁹ E. H. Carr, **Yirmi Yıl Krizi 1919-1939**, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 64.

da, yeni kurulan Milletler Cemiyeti, bu yönelimin başarısız bir denemesi olarak ortaya çıkmıştı. Wilson'ın ilkeleri politik realiteler karşısında tutunamadı¹⁶⁰; sonuçta Avrupa'ya David Fromkin'in "barışa son veren barış"¹⁶¹ nitelemesini hak edecek Versailles sistemi dayatıldı; Osmanlı İmparatorluğu'na dayatılmaya çalışılan Sevr Antlaşması ise ancak 4 yıla yakın süren bir Milli Mücadele sonucunda geçersiz kılınabildi. Bu, hâlâ 19. yüzyılın sömürge imparatorlukları mantığıyla düşünen Avrupalı siyasetçiler için kabul edilmesi zor bir gelişmeydi; çünkü sömürge ülke halklarında bir umut doğurması Avrupa egemenliği açısından azımsanmayacak bir tehdit oluşturacaktı. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlak bir mağlubiyete sürüklenmek istenmesinin altında, bilhassa Müslüman sömürge halklarındaki kurtuluş ümidini tamamen yok etmek gayesi de yatıyordu.¹⁶² Sonuç olarak Wilson'ın projesi uygulamaya geçirilemedi; ABD de geleneksel tecrit siyasetine bir süre için daha geri döndü. Milletler Cemiyeti, dünyanın en büyük iktisadi gücünün ilgisizliğine rağmen yoluna devam etmek durumundaydı.

Sovyetler Birliği'nde de Lenin ve Trotsky gibi önderlerin temsil ettiği bir sosyalist enternasyonalizm fikri mevcuttu. Lenin, Avrupa'daki devrimci gelişmenin Rusya'daki devrim için hayati önem taşıdığını düşünüyordu ve Avrupa'da savaş sonrasında ortaya çıkan ilk gelişmeler bu bakımdan umut vericiydi. Ancak Avrupa'dan gelecek sonraki haberler bu beklentiyi doğrulamadı; böylece Lenin'in sosyalist enternasyonalizmi için de erken bir günbatımı yaşanacağı açık hale geldi. Lenin, I. Harp'te ve iç savaşta oldukça büyük bir tahribata uğrayan ülkeyi ayağa kaldırmak için kapitalizme kısa süreli bir "taviz" niteliğindeki NEP'i (Novaya Ekonomiçeskaya Politika-Yeni Ekonomi Politikası) uygulamaya koydu.¹⁶³ "Ulusların kendi kaderini tayin hakkı" fikri Bolşevik Devrimi'nin önderi tarafından benimsenmişti; ancak uygulamada bu ilke pek hayata geçirilmedi. "Demokratik merkezîyetçilik" ilkesine dayalı yönetim örgütlenmesi de pek demokratik bir içerik kazanamadı. Avrupa'daki devrim umutlarının tükenişi, Stalin'in benimsediği "Tek Ülkede Sosyalizm" fikrini güçlendirdi ve Lenin'in 1924'teki ölümünden sonra başa

¹⁶⁰ A.g.e., s. 64; Mazower, a.g.e., s. 72-77.

¹⁶¹ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922**, Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁶² Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri-I**, Çev. Cemal Köprülü, Cumhuriyet Yayınları, [İstanbul], 2001, s. 46-47.

¹⁶³ Carr, **Lenin'den Stalin'e...**, s. 82-117.

gelen Stalin'in yönetiminde SSCB oldukça otoriter bir tek parti yönetimine yöneldi.¹⁶⁴ Lenin, "elektrifikasyon + Sovyet iktidarı"nı komünizmin kısa formülü olarak görüyordu; hızlı bir sanayileşme, üretimde kapitalist dünyayı geride bırakma, yeni sosyalist devletin başlıca hedefiydi.¹⁶⁵ Stalin döneminde tarımda kolektifleştirme ve ağır sanayi alanlarında insanî maliyeti oldukça yüksek olan hızlı adımlar atıldı. Sovyetlerin güvenlik endişelerinin de bu hızlı adımlarda rol oynadığı söylenebilir.

Avrupa'da da Sovyetler Birliği için endişeler söz konusuydu. Bolşevik tarzı komünizmin yayılmasının önüne geçmek büyük önem taşıyordu. Bu hususta komünizmin gelişmesine karşı çıkan üç anlayıştan söz edilebilir; muhafazakâr, sosyal demokrat/sosyalist ve bürokratik. Sosyal demokrat ya da liberal partilerin başta olduğu yerlerde bile bu endişe karşısında otoriter çözümlere gidildi.¹⁶⁶ Siyasî kutuplaşmanın birçok Avrupa ülkesini iç savaşın eşiğine getirdiği bir ortamda komünizm karşıtlığı demokratik prensiplerin önüne geçti.¹⁶⁷ Özellikle ulusal birlik kaygısının öncelikli olduğu ülkelerde giderek artan bir otoriterleşme görülmeye başlandı. Liberalizm ya komünizm gibi ideolojiler birer "iç savaş ideolojisi"¹⁶⁸ olarak değerlendirildi. Eğer ulus yaşayacaksa liberal demokrasi feda edilebilirdi.¹⁶⁹ Parlamenter demokrasi toplumun sorunlarını çözme konusunda yetersiz kaldığı için ciddi şekilde eleştirilen bir sistem haline geldi. Avrupa'da sağ yükselişe geçmişti.

Liberalizmin siyasî olarak gözden düşmesine 1929 yılında baş gösteren Büyük Buhran ile birlikte liberal ekonomi politikalarının gözden düşmesi de eşlik

¹⁶⁴ Isaac Deutscher, **Stalin: Bir Devrimcinin Hayatı I**, Çev. Selahattin Hilav, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1990, s. 417-436.

¹⁶⁵ Yalçın Küçük, **Planlama Kalkınma ve Türkiye**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 172; Yalçın Küçük, **Sosyalist Açından Ekonomi Politik: Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Kuruluşu**, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 73

¹⁶⁶ Almanya'da komünist hareketin sosyal demokratlar tarafından bastırılması konusunda bkz. Eley, **a.g.e.**, s. 313-318. Mazower ise şöyle yazıyor: "(...) komünizm korkusu birçok liberali otoriter çözümlere doğru itti. Burada onlara diğer seçkin grupları katıldı –toplumun rahatsızlıklarına bilimsel, apolitik çözümler isteyen ve parlamenter demokrasinin istikrarsızlığı ve beceriksizliği karşısında sabırsızlanan toplumsal mühendisler, iş dünyasındaki yöneticiler ve teknokratlar." Bkz. Mazower, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁶⁷ **A.g.e.**, s. 2.

¹⁶⁸ 19. Yüzyılın sonunda Fransız politikacı ve yazar Barres, milli bir hareketin Marxist ya da liberal olamayacağını zira bunların iç savaş hareketleri olduğunu öne sürmüştü. Bkz. Zeev Sternhell ve diğerleri, **Faşist İdeolojinin Doğuşu**, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 25. Milliyetçi ya da millici hareketlerde bu görüşün 20. yüzyılın bu bölümünde de etkili olmaya devam ettiğini söyleyebiliriz.

¹⁶⁹ Mazower, **a.g.e.**, s. 28.

etti. Büyük Buhran liberalizmi topyekûn demode hale getirmişti. Modernliğin ortaya çıkardığı sorunlarla baş etmede liberalizm, sınıfta kalmıştı. Daha 1923'te daha sonra Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'ne -Nazi Partisi- katılacak olan entelektüel Carl Schmitt, **Parlamenter Demokrasinin Krizi**'ni (Die Geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus)¹⁷⁰ kaleme almıştı. Bu görüş artık çok daha yaygındı.

Liberalizmdeki bu gerileme modernliğin getirdiği sorunlara çözüm bulmak isteyen ülkeler için Paris ve Londra'yı ya da Amerika Birleşik Devletleri'ni birer model olmaktan çıkarmıştı:

“Daima kültürel olarak hegemonik bölgelerden esinlenen bir kıtada yükselen politikacıların, modern, zengin ve güçlü olmak için daima reçete arayan ülkelerin potansiyel önderlerinin, dünyada taklit edecekleri bir model var idiyse, bu model hiç kuşkusuz Berlin ve Roma'da bulunacaktı, çünkü Londra ve Paris artık fazla siyasal esin sağlamıyordu ve Washington'un faaliyetleri durmuştu. (Moskova hâlâ siyasal etkinliği sınırlamış da olsa esas olarak bir toplumsal devrim modeli olarak görülüyordu.)”

171

Hitler'in liderliğinde 1920'lerden itibaren başlayan ve 1933'te Nazi Partisi'nin iktidara gelmesiyle sonuçlanan antisemitist-ırkçı ve faşist ideolojik hareket, Alman politikasında ve hatta dünya çapında büyük değişiklikler yaratmayı amaçlıyordu. Versailles Antlaşması ile getirilen ve onur kırıcı bulunan dayatmalar, liberal demokrasinin başarısızlıkları ve feci boyutlara varan ekonomik sorunlarla birleşince Hitler'in ve partisinin yükselişi kolaylaşmıştı. Hitler, tıpkı liberal enternasyonalizm ve komünist enternasyonalizm gibi dünyaya bir Yeni Düzen getirmeyi hedefliyordu. Almanya'da kurduğu tek parti diktatörlüğü, Versailles Antlaşması'nın getirdiği dayatmaları ortadan kaldırarak üstün ırk olarak görülen Almanları dünyanın en büyük gücü haline getirmeyi vaad ediyordu. Bunun için önce bu kısıtlamalardan kurtulmayı, sonrasında *Anschluss*'u yani Avusturya ile birleşmenin sağlanmasını sonra da hayat sahası (lebensraum) dediği ucu açık bir yayılma sahası ile Almanya'nın küresel üstünlüğe sahip bir imparatorluk, III. Reich

¹⁷⁰ Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Carl Schmitt, **Parlamenter Demokrasinin Krizi**, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

¹⁷¹ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2011, s. 178-179.

olmasını hedefleyen bir program ortaya koymuştu.¹⁷² Nitekim Hitler, adım adım bu politikayı uygulamaya başladı ve İngiltere'nin yatıştırma politikasından yararlanarak kısa sürede ciddi başarılar elde etti. Fakat Hitler'in vaatleri ve başarıları bunlarla sınırlı değildi; ülkedeki siyasal kaosu demir yumrukla ortadan kaldırmış, sıkı bir disiplin getirmişti, dünyada ekonomik krizin ortaya çıktığı, dünya ekonomisinin çöktüğü bir ortamda, üstelik kısa sürede işsizlik sorununu çözen bir ülke konumuna gelmişti.¹⁷³ Hızlı bir sanayileşme hamlesi yürütüyor ve silahlanmayı tüm hızla arttırıyordu. Dünya ekonomisinin daraldığı ve ticaretin azaldığı bu dönemde Almanya, ikili iktisadi antlaşmalar ve kliring sistemiyle Güneydoğu Avrupa'da ciddi bir ekonomik etki alanı oluşturdu; bu etki Türkiye'ye değin uzanıyordu.¹⁷⁴

Sovyetler Birliği de dünya ekonomik krizinden etkilenmeyen bir ülke olarak dikkatleri üzerine çekmişti. Uyguladığı planlı ekonomi, bu başarının sırrı olarak görülüyordu ve iktisadi dirijizm (güdümcülük)¹⁷⁵, ortaya çıkan sorunların çözümünde daha uygun bir yol olarak benimsenmeye başlandı. Böylece siyasî istikrarı, devlet otoritesini sağlamaları ve iktisadî başarıları ile Sovyetler Birliği, Almanya ve İtalya, model ülkeler konumuna yükselmişlerdi. Bu da beraberinde otoriter rejimlerin yükselişini getirdi. Ancak Hobsbawm'ın belirttiği gibi bu anti-demokratik sağ-otoriter rejimlerin hepsini faşizm olarak nitelemek doğru olmazdı; zira düzenin görece iyi işlediği yerlerde faşizme gerek de yoktu.¹⁷⁶ Faşizmi tehdit olarak gören ve solcu da olmayan tek parti yönetimleri de mevcuttu.¹⁷⁷

Uzakdoğu'da, Japonya'da da dünya tarihinin genel gidişiyile paralel gelişmeler yaşanmaya başladı. Japonya, 1920'li yıllar boyunca temelde aynı toplumsal tabana sahip iki muhafazakâr parti, Seiyukai ve Minseitō/Kenseikai tarafından dönüşümlü olarak yönetildi. Özellikle taşrada devam eden ataerkil

¹⁷² Richard J. Evans, "Nazi İdeolojisinin Ortaya Çıkışı", **Hitler Almanyası 1933-1945**, Ed. Jane Caplan, Çev. İdem Erman, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 24-43, Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 238-241.

¹⁷³ Bkz. Adam Tooze, "Nazi Rejiminin Ekonomik Tarihi", **Hitler Almanyası 1933-1945**, Ed. Jane Caplan, Çev. İdem Erman, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 157-158.

¹⁷⁴ Ivan Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 86-87, 151, 165-171.

¹⁷⁵ Ekonomik dirijizm ve merkezi planlı ekonomi konularında bkz. Berend, **a.g.e.**, s. 121-248.

¹⁷⁶ Hobsbawm, bu tür örnekler arasında dönemin Polonya'sını, Çekoslovakya'nın Çek bölümünü ve Sırbistan'ı gösterir; ona göre buralarda hiçbir önemli faşist hareket yoktu. Bkz. Hobsbawm, **Aşırılikler Çağı**, s. 168.

¹⁷⁷ Mazower, **a.g.e.**, s. 30-31.

geleneklere karşı kent gençliğinde Batılılaşmacı eğilimler ön plana çıkıyordu. 1925'te oy kullanma hakkı yirmi beş yaşını geçmiş tüm erkeklere, mülkiyet vergisi şartı aranmaksızın verildi. Meyer'e göre bu, Japonya'nın en demokratik haliydi. Bununla birlikte aynı sene huzur bozanların ve radikallerin tutuklanmasına izin veren ve özgür biçimde konuşmayı yasaklayan "Barışı Koruma Kanunu" yürürlüğe sokuldu ve böylece konuşma özgürlüğü ile siyasî faaliyetler hükümetin tanımladığı geleneksel sınırlar içinde tutulmaya çalışıldı. Sol partiler Japonya'da yasal değildi; bu yüzden yeraltında gelişmeye çalıştılar; ancak polis, buna izin vermedi. Zaten sınırlı olan liberalizm, 1930'lara gelindiğinde iyice gözden düştü ve düşürüldü. Asker ve sivil sağcı gruplar otoriter-militarist bir düzenin kurulması için ortam hazırlama gayreti içindeydiler. Yurtdışında ordu, yayılmacı eğilimler gösteriyordu ve bu siyasetine karşı çıkan iş adamlarını da öldürüyordu. Nihayet 15 Mayıs 1932'de genç deniz subayları ile askeri öğrencilerden oluşan bir grup, İmparator Showa'yı "kötü tesirlerden" korumak iddiasıyla Başbakan Tsuyoshi'yi öldürdüler ve ordu, parti hükümetlerinin sona erdirilmesini talep etti; bürokratlar da bu talebi desteklediler. Aslında Japon faşizminin babası olarak kabul edilen Kita İkki, 1919'da yazdığı kitabında, Carl Schmitt örneğini hatırlatır biçimde, parlamenter demokrasi eleştirisi yaptı ve bireysel imparatorluğu savundu. Ortaya çıkan yeni düzen de, Meiji Restorasyonu'na gönderme yapar şekilde, o sırada imparator olan Showa'nın adıyla, Showa Restorasyonu olarak adlandırıldı. Hareketin arkasındaki asker ve sivil kişiler hem anti-kapitalist hem de anti-komünist bir söyleme başvurdular; bu, özellikle krizden etkilenmiş orta sınıf için cazip bir söylem oldu. 1936'ya gelindiğinde Japon yönetimi tam anlamıyla faşizme dönüşmüştü: Bireysellik ve temsili hükümetin reddi, savaşın idealleştirilmesi, sınıf mücadelesi kavramının yasaklanması ve ulusun birlik ve bölünmezliği temel özellikleriydi. Bununla birlikte bölünmez toplum ırktan ziyade aile kavramına dayalıydı.

Liberal dönemde de Asya'da Japonya'nın imtiyazlı konumunu koruma şeklinde beliren dış politika, bu dönemde milliyetçi eğilimlerin güçlenmesiyle iyice saldırgan bir hal aldı. Faşist dış politika "Pan-Asya" idealini benimsemişti; Asya'yı Batı'dan kurtarmak ve kıtada bir Japon hegemonyası kurmak Japonya'nın özel misyonuydu. Almanya'ya benzer biçimde Japon devleti de hızlı bir biçimde

silahlandı, bu da ağır sanayinin hızlı bir gelişimini beraberinde getirdi. 1936 senesine gelindiğinde ülke, savaşa hazır hale gelmişti.¹⁷⁸

İtalya, Almanya ve Japonya gibi güçlü devletlerde faşizmin; Sovyetler Birliği'nde ise oldukça baskıcı bir sosyalist rejimin ortaya çıkışı ve birçok başka devletin otoriter rejimlere kayışı, dönemin siyasal rejimler ve ideolojiler bakımından gidiş yönü hakkında bize açık bir fikir verir. Bu dönem, I. Harp sonrasında ve 1929 Büyük Buhranı'nın getirdiği sorunların halledilmesi için hangi alternatiflere başvurulabileceği konusunda oldukça pragmatik yönelimlerin olduğu bir zaman dilimi olarak da görülmelidir. Bu bakımdan ideolojiler arası sınırlar değişkendi ve kristalleşmemişti; bir tür “pragmatik modernizm” söz konusuydu. Pragmatik modernizm, ideolojik olarak reddedilse de, ekonomik krizin ve toplumun yönetimi ve çağdaşlaşmasıyla ilgili sorunların aşılmasında çeşitli rejimlerin/ideolojilerin yöntemlerinden esinlenebilmek anlamına geliyordu.¹⁷⁹ Örneğin Schievelbush, Roosevelt'in iktisadi kriz karşısında uygulamaya koyduğu New Deal politikasının sosyal demokrat devletçiliğe daha yakın durduğunu düşünse de, faşist ve nasyonal-sosyalist ekonomi politikalarıyla olan paralelliklerini incelemiştir.¹⁸⁰

Faşizm 1930'larda yükselişe geçmişti. SSCB ve Komintern, faşizmin yükselişiyle birlikte radikal dünya devrimi ve komünistlerin kesin önderliği fikrinden zamanla vazgeçmiş ve anti-faşist olmak kaydıyla komünistlerin, sosyalistlerin, sosyal demokratların, cumhuriyetçilerin ve hatta faşist olmayan muhafazakârların da yer alacağı bir “Halk Cephesi” (popular front) stratejisini öngörmüştü. 1934'ten sonra sadece sosyalistlerle komünistlerin birleşmesi noktasındaki tez, halk cephesi görüşüne kaymıştı.¹⁸¹ Bununla birlikte faşist rejimlerin bu bağlamda ele alınabileceğini söyleyemeyiz; aksine, 1936 senesinde Japonya ve Almanya arasında Anti-Komintern Pakt imzalanmış ve İtalya da 1937'de bu pakta katılmıştır.¹⁸²

Faşist, otoriter-milliyetçi liberal-demokrat ve komünist devletler arasındaki rekabet bu ortamda yeni anlamlar kazandı. Kitle politikasının yükselişi ve devletin,

¹⁷⁸ Milton W. Meyer, **Japonya Tarihi: Hanedanlık döneminden günümüz Japonyası'na**, Çev. Lizet Deadato, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014, s. 191-203.

¹⁷⁹ Wolfgang Schivelbusch, **Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonalsosyalizm, New Deal 1933-1939**, Çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 22, 45-46, 48.

¹⁸⁰ **A.g.e.**

¹⁸¹ Eley, **a.g.e.**, s. 73-75.

¹⁸² Morgan, **a.g.e.**, s. 174.

ekonomideki artan rolüyle birlikte “gece bekçisi” konumundan tüm ihtişamıyla yeniden sıyrılışı, bu rekabetin sembolizmini ve metotlarını da belirledi. Kitle politikasının yükselişi, kitleleri peşinden sürükleyecek güçlü hatip-lider figürünü ön plana çıkardı. Liderler arasında bu açıdan bir rekabet söz konusuydu. Özellikle radyo gibi kitle iletişim araçlarının kullanımı bu bakımdan önemliydi. Hitler gibi Roosevelt de radyodan etkin bir şekilde faydalanan liderler arasındaydı.¹⁸³ Klasisist anıtsal mimarinin 19. yüzyılda liberalizmin güçlü olduğu dönemde inişe geçmesinden sonra, liberalizmin itibardan düştüğü 1930’larda yeniden yükselmesi şaşırtıcı değildi. Bu yapılar devletlerin gücünü de simgeliyordu ve rakip ideolojilerin hâkim olduğu devletlerin rekabetini de yansıtıyordu.¹⁸⁴ Lider figürünün genel bir yükselişine şahit olursa da, İtalyan tarihçi Emilio Gentile’nin ifade ettiği “siyasetin kutsallaşması” süreci yeni bir rejimin oturtulmaya çalışıldığı -otoriter veya totaliter olmaları, temel yönelimleri gibi nedenlerle farklılaşmalarına karşın- ülkelerde farklı bir boyut kazandı: “Önderlik kültürleri insanların birleştirilmesine ve başka koşullarda popüler olamayacak rejimlerin kabul görmesine yardımcı oluyordu.”¹⁸⁵

İki savaş arasında ideolojik rekabetin en görünür hale geldiği uluslararası olay İspanya İç Savaşı’ydı. Olaylar Fas’taki bir İspanyol garnizonunun cumhuriyetçi hükümete 17-18 Ağustos 1936’da isyan etmesiyle başladı. Mücadele, yaklaşık 3 sene boyunca devam edecek faşistlerle cumhuriyetçiler arası bir iç savaşa dönüştü. Komintern, yükselen faşist tehdit karşısında öncelikle sosyalist ve komünistler arasında bir ittifakı sonra daha geniş bir anti-faşist halk cephesi politikasını destekledi. 1936 Şubatı’nda İspanya’da yapılan seçimler Avrupa’da halk cephesinin ilk büyük zaferi olmuştu. Ancak hükümet yeterli bir uyum gösteremiyordu ve bu da politik başarısızlığı beraberinde getiriyordu. Franco’nun liderliğindeki faşistlerle mücadelede de cumhuriyetçilerle solcular arasında, solcuların kendi aralarında, yerel unsurlarla hükümet arasında yaşanan çok katmanlı bölünmeler cumhuriyetçileri zayıflattı. Savaş boyunca birçok ülkeden gönüllü savaşçılar cumhuriyeti savunmak için İspanya’ya gittiler ki bu ideolojik mücadelenin dünya çapında kazandığı önemi gösterir. Sovyetler Birliği, İtalya, Almanya, İngiltere, Portekiz ve Fransa müdahale

¹⁸³ Schivelbusch, **a.g.e.**, s. 68-86.

¹⁸⁴ **A.g.e.**, s. 10-13.

¹⁸⁵ Mazower, **a.g.e.**, s. 40.

etmeme yönünde bir deklarasyon imzaladılar; ancak bu pratikte pek bir sonuç vermedi. Almanya ve İtalya Franco taraftarlarını açıkça askerî olarak desteklediler. Sovyetlerden cumhuriyetçilere gelen destek daha sınırlı oldu. İngiltere ve Fransa, İspanya'daki iç savaşın uluslararası bir savaşa dönüşmesini istemiyordu. Bu, İngiltere'nin Almanya'yı yatıştırma politikasıyla tutarlıydı. Sovyetler Birliği de İngiltere ve Fransa ile tamamen ayrı çizgilere düşmekten çekiniyordu. Bu koşullar altında cumhuriyetçiler faşistler karşısında 1939 Nisanı'na geldiğinde mağlup oldular.¹⁸⁶

Faşizm ve nasyonalsosyalizm, iki savaş arası dönemde 1945 sonrasında olduğu kadar mutlak bir redle karşılaşmak şöyle dursun, bazı bakımlardan takdir bile görmekteydi. Ancak yatıştırma politikasıyla küçük devletlerin feda edilmesi, Almanya ve İtalya'nın taleplerini frenlemedi ve son olarak Polonya'nın işgal edilmesi Hitler'in niyetlerini iyice açık hale getirdi. Bu olay, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına yol açacaktı.

2.2. Cumhuriyet'in Eşiğinde Türkiye: Önde Gelen İdeolojik Akımlar ve Bu Akımların Siyasal Programlarına Bir Bakış

1923'e gelindiğinde Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar neydi? Hangi ideolojiler rekabet halindeydi, hangi konularda farklılaşıyor/çatışıyorlardı ve hangisi/hangileri daha güçlü durumdaydı? Ülkeye ilişkin siyasal programları neydi? Bunları da kısaca ele almak gerekiyor. Bu ise Osmanlı modernleşmesini değerlendirmeyi zorunlu kılıyor.

Osmanlı'da modernleşme konusunda inisiyatif saraydan gelmişti. Devlet, epeyce bir zamandır yükselen Avrupa güçleri karşısında geriliyordu. Yenileşme konusunda III. Selim ve II. Mahmud gibi Osmanlı padişahları ikna olmuşlardı. III. Selim zamanında devleti "eski şevketli günlerine"¹⁸⁷ döndürebilmek için uygulamaya konulmak istenen reformların genel adı olan "Nizam-ı Cedid"¹⁸⁷ i yani Yeni Düzen'i hayata geçirmek hiç de kolay olmadı. Bunun çeşitli sebepleri vardı. İçeride

¹⁸⁶ Halk Cephesi politikası ve İspanya İç Savaşı hakkında bkz. E.H. Carr, **Komintern ve İspanya İç Savaşı**, Çev. Ali Selman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010 ve Eley, **a.g.e.**, s. 469-495.

¹⁸⁷ Stanford, J. Shaw, **Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu(1789-1807)**, Çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 19-21.

yeniçerilerden ve ulemadan oluşan bir ittifak bu dönüşüme sıcak bakmıyordu. III. Selim'in modernleşmeyi ordudan başlatma girişimleri onun hayatına mal oldu; Rusçuk Yârânı gibi yenileşmecilerin gayreti ve Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın askerî desteği olmasaydı, modern merkezi bir devlet kurma hedefini benimsemiş olan II. Mahmud'un tahta çıkması mümkün olmayacaktı. Mahmud, modern bir orduyu, merkezileşmiş bir devleti, bu devletin ihtiyaç duyduğu modern manada bir bürokrasiyi öngören bir projeye sahipti. Selefinin yaşadıklarından tecrübe kazanmış ve kurnaz bir politikacı olan Mahmud, ilk başta anlaşmak zorunda kaldığı ayanlar üzerinde merkezi bir denetim tesis etmeyi ve Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı başardı. Modern bürokrasinin, devletin yeni elitini yetiştirecek çeşitli eğitim kurumlarının temelini attı. Ancak devletin savaş meydanlarındaki mağlubiyetlerini önleyemedi.¹⁸⁸

Osmanlı'nın 19. yüzyılda çok-etnili imparatorlukların hepsinin başında olan bir sorunu vardı: Ayrılıkçı milliyetçilik. Nitekim bu yüzyıl içerisinde Sırlar, Rumlar, Karadağlılar, Bulgarlar, Ermeniler, Arnavutlar gibi unsurlar ayrılıkçı milliyetçilik akımları gütmüş; bunların Ermeniler hariç tamamı I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı'dan ayrılmışlardı. Arap ve Kürt unsurlarda da ayaklanmalar görülecekti. Mahmud, dış müdahalelerin ve ayrılıkçı milliyetçiliğin önüne geçmek için yeni bir anlayış gerektiğini görmüştü. O sebeple 7 Mayıs 1837'de Şumnu'da yaptığı bir konuşmada Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi tebaası arasında bir ayırım gözetmediğini belirtmişti.¹⁸⁹ Tanzimat ve Islahat Fermanları, Osmanlı kimliği üzerinden kurulmak istenen eşitlikçiliği yansıtan metinler olmuşlardı.¹⁹⁰ Böylece İmparatorluğun sonuna değin resmî düzeyde benimsenmeye devam edilen Osmanlıcılığın temelleri atılıyordu. Tanzimat padişahları -Abdülmecit ve Abdülaziz-

¹⁸⁸ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 31-43; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 137.

¹⁸⁹ Sultan II. Mahmud'un nutku Moltke tarafından şöyle aktarılıyor: " 'Siz Rumlar'dedi. 'Siz Ermeniler, siz Yahudiler hepiniz Müslümanlar gibi Allahın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve iradei şahanemin himayesindediniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahımızdır." Moltke'ye göre böyle bir adaletin her yerde sağlanması için henüz çok zaman gerekirse de bu prensibin kabul edilmiş olması önemli bir adımdı. H. Von Moltke, **Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 99.

¹⁹⁰ Tanzimat ve Islahat Fermanları için bkz. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 75-97.

ve Tanzimat'ın güçlü paşaları -Mustafa Reşit, Âli ve Fuat- tarafından benimsenen yeni bir doğrultunun ana hatları ortaya çıkıyordu: Batı örneğinde yenileşmecilik ve Osmanlılık. 1858-1871 arasında İmparatorluk'ta çok büyük bir güce sahip olan ve dönüşümlü bir şekilde Hariciye Nazırlığı ve Sadrazamlık yapan Âli ve Fuat Paşalar, “birlikte Avrupa'nın müdahalesini önlemenin, Osmanlıların bütünlüğünü korumanın, ortaya çıkan sorunları çözenin ve kademeli olarak reformları hazırlayıp yürürlüğe sokmanın yollarını arıyorlardı.”¹⁹¹ Bununla birlikte Âli ve Fuat Paşaların yönetimi çok otoriterdi; daha sonra Yeni Osmanlılar olarak anılacak karşı-elitin oluşturduğu “çapı dar ama sesi gür kamuoyunun”¹⁹² muhalefetini bastırmaya çalışıyorlardı. Bu muhalefetin fikrî bir homojenlik gösterdiğini söylemek mümkün değildir; ama devletin iyi idare edilmediği konusunda hemfikirdiler, meşrutiyetçiydiler ve yayınları üzerindeki baskıdan da rahatsızdılar. Bu sebeple muhalefetlerini yurtdışında sürdürmek üzere ülke dışına çıktılar.¹⁹³

Âli ve Fuat Paşalar da Osmanlı bütünlüğünü korumayı ve dış müdahalelerin önüne geçmeyi savunuyor olabilirlerdi; ancak bu Osmanlıcı anlayışın felsefesi geliştirilmiş değildi. Bu konuda en derinlikli teorik girişimler Namık Kemal'den geldi. Namık Kemal, Batı düşüncesiyle İslam arasında bir sentez arıyor ve İslam tarihini ve İslamî bazı terimleri bu açıdan yeniden yorumluyordu. Kemal, Batı'da geliştirilen birtakım modern kavramların aslında İslam'da var olduğunu savunan bir siyaset felsefesi geliştirdi. Namık Kemal, İslam'da meşveret usulü olduğu için meşrutiyetin esasının zaten kendi içimizde mevcut olduğu kanaatindeydi. Biat kavramı ise toplumsal sözleşmeye karşılık geliyordu.¹⁹⁴ Namık Kemal, görüşleriyle meşrutiyetçi hareketin, hürriyet ve vatan fikirlerinin fikir babası haline geldi ve Osmanlı vatandaşlığı anlayışının felsefesini geliştirmeye çalıştı. O, hürriyetin egemen olduğu, insanların hürriyete aykırı bir düzene boyun eğmedikleri ve yalnızca ecdadın başarılarıyla övünen “eslâf-perest”ler olmadıkları bir günün hayalini kuran

¹⁹¹ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 87.

¹⁹² **A.g.e.**, s. 8.

¹⁹³ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev. Mümtaz'er Türküne ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17-94.

¹⁹⁴ **A.g.e.**, s. 327, 342.

eleştirel bir dile sahip bir gelecek tasarımı da kaleme aldı.¹⁹⁵ Bununla birlikte Kemal'in düşüncesinde din çok önemli bir yere sahipti ve şeriat, onun felsefesinin kurucu unsuruydu.¹⁹⁶ Namık Kemal, şeriatle sınırlandırılmış hükümetle adalet arasında kurulan eski bağı yeniden üretiyordu ve “Şeriat’ın, bir anayasa olarak görülebileceği için hem yönetimin temel yapısını ve hem de teb’anın temel haklarını bütünüyle içine aldığına inanmaktaydı.”¹⁹⁷

Üzerinde pek çok tartışma yapıлып farklı fikirler ileri sürülmüş olan Ali Suavi, bir diğer Yeni Osmanlı fikir adamıydı. Suavi’nin düşüncesinde de İslam çok önemli bir yer tutuyordu. Türk ve Müslümanların tarihteki medeni kabiliyetlerini ispat etmek için yazılar kaleme almıştı. Yazılarında Türklere özel bir önem atfediyordu; ancak Mardin’e göre Orta Asya Türklüğü’ne yönelik bu ilginin arkasında bölgedeki Rus yayılcılığı yatıyordu.¹⁹⁸ Ali Suavi bilim ve akla önem veriyordu; ancak yasaların şeriate dayalı olması gerektiği kanaatindeydi. Ülke idaresinin birkaç kişi tarafından değil 500-600 kişilik bir millet meclisince icra edilmesi gerektiğini savunuyordu. Bununla birlikte bir vahdet-i imamet taraftarı olarak kuvvetler ayrılığına karşıydı. Cumhuriyet yönetiminin ise toplumun ahlaken zayıf olması, nüfusun fazlalığı ve İmparatorluğun farklı “cins ve mezheplerden” insanlardan oluşması sebebiyle tatbik edilemeyeceği görüşündeydi. Buna karşın çıkardığı dergilerden birinin adının Republique (Cumhuriyet) olması ilginçti.¹⁹⁹

Namık Kemal de cumhuriyet meselesini ele almıştı. Cumhuriyet kurmayı bir hak olarak görse de Kemal’e göre Osmanlı’da cumhuriyetin yönetiminin uygulanması devletin batmasıyla sonuçlanırdı. Ancak uygulanabilir olmaması bir hakkın bâtil olması manasına gelmezdi.²⁰⁰ O dönem için uygulanabilir örnek olarak

¹⁹⁵ Namık Kemal, “Rüya”, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)**, Haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 251-266.

¹⁹⁶ Mardin, Namık Kemal’in düşüncesinde doğal hukukla şeriat arasındaki bir tür özdeşlikten bahseder. Bu konuda bkz. Mardin, **Yeni Osmanlı....**, s. 322-325.

¹⁹⁷ **A.g.e.**, s. 347.

¹⁹⁸ **A.g.e.**, s. 410-41.

¹⁹⁹ Ali Suavi’nin çeşitli konulardaki görüşleri, kendisi hakkında biyografik bilgi ve bazı yorumlarla birlikte Neşet Halil Atay tarafından aktarılmıştır. Bkz. N(eşet). H(alil). A(tay)., “Ali Suavi kendine göre”, **İstanbul Kültür**, S: 25-31, 33, 1944 ve ayrıca bkz. Mümtaz’er Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 318-326, Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, y.y., 2005, s.78.

²⁰⁰ Kemal şöyle yazıyordu: “Halkın hâmiyyet hakkı tasdik olunduğu sûrette cumhûr yapmağa da istihkâkı i’traf olunmak lâzım gelmez mi, demek ne demek? O hakkı dünyâda kim inkâr edebilir?...Cumhûrun bizi batıracağı başka mes’ele. Onu da kimse inkâr etmez. Bizde cumhûr yapmak

ise, İkinci İmparatorluk Fransa'sının anayasasını gösteriyordu.²⁰¹ Bu dikkate değer düşüncelere karşın cumhuriyetçilik, Türk-Müslümanlar arasında Osmanlı döneminde hiçbir zaman önemli bir akım olarak ortaya çıkmadı.

Osmanlı aydınının devlet merkezli bir düşünceye sahip olduğu çokça dile getirilmiştir; ancak bu konuda sahip olunan hassasiyeti abartmak gerçekten zordur. Bu sebeple Osmanlıcılık İmparatorluğun son dönemine kadar -aşına aşına olsa da, içeriği dönüşüm geçirse de- savunulmuştur. Devleti oluşturan *anasırın* devlete sadık kalması, mevcut sınırlarda “hâkimiyet-i siyasiye”nin korunması²⁰²; dolayısıyla bölünmelere meydan verecek durumların önüne geçilmesi önem taşıyordu. Bu konuda iki örnek oldukça ilgi çekicidir. İleride önemli bir İttihatçı ve şoven bir milliyetçi olacak Doktor Nazım ile II. Meşrutiyet'in ilanından önce yaptığı bir görüşmede Yahya Kemal, kendisinin Türkçü fikirlerine Osmanlı birliğini parçalayacağı için Nazım'ın nasıl şiddetle karşılık verdiğini ve bunun ihanet demek olacağını söylediğini anlatır.²⁰³

İkinci örnek ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Arnavutluk'un en önde gelen ailesinin mensubu olan Avlonyalı Ekrem Bey'in Mustafa Kemal ile yaptığını anılarında ifade ettiği konuşmadır. Ekrem Bey, ileride Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olacak ve Latin alfabesinin kabul edilmesini sağlayacak olan Mustafa Kemal'in, Arnavutların Latin harflerini kabulüne o sırada şiddetle karşı olduğunu yazar.²⁰⁴ Bu, Müslümanlar arasında birliği sağlayan ortak alfabenin terk edilmesinin sonuçlarıyla ilgili bir kaygı olarak görünüyor.

Yeni Osmanlı hareketi, Mithat Paşa'nın siyasi liderliğinde 1876'da Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ana hedefine kısa bir süre için de olsa ulaştı. Ancak ülke ve dünya şartlarında değişimler oluyordu ve bu çerçevede yeni ideolojik yönelimler belirlemeye başlayacaktı.

da kimsenin aklına gelmez. Fakat icrâsında imkân olmamakla hak bâtil olmuş değildir.”Akt. Mardin, **Yeni Osmanlı...**, s. 329-330.

²⁰¹ **A.g.e.**, s. 344.

²⁰² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3- İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 80.

²⁰³ Yahya Kemal, **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 2014, s. 116.

²⁰⁴ Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)**, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 258-259.

2.2.1. İslamcılığın ve Türkçülüğün Yükselişi

Meşrutiyet'in ilan edilmesi için uzunca bir süredir faaliyet gösteren Yeni Osmanlı hareketi 1876'da amacına ulaştı; ancak 1876 Anayasası'nın padişaha verdiği büyük yetkiler, '93 Harbi'nin yarattığı zorluklarla birleşince, mutlak bir idare kurmak isteyen II. Abdülhamid'in bu anayasayı askıya alması için uygun bir ortam doğmuş oldu. Hareketin siyasî lideri pozisyonundaki Mithat Paşa da kötü şöhretli 113. maddeye dayanarak önce sürgün edildi, sonra da öldürüldü.²⁰⁵

1880'den itibaren İmparatorluğun çeşitli unsurları arasında milliyetçiliğin yükselişi ve bunun dış güçlerce desteklenmesi, İmparatorluğu etnik ve dinsel hatlarla bölmeye başladı. Artık gayrı-müslimleri İmparatorluğa bağlı tutmanın zor olduğu bir döneme girilmişti ve Osmanlı-Türk aydınları arasında gayrı-müslimlerle Müslümanların aynı milleti oluşturabilecekleri noktasında bir inançsızlık ortaya çıkmaya başlamıştı.²⁰⁶ İmparatorluğun nüfus kompozisyonunda Müslümanların ağırlığı giderek artarken, Müslüman dünyanın Batı tarafından sömürülmesi de yeni bir İslamcı diriliş düşüncesine güç kazandırıyordu.²⁰⁷ Abdülhamid, Yeni Osmanlı düşüncesinde zaten önemli bir yeri olan İslamcılığı işte bu ortamda öne çıkardı ve onu hem iç hem de dış politik bir araç olarak gündeme getirdi.²⁰⁸

Meclisin kapanması ve anayasanın askıya alınması, "istibdat" olarak anılacak oldukça otoriter bir yönetime yol verdi. Bu otoriter baskının ağırlığı kuşkusuz esas olarak aydınların üzerinde kendini gösteriyordu. Abdülhamid'in kendisine yönelecek bir darbe ya da ihtilal girişimi karşısında duyduğu endişe, sansürün ve baskının aşırı boyutlara varmasına yol açtı; kendisiyle ya da rejimle ilgili çağrışımları olduğu düşünülen birçok kelime sansüre tâbi tutuldu.²⁰⁹ Aydınların bu rahatsızlığına karşın II. Mahmud ile birlikte başlayan ve halk arasında pek rağbet görmeyen modern-Batılı

²⁰⁵ Tanör, *a.g.e.*, s. 152, 155-161.

²⁰⁶ Bu konuda ayrıntılı bir analiz için bkz. H. Seçkin Çelik, "Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı: Zihinsel Yansımalar ve Değişimler", **5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi-Bildiriler 2**, 2014, s. 1035-1048.

²⁰⁷ Bu konuda bkz. Türköne, *a.g.e.*, s. 156-205; Kemal H. Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010, s.2-3, 9-10, 83-120.

²⁰⁸ Bu konuda şu iki çalışmaya bakılabilir: Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**; Türköne, *a.g.e.*

²⁰⁹ François Georgeon, "Yasak Kelimeler: XX. Yüzyılın Başındaki Osmanlı Sansürüyle İlgili Bir Belge Üzerine", **Mete Tunçay'a Armağan**, Der. Mehmet Ö. Alkan ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 192.

padişah tipine karşı Abdülhamid'in dindar bir padişah görüntüsü çizmesi, onun yönetimini belli ölçüde kuvvetlendiren bir unsurdur.²¹⁰

Aydınlar üzerinde oluşan baskı ortamı yine de yeni ve güçlü bir muhalefet akımının ortaya çıkmasını önleyemedi. Aslında Abdülhamid zamanında eğitim alanında yaşanan kurumsal gelişmeler de onun iktidarını yıkacak bir elitin ortaya çıkışına zemin hazırlıyordu. Nitekim Fransız Devrimi'nin 100. yılında, 1889'da, Tıbbiye öğrencileri tarafından daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak ortaya çıkacak İttihad-ı Osmanî Cemiyeti kuruldu. Bu hareket de Meşrutiyet'i geri getirmeyi amaçlıyordu ve Abdülhamid yönetiminin baskısı karşısında yurtdışında faaliyet göstermeye başlamıştı. Jön Türk muhalefeti Abdülhamid'in "havuç-sopa siyaseti" karşısında zigzaglı bir grafik çizse de, büsbütün ortadan kalkmadı ve yurtdışında iki kongre toplama imkânı buldu. Henüz ilk kongrede, Jön Türk hareketinde iki farklı yönelim arasındaki karşıtlık belirginleşti: Ahmet Rıza'nın liderliğindeki merkezîyetçi-milliyetçi ve Abdülhamid'i devirmek için bile olsa dış müdahaleye karşı grupla, gayrı-müslim muhaliflerin daha sıcak baktıkları liberal ve adem-i merkezîyetçi, dış müdahaleyi ve desteği hareket için gerekli gören Prens Sabahaddin'in çevresinde toplanan grup.²¹¹ Prens Sabahaddin, bunun yanı sıra, Türkiye'de daha sonra da tartışılacak bir sosyolojik ayrıma önem veriyordu: İnfiradî (bireyci) ve tecemmui (kamucu) toplumlar. Sabahaddin, teşebbüs-i şahsi taraftarı olarak, aslında kamucu bir toplum olan Osmanlı toplumunun, girişimciliğin zemin bulacağı infiradî anlayışa dayalı topluma dönüşümünü savunuyordu.²¹²

Bütün bu anlaşmazlıklara karşın II. Jön Türk Kongresi'nde Abdülhamid'e karşı harekete geçmeyi öngören ortak bir program üzerinde anlaşıldı. Bu gelişmelere 1907 senesinde Paris merkezli Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesi ile doğan ve Makedonya bölgesindeki ordularda büyük bir nüfuza erişecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu eklendi. Cemiyet, 1897'de Yunanistan'a karşı kazandığı

²¹⁰ François Geogon, **Sultan Abdülhamid**, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 228-230.

²¹¹ 1902 ve 1907 yıllarında yapılan Jön Türk Kongreleri ve hareket içindeki ayrışmalar için bkz. Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler: 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s. 81-169.

²¹² **Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 270-280; 375- 377, 384-408. Hatırlanmalıdır ki Mizancı Murad da bu doğrultuda görüşler belirtmişti. Bkz. Mardin, **Jön Türklerin...**, s. 132-134.

askeri zaferi dahi Batı baskısı karşısında masa başında heba eden, ülkenin gelişmesini, yeni fikirlerin yayılmasını önleyen, ülkenin “Hasta Adam” olarak görülmesinde büyük sorumluluğu olduğuna inanılan Abdülhamid’in mutlak yönetimine son verip Meşrutiyet’i yeniden tesis etmek amacındaydı. Ordunun da güçlü desteğiyle bu amaca 23/24 Temmuz 1908’de ulaşıldı.²¹³

İttihat ve Terakki, Osmanlıcı düşünceyi taşımaya devam ediyordu. Üstelik Meşrutiyet’in yeniden ilanı, çeşitli unsurlar arasında geçici bir kardeşlik havası da yaratmıştı. Meşrutiyet hemen her görüşten aydın tarafından benimsenmişti; şiarı Fransız Devrimi’nden alınma “Hürriyet, müsavat ve uhuvvet” ilkelerinin yanı sıra adaletti. Meşrutiyet Devrimi hürriyet kavramı ile özdeşleşmişti; ancak kuşkusuz halk arasında bu kavramların ne ifade ettiği pek de bilinmiyordu; yine de bir coşku havası doğmuştu. Basın-yayın alanında ve siyaset konulu konuşmalarda bir patlama yaşanmıştı, bu akım o kadar güçlüydü ki İttihatçılar kısa sürede henüz normal zamanlarda olunmadığına hükmedip bu durumun önünü almaya çalışacaklardı.²¹⁴

İTC’de Jön Türklerin yukarıda ifade edilen iki çizgisinden Ahmet Rıza’nın merkezîyetçi ve milliyetçi çizgisi hâkimdi. Siyasal devrimin yanı sıra bir içtimai devrim de yapılması gerektiği fikri güç kazanıyordu. Terakki (ilerleme), teceddüd (yenileşme) ve temeddün (medenileşme) kavramları modernist İttihatçı elitin sözlüğünde önemli bir yer tutuyordu. “Millî” kavramı da İttihatçıların “Yeni Hayat” telakkisinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. Bu kavram henüz Türkçü bir içeriğe sahip değildi; ancak aileden iktisada ele alınan konuların başına “millî” kelimesinin eklenmesi yeni yönelimi ifade ediyordu.

Osmanlıcılık özellikle Balkan Savaşları öncesine kadar resmî söylemdeki yerini önemli ölçüde korudu; ancak gayrı-müslimlerin yaşadıkları toprakların çok büyük bir kısmı elden çıkıp Müslümanlar arası milliyetçi eğilimlerin baş göstermesi ihtimali de belirince, İmparatorluğu ayakta tutmak için bir Türk-Müslüman İmparatorluğu anlayışına uygun düşen bir yaklaşım güç kazandı. Dahası, edebî ve

²¹³ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 3...**, s. 27. Aralarında Mustafa Kemal’in de yer aldığı askerlerin tepkisi için bkz. Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 21-22.

²¹⁴ Uygur Kocabaşoğlu, **“Hürriyet”i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 3...**, s. 54.

bilimsel alanlarda kendini göstermeye başlayan Türkçü bir hareket belirdi.²¹⁵ Türkçülüğün siyasî anlamda gelişimi bakımından oldukça önemli bir metinse henüz Abdülhamid döneminde, Yusuf Akçura tarafından kaleme alındı. Akçura, Osmanlıcılığı artık çökmüş bir siyaset olarak görüyordu. 1870/71 Prusya-Fransa Savaşı'nda Prusya'nın galip gelmesiyle artık Fransız modeline dayalı soy ve ırkı dışarıda bırakan vicdanî isteğe dayalı milliyet anlayışı yerine Almanların soya dayalı daha gerçekçi milliyet anlayışının güç kazandığını düşünüyordu. Akçura'ya göre geriye iki siyaset tarzı kalıyordu: İslamcılık ve Türkçülük. Her ikisine dair dış politika ve iç politikayla ilgili artı ve eksileri ortaya koyan Akçura, sonuçta ikisinin de kendine göre avantaj ve dezavantajlar taşıdığını ve bu bakımdan eşit ölçüde tatbik edilebilir olduklarını saptıyordu²¹⁶; ama burada mühim olan, Türkçülüğe kapıyı açmasıydı. Nitekim Meşrutiyet dönemiyle birlikte Türkçü faaliyetlerle ilgili dernekler hızla boy gösterecekti. Bunlardan Türk Ocakları özellikle önemliydi. Bu dernek, içinde ileride de etkin olacak birçok entelektüel barındırıyordu.²¹⁷ 1910'da Selanik'te faaliyete geçen Genç Kalemler ise, dilde sadeleşmeyi ve “Yeni Hayat”²¹⁸ uygun bir “yeni dil” anlayışını savunmaktaydılar.²¹⁹ Türkçülüğün yükselişi, Orta Asya'ya ve Türklerin oradaki köklerine ilişkin ilgiyi güçlendirdi. Osmanlıcı imparatorluk anlayışının Türklerin sırtında bir yüke dönüştüğü ve gelişimlerini engellediği gibi gayrı-müslim unsurları da Türklere karşıt bir konuma getirdiği yönündeki görüş, Halide Edib'in **Yeni Turan** (1913) adlı romanında edebî nitelikte bir yankı buldu. Burada artık her şeyin Türk olanının güzel olduğu bir anlayış kabul ediliyor, romanın kadın kahramanı olan Samiye, Kaya ismini alırken, erkek kahramanı ise Oğuz adını taşıyordu. Her iki figür de inandıkları yolda aşklarını bile feda edebilecek, kararlı, güçlü kişiliklerdi. Bu bakımdan Namık Kemal'in **Vatan**

²¹⁵ Bu konuda bkz. Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2001.

²¹⁶ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.

²¹⁷ Türk Ocakları için bkz. Füsün Üstel, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

²¹⁸ “Yeni Hayat” kavramı Gökalp'in düşüncesinde önemli bir yer tutar. Gökalp'in “Yeni Hayat”²¹⁸ a dair düşünceleri bu isimle yayımlanan şiir kitabında ifadesini bulmuştur. Ziya Gökalp, **Yeni Hayat, Doğru Yol**, Elips Yayınları, Ankara, 2006.

²¹⁹ Genç Kalemler'de Türk dillerinden biri olarak Osmanlıca'nın “açık seçik ortaya çıkabilmesi” ve halkın bu dili kolayca öğrenebilmesi için dilin sadeleşmesi savunuluyordu. Arapça-Farsça tamlamaların, edatların ve bu dillerin kurallarına göre kelimeleri çoğul yapmanın terk edilmesi yönündeki tezleri de özleşmeci ve milliyetçi fikirlerinin bir yansımasıydı. Genç Kalemlerle ilgili olarak bkz. Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 49-63.

Yahut Silistre²²⁰ adlı piyesindeki ideal vatansever karakterlerin Türkçü bir versiyonuydular. Halide Edib'in romanının adı her ne kadar **Yeni Turan** olsa da, roman, Rus egemenliği altında yaşayan Türkleri kurtarmaya yönelik bir tema içermiyordu. Dahası, pek çok kişiye ilginç gelecek bir şekilde Türklerin serbestçe gelişebilmesi için adem-i merkezîyetçi bir esas savunuyordu. Güçlü ve politikayla çok ilgili bir kadın figürü olarak Kaya ise, H. Edib'in feminist yönelimini yansıtıyordu.²²¹ Kadınların özgürleşmeleri ve ilerlemeleri fikri, Batı uygarlığını benimseyen Türkçü ve Batıcı akımlar içerisinde önemli bir yer tutacaktı.

Buna karşın, mezkûr fikirler İmparatorluk için çok yeniydiler ve Osmanlıcı ve İslamcı görüşler bakımından devleti parçalanmaya götürecektir ya da Müslümanları bölecek zararlı düşünceler olarak değerlendiriliyorlardı. Önde gelen bir İslamcı olan Babanzâde Ahmed Naim'in 1914'te, İslamcı **Sebilürreşad** dergisinde "İslam'da Dâvâ-yı Kavmiyyet" başlığı altında yayımlanan ve daha sonra Eşref Edib tarafından kitaplaştırılan yazı dizisinde, Türkçülüğün bu yöndeki zararları ortaya konuyor ve kavmiyet düşüncesinin cahillikten dolayı Avrupa'dan edinilen bir bid'at olduğu, ilk başta canlılık getirecek gibi görünen bu düşüncenin İslam ümmetinin ölümünü beraberinde getireceği öne sürülerek, milliyetçiliğe karşı çıkılıyordu. Bu görüş, vatanseverliğe de aykırıydı. Ahmed Naim, Türkçü-İslamcıları yine de konuşulabilir bulurken, Halis Türkçülerin amacının dinsizliği aşlamak olduğunu ileri sürüyordu.²²²

2.2.2. Türk-İslamcılık, Millî İktisat ve Devletçilik

Özellikle 1913'ten sonra tam anlamıyla İttihatçıların kontrolüne geçen Osmanlı idaresi açısından Türk-İslamcı siyasetin ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Balkan Savaşları'na kadar Osmanlı'daki gayrı-müslim unsurları da içine dâhil eden "Millî İktisat" düşüncesi, artık Türkçü-İslamcı bir nitelik kazanmaya

²²⁰ Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965. Kemal'in romanındaki karakterler İslam Bey ve Zekiye'dir.

²²¹ Halide Edib Adivar, **Yeni Turan**, Can Yayınları, İstanbul, 2014.

²²² Naim Bey, insanlara hitap edileceği zaman ise "Ey Türk" diye değil "Ey Müslüman" diye hitap edilmesini öğütüyordu. Aynı anda iki gayeyi birden taşıyan kişiyi birini diğerine göre ikincilleştireceğini söyleyen yazara göre, Türklerin yüzünü Kâbe'den Turan'a çevirmekten vazgeçilmeliydi. Babanzâde Ahmed Naim, **İslâm'da Kavmiyetçilik Yoktur**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 6, 27-32, 36, 40-41.

başlıyordu. Yunanistan ile bozulan ilişkilere tepki olarak ortaya çıkan Boykot Hareketi, uzunca bir süreden beri devam eden sınıfsal ve etnik çatışmaların örtüştüğü bir soğuma ortamında İmparatorluk ekonomisinin güvenilir görülmemeyen gayri-müslimlerden -özellikle Rumlar ve Ermeniler- Türk-Müslümanların kontrolüne geçtiği bir durumu hazırlamak için İTC'nin inisiyatifini aşan ve zaman zaman devleti rahatsız edecek boyutlara varan sivil bir inisiyatif olarak beliriyordu.²²³

Devlet, milli ve sınıfsal hareketleri kontrol altında tutmak için politik ve ideolojik açıdan yoğun çaba sarf etmekteydi. Milli bir burjuvazinin gelişimi desteklenirken²²⁴, grev hakkı kesinlikle kabul görmüyor ve önce sermaye birikiminin sağlanması gerektiği öne sürülüyordu. Ayrıca yabancı sermayenin de ürkütülmemesi gerekiyordu. Nitekim Tatil-i Eşgal Kanunu ile grevlerin önü kapanmıştı.²²⁵

İktisat anlayışında 19. yüzyıl Avrupa'sında da önemli bir yeri olan "çalışma ideolojisi" dikkate değer bir yer tutuyordu. Çalışma, üretken olmayan işlerle vakit kaybetmeme büyük önem kazanmıştı.²²⁶ İTC'nin desteğiyle birçok yeni "milli şirket" kuruluyordu. Ancak iktisat politikası anlayışında iki farklı görüş vardı: Liberaller ve müdahalecilik-korumacılık yanlıları. İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey, liberal akım içindeki önemli bir isim olarak ortaya çıkarken Musa Akyığıtzade tarafındansa korumacılık savunuluyordu.²²⁷ Ziya Gökalp de, evrensel bir geçerliği olan iktisadi bir doktrin gibi gösterilen liberalizmin, aslında İngiliz ekonomisinin ihtiyaçlarından kaynaklanan İngiliz milli iktisadına karşılık geldiğini düşünüyor ve Alman İktisatçı Friedrich List'in korumacılığa dayalı fikirlerini Osmanlı milli iktisat anlayışı için uygun görüyordu.²²⁸ I. Dünya Savaşı dönemindeyse, savaşın da

²²³ Doğan Y. Çetinkaya, **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat 1909-1914**, Çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

²²⁴ Bu konuda ayrıntılı bir araştırma için bkz. Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

²²⁵ Mesut Gülmez, **Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)**, Öteki Yayınları, Ankara, 1995.

²²⁶ Mardin, Batı'daki "hummalı zenginleşme faaliyetinin" Osmanlı'daki yansıması olarak "Sevda-yı Sa'y ü Amel"e verilen öneme dikkat çekiyor. Mardin, **Jön Türklerin...**, s. 56.

²²⁷ Tefik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 83-116, 127-140.

²²⁸ Gökalp ve Tekinalp, Milli İktisat fikrini savunan önemli isimlerdi. Bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 162-178; Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, Yay. Haz. Füsün Üstel ve Sabir Yücesoy, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 192-195.

gereklere doğrultusunda devletçi ekonomi anlayışına dayalı kontrolcü bir politika takip edilecekti.²²⁹

2.2.3. Turancılık, İttihat ve Terakki ve I. Dünya Savaşının Karmaşık Yüksek Siyaseti

Turancılık, devasa bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu imajının yıkılmaya yüz tuttuğu bir ortamda, İmparatorluğu doğuya kaydırarak yeniden güçlü bir devlet haline getirme arzularının ortaya çıktığı bir dönemde revaç bulmuştur. Henüz Anadolu'nun, yetişmiş ve yetişmekte olan genç aydınların gözünde ülküleştirecek bir coğrafya olarak görülmediği bir zamanda, Turancılık emperyal ufku daraltmayan bir anlam dünyası sunuyordu.²³⁰ Türklerin tarihinin daha geniş kapsamlı araştırılmasıyla da koşut olarak beliren Orta Asya'ya dönük ilgi, siyasî bir içerik kazanmaya başlamıştı. Devletin en üst kademesinde Enver ve Hafız Hakkı Paşalar tarafından benimsenen bu fikirler Osmanlı Ordusu'nun yürüttüğü harekâtlar için de etkili bir itici güç oluşturuyordu.²³¹ Ziya Gökalp ise düşünceleriyle Turan fikrinin güçlenmesine önemli katkılarda bulunuyordu.²³²

Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Harp sırasındaki politikasında da Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüğün karmaşık ve çelişkili birlikteliği devam ediyordu. Devletin toprak kaybına uğramaması adına çaba sarf edilmekteydi. Ancak İTC'nin ideoloğu konumunda olan Ziya Gökalp'in yazdıklarından ve İttihat ve Terakki'nin -açıkça laikleşme yönünde adımlar içermesine karşın- 1916'daki Kongre'sinden anlaşıldığı kadarıyla bir Türk-İslam İmparatorluğu düşüncesi başat durumdaydı.²³³ Gökalp'in İslam'a verdiği önem ve teşkil edilecek bir kurulca Türkçe, Arapça ve kısmen Farsça'dan yararlanarak, ortak bilimsel terimlerin geliştirilmesini ve İslam kavimleri için ortak bir eğitim sistemini öngörmesi, bu eksende anlaşılabilir. 1918'de **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak** adlı esri

²²⁹ Zafer Toprak, **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

²³⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 54, 57-58.

²³¹ Hafız Hakkı Paşa'nın bu yöndeki görüşleri için bkz. **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Yay. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 110.

²³² Gökalp'in Turan'la ilgili görüşleri için bkz. Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2004, s. 83-90

²³³ **İttihat ve Terakkinin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)**, 1992.

basıldığında Gökalp hâlâ böyle düşünüyordu.²³⁴ Milliyetçi fikirlerle imparatorlukçu emellerin karmaşık bileşimi İTC'nin tutumlarına da yansiyordu. Türkçe, 1876 Anayasası'ndan beri resmî dil olarak kabul edilmekle birlikte,²³⁵ eğitim alanında yerel dillerin kullanımına imkân tanınması,²³⁶ imparatorlukçu vizyonun devamıyla ilgiliydi. Bununla birlikte İTC, merkezîyetçi eğilimlere sahipti ve bu, milliyetçi modernizmiyle uyum içindeydi.²³⁷

2.2.4. Modernizm ve Batıcılık

Batı uygarlığının bir şekilde örnek alınması hemen her ideolojide belli bir yer tutuyordu. “Medeniyet selinin altında kalmamak” adına Batı'nın üstünlüğünü sağlayan yönleri örnek alınmalıydı. Ancak bu yönlerin hangi yönler olduğu, bu konuda seçmeci bir tutum izlenip izlenmeyeceği tartışma konusuydu. Radikal Batılılaşma yanlısı olanlar, Batı taklitçiliğiyle, Batı'nın kötü yönlerini de ülkeye taşımakla eleştiriliyordu. Radikal Batıcılığın önde gelen temsilcisi Abdullah Cevdet'e göre ise Batı uygarlığı “gülü ve diken” ile alınmalıydı.²³⁸

İslamcılar, “de facto dünyevi/modern”²³⁹ olanın alınmasıyla, teknolojik yeniliklerin devlete kazandırılmasıyla ilgiliydiler. Moderniteyi değil, güçlü olmaya imkân sağlayan teknik ve bilimsel yeniliklerin kabulünü esas alıyorlar; kültürel açıdansa Müslümanların üstünlüğüne inanan muhafazakâr bir çizgiyi benimsiyorlardı. Batıcılılaşmayı telifçi bir anlayışla benimseyen Batıcıların²⁴⁰ ve Türkçülerin şerhleri ise, milli benliği koruma düşüncesiyle bağlantılı görünmektedir. Gökalp'in yaptığı hars-medeniyet ayrımı tam da değişmesi istenmeyen şeylerin

²³⁴ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, s. 66-67.

²³⁵ Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, **Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 38

²³⁶ İttihat ve Terakki'nin 1909 ve 1913 siyasi programlarında yer alan bu noktalar için bkz Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1- İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 115, 144.

²³⁷ İTC, bir yandan meşrutiyetin getirdiklerinden yararlanmak diğer yandan da eski düzendeki imtiyazlarını korumak isteyen unsurlarla problem yaşamaktaydı.

²³⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.70

²³⁹ Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, s. 284.

²⁴⁰ “Telifçiler” ve “Bütüncüler” arasındaki farklılık için bkz. Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında...**, s. 69-70.

“hars/kültür” başlığı altında korumaya alınmasına ilişkindi.²⁴¹ Radikal Batıcılar ise toplumun sadece maddi bakımdan değil ahlakî ve sosyo-kültürel açıdan da geri olduğu kanaatindeydiler. Ülke topraklarının geniş tutulmasından -Turan- ziyade “irfan”ın yayılmasıyla ilgiliydiler.²⁴² Radikal Batıcıların siyasî programının en açık ve özlü bir biçimde Kılıçzade Hakkı’nın **İctihad**’da yayımlanan “Pek Uyanık Bir Uyku” adlı makalesinde dile getirildiği konusundaki kanaat yaygındır. Din anlayışının hurafelerden arındırılması ve akla dayalı olarak yaşanması, ahşap evler yerine Batı tipi kâgir evlerin inşası, milli sanayinin geliştirilmesi ve yalnız bu yerli sanayinin ürettiği malların kullanılması, fesin bırakılıp yerine milli bir başlığın kabulü, kadınların diledikleri bir tarzda giyinebilmeleri, tesettürün ve kaç-göçün sona erdirilmesi, kadınlar için bir tıp okulu açılması, “tembellik yuvası” mahiyetindeki tekke ve zaviyelerin kapatılması, dinî kıyafetlerin yalnız din bilginlerine mahsus kılınması, din anlayışında reform, hutbelerin Türkçe okunması, medreselerin yerine modern okulların kurulması, zenginleşmenin ve şahsî teşebbüsün özendirilmesi gibi hususlar bu bağlamda sayılabilir. Ancak bu program, siyasî anlamda bir devrim öngörmediği gibi, Osmanlıca’yı dil olarak benimsemekte, yalnızca Arapça ve Farsça öğrenimini Osmanlıca bilmenin gerekleri ile sınırlamaktadır. 1912 senesinde kaleme alınan bu makale, yine de dönemi için oldukça radikal bir mahiyet taşıyordu.²⁴³

Kılıçzade Hakkı’nın mezkûr makalesinden anlaşılacağı gibi, eğitim ve kadın sorunları radikal Batıcılar için büyük önem taşıyordu. Kadınların özgürleşmesi ve eğitimi, terakki ve modernleşme ile aynı başlık altında ele alınan ve bu ikisinin gereği olarak kabul edilen hususlardı; ancak muhafazakâr ahlakî kabuller ile Batı medeniyetçilerinin talepleri arasında ciddi bir çatışma mevzuu bahisti. Meşrutiyet döneminde birçok kadın derneği açıldığı gibi kadının toplumsal konumu ile ilgili de birçok tartışma yaşanmıştı. Kadınların eğitimi, bu eğitimin karma usûlde yapılıp yapılamayacağı, giyim kuşamları, evliliklerin modern tarzda mı görüclük usulüyle mi yapılacağı gibi pek çok konu ele alınıyordu ve birçok kez erkek modernistlerin, kendilerine bu konulara ilişkin soru yöneltilen kadınlardan daha radikal görüşler dile

²⁴¹ Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, 16. Basım, İstanbul, 2010, s. 12-13.

²⁴² Peyami Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 34.

²⁴³ Kılıçzâde Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad’ın İctihadı: Abdullah Cevdet’ten Seçme Yazılar**, Haz. Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, s. 221-233.

getirdikleri görülüyordu. İslamcılardan, kadınlarla erkeklerin ayrı ayrı saatlerde bile aynı okulda okumaları konusunda tepki gelir ve görücülük usulü savunulurken, radikal Batıcılar ve feministler, görücülük usulünü arkaik buluyor, eğitim konusunda ise aynı eğitim kurumunda olsa da ayrı ayrı saatlerde eğitim yapılmasını kabul etmeyip karma eğitimi savunuyorlardı. Dünya Savaşı bitip 1919'a gelindiğinde, ayırım bu noktaydı.²⁴⁴

Batı'dan kimi yeniliklerin alınması, medenileşme, genel olarak kabul gören, bu anlamda güçlü bir fikirken, topyekûn Batılılaşma Dünya Savaşı başlarken yarışan üç ideoloji arasındaki en zayıf halkaydı. Siyasî devrim ise radikal Batıcıların gündeminde açık bir şekilde yer almayan bir konuydu. Öyle ki, 1921'e gelindiğinde, halkçılık ilkesinin Müdafaa-i Hukuk grubunca kabul edilmesiyle ilgili olarak doğan rejim değişikliği kuşkuları karşısında Mustafa Kemal, cumhuriyet kurmakla ilgili bir fikrin söz konusu olmadığını söylemek durumunda kalacaktı.²⁴⁵ Radikal Batıcıların²⁴⁶ I. Dünya Savaşı başında konum olarak pek güçlü değilken İstiklal Harbi'nden sonra iktidara yükselişleri, İstiklal Harbi'nin bir radikal Batıcı olan Mustafa Kemal'in liderliğinde başarıya ulaşmasının yanı sıra, siyasî açıdan da Mustafa Kemal'in, iktidarını güçlendirecek politikalar izlemesiyle doğrudan bağlantılıydı. Savaşla birlikte ortaya çıkan iktidar boşluğu, kazanılan askerî (ve siyasî) zafer ve iktidar boşluğunun Mustafa Kemal'in liderliğindeki kadro tarafından doldurulması söz konusu olmasaydı, radikal Batıcılığın bu hızlı yükselişi de mümkün olamayacaktı.

²⁴⁴ Zafer Toprak, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 29-86, 213-270.

²⁴⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1084-1093; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 406.

²⁴⁶ Radikal Batıcı ifadesini Batılılaşmacı reformların radikal bir şekilde uygulanmasına taraftar olan kişileri tanımlamak için kullanıyorum. Bu, hiç şüphesiz, Kemalist ideolojinin milliyetçi yönünün ihmal edildiği anlamına gelmemelidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ANA HATLARIYLA ATATÜRK DÖNEMİNDE KEMALİZM

İnönü ve Atatürk dönemleri arasında resmî ideoloji -Kemalizm- bakımından gerçek bir karşılaştırma yapabilmek için Atatürk döneminde Kemalizm'in nasıl şekillendiğinin ana hatlarıyla ortaya konulması gerekmektedir. Bu kısımda, Atatürk döneminde Kemalizm'in şekillenışı ele alınacaktır.

3.1. Kemalizm ve Lider Kültü Sorunsalı

Mustafa Kemal Atatürk'ün Kemalizm'le ilişkisi sorunu bugüne değin çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Kemalizm'in Atatürk döneminde ve Atatürk'ün onayıyla resmî düzeyde kullanılan bir kavram olduğuna değinmiştik. Bununla beraber Kemalist ideolojide Atatürk'ün merkezi yeri ve bununla bağlantılı olarak lider kültü meselesi, bugüne değin görece yüzeysel ve kısmî olarak ele alınmış bir konudur. Atatürk'ün etrafında bir lider kültü inşa edildiği konusunda çeşitli araştırmacıların bir kabulü olmakla birlikte, bu inşanın ne zaman başladığı, Atatürk'ün bu inşa ile ilişkisi, ölümünden hemen sonraki dönemde, yani İnönü döneminde nasıl bir şekil aldığı bugüne değin ayrıntılı çalışmalara çok fazla konu olmamıştır.²⁴⁷ Kemalizm'in Atatürk dönemindeki resmî ifadesi ile İnönü dönemindeki resmî ifadesi arasında bir karşılaştırma yapan bu çalışma açısından, mezkûr sorunsal önem taşımaktadır. Atatürk döneminde bir lider olarak Atatürk'ün Kemalizm'deki yeri neydi ve İnönü döneminde bu hususta yaşanan gelişmelerle ilişkisi, değişim ve süreklilik ekseninde nasıl ele alınabilir? Bu soruların yanıtını verebilmek için izlenecek metodun da ortaya konulması gerekiyor.

Öncelikle burada bizi ilgilendiren husus, liderin kamusal olarak nasıl sembolleştirildiği ve ideolojide resmî düzeyde konumunun ne olduğudur. Eldeki görece belirgin bulgular çerçevesinde Atatürk'ün bu konudaki şahsî düşünce ve

²⁴⁷ İnönü dönemindeki Atatürk imajı üzerine Hilal İşçi Yiğit tarafından bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Hilal İşçi Yiğit, **İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

tutumunun ne olduğu da saptanmaya çalışılacaktır. Ancak bu yapılırken esas olarak resmî düzeydeki tutum, propaganda materyalleri, anıtlar, büstler gibi semboller ve hafıza mekânları ile Atatürk'ün kendi açıklamaları üzerine durulacaktır; zira tanıtılması pek mümkün olmayan değişik anılar ve anekdotlar üzerinden resmî tutumu anlamak mümkün değildir ve Atatürk'ün söz ve eylemleri de konuya yeterli ölçüde ışık tutmaktadır. Bunun dışında hatırdaki tutulması gereken bir başka konu, Atatürk'ün bir lider olarak yükseldiği dönemde liderliğin de yükselişte olan bir kavram olduğudur. Liderlerden beklentiler değişmekle birlikte, “karizmatik liderlik” fiilen yükselişte olduğu gibi, onun, Weber tarafından teorisinin de geliştirildiği bir zaman dilimini incelemekteyiz.

Liderlik kavramının ve lider beklentisinin yükselişte olduğu bir dönemden bahsediyor olmakla birlikte, her öne çıkan lider figürünün mutlaka “karizmatik otorite”ye sahip olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.” Karizmatik otorite” Weber'in kavramsallaştırdığı üç otorite tipinden biridir²⁴⁸ ve spesifik bir anlamı vardır. Weber'e göre:

“ ‘Doğal liderler’ -ruhi, fiziksel, ekonomik, ahlaki, dini ya da siyasi- bunalım anlarında ne atanmış memurlar ne bugünkü anlamda profesyoneller (yani belli bir ücret karşılığında eğitime ve özel uzmanlığa dayalı bir ‘mesleği’ icra eden kişiler) değildi. Bunlar daha ziyade (herkesin ulaşamayacağı anlamında) ‘doğüstü’ sayılan bedensel ve zihinsel özel yeteneklerin sahipleridir.”²⁴⁹

Liderin, bu otoriteyi sağlaması, süregelen başarılarıyla bir misyonun taşıyıcısı olduğunu ispatlamasına ve halkın bunu kabul etmesine dayanır ve bu yönüyle diğer otorite tiplerinden ayrılır:

“Karizma bürokratik örgütlenmeyle köklü bir karşılık içinde hiçbir resmi ya da düzenlenmiş atama ya da işten alma, hiçbir kariyer, terfi ya da maaş, hiçbir yönetim ya da denetleme kurulu, hiçbir yerel ya da salt teknik yargı ve memurlarından ve onların kişisel karizmalarından bağımsız bürokratik daireler tarzında hiçbir sabit kurum tanımaz. Karizma kendi kendini belirler ve kendi sınırlarını koyar. Karizma sahibi kaderindeki görevi

²⁴⁸ Diğerleri geleneksel otorite ve yasal ussal otoritedir.

²⁴⁹ Weber, a.g.e., s. 475.

üstlenir ve misyonu gereği başkalarının kendine itaat etmesini ve onu takip etmesini talep eder. Eğer gönderildiği kişilerin onu tanımadığını düşünürse iddiası ortadan kalkar; eğer bunu tanırlarsa kendini 'ispat' ettiği sürece onların efendisidir. Ancak hak taleplerini bir seçim tarzında takipçilerinin iradesinden çıkarmaz, onun karizmasını tanımak onların görevidir.”²⁵⁰

Böylece lider, yoğun bir misyon duygusuyla karizmasından kaynaklı bir otorite iddiasında bulunurken kitlelerin de onun bu misyonu taşıdığına inanması gerekmektedir. Bu da liderin karizmasını sürekli olarak “ispatlamasına” bağlıdır. Dolayısıyla karizmatik otoriteye sahip olan bir kişi, mevcut gelenek, kurum ve adetleri aşar, “kanıtlanmış kişisel güçten gelen dışında başka bir meşruiyet tanımaz.”²⁵¹ Weber’e göre ayrıca, karizmatik liderin sahip olduğu misyon duygusu, onun ekonomik çıkarlara adeta bir tiksintiyle bakmasına yol açar.²⁵²

Weber’in kavramsallaştırdığı üç otorite tipi, “ideal tip”lerdir; yani kuramsal bir düzeyde soyutlanmışlardır; oysa gerçek hayatta bu otorite tiplerinin iç içe geçebildiklerine şahit olunmaktadır. Ancak karizmatik liderliği anlamak bakımından Weber’in karizmatik otoriteyle ilgili analizleri yazıldıkları dönemden bu yana önemlerini korumaktadırlar.

Bu noktada Emilio Gentile’nin işaret ettiği bir başka ayrıma da dikkat etmekte fayda vardır. Prestij, mit ve karizmatik otorite kavramları birbirlerinden farklıdır. Liderin sahip olduğu başarılarla bir prestij elde etmesi ve hatta bir davanın taşıyıcısı olarak mitleşmesi karizmatik otoritenin yapıtaşları olarak düşünülse bile, bunlar, karizmatik otoriteye sahip olmak için yeterli değildir.²⁵³ Karizmatik otoritenin ve buna bağlı olarak lider kültürünün, inşa edilmesi gerekir. Gentile, liberal ya da demokratik hareketlerde, karizmatik liderliğin ortaya çıkmasının çok istisnai ve olağanüstü bir durum olduğunu ve ancak alışılmadık şartlar altında ortaya çıkabileceğini belirtiyor. Bu sebeple irrasyonalist bir kültürel arka plana sahip ideolojileri -Faşizm ve Nasyonsosyalizm gibi- ideolojinin bir parçası olarak lider kültürüne eğilimli görüyor,²⁵⁴ oysa akılcılık konusunda

²⁵⁰ A.g.e., s. 476.

²⁵¹ A.g.e., s. 478-481.

²⁵² A.g.e., s. 477.

²⁵³ Emilio Gentile, “Mussolini’s charisma”, *Modern Italy*, (3:2), 1998, s. 220-221.

²⁵⁴ A.g.m., s. 221.

Faşizm ve Nasyonalsosyalizm'in duruşundan farklı bir duruşa sahip olan Komünist ideolojiyi resmî ideolojisi olarak benimsemiş Sovyetler Birliği'nde de lider kültürünün ortaya çıktığını görüyoruz. Dolayısıyla ele alınan örneğe göre, özgül bir analiz geliştirilmesinin daha doğru olacağını söylemek mümkündür.

Bu teorik saptamalardan sonra, Mustafa Kemal'in bir karizmatik lider olarak ortaya çıkışını ve kendisinin bu konudaki düşüncelerini ve tutumlarını ele alabiliriz.

3.1.1. Mustafa Kemal'in Karizmatik Bir Lider Olarak Ortaya Çıkışı ve Karizmatik Liderlikle İlgili Görüşleri

Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun oldukça çalkantılı bir döneminde dünyaya gelmiş ve yine bu dönemde İmparatorluğun kaderini doğrudan ilgilendiren savaşlarda rol alacak bir subay olarak yetişmişti. Pek çok iyi eğitilmiş Osmanlı subayı gibi imparatorluğun akıbetinin ne olacağı konusunda kafa yoruyor ve onun sınırlarını korumak için bilfiil mücadele ediyordu. Genç ve oldukça enerjik olan bu subayların önemli bir kısmı, İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak ortaya çıkacak gizli ve Meşrutiyet'in yeniden ilanını ve anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını isteyen devrimci bir örgütlenmenin içerisinde yer alıyorlardı. Cemiyetin sivil ve askerî kanatları vardı ve askerî kanatta Enver Bey'in önemli bir ağırlığı bulunuyordu. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ilan edip padişaha bunu kabul ettirince, Enver, Kahraman-ı Hürriyet, İTC de mukaddes bir cemiyet olmuştu. Mustafa Kemal, meşrutiyetçi görüşler taşıyan bir subay olmasına karşın devrimde aktif bir rol almamıştı. Bununla birlikte 31 Mart 1909'daki karşı-devrimci ayaklanmadan sonra düzeni yeniden tesis etmek için İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'nda Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kurmay başkanı olarak görev almıştı. Ancak 1909'da yapılan İTC Kongresi'nde askerlikle siyasetin bağdaşmayacağı görüşünü savunmuş ve kendisini askerliğe vermişti. İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etme girişiminde imparatorluk sınırlarını savunmak için giden gönüllü subaylardan biriydi ve orada ciddi deneyimler edindi. 1912'de patlayan Balkan Savaşları'nda ise sonucu etkileyecek bir dahli olmadı. Bu arada Edirne'nin istidardı konusundaki kararlılığı ile Enver, Kahraman-ı Hürriyet olarak sahip olduğu yüksek prestije bir yenisini ekledi. İmparatorluğun lider figürü olarak yükselen yıldızı Enver'di.

İTC'nin kolektif liderliğinde Enver-Talat-Cemal üçlüsü ön plana çıkıyordu. Cemiyet faaliyetlerini denetleyen Merkez-i Umumi'de, yani karar verici organda Mustafa Kemal yoktu. Cemiyet, önceleri siyaseti perde arkasından yönlendirmeye çalıştı, sonra bir parti haline geldi. 1913'teki Babiâli Baskını'ndan sonra İTC bir tek parti olarak ortaya çıktı ve I. Harp'in sonuna kadar ülkeyi yönetti.

Mustafa Kemal, *Büyük Savaş*'ın belirleyici harplerinden olan Çanakkale'de, kara savaşlarında düşmanın durdurulmasında önemli görevler üstlendi. Anafartalar Grup Komutanı olarak bu hizmetleri nedeniyle ödüllendirildi. 1916 senesinde Mirliva (Tuğgeneral) olarak Doğu'da Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınmasında önemli hizmetleri oldu. Son olarak Suriye-Filistin Cephesi'nde savaşan Yıldırım Orduları Grubu'nun komutanlığını deruhte etti.²⁵⁵ Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun enerjik subaylarının çabaları İmparatorluğun diğer İttifak Devletleri ile beraber mağlubiyetini önlemede yetersizdi. 30 Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma, sonuçları daha sonra açık bir şekilde görülecek bazı ağır şartlar içeriyordu. Savaş sırasında ilan edilen Wilson İlkeleri'ne rağmen, Osmanlı ülkesi, bu antlaşma maddelerine dayanılarak işgal edilebilirdi ve nitekim edilecekti.

Mustafa Kemal, devleti ve milleti bekleyen zorlu günlerin farkındaydı ve bu dönemde kendisine önemli bir görev düşeceği inancını taşıyordu. Savaş devam ederken Vahideddin ile Almanya'ya yaptıkları ziyaret sırasında onu, kendisinin orduda yüksek bir mevki alacağı bir öneri yaparak yoklamıştı. Savaştan sonra böyle bir girişim için zamanın uygun olduğu kanısıyla Vahideddin'e, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında, Rauf, İsmail Canbolat ve Fethi Beylerin de yer alacağı ve kendisinin Harbiye Nezaretini deruhte edeceği bir kabine önerisinde bulundu. Bu kabine gerçekten de kuruldu; sadece Mustafa Kemal bu kabinede herhangi bir nezarete getirilmemişti. Milletın kurtuluşu bakımından ordunun başında ya da önemli bir pozisyonda olmayı Mustafa Kemal çok önemsiyordu ve bu bakımdan bir süre İstanbul'da bu projesini hayata geçirmeye çalıştı. Bu süre zarfında Vahideddinle dört görüşme yaptı; ancak İstanbul'da istediği pozisyonu elde edemedi. Artık İstanbul'da

²⁵⁵ Atatürk'ün İTC ile ilişkileri ve askerî kariyeri için bkz. Georg W. Gawrych, **Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına**, Çev. Gül Çağlalı Güven, Doğan Yayınları, İstanbul, 2014 ve Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Genişletilmiş 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s. 90-163.

istediklerini yapamayacağını farkına varmıştı. Bu sebeple İtilaf Devletleri'nin işgaline zemin hazırlamasından korkulan çatışmaları bastırması ve padişah adına Anadolu'da denetim kurması amacıyla Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya gönderildi. Oldukça geniş askerî ve mülkî yetkiler içeren bu müfettişlik, Mustafa Kemal'in bir millî direniş örgütlemek için istediği olanakları kendisine sunabilecekti.²⁵⁶

Mustafa Kemal, gençlik döneminden itibaren gelişen güçlü bir misyon duygusuna sahipti. Askerî kariyeri geliştikçe ve siyasî konulardaki bilinci arttıkça, ülkenin kaderinde belirleyici rol oynayacak bir lider olma konusundaki inancı güçlendi. Dünya görüşünde milliyetçilik ağırlık kazanmıştı, ayrıca yaptığı okumalarla kendine göre bir hayat felsefesi de geliştirmişti. Hayatın anlamını düşünen pek çok kimsede olduğu gibi, o da hayatın anlamı ile ölüm arasındaki ilişki üzerine düşündü. Hayatın anlamını milletine hizmette bulmuştu; ancak millete hizmet yoluyla hayatına anlam katabilir ve bu şekilde ebedî olduğunu söylediği milletle özdeşleşerek ölümsüzlüğe ve saadete erişebilirdi.²⁵⁷ Pek çok kez yazıştığı Madam Corinne'e I. Harp esnasında yazdığı mektuplar, bu konudaki fikirlerini açıkça ortaya koyuyordu²⁵⁸:

“Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükleri, fakat bu ihtiraslar, yüksek mevkiler işgal etmek veya büyük paralar elde etmek gibi maddi emellerin tatminine taalluk etmiyor. Ben bu ihtiraslarımın gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, bana da liyakatle ifa edilmiş bir vazifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir fikrin başarısında arıyorum. Bütün hayatımın prensibi bu olmuştur. Ona çok genç yaşında sahip oldum ve son nefesime kadar da onu muhafaza edeceğim.”

²⁵⁶ Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, 11. Basım, İstanbul, 1990, s. 141-146, 159-160, Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]**, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 73-75, 115.

²⁵⁷ Atatürk'ün Ruşeni'nin “Din Yok Milliyet Var” kitabından aldığı notlara ek olarak şunu kaydetmesi bu bakımdan anlamlıdır: “ ‘Birey isterse ölümsüz olur.’, ‘Birey ister istemez ölümlüdür; ama ulus isterse ölümsüz olur.’ İmza Mustafa Kemal.” Bkz. **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: El işaretleri, uyarıları ve düştüğü notlar ile -Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar-**, Cilt I, Der. Gürbüz Tüfekçi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 173.

²⁵⁸ Sadi Borak, **Atatürk'ün Özel Mektupları**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2000, s. 71.

6 Mayıs 1916'da yine Madam Corinne'e Siirt'ten yazdığı bir mektubuysa Fransız edip Chateaubriand'dan alıntılıdığı şu sözlerle bitirmesi anlamlıydı: “Ya hiç doğmamış olmak veya hiç unutulmamak isterdim.”²⁵⁹ Mustafa Kemal, göreceğimiz üzere ölümüne değin bu konudaki düşünce ve inançlarını korudu. O, devletin ve milletin kötü gidişine dur demek istiyordu ve bu konuda radikal bir tutum takınacağını da I. Dünya Savaşı bitmeden kısa bir süre önce dile getirmişti²⁶⁰:

“Dedim ki, ben her zaman söylerim, burada da bu vesileyle arz edeyim, benim elime büyük bir yetki ve kudret geçerse, ben sosyal hayatımızda arzu edilen inkılâbı, bir anda bir ‘Coup’ ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazıları gibi halkın anlayışını, önde gelenlerin anlayışını yavaş yavaş benim anlayışı ölçüsünde düşünme ve tasarlamaya alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar yıllık bir yüksek öğrenim gördükten, medeni ve sosyal hayatı inceledikten ve hürriyeti elde etmek için hayatı ve yılları harcadıktan sonra neden sıradanların seviyesine ineyim? Onları kendi seviyeme çıkarayım; ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.”

Mustafa Kemal, liderliği üstlenme konusunda liyakatine inanıyor ve bu konuda adetler, alışkanlıklar ve gelenekler ile sınırlanmayı kabul etmiyordu. Karizmatik liderlikle ilgili inançları oldukça olgunlaşmış durumdaydı.

Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçtiğinde bu görüşleri taşıyordu. Rauf, Ali Fuat, Kazım Karabekir ve Refet gibi arkadaşları, onu eşitler arası birinci (primus inter pares) bir lider olarak kabul ediyorlardı. Ancak sorgulanmayan bir otoriteye kuşkusuz sahip değildi. Askerî rütbe olarak hepsinden yukarıdaydı; ancak Anadolu'ya geçtikten sonra asayişî sağlamak yerine direnişî örgütlenmekle ilgilenince İstanbul'a geri çağrıldı. Ulus nezdinde fazla bir tanınmışlığı olmayan ve halkın, üstleneceği liderlik rolü için sahip olduğu unvana önem vereceğini düşünen Mustafa Kemal, zor bir karar verme sürecinden sonra askerlik mesleğinden ayrıldı. Artık, resmî olarak askerî bir unvanı yoktu. Fakat Anadolu'daki en güçlü kolordunun

²⁵⁹ A.g.e., s. 83.

²⁶⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 2 (1915-1919), Kaynak Yayınları, İstanbul, Mayıs 1999, s. 188.

başındaki Kazım Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini benimsemesi, bu sıkıntılı süreci ferahlatan önemli bir destek oldu.²⁶¹

Mustafa Kemal'in Anadolu'daki insanların düşünce ve duygu dünyasıyla ilgili fikirleri, dine ve otorite sembollerine yapılacak göndermelerin bir lider olarak kendisine itaat edilmesi konusunda kolaylık sağlayacağı kanaatine varmasına yol açtı. Bu sebeple toplanması kendi inisiyatifi dışında daha önceden kararlaştırılmış olan Erzurum Kongresi'ne, askerî üniforma ve padişah yaveri kordonuyla katılmak istedi. Ancak daha sonra da kendisine muhalefetiyle öne çıkacak olan Zeki Kadirbeyoğlu ve diğer bazı üyeler buna itiraz etti. Bu itirazın yarattığı etkiyi sezen Mustafa Kemal, sivil kıyafetle kongreye devam etti. Erzurum Kongresi'nde kongre başkanlığına seçildi ve orada oluşturulan Heyet-i Temsiliye'nin de başına geçti.²⁶² Daha sonra henüz Amasya'da kararlaştırılmış olan Sivas Kongresi gerçekleştirildi ve Mustafa Kemal burada, kendisine yakın bulduğu kişilerle, geçici bir yürütme organı niteliğinde olan Heyet-i Temsiliye'yi genişletti ve ulusal çapta kararlar alan bu kongrenin sivil lideri olarak ortaya çıktı.²⁶³ Anadolu'daki hareketin baskıları, padişahı milli harekete düşmanca tavırlarıyla tanınan Damat Ferit'i sadrazamlıktan almaya ve Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırmaya zorladı. Mustafa Kemal Meclis'in Ankara'da toplanmasını istiyordu; çünkü İstanbul İngilizlerin kontrolündeydi ve meclise müdahalede bulunabilirlerdi. Ancak Ankara'da bir meclis toplamanın da meşruiyet sorunları vardı; sonunda, Mustafa Kemal, arkadaşlarının Meclis'in İstanbul'da toplanması konusundaki önerilerini kabul etti. Varılan anlaşmaya göre Meclis'te Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulacak ve Mustafa Kemal de Meclis Başkanı seçilecekti. Ancak oluşturulan grup Felah-ı Vatan Grubu adını aldı, Mustafa Kemal güvenlik nedenlerinden ötürü İstanbul'a gitmemiştir, Meclis Başkanı olarak da Mustafa Kemal değil, Reşat Hikmet Bey seçilmiştir. Bu Meclis tarihî bir görev yerine getirdi ve Misak-ı Milli'yi kabul etti. Bu durumdan endişe duyan İngilizler, Meclis'i işgal ettiler ve içlerinde grubun lideri konumundaki Rauf Bey'in de bulunduğu birçok mebusu tutukladılar ve Malta'ya sürdüler. Artık meclisin

²⁶¹ Kinross, **a.g.e.**, s. 208-217.

²⁶² Bkz. Mahmut Goloğlu, **Milli Mücadele Tarihi-I: Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 90- 93, 111-114.

²⁶³ Sivas Kongresi için bkz. Mahmut Goloğlu, **Milli Mücadele Tarihi-II: Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Ankara’da toplanması için bir engel kalmamıştı. Bu şartlar altında Mustafa Kemal Meclis’in Ankara’da toplanması için hemen çağrıda bulundu. Meclis 23 Nisan 1920’de dinsel içeriği yoğun bir törensellikle açıldı.²⁶⁴ Mustafa Kemal, Meclis Başkanı olmuştu. Milli Mücadele’nin meşruiyeti açısından bir meclisin varlığı çok önemliydi. Bu bakımdan Mustafa Kemal’in önceliği siyasî durumu, iç cepheyi sağlamlaştırmaktı. Ancak elde iç ayaklanmaları bastırarak düzenli bir ordu bulunmuyordu; Çerkes Ethem’in başını çektiği Kuva-yı Seyyare’nin, kısacası gayri-nizami harp yürüten kuvvetlerin bu aşamada bu işi üstlenmesi elzemdi. Nitekim Ege’de Yunan kuvvetleriyle mücadelede ve Konya ve Yozgat gibi illerdeki önemli iç isyanların bastırılmasında Demirci Mehmet Efe ve Çerkes Ethem önemli roller oynuyorlardı. Bu da onlara ciddi bir prestij sağlıyordu. Dönemin doğrudan tanıdığı olan Yakup Kadri şöyle yazıyor: “1920’ de, Akhisar, Aydın ve Balıkesir’ deki Kuvayı Milliye erkânı bile henüz Mustafa Kemal diye bir şey tanımıyordu. Ondan ziyade bir Demirci Efe ile bir Çerkes Ethem’ e bel bağlamış bulunuyordu.”²⁶⁵ İzzettin Çalışlar da Çerkes Ethem’in o dönemde “Milli Kahraman” olarak kabul edildiğini yazmaktadır.²⁶⁶ Mustafa Kemal düzenli ordu teşkil edilene kadar bu kuvvetlerle yola devam etmek gerektiğini; ama bir yandan da düzenli ordunun kurulması için çaba gösterilmesi lazım geldiğini düşünüyordu. Bu aşamada Yunan kuvvetlerinin ilerlemesi durdurulmalı ve iç isyanlar bastırılmalıydı. Ordu ancak taarruz edecek bir duruma gelince böyle bir harekete girişilmeliydi.

Kuşkusuz sorunlar çok yönlüydü. Bir yandan Yunan kuvvetlerinin ilerlemesi, Bursa gibi Osmanlı-Türk tarihi için çok önemli bir şehrin düşmesi, iç isyanların çıkması gibi askerî olarak karşılanması gereken hareketler mevcuttu. Diğer taraftan Damat Ferit Paşa’nın başında olduğu İstanbul hükümetlerinin baltalayıcı hareketlerine göğüs gerilmesi gerekiyordu. Bir başka husus, Meclis içindeki görüş ayrılıklarından kaynaklı olarak ortaya çıkıyordu. Birinci Meclis’te çok farklı toplumsal kökenlerden ve dünya görüşlerinden insanlar bir araya gelmişlerdi ve savaşı idare ederken ayrıca bunlarla uğraşmak Mustafa Kemal’i zorluyordu.

²⁶⁴ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve...**, s. 577-607, Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 166-169, 187-190, 246-248, Kinross, **a.g.e.**, s. 232-253, 260-261.

²⁶⁵ Karaosmanoğlu, **Atatürk**, s. 47.

²⁶⁶ **Org. İzzettin Çalışlar’ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat, İstiklal Harbi’nde Batı Cephesi**, Haz. İzzeddin Çalışlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11.

Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler geliştirirken bu ülkenin desteğiyle ülkede SSCB yanlısı ve denetim dışı bir komünist muhalefet oluşumunu engellemesi gerekiyordu. Her türlü başarısızlık ihtimali karşısında Anadolu'ya geçmek için hazır bekleyen Enver Paşa'yı da hesaba katması lazımdı. Dolayısıyla çok boyutlu askerî ve siyasî sorunlarla uğraşıyordu. Yunan ilerlemesinin durdurulması bu bakımdan çok büyük önem taşıyordu ve I. ve II. İnönü Muharebeleri'nde bu ilerleyişinin durdurulması, liderliğin sağlamlaşması ve Meclis ve milletin moral bulması bakımlarından iyi değerlendirilmesi gereken imkânlar sunmuştu. Mustafa Kemal bu imkânları kullanmak konusunda ustaca davrandı, diğer taraftan gelecekteki çalışma arkadaşlarının -İsmet ve Fevzi Paşalar- prestijinin yükselmesi hususunda da özenli davranıyordu.²⁶⁷ II. İnönü zaferinden sonra İsmet Paşa'ya gönderilen ve kendisini "milletin makûs talihini yendiği" için kutlayan ve aslen Hamdullah Suphi [Tanrıöver] tarafından yazılan telgraf bu bakımdan dikkate değerdi.²⁶⁸ Ancak yine de askerî durum yeterince sağlam sayılmazdı. Meclis'te Mustafa Kemal'in Başkomutanlığı üstlenmesini isteyen bir cereyan ortaya çıktı ve Mustafa Kemal, geçici süreyle -üç ay için- Meclis'in yetkilerini kendinde toplamak kaydıyla bunu kabul etti. 5 Ağustos 1921'de Başkomutanlık Kanunu kabul edildi. Böylece belirleyici öneme sahip olan Sakarya Meydan Muharebesi'nden önce Mustafa Kemal Başkomutan olmuştu. Bu kanun bazı zorluklarla da olsa savaşın sonuna kadar uzatılacaktı. Mustafa Kemal'in iktidarı elinde toplaması bakımından bu kanun dönüm noktası niteliğindediydi.²⁶⁹ Ancak Yakup Kadri'ye göre 1921 yılına gelindiğinde dahi Mustafa Kemal'in halk içinde çok yüksek bir popülaritesi yoktu²⁷⁰:

"Mustafa Kemal' in (iktidarını kurduğu 1921 civarlarında) halk arasında da popülarite kelimesiyle ifade olunabilecek bir itibarı yoktu. Hususi hayatında demagojiye ve mürailiğe tenezzül etmediği, bütün faziletleri gibi, bütün vice' leri de herkesin gözü önünde apaçık serili durduğu için birtakım bedbaht fiskoslar, çirkin iftiralar, onun teneffüs ettiği havayı zehirleyip durmakta idi. O zamanki durumuna göre denebilir ki,

²⁶⁷ Gawrych, **a.g.e.**, s. 180, 184-185, 220.

²⁶⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, **Askeri ve Siyasi Belgeler (Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s. 256-257.

²⁶⁹ Garwych, **a.g.e.**, s. 195-199.

²⁷⁰ Karaosmanoğlu, **Atatürk**, s. 49.

Mustafa Kemal Paşa ordudaki nüfuzuna dayanmasa ne Meclis' e sözünü geçirmek ne de Ankara' da rahatça yaşamak imkânı bulurdu.Zaten daimi bir tehlike içinde gibi sıkı bir muhafaza, dikkat ve tetiklik tertibatıyla çevrilmiş oluşu da bunu ispat ediyordu.”

Mustafa Kemal'in karizmatik liderliğini ispatlaması gerekliydi. Sakarya Meydan Muharebesi bu bakımdan önemli bir sınavdı ve Mustafa Kemal'in Başkomutanlığı altında ordu, Yunan kuvvetlerini Sakarya Irmağı'nın doğusuna atmış, stratejik üstünlüğü eline geçirmişti.²⁷¹ Bu muharebe de Mustafa Kemal'in karizmatik liderliğine giden önemli bir kilometre taşı olmuştu; öyle ki Sakarya zaferinden sonra Meclis, Mustafa Kemal'e Mareşalliğin yanı sıra “Gazi” gibi çok prestijli bir unvan da vermişti.²⁷² Durum şimdi daha az karmaşıktı. Çerkes Ethem'in Meclis'e itaat etmeyen birlikleri mağlup edilmiş, düzenli ordu büyük aşama kaydetmiş, Sevr Antlaşması'nın kabulü ve milli hareketin başarılarıyla İstanbul hükümetleri ve padişah Vahideddin'in itibarı iyice düşmüştü. Sakarya zaferinden sonra Enver'in Anadolu'ya girmesine de gerek kalmamıştı. Mustafa Kemal'in önüne koyduğu hedefler, Meclis içinde kendisine yakın bir grup oluşturmak ve böylece Meclis'te iktidarını sağlamlaştırmak ile ordunun düşmanı ülkeden tamamen süpürecek bir taarruz gücüne kavuşmasını sağlamaktı. Birincisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurarak sağlamaya çalıştı. Böyle ayrı bir grubun kurulmasına itiraz etmekle birlikte bu grubun karşısında yer alan grup ise ilk kurulana “Birinci Grup” denilmesine nazaran “İkinci Grup” şeklinde adlandırıldı. Birinci Grup Meclis'te Mustafa Kemal'e çoğunluğu sağlamıştı. Başkomutanlık yetkileriyle birlikte daha disiplinli bir örgütlenmeye gidilmesi, onun hızlı kararlar alıp uygulayabilmesini kolaylaştırmış, iktidarını sağlamlaştırmıştı.²⁷³

Sakarya Muharebesi'nin başlamasından bir sene sonra, artık ordu da taarruza hazır hale gelmişti. 26 Ağustos'ta başlatılan taarruz iki hafta içerisinde tam bir başarıyla sonuçlandırıldı. Mustafa Kemal, 1919'da yaptığı çağrıda milletini davet ettiği davayı başarıya ulaştırmıştı. Harp meydanlarında kazanılan zafer, Lozan'da

²⁷¹ Garwych, **a.g.e.**, s. 219.

²⁷² **A.g.e.**, s. 221.

²⁷³ Birinci Meclis ile ilgili olarak bkz. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009; Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

siyasî olarak da tescil edilmişti. Sevr Antlaşması tarihe karışmış, Misak-ı Milli’de belirtilen hedeflere büyük ölçüde ulaşılmıştı. Mustafa Kemal muazzam bir prestij elde etmiş, insanların aradığı “kurtarıcı” ve “milli kahraman”ın kendisi olduğunu ispatlamıştı. Yeni kurulacak siyasî düzende yakın arkadaşları ve bazı gazeteciler onun devlet başkanı olarak tarafsız bir hakem ve rehber görevi görmesini istiyorlardı. Milli Mücadele’nin en başından beri yer almış olan Kazım [Karabekir], Rauf [Orbay], Ali Fuat [Cebesoy], Refet [Bele] gibi prestijli liderler, yapılacak yeniliklerin kendilerine danışılarak götürülmesi taraftarıydılar. Karabekir’in ikinci bir meclis önerisi bu bağlamda yorumlanabilir.²⁷⁴ Ancak bir kurtarıcı prestijine kavuşmuş Mustafa Kemal’in bu doğrultuda gideceğinden emin değildiler. Ali Fuat Paşa’nın “senin şimdi apotr’ların²⁷⁵ kimlerdir?” sorusunu yöneltmesi bu endişeyi yansıtıyordu. Mustafa Kemal, Karabekir’in muhafazakâr kimselerin Meclis’e seçilme tehlikesi karşısında getirdiği “İkinci Meclis” teklifini, buna gerek olmadığı, ancak meclise aydın, değerli kimselerin seçilmesine çalışılması gerektiği yönündeki cevabıyla geri çevirdi.²⁷⁶ Ali Fuat Paşa’ya da kendilerine ayrıcalıklı bir konum sunulmayacağıının sinyalini vererek kendisinin apotr’larının olmadığını ve millete kim en iyi hizmet ederse onların “apotr” olduğu şeklinde bir cevap verdi.²⁷⁷ Onun bir partinin başında bulunmak yerine bir hakem olarak devlet başkanı olması önerilerini de kabul etmedi ve 6 Aralık 1922’de Halk Fırkası adında bir parti kurma kararında olduğunu açıkladı.²⁷⁸ Yapılan seçimler sonucunda oluşan meclise İkinci Grup’ta yer alan hiç kimse giremedi. Sadece Gümüşhane’de Zeki Kadirbeyoğlu, Eskişehir’deyse Emin [Sazak] Bey, bağımsız olarak seçilmeyi başarmışlardı.²⁷⁹ Hemen tamamen daha sonra Halk Fırkası adını alacak olan²⁸⁰ Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adayları seçilmekle birlikte, cemiyet kendi içinde mütecanis değildi. Mustafa Kemal ile Milli Mücadele’yi birlikte yürüttükleri yol arkadaşlarının arası da açılıyordu. Mustafa Kemal’in 29 Ekim 1923’te, Bele, Orbay ve Cebesoy

²⁷⁴ Atatürk, **a.g.e.**, s. 434-435.

²⁷⁵ Apotr=Havari.

²⁷⁶ Atatürk, **a.g.e.**, s. 434-435.

²⁷⁷ Kemal Arıburnu, **Atatürk’ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, y.y, 1969, s. 202.

²⁷⁸ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 67.

²⁷⁹ Demirel, **Tek Partinin İktidarı**, s. 35.

²⁸⁰ Halk Fırkası, sembolik göndermesi olan bir tarihte, 9 Eylül 1923’te kuruldu.

İstanbul'dayken bir hükümet krizinden yararlanarak Cumhuriyet'in ilanını sağlaması ve 158 oyla ilk Cumhurbaşkanı seçilmesi, bir kriz doğurdu.²⁸¹ Rauf Bey'in **Vatan** ve muhafazakâr olarak bilinen **Tevhid-i Efkâr** gazetelerine Cumhuriyet'in ilanının aceleye getirildiği ve önemli olanın gerçek anlamda hâkimiyet-i milliyenin sağlanması olduğunu belirten yerici demeci, parti içinde ciddi tartışmalara yol açtı ve Rauf Bey parti grubunda ciddi şekilde hırpalandı. Ancak sonunda verdiği izahat yeterli görüldü.²⁸² Buna karşın yeni bir partinin kurulacağı konusunda söylentiler de ortaya çıkmıştı.

Mustafa Kemal 3 Mart 1924'te ikinci devrimci adımı attı ve saltanatın kaldırılmasından sonra sadece sembolik dinsel bir makam olarak kalan Halifeliğin de ilgasını sağladı. Böylece Mustafa Kemal'in iktidarını sınırlamak için dayanılmak istenen bir makam daha ortadan kalkmış oldu.

Mustafa Kemal'in, henüz Milli Mücadele başlamadan önce, halkın alışkanlıkları ve geleneklerle dahi girişeceği hareketleri sınırlamaya niyetinin olmadığını belirttiğini görmüştük. Bir tür danışma kurulunun -yakın arkadaşları bile olsa- kendisini kontrol altında tutması fikri ona kabul edilebilir görünmüyordu. Arkadaşları da Mustafa Kemal'in iktidarı bu denli elinde toplamasından ve çevresini kendilerinden sonra Milli Mücadele'ye katılmış kadroların sarmasından rahatsızdılar. Buna bazı düşünce ayrılıkları da eklenince, 17 Kasım 1924'te Kazım Karabekir'in başkan, Rauf ve Adnan [Adivar] Beylerin ikinci başkan ve Ali Fuat'ın genel sekreter olduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Mustafa Kemal bu muhalefetten hiç hoşlanmadı, yeni partinin devrimci hamlelerini fazla hızlı bulan kurucularınca "Terakkiperver Cumhuriyet" adıyla adlandırılması onu ayrıca kızdırmıştı.²⁸³ Parti, CHP'ye karşı siyasal zeminini korumak için siyasî açıdan daha liberal bir söylem geliştiriyor ve iktisadî liberalizmi savunuyordu; ancak sosyo-kültürel alanda CHP'ye nazaran muhafazakâr olduğu söylenebilir.²⁸⁴

²⁸¹ Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, Çev. Gül Çağlalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53-54, TBMM Zabıt Ceridesi, C: 8, D: 2, İ: 43 [29 Ekim 1923], s. 99.

²⁸² **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, Yay. Haz. Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 17-107.

²⁸³ Zürcher, **a.g.e.**, s. 86, 91-92, 96 ve Atatürk, **a.g.e.**, s. 601.

²⁸⁴ TCF'nin program ve nizamnamesi için bkz. Zürcher, **a.g.e.**, s. 185-197.

Mustafa Kemal ordudaki ve meclisteki etkinlikler aracılığıyla kendisine karşı bir “Paşalar Komplosu” kurulduğu kanaatindeydi.²⁸⁵ Cebesoy ise, Mustafa Kemal’in kendilerinin hareketleriyle ilgili kuşkusunun artmasında çevresini sarmış olan kişilerin bir komplosu olduğu kanaatindeydi.²⁸⁶ Bununla birlikte muhalefetin kaderi açısından belirleyici olan iki olay da kapıdaydı. 1925 yılının şubatında doğuda Şeyh Sait İsyanı çıkmıştı. İsyân sırasında bölgede sıkıyönetim ilan edildi ve isyanı daha az tehdit edici bulan ve daha yumuşak bir isyan bastırma yolunu benimseyen Fethi’nin yerine sert yöntemleri savunan İsmet tekrar başbakan oldu. TCF’liler sıkıyönetim ilan edilmesi ve ulusal birlik vurgusu konularında CHF’nin yanında yer aldılar; ancak İstiklal Mahkemeleri’nin yetkilerinin arttırılmasından duydukları endişeleri de dile getirdiler. 4 Mart 1925’te çıkarılan iki maddeden oluşan ve hükümete olağanüstü yetkiler veren Takrir-i Sükûn Kanunu ise hararetli bir biçimde tartışıldı. Bu kanun basına karşı sert tedbirlerin uygulanmasını mümkün kıldı.²⁸⁷ Ayrıca TCF’nin doğudaki teşkilatlanmasını yapmak üzere gönderilen eski Urfa Valisi Fethi Bey’in de içinde bulunduğu birçok parti üyesi tutuklandı. 5 Mayıs 1925’te ise Ankara İstiklal Mahkemesi TCF’nin kapatılması önerisiyle hükümete başvurdu. Hükümet TCF’nin tüm şubelerinin ve merkezinin kapatılmasını yönündeki kararını 5 Haziran’da resmen açıkladı. Hükümet bildirisinde üstünde durulan temel konu, parti programında yer alan ve partinin “efkâr ve itikadî diniyeye hürmetkâr” olduğu esasına dayalı olarak dinin siyasete alet, edildiği, bu yönde telkin yapıldığı bunun ise son gerici isyan sırasında “birçok vahim hadîsatın vukua gel(mesine)” yol açtığı ileri sürüldü. Ayrıca bildiri, kapatma kararıyla “Vahideddin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa’da teşkil eyledikleri merkezler(in)” ve Hürriyet ve İtilaf zamanından kalma bazı fesatçı kişilerin irticai faaliyetlere yönelen genel bir komplosuyla da ilişki kurdu. Böylece ilginç bir durum ortaya çıktı: Partinin merkezi ve şubeleri kapatılmakla birlikte parti teknik olarak varlığını sürdürüyor ve partinin meclis grubu birlikte hareket etmeye devam ediyordu.²⁸⁸

²⁸⁵ Bkz. Atatürk, **a.g.e.**, s. 576-586.

²⁸⁶ Mustafa Kemal ile diğer Milli Mücadele liderleri arasındaki anlaşmazlıklar ve Mustafa Kemal’in “yeni çevresi” konularında Ali Fuat Paşa’nın görüşleri için bkz. Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 368-380.

²⁸⁷ Takrir-i Sükûn Kanunu için bkz. Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basım Tarihi**, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul, 2003, s. 146-148.

²⁸⁸ Ayrıntılar için bkz. Zürcher, **a.g.e.**, s. 115-132.

İkinci kritik olay 1926 yılında meydana geldi. 15 Haziran 1926'da Mustafa Kemal'i öldürmeye yönelik bir komplo ortaya çıkarıldı. Suikast girişimini planlayan ekibin liderliğini TCF'de bir parti örgütleyicisi olarak çalışmış Ziya Hurşit üstlendi ve ayrıca olayla bağlantısı kurulan altı TCF'li milletvekili -İsmail Canbolat, Halis Turgut, Ahmet Şükrü, Abidin, Rüştü ve Arif- de asıldı. Olaydan önce gelişmeleri sezmiş olan ve "komplonun beyni" olduğu ileri sürülen Rauf Bey ile Adnan [Adivar] Bey ve eşi Halide Edip [Adivar] yurtdışına kaçmışlardı; Adnan ve Rauf Beyler gıyaplarında yapılan yargılamada on yıl kürek cezasına çarptırıldılar. Bu yargılamalar ayrıca eskiden sahip oldukları iktidardan uzak kalan ve zaman zaman aralarında toplantılar yapan ve böylece şüphe çeken Mustafa Kemal'e bağlı olmayan İttihatçıların da tasfiyesini beraberinde getirdi. İTC'nin en etkili isimlerinden eski Maliye Vekili Cavit Bey asıldı, Kara Kemal ise yakalanmamak için kaçtığı sırada intihar etti.²⁸⁹ Bu olaylar sonucunda CHP tek parti olarak kaldığı gibi olası muhalefet odakları da sindirilmişti. 1929'a kadar sürecek olan Takrir-i Sükûn Kanunu ile de hükümet olağanüstü yekiler elde etmişti. 1927'ye gelindiğinde Mustafa Kemal iktidarını iyice sağlamlaştırmıştı.

1927'ye kadar olan dönemde Mustafa Kemal'in karizmatik otoritesinin tam olarak tesis edilebildiğini söylemek mümkün değildir. 1924 Anayasası'nın maddelerinin tartışılması esnasında ideolojik olarak Kemalist olduğundan kuşku duyulmayacak Mahmut Esat [Bozkurt] gibi isimlerin de aralarında olduğu pek çok kişi Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı için talep ettiği ve bu makamı fazlasıyla güçlü kılan yetkileri kabul etmediler.²⁹⁰ Mustafa Kemal de bu duruma itiraz etmedi. Aslına bakılırsa CHP'nin tek parti olarak yer alacağı Meclis'te esas olanın partinin Mustafa Kemal'in fikirlerine uygun hareket etmesiydi. Gerçekten de 1927'de ortaya çıkan

²⁸⁹ Zürcher, **a.g.e.**, s. 132-133; Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 202-232. İzmir Suikastı ile ilgili ayrıca bkz. İzmir Suikastı ile ilgili olarak bkz. Uğur Mumcu, **Gazi Paşa'ya Suikast**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1992 ve Yaşar Şahin Anıl, **Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005.

²⁹⁰ Tasarıda yer alıp reddedilen bu maddeler; Cumhurbaşkanının meclis dışında seçilmesine ve görev süresinin meclisin görev süresinden daha uzun (7 sene) olmasına imkân veren 31 ve 32. madde, cumhurbaşkanının hükümet görüşünü aldıktan sonra gerekçesini belirtmek kaydıyla meclisi feshetmesine olanak veren 25. madde, cumhurbaşkanına geciktirici ya da taliki veto yetkisi veren 36. maddeydi. Bütün kuvvetlerin başkomutanlığını cumhurbaşkanına veren madde ise yumuşatılarak kabul edildi ve cumhurbaşkanının bu konudaki rolü temsili ve sembolik bir düzeyde bırakıldı. Bkz. Tanör, **a.g.e.**, s. 292-293.

Meclis, 1923'teki Meclis'e göre muhalif seslerin çıkmasına çok daha az müsait bir yapıdaydı. Zira 23 Haziran 1927'de CHF Tüzüğü'nün 26. maddesinde yapılan değişiklikle "Fırka namına mebus namzetlerinin tespiti ve ilanı Umumi Reis(e) aittir" hükmünün kabul edilmesi, Mustafa Kemal'in istediği kişileri milletvekili yapmasına olanak veriyordu.²⁹¹ 1927 Tüzüğü ile Mustafa Kemal partinin değişmez genel başkanı olarak da kabul ediliyordu.²⁹²

Mustafa Kemal, prestijli ama hakem rolünde bir cumhurbaşkanı olmayı kabul etmemişti. Onun kafasında bir lider tarafından tasarlanan ve en azından yapılmak istenenler oturana kadar fazla itiraz görmeden gerçekleştirilecek süratli bir devrim programı vardı. Kuşkusuz bu program ayrıntılarıyla değil; fakat ana hatlarıyla kafasında belirginleşmişti; bununla birlikte yön tayini konusunda kafasında bir tereddüt taşııyordu: "Garpcı-Türkçülük" olarak daha meşrutiyet yıllarında ortaya çıkan siyasî akımın içerisinde yer alıyordu ve ülkesiyle ilgili özlemleri konusunda bu görüşe mensup aydınlar grubuyla büyük ölçüde aynı yerde duruyordu. Ancak uygulamada daha önce ileri sürülenlerden daha radikal adımlar atacaktı. I. Harp'in hemen öncesinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi siyasî akımların yanında Garpcılık (Baticılık) görece en zayıf olanıydı;²⁹³ muasırlaşma, medenîleşme şeklinde ifade edilen görüşler tüm bu akımların içerisinde farklı bir çerçevede de olsa vardı; ancak özgül bir sosyo-kültürel ve siyasî inkılâp olarak ifadesini bulan Baticılık, ilk defa, Mustafa Kemal'in liderliğinde iktidara gelmişti. Cumhuriyet'in ilanı, halifeliğin ilgası, şapka reformu gibi oldukça radikal görünen adımlar, onun yüksek prestijine ve karizmasına dayalı olarak yapılabilmişti. Ancak daha yapılması düşünülenler vardı.

²⁹¹ Yılmaz Gülcan, **Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 111; Hakan Uzun, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s. 11.

²⁹²Tüzüğün Umumi Esaslar başlığı altında yer alan altıncı maddesinde "Cumhuriyet Halk Fırkasının daimî Umumî Reisi, fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir." deniyordu. Ancak 7. madde "İşbu 'umumi esaslar' hiçbir veçhile tebdil edilemez." hükmünü getirerek Mustafa Kemal'in genel başkanlığının değiştirilemez olduğunu da hükme bağlamış oluyordu. Bkz. **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1927, s. 9. 1931'de ise Mustafa Kemal'in genel başkanlığı için "daimî" kaydı konularak hüküm tek bir madde ile açık hale getirilmişti. Tüzüğün 2. maddesinde şöyle deniyordu: "Cümhuriyet Halk Fırkasının daimî Umumî reisi, Fırkayı kuran GAZİ MUSTAFA KEMAL Hazretleridir." Bkz. **CHF Nizamnamesi ve Programı**, TBMM Matbaası, Ankara, 1931, s. 3.

²⁹³ Erol Köroğlu, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandanın Millî Kimlik İnşasına**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 95.

Mustafa Kemal, 1927 Genel Seçimleri'nin başlamasından 1 ay; iktidar konusundaki rakiplerinin hemen tamamının devre-dışı kalmasından ise kısa bir süre sonra, 6 gün sürecek olan Büyük Nutkunu okudu. Büyük Nutkun okumasından kısa bir zaman önce İzmir Suikastı girişimi yaşanmış ve ayrıca Mustafa Kemal bir kalp krizi geçirmişti.²⁹⁴ Bunların onun duygusallığını arttırdığı düşünülebilir; nitekim **Nutuk**'ta kendisine muhalefet edenleri oldukça sert bir dille eleştirecektir. **Nutuk**, Mustafa Kemal'in o güne kadarki tüm bu süreci nasıl yorumladığını ve başkalarının nasıl yorumlanmasını istediğini gösteren bir metindir. Eser, içeriğinde gözlenebilen duygusallığa karşın onun daha önce kısaca zikredilen temel düşünce ve duygu dünyasıyla -ifadelerin zaman zaman çok sert olmasının dışında- bir çelişki ifade etmez; aksine net bir biçimde bunları özetler. Bu bakımdan **Nutuk**'ta ifade edilen görüşlerin ele alınması, konumuz açısından aydınlatıcı olacaktır.

3.1.1.1. Nutuk'ta Liderin Özalığı ve Devrimdeki Rolü

Nutuk, 1919-1927 yılları arasında, Milli Mücadele'yi de içine alan Türk Devrimi'nin Mustafa Kemal tarafından nasıl yorumlandığını ve başkalarının nasıl yorumlanmasının istendiğini gösteren, belgelere dayalı olarak yazılmasından da anlaşılabilir üzere tarihyazımı üzerinde yönlendirici olma gayesi güden politik bir metindir. Kendisi, bu uzun nutku okumasının sebepleri olarak, o güne kadarki olaylarla ilgili ulusa hesap vermeyi ve geçmişte yaşanan olaylara ilişkin kamuoyunu bilgilendirmeyi göstermiştir.²⁹⁵ Yakın zamanda hem suikast girişimi hem kalp rahatsızlığıyla gelen ölüm tehlikesi, onu, bıraktığı eserler ve verdiği mücadeleler konusunda özellikle gelecek nesilleri bilgilendirme ve kendi kavrayışını onlara aktarma konusunda hızlı davranmaya itmiş görünmektedir. Bu, Mustafa Kemal'in yaşamın amacıyla ilgili duygu ve düşünce dünyasının beklenebilecek bir sonucudur. **Nutuk**'ta, mücadelesinin ve buna dair yorumunun anlaşılması kaygısının yüksekliğinden ötürü "ben" öznesinin çok fazla sayıda kullanıldığı görülmektedir.²⁹⁶

²⁹⁴ Uzun, **a.g.e.**, s. 3-11.

²⁹⁵ **A.g.e.**, s. 21.

²⁹⁶ Bkz. **a.g.e.**, s. 163.

Nutuk, “1919 yılı Mayısının 19’uncu günü Samsun’a çıktım. Ülkenin genel durumu ve görünüşü şöyledir...” cümleleriyle başlar.²⁹⁷ Daha önceleri yerel direniş hareketleri başlamış olmakla birlikte²⁹⁸, daha sonra da bu tarih, İstiklal Harbi’nin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Daha da önemlisi, bu gün, Mustafa Kemal tarafından kendisinin doğum günü olarak da kabul edilecektir, ulusun yeniden doğuş tarihi ile kendi doğumu arasında kurduğu bu özdeşlik, onun özalgısı, hayatın anlamı ve liderin rolüyle ilgili görüşleriyle tam bir paralellik içindedir.

Nutuk’ta Mustafa Kemal’in Milli Mücadele ve devrimin yürütülmesiyle ilgili görüşlerinde dört nokta çok açık olarak belirir. Birinci nokta mevcut yetkililerin ve lider adaylarının bu meselelerin üstesinden gelebileceği konusunda bir güven duymaması; ikinci nokta ise bu işi ancak kendisinin yapabileceği konusunda kendisine sınırsız bir güven duymasıdır. Mustafa Kemal, ülkenin kaderinde belirleyici bir rolü olduğuna derinden inanmaktadır. Üçüncü nokta, büyük meselelerin halledilmesinde olağanüstü yetenek ve tam bir kudret-otorite sahibi bir liderin varlığının zorunluluğudur. Dolayısıyla Milli Mücadele ve devrim gibi büyük işler ancak bu şekilde gerçekleştirilebilir. Son olarak o, ortaya çıkan kurumları birinci dereceden kendi eseri olarak görmekte ve eserlerinin akıbetiyle yakından ilgilenme gereğini hissetmektedir. Bu bakımdan ortaya çıkan kurumlarla nesnel olanın dışında öznel-kişiselleşmiş bir ilişki de kurulmaktadır. Erzurum ve Sivas Kongreleri üzerinden Milli Mücadele liderliği ve devrimci atılımla ilgili söyledikleri, ilk üç noktayı özetler:

“Erzurum Kongresi’nin daha önce açıkladığım ilke ve kararlarını, herhangi bir temsilciler heyetinin uygulama alanına sokturabileceğine henüz güvencim olmadığını itiraf ederim. Nitekim zaman ve olaylar beni doğrulamıştır. Bundan başka daha Amasya’da iken karar verilip de bütün millete her türlü vasıta ile tebliğ ettirdiğim Sivas Genel Kongresi’nin toplanmasını sağlamak, bütün milleti ve memleketi yalnız bir heyetle temsil etmek, ayrıca yalnız Doğu illerini değil, vatanın her köşesini aynı dikkat ve duyarlılıkla savunma ve kurtarma

²⁹⁷ Atatürk, **a.g.e.**, s. 1.

²⁹⁸ Bu konuda şu iki esere bkz. Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Ege’de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

çarelerini bulmaya çalışmak hususlarını herhangi birheyetin gerçekleştirebileceğine inanmadığımı açıkça itiraf etmek zorundayım. Çünkü, bende böyle bir kanaat var olsaydı, benim iş başına geçtiğim güne kadar teşebbüs ve faaliyette bulunanların çalışmalarının sonuçlarını bekler ve istifa etmemek yolunu tutardım. Hükümet'e, Padişah ve Halife'ye karşı isyan gereğini duymazdım. (...) Efendiler, tarih itiraz edilemez bir şekilde ispatlamıştır ki, büyük dâvâlarda başarı için sarsılmaz bir kabiliyet ve kudrete sahip bir önderin varlığı şarttır. Bütün devlet adamlarının ümitsizlik ve beceriksizlik içinde... bütün milletin başsız olarak karanlıklar içinde kaldığı bir sırada, her vatanseverim diyen binbir çeşit insanın, binbir hareket ve görüş tarzı ortaya attığı ve her şeyin allak bullak olduğu bir dönemde, danışmalar yolu ile, birçok hatırlı ve nüfuzlu kimselere bel bağlama gereğine inanmakla, güvenli ve kararlı bir şekilde ve özellikle sür'atle yol almak ve en sonunda çok çetin olan hedefe ulaşmak mümkün müdür?"²⁹⁹

6 Mayıs 1922'de, Mustafa Kemal'e çok büyük yetkiler veren Başkomutanlık Kanunu'nun süresinin son defa olarak uzatılmasıyla ilgili tartışmada, onun meclisin yetkilerini zorla ele geçirdiği fikrini savunan Erzurum Vekili Salih Bey'in görüşlerine karşılık **Nutuk**'ta verdiği cevap da onun ortaya çıkan kurumlarla kurduğu ilişki bakımından açıklayıcıdır:

"Efendiler, açık konuşacağım, beni bağışlayınız; her birinizin olağanüstü yetki ile seçilmesine ve olağanüstü yetkiye sahip bir Meclis'in kurulmasına ve bu Meclis'in memleketin kaderini ele alacak bir nitelik kazanmasına çalışan benim! Bunda başarı sağlamak için en yakın arkadaşlarımla görüş ayrılığına ve çatışmaya düştüm. Bütün hayatımı, varlığımı, bütün şeref ve haysiyetimi tehlikeye attım. Demek oluyor ki, bu benim eserimdir. Ben eserimi alçaltmakla değil yükseltmekle görevliyim."³⁰⁰

Mustafa Kemal'in **Nutuk**'taki bu ifadeleri, onun, liderin konumuna ilişkin görüşlerini ortaya koymaktadır ve belirttiğimiz üzere daha önce açıklanmış olan duygu ve düşünce dünyası ile uyumludur. Liderin karizmatik otoritesinin bir göstergesi olarak da **Nutuk**'un tamamı, Necip Asım [Yazıksız]'ın **Nutuk**'un kongre

²⁹⁹ Atatürk, **a.g.e.**, s. 48-49.

³⁰⁰ **A.g.e.**, s. 442-443.

tarafından teşekkür ve minnetle tasvip edilmesi, kongreye katılan tüm delegelerce imza edilip Gazi'ye sunulması yönündeki önergesinin kabulüyle CHP tarafından onaylanmıştır.³⁰¹

1927 senesi, karizmatik otoritenin ve lider kültürünün inşası bakımından bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. 1927 sonrasında Emilio Gentile'nin "siyasetin kişiselleşmesi ve kutsallaştırılması" olarak adlandırdığı sürecin belirgin bir biçimde başladığını söylemek mümkündür. Burada çelişkili görünen bir durum ortaya çıkar; bir yandan siyaset sekülerleştirilir, dinsel referanslarından arındırılırken, diğer yandan dinî terminolojiden alınan terimlerin kullanımıyla lider kültürünü besleyici bir yazın ortaya çıkmıştır. Ancak dinle kurulan bu irtibat Plaggenborg'un da belirttiği gibi zahirîdir; siyasî elitin ve onların taraftarlarının yüceltmenin dilini bu iş için hazır olan dinî terminolojiden almaları beklenebilir bir durumdur.³⁰² Gerçekten de **Nutuk**'un okunmasından sonra Avni Yavuz'un Hâkimiyet-i Milliye'de kaleme aldığı şu ifadeler, bu doğrultudaki gelişimin açık bir göstergesidir: "(...) Gazi'nin kitabını okuyan ve onun eserlerini tetkik eden en mutet imansızlar bile artık onun bir (millî resul) olduğuna şüpheleri kalmayacağından emin olmak isterler."³⁰³ İzzet Ulvi de aynı gazetede lider-millet özdeşleşmesini kuran şu görüşleri ifade etmişti: "Bu gözlerden bütün ecdad bakıyordu. O müstesna yüzde, Türk görülüyordu. O gür sestten Türk'ün sedası yükseliyordu. Gazi, millet olmuştu. Milliyet, millî ruh, millî vicdan Gazi'de tecelli ediyordu."³⁰⁴

Liderin (Mustafa Kemal [Atatürk]) merkezî konumu, böylece ideolojideki yerini alıyordu. Bu durum, Mustafa Kemal'in hayatı ve görüşleriyle ilgili ortaya çıkan eserlerde de görülür. Mustafa Kemal, kamusal imajıyla yakından ilgileniyordu. Gelecek nesillerin onu ve yaptıklarını nasıl bilecekleri önemliydi.³⁰⁵ **Nutuk** bir ölçüde

³⁰¹ Uzun, **a.g.e.**, s. 24.

³⁰² Stefan Plaggenborg, **Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya**, Çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 266-268.

³⁰³ Uzun, **a.g.e.**, s. 31.

³⁰⁴ **A.g.e.**

³⁰⁵ Mustafa Kemal [Atatürk], 10. Yıl Nutku'nda tıpkı 1927 yılında söylediği Büyük Nutku'ndaki gibi veda havası taşıyan bir ifade kullanmak istemişti. "Bu söylediklerim hakikat olduğu gün senden [=Türk millet] ve bütün medenî beşeriyetten dileğim şudur: 'Beni hatırlayınız!'. Ancak Yusuf Hikmet [Bayur] ve yanındakiler bu ifadeyi görünce bunun bir veda havası taşıdığını söyleyip Atatürk'ün bu ifadeyi çizmesini sağladılar. Bkz. Arıburnu, **a.g.e.**, s. 112. Atatürk'ün bu ifadesi, onun gelecek nesiller tarafından hatırlanma konusuna verdiği önemi gösterir. Metnin önceki kısımlarında

bu sebeple kaleme alınmıştı; onun belirleyiciliği altında Mustafa Kemal'i "kendi hayatının ideologu" yapan³⁰⁶ vakanüvis tarzı³⁰⁷ eserler de ortaya çıktı.³⁰⁸ Gazi'nin gelecek nesillerce nasıl hatırlanacağına dair kamusal imaja katkıda bulunmaya dönük olarak Münir Hayri Egeli tarafından yine Atatürk'ün isteğiyle kaleme alınan ve Atatürk'ün doğrudan düzeltmelerle müdahalede bulunduğu **Bayönder** adlı piyes, bu bakımdan dikkate değerdir ve daha yakından bakılmayı hak eder.

3.1.1.2. Bayönder ve Liderin Gelecek Nesillere Betimlenişi

Bayönder, Münir Hayri Egeli tarafından 1934 senesinde kaleme alınmış bir piyestir. İran Şehinşahi'nin ziyareti için yazılmış Öz Soy Operası'nın aksine, bu eserin günlük bir ihtiyacın tatminine yönelik olarak değil ancak ölümsüz olacak nitelikte yazılması istenmişti. Bu yüzden ki Atatürk eserle doğrudan ilgilenmişti. Atatürk, eserin destan tarzında kaleme alınmasını da bu sebeple istemiş görünmektedir.³⁰⁹

Piyeste üç kişi yer almaktadır. Destanı okuyan Deli Ozan, "Türk budununun ulusu" olan Bayönder ve Bayönder'in hatunu olup dünyadaki iyiliği ve dehâyı temsil eden Bayan İzgen. Koro olarak konuşanlar ise Yurdun uluları, iyilik yersuları, Şölen adamları, kızları ve Enginin çocuklarıdır. İsimlerden anlaşılabilceği üzere destan Türk mitolojisine göndermeler yapmaktadır; nitekim Bayönder de mitolojik bir karakterin özelliklerini taşımaktadır.

Eserin hemen başlangıcında Bayan İzgen, onu çok seven Bayönder'e öleceğini haber verir. Bayönder bu duruma inanmakta zorlanır ve çok üzülür. Ancak Bayan İzgen ölmeden önce yürek yerinden altın bir tas çıkarır ve Bayönder'e hangi gün kederlenirse bu tasan içmesini söyler. Sonra şöyle bir öngöründe bulunur:

söyledikleri de hangi hedeflere yöneldiğini ortaya koyarak, nasıl hatırlanmak istediğini işaret eder niteliktedir.

³⁰⁶ Pierre Bourdieu, **Pratik Nedenler**, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Hil Yayın, İstanbul, 2006, s. 76-77.

³⁰⁷ Plaggenborg, **a.g.e.**, s. 240.

³⁰⁸ Bu eserlere çok iyi bir örnek Naci Kasım tarafından yazılan Türk'ün Altın Kitabı'dır. Bkz. Naci Kasım, **Türk'ün Altın Kitabı: Gazi'nin Hayatı (Büyük Gazi'nin Çocukluğundan İtibaren Ölümüne Kadar Bütün Hayatı)**, İstanbul Maarif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1933.

³⁰⁹ Egeli şöyle yazıyor: Piyesin mevzuunu ve bu mevzuun nasıl inkişaf edeceğini bizzat Ebedî Şef vermiş ve Bayönder'in şahsında kendi hayatının kısaca sembolleşmesini aramıştır. Hatta piyesin yazılmasından çok sonra yapacağı; malını ve mülkünü Partiyeye ve Millete terk etmek işinin piyeste Bayönder tarafından yapılmasını istemişti." Bkz. Münir Hayri Egeli, **Bayönder: Türk Destanı I. Akt**, Güneş Matbaası, İstanbul, t.y, s. 5.

*“Acunda fırtınalar azacak bir gün. Bütün
Budunlar yıkılacak. Geceye dönecek gün.
Bütün yaşayanlar fırtınadan korkacak.
Yalnız, bu karanlığı bir tek sensin yakacak.”*

Bayönder, İzgen’in öleceğine inanmak istemese de İzgen fırtınalar ve yıldırım arasında ölür. Ancak bu kısma kadar İzgen’in öleceğine inanmak istemeyen Bayönder, aslında bu ölümü sezdiğini; bununla birlikte bunu söylemeye dilinin varmadığını söyler. Ozan da bu kederli anında Bayönder’e üzülmeyen yakışmayacağını ve kendisine kalan altın tasta içmesini dillendirir. Bayönder bir süre sessiz kaldıktan sonra yurdun ulularının çağrılmasını emreder. Gelen ulular, Bayönder’in huzuruna çıkıp buyruk isterler. Önce kımız içilerek bir şölen yapılır. Katılan erkekler ve kızlar da tasını alıp kendilerinin başı kalmasını ve onlara yol göstermesini dilerler.

Bayönder, etrafındakilere yıllar önce gerçekleşen ölümü hatırlatır. O sırada baylar, “Sen sağsın ya Bayönder, bir baş, acuna yeter” diye mukabele ederler. Bayönder ise bu kez tasın Bayan İzgen’den kendisine kalışını hatırlatır, bu tasta kederli günlerinde içip mutluluk bulduğunu söyler. Ozan, bu noktada devreye girip Bayönder’in ülkesine ve insanlığa yaptığı büyük hizmetleri anlatır. Baylar ise “Sen bir tarihi attın/Sen bir tarih yarattın/Ata önder, Göklerle yer, Seni ünler.” diyerek bu methe katılırlar. Bayönder bu noktada hayatın anlamına dair görüşlerini açıklar. Herkesin bir görev için dünyaya geldiğini; belki de bilmediği bu borcu ödedikten sonra dünyadan ayrıldığını belirtir. Mücadelesinde senelerce onunla birlikte olanları över ve onları gönendirmek için varını yoğunu önlerine serdiğini, yani mallarını onlara bıraktığını söyler. Ozan ise malın ona değersiz geldiğini belirtir; ancak altın tası ile kimleri ayırdığını, kısacası halefini sorar. Bayönder ise bu konuda belirleyici bir işarete bulunmaz. Elindeki altın tası engin denize fırlatır.

Altın tasın neyi temsil ettiği her ne kadar yazar tarafından belirtilmiş ise de genelde insanların, özelde ise Türklerin medeniyet yaratıcı dehâsını temsil ettiğini düşünebiliriz. Bayan İzgen ölse bile, miras bıraktığı tas, bu dehânın kaybolmasını önlemektedir; o bir miras ve ülküdür. Bu dehâya ve ülkeye başvurulunca kederli günlerden kurtulunmaktadır. Bayönder, tası doğrudan birine ya da birilerine vermemiş, onu denize atarak tüm ulusa -özellikle genç olan yeni nesillere- bu mirası

bırakan kişi olmuştur. Nitekim Bayönder de bir süre sonra ölecek; ancak bıraktığı ülkü, yani muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkmak, gençler arasında yaşayacaktır. Öyle ki, Bayönder'in ölümünden sonra gençlerin şu sözleri ile piyes sona ermektedir:

*“Bizim başımız adam, gövdemiz sade ateş.
Bileğimizde bilgi, bize imrenir güneş.
Pusatımız altındır, güçlük bize oyuncak.
Amacımız en yüksek uygurluğu da aşmak...”*

Piyeste sembolleştirilen liderin bazı ayırt edici özelliklerini tespit edebiliriz. Lider, daima doğru yolu gösteren, yüksek sezgi gücüne sahip, dehâ sahibi, fevkalade nitelikleri haiz, ulusa ve insanlığa hizmet eden ve bu yolda adanmış; bedenlen ölümlü; ancak ulusun ülküsünde daima yaşayan bir kişidir. Lider, sahip olduğu dehâyı ulusun (ve insanlığın) mirasından almıştır, ülküsünü ise ulusuna miras bırakmıştır. Bu ülkü, çağdaş uygarlığın üstüne çıkmaktır. Ulusun bunu yapma kapasitesi vardır. Nitekim lider dünyaya bedel olduğu gibi bu ülkünün yaygın olduğu, kendisinin özdeşleştiği Türk de dünyaya bedeldir; Atatürk'ün bunu bizzat bir sözünde ifade etmesinden bu sonucu çıkarabiliyoruz.

Atatürk, bu oyunda sembolize edilen lider olarak gelecek nesillerce böyle bilinmek istemiştir.³¹⁰ Ancak lider kültürünün inşası konusunda başka noktaları da kısaca ele almak gerekmektedir.

³¹⁰ Atatürk'ün 30 Kasım 1929'da **Vossiche Zeitung** muhabiriyle yaptığı görüşmede söyledikleri de liderlerin konumuna dair görüşlerine ışık tutar. Atatürk dinle ilgili görüşlerini açıklarken muhabirle aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: “(Atatürk): Ahiren Kur'anın tercüme edilmesini emrettim. Bu da ilk defa olarak Türkçeye tercüme ediliyor. Muhammed'in hayatına ait bir kitabın tercüme edilmesi için de emir verdim. Halk, tekerrür etmekte bulunan birşey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdi ancak kendi karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler. Camilerin kapanmasına hiçbir kimse taraftar olmamasına rağmen, bunların bu suretle boş kalmasına taaccüp ediyor musunuz? Çobanlar, güneş, bulut ve yıldızlardan başka birşey bilmezler. Yeryüzündeki köylüler de ancak bunu bilirler. Çünkü, mahsulât havaya tâbidir. Türk yalnız tabiatı takdis eder. Gazi'ye dedim ki; kendisinin bu kanaati, en büyük akılların kanaatlerine tevafuk eder. 'Goethe' de bu tabiate 'Allahlar' namını vermiştir. Daha evvel bu memlekete aksettirilmesi uzak görülen bu sözleri Mustafa Kemal, Almanca ve onu yüksek sesiyle tekrar eylemiş ve bundan sonra şöyle demiştir: —Ben bu muammayı kabul edemem, taktise lâyük ancak cemiyet-i beşeriyenin reisi olan kimsedir.” Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 124-125. Bundan sonra Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'ne kısaca **ASD** denecektir.

3.1.2. Kült Yazını, Kült Sembolleri ve Kültün Sınırları

Atatürk döneminde, Atatürk'ün en önemli yazılı eseri olan **Nutuk**'un ve devrimin ideolojisi olan Kemalizm'in de kült yazını çerçevesinde dinî ve mitolojik terminolojiye göndermeler yapan bir çerçevede ele alındıklarını görüyoruz. Atatürk'ün şahsına yönelik övgülerin kariyerizmle bağlantısını kurmak kuşkusuz mümkündür; ancak bu yazın, dönemin genel havasını da yansıtır ve bu bakımdan kişisel değil kolektiftir. Bu konuda birçok örnek mevcuttur; ancak bazıları zikretmek fikir verici olacaktır:

“Onun namına heykeller diyoruz, Onun namına neşideler okuyoruz, Onun namına marşlar besteliyoruz; Onu tebci (ululama) için heykeltıraş alçısını, ressam fırçasını, muharrir kalemini, bestekâr yayını ve mızrabını elinden bırakmıyor; bütün millet Onun ebedî ismini takdis (kutsama) için her vesilede hissiyatını ifade edecek en güzel vasitalara müracaat ediyor (...) Gazi'yi anlatamayız. Çünkü anlayışımızın fevkindedir. (Naci Kasım)”³¹¹

*“Peygamber Tanrısına duymadı bu hasreti
Vermedi bu kudreti Tanrı peygamberine
(...)”*

*Cihangirler sürünür senin eteklerine
(...)”*

*Yalnız senin önünde duydum küçüklüğümü,
Benzedi ıstırapın Allahın kederine” (Vasfi Mahir Kocatürk, “Heykelinin Karşısında”, 1935)³¹²*

“Gazi Mustafa Kemal, kaderin büyük milletlere nasip ettiği büyük habercilerin sonuncusudur. Onlardan biri, bir kavmin kararın ruhunu aydınlattı ve gösterdiği ışık arzın yarısını karanlıktan kurtardı.” (Burhan Cahit, Gazi'nin Hayatı, 1930)

“Altıyüz senelik bir devri bir anda ihtiyarlatan adamın çehresi, eski ilahlarınki gibi, yıpranmış bir başın hiçbir izini taşıyor. Alevden coşkun bir nehir halinde, yeni bir cihanın kuruluşuna yol açan fikirler kaynağı o baş, bir yanardağ tepesi gibi taşıdığı ateşe kayıtsız, mavi gök

³¹¹ Naci Kasım, **a.g.e.**, s. 7 ve 10.

³¹² Akt. Sevan Nişanyan, **Yanlış Cumhuriyet: Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 116.

altında sessiz ve gülümseyerek duruyor.” (Ahmet Haşim, Bize Göre, 1928)³¹³

Mustafa Kemal [Atatürk] için pek çok yüceltme sıfatı da kullanılmıştır. “Halaskar”, “Büyük”, “Dâhi”, “Eşsiz”, “Ulu”, “Mürebbi”, “Mürşit” gibi sıfatlar bunlar arasında sayılabilir.³¹⁴ Yazında Atatürk’ün dehâsının çok yönlülüğü, insanüstü özellikleri ve kurtarıcı önderliği özellikle vurgulanmıştır.

Nutuk için kullanılan ifadeleri de bu bağlamda ele alabiliriz:

“Din, bize mukaddes bir kitap olarak Tevrat’tan, Zebur’dan, İncil’ den ve Kur’ andan bahseder. Ben size beşincisini haber vereceğim. Bu eser de diğerleri gibi, ıztırap çekmiş milletlerin kara günlerinden, kurtuluş yollarından geçerken çıkan engellerden, nihayet azm ve iradenin bu engelleri nasıl yıkıp devirerek kurtuluşun elde edildiğinden bahseder. İşte bu, Türk’ ün mukaddes kitabı olan Gazi’ nin Büyük Nutkudur. Bu eseri meydana getiren, bizzat o hadiseleri yaratandır. Bu kitap, öldükten sonra sırrına mazhar olmuş bir milletin yüksek tarihidir.” (Ağah Sırrı Levend, 1933)

*“Bu kitap, biliyorsun, NUTUK adlı eserdi
Yeni din imanını bize bu eser verdi
Silerek gönlümüzün içinden kendimizi
Yeni bir his alarak içlerimizden bizi
Yeni bir sevgiliye sardı çılgıncasına
Öyle bağlanmış ki bu yeni sevgiliye
Bizi gösterecekler karasevdalı diye” (Yaşar Nabi [Nayır], İnkılâp Çocukları)³¹⁵*

Kemalizm içinse iki noktadan bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi, ideolojilerin o ideolojiyi iktidara taşıyan liderlerin adıyla özgül bir kol olarak adlandırılması bakımından -Atatürk bir teorisyen olmamasına karşın- Kemalizm de bu örnekler arasında yer almıştır. Garpcı-Türkçü akımın Kemalizm adı altında yeniden formüle edilmesinin dönemin şartlarıyla ilgisi olduğunu düşünmek mümkündür. Bu da rakip ideolojiler ve farklı lider figürleriyle rekabetle ilişkilidir.³¹⁶

³¹³ Burhan Cahit ve Ahmet Haşim’in sözleri için bkz. Nişanyan, **a.g.e.**, s. 115.

³¹⁴ Hanoğlu, **a.g.e.**, s. 187; Parla, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları-1**, s. 167-168.

³¹⁵ Levend ve Nayır’dan akt. Işıl Çakan, **Konuşunuz Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 217.

³¹⁶ Bu rekabetin uluslararası arenada olduğu düşünülmemelidir. Bunu, daha ziyade, yabancı ideolojiler olarak adlandırılan rakip ideolojiler ve bu ideolojileri temsil eden liderler karşısında bir refleks olduğunu düşünmek mümkündür. Daha açıkça ifade edersek, ideolojilerin uluslararası etkilerini denetim

İkinci olarak yine dinî göndermelerin varlığı söz konusudur. Kemalizm'in müminlerinden bahsedilmekte, onun verdiği yeni imandan söz edilmekte ve bu bağlamda onu bir tür sivil din konumuna getiren yazılar kaleme alınmaktadır. CHP milletvekili Şeref Aykut'un yazdıkları buna bir örnektir:

Türk devrimini son asırların değişikliklerini hazırlayan fikirlerle ve daha sonraları yürüyen, gövdelenen rasyonel, sosyolojik, Marksist, faşist rejim ve ideolojileri ile izaha çalışmak da fazla bir iş olur. Kamâlizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşıl原因 ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir. Ötekilerinde uluslara ve insanlığa zorla ve ağır basarak sarkan ve seken yerler pek çoktur. Kamâlizm, inana damga vurarak kalkınmış değildir, inanı gönülleri kazanarak yaratmış ve yükselttiği için yükselmiştir.³¹⁷

Naci Kasım'dan alıntıladığımız kısımda belirtilen hususlar, aslında lider kültürünün inşası açısından kullanılan araçların iyi bir özetidir. Bu açıdan Atatürk anıtları ve heykelleri kritik bir rol üstlenmişlerdir. Tekiner'e göre "(k)urucu elit kadro, kurtarıcının ve milli mücadelenin yüceliğini vurgulayacak olan anıtları Cumhuriyet ideolojisinin ve devletin bekâsının simgesi olarak tasavvur ediyordu.". Okuma-yazma oranlarının düşük olduğu dönemin Türkiye'sinde halka bu mesajı iletme için anıtlar-heykeller oldukça elverişli araçlardı.³¹⁸

Atatürk anıtlarının yapımına 3 Ekim 1926'dan itibaren başlanmış ve yapılan ilk anıt Sarayburnu Parkı'nda yer alan ve Heinrich Krippel'e ait olan Sarayburnu Atatürk Anıtı olmuştur. Ülkenin çeşitli yerlerinde yapılmaya devam eden anıtlar, ülkede yetkin heykeltıraşların henüz bulunmaması gerekçe gösterilerek Heinrich Krippel, Pietro Canonica, Anton Hanak ve Joseph Thorak gibi yabancı sanatkârlara yaptırılmıştır. Atatürk'ün vefatına kadar bu heykeltıraşlar tarafından on bir Atatürk anıtı yapılmıştır. Bunlardan Pietro Canonica tarafından yapılan büst ise Atatürk tarafından beğenilmiş ve çoğaltılarak 1928-1930 yılları arasında ülkenin birçok yerine dağıtılmıştır. Büst, "Büyük Kurtarıcı'nın sembolü" olarak bürolarda,

altına almak isteyen territorial iktidarın bir karşı hamlesi olma boyutu da taşır. Bu yönüyle ideolojik iktidarın bir parçasıdır.

³¹⁷ Şeref Aykut, **Kamâlizm (CHP Programının İzahı)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 9-10

³¹⁸ Aylin Tekiner, **Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 67.

okullarda, evlerde yerini almış ve Türkiye’de çoğaltılan ilk Atatürk büstü olmuştur.³¹⁹

Krippel tarafından yapılan ilk Atatürk Anıtı’nda, Atatürk sivil kıyafetler içerisinde yer almasına karşın, dönem boyunca yapılan heykellerde sivil kıyafetli Atatürk anıtları azınlıktadır. Bu durumun, Tekiner’in belirttiği gibi anti-sivil bir tutumun³²⁰ göstergesi olarak değerlendirilmesi zor olsa da, Atatürk’ün “Milli Kahraman” ve “Kurtarıcı” yönünün öne çıkarılmak istendiği söylenebilir. Atatürk’ün bu yönleri de zaten karizmasının halk nezdindeki en güçlü kaynaklarıdır.

Atatürk döneminde yapılan anıtlarda kişi olarak Atatürk’ün neredeyse tek figür olduğunu da belirtmek gerekir. Resim alanında devrim ve öndere özgülenmeyen eserler anıt alanında tamamen bu alana özgülenmiştir. Atatürk’ün sağlığında Meçhul Asker Anıtı (1925) ve Menemen Şehit Kubilay Anıtı (1932) dışında Atatürk’ü konu almayan bir anıt yapılmamıştır.³²¹

Çoklu figürlerin yer aldığı bir anıt olması açısından Taksim Cumhuriyet Anıtı’na da ayrıca değinmek gerekir. Anıt, Ali Hadi Bara ve Sabiha Bengütaş’ın asistanlığında P. Canonica tarafından yapılmıştır (1928). Anıtta Atatürk’ün dışında İsmet [İnönü], Mareşal Fevzi [Çakmak] ve Sovyet Generalleri Frunze ve Vorosilov ile sivil kıyafetli diğer insanlar yer almıştır. Eser, modern Türkiye’yi simgeleyen öğeler içerirken, “Osmanlı’yı imleyen pek öğeyle bir karşıtlık ilişkisi” içerisinde yapılmıştır. İnönü ve Çakmak’ın Atatürk’ün yanında yer alması anlamlıdır. Çünkü dönem boyunca adı Atatürk’le birlikte en çok anılan iki isim İnönü ve Çakmak’tır.³²²

1930’larda ekonomik buhran, SCF’nin kurulmasıyla siyasî muhalefetin güçlü olduğunun anlaşılması ve Menemen İsyanı gibi olayların etkisiyle bir “ideolojik

³¹⁹A.g.e., s. 68-70 ve 79.

³²⁰A.g.e., s. 77.

³²¹A.g.e., s. 67, 77, 85.

³²²İnönü’nün bu bakımdan açıkça önde olduğunu belirtmek gerekir. Atatürk’le en çok yan yana anılan isim, İnönü’yü, hatta bu iki kişi sıklıkla birlikte anılmaktaydı. Bu şekilde anılma, İnönü’nün başbakanlıktan alınmasına kadar devam ettiği için, Atatürk’ün söz konusu durumdan bir rahatsızlık duymadığı anlaşılıyor. 1935’teki parti-devlet birleşmesinden sonra ise, bu gelişmeye uygun olarak üç kişinin portreleri 1936’dan itibaren parti binalarına ve Halkevleri’ne gönderiliyordu: Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan İnönü ve Genel Sekreter Şükrü Kaya. Bkz. **BCA** 490.1.0.0.3.13.11; **BCA** 490.1.0.0.978.792.1; **BCA** 490.1.0.0.4.18.7. Yurt bilgisi kitaplarında ise devlet protokolü vardır. Atatürk’ün ardından sırası değişebilmekle birlikte Başbakan ve Meclis Başkanı’nından bahsedilmektedir. Örn. bkz. Kazım Sevinç, **Türk Yavrularına Yurt Bilgisi**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1931-1932, s. 37-38 ve Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı], **Yurt Bilgisi: Atatürk Dönemi Ders Kitabı**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 42.

tahkimat” ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1930-1935 seneleri arasında 1926-1930 döneminde yapılan Atatürk anıtlarından iki kat fazla anıt yapılması, Tekiner’e göre, bu duruma paraleldir.³²³ 1930’lar anıtsal mimari açısından da bir yükselişe konu olmuştur. Bu, yarışan rejimlerle ilgilidir. Schivelbusch şu örneği vermektedir:

“Fransız Cumhuriyeti eski Tracodéro Sarayı’nı yıkıp, yerine neoklasisist üslupta anıtsal bir yapı olan Palais de Chaillot’u, Sovyetler Birliği ve Almanya’nın temsili yapıları tarafından çevrelenmiş biçimde, merkez eksenin birleşme noktası üzerinde inşa ederek kendini ve böylece liberal demokratik dünyayı, meydanı diktatörlüklere bırakmak istemeyen, hatta tam aksine onlardan aşağı kalır yanı olmayan bir anıtsallıkla, ötekileri kenarlara iterek, merkez üzerinde hak iddia eden bir güç olarak sunmuştu.”³²⁴

Türkiye için uluslararası bir yarış söz konusu değildi. Ülkedeki ideolojik iktidarın korunması ve sürdürülmesi için sınırları aşan ideolojilere karşı kendi ideolojik konumunu tahkim edecek yapılara ihtiyaç duyuluyordu. Devrimin ve önderinin sembolleştirilmesi, bu bakımdan önem kazanmıştı ve ortaya çıkan yanıt, bu çerçevedeydi.

Değinilmesi gereken bir başka konu, Soyadı Kanunu’nun çıkmasıyla Mustafa Kemal’in Atatürk soyadını almasıdır. Bu soyad, sadece Mustafa Kemal’e özgülenmiş, akrabaları bu soyadı kullanamamışlardır. Bu sebeple kız kardeşi Makbule’nin soyadı Atadan’dır. Atatürk bir öğretmen ve baba olarak davranmaktan hoşlanıyordu; ancak Atatürk soyadı sadece “baba” figürüne gönderme yapmamaktaydı. Ata, soy ile ilgili bir göndermeye sahipti.³²⁵ Dolayısıyla Mustafa Kemal’e Ergenekon Destanı’ndaki Prens Açına gibi Türklerin soy atası niteliğini haiz, çok daha güçlü, efsanevî çağrışımlara sahip bir soyad verildiğini söylemek gerekir. Bu da Mustafa Kemal’in ulusun tarihinde unutulmaz bir konuma yerleşmesinde önemli bir sembol oluyordu.

³²³ A.g.e., s. 111-113.

³²⁴ Schivelbusch, a.g.e., s. 13.

³²⁵ Andrew Mango, **Atatürk: Modern Türkiye’nin Kurucusu**, Çev. Füsün Doruker, İstanbul, 2004, s. 571.

Atatürk, sağlığında bir lider, bir kamusal figür olarak rakipsizdi.³²⁶ Basında ondan sonra en çok anılan lider-şef figürü, İnönü'ydü. İnönü'nün ve Atatürk'ün fotoğraflarına ve resmedilişlerine bakıldığında, Atatürk'ün sert ve son derece kudretli, İnönü'nün ise becerikli ve sevimli bir figür olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.³²⁷

Kültün sınırları da kültürün niteliği ve Atatürk'ün düşünceleri hakkında bize bir fikir verir. Öncelikle Atatürk'ün gerçek doğum tarihi bilinmiyordu. Atatürk, doğumu için Hitler yahut Stalin örneklerinde olduğu gibi kişisel bir kutlama günü de tasarlamamıştı. Bunun yerine bir bayram ilan edilecek olan kendisinin 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktığı günü, doğum günü olarak da benimsedi. Ulusun yeniden doğuşu olarak düşündüğü bu günü, kendisi için de bir yeniden doğuş olarak algılıyordu ve kendisi ile ulus arasında kurduğu özdeşlik bu şekilde de yansıtılıyordu. 19 Mayıs, Atatürk'ün doğum gününden ziyade onun merkezinde yer aldığı bir ulusal bayram günü niteliği kazandı.

İkinci olarak Atatürk'ün adının şehirlere verilmesi konusunda Sovyet önderleri Lenin ve Stalin örneklerinde olduğu gibi bir “enfasyon” yaşanmadı. 1954 baskısı Sovyet dünya atlasında Stalin'in adını taşıyan 59, Lenin'in adını taşıyan 99 yerleşim yeri vardı.³²⁸ İstanbul veya Ankara'ya Atatürk isminin verilmesi fikri ise bizzat Atatürk tarafından geri çevrilmişti.³²⁹

³²⁶ Kült inşası çabalarında yine de şuna dikkat etmek gerekmektedir. CHP o sırada güçlü bir parti olmadığı gibi, devletin altyapısal iktidarı da güçlü değildir. Dolayısıyla bu çabaların ne kadarının halka ulaştırılabildiği tartışmalıdır. Okuryazarlığın düşük olmasından ötürü yazılı materyalleri okuma oranı da düşük olacağından, kültür inşası bakımından bu açılardan da sınırlar olduğunu belirtmek gerekir. CHP'nin bir parti olarak güçlü olmayışına ilişkin bkz. Berk Esen, “Nation-Building, Party-Strenght and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective, *Turkish Studies*, (15.4), 2014, s. 600-620.

³²⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu da 1970'de yayımlanan bir makalesinde aynı tespiti yapar, sebep olarak da sanatkarların yetersizliğini gösterir: “(...) ne yazık ki, bir takım acemi sanatkarlar O'nu resim olarak, heykel olarak kendi Büyük Adam anlayışlarına göre iddialı, kibirli bir Devlet Başkanı ya da sert, keskin bakışlı bir kumandan halinde şekillendirmişlerdir.” Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 134.

³²⁸ Plaggenborg, *a.g.e.*, s. 251.

³²⁹ Tekiner, *a.g.e.*, s. 52. Atatürk ve İnönü'nün isimlerinin kentlere verilmesi konusunda dileklerde bulunulmuştu. Örneğin Muğla İkinci Okul 5. Sınıf öğrencileri, kentlere “Atatürk ve İnönü adlarının verilmesi için yalvarıyorlardı”. İzmir'e de Atatürk adının verilmesi talepleri arasındaydı. Öğrenciler, 1936'da Recep Peker'e hitaben yazdıkları dilekçede şöyle demekteydiler: “Ünlü (Atatürk) Eşsiz (İnönü) adları yarın kaybolacak okul adlarına değil; Yüzlerce yıl ölmeyecek olan; Yokdan var ettiğiniz kentlerin adının konmasını candan diliyoruz. Neden? yeni baştan dirlik bulan, erkinlik savaşının yaralı İZMİRİ niçin bir (ATATÜRK) Adını taşıması. (D)ileğimizin kabul olduğunu görmek biz cumhuriyetin (ATATÜRK) çocuklarına ne mutlu? Sevgilerimizi candan sunarız.” Emekli bir Erkan-ı Harp Kaymakamı olan Ş. Öztürk de 1935'te CHP Başkanlığı'na hitaben yazdığı dilekçede,

Üçüncü olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun dikkatli gözleminde belirttiği hususa değinmek gerekir. Atatürk, kuşkusuz halka görüşlerini anlatmak konusunda üzerine çalışmış olduğu hitabet sanatından yararlanıyordu; ancak kitlelerin önünde ve gösterişli ortamlarda uzun konuşmalar yapmak gibi yöntemler izleyen biri değildi.³³⁰ Önderlik ettiği çeşitli devrim ve reform hareketlerinde halkla bizzat temasa gelmiş, güçlü bir hitabetle değişikliklerin gereklerini anlatmıştı ve bu konuda önceden iyi bir hazırlık yaptığı konuşma metinlerinden anlaşılmalıdır. Ancak konuların salt retorik düzeyinde ele alınması gibi bir tarzı yoktu. Devrimci hedefleri esas almıştı ve hitabeti bu amaçlarla sınırlı olarak kullanıyordu. Bu yüzden milliyetçi veya dinî bir retoriğe başvurarak kitleleri seferber etmeyi amaçlamadı.³³¹ İçeride paramiliter nitelikli bir teşkilat yapma; dışarıda ise yayılma amacı gütmeyen yeni rejim için bunlar gereksiz görülmüş olmalı. Atatürk, kitlesel coşku üzerinden hareket eden bir lider olmayı değil; yeni rejimin gereklerini halka anlatmaya çalışan bir öğretmen-lider olmayı tercih etmişti. O, hitabet üzerinden duyguları coşturarak kitleleri cezbetmeyi amaçlamıyordu. Bu yolu “sokak politikası”³³² olarak adlandırıyordu. Çok partili hayat ve dolayısıyla seçimlerin olmayışı da bu tür organizasyonlara duyulan gereği azaltıyordu. Kitle iletişim araçlarıyla ilgili teknik imkânsızlıklar da bir başka kısıttı³³³; ama bu olanaklar daha güçlü olsaydı bile Atatürk'ün Hitler ya da Roosevelt'in yaptığı gibi uzun radyo konuşmaları³³⁴ yapacağını varsaymak zordur. Dolayısıyla Atatürk'ün ulusla özdeşleşme gayesi onun kitlelerin içinde var olan bir politikacı olmasını beraberinde getirmedir.

artık yeni bir şehir olan Ankara'nın Ankara adıyla anılmaya devam edilmesinin doğru olmadığını, şehre onu yeniden kuran kişinin adının verilmesi gerektiğini ve bu sebeple Atatürk adının sonuna eklenecek öz-Türkçe bir ekle yeni bir kent adının mesela Atatürk-kent adının verilebileceğine dair görüşünü iletiyor, buna yönelik olarak Ankara Belediyesi'ne bir teklif yaptığını ekliyor ve bu yönde belediyeye emir verilmesini diliyordu. Çeşitli vatandaşlarca Ankara'ya Gazi Mustafa Kemal ve Gaziyuva adlarının verilmesi gibi teklifler de yapılmıştı. Bkz. **BCA** 490.1.0.0.502.2018.1.

³³⁰Karaosmanoğlu, **Atatürk**, s. 49, 81.

³³¹ Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 112; Plaggenborg, **a.g.e.**, s. 242-243, 265.

³³² **ASD II**, s. 235.

³³³ Plaggenborg, **a.g.e.**, s. 28.

³³⁴ Schivelbusch, **a.g.e.**, s. 68-86.

3.1.3. Lider Kültünün Ortaya Çıkış Nedenleri

20. yüzyılın ilk yarısı, karizmatik liderlerin/liderliğin ortaya çıktığı bir zaman dilimidir. Önder figürü, büyük bir önem kazanmıştır.³³⁵ Bunun liberal demokrasinin aksaklıklarından ve sorunlarından yılmış kitleler için bir çıkış yolu olarak düşünüldüğü yönünde yorumlar vardır.³³⁶ Bu yorum, Avrupa için düşünüldüğünde doğrudur ve faşist rejimlerin yükselişinde bu faktörü dikkate almak gerekir. Türkiye örneğinde bakıldığında ise Rusya ile Türkiye'nin bu konuda birbirlerine daha yakın oldukları düşünülebilir. Her iki ülkede de normal şartlar altında pek popüler olamayacak rejimler, karizmatik liderliğin etkisiyle daha kolay kabul ettirilebilmiştir. Her iki ülkede de faşizm ve nasyonsosyalizm gibi akılcılığa karşıt değil; bilakis akılcılığa çok büyük yer veren ideolojiler resmî ideoloji konumuna yükselmişlerdir. Dolayısıyla lider kültürünün ortaya çıkışıyla ideolojinin irrasyonel arka planının pek bir ilişkisi yoktur. Daha ziyade toplumun kültürel geri kalmışlığının ve hükümdara endeksli bakış açısının ve rejimin otoriter niteliğinin -SSCB için totaliter demek daha doğru olacaktır- etkilerinden söz etmek mümkündür. Çara ya da padişaha büyük bir kudret ve hatta kutsiyet atfeden insanların, karizmatik önderlikle yeni rejimlere kazandırılması hesaba katılmış olabilir.³³⁷

Kült inşasının kolektif bir faaliyet olarak ortaya çıkması, ulusun kurtuluşu ve modernleşmesi konusunda güçlü bir lider figürü arayan Türk entelijansiyasının duygu ve düşünce dünyasıyla da ilgilidir. Daha önce ifade edildiği gibi kariyerizmin de bu konuda bir faktör olduğu açıktır; ancak olguyu bununla sınırlamak kanımızca hatalı olur. Örneğin Ziya Gökalp'in -Atatürk dönemini çok kısa bir süre göreceksin olsa da- düşüncesinde dâhilerin önemli bir yeri vardı ve Talat ile Enver'i dâhi örnekleri olarak gösteriyordu.³³⁸ Türk aydınının temel bir sorusu olan "devleti kurtarma"yı gerçekleştirecek, dâhi bir millî kahraman beklenmekteydi. İstiklal Harbi'nin başarıya

³³⁵ SSCB'de Lenin ve Stalin için *vojd*, İtalya'da Mussolini için "duce", Almanya'da Hitler için "führer" sıfatları kullanılıyordu ve bunların hepsi de "önder" demektir. Bkz. Plaggenborg, **a.g.e.**, s. 231.

³³⁶ Gentile, **a.g.m.**, s. 224-225.

³³⁷ Bu konuda Stalin örneği için bkz. Sarah Davies, "Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s", **The Leader Cult in Communist Dictatorship: Stalin and the Eastern Bloc**, ed. Balazs Apor ve diğerleri, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 30 ve 37.

³³⁸ Köroğlu, **a.g.e.**, s. 235, 284-285.

ulaştırılması ve gerçekleştirilmesi pek de kolay görünmeyen Batıcı ve Türkçü hedeflerin hayata geçirilmeye başlanması, aranan dâhi millî kahramanın sonunda ortaya çıktığını gösteriyordu.³³⁹

Rejimlerle birlikte önder figürlerinin de yarışma halinde oluşu, bu açıdan değerlendirilmesi gereken bir diğer faktördür. Özellikle otoriter ve totaliter rejimlerde lider figürü daha ön plandadır. Birçok ülke, kendi rejimine, hâkim ideolojisine ve toplumsal özelliklerine göre bu yarışta bir cevap üretmiştir. Türkiye’de ortaya çıkan modeli ise ana hatlarıyla yukarıda ele aldık.

Bu modelin şekillenmesinde, Atatürk’ün şahsî görüş ve inançlarının etkili olduğunu da saptamak gerekir. Atatürk’ün bireyin öncelikle ulusa ve onun aracılığıyla insanlığa hizmet ederek ölümsüzlüğe erişeceği, büyük davaların çözüme kavuşturulması için kudreti ve görüşlerinin isabeti tartışılmaz bir önderin gerekliliği yönündeki inanç ve kanaatleri, kendi tarihsel rolüne ilişkin özalgısı, lider kültürünün oluşumunda belirleyici bir etkiye sahip olmuştur.

Bu noktada lider kültü ile kurumsallaşma arasında var olan çelişkinin giderilmesine dair Huntington’ın görüşleri de önemlidir. Diğer lider kültürleri, kendileriyle beraber ya da bir süre sonra ortadan -temsil ettikleri rejim ve ideoloji de dâhil olmak üzere- kaybolmuşlardır. Dolayısıyla çift yönlü bir yıkım ortaya çıkmıştır. Burada Kemalizm ve Atatürk istisnai bir niteliğe sahiptir. Huntington bunun sebebini şöyle açıklar:

“Kurum yaratma durumunda olan kişi, bu iş için kişisel iktidara muhtaçtır; fakat, kişisel iktidardan vazgeçmeden de kurum yaratabilmeye imkân yoktur. Bu dilemin (dilemma) çözülmesi kolay değildir. Bunu ancak, ender bir siyasal ustalıklarla, ender bir amaca bağlılık duygusunu kendinde birleştirmiş liderler yapabilir. Aşağı yukarı yirmi yıl süreyle kişisel iktidarını devam ettirebilmiş, önemli modernleşme reformlarını gerçekleştirebilmiş ve kendi ölümünden sonra devlet yönetimini devam ettirecek bir siyasal kurum yaratabilmiş olan Mustafa Kemal, bu güç işi başarmıştı. Atatürk, çağımızdaki modernleştirici liderlerden çoğu için bilinçli bir model olmuştur; fakat öyle görünüyor

³³⁹ Örneğin Atay, Atatürk’ün ölümü ile elde edilen kazanımların ortadan kaybolmasından endişe duyduklarını yazar. 1924’e gelindiğinde Mustafa Kemal’in millî kahramanlık ve liderlik otoritesinde bir zayıflama başladığını; oysa kurmaya başladığı yeni düzenin devam edebilmesi için onun uzun yaşamasından başka bir çare olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Atay, **a.g.e.**, s. 439.

ki, onun başarısını, bu liderlerden pek azı tekrarlayabilecek, belki de hiçbiri tekrarlayamayacaktır.”³⁴⁰

Gerçekten de Kemalist rejim göreceğimiz üzere liderin ölümüyle yıkılmamış; rejimin kurucusu aleyhine Stalin örneğinde olduğu gibi bir kampanya da başlamamıştır. Ancak paradoksal görünen bir şekilde, kurumsallaşma sonucu lider kültü ortadan kalkmamıştır. Kısacası modelin başarısı, çift yönlü işlemiştir.

Sonuç olarak Türkiye’de ortaya çıkan modelin dünya tarihi içinde değerlendirilmesi gerekir. Ancak bu, ülkenin kendi özgül şartlarını dikkate almak kaydıyla yapılmalıdır. Dünyada o dönemde ortaya çıkan çeşitli örneklerle benzerlik bulmak mümkündür ve bu karşılaştırmalar kavrayışımıza bir derinlik katar; ancak lider kültürünün ideoloji içindeki işlevi ve kaynaklandığı toplumsal şartlar benzer görünen uygulamaların farklı yönelimlerini ıskalamakla sonuçlanabilir. Kemalizm’de lider kültürünün yukarıda işaret edilen sebepler ve gayelerle ortaya çıktığını düşünüyoruz.

3.2. Cumhuriyet Devrimi ve Cumhuriyetçilik

Osmanlı döneminde, daha önce açıklandığı üzere, cumhuriyet konusu ele alınmış, hatta diğer yönetim biçimleri karşısındaki üstünlükleri üzerinde de durulmuş; fakat cumhuriyet, Osmanlı İmparatorluğu için uygun bir yönetim biçimi olarak kabul görmemişti. Kılıçzade Hakkı’nın “Pek Uyanık Bir Uyku” başlıklı “ütopik” mahiyetteki makalesinde görüldüğü üzere, cumhuriyet yönetimi radikal Batıcılar tarafından bile savunulmamıştı. Dolayısıyla Osmanlı döneminde cumhuriyetçi diye adlandırılabilir bir hareketten -siyasî ya da entelektüel- söz etmek mümkün değildir. Birincil kaygısı imparatorluğun dağılmasını önlemek olan bir aydın kesiminin cumhuriyet idaresiyle fazlaca ilgilenmemesi de enteresan olmamaktadır. Bununla birlikte, cumhuriyet idaresinin teorik temellerini hazırlayan gelişmeler de mevcuttu. Öncelikle imparatorluğun kurtuluşunu siyasî modernleşmeyle koşut gören bir aydın kesimi vardı. Dahası, bu aydınlar, halk hâkimiyetinin ve meclisin ülkeyi parçalamayacağını; aksine, ülke bütünlüğünü

³⁴⁰Samuel Huntington, “Siyasal Gelişme ve Bozulma”, Çev. Ergun Özbudun, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/337/3439.pdf> Erişim tarihi: 11 Kasım 2014.

korumaya hizmet edeceğini iddia ediyorlardı. Osmanlı-Türk entelektüellerinin bir kesimi de “Fransız İhtilal-i Kebiri”nin getirdiği düşüncelerden bir hayli etkilenmişti: Fransız Devrimi’nin milliyetçilik ve hürriyetçiliğin yanı sıra cumhuriyetçiliği de bir siyasal ilke olarak beraberinde getirdiği bir sır değildir. Öyleyse siyasî hayata etki eden cumhuriyetçi bir akım mevcut olmasa bile, bir cumhuriyet idaresinin kuruluşu, entelektüel açıdan tam bir boşlukta da değildi. Yapılanları halkın isteğine dayandırmak, dünyada kamuoyunun ve kitle siyasetinin yükselişine koşut olarak Osmanlı’da da güç kazanan bir eğilim olmuştu. İttihatçılar da halkın isteğinin modern siyasette kazandığı önemin farkındaydılar. 23 Ocak 1913’te gerçekleşen Babîali Baskını sırasında Sadrazam Kamil Paşa istifaya zorlanınca, istifa mektubuna durumu tarif etmek için yazdığı “cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine...” ifadesi Enver tarafından yeterli bulunmamış, “cihet-i askeriye”nin yanına “ve ahaliden” diye eklemeye bulunması istenmişti.³⁴¹ Bardakçı, İttihatçılar arasında mutlaka cumhuriyetçiler olduğunu ve söz konusu dönemde cumhuriyet söylentilerinin her zaman gündemde olduğunu belirtiyor.³⁴² Şevket Süreyya Aydemir ise Enver’in, savaşın zaferle kazanılması durumunda Osmanlı hanedanının yerinin “münhal” kalacağını düşündüğünü Enver’in ifadelerine dayanarak aktarıyor.³⁴³ Enver’in savaşı kazanmanın getireceği prestijle hanedanı değiştirip başa geçmek fikrinde olduğu anlaşılıyor.³⁴⁴ Burada, kuşkusuz sadece Enver’e ait olmayan bir görüşün, yani hanedan mensuplarının küçümsenmesinin ve gereksiz görülmesinin varlığı önemlidir. Enver’e göre taht, “yaşı geçmiş, kapalı saray duvarları içinde tükenmiş insanlar(a) herhalde bırakılamazdı”.³⁴⁵ Bu psikolojik zemin, yani yeni yetişen elitin kendisini saraydaki mevcut ve müstakbel yöneticilerden üstün görme hali, Mustafa Kemal’in sözlerine de daha radikal versiyonuyla yansiyacaktı.

Belirtmek gerekiyor ki İttihatçılar arasında ve Mustafa Kemal’in kafasında gerçekten cumhuriyet fikri vardysa bile ne zamandan beri böyle düşündükleri hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Zira imparatorluğun sonuna kadar bu

³⁴¹ Mango, **a.g.e.**, s. 147.

³⁴² Murat Bardakçı, **Şahbaba: Osmanoğulları’nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin’in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 53.

³⁴³ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa (1914-1922)**, Üçüncü Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 388.

³⁴⁴ Bkz. Bardakçı, **a.g.e.**, s. 54.

³⁴⁵ Aydemir, **Makedonya’dan Ortaasya’ya...**, s. 388.

konudaki fikirlerini entelektüel ya da siyasi zeminde ifade etmemişlerdi. Bununla birlikte birer cumhuriyet olan ve oldukça kısa süren, 1913'te kurulan Batı Trakya Geçici Hükümeti ile 1919'da kurulan Güney-Batı Kafkasya Geçici Hükümeti'nin, İttihatçılarca örgütlenmesi, bu fikre hiç de yabancı olmadıklarını gösteriyor.³⁴⁶ Mustafa Kemal'in ise I. Dünya Savaşı bitmeden hemen önce tepeden gelecek bir inkılâpçı hamleyle büyük bir sosyal dönüşüm gerçekleştirmeyi planladığını anlıyoruz.³⁴⁷ Ancak bu inkılâbın cumhuriyet yönetimine geçişi kapsayıp kapsamadığı hakkında net bir fikre sahip olmamızı sağlayacak verilerden yoksunuz. Yine de, böylesi radikal bir değişimi gerçekleştirmek için en yüksek mevkiye gelmek gerekeceği açıktır. Enver Paşa'nın görüşleriyle karşılaştırıldığında ilginç olacak bir şekilde, savaşın mağlubiyetle sonuçlanması da Osmanlı hanedanının durumunu sorgulanır hale getirecekti. Öncelikle savaş bittikten sonra anlaşılmaya başlanmıştı ki, imparatorluğu kurtarmak mümkün olmaktan çıkmıştı. İkinci olarak sarayın mağlubiyet karşısında aldığı tutum, özellikle yükselen elitin zihnindeki olumsuz imgesini daha da besledi ve bunu halka benimsetmesini kolaylaştırdı. Mustafa Kemal kendine duyduğu güvenle, savaş sonrasında uygun bir barış yapabilmek adına mutlaka önemli bir görev almak istiyordu; ama bu mümkün olmadı. Öncelikli gündem maddesi olan “devletin kurtuluşu”nun İstanbul'da çözüme kavuşturulma olasılığı Mustafa Kemal'e göre kalmamıştı. Onun, Anadolu'ya geçme kararı vermesiyle birlikte artık rejim değişikliği konusunda çok daha berrak bir doğrultuya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Ankara'da kurulacak olan meclisi bir “Kurucu Meclis” olarak adlandırmak istemesi bunun açık işaretiydi ve o kadar öyleydi ki bu ifadenin çağrışımlarından doğacak sakıncalardan ötürü bu fikre itiraz gelmiş ve fikir kabul görmemişti.³⁴⁸ Cumhuriyetçilik, henüz hiç popüler değildi. Hanedana olan bağlılıktan ötürü, rejim değişikliği çağrıştıran bir ifadeye karşı doğacak tepki, İstiklal Harbi için gerekli olan halk desteğini tehlikeye düşürebilirdi. Bununla birlikte, Mustafa Kemal'in savaş sırasında tam bir devrimci stratejist olarak davrandığı anlaşılıyor. Daha sonra bizzat açıklayacağı üzere, rejim değişikliğine

³⁴⁶ Bu konuda bkz. İbrahim Şirin, “İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkate-î Milliyesi'ne”, **Journal of History Studies**, Volume 6, Issue 2, 2014, s. 125-142.

³⁴⁷ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 2 (1915-1919), s. 188.

³⁴⁸ Atatürk, a.g.e., s. 287-288.

giden yolu çok dikkatli bir şekilde açmış görünmektedir. Bunu yaparken, gerekli taktik geri adımları atmakta fazla tereddüt etmediği, yazışmalarında ortaya çıkmaktadır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu kendisine siyasi temel kabul eden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun halkçılık çerçevesinde yürüyüşü, Erzurum’da kurulmuş bulunan Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti’nin tepkisine neden olmuş ve cumhuriyete doğru gidilme tehlikesinden endişe duyulduğu, Karabekir’e, cemiyetin başkanı olan Hoca Raif Efendi tarafından iletilmiştir. Bu bilgi, milli birliğe ihtiyaç duyulan bir dönemde fırka ayrılıklarına meydan verilmemesi ve rejime dair konuların yetkili bir kurucu mecliste konuşulması yönündeki ek tavsiyelerle Mustafa Kemal’e iletilmiştir. Mustafa Kemal ise verdiği cevapta, cumhuriyete doğru gidildiğine dair düşüncenin bir vehimden ibaret olduğunu ve saltanatın devam edip Türkiye’nin başında bir “halife-i İslam” bulunacağını belirtmiştir.³⁴⁹ Bu yazışmanın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edildikten sonra ortaya çıkmış olması anlamlıdır. Zira anayasal metin niteliğindeki bu kanunun birinci maddesi “Hâkimiyet bilâkayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.” gibi radikal bir hüküm içeriyordu. Kanun’un 4. maddesine göre ise “Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehap âzadan mürekkep”ti.³⁵⁰ Kanun’da hilafet ve saltanata hiç gönderme yapılmaması, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti’ni endişelendiren bir husustu; Karabekir ise halk tarafından yapılacak seçimlerin memleketin ihtiyaç duyduğu yenilikleri kavrayamayacak muhafazakârların yönetime gelmesiyle sonuçlanacağına dair endişelerini belirtiyordu.³⁵¹ Mustafa Kemal’in bu noktadaki stratejisi, fikirlerini açıklıkla ifade etmemek konusunda bir tedbirlik ve meclis içerisinde kendine bağlı ayrı bir grup oluşturarak iktidarını arttırmak şeklinde oldu. Bununla birlikte onun yeni bir Enver Paşa olması korkusu en yakın arkadaşlarında bile bulunuyordu.

Vahideddin ve Damat Ferit Hükümetlerinin Milli Mücadele karşısındaki tutumu, Meclis’te Vahideddin aleyhine güçlü bir havanın oluşması konusunda etkili oldu ve Mustafa Kemal, Vahideddin’i henüz savaş devam ederken Meclis’te “hain”

³⁴⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 1084-1093; **Atatürk’ün Tamim, Telgraf...**, s. 406.

³⁵⁰ Kili ve Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 105.

³⁵¹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 1088 ve 1090.

olarak niteledi.³⁵² Savaş sona erdikten sonra Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine hem Ankara hem İstanbul hükümetlerinin temsilcilerinin davet edilmesi ve İstanbul Hükümeti'nin takındığı tutum, saltanatın kaldırılması için Ankara'da uygun bir zemin oluşturdu ve 1 Kasım 1922'de saltanata son verildi.³⁵³ Ancak Halifelik henüz kaldırılmış değildi ve Vahideddin'in ülkeyi terk etmesinden sonra Osmanlı hanedanından Abdülmecid, halife oldu. Mustafa Kemal, Vahideddin'in şahsına yönelmiş kızgınlığı kralların-padişahların kendi şahsi çıkarlarını düşünme konusundaki genel eğilimleriyle eşleştirerek tepkiyi hanedanın ve hanedan yönetimlerinin tamamına yönlendirmeye çalıştı.³⁵⁴ İstiklal Harbi'nden sonra da cumhuriyet konusu Atatürk'ün bir yabancı gazeteciye verdiği demeçle alevlendi. Cumhuriyet'in ilanı ise, bilinçli olarak yaratılan bir kabine buhranına getirilen bir çözüm şekline sokuldu. Kamuoyunun durumu fazlaca yadırgamaması için bunun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kabul edilmiş maddelerin adının konmasından başka bir şey olmadığı ifade edilerek rejim değişikliği doğal ve zorunlu bir durum olarak gösterildi. Bununla birlikte Cumhuriyet ilan edildiğinde Rauf [Orbay], Refet [Bele] ve Ali Fuat [Cebesoy] gibi isimler İstanbul'da bulunuyorlardı.³⁵⁵ Cumhuriyet'e geçiş ve cumhurbaşkanlığı seçimi görece az sayıda vekilin oyuyla (158 oy) gerçekleşti. Böylece Cumhuriyet kurulmuş ve Mustafa Kemal de yeni devletin ilk cumhurbaşkanı olmuştu.³⁵⁶ Mustafa Kemal'e muhalif olanlar ve onun tek adamlığa doğru gittiğini düşünenler muhalefete geçtiler. Rauf [Orbay] ise daha önce belirtildiği gibi, bu kaygıları yansıtır şekilde, esas olanın hâkimiyet-i milliye olduğu ve Cumhuriyet'e geçişte acele davranıldığı yönünde, daha sonra kendisini epey zorda bırakacak bir açıklama yaptı. Laik bir Batıcı olduğu halde Hüseyin Cahit [Yalçın]

³⁵² Mustafa Kemal, bu ifadeyi 25 Eylül 1920 tarihindeki bir oturumda kullanmıştır. Bkz. Kazım Öztürk, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 297.

³⁵³ Baskın Oran, "1919-1923: Kurtuluş Yılları- Lausanne Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-Cilt 1 (1919-1980)**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 215-216. Eser bundan sonra kısaca TDP şeklinde yazılacaktır.

³⁵⁴ Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin...**, s. 158-159.

³⁵⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasî Hatıralar 2: Lozan'dan Cumhuriyete**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 31-33.

³⁵⁶ Cumhuriyet'e giden süreç, tartışmalar ve Cumhuriyet'in ilanı için bkz. Faruk Alp kaya, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 47-97. Cebesoy'a göre "Cumhuriyet taraftarları arasında da Gazi'ye karşı halifeyi rakip göstermek isteyenler olmuştu. Cumhuriyetçiler arasında bu yüzden ihtilâf çıkmamış değildi. Bu karışık vaziyet üzerine Gazi normal şekilde Cumhuriyetin ilanı meselesini bir tarafa bırakarak bunun emrivaki şeklinde Meclise intikal ettirilmesini terviç etmişti." Cebesoy, **Siyasî Hatıralar 2...**, s. 37-38.

dahi köşesinden hilafet ve şeriat savunusu yapmıştı.³⁵⁷ Halifeliğin Mustafa Kemal'in iktidarını kontrol edecek bir denge unsuru olarak düşünülmüş olması çok olasıdır. Ancak Mustafa Kemal az sayılacak bir zaman içinde bu konuda da radikal bir adım attı ve bu adımı atmasında da Halife Abdülmecid'in şaşaya önem veren tavırları oldukça uygun bir zemin yarattı.³⁵⁸ Hanedan mensuplarının Milli Mücadele'ye muhalefet edenlerle birlikte zorunlu olarak yurtdışına çıkarılan 150'ler listesinde yer almasıyla, yeni rejim, potansiyel bir tehditten de kurtulmuş oldu.³⁵⁹

Bu noktada kısaca, bir ilke olarak cumhuriyetçiliğin benimsenmesi ve cumhuriyetçiliğin mahiyeti konusundaki tartışmalara da değinmek gerekiyor. Kimi yazarlara göre cumhuriyetin kurulması bir ilke meselesi değil şartların ve iktidar mücadelesinin getirdiği bir tür zorunluluktaki³⁶⁰, benzer bir diğer yoruma göre de cumhuriyet idaresine geçiş ve Halifeliğin kaldırılması, İstanbul Hükümetlerinin ve hanedanın hamlelerine verilen pragmatik tepkiler sonucu gerçekleşmiş ve tamamen iktidar mücadelesi tarafından koşullanmışlardı.³⁶¹ Cumhuriyetçiliğin niteliği konusundaki bir görüşe göre ise halk egemenliğinin kabul edilmesi, egemenliğin kime ait olduğunu değil kime ait olmadığını gösteren anti-monarşist bir temele dayanıyordu.³⁶²

Mustafa Kemal'in, Cumhuriyet henüz ilan edilmeden önceki düşünce dünyasıyla ilgili bilgilerimiz, onun radikal bir sosyal değişim öngördüğünü ve bu inkılâbı gerçekleştirebilmek için iktidara gelmek istediğini gösteriyor. Bunun yanı sıra savaşın sonunda ülkenin kaderinin belirlendiği noktada da önemli bir pozisyonda bulunmak istiyordu. Bu, devlet idaresinin kötü olduğu ve bunun ancak kendileri gibi iyi eğitilmiş seçkinler tarafından düzeltilebileceği yönündeki Yeni Osmanlı-Jön Türk inancının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Ancak Mustafa Kemal'in, ez azından o zaman hâlâ politikanın merkezi konumundaki İstanbul'da yaptığı girişimlerin sonuçsuz kalmasından sonra, istediği radikal dönüşümün ve ülkenin kurtuluşunun

³⁵⁷ Topuz, a.g.e., s. 143-144.

³⁵⁸ Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin...*, s. 1174.

³⁵⁹ 150'liklerle ilgili olarak bkz. Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası: 150'likler, Tahrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı*, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

³⁶⁰ Suavi Aydın, "Türk Düşüncesinde Alman Etkisi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 9- Dönemler ve Zihniyetler*, Ed. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 947-948.

³⁶¹ Özoğlu, a.g.e., s. 9-14.

³⁶² Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, s. 98; Yahya Sezai Tezel, *Transformation of State and Society in Turkey*, Roma Publications, Ankara, 2005, s. 144.

mevcut sistemin içinden devam ederek gerçekleşmeyeceği konusunda bir görüş geliştirmiş olduğu anlaşılıyor.³⁶³ Burada dikkat edilmesi gereken nokta, devrimlerin her zaman iktidar mücadeleleriyle bağlantılı olduğu ve atılan adımların radikalizminin de bu mücadelelerle yakından ilişkili olduğudur. İktidar mücadelelerinden bağımsız hareket eden bir devrimci kadro düşünmek bir idealizmse, gerçekleşen devrimleri sadece iktidar mücadelelerine indirgemek de aynı idealizmi faydacılıkla birleştirmek kaydıyla ters yüz edip yeniden üretmek anlamına gelecektir. İdeoloji kavramıyla ilgili teorik kısımda açıklandığı üzere, ideolojilerin oluşumunun ve siyasal iktidar için yarışanlar tarafından benimsenmelerinin çıkar kavramına indirgenemeyecek bir karmaşıklık içinde belirdikleri söylenebilir. Mustafa Kemal'in ve taraftarlarının Batıcı-modernist, inkılâpçı, Fransız Devrimi'nden etkilenmiş fikrî arka planı, iktidar mücadeleleri ve dünyadaki siyasî değişimlerle etkileşim halinde olmuş ve bu etkileşim Cumhuriyet'in ilanı ve cumhuriyetçiliğin temel bir ilke olarak benimsenmesi süreçlerini belirlemiştir. Gerçekten de I. Harp bittiğinde imparatorluklar çökmüştü ve cumhuriyet rejimine doğru bir yöneliş vardı.³⁶⁴ Nitekim bu değişim Ankara'daki inkılâpçılar tarafından da görülüyordu. 7-8-9 Mart 1921'de Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanmış "Sağdan Sola Doğru" başlıklı bir dizi yazıda, dünyanın sola doğru ilerlediği söylendikten sonra Türkiye'nin nereye doğru yöneleceği sorulmakta ve "(h)erhalde sağa değil" diye cevap verilmektedir. Sola yönelimde de en fazla siyasî yöne ağırlık verildiği görülüyor: "Şüphe yok, insanlığın düşünüş tarzı, çok derin ve esaslı bir inkılâp devresindedir. Bir taraftan krallar, imparatorlar, sağ kanatta merkez partileri ve mutlakiyet parlamentoları zayıflıyor, diğer taraftan sosyalistler, hak taraftarları, halkçılar kuvvet kazanıyor."³⁶⁵

Cumhuriyetçiliğin demokrasiyle ilişkisi konusunda bir sonraki başlıkta daha ayrıntılı açıklama yapılacak olmakla birlikte halk egemenliğinin, egemenliğin sadece

³⁶³ Söz konusu sürecin kısa ve iyi bir anlatımı için bkz. Stefanos Yerasimos, "Bir Kurtarıcının Doğuşu", **İstanbul 1914-1923**, Haz. Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123-138.

³⁶⁴ Huntington, "birinci uzun demokratlaşma dalgası"nın 1828'den 1926'ya kadar uzatıyor. Ancak 1922'den itibaren bir ters dalganın da başladığını kaydediyor. Bkz. Samuel P. Huntington, **Üçüncü Dalga: 20. Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çev. Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara, 2007, s. 11-16.

³⁶⁵ Hüseyin Ragıb, "Sağdan Sola Doğru", **Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları**, Çevrimyazı: Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 125-126.

kime ait olmadığını gösteren bir anti-monarşizm anlamında kullanıldığı düşüncesine de değinmek gerekiyor. Öncelikle burada birkaç ayırım yapmak gerekmektedir. İlk ayırım, cumhuriyetçiliğin, olumsuzladığı ve olumladığı hususlar bakımından iki noktada ele alınmasına ilişkindir. İkincisi de teorik kabulle pratikteki uygulama arasında yapılacak ayırımdır.

Osmanlı-Türk seçkinleri arasında halk hâkimiyeti ve millet hâkimiyeti kavramları zaten uzunca bir zamandır kullanılmaktaydı; ancak bu, hanedan yönetimine son verilmesini zorunlayan bir anlam taşııyordu. Mustafa Kemal'in millet hâkimiyeti ile hanedan yönetimine tamamen son verilmesi arasında kurduğu ilişki, 1923'te hâlâ radikal bir fikirdi ve bu kadar açıklıkla ilk defa kuruluyordu. Bu, cumhuriyetçiliğin olumsuzlama anlamındaki ilk ayağıydı. O dönemde Batı dünyası dâhil modern bir devlet idaresine ve topluma sahip ülkelerin birçoğunda cumhuriyet kurulmuş değildi. Bunun en bariz örneği dünyanın en güçlü devleti olan ve birçok aydının örnek olarak gördüğü İngiltere'ydi. Ancak Mustafa Kemal, milletlerin egemenliklerini ellerine aldıkları bir çağda, milletlerarası ilişkilerde "mankenlerden³⁶⁶ istifade"yi gereksiz görüyor ve bunun medeniyetin bir talebi³⁶⁷ olduğunu ileri sürüyordu.³⁶⁸

Atatürk'ün cumhuriyetçiliğin olumlama yönüne de büyük önem verdiği görülüyor.³⁶⁹ Atatürk, Türk milletinin kazandığı hızlı başarıları cumhuriyet idaresine geçilmesine bağlıyordu.³⁷⁰ Montesquieu'den etkilendiği anlaşılan bir yorumla, cumhuriyet idaresinin erdeme, saltanatın ise korkuya dayandığını ve dolayısıyla cumhuriyet yönetimleri erdemli ve namuslu insanlar yetiştirirlerken sultanlık

³⁶⁶ Krallar-sultanlar kast ediliyor.

³⁶⁷ Atatürk'ün düşüncesinde medeniyet kavramının çok önemli bir yeri vardır. Bu kavram, pek çok yerde insanlara iradesini dikte eden kişiselleştirilmiş/özneleştirilmiş bir şekilde kullanılır.

³⁶⁸ Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 179.

³⁶⁹ Atatürk'ün cumhuriyet yönetimine verdiği önemi Esendal'ın anılarında geçen bir hadisede de çok açıklıkla görebiliyoruz. Atatürk, cumhuriyet yönetimini sadece Türkiye için değil; genel anlamda, bir yönetim biçimi olarak olumlamaktaydı. Öyle ki, Rıza Pehlevi İran'da iktidara geldikten sonra, Esendal, Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi olarak, yeni yönetimi tanıma hususunda Ankara'dan onay istemişti. Fakat uzun bekleyişe karşın bu onay gelmemiş, Esendal'a yeni rejimin niteliği sorulmuştu. Esendal'dan ayrıca, Rıza Pehlevi'ye bir cumhuriyet yönetimi kurulmasını telkin etmesi isteniyordu. Bkz. Memduh Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 10.

³⁷⁰Kocatürk, **a.g.e.**, s. 179.

yönetimlerinin “korkak, alçak, sefil, rezil” insanlar yetiştirdiklerini belirtiyordu.³⁷¹ Ünlü hürriyet şairi Tefik Fikret’in bir dizesinden esinlenerek³⁷² Cumhuriyet’in “fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür” nesillere ihtiyaç duyduğunu belirtiyordu.³⁷³ Ona göre cumhuriyetin yalnız adı bile “fert hürriyetini aşıl原因an sihirli bir aşı”ydı.³⁷⁴ Cumhuriyet yönetiminin demokrasi ilkesinin de “en çağdaş ve mantıkî tatbikini”³⁷⁵ sağladığı fikrindeydi. Nitekim Atatürk dönemindeki parti programlarında cumhuriyet, millet egemenliğinin en iyi ve emin bir şekilde sağlandığı devlet yönetimi olarak tarif edilmiştir.³⁷⁶ Cumhuriyet, ayrıca “yeni hayat”ın müjdecisi ve güvencesi olmuştu.³⁷⁷ Cumhuriyet yönetiminde iktidar mevkiine gelenler, yalnız millete hizmet için oraya getirilmiş olup millete hesap verme konusunda lâubali davranamazlardı.³⁷⁸ Cumhuriyetle ilgili bu olumlayıcı, değer sistemini tanımlayıcı ifadeler liderlerin söylevlerinden ders kitaplarına değin uzanan bir kapsamda insanlara aktarılıyordu. Atatürk’ün cumhuriyeti olumlama konusunda belki de en belirleyici tavrı, zihninde uzun süredir taşıdığı büyük sosyal değişim fikriyle cumhuriyet idaresi arasında kopmaz bir bağ kurmasıydı.³⁷⁹ Bu ikisi ayrılabilir şeyler değildi artık. Cumhuriyet kavramının sembolik önemi çok güçlendirilmişti, pek çok kurumun başına cumhuriyet ibaresinin konulmasına büyük özen gösteriliyordu.³⁸⁰ Cumhuriyet, yapılan inkılapları sembolize eden bir çatı kavram ve ilke haline dönüşmüştü. Dolayısıyla cumhuriyetçiliğin Atatürk dönemindeki gelişimi ele alındığında her iki ayağa dair pek çok şey yapıldığı söylenebilir.

Ancak konu bu kadar sorunsuz ve çelişkisiz olarak gelişmiş değildi. Teorik olarak egemenliğin kime ait olduğu ve nasıl kullanılacağı 1924 Anayasası’nda açık

³⁷¹ **A.g.e.**, s. 180, 186.

³⁷² Bu dize, Rübâb-ı Şikeste adlı eserinin başında yer alır. Bkz. Tefik Fikret, **Rübâb-ı Şikeste [Târîh-i Kadim- Târîh-i Kadim’e Zeyl-Rübâb’ın Cevâbı-Doksan Beşe Doğru-Revzen-i Mahlû]**, Haz. Abdullah Uçman ve Hasan Akay, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2007.

³⁷³ **ASD II**, s. 179.

³⁷⁴ Kocatürk, **a.g.e.**, s. 186.

³⁷⁵ **A.g.e.**

³⁷⁶ Cumhuriyetçilik ilkesiyle ilgili yapılan bu tarifte, “Cumhuriyet’i her vasıta ile müdafaa etmek” görevi de bu ilkenin bir gereği sayılmıştır. Bkz. **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (1931)**, s. 31. ; **C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 59

³⁷⁷ Kocatürk, **a.g.e.**, s. 186-187.

³⁷⁸ A. Afetinan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 32.

³⁷⁹ Örn. bkz. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 186-189.

³⁸⁰ Hanioglu, **a.g.e.**, s. 183-184.

olarak gösterilmişti. Hâkimiyet kayıtsız şartsız millete aitti ve TBMM milletin yegâne gerçek temsilcisi olup millet namına egemenlik hakkını kullanırdı.³⁸¹ Ancak uygulamada egemenliğin kullanımında Atatürk'ün iktidar bakımından çok önde olduğu küçük bir elit grubun³⁸² gerçek anlamda söz hakkı vardı. 1921 Anayasası'nda egemenliğin kullanımıyla ilgili hükümle 1924 Anayasası'ndaki hüküm arasındaki fark, Tezel'in deyişiyle, halkın rızası tarafından fazla kısıtlanmaksızın radikal dönüşümlerin gerçekleştirilmek istenmesiyle bağlantılı görünmektedir.³⁸³ Bu bakımdan, cumhuriyetçilikle demokrasi arasında pratikteki sorunlu ilişkinin ayrıca ele alınması gerekiyor.

3.3. Kemalizm'de Demokrasiye Bakış: İdeal ve Pratik

Huntington, 1826'dan 1926'ya kadar devam ettiğini düşündüğü "Birinci Uzun Demokrasi Dalgası"na Türkiye'yi dâhil etmez. Aslına bakılırsa bu saptama bir bakıma sorunludur. Zira gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet dönemlerinde Türkiye'de önemli sonuçlar doğuran bir demokratikleşme hareketi mevcuttu. Mutlak bir monarşiden meşruti monarşiye, parlamentoya, seçimlere ve en sonunda da Cumhuriyet'in ilanına varan bir süreci bu dalganın tamamen dışında görmek pek mümkün değildir. Bu bakışı geliştirirken, ülkeleri, diktatörlük ile tam demokrasi arasındaki bir skalaya yerleştiren ve bu bağlamda demokrasiye geçişi bir süreç olarak ele alan Tilly ve Moghaddam'ın benzer teorik yaklaşımlarını göz önünde tutmak gerekiyor.³⁸⁴ Ancak, Türkiye'de demokratikleşme yönünde bir hareket var olmakla

³⁸¹ Kili ve Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 128.

³⁸² Erik Jan Zürcher, Kemalist elitler üzerine grup biyografisi mahiyetinde bir çalışma yapmıştır. Zürcher'e göre çekirdek lider kadroyu saptarken milletvekillerine ya da parti yetkililerine değil hükümet üyelerine bakmak daha doğru olacaktır; zira esas iktidar orada toplanmıştır. Zürcher, bu çerçevede, Harbiye, Tıbbiye ya da Mülkiye'de eğitim görmüş; Balkanlar, Ege Adaları ya da Batı Anadolu'da yer alan -dolayısıyla en gelişmiş- kentlerde yetişmiş, bu sebeple de zihniyet ve yaşam biçimi bakımlarından oldukça Batılılaşmış 37 kişilik bir çekirdek lider kadrosundan söz etmektedir. Zürcher'in listesinde yer alan isimler öncü isimlerin hemen hepsini kapsamaktadır; ancak örneğin, 1925'te vefat eden Süleyman Sırrı Bey'in dahil olduğu listede 1925-1929 seneleri arasında Milli Eğitim Bakanlığı yapmış ve icraatlarıyla oldukça iz bırakmış Mustafa Necati'nin yer alması önemli bir eksikliklerdir. Kemalist elit için bkz. Erik Jan Zürcher, "How Europeans Adopted Anatolia and Created Turkey, **European Review**, Vol: 12, No: 3, s. 379-394.

³⁸³ Tezel, **a.g.e.**, s. 144.

³⁸⁴ Charles Tilly, **Demokrasi**, Çev. Ebru Arıcan, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011; Fathali M. Moghaddam, **Diktatörlüğün Psikolojisi**, Çev. Hakan Kabasakal, 3P Yayıncılık, İstanbul, 2014.

birlikte, Türkiye, çağının koşulları çerçevesinde demokratik ülkeler arasında sayılabilir miydi ve demokrasiye bakış nasıldı?

Milli Mücadele, bir Meclis Hükümeti kurulmak suretiyle yürütülmüş, kararların meşruiyeti, milletin iradesini yansıtan, milletin temsilcilerinden oluşan Meclis'e dayandırılmıştı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, egemenliğin kullanımı konusunda son derece radikal hükümler içermekteydi: "Hâkimiyet bilâkayd ü şart milletindir. İdare usûlü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. İcra kudreti ve teşri (yasama) salâhiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder." (Madde 1 ve 2).³⁸⁵ Ancak daha önce ele aldığımız üzere, Başkomutanlık Kanunu ile Mustafa Kemal'e olağanüstü yetkiler verilmişti. 1924 Anayasası'nda ise egemenliğin kullanımıyla ilgili hükümlerde dikkate değer bir değişikliğe rastlanır. Artık, Anayasa'nın ilk maddesine göre, "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir." Ancak 4. maddedeki formülasyon bu kez bir nüans taşımaktadır: "Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup *Millet namına*³⁸⁶ hakkı hâkimiyeti istimal eder."³⁸⁷ Görülebileceği gibi 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesinden bahsedilirken, 1924 Anayasası'nda hâkimiyetin millet namına TBMM tarafından kullanılacağı belirtilmektedir. Maddenin formüle edilmesinde ilkinin doğrudanlığı yerine ikincisinin dolaylılığının tercih edilmesi, izlenecek hareket tarzını da açıkça gösteriyordu.³⁸⁸

Atatürk, o gün gelinen noktada, artık bir doğrudan demokrasi uygulamasının mümkün olmadığını düşünüyordu. Demokrasinin ancak temsilî bir şekli mümkündü. Dahası, Atatürk'e göre, kuvvetler ayrılığı ilkesi de meşrutî yönetimlere uygundu, orada milletin hâkimiyeti tam olarak tanınmamış, bu hâkimiyete ortaklar kabul edilmiş ve bu ortaklar arasında bir denge sağlamak üzere mezkûr ilke kabul edilmişti. Atatürk bu siyasî ilkeyi Montesquieu yerine yanlışlıkla Rousseau'ya atfetmiş ve Rousseau'nun hayatını incelediği kadarıyla, onun, sağlıklı bir ruh yapısına sahip olmadığını ileri sürmüş, böylece fikirlerini itibar edilmez bulduğunu ifade etmek

³⁸⁵ Kili ve Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 105.

³⁸⁶ Koyu yazım bana ait.

³⁸⁷ **A.g.e.**, s. 127-128.

³⁸⁸ Tanör, **a.g.e.**, s. 296.

istemmişti.³⁸⁹ Milletın egemenliği eline aldığı cumhuriyet yönetiminde ise, kuvvetler birliğinin uygulanması gerekiyordu. İronik bir Şekilde, kuvvetler birliği prensibi, Rousseau'nun “genel irade” fikrine dayanmaktaydı. Genel irade, bir toplumu oluşturan fertlerin iradelerinin tek tek toplamını ifade etmiyordu. O, bunların uŐtnde olan, tüm bir toplumun iradesi demekti; bu irade, birçok kişi yahut çoğunluk tarafından kavranabileceği gibi, tek bir kişi tarafından da kavranabilirdi. Dolayısıyla “genel irade”nin yalnız onu kavrayabilenlere kendini gösteren aşkın bir boyutu vardı. Bunu, milletin/toplumun belli bir durumdaki çıkarına dair hakikatin bilgisine sahip olmak Şeklinde anlayabiliriz. Genel irade tekti.³⁹⁰

Atatürk, mevcut durumda Türk milletinın ne yapması gerektiğinin belli olduğunu ve bu hakikati kavrayamayanların muhalefetinden ötürü bunların hızlı bir Şekilde hayata geçirilmesinin engellenmemesi gerektiğini düşünüyordu. Onun görüşünde toplum, öncelikle bu gayeleri kavrayabilecek ve benimseyebilecek bir eğitim seviyesine ulaŐtırılmalıydı. Bu seviyeye sahip olan ve dolayısıyla “genel irade”yi kavrayabilen ve yansıtabilen kişiler, millet namına egemenliği kullanacaklardı.³⁹¹

Atatürk'n, Milli Mücadele sonrasında, birden fazla partinin ve dolayısıyla muhalefetin olacağı bir siyasi alanı öngörmediği anlaşılıyor. Ona göre “genel irade”yi, tüm bir milletin çıkarlarını temsil eden tek bir parti gerekiyordu. Bu parti de sıradan bir parti olmayıp aynı zamanda bir siyasî terbiye kurumu işlevi görecekti. Bu durumu açıklamak için iki temel argüman geliştirildi. Bunlardan birincisi, milletin, meşrutiyet dönemindeki anlamsız parti kavgalarından bıkmasıydı. Bununla bağlantılı olarak geliştirilen ikinci argümanda, bu kavgaların anlamsız ve yıldırıcı olmasının sebebinin, partiler, aslında toplumsal sınıfları temsil eden organizasyonlar olmalarına rağmen, Türkiye’de sınıf farklılaŐması bulunmaması olduğu ileri srlyordu. Türkiye’de farklı ve çatışan sınıflar değil, birbirine bağımlı ve bu bakımdan çıkarları çatıŐmayan meslekler mevcuttu. Halk Partisi, tüm bu meslek sahiplerinin ortak çıkarlarını temsil etme iddiasındaydı.³⁹²

³⁸⁹ ASD I, s. 227-232.

³⁹⁰ Rousseau'nun görüşleri için bkz. Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, ev. Ali Temuçin, Bulut Yayınları, İstanbul, 2007.

³⁹¹ Bu hususta Atatürk'n Şu konuşmasına bkz. ASD II, s. 145.

³⁹² ASD II, s. 51, 54, 65, 68, 86, 101, 102.

Halk Partisi'nin bu iddiasına karşın, 1924 senesinde bir muhalefet partisi ortaya çıkabilmişti. O zaman değin muhalif ya da mütereddit bir tutum sergileyenlerin tezi, Atatürk'ün tam anlamıyla bir parti olmayan, yapılması ivedi bazı reformları yapacak bir Milli Blok'un başında, hakem rolünde olmasıydı. Kısacası Atatürk'ün, siyaset üstü kalması talep ediliyordu.³⁹³ Atatürk'ün buna yanıtı bir parti kurmak ve onun Genel Başkanı olmak şeklinde oldu. Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay ve Refet Bele gibi Milli Mücadele'nin önde gelen komutanları, gelişmelerden rahatsızdılar. Bunun yanı sıra, Atatürkle aralarında bazı konularda görüş ayrılıkları da mevcuttu.³⁹⁴ Adnan Adıvar gibi önemli bir ismi de yanlarına alan komutanların liderliğinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası böylece kurulmuş oldu. Mustafa Kemal, 21 Kasım 1924'te **The Times**'ın İstanbul muhabiri Maxwell Macartney'e yeni kurulan parti hakkında bir röportaj vermişti. Bu röportajın **Hâkimiyet-i Milliye** gazetesine yansıyan versiyonunda, partinin kuruluşunun cumhuriyetle yönetilen bir ülke için çok normal olduğu belirtiliyor ve aslında iki partinin programları arasındaki farkların da önemsiz olduğuna işaret ediliyordu. Ancak Macartney'nin İstanbul'a döndüğünde İngiliz Elçiliği'ne rapor olarak iletildiği orijinal halinde Mustafa Kemal'in muhalefet partisine ateş püskürdüğü görülüyordu. Mustafa Kemal'e göre partiyi kuranlar cumhuriyetçilikte samimi olmadıkları gibi, programları da bir sahtekârlık örneği idi ve aslında mürteciydiler. Her şeyi kendisine borçlu oldukları halde muhalefete geçmeleri Gazi'yi çok kızdırmıştı, onları nankörlükle ve vatan hainliğiyle suçluyordu.³⁹⁵ Terakkiperver Fırka'nın kurulduğu dönemde İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul sorunu henüz devam ediyordu. Böyle bir sorun varken muhalif bir partinin kurulması Mustafa Kemal'i rahatsız etmişti. 1925 Şubatı'nda patlak veren Şeyh Sait İsyanı'nın yayılması, parti içerisindeki radikallerin tezlerini güçlendirdi ve daha yumuşak bir politika izlenmesi

³⁹³ Örneğin Ahmed Emin Yalman bu görüşü açıklıkla savunmuştu. Bkz. Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim-Cilt III (1922-1944)**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 25-26.

³⁹⁴ Örneğin Kazım Karabekir, Latin harflerinin kabulüne şiddetle karşı olduğunu Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nde açıkça ortaya koymuştu, Atatürk'ün **Nutuk**'ta ifade ettiğine nazaran, Rauf Orbay, Halifeliğin kaldırılmasına karşıydı. Genel olarak, Atatürk'ün radikalizmine karşı şüpheli yaklaşımları da söylenebilir. Bkz. **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Haz. Gündüz Ökçün, AÜSBF Yayınları, 2. Basılış, Ankara, 1971, s. 318-320, Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s. 463-464.

³⁹⁵ Zürcher, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında...**, s. 90-91.

tarafı olan Fethi (Okyar) Bey yerine İsmet (İnönü) Bey'in başbakanlığında yeni bir kabine kuruldu. Daha önce ele alındığı üzere Terakkiperver Fırka ile isyan arasında kurulan bağ üzerine bu parti kısa sürede tarihe karışmış oldu. Liderlerinin tamamına yakını Atatürk'ün vefatına değin siyaset dışı kaldılar. Bu gelişmelerle birlikte basını son derece sıkı bir denetim altına alan Takrir-i Sükûn Kanunu da 1925'te kabul edildi. 1929'a kadar uzatılan bu kanun döneminde aykırı sesler tamamen etkisizleştirildi. Atatürk, Büyük Nutku'nda, o dönemde yapılan önemli birtakım devrimci icraatların bu kanun sayesinde kolaylaştığını yazar.³⁹⁶

1930 senesine gelindiğinde, bu kez Atatürk'ten gelen bir inisiyatifle yeni bir partinin kurulması gündeme gelir. Yine Atatürk'ün saptadığı isimle Serbest Cumhuriyet Fırkası adını alacak olan bu partinin niçin kurulduğuna dair pek çok farklı görüş mevcuttur. Bununla birlikte, 1929'da başgösteren Büyük Buhran ve Türkiye'deki iktisadî durumdan halkın duyduğu hoşnutsuzluklar, yeni kurulan partinin ekonomi ağırlıklı bir muhalefeti temsil etmesiyle birleştirildiğinde, yaygınlaşma eğilimi gösteren hoşnutsuzluğu güdümlü bir muhalefetle kontrol etme ve hoşnutsuzluğun boyutlarını saptayabilme amaçlarının ağırlıklı olduğu düşünülebilir. Partinin lideri Atatürk'ün eski arkadaşı olan ve İsmet Paşa'nın özellikle iktisat politikalarını beğenmeyen Fethi (Okyar) Bey olmuştu. Partinin adı, programı, Fethi Beyle Atatürk'ün partinin kuruluşuna dair "mektuplaşmaları", partinin kadroları, hemen tamamen Atatürk tarafından saptanmıştı. Bu bakımdan partiye katılacaklar zoraki denecek bir şekilde bu oluşuma dâhil edilmişlerdi. Partinin fazla danışıklı kurulduğuna dair eleştiriler Atatürk tarafından kabul görmemişti. Atatürk, Serbest Fırka'da yer almak konusunda çekingen davranan politikacıları ikna etmek için kardeşi Makbule (Atadan)'nin ve yakın arkadaşı Nuri (Conker)'nin partiye katılmasını sağladı. Yeni partinin en önde gelen iki ismi Fethi (Okyar) Bey ve Ahmet Ağaoğlu'ydu. Serbest Fırka, Emrence'nin çalışmasında da yetkin bir biçimde gösterildiği üzere, halkın ekonomik taleplerine hitap etmede başarılı bir propaganda yürüttü³⁹⁷ ve beklenmeyen bir halk desteğiyle karşılandı. Özellikle İzmir'deki gösteriler parti ileri gelenlerini ürküttü. Fırka CHP'lilerden ve CHP'li basından çok

³⁹⁶ Atatürk, **a.g.e.**, s. 605.

³⁹⁷Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014. SCF hakkında ayrıca bkz. Çetin Yetkin, **S.C.F. Olayı**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.

ağır eleştiriler aldı. Daha sonra, çalışma arkadaşları tarafından Fethi Bey'in iktidara talip olmada aceleci davranması da eleştirilecekti.³⁹⁸ Önceleri iki partinin üstünde tarafsız bir hakem rolü oynayacağını Fethi Bey'e söyleyen Atatürk, olayların tasarlanandan çok ileriye gitme eğilimi göstermesi karşısında artık tarafsız kalmasının mümkün olmadığını belirten bir açıklama yaptı. Serbest Fırka yöneticileri de bu gelişmeler karşısında partiyi feshetme kararı aldılar. Böylece “99 Günlük Muhalefet” de sona ermiş oluyordu. Bu gelişmenin farklı siyasal görüşlere sahip kişiler üzerinde olumsuz etkileri olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Okyar, anılarında, Atatürk'ün Türkiye'nin dışarıdan bir diktatörlük olarak algılanmasından rahatsızlık duyduğunu da kaydeder.³⁹⁹ Liberal demokrasiye inancın kan kaybettiği bir dönemde, Türkiye'de demokrasiye dair sistemli bir görüşe dayanmayan bazı “yorumlar” geliştiriliyordu. Bu yorumların Avrupa'da nasıl karşılandığına dair Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Bey'den Okyar'ın aktardıkları kayda değerdir:

“Evet bir muhalefet lazımdır. Birçok arkadaş Meclis'te söz söyleyemediklerinden şikâyet ediyorlar. Geçenlerde Viyana'da bulunduğum zaman NeueFreiePress gazetesi benden mülakat istemiş ve 'Türkiye'de kaç siyasi fırka var' sorulmuştu. 'Bizde yalnız bir fırka vardır' dedim. Gazeteci hayret etti ve 'Hükümetin işleri bir fırka ile nasıl kontrol edilebilir? O halde sizde parlamento murakabesi de yok demektir' dedi. 'Hayır, biz hükümeti firkada ve encümenlerde kontrol ederiz. Bu surette biz müteaddit firkaların mevcudiyetinden hasıl olan mahzurları bertaraf ettik' dedim. Gazeteci söylediklerimi ertesi günü aynen yazmakla beraber, 'Şu budalaya (kendi tabiri) bakan, Avrupa'nın ortasında bize parlamento dersi vermeye gelmiş' mealinde bir fıkra da ilave etmişti.”⁴⁰⁰

³⁹⁸ Örneğin Ağaoğlu, Fethi Bey'e bu bakımdan muhalefet ediyordu. Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları, İletişim Yayınları**, İstanbul, 1994, s. 46-48. Burhanettin Onat ve Celal Bayar da Fethi Bey'in liderliğinin yetersizliğinden bahsetmektedirler. Bkz. Emine Gürsoy, Naskali, **Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları**, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 27, 119.

³⁹⁹ Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2007, s. 103-104.

⁴⁰⁰ **A.g.e.**, s. 105. Türk yönetimi açısından -dünyanın en önde gelen siyasi gücü olması nedeniyle- İngiltere'nin ve İngiliz kamuoyunun görüşleri şüphesiz büyük önem taşıyordu. Cumhuriyet'in ilanından 1930'ların sonlarına kadar olan dönemde, İngiliz basını, Türkiye'deki rejimin demokrasi olarak nitelenemeyeceği, otoriter ve hatta totaliter bir rejim olduğu fikri üzerinden eleştiriler getirmekteydi. Öyle ki Mustafa Kemal'in bir hanedan kuracağını ileri sürenler dahi vardı. Batı-

Gerçekten de 30'lardan itibaren liberal demokrasinin gelişmiş bir demokrasi türü olarak evrensel prestijini kaybetmesiyle birlikte bir yandan parlamentarizmi ve liberal demokrasiyi eleştiren ama diğer yandan da bir tür demokrasi anlayışına sahip olduğunu ispat etmeye yönelik çeşitli yorumlar ve uygulamalar gündeme gelecektir. Örneğin parti-devlet bütünleşmesinin kabul edildiği 1935 Kurultayı'nda bu kanaat, Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in dilinden şöyle ifade bulacaktı:

“Liberal devlet acıklı esirlik devirlerinden çıkmış insanlığı bu hür yaşayış sarhoşluğunun tesiri altında bulundurduğu zamanlar liberalizm aldı yürüdü. Onun ana çizgileri olan haklarda hürriyetin ve çalışmada, kazanmada hürriyetin tatbik edilişleri zamanla derin suiistimallere uğradı. Haklarda hürriyetin suiistimali insanları yıkıp çürüten bir anarşi devrine götürdü. Herkes kendisini hür sayıyor, kendi varlığının hürriyetini sınırsız bir genişlikte kullanırken kendi öz varlığının yanında bütün tek varlıkların yekûnünü de korumak ödevinde bulunan devlet kudretinin masuniyeti hiç göz önüne alınmıyordu. (...) Feodal devlet battı, onun yerine gelen liberal devlet de kendi içinde tefessüh neticesinde dünyanın her yerinde çöküyor. (...) Arkadaşlar bütün bunlar düşünülü(p) ve konuşulurken, hatta şimdiden akislerini görüyorum: (Ya demokrasi ne oldu diyenler var. Pekâlâ devletçilik vasfi kabul olunacak, ulusal birlik, disiplin ve saire... Fakat demokrasi diye bir şey de vardı, bu nereye gidiyor) diyenler var. (...) Arkadaşlar; bilirsiniz, demokrasinin kısaca tanımı (Halk tarafından halk için)dir. Halktan gelen seçimle iş başına geçenlerin çalışmaları halk için olmalıdır. Yani bir adam kendiliğinden ben şuyum, buyum diye iş başında bulunmayacaktır. Onu; ulu varlık, ulus, vazifeli kılmaktadır. O da çalışırken kendi için değil, ailesi için değil, kendi ihtirası için değil, halk yığınlarının

merkezli bir bakışla, Türkiye'nin hiçbir zaman demokratik bir yönetime kavuşamayacağı iddiaları basında yer buluyordu. Bu görüşlere Toynbee örneğinde olduğu gibi bazı itirazlar yükselmişti; ancak genel kanaat uzun süre küçümseyici karakterini korudu. Dikkat çekicidir ki 1930'ların ikinci yarısında İngiliz basınında Türkiye'deki rejime ilişkin değerlendirmeler çarpıcı biçimde değişikliğe uğradı. Türkiye, diğer Müslüman ülkeler için örnek gösterildi; rejimin, otoriter olmakla birlikte faşist ve komünist yönetimlerden ayrı bir nitelik gösterdiğinin altı çizildi, Atatürk'ün yayımlacı olmayan ve demokrasiye geçmeye hevesli politikası takdirle anlatıldı ve Atatürk'ün idaresi altındaki yönetimde insanların daha önceleri sahip olmadıkları bir özgürlük ve güven içinde yaşadıkları yazıldı. Bkz. Mustafa Yılmaz, **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002, s. 117-146. Türkiye'ye ilişkin gerek küçümseyici gerekse olumlu değerlendirmelerde, sanıyorum ki, Türk-İngiliz ilişkilerinin ilgili dönemdeki durumu etkili olmuştur. 1930'ların ikinci yarısına kadar çok da iyi olmayan ilişkiler, bu dönemde ivme kazanmış ve iki devlet arasında ortak çıkarlara dayalı bir yakınlaşma gerçekleşmiştir.

umumi menfaati hedefini gütmelidir. Demokrasinin öz tarifi budur. Bu tarifi böylece aldıktan sonra şekilleri, usulleri, yolları tatbik edileceği yurdun ve ulusun karakterine, tabiatine, iklimine göre çeşitlenir. (...) Bizim siyasal yaşamımızda idarenin halk tarafından ve halk için oluşunu tebarüz ettirecek noktaları şöyle sıralayabilirim: Bir defa bizde devlet varlığında (kuvvet birdir) yani (tevhidi kuva) dediğimiz ana prensip hüküm sürer, o da ulustur. Her şey ulustadır.”⁴⁰¹

Peker’e göre ikinci noktaysa, parti kongrelerinde halkın isteklerinin ifade bulduğu kongre dilekleri idi.⁴⁰²

Görüldüğü gibi Peker’in yaklaşımı demokrasiyi “genel irade-genel çıkar” yaklaşımıyla açıklıyor ve demokrasinin “Halk tarafından halk için” olarak ifade edilecek özünü gerçekleştirmek bakımından Türkiye’nin bu yaklaşımı benimsemesini dayanak noktası yapıyordu. Buna karşın konuşmasında üstünde durduğu, esas olarak, formülasyonun “halk için” kısmıydı; “halk tarafından” şeklinde başlayan ilk kısma ilişkin veriler ise farklı bir görünümü yansıtıyor. Tek parti döneminde seçimler düzenli olarak gerçekleştirildiyse de, öncelikle bu seçimler tek dereceli değildi; yani halk doğrudan doğruya vekilleri seçmek için oy kullanamıyordu. İki dereceli seçim sistemi yürürlükteydi ve halk, kendisi adına vekilleri seçecek “İkinci Seçmen”leri seçiyor, onlar da CHP’nin gösterdiği adaylara oy veriyorlardı. Bu da pratikte CHP kimleri aday gösteriyorsa onların seçilmesi anlamına geliyordu. Vekil adaylarının nasıl belirlendiğine daha önce değinmiştik. Böylece ortaya ilginç denecek durumlar çıkabiliyordu. Bir kişinin vekil olacağı daha seçim yapılmadan gazete haberi konusu olurken, kişilerin haberi olmadan vekil ya da

⁴⁰¹ **C.H.P Dördüncü Büyük...**, s. 46-47; 50-51. Peker, *İnkılab Dersleri* adlı ve ders notlarından oluşan kitabında da aynı minvalde açıklamalar getirmiştir. Bkz. **Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları**, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 59-60. **Atatürk İhtilali** kitabının yazarı olup aynı zamanda Atatürk döneminde inkılap tarihi dersleri veren Mahmut Esat Bozkurt ise Kemalist demokrasiyi şöyle yorumlamıştı: “Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki, kökleri halktadır. Türk milleti bir Piramide benzer, tabanı halk, tepesi yine halktan gelen bir baştır ki, bizde, buna şef senir. Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de, bundan başka bir şey değildir.” Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 107. Bozkurt, aynı yerde, **The Times**’ta çıkan bir makaleye atıfta bulunmuş ve bu makalede Türkiye’yi diktatörlük saymanın hata olduğunu, Atatürk rejiminin İngiltere’deki bir eksiği yani otorite eksikliğini tamamladığının savunulduğunu belirtmiştir. Görüldüğü gibi Bozkurt’a göre demokrasi, egemenliğin kaynağının millet olmasından ve geleneksel-feodal imtiyazlara sahip olmayan bir kişinin başa geçmesinden başka bir şey değildir. Bunun, demokrasinin gereklerinden biri mi yoksa demokrasi için yeter şart mı olduğu ise tartışılmamıştır.

⁴⁰² **C.H.P Dördüncü Büyük...**, s. 51.

parti üyesi olmalarına karar verilebiliyordu.⁴⁰³ Bu konuda “şeflerin” kesin belirleyici oluşları, vekil adaylarını ve vekilleri, muhalif görüşlerini belirtme konusunda isteksiz yapıyor ve kanunların oybirliğiyle kabul edildiği bir tabirle “oybirlikli demokrasi”⁴⁰⁴ ortaya çıkıyordu. Kişilerin vekil veya bakan olmalarını şeflere borçlu olmalarının, ileride, zihniyete ilişkin dikkate değer sonuçları olduğunu göreceğiz. Yapılan seçimlerin gerçek manada seçim olmamasından ötürü de, seçimlere katılım ilk başlarda düşük olmuş ve katılımı arttırmak için önlemler alınmak durumunda kalınmıştı.⁴⁰⁵

Serbest Fırka deneyimi ve Kubilay Olayı’ndan sonra, yeni rejimin halk arasında istenilen düzeyde popüler olmadığı, benimsenmediği anlaşılmıştı. Kılıç Ali’nin anılarında belirttiği gibi, Serbest Fırka karşısında kaybetmişlerdi.⁴⁰⁶ Atatürk, bizzat bir yurt gezisine çıkarak ülkedeki durumu gözlemleme ihtiyacı hissetti. Halka Kemalist ideolojinin benimsetilmesi için yeni eğitim ve propaganda kurumları oluşturuldu. Bunlar arasında Halkevleri ve Halk Hatipleri Teşkilatı özellikle önemliydi.⁴⁰⁷ Ayrıca İnkılap Tarihi derslerinin okutulması için Üniversite Reformu ile birlikte İstanbul Üniversitesi’ne bağlı bir Türk İnkılabı Enstitüsü kurulmuştu.⁴⁰⁸ Bu girişimlerin rejimin ideolojik iktidarını arttıracakı düşünülüyordu.

Atatürk’ün yurt gezisine çıktığı sırada yanında bulunan isimlerden biri olan Ahmet Hamdi Başar, Serbest Fırka’nın halktan gördüğü teveccüh karşısında sorunların neler olduğuna ve neler yapılabileceğine dair geçen konuşmalardan ve kendi önerilerinden bahseder. Başar, SCF’ye destek veren işçilerin kazanılabileceği kanaatinde olmakla birlikte daha önce yapılan hataları söylemekten de

⁴⁰³Bu isimlerden biri Sadri Maksudi Arsal’dı. Arsal 1931 Seçimleri’nden önce gazetelerde mebus adayları arasında adını ve resmini görünce şaşırılmıştı. Bkz. Adile Ayda, **Sadri Maksudi Arsal**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 194.

⁴⁰⁴Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2005, s. 314.

⁴⁰⁵ Bu konuda bkz. Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 159-163.

⁴⁰⁶**Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları**, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 275.

⁴⁰⁷ Propaganda faaliyetleri için bkz. Çakan, **a.g.e.**

⁴⁰⁸ İnkılap Dersleri’nin okutulmasına ilk kez 1925’te başlanmıştı. Bkz. Mustafa Oral, “Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (1933)”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/819/10392.pdf>, Erişim tarihi: 8 Ocak 2016.

çekinmemişti.⁴⁰⁹ 1931 seçimlerinde SCF deneyinin başarısız olmasından sonra, bu hususlar da göz önünde tutularak bazı yeni girişimlerde bulunuldu.

Bunlardan bir tanesi, 1931 seçimlerinde 11 işçinin milletvekili olarak meclise sokulmasıdır; ancak Tunçay'ın Selim İlkin'in araştırmasından aktardığına göre bu kişiler işçiden çok işveren niteliği taşımaktaydılar. Dolayısıyla işçilerin teveccühünü kazanma noktasında ne kadar etkili bir uygulama olduğu tartışmalıdır. İkincisi, 1931 ve 1935 seçimlerinde, gerçek bir muhalefet partisi yerine, CHP adayı olmayan müstakil mebusların denetim işlevi görmelerine izin verilmesidir. Parti Başkanlık Divanı'nın 22 seçim dairesinde 30 milletvekilliği için partinin aday göstermeyeceğine dair kararı 15 Nisan 1931'de Genel Sekreterlik tarafından duyurulmuştur. Buna göre bu 30 milletvekili, CHP programından farklı görüşlere sahip olmakla birlikte görüşlerinde samimi olan kişilerden oluşacak ve parti bunların tenkit ve mütalealarıyla partinin görüşleri arasında milletin bir karşılaştırma yapma imkânına sahip olmasını savunmaya devam edecektir. Atatürk de ikinci seçmenlere hitaben yayımladığı beyannamede, ikinci seçmenlerin kendi partilerinin adayları yerine bu müstakil adalara oy vermek kaydıyla bir fedakârlık yapmalarını istemiştir.

⁴⁰⁹ Başar, kendi tespitlerini anılarında şöyle ifade eder: “Halk Fırkasının büyük şehirlerde ve hele İstanbul'da başına inkılâpçılar ve idealcilerden ziyade, istismarcılar ve menfaatçılar geçiyor. Bunlar halkı ve ameleyi fırkadan soğutuyorlar; ve kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmüyorlar. Bu fikrimi Şef'lerin müsaadesi ile açıkça ortaya attım. Evet, halk ve amele Halk Fırkasından memnun değildirler.(...) Ameleye ait iki misal vereceğim. İstanbul'da liman amelesi bile Serbest Fırkaya rey veriyor. Çünkü bu amele Halk Fırkası namına istismar ediliyor. Amelenin bir cemiyeti vardır. Bu cemiyet onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amele yevmiyelerinden kesilen yüzde beşler buraya verilir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti azası ve kâtip diye birtakım adamlar konmuştur. Reis, filan vekilin tanıdığı bir eski şeyhtir. Kâtibi umumi mazûl bir mülkiye memuru, azalardan biri falanın akrabası, diğeri de falanın kayırmasıdır. Reis dört yüz lira, azalar ikişer yüz lira aylık alırlar. Amelenin bıraktığı yüzde beşler bu maaşlara bile yetişmediğinden, yardım işini mecburen Liman Şirketi kendi üzerine almış; cemiyet sadece bir yeyinti yeri olmuştur. Cemiyete kayıtlı olmayan ameleye iş verilemez. Onun için evinde çocuğu ilaç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkasının kendisi olarak görüyor ve ilk fırsatta bundan kurtulmak için Serbest Fırkanın kucağına düşüyor.” Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara, 1981, s.7-8. İşçiler gerçekten de SCF'ye destek vermişlerdi. Örneğin İzmir'de Tahmil ve Tahliye İşçileri, greve gidip gösteriye başvurmuşlar; fakat jandarma ve asker tarafından dağıtılmışlardı. İşçiler de bunun üzerine İzmir Palas önüne giderek Fethi Bey'i selamlamışlardı. Cumhuriyet gazetesinde Fethi Bey'i destekleyen işçiler “hiçbir şey bilmeyen bir amele” diye nitelenmiş ve istenilen yere çekilebilen cahil kişiler olarak gösterilmişlerdi. Bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar –II (1925-1936)**, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s. 85-86. Burada halkta memnuniyetsizlik uyandırmış olan parti mutemetliğine dair değişikliğe de işaret etmek gerekiyor. Parti mutemetliği 1923 Nizamnamesi ile düzenlenmişti ve mutemetler parti il yönetim kurullarına başkanlık ederlerdi. Öyle görünmektedir ki mutemetlerin halkla ilişkilerine dair ulaşan olumsuz bilgiler de dikkate alınmış ve 1931 Nizamnamesi ile mutemetlik teşkilatı kaldırılmıştır. Uyar, **a.g.e.**, s. 247.

Atatürk, seçilecek müstakil mebuslarda aranacak vasfın yalnız laik, Cumhuriyetçi ve samimi olmaları olduğunu belirtmiş, bu uygulamanın partinin vatanseverce gayretlerin daha iyi anlaşılmasına ve tahrif edilen hakikatlerin ortaya çıkmasına yardımcı olacağını da ifade etmiştir.⁴¹⁰ Buna karşın bazı illerde ikinci seçmenler ortaya çıkan adayların uygunluğunu tartışmış ve sonuçta 20 müstakil milletvekili seçilmiş ve 10 yer boş kalmıştır. Daha sonra buralara CHP adayları seçilmiştir. 1935 seçimlerinde ise seçilecek müstakil milletvekili sayısı 16'ya indirilmiş ve azınlıklara mensup bazı kişilerin vekil seçilmesi sağlanmıştır.⁴¹¹ Atatürk 1935 seçimleri için de partiye ve ikinci seçmenlere hitaben bir beyanname yayımlamış, bu kez aranan vasıflar olarak cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve samimi olmayı saymıştır. Bu uygulamanın milletin siyasî olgunluğunu arttırdığına dair kanaatini de eklemiştir.⁴¹²

Afet İnan'ın aktardığına göre Cumhuriyet'in onuncu yılında Atatürk, "Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Biz cumhuriyeti kurduk; o, on yaşını doldururken demokrasinin bütün gereklerini sırası geldikçe uygulamaya koymalıdır." demiştir.⁴¹³ Ancak 1930'lu yıllarda Atatürk'ün ve parti yönetiminin henüz birçok şeyin sırasının gelmediğini düşündüğü anlaşılıyor. Öyle ki 1930'lar boyunca partinin doğrudan kontrolünde olmayan sivil toplum kuruluşları kendilerini feshetmek durumunda kalmışlardır. Örneğin Türk Ocakları 1931'de bu kararı almak durumunda kalmış, binaları Halkevleri'ne geçmiştir. Burada ilginç olan, partinin görüşlerine muhalif ya da taraftar olmanın söz konusu uygulamayı etkilemediğidir. Zira muhalif ya da karşı-devrimci görünenler zaten bu sebeple kapatılabiliyorlardı. Destekleyici/taraftar olanlardan ise aynı görüşlere sahip olduklarına göre varlıklarına gerek olmadığı savıyla kendilerini feshetmeleri isteniyordu. Örneğin Türk Kadınlar Birliği rejimin savunduklarını destekleyici

⁴¹⁰ Atatürk'ün Tamim, Telgraf..., s. 605.

⁴¹¹ 1931-1935 seçimlerindeki uygulamalar ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, a.g.e., s. 170-175.

⁴¹² Atatürk'ün Tamim, Telgraf..., s. 640-644.

⁴¹³ Bkz. Kocatürk, a.g.e., s. 186. İnönü'nün 1934 senesinde *L'echo de Paris* Gazetesi Muhabiri Raymond Cartier ile yaptığı söyleşide ifade ettikleri de bu paraleldedir. İnönü inkılapların yerleştirilmesi ve korunması için bazı zorunlu tedbirlere başvurulduğunu, bunun yapılmaması durumunda bazı avamfiribane cereyanlar karşısında devrimin zaafa uğrayabileceğini, Atatürk'ün ve kendisinin tüm kalpleriyle demokrat olduklarını; ancak hakikati görünüşe feda edemeyeceklerini belirtmiştir. Ona göre "Büyük Şefin sistemi terbiyevi ve ihzari (hazırlayıcı) bir sistem"di. İnönü, asırlarca geri kalmış bir ülkeyi ilerleme ve gelişme yoluna koymanın esas mesele olduğunu ve bu konuda elde edilecek neticelerin gelecekte izlenecek siyasetin esaslarını belirleyeceğini söylüyordu. <http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1933-1938.htm>. Erişim tarihi : 8 Temmuz 2015.

mahiyette bir dernek olduğu halde, kadınların tüm haklarının sağlanmış olduğu gerekçesiyle kendisini feshetmek durumunda kalmıştır.⁴¹⁴ Bu uygulamalar CHP idarecilerinin kendilerinden bir ölçüde de olsa bağımsız olan sivil oluşumlar karşısındaki kuşkuculuğunu göstermektedir. Bu uygulamanın partinin ve ideolojisinin topluma nüfuzunu ve devletin altyapısal iktidarını arttırdığı kuşkuludur; ancak merkezde iktidar yoğunlaşması yarattığı da açıktır.

1930’larda gidilen doğrultunun böylece demokratikleşmeden ziyade otoriterleşme şeklinde belirmediğini söyleyebiliriz. Öyle ki, 1931 tarihli Cumhuriyet Halk Partisi Programı’nda, tek dereceli seçim bir ideal olarak sunulur, fakat mevcut durumda iki dereceli seçimin daha yerinde olacağı kabul edilirken, 1935 Parti Programında tek dereceli seçim idealine yer verilmez. Üstelik 1931 Programı’nda iki dereceli seçim mevcut şartlara göre demokrasi açısından **daha uygun** bulunurken 1935’te bu seçim usûlü demokrasi açısından **en uygun** şekil olarak sunulur. Her iki değişikliğin de, yönetimdeki otoriterleşme eğilimlerinin artması⁴¹⁵ ve liberal Batı ülkeleri tipinde bir demokrasiye olan inancın iyice zayıflaması⁴¹⁶ süreçleriyle paralel bir gelişmeyi yansıttığı söylenebilir.⁴¹⁷ Nitekim 1935 Kurultayı’nda parti ve devletin bütünleşmesi kararı alınmıştı. Parti, böylece, iyice etkisizleştirilmişti.

⁴¹⁴ Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm**, s. 495.

⁴¹⁵ 1930’lar boyunca bir yandan otoriterleşme eğilimleri artarken bir yandan da modernist atılımlar devam ediyordu. Örneğin seçim usûlüne ilişkin gelişmeler karşısında, ülkede ciddi bir suffrage hareketi olmaksızın, kadınlara 1930’da belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı, 1933’te köy muhtarı seçilme hakkı ve 1934’te de milletvekili seçme ve seçilme hakkının tanınması paradoksal görünür. Bunun tek parti dönemi süresince pratikteki anlamı oldukça sınırlı olsa da, demokratik hakların tanınması bakımından daha sonra pratikteki önemi artacak önemli bir gelişme olduğu söylenmelidir. Yine bu iki ayrı olgunun eş zamanlı gelişiminin, aslında, ilerlemeyi/modernleşmeyi demokrasiyi tam manasıyla hayata geçirmekten daha öncelikli gören resmî tutum bakımından çelişkili olmadığını söylemek de mümkündür. Feminizmle ilgili Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kaleme alınmış bazı metinler için bkz. **Feminizm Kitabı: Osmanlılar’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

⁴¹⁶ Örneğin daha 1931’de, Falih Rıfkı (Atay)’ın demokrasi ve liberalizmi ilerilcilik adına reddettiğini görüyoruz: “Demokrasi ve liberalizm realite tarafından bin kere mağlup edilmiştir. İleriye gitmek için dolaşık iniş çıkışlar yerine kestirme köprüler aranmalıdır: ‘Politika milletleri idare etmek ve realiteleri kullanmak sanattır.’” Falih Rıfkı [Atay], **Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya**, Hakimiyeti Milliye Matbaası, y.y, 1931, s. 25. Yukarıda işaret edildiği gibi, İnönü, 1934’e gelindiğinde dahi demokrasi-ilerilcilik ilişkisi konusunda böylesi karamsar bir tablo çizmemişti.

⁴¹⁷ 1931 Programında ilgili madde (madde-4) şöyledir: “Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lâzımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaşı, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmağı demokrasinin hakikî icaplarına daha uygun buluruz.” **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (1931)**, s. 30. 1935 Programında ise bu kısım 4. maddenin C fıkrasında şöyle ifade edilmiştir: “ Saylav seçim

Bu noktada parti içi demokrasiye de değinmek gerekiyor. Daha önce belirtildiği üzere, 1927 Nizamnamesi ile Mustafa Kemal (Atatürk) değişmez genel başkan olmuştu. Dolayısıyla parti başkanlığı için bir seçim söz konusu değildi. 1923 CHP Nizamnamesi'ne göre, fırkaya mensup vekiller, Umumi İdare Heyeti ve Fırka Grubu İdare Heyeti üyelerinden oluşan Fırka Divanı, milletvekili adaylarını belirleme yetkisine sahipti. 1927 yılındaki kongrede parti nizamnamesinde yapılan değişiklikle, bu yetki, Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter'den oluşan Umumi Riyaset Divanı'na (Genel Başkanlık Kurulu) bırakılmış, böylece milletvekillerinin tayini tamamen parti şeflerinin kontrolüne verilmiştir.⁴¹⁸ Bu da şeflik anlayışını güçlendirici bir değişiklik olmuştur. Kuşkusuz bunun bazı sonuçları vardı. Merkeze giden raporların bu kaygılarla formüle edilmesi, bu bakımdan önemlidir. 1930'da SCF'nin gördüğü beklenmedik teveccüh ve CHF'ye yönelen tepkiler karşısında Ahmet Hamdi Başar şu soruyu yöneltme gereği duymuştu: "1923'ten 1930 senesine kadar geçen zaman zarfında inkılabı korumak için kurulmuş disiplin rejimi, esefle söylemek lazımdır ki, halkın şikâyetlerini ve haklı dileklerini yükseltilmeye mani oluyordu. (...) Bu müddet zarfında tutulan yolda sakatlık olduğu anlaşılammış mıydı?"⁴¹⁹ Şef merkezli anlayışın eleştireliliği minimum seviyeye indiren, şeflere itaate dayalı bir siyasal kültürü beslemesiye kaçınılmazdı. TBMM'de görüşülecek konular öncelikle CHP Grubu'nda görüşülüp karara bağlandığı için TBMM'deki oturumlar Uyar'ın belirttiği gibi oldukça silik ve renksizdi. Bununla birlikte, CHP, bir tek parti olmanın doğal sonucu olarak içinde farklı eğilimlerden ve çıkar gruplarından insanlar barındırıyordu⁴²⁰ ve bu noktadaki hizipleşmeler ileride daha büyük önem kazanacaktı.

İnönü'nün yukarıda aktardığımız sözlerinde görüldüğü gibi, Cumhuriyet'in kurucuları demokrasiyi ulaşılması istenen bir ideal olarak benimsemişlerdi; ancak ileriye gitmek, toplumu Batı medeniyetine dayalı bir anlayışa dayalı olarak

kanunu yenilenecektir. Yurdumuzun genel şartlarına göre, vatandaşı yakından tanımakta olduğu ve inandığı şahısları ikinci seçmen olarak ayırmakta özgür bırakmağı ve saylav seçimini bu yönden yapmağı demokrasi gereğine en uygun buluruz." **C.H.P Programı [Partini Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır]**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 5-6.

⁴¹⁸ 1923 Nizamnamesi için bkz. Doğu Perinçek, **Kemalist devrim-6: Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 68-69, **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1927)**, s. 14.

⁴¹⁹ Başar, **a.g.e.**, s. 22.

⁴²⁰ Uyar, **a.g.e.**, s. 273-274, 299 vd.

dönüştürmek ve ulusu ve devleti güçlü kılabacağı düşünülen değerlere dayalı bir “siyasî ve içtimai inkılâp” yapmak gözde tutulan esas amaç olup demokrasiye erken geçişin bu projeyi sakatlayacağı düşünülmekteydi. Hatta 1930’lardaki gelişmelerden ötürü demokrasiyle bu projenin başarılabileceğine dönük inancın genel olarak zayıfladığını, 1935 Programı’nda seçimlerle ilgili kısımda gerçekleşen değişiklik göstermektedir. Yine de, demokrasi, bir ideal olarak üst düzeyde hiçbir zaman reddedilmemiştir. Parti yöneticilerinin demokrat bir kimliğe sahip oldukları iç ve daha çok da dış kamuoyuna hatırlatılmıştır. Bunlardan daha da dikkate değer olanı, Atatürk’ün düşünceleri doğrultusunda kaleme alınmış **Medenî Bilgiler** adlı vatandaşlık bilgisi kitabında, demokrasinin, diğer rejimlere üstün tutulması ve eserdeki bağlantılı konuların demokrasiyi benimseyen bir anlayışla kaleme alınmasıdır. İlgi çekici bir şekilde, “Hürriyet” bahsinde, demokrasi ve hürriyetin cumhuriyetten üstün olduğu bile saptanmıştır:

*“İnsan, evvelâ tabiatın esiri idi; sonra, buna semadan kuvvet ve salâhiyet alan birtakım adamlara esir olmak zammoldu (eklendi). İnsan cemiyetleri büyüdüğü ve devlet haline geldikçe, fertler üzerindeki sıklet o kadar çoğaldı. Devletin başında bulunan adamın hakkı, hudutsuz, kayıtsız, şartsız mutlak bir kudret olarak kabul ediliyordu. Devletin şekli imparatorluk veyahut cumhuriyet olsun, bunun ehemmiyeti azdı; ferdin şahsi bir hakkı yoktu.”*⁴²¹

Bunun ilginç olmasının sebebi, daha önce açıklandığı üzere, temelde benimsenen anlayışın tam tersi olmasıydı; yani cumhuriyetçilik çatısı altında toplanan siyasî ve içtimai inkılâpların yerleştirilmesi ve korunması tam anlamıyla bir demokrasiye geçmekten öncelikliydi. İnönü’nün söylevlerinde de çok rastlanan demokrasinin anarşiye dönüşmemesi ve hürriyetçi olmayan görüşlerin güç kazanmaması için, hoşgörünün kayıtsızlık noktasına vardırılmaması ve vatandaşların mesuliyetlerinin farkında olması güçlü bir şekilde vurgulanmaktaydı. Atatürk’e göre “Türkler, demokrat, hür ve mes’ul vatandaşlar”dı. **Medenî Bilgiler** kitabında, demokrasiye aykırı olarak görülen cereyanlar da teker teker ele alınmış ve adeta bu görüşlerin niçin benimsenmediği de bu surette ortaya konmuştur. Bu cereyanlar:

⁴²¹ Âfetinan, a.g.e., s.51.

Bolşeviklik, ihtilâlcî siyasî sendikalizm ve menfaatlerin temsili (meslekî temsil) nazariyelerinden oluşmaktaydı. Bunlar, hükümet teşkilinin esas gayesi olan fert hürriyetine yer vermemekle eleştiriliyorlardı.⁴²²

Atatürk'ün vefatına kadar olan dönemde, Kemalizm'de demokrasinin teorik ve uygulamalı boyutları yukarıda açıklanan çerçevede olmuştu. Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi, söz konusu dönem, demokrasinin hiçbir tanımı bakımından demokratik olarak kabul edilemezdi.⁴²³ Liberal demokrasinin gözden düştüğü, siyasî ve içtimai inkılâpların hızla gerçekleştirilmeye çalışıldığı, halkın eğitim düzeyinin düşüklüğünden yöneticilerin kaygı duyduğu ve yöneticilerin kendilerinin de demokratik bir mücadeleye ve tartışmaya tam olarak hazır/açık olmadıkları bir dönemde, demokrasi bir ideal olarak kabul edilmekle birlikte, yönetim otoriter modernleşmeci karakterini korumaktaydı.

3.4. Halkçılık

Halkçılık, milliyetçilikle birlikte Kemalist hareketin ilk ortaya çıkan iki prensibinden biriydi. Osmanlı'dan beri milliyetçilikle paralel yürüyen bir halkçılık hareketi vardı. Üstelik İstiklal Harbi sırasında hem Bolşevizm'in hem de meslekî temsil düşüncelerinin, aralarında Kemalistlerin ya da meclis üyelerinin de olduğu politikacılar üzerinde etkide bulunduğu görülmekteydi.⁴²⁴ Dolayısıyla Kemalist halkçılığın belirişinde, ideolojiler arası etkileşimin ve rekabetin payı göz önünde tutulmalıdır. Bu hem daha önce ortaya çıkmış düşünceler hem de eşzamanlı olarak etkisini sürdüren düşünceler bakımından böyledir.

Bununla birlikte, 19. yüzyılda milliyetçilikle demokrasi arasında, özellikle monarşilere karşıtlık noktasında bir ortaklaşma söz konusuydu.⁴²⁵ Eğer bir millet söz konusuysa ve nihai bağlılık ona duyuluyorsa, bu millet egemen de olmalıydı.

⁴²² A.g.e., s. 40-41.

⁴²³ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2009, s. 160.

⁴²⁴ Mustafa Kemal'in Halkçılık Programı hamlesinin, bu akımlara karşı bir cevap mahiyeti taşıdığını düşünmek mümkündür. Bkz. Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet**, s. 185, Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler: Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 130.

⁴²⁵ Liah Greenfeld, **Nationalism: Five Roads to Modernity**, Harvard University Press, Cambridge, 2003, s. 10; Mehmet İzzet, **Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1969, s. 31-32.

Kuşkusuz halk hâkimiyeti ya da millet hâkimiyeti düşünceleri, Osmanlı'da meşrutî monarşi varken de gündeme gelmişti; zaten bu sebeptendir ki Kemalistler, meşrutiyetin gerçek anlamda hâkimiyeti millete vermediği düşüncesini savunacaklardı. Halkçılığın siyasî mahiyetini değerlendirirken, öncelikle bu ortaklığı göz önünde tutmak yerinde olacaktır. Halkçılık; halk hükümeti, ulusun egemenliği demektir. Nitekim henüz 12 Temmuz 1920'de yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, halkçılığı bu esas üzerine tanımlamıştı: “Zannederim bugünkü mevcudiyetimizin mahiyet-i asliyesi, milletin temayülât-ı umumiyesini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükümetidir. Hükümetlerin halkın eline geçmesidir (alkışlar).”⁴²⁶

Cumhuriyet Halk Partisi'ne üye olmanın belirleyici koşulları da, 1923 Nizamnamesinde, bu nedenle, halkçılık-milliyetçilik ilkelerini benimsemeye bağlanmaktaydı.⁴²⁷

Halkçılığın millet egemenliğini ve halk hükümeti olarak değerlendirilmesinden ötürü, söz konusu ilke, bu anlamıyla, demokrasinin eşdeğeri olarak da kullanılıyordu. Yukarıda ele alındığı üzere, demokrasinin özü de, egemenliğinin kaynağının millet olması ve halk-millet için çalışmak olarak tanımlanmıştı. Dolayısıyla halkçılığın, demokrasinin özünü ifade ettiği düşünülüyordu.

Halkçılığın siyasî olmakla birlikte aynı zamanda sosyal olarak da nitelenmesi gereken bir başka boyutu imtiyazlarla ilgilidir. Mustafa Kemal, aktarmış olduğumuz 12 Temmuz 1920'deki konuşmasında şu noktanın da altını çizmişti. “Efendiler biz memur sınıfı yaratmak için çalışmalıyım ve mutlaka bir memur kadrosu dâhilinde bulunanları bir yere koymakla dimağımızı itabetmiyelim. İdareyi halka teslim etmek için çalışalım (alkışlar).”⁴²⁸ Bu, Osmanlı'daki yönetici sınıf-yönetilen sınıf ayrılığına, yönetici sınıfın ayrıcalığına ve halk-elit yabancılaşmasına yöneltilmiş bir eleştiriydi. Dolayısıyla halkçılık, siyasî düşünceler literatüründeki yeri bir yana, Osmanlı'ya dönük bir tepkiselliği de ifade ediyordu.

1931'deki parti programında, benimsenen diğer ilkelerle birlikte halkçılığın da kısa bir tarifi yapılmıştı. Buna göre halkçılık şöyle tanımlanıyordu:

⁴²⁶ ASD I, s. 91.

⁴²⁷ Uyar, a.g.e., s. 76-77. Bu husus, daha sonraki nizamnamelerde de değişmemiştir.

⁴²⁸ ASD I, s. 91.

“İdare ve hâkimiyetin kaynağı millettir. Bu idare ve hâkimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkile ifasını tanzim yolunda kullanılması Fırkaca büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.”⁴²⁹

1935 Parti Programı’nda da halkçılık, aynı şekilde tanımlanmıştı.⁴³⁰ Öyleyse halkçılık, kişisel, ailevi, sınıfsal ya da cemaate dayalı hiçbir ayrıcalığı kabul etmemeyi benimseyen anti-feodal bir nitelik taşıyordu. Çalışmak ve üretmek herkesin göreviydi ve halkı-ulusun temeli de aslında çalışan-üreten kişilerdi:

“(…) biz hayatını, istiklâlini kurtarmak için çalışan erbab-i sâyiz, zavallı bir halkız! Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salâhiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı iktisap ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını sâydenmuarra geçirmek isteyen insanların bizim heyet-i içtimaiyemiz içerisinde yeri yoktur, hakkı yoktur (alkışlar)! O halde ifade ediniz Efendiler! Halkçılık, nizam-ı içtimaisini sâyine, hukukuna istinadettirmek isteyen bir meslekî içtimaidir.” (1 Aralık 1921)

“Türkiye’nin sahibi ve efendisi, kimdir (köylüler sadaları)? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye’nin sahib-i hakikîsi ve efendisi, hakikî müstahsil olan köylüdür (Şiddetli ve sürekli alkışlar). O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür (sürekli alkışlar). Binaenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin siyaset-i iktisadiyesi bu gaye-i asliyeyi istihsale matuftur. Efendiler! diyebilirim ki bugünkü felâket ve sefaletin bais-i yegânesi bu hakikatin gafili bulunmuş olmamızdır. Filhakika; yedi asırdan beri cihanın muhtelif aktarına sevk ederek, kanlarını akıttığımız, kemiklerini topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna mukabil daima tahkir ve tezlil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak menzilesine indirmek istediğimiz bu sahib-i aslinin

⁴²⁹ C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 30.

⁴³⁰ C.H.P Dördüncü Büyük..., s. 59.

*huzurunda bugün kemali hicap ve ihtiramla vaz'ı
hakikîmizi alalım (Şiddetli alkışlar). ”⁴³¹*

Bu düşüncelerin, Fransız İhtilali'nin düşünsel boyutuyla ilgili önemli yapıtlardan olan Emmanuel Joseph Sieyès'in **Qu'est-ce que le Tiers Etat?** (Üçüncü Sınıf Nedir?)'da dile getirdiği düşünceleri ya da Fransız Ansiklopedistlerinin meşhur **Ansiklopedi**'lerinde yer alan ayrıcalıkla ilgili görüşlerini çağrıştırması şaşırtıcı değildir;⁴³² zira Fransız İhtilali'nde beliren anlayışı takip ettiği söylenebilir.

Halkçılığın üçüncü boyutu, sosyal ve iktisadî alanla, toplum tahayyülüyle ilgilidir. Halkçılık zaman zaman enteresan bir biçimde solculukla, sosyalizmle ilişkilendirilmiş, oradan mülhem bir ideolojik ilke olduğu ileri sürülmüştür. Oysa pek çok araştırmacının da ortaya koymuş bulunduğu üzere, halkçılığın Atatürk dönemindeki içeriğinin solculuk ya da sosyalizmle bir ilgisi olmadığı gibi, aksine, sosyalizme ve liberalizme karşıt bir içeriğe sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki heterojen ve parçalı yapıya tepki duyan,⁴³³ ulusal bütünleşmeyi, birliği esas alan milliyetçi bir ideolojinin bu çerçevede bir halkçılığı benimsemesi tutarlı ve tahmin edilebilirdir.

Mustafa Kemal, Halk Partisi'ni kurmaya karar verdiğini açıklarken, yani henüz 1922'de,⁴³⁴ ülkedeki mevcut toplumsal tabakalaşmaya dair analizinde ülkede ayrı ayrı sınıflar bulunmadığını, oysa siyasî partilerin iktisadî esaslara göre kurulduğunu belirtmiş ve Gökalp'in “sınıf yok, iş bölümü var” formülünü benimseyerek ülkede birbiriyle ortak çıkarlara sahip meslek grupları olduğunu belirtmiştir.⁴³⁵ 1923 Şubatı'nda İzmir'de gerçekleşen Türkiye İktisat Kongresi'nde de aynı tema üzerinde durmuş, halkın çıkarları birbirinden farklı olan sınıflardan

⁴³¹ ASD I, s. 240.

⁴³² Bkz. Sieyès, **a.g.e.**, s.19 ve 32-33. Ansikopedistlerin ayrıcalıkla ilgili düşünceleri için bkz. [Denis] Diderot ve [Jean le Rond] D'Alembert, “Ayrıcalık”, **Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü (Seçilmiş Maddeler)**, Çev, Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 136.

⁴³³ Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44. Karaömerlioğlu “çoğulcu” ifadesini de kullanmaktadır; ancak ben Osmanlı siyasî düşüncesi açısından bakıldığında bu kavramı anakronik buluyorum. Osmanlı'da var olan “çok kültürlü” ortamın liberal bir siyaset ilkesi olan çoğulculukla ifade edilmesinin yanıltıcı olacağı kanaatindeyim.

⁴³⁴ ASD II, s. 50-51.

⁴³⁵ ASD II, s. 86.

oluşmadığını vurgulamıştır.⁴³⁶ Bu görüşler, sınıf kavgalarına yol açtığı düşünülen sosyalist-komünist ya da liberal düşüncelere karşı solidarist bir anlayışın savunusu ve ayrıca tüm bir ulusun ortak çıkarlarını savunacak ve koruyacak tek bir partinin yeterli olduğu tezinin temeli mahiyetindeydi. Bu tez, parti programlarında da, aynen yer aldı. Yalnızca 1931 Programı'nda partinin ana vasıflarının 2. maddesi olarak geçerken 1935 programında halkçılık ilkesinin tanımı altında ele alınmış ve yine 1935 Programı'nda öz-Türkçeci anlayışın benimsenmesinden ötürü bazı sözcükler yerlerini yeni bulunanlara terk etmişti. 1931 Programı'nda yer aldığı şekliyle bu tez şöyle ifade bulmuştu:

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir. A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, D) Sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur.”⁴³⁷

Daha açık bir şekilde söylersek, toplumdaki tüm meslek grupları ülkenin çıkarlarını göz önünde tutarak çalışması gereken, birbirlerine karşılıklı olarak ihtiyaç duyan zümrelerdi ve tüm bu zümrelerin çıkarlarının ulusal çıkara uygun şekilde dengede tutulması devletin göreviydi. Bu sebeple sınıfsal uzlaşmazlıklarla ilgili görülen grev ve lokavta izin verilmedi, sendikaların kurulmasına da imkân tanınmadı. Uzun süren hazırlıklar sonucunda bir İş Kanunu ise ancak 1936'da çıkarılabildi. 3008 Sayılı İş Kanunu, İtalyan iş mevzuatından etkilenmişti ve

⁴³⁶ Kongreyi açış konuşmasında Mustafa Kemal, düşüncelerini şu sözlerle açıklamıştı: “Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır (s)unuf halinde değil; bil’akis mevcudiyetleri ve muhassala-i mesaisi yekdiğerine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada sâmilirim (dinleyicilerim) çiftçilerdir, san’atkârlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerinin muarızı olabilir? Çiftçinin san’atkâra, san’atkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve amele muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?” Bkz. **Türkiye İktisat Kongresi**, s. 255-256.

⁴³⁷ C.H.F Nizamnamesi ve Programı (1931), s. 32.

belirttiğimiz üzere grev ve lokavtı yasaklıyordu; sendikal örgütlenme konusunda herhangi bir düzenleme söz konusu değildi, bireysel iş ilişkileri alanında işçileri koruyucu hükümler içerirken toplu iş ilişkileri noktasında otoriter bir nitelik gösteriyordu. Zira toplu iş uyuşmazlıklarında zorunlu tahkim mekanizması öngörülmişti.⁴³⁸ Çeşitli iktisat tarihi ve çalışma ilişkileri araştırmacılarının eserlerinde, devletin bu konununun, sınıflar arasında gelir transferine sebep olacak kararları alabilmesine olanak verdiği görüşü ileri sürülmektedir.⁴³⁹

Devletin temel politikası özellikle ticaret ve sanayi alanında gelişerek iktisadî kalkınmayı bir an evvel sağlamak olduğundan, konuların ele alınışına da öncelikle ülkede sermaye birikiminin sağlanması, ülkenin zenginleşmesi düşüncesi egemen olmuştur.⁴⁴⁰ Halkçılık, bu sağlanırken işverenlerin işçileri sömürmesinin önüne geçmek şeklinde izah edilmiştir. Kısacası kalkınma modelinin motoru konumundaki sınıfların “ürkmemesi”, teşvik görmesi, esastı ve kalkınma-zenginleşme düşüncesi paylaşımaya dayalı fikirlerin önündeydi.⁴⁴¹

Toplumun çok ağırlıklı bir kısmı köylü olduğu için halkçılık ilkesiyle köylüler ve köycülük arasında da yakın bir bağlantı vardı; resmî söylemde görülen köylüleri öven ve onları sahiplenen açıklamaların nüfusun yapısıyla ilgisi açıktır. Bununla birlikte Makal’ın belirttiği gibi köy eksenli bir kalkınma modeli kabul edilmemiş, köy iktisadı konusunda narodnikvari bir romantizm esas alınmamıştır.⁴⁴² Köylülerin dertleriyle ilgilenme, onları aydınlarla yaklaştırma konusunda özellikle Halkevleri’nin Köycülük ve Sosyal Yardım şubelerinde yapılmak istenen uygulamaların başarıları olsa da etkileri oldukça sınırlı kalmıştır.⁴⁴³

Atatürk döneminde köylülerle ilgilenildiğini gösteren, köylüyü öven yazılar ve haberler mevcut olmakla ve köylülük milliyetçi Türkiye için sağlam bir temel olarak

⁴³⁸ Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 104.

⁴³⁹Bkz. Ahmet Makal, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2006.

⁴⁴⁰ Örneğin 1924’te gündeme gelen İş Kanunu Tasarısı bunu açıklıkla yansıtıyordu. Bkz. Gülmez, *a.g.e.*, s. 136-137.

⁴⁴¹ Bu bakımdan devletçilikle halkçılığın çeliştiği ileri sürülmüştür. Bkz. Makal, *Türkiye’de Tek Partili...*, s. 120-121.

⁴⁴²*A.g.e.*, s. 105-106.

⁴⁴³ Bkz. Haydar Seçkin Çelik, *Atatürk Döneminde Halk-Devlet İlişkileri (1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 86-88.

gösterilmekle birlikte,⁴⁴⁴ halkçılık ilkesinin köycü bir uygulamaya dönüştüğünü söylemek mümkün değildir. Türk Devrimi'nin önderleri, köylüyü milliyetçilik açısından uygun bir kitle olarak görmekle birlikte,⁴⁴⁵ kültür ve kalkınma anlayışı gereği şehirlere odaklanmış bir devrimdi. Dolayısıyla köylülüğün milliyetçilik açısından güvenilir bir kitle olduğunu düşünmekle birlikte, köylerde hâkim durumda olan geri kalmışlığın ve cehaletin de farkındaydılar: Devrim ve partinin esas tabanının şehirlerde olduğunu biliyorlardı. Bu sebeple millet-inşası ve devrim sürecinde temel olan, halkın eğitimiydi. Falih Rıfkı, bu konuda gayet açık yazmıştı:

“Terbiye edilmekte olan halk, uzun seneler kuvvet değildir; çünkü bozulan itiyatlarından dolayı rahatsızdır.(...) Halkçı olduğumuzu söylemek demek, halkın üstün idare kabiliyetini kazanmış olduğunu söylemek demek değildir; eski rejimlerin halka bu kabiliyetleri vermediğini anlatmak ve bizim onu kendi menfaatlerini, zararlarını kavrayabilecek bir düzeye çıkaracağımızı söylemek demektir.”⁴⁴⁶

Öyleyse halkçılık bir anlamıyla da, halkın yararına çalışarak onu bilinçlendirmek, ona siyasi bir terbiye kazandırmak, dolayısıyla halkı eğitmek demektir. Bunun için bir tür “hayırhah elit yönetimi” uygulamak gerekecekti. Halkın değişik tanımları yapılıyor olmakla birlikte, halk denilince kast edilen daha çok eğitim düzeyi düşük, yönetilen kitlelerdi.

Atatürk de -Sabiha Gökçen'in tanıklığına göre- halkçılığın o dönemde tam olarak demokrasiye karşılık gelmediğini kabul ediyordu. Atatürk'ün sofrasında yapılan ideolojilere dair bir tartışmada, sofrada oturanlardan biri “halkçılık ilkesi zaten demokrasi demek olmuyor mu?” diye sorunca Atatürk şöyle karşılık vermişti:

“Tamamiyle değil. Evet bir yönü ile doğru konuştunuz kuşkusuz... Ülkemiz teokrasi ve monarşi geriliğinden kurtularak Cumhuriyet rejimini benimsemekle

⁴⁴⁴ Karaömerlioğlu ise bu konuda şöyle yazmaktadır: “Türkiye’ de köycü söylem liberal ve toplumsal sınıf temelli ideolojilerin tümünden reddini; durağan, farklılaşmamış bir topluma özlemi dile getiriyordu. Köycülüğün aynı zamanda çoğunluğu köylü olan bir ülkede milliyetçilik için kitlesel bir taban yaratması bekleniyor, sosyalist, sınıf temelli ideolojilere karşı bir barikat işlevi görmesi umut ediliyordu.”. Bkz. Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 14.

⁴⁴⁵ Öyle ki Türkiye’yi Avrupalıların küçümsemelerine aldırılmayarak bir Köylü Cumhuriyeti olarak niteleyenler olmuştu. Bkz. 04.01.1933 tarihli **Cumhuriyet**, “Köy Ne Halde” başlıklı haber.

⁴⁴⁶ [Atay], **Faşist Roma, Kemalist Tiran...**, s. 17 ve 46.

demokrasiye doğru bir adım atmıştır. Çünkü Türk ulusunun karakterinde özgürlük vardır. Demokrasi vardır. Eşitlik inancı vardır. Ancak ben gerçek demokrasiye daha kısa bir zaman dilimi içinde geçebileceğimizi ummuştum... Beni az çok tanırırsınız... Tahminlerimde pek aldanmam... Fakat bu tahminimde yanıldığımı söylemek mecburiyetindeyim. (...) Bir yapıyı tasavvur ediniz; önce ne yapılır? Temel kazılır değil mi? Temeli yapılır... Sağlam olması, kurallara uygun olması için bu ana koşuldur. Yapısına çatısından başlanan bir bina tasavvur edilebilir mi? Böyle bir bina gerçekleştirilebilirse bile sağlam olabilir mi? Bir binayı ayakta tutan nasıl temeli ise, bir rejimi ayakta tutabilecek olan kuvvet de geniş halk kitlelerine, yani tabana dayanmalıdır. Anayasamızdaki 'Halkçılık' ilkesinin felsefesi budur. (...) Batıda pek çok örneği görüldüğü gibi, demokrasi ve özgürlük rejimleri akıl ve mantıktan, bilimden yoksun olarak uygulandığında toplumlar sarsıntı geçirmektedirler. Önce tabanı bu konuda eğitmek, hazırlamak, olgunlaştırmak, belli bir noktaya getirmek şarttır. Bunu daha önce de söylediğim gibi siyasi partiler, politikacılar yapacaklar, onlara bilim adamları, fikir adamları yardımcı olacaklardır. Sınırsız bir özgürlük anarşinin baş mimarıdır. Özgürlükler kişilerin ve toplumların yaralanmasına değil, gelişmelerine öncülük ettikleri sürece muteberdir.”⁴⁴⁷

Atatürk, CHP'yi ve Halkevleri'ni millete siyasî terbiye kazandıracak kurumlar olarak görüyordu. Devrimin ilkeleri, başta CHP, Halkevleri ve okullar olmak üzere çeşitli kurumlar aracılığıyla halka benimsetilmeye çalışılacaktı. SCF'nın kurulmasından sonra yaşananlar ve Kubilay olayı, ülkenin en gelişmiş kabul edilen yörelerinde bile rejimin güvende olmadığı düşüncesini uyandırmıştı. Halkçılık, bu ortamda, halk eğitimi olarak saptanan anlamını uzun müddet daha devam ettirecek gibi görünüyordu.

Bununla birlikte halkın Halkevleri'ne bakışı soğuktu. Halkevleri'nin bir elit toplanma yeri olduğu da gelen eleştiriler arasındaydı. CHP üyeleri de daha çok elit kesimlerden geliyordu; kısacası halk tabanına yayılma konusunda önemli sıkıntılar vardı.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Sabiha Gökçen, **Atatürk'le Bir Ömür**, Anıları Kaleme Alan: Oktay Verel, Altın Kitaplar, İstanbul, 2000, s. 174-176.

⁴⁴⁸ Sefa Şimşek, **Bir Psikolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri (1932-1951)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 110-111.

İktisadî alanda ise köylülerin derebeylerinden kurtarılması, devrim ilkeleri doğrultusunda eğitilmeleri ve tarımda modern metotların kullanması konusunda düşünceler dile getirilmekle birlikte, bu hususların hiçbirinde ciddi adımlar atılamamıştı. Büyük toprak sahipleriyle bir mücadele söz konusu değildi. Muhtemelen, devlet, kendini bu alanda yeterince güçlü görmüyor ve ülkedeki başlıca sosyal sınıflardan birini, kapsamlı bir sosyo-kültürel ve siyasal dönüşümün gerçekleştirildiği ve dünyadaki gelişmelerin hem siyasî hem de iktisadî anlamda kaotik olduğu bir dönemde, radikal bir biçimde karşısına almak istemiyordu. Devrimlere karşı direniş olmadığı müddetçe, bir süre daha, bu alanda bir radikalleşme eğilimi ortaya çıkacak gibi görünmüyordu. İktisadî modernizasyonda, daha temkinli ve evrimci bir yöntem izleniyordu.

3.5. Devletçilik ve Millî İktisat

Osmanlı-Türk iktisat düşüncesinde temel tartışma sosyalizm/komünizm-kapitalizm ya da liberalizm-sosyalizm karşıtlıklarına göre şekillenmemişti. Bunun yerine müdahalecilik-liberalizm, himayecilik (korumacılık)-liberalizm karşıtlıkları iktisadî politika tartışmalarının eksenini oluşturuyordu. Bağlantılı bir başka karşıtlık, liberaller ile liberalizmin sanayileşmiş ülkelerin millî iktisadı olduğunu, dolayısıyla sanayileşmemiş ülkelere uygun olmadığını düşünen millî iktisatçılar arasındaydı. Cumhuriyet, bu tartışma eksenini devralmıştır.

İstiklal Harbi sona erdiğinde, Türkiye iktisadî açıdan perişan bir durumdaydı. Cahil olduğu gibi⁴⁴⁹ bir hayli yoksul bir nüfus devralınmıştı.⁴⁵⁰ Tarım metotları

⁴⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda halkın okullaşma ve okuryazarlık oranı çok düşüktü. Bu açıdan Osmanlı'dan oldukça kötü bir miras alınmıştı. Bunu karşılaştırmalı olarak ilgili istatistiklere bakarak görebiliyoruz. Örneğin Hollanda'da henüz 1750'de okuyazarlık oranının %75'e vardığı görülmektedir. Aynı dönemde Britanya'da bu oran %54'tür. 1900 senesine gelindiğinde Britanya'da okuyazarlık oranı %80'in üzerine çıkmıştır. Aynı yıl bazında bu oran Arjantin için %51, Brezilya için %35'tir. Almanya'da oran %70'in üzerine çıkarken İspanya'da %40'ın üzerinde Polonya'daysa %60'tır. 1900 senesi için dünya ortalamasının %21 olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye'deki okuyazarlığa ilişkin resmî istatistiklere göre, 1927'de okuyazarlık sadece %10.6'dır. Bu oran 1935'te %20.4'e yükselmiş, 1950'de %34.6 ile yaklaşık olarak o dönemin dünya ortalaması (%36) yakalanmıştır. Dünyadaki okuyazarlık oranlarına ilişkin yararlandığımız araştırma için bkz. <https://ourworldindata.org/literacy/#endnotes> Erişim tarihi: 12 Mayıs 2016. Türkiye'ye dair istatistikler için bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2009, s. 415.

ilkeldi, zirai ve sınai alandaki bilgi de çok yetersizdi ve nüfus mübadeleleri, göçler sonrasında bu bilgiye sahip olan gayrı-Müslimler de ülkeden ayrılmışlardı. Sanayi yok denecek düzeydeydi. İstiklal Harbi'nin bu alandaki önemli başarıları, İzmir ve İstanbul gibi ülkenin en önemli iktisat merkezlerinin işgalden kurtarılması⁴⁵¹ ve Lozan ile birlikte kapitülasyonların tekrardan ve kesin olarak kaldırılmasıydı. Buna karşın Lozan Antlaşması, 1929'a kadar Türkiye'nin gümrük politikasını istediği gibi izlemesine olanak vermiyor, gümrük tarifelerini 1916 tarifelerinde sabitliyordu ki, bu da sanayi tesis etmek için himayeci bir politikanın izlenmesini imkânsız kılıyordu.⁴⁵² Durum böyle olunca, açık ekonomi şartlarında, sanayiye teşvik etme ve bazı endüstriyel tarım ürünleri ile tarımsal hammadde ihracına dayalı bir politika takip edilebildi. Yine de dış ticaret hacmi Osmanlı dönemine göre bir miktar azaldı.⁴⁵³

1923-1929 döneminde, devlet, Lozan Antlaşması ile gelen kısıtlarla karşı karşıyaydı. Antlaşma, ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulanmasını önlemekteydi; sadece devlet tekeline konu olan mallar için daha yüksek bir fiyatlama mümkün olabiliyordu. Bu sebeple gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlamalardan kurtulmak adına, birçok malın ve hizmetin üretimi ve ithali devlet tekeline alınmıştı. Bununla birlikte bu tekeller, yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş ve tıpkı İTC döneminde olduğu gibi siyasiler bu şirketlerde yöneticilik yapmaya başlamışlardı. Yabancıların Türklerle ortaklık yaparak ekonominin içinde yer almasını teşvik eden bir politika mevcuttu.⁴⁵⁴ Bu politika, İnönü'nün ve aynı fikirdeki politikacıların karşı oldukları bir yozlaşmaya yol açacaktı.

Ülke ekonomisi büyük ölçüde bir tarım ekonomisiydi; ancak Atatürk'ün ülkenin ve milletin zenginleşmesi konusundaki hırsları, sanayiye de çok önemli kılıyordu. Henüz 1923'teki iktisat Kongresi'nde, Mustafa Kemal, yeni devletin bambaşka bir ekonomik zihniyetle hareket edeceğini ifade etmişti. Pozitivistlerin görüşlerini andıran bir yaklaşımla, yeni devletin bilim adamları-teknokratlar-ış

⁴⁵⁰ 1927'de kişi başı gelir 50 doları bile bulmuyordu. Bkz. Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013, s. 38.

⁴⁵¹ Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I**, Cumhuriyet Yayını, y.y, 2001, s. 50-51.

⁴⁵² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara, 2004, s. 43-44.

⁴⁵³ **A.g.e.**, s. 48-50.

⁴⁵⁴ **A.g.e.**, s. 40.

adamları temelinde yükseleceğini düşünüyordu; bu sebeple artık askerî fetihlere dayalı cihangirane zaferlerin değil, iktisat ve bilim-kültür alanındaki zaferlere koşulacaktı. Yeni devlet, bir iktisat devletiydi.⁴⁵⁵ Ancak tarıma dayalı ekonominin istikrarsızlığını aşabilecek, ulusal sanayiye sahip bir ülkenin kurulması için gerekli gümrük politikası uygulanamadığı gibi, sanayiye teşvik etme konusundaki çabalar da istenen sonucu verememişti. Üstelik Osmanlı döneminden kalma ve yaklaşık %70'ini Türkiye'nin üstlendiği borçlar söz konusuydu. Ödemeler 1929'da başlayacaktı.⁴⁵⁶

Cumhuriyet yönetiminin Osmanlı son döneminden devraldığı bir diğer politika da, milli iktisat anlayışıydı. Ülke ekonomisinde azınlıkların hem işveren hem de işçi olarak ağırlıkları ve imparatorluğun son yıllarındaki etnik çatışmalar düşünüldüğünde, ülkede Türk-Müslüman ağırlıklı bir ekonominin kurulması fikri ön plana çıkıyordu. Bu bakımdan Türk-Müslüman iş adamlarını destekleme politikası, 1923'ten sonra da sürdü. Dahası, çalışacak kişilerin seçiminde de Türklerin durumu düzeltilmek isteniyordu.⁴⁵⁷

Türk-Müslüman kapitalistler yaratmaya dönük ve kısmen müdahaleci politika, 1929'a gelindiğinde sınırlarına dayanmıştı. Beklenen sonuçlar alınmadığı gibi 1929'da bütün dünyada etkileri duyulacak bir Büyük Buhan, ABD merkezli olarak ortaya çıktı. Türkiye ekonomisinin tamamı, kapitalist dünya ekonomisiyle aynı biçimde bütünleşmemiş olmakla birlikte,, buhranın etkileri Türkiye'de çok güçlü hissedildi. Pamuk'un belirttiği gibi, sanayileşmiş ülkelerde buhranın yarattığı sorun işsizlik temelinde yükselirken, tarım ağırlıklı ekonomilerde tarım mallarının fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle buhranın etkileri duyuluyordu.⁴⁵⁸ Bu sebeple Hatipoğlu'nun ifadesiyle, Türkiye'deki buhran, büyük ölçüde bir "zirai buhran"dı.⁴⁵⁹

Buhranın etkilerinin görülmesiyle birlikte ziraî ve endüstriyel bitkilerin fiyatlarında büyük düşüşler yaşandı. Çiftçinin söz konusu mahsullerin satışından geçimini sağladığı Ege ve Karadeniz'de, özellikle Samsun ve İzmir'de⁴⁶⁰, büyük bir rahatsızlık ortaya çıktı. Nitekim SCF'nin bu iki ilde önemli başarı göstermesi,

⁴⁵⁵ **Türkiye İktisat Kongresi...**, s. 244, 246-247, 251-256; **ASD II**, s. 60-61, 76.

⁴⁵⁶ Kazgan, **a.g.e.**, s. 38-46-48., Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 44-45.

⁴⁵⁷ Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonomini Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 229-277.

⁴⁵⁸ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 186.

⁴⁵⁹ Şevket Raşit Hatipoğlu, **Türkiyede Ziraî Buhan**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayını, Ankara, 1936.

⁴⁶⁰ **A.g.e.**, s. 29-66.

tepkinin mahiyetini açıklamaktadır. Buna mukabil artık bağımsız bir gümrük politikası izlenebildiği için gümrük politikası himayeci bir tarzda değiştirildi. Bu da endüstriyel malların fiyatını yükseltti. Böylece çiftçilerin gelir elde ettikleri ürünlerin fiyatları şiddetli biçimde düşerken, tükettikleri malların fiyatları fazla düşmediğinden, geçim durumları kötüleşiyordu.⁴⁶¹

Türkiye, mevcut ağır şartlar altında moratoryum ilan etti ve borçların ödenmesi 1929 yerine 1932’de başladı. Ancak moratoryum ilan edilmesi kuşkusuz ülkenin itibarını olumsuz yönde etkiledi.⁴⁶² Dış kredilerin fazla alınmadığı, tüm dünyada gümrük duvarlarının yükseldiği, dolayısıyla ticaret hacminin düştüğü bir ortamda, Türkiye, Sovyetler Birliği’nin buhran karşısındaki daha başarılı performansının da etkisiyle, devletçi politikaya dönüş yaptı. Parti içinde İnönü de dâhil olmak üzere, devletçi politikaya daha yatkın bir kanat olduğu gibi, 1932’den itibaren çıkmaya başlayan **Kadro** dergisinin yazarlarında görüldüğü gibi, mevcut krizi himayeci-devletçi politikalar izlemek kaydıyla sanayileşmek açısından bir fırsat olarak görenler de vardı.⁴⁶³ Türkiye, 1929’a kadar olan dönemde, dünya kapitalist sistemindeki işbölümüne uygun olarak, tarım ürünleri ihraç eden ve sanayi malları ithal eden bir ülke konumundaydı.⁴⁶⁴ Sanayileşme hamlesi, dünya ekonomisinde Türkiye’nin yerini değiştirecek, bağımsızlığı perçinleyici bir hamle olarak görülüyordu. Böylece zorunlulukların ve iktisaden güçlenme ve bağımsız bir ülke olma özelemlerinin tesiriyle, devletçi politika benimsendi. Liberalizm, Atatürk tarafından da, sömürgelere uygun bir politika olarak reddedildi.⁴⁶⁵ Devletçi politika benimsenirken halkın her şeyi devletten beklemeye dönük tarihsel eğilimi de bir argüman olarak kullanıldı.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ **A.g.e.**

⁴⁶² Kazgan, **a.g.e.**, s. 38, 52.

⁴⁶³ Şevket Süreyya [Aydemir], “İnkılap Bitti mi?”, **Kadro-Seçmeler**, Yay. Haz. Gökçe Fırat, İleri Yayınları, İstanbul, 2004, s. 84-86.

⁴⁶⁴ Türkiye’nin dünya ekonomik sistemindeki yeri hakkında bkz. Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

⁴⁶⁵ “...liberalizm müstemlekelerde tatbik edilmiş bir sistemdir! (...) Halbuki biz müstemleke değiliz ve olmayacağız. Liberalizmi düşünmek inkılabı inkar etmektir.” **Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları: “Gazi Bana Çok Kızmış...”**, Cilt 1, Yay. Haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 291-292.

⁴⁶⁶ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 389.

Atatürk, ülkenin sanayileşmesini stratejik hedeflerden biri olarak görüyordu. 1937 yılında Nazilli Kumaş Fabrikası'ndaki makineleri incelerken söylediği şu sözler de iktisat alanında teknolojik bakımdan ilerlemeye verdiği önemi gösteriyordu: “İşte, halka canlılık veren gerçek musiki!”.⁴⁶⁷ Atatürk'ün bu sözleri Nazım Hikmet'in “Makinalaşmak” adlı şiirini anımsatır;⁴⁶⁸ ancak Kemalizm'de SSCB'de görüldüğü gibi bir teknolojizm hele fütürist teknolojizm⁴⁶⁹ görülmez. Bununla birlikte Türkiye'nin zenginleşmesi ve yetenekli Türk iş adamlarının ortaya çıkması, Atatürk'ün özlemiydi. Bu sebeple Atatürk'ün kafasında iş dünyasını rahatsız edecek boyutlarda bir devletçilik anlayışı yoktu. Bu konudaki görüş ayrılıkları, devletçi İktisat Bakanı Mustafa Şeref Özkan'ın Atatürk'ün isteğiyle görevden alındığı bir krize de yol açmıştır. İş çevrelerini temsil eden İş Bankası grubu, katı bir devletçiliğe karşıydı ve liberal eğilimi temsil etmekteydi. Gerçi İnönü de Türkiye'deki devletçiliği “mutedil” yani ılımlı devletçilik olarak tanımlamıştı⁴⁷⁰; ancak devletçilik politikasının iş çevrelerinin daha fazla güven duyduğu biri tarafından hayata geçirilmesi arzulanıyordu. Nitekim İş Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Mahmut Soydan, CHP Programı'ndaki devletçiliğin ve iktisat politikasının halka -yani iş çevrelerine- emniyet verecek açıklıkta olmadığını yazmıştı. Bu güvensizlik, Gümrük ve İhisarlar Vekâleti'nin bir kağıt fabrikası kurma girişiminin başarısız olması üzerine İş Bankası'nın bu fabrikayı kurmak için yaptığı proje başvurusunun reddedilmesiyle bir krize dönüştü. Devlet Sanayi Ofisi'ne ilişkin yasanın 6. maddesine göre girişimciler yatırım kararlarını doğrudan uygulama hakkına sahip bulunmadıklarından, bu red cevabı, yolu kapatıyordu. Bu yüzden Celal Bayar ve Mahmut Soydan, Atatürk'e durumu aktardılar. Mustafa Şeref Özkan, bu görüşmenin Atatürk üzerinde yapacağı etkileri azaltma düşüncesiyle Atatürk'le görüşmüşse de, Atatürk, projeyi reddeden Sanayi Umum Müdürü'nü, Özkan'ın koruması üzerine hiddetlenmiştir. Sonuçta, 1932 Eylül'üne gelindiğinde, Bayar'ın İktisat Bakanı

⁴⁶⁷ Kocatürk, a.g.e., s, 378.

⁴⁶⁸ “Trrrum, trrrum, trrrum! trak tiki tak! Makinalaşmak istiyorum! Beynimden, etimden, iskeletimden geliyor bu!(...)” Nâzım Hikmet, **835 Satır**, Adam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 22.

⁴⁶⁹ Slavoj Zizek, **Stalinizm ya da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı**, Encore Yayınları, Çev. Sabri Gürses, İstanbul, 2008, s. 10-12. Bunun ilginç bir örneği için bkz. John Gray, **Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 87-155.

⁴⁷⁰ Akt. Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası-Cilt 1 (1929-1932)**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1988, s. 101.

olması kararına varılmıştır.⁴⁷¹ Böylece devletçilik politikası, iş çevrelerinin güvendiği bir bakana teslim ediliyordu. Buna karşın bu konu, Özkan'ı savunan İnönü ile Atatürk arasındaki önemli sorunlardan biri olmuştu. Nitekim İnönü, **Kadro** dergisinde devletçiliği savunan bir yazı yazma ihtiyacı duymuştu.⁴⁷²

Devletçilik politikası, Türkiye'de ulusal sanayiinin gelişmesini oldukça hızlandırdı. Sanayideki yüksek büyüme oranları bunu kanıtlanmaktadır. Atatürk, 1930'lar boyunca sanayileşmenin ve kalkınmanın önemini vurgulayan pek çok konuşma yapmıştır. Ancak politikadan iş dünyasına atılan kişileri “aferistler” olarak tanımlayan ve liberalizme karşı muhalefeti daha sert olan İnönü çevresiyle Bayar'ın yaklaşımları oldukça farklıydı.⁴⁷³ Atatürk'ün yaklaşımı ise bu konuda Bayar'a daha yakındı ve nitekim 1937'de Bayar'ın başbakan yapılması da bunu gösteriyordu.

Devletçilik tanımlanırken onun “mutedil” olduğuna, sosyalizm ya da Bolşevizmle bir ilgisi olmadığına özellikle dikkat çekilmeye çalışılmıştır.⁴⁷⁴ Yeni politika, ülkenin birçok asırlar ihmal edilmiş olmasından dolayı, gereken kapsamlı yatırımların ancak devletçe yapılabilir olmasına, yani ülkenin ihtiyaçlarına dayandırılıyordu. 1935 senesine gelindiğinde, devletçiliğin tanımının daha da ayrıntılandırıldığı görülmektedir. Bu da devletçiliğin içeriğinin daha net olmasına dair taleplerle ilişkilendirilebilir. Buna göre devletçilik:

“Özel kınay ve çalışma esas olmakla beraber, imkân olduğu kadar az zaman içinde ulusumuzu genliğe ve yurdu bayındırlığa erdirmek için, genel ve yüksek asıgların gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda, devleti filiğ surette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır. Devletin ekonomi işleri ile ilgisi filiğ surette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol etmektir. Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağıının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asıglarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiğ olarak, kendi yapmağa karar verdiği iş, eğer, özeli bir

⁴⁷¹ Özcan Şabudak, **Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan**, Libra Kitap, İstanbul, 2009, s. 129-134. Ayrıca bkz. Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi...**, s. 363-366.

⁴⁷² Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 179-180, İsmet [İnönü], “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro-Seçmeler**, s. 601-603.

⁴⁷³ Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 86-88, 111.

⁴⁷⁴ Afetinan, **a.g.e.**, s. 49, 449. Mutedil devletçiliğin sosyalizm demek olmadığı konusunda Şükrü Kaya ve Recep Peker, endişe duyanları ikna etmeye çalışıyorlardı. Bkz. **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları...**, s. 276-277.

⁴⁷⁴ **C.H.P. Programı (1935)**, s. 10-11.

girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağlıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz.”⁴⁷⁵

Devletçilik tanımında, özel girişimin esas olduğu belirtilmek kaydıyla, yönelinen gayenin kolektivist ya da sosyalistlerin gayeleriyle bir ilgisi olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün devletçilik anlayışı gerçekten ılımlıydı ve Boratav ve Kazgan'ın da tespit ettikleri üzere, devletçilik, ideolojik temelli bir ilke değildi.⁴⁷⁶ Dönem boyunca tartışılmasına en geniş şekilde izin verilen alanın iktisat politikası olması da, bu hususu açıklamaktadır.

3.6. Milliyetçilik

Türklerde milliyetçiliğin geç ortaya çıktığı ilgili kısımda gösterilmişti.⁴⁷⁷ Devlet merkezli düşünce, Türkçülüğün devletin dağılmasına yol açacağı endişesiyle başka tutunum ideolojilerine yönelmeyi uygun bulmuştu. Bu bağlamda, Osmanlı ve İslamcı “cemaatçi hayaller”⁴⁷⁸ geliştirilmişti. Osmanlı ulusu tasarımı, Hıristiyan tebaa kaybedildikçe İslamcı yaklaşımlar ekseninde dönüştürüldü. Edebî ve bilimsel alanda işlenmeye çalışılan Türk milliyetçisi fikirlerin aydınlar başta olmak üzere güç kazanması, savaşların içinde ve savaşların etkisiyle mümkün olabildi.

Akçura'nın 1904'teki yaklaşımında ve Gökalp'in düşüncesinde Türkçülük, araşsalcı milliyetçilik kuramlarının yaklaşımlarına numune oluşturacak bir nitelik arz ediyordu. Akçura'nın devlet merkezli artı-eksi cetveli ve Gökalp'in önceleri “İslam dünyasını parçalayan bir mikrop” olarak gördüğü milliyetçiliği-milliyet silahını şimdi kullanma sırasının geldiğini söylemesi,⁴⁷⁹ bu bağlamda ele alınabilir.

⁴⁷⁵ A.g.e.

⁴⁷⁶ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 139, Kazgan, **a.g.e.** s. 57, Ayrıca bkz. Haldun Gülap, “Türkiye’de Sermaye Birikim Biçimleri ve Devlet-Toplum İlişkileri, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, Çev. Osman Akınhay ve Abdullah Yılmaz Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 28-32.

⁴⁷⁷ Georgeon’a göre Türkler zamandizimsel açıdan İmparatorluk’ta milliyetçilik etkisine giren son halktı. François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler**, Çev. Ali Bertay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 2.

⁴⁷⁸ Bu kavram için bkz. Manuel Castells, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 2-Kimliğin Gücü**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 42 vd.

⁴⁷⁹ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 105. 1924’e gelindiğinde bir başka sosyolog, Mehmed İzzet, zamanının milliyetçilik kuramlarını ele aldığı dikkate değer çalışmasında, Gökalp’i bir hayli eleştirmişti. Ona göre millet ve milliyetçilik, Gökalp’in yaklaşımında yanlış ele

Kemalist milliyetçilik anlayışında ise milliyetçiliğe dair söylemin tam bir tutarlılık arz ettiğini söyleyemeyiz. Ancak Kemalist entelijansiya, milliyetçiliğe inanmıştı; onu, Türklerin kurtuluşunun ve ilerlemesinin formülü olarak ele alıyor, kendilerini geçmişten gelen büyük bir milletin fertleri olarak görüyorlardı; aynı zamanda modern Türk milletini inşa edecek elitler olarak. Milliyetçilik, bir ideoloji olarak onların konumu ve hedefleriyle örtüşen bir anlam dünyası sunmaktaydı.

Kemalist milliyetçilikte de devlet merkezli bakış çok önemli bir yer tutuyordu. Örneğin Gellner'a göre, "(u)lusçuluk, öncelikle siyasî birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilke"ydi.⁴⁸⁰ Devletin sınırları ile ulusun sınırlarının nasıl çakışacağı Türk milliyetçiliğinin önemli bir sorunuuydu. Georgeon'un belirttiği üzere, askeri ve bürokratik elitten gelen territorial düşünceye dayalı siyasî milliyetçilikle entelijansiyadan gelen etnik temelli açıklamaları içeren çalışmaların ve bunlara dayalı görüşlerin bir eklemlenişi nasıl sağlanacaktı? Georgeon'a göre milliyetçi entelijansiya, sonunda, milliyetçiliği devletin amaçlarının gerçekleşmesinde bir araç olarak gören asker ve sivil bürokrasinin yanında saf tutmuştu.⁴⁸¹

Yeni Türk devletinin sınırlarını belirlemeye dönük olarak hazırlanmış Misak-ı Milli metni ve Lozan Antlaşması, bu yaklaşımı açıklıkla gösterir.⁴⁸² Etnik sınırlarla devlet sınırlarının örtüşürülmesi göz önünde tutulmaktan ziyade, temelde Türk ulusunun içinde yer alabileceği düşünülen unsurların meskûn olduğu, dine dayalı bir kriter esas alınmıştır. Bununla birlikte görüleceği üzere milliyetçilik anlayışında din, hiç de Gökâlp'in 1918'deki eseri **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**'taki gibi bir yer tutmayacaktı.

Milliyetçilikleri siyasî-territoryal ve etnik olmak üzere iki farklı temele dayalı olarak açıklama eğilimi var olageldiyse de, tüm milliyetçiliklerde bu ikisinin belli bir

alınmıştı. Milleti çeşitli etkenlere dayanarak izah eden kuramların tamamı da yetersizdi. İzzet'e göre "millet büyük bir gerçek, büyük bir realitedir. Onu ne yapmak ne de yıkmak mümkündür.". Menfaatler geçici, sayılan diğer etkenler ise yetersizdi. Milliyet ise kalıcıydı. Bir milletin ferdi olmak ise iradeci bir şekilde açıklanamazdı: "Bir Türk mütefekkeri bir gün 'Türk kimdir?' sorusuna 'kendisini Türk bilendir' cevabını vermişti. Bu cevap doğrudur; fakat eksiktir. Kendisini Türk bilmek istemek kâfi değildir. Aynı zamanda Türk olmak lazımdır." Mehmed İzzet, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat**, s. 33-36. İzzet'in etkenleri değerlendirişi eserin tamamına yayılmıştır.

⁴⁸⁰ Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksoy Özdoğan, Hil Yayın, İstanbul, 2013, s. 71.

⁴⁸¹ Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s. 5, 17, 19.

⁴⁸² **A.g.e.**, s. 18.

karışımını görmek mümkündür.⁴⁸³ Lozan’da belirlenen yeni sınırlar içerisinde inşa edilecek ulus, Türk çekirdek unsuru etrafında geliştirilen bir kültürü esas alacaktı. Hukukî metinlerde sivil-territoryal milliyetçiliğin açık yansımaları görülürken, devrim liderlerinin, ideologlarının ve çeşitli bilim insanlarının söylem ve değerlendirmelerinde, etnik göndermelere rastlanacaktı. Örneğin tek-parti döneminin sonuna değin -ve bir süre daha- varlığını koruyacak olan 1924 Anayasası’nın “Türklerin Kamu Hakları” başlığı altında yer alan 88. maddesine göre:

“Türkiye’de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese ‘Türk’ denir. Türkiye’de veya Türkiye dışında bir Türk babadan gelen yahut Türkiye’de yerleşmiş bir yabancı bir ecnebi babadan Türkiye’de dünyaya gelip de memleket içinde oturan ve erginlik yaşına vardığında resmî olarak Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türk’tür.”⁴⁸⁴

Cumhuriyet Halk Partisinin tüzüklerinde partiye kabule ilişkin kısımlarda ise Türk vatandaşı olmak ve partinin ilkelerini kabul etmenin yanı sıra Türkçe konuşmak ve Türk kültürünü benimsemek gibi kriterlerin yer alması olgunun bir başka boyutunu yansıtmaktadır; zira CHP Tüzük ve Programları dönemin resmî zihniyetini yansıtması bakımından çok önemli metinlerdir. Tüzükler arasında da bir farklılık görülür; 1923 ve 1927 nizamnamelerinde sadece Türk harsını benimsemiş olmak ifadesi kullanılırken 1931 ve 1935 Tüzüklerinde buna “Türkçe konuşmakta bulunmak” şartı da eklenmiştir. Bu hususu 1930’larda ekleme gereği duyulması anlamlıdır; Serbest Fırka deneyimi ile yaşanan sarsıntının, hem elit kesimde hem halk katlarında var olan muhalefetin derecesinin iyice farkına varılmasının bu değişiklikte payı büyüktür.⁴⁸⁵

⁴⁸³ Anthony D. Smith, **Millî Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 30.

⁴⁸⁴ Kili ve Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 147-148.

⁴⁸⁵ Atatürk’ün 1931’de Adana Türk Ocağı’nda yaptığı konuşma bu noktada dikkat çekicidir. Atatürk bu konuşmasında Türklükle Türkçe konuşmak arasında çok sıkı bir bağ kurmuş ve bu konuda Türk Ocaklıların ihmallerini eleştirmiştir: “Ulusçuluğun en belirgin özelliklerinden birisi, değerli temellerinden birisi dildir. Türk ulusundanım diyen insan, her şeyden önce ve elbette Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk kültürüne ve toplumuna bağlılığını iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. Halbuki, Adana’da Türkçe konuşmayan yirmi binden fazla vatandaş vardır. Eğer Türk Ocağı bunu hoşgörüyü karşılarsa, gençler, politik ve toplumsal bütün Türk kuruluşları bu durum karşısında duygusuz kalırsa, en aşağı yüz yıldan beri süregelen bu durum daha

Bu noktada, açıklamalarımızın daha anlaşılır olması için bir teorik saptama yapmak gerekiyor. Milliyetçilik kuramları literatürüne önemli bir eser kazandırmış olan Liah Greenfeld, söz konusu eserinde milliyetçilikleri 3 gruba ayırır. Bunlar bireyci-liberteryen ve sivil milliyetçilik (tip 1), kolektivistik-otoriteryen ve sivil milliyetçilik (tip 2), kolektivist-otoriteryen ve etnik milliyetçiliklerdir (tip 3). Milliyetçiliğin ilk olarak İngiltere’de ortaya çıktığını düşünen Greenfeld’e göre bu milliyetçilik, birinci tipe giriyordu. Bu tipte, ulusun üyeleri olmaları hasebiyle bireyler egemenliği kullanıyorlardı. Millet teorik egemenliğine dayalı olan türde ise, millet biricikti ve sahip olduğu özelliklerle diğer milletlerden ayrılırdı; öyle ki bu husus millet olmanın ta kendisiydi ve millet bu sebeple egemendi. Bu noktada kolektivistik ilke devreye girmektedir; her toplumsal-kolektif birey, tek bir iradeye sahiptir ve bu yaklaşım da doğası gereği otoriterdir.

Yukarıda belirtilen tipler bu ilkelerin bir karışımı olarak ortaya çıkmaktadırlar. İngiltere ve ABD bireyci-sivil milliyetçiliğin egemen olduğu ülkeler olurken, kolektivistik-sivil milliyetçilik Fransa’da egemen milliyetçilik anlayışı olmuştur; Rusya ve Almanya ise kolektivistik-etnik milliyetçiliğin bariz örneklerini sunmuşlardır.⁴⁸⁶

Kemalist milliyetçiliğin tip-1’e girmediği⁴⁸⁷ çok belirgindir; tartışmalar daha ziyade tip-2’ye mi yoksa tip-3’e mi girdiği noktasındadır ve Kemalist milliyetçilik bu hususta bir hayli kafa karışıklığı yaratmıştır. Dahası, milliyetçiliğin hangi tezahürlerinin sivil sayılacağı noktası da tam bir açıklığa kavuşmuş değildir ve bu sebeple giderek anakronizme düşme tehlikesi taşıyan yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir. Kanımızca burada saptanması gereken, Kemalizm’in bir ulus-inşası projesine sahip olduğu, dönem dönem bu projeye yönelik arayışlar ve ona yönelen tehditler çerçevesinde milliyetçilik anlayışında bazı dalgalanmalar yaşayabildiği ve milliyetçiliğe ilişkin teorik içeriği belirgin kavramlara sahip olmadığıdır.⁴⁸⁸ Bu

yüzlerce yıl sürebilir.” Bkz. **Düşünceleriyle Atatürk**, Der. Arı İnan, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 260.

⁴⁸⁶ Greenfeld, **a.g.e.**, s. 10-14.

⁴⁸⁷ Kemalist toplum tasavvurunda, hem birey hem de toplumun varlıkları kabul ediliyordu; ancak bireyin liberal anlayışta olduğu şekliyle soyut olarak ele alınışı kabul edilmiyor, somut “toplumsal birey” kabul görüyordu. Bu da hakların yanı sıra sorumlulukları öne çıkaran, fertlerin genel iradeye uygun davranmasını bekleyen, halkça “kütleleşmeyi” savunan bir anlayışı beraberinde getiriyordu.

⁴⁸⁸ Atatürk’ün milliyet prensibine dair yaptığı tanım bu konuda aydınlatıcıdır: “Bir milletin diğer milletlere nispetle tabii ve müktesep hususi karakterler sahibi olması, diğer milletlerden farklı bir

sebeple Kemalist yönetici ve ideologların kullandıkları ifadeler, siyasî hedeflerine, ulus-inşası projesine yönelen tehdit algılamalarına, Osmanlı son dönemine dayalı endişelere ve özellikle Avrupa'daki milliyetçilik akımlarındaki dalgalanmaların etkilerine bakılarak geniş bir perspektiften değerlendirilmelidir. Örneğin Doğu'da Kürt isyanlarının yoğunlaştığı ve Avrupa'da ırkçılığın yükselişe geçtiği 30'lu yıllarda, Kemalist milliyetçiliğin etnik tonlaması artmıştır.⁴⁸⁹ Ancak Kemalist milliyetçiliğin hedefleri ve hâkim kurgusu düşünüldüğünde, onun, canlandırmacılığa dayalı olmayan, modernist, kolektivistik ve kapsayıcı niteliklerinin ön plana çıktığını saptamak mümkündür.

Bu noktada Kemalizm'de milliyetçiliğin resmî görüşü yansıtan metinlerde nasıl tanımlandığına bakmak gerekmektedir.

Cumhuriyet Halk Partisi program ve tüzüklerinde milliyetçiliğin ana hatlarıyla nasıl tanımlandığına bakmakla başlayalım. 1927 Tüzüğü'nde CHP'nin milliyetçi bir parti olduğu belirtilmiş ve 5. maddede:

uzviyet teşkil etmesi, ekseriya onlardan ayrı olarak onlara muvazi inkişafa sai bulunması keyfiyetine milliyet prensibi denir." Afetinan, **Medeni Bilgiler**, s. 24. Atatürk'ün milliyet ilkesine dair düşünceleri de milliyetçiliğe yönelik primodialist yaklaşımları andırmaktadır; ona göre milliyet ülküsü daima ona karşı olan düşüncelere üstün gelmiştir. Milliyet ilkesi aleyhindeki tüm büyük denemelere karşı milliyet duygusunun öldürülemediği görülmüştür. Ancak Türklerin milliyet ilkesini uygulamakta fazlaca geciktiklerini ve İstiklal Harbi yıllarına değin gerçek anlamda milli bir tarih yaşamadıklarını ifade eden de Atatürk'tür. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 315. Bunu, özellikle Osmanlı dönemi uygulamalarına ve İslam dininin ümmetçi etkilerine bağladığını göreceğiz.

⁴⁸⁹Bu konuda bir çalışma için bkz. Ahmet Yıldız, "**Ne Mutlu Türküm Diyebilene**": **Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007. Burada etnik kelimesinin kullanımında bazı hususların akılda tutulması gerekmektedir. Millet inşası açısından "Yeni Türk"ün kuruluşunda izlenen yöntemler, geliştirilen tarih ve dil tezleri, "icat edilen" gelenekler, etnisiteyle ilgili basit bir doğrusallık izlemez. Dolayısıyla birçok şey "Türklük" açısından da yenidir. Garpçı-milliyetçi birçok radikal dönüşüm hamlesi, ülkedeki yabancı bilim insanları tarafından da hayretle izleniyordu. Bu kişilerden Auerbach, ünlü düşünür Walter Benjamin'e yazdığı mektupta gözlemini şu şekilde aktarmıştı: "Fakat [Atatürk] bütün yaptıklarını bir yandan Avrupa demokrasileri ile diğer yandansa eski Müslüman-Panislamist Saray ekonomisine karşı savaşarak gerçekleştirmek zorunda kalmış; sonuçta ortaya çıkan da fanatik bir gelenek karşıtı milliyetçilik olmuş: Var olan İslam kültürü mirasının reddi, hayal ürünü bir kadim Türklük ile bağlantı kurma, kendisine karşı nefretle karışık bir hayranlık duyulan Avrupa'yı kendi silahları ile vurma için teknik anlamda Avrupa zihniyetiyle modernleşme. Avrupa'da yetişmiş göçmenlerin öğretmen olarak tercih edilmesi de bu yüzden, bu kişilerden yabancı propagandasından korkmadan eğitim alınabileceği düşüncesi. Sonuç: Had safhada milliyetçilik ve aynı zamanda tarihsel milli karakterin tahribatı." Bkz. Erich Auerbach, **Yabanın Tuzlu Ekmeği**, Çev. Sezgi Durgun ve diğerleri, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 301. Konuk'a göre Auerbach, modernleşme için Osmanlı kültür geleneğinden niçin kopmak gerektiğini anlamış olsa da, acil tedbirler alındıktan sonra, zamanla bu gelişmelere tepki gösterileceğini umuyordu. Bkz. Kader Konuk, **Doğu Batı Mimesis: Auerbach Türkiye'de**, Çev. Can Eren, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 108-109. Kemalist milliyetçilik, canlandırmacı yollara kapalı, Batıcı bir doğrultu izleyecekti.

“Fırka: vatandaşlar arasında en kavi rabitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kâni olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tamim ve inkişaf ettirmeyi bütün şuâbatı faaliyette bu esası mevki-i itibar ve meriyette bulundurmaya ve vaz edilecek kanunların velayeti-i ammesini ve her ferde seyyanen tatbikini umde-i esasiye olarak takrir eder.”⁴⁹⁰

denmiştir.

1931 ve 1935 programlarında ise tanımlar daha kapsamlıdır. 1931 Programı’na göre vatan ve millet gibi milliyetçilik açısından kritik önemdeki iki kavram tanımlanmıştır. Buna göre vatan, “Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bu günkü siyasî sınırlarımız içindeki yurttur. Vatan, hiç bir kayıt ve şart altında ayrılık kabuletmez bir küldür.” Millet ise şöyle tanımlanmaktaydı: “Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirinebağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî heyettir.” Milliyetçilik tanımı da bu kez daha farklı ifadelerle yapılmıştı: “Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar.”⁴⁹¹ 1935 Programı’nda vatan ile ilgili tanım bir yer hariç aynıdır: Bu kez vatan için “kutsal yurt” ifadesi kullanılmıştır. Millet tanımı da aynıdır; tabii bu metinde kullanılan dilin öz-Türkçeleştirildiklerini akılda tutmak kaydıyla. Milliyetçilik de yine aynı şekilde tanımlanmış; fakat bu kez kendine özgü nitelikleri ve bağımsız kimliğini tanımlamak adına 2. maddedeki “ulus” tanımına gönderme yapılmıştır.⁴⁹²

Türk ulusunu meydana getiren faktörler, **Medenî Bilgiler** adlı vatandaşlık bilgisi kitabında da Atatürk tarafından tanımlanmıştı. Bu faktörler:

- a) *“Siyasî varlıkta birlik*
- b) *Dil birliği*
- c) *Yurt Birliği*
- d) *İrk ve menşe birliği*
- e) *Tarihî karabet*
- f) *Ahlakî karabet”*

⁴⁹⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi(1927), s. 9.

⁴⁹¹ C.H.F Nizamnamesi ve Programı (1931), s. 29-31.

⁴⁹² C.H.P. Programı (1935), s. 7.

olarak sayılmışlardı.⁴⁹³ Bunlardan d maddesinde ırk ve köken birliğinin, anayasada ve parti programlarında yapılan tanımdan farklı olarak yer aldığı görülüyor. Bu ise ulusun etnik kökenine yapılan bir gönderme olarak görülebilir ve ayrımcı bir milliyetçiliğin varlığına işaret edebilir. Ancak daha sonra görüleceğimiz gibi, “ırk birliği” ifadesi başlı başına Türk etnisine dayalı dışlayıcı bir tanıma gönderme yapmamaktadır.

Bu noktada (Kemalist) Türk milliyetçiliğinin tepkisel mahiyetini de ele almak gerekiyor. Bunların açıklanması, Kemalist milliyetçiliğin içeriğini anlamayı kolaylaştıracaktır.

Öncelikle milliyetçilik ve ulus devlet bir örgütlenme ilkesi ve uluslararası bir sistem olarak 20. yüzyılda büyük bir belirleyicilik kazanmıştı. Öyle ki Hobsbawm’a göre “Marksist hareket ve devletler yalnızca biçimleri bakımından milli olmakla kalmadılar, özlerinde de öyle, yani milliyetçi oldular.” demektedir.⁴⁹⁴ Greenfeld’e göre İngiltere’nin 18. yüzyıl Avrupası’ndaki egemenliği ve daha sonra da Batı’nın dünya üstünde kurduğu egemenlik, milliyeti bir kanon haline getirmişti. Kendilerini ulus olarak tanımlayan Batılı toplumların sınır-aşan etkileri, Batılı devletlerin merkezinde yer aldığı uluslararası sistemde (saygın) bir üyesi olmak isteyen toplumlara ulus olmaktan başka bir çare bırakmamıştı.⁴⁹⁵ Medenî milletler ailesinin saygın bir üyesi olarak varlığını sürdürmek isteyen Türkler için milliyetçilik “yeni hayat”ın ideolojik temeli olacaktı. Atatürk bu durumu şöyle ifade etmekteydi: “Çağdaş olan milliyet kuralı, uluslararası yaygınlaşmıştır. Biz de Türklüğümüzü korumak için, son derece özen göstereceğiz.” Atatürk milliyet ilkesinin bu kadar hâkim olduğu bir çağda buna kayıtsız kalmanın diğer milliyetinin farkına varan milletler karşısında Türkleri bir av konumuna düşüreceğini söylemekteydi: “Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak, evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu saygıyı hissen, fikren, fiilen, bütün iş ve hareketlerimizde

⁴⁹³ Afetinan, **Medeni Bilgiler**, s. 22.

⁴⁹⁴ Akt. Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s. 16.

⁴⁹⁵ “The dominance of England in eighteenth-century Europe, and then the dominance of the West in the world, made nationality the canon. As the sphere of influence of the core Western countries (which defined themselves as nations) expanded, societies belonging or seeking to entry to the supra-societal system of which the West was the center had in fact no choice but to become nations” Greenfeld, **a.g.e.**, s. 14.

gösterelim. Bilelim ki, millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin avıdır.”⁴⁹⁶ Öyleyse milliyetçilik, yaşamsal bir önem taşıyordu; sömürge olmamak, başka milletlerin egemenliği altına girmemek için esaslı bir savunma prensibiydi. Ancak bu, çağdaş dünyanın bilimsel, sanatsal, kültürel, fikrî, siyasî ve iktisadî merkezi durumuna gelmiş ileri Batılı milletlerin tecrübelerini dikkate alan ve onlarla uyumlu bir tarihsel ilerlemeyi esas almaya, onlarla aynı uygarlığı paylaşmaya engel oluşturmuyor; aksine tam da bunu gerektiriyordu. Bu sebeple Atatürk, milliyetçi ve İslamî (ya da İslamcı) gerekçelerle bu doğrultuda yürünmesini engelleyecek savların geçerli olmadığını düşünüyordu.

Osmanlı zamanından miras kaldığı düşünülen ve milliyetçiliğe aykırı düşen parçalanmışlıklar, “sahte” (pseudo) heterojen yapı da hedef alınmıştı. Bunlar bölgecilik-hemşehricilik, etnik farklılaşma, sınıfsal ayrışma, imtiyazlara dayalı ayrışma, dilsel ayrışma ve mezhepsel ayrışmaydı. Bu ayrışmalar milliyetçilik, dayanışmacılık (solidarizm)/halkçılık ve laiklik temelinde aşılacak istenen ayrılıklardı; ülkeyi özellikle zor zamanlarında tehdit edeceği düşünülen ayrılıklar. Ayrıca milliyetçiliğe aykırı düşen “yabancı ideolojiler” de kesinlikle reddediliyordu. Bu hususlara dair görüşlere kısaca bakmakta yarar var.

Bölgecilik ve hemşehricilik, Osmanlı döneminde ulus ve vatan kavrayışlarının halkta tam olarak oluşmaması sebebiyle kültürel bir parçalanmışlığa da yol açan sorunlar olarak görülüyordu. Örneğin CHP’nin 1935 Programı’nı açıklamak üzere yazdığı **Kamâlizm** adlı kitabında, milletvekili Şeref Aykut, ümmetçi anlayışın yerel duygu ve fikirleri millet olma anlayışı aleyhine kuvvetlendirdiği kanaatindeydi:

“(…) din bakımından ayrılıkların kökleştirdiği ve derinleştirdiği bir sürü fikirler, anlayışlar ve kanaatler vardır ki, onları ulusal bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti kökünden kazımak yükümlüdür. Bunlar yersel anlayışlardır. Şehirler köylere, köyler de şehirlere karşı hep bu yersel fikirleri taşımışlardır. Birliği yalnız din anlamında aldıkları için bu yersel fikir ve duygu kuvvetlenmiştir. İstanbul bir Türk şehri iken ona Anadolu başka gözle bakmıştır. Erzurum veya Van bir Türk şehri iken onlara İstanbul hep ‘taşra’ damgasını vurmuştur.

⁴⁹⁶ Kocatürk, a.g.e., s. 308 ve 316.

Böyle yersel ayrılıklar, bir amaca yönelmesi gerekli yurttaşları kutlu birliğe bağlayamamıştır. Bunun içindir ki, geçmişin fikirlerde ve gönüllerde biriktirdiği kötü ve çirkin göreneği kökünden kazıyarak yurdun her yanı bir bütünlükten başka bir şey olmadığını Parti, programına geçirmiş ve onu canlandırmıştır.”⁴⁹⁷

Söz konusu dönemde Kemalizm-Türk Devrimi üzerine eser veren bir başka isim olan Sadri Etem Ertem ise, “mahalli vatancılık” başlığı altında aynı durumu eleştiriyordu. Ertem’e göre “(m)ahalli vatancılık, büyük vatan ile doğum yeri arasında orta bir sahayı ifade eder.”. Yazara göre “üretim mntıklarına karşılık olan vilayetlilik hisleri” de bunun en güzel örneğini oluşturuyordu. Ertem’in açıklamaları -daha soldan yaklaşan biri olarak- iktisadî ve sosyolojik temelli idi. Ona göre bu durumun ortaya çıkmasında feodalizm etkili olmuştu. Ertem, yaşanan savaşların milli benliği kuvvetlendirmekle birlikte tam bir kültür birliğine yol açmadığı ve bunu sağlamanın hükümete düştüğü şeklinde dikkate değer bir görüş de ileri sürüyordu:

“Türk vatanında kültür birliği tamamıyla gerçekleştirmiş değildir. Bunun misallerini görmek için insan, belki kitapta toplanmış ciltli sayfalar arasında belge bulamaz. Fakat İzmir’den Erzurum’a doğru batıdan doğuya, Sinop’tan Mersin’e doğru kuzeyden güneye doğru inen bir insan, kültür birliğini kuvvetlendirmek mecburiyetinde olduğumuzu anlar. Türkiye’nin kültür birliği çok arzu edilir bir şeydir. Bu, Türkiye inkılâbının yegâne eseri veyahut halkın fikirleri, bütün kısımları arasında bağları kurulmuş bir vatanın yegâne kültürü olacaktır. Muhtelif harplerin Türkiye’de bir varlık vücuda getirmesine rağmen yeni rejim, vatani baştan başa yeni bir fikirle, yeni bir birlik ağı ile örmeye mecburdur. (...) İstiklal Harbi’nin sonunda bir merkezîyet oluşmuş, Türk milleti muhakkak bir dağılmadan kurtulmuştur. Fakat bu harpten sonra bile mahalli hislerin bazı siyasî ve fikrî akımlar halinde yaşadığını gördük.”⁴⁹⁸

Etnik farklılaşma da, yine Osmanlı döneminden miras kalan, hatalı politikalar sonucu ortaya çıkmış ve millî birliğe zarar veren bir sorun alanı olarak ele alınıyordu. Atatürk’ün, Türklüğü oldukça geniş tanımlama eğilimi, bu noktada yeni bir yorum ve

⁴⁹⁷Aykt, a.g.e., s. 12-13.

⁴⁹⁸ Ertem’in görüşleri için bkz. Sadri Etem (Ertem), **Türk İnkılabının Karakterleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 82-88.

bu sorunun çözümüne ilişkin bir çıkış noktası olarak belirmişti. Atatürk “yanlış propagandalarla” ayrıştırılmış insanların, aynı milletin, aynı tarihin çocukları olduğunu savlıyordu:

“Bugünkü Türk milleti siyasal ve sosyal topluluğu içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkeslik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır. Fakat geçmişin istibdat dönemleri ürünü olan bu yanlış adlandırmalar, -birkaç, düşman âleti gerici, beyinsizden başka- hiçbir millet bireyi üzerinde üzüntüden başka bir etki yapmamıştır. Çünkü bu millet bireyleri de bütün Türk topluluğu gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar. Bugün içimizde bulunan Hristiyan, Musevî vatandaşlar, yazgı ve talihlerini Türk milletine vicdanî arzularıyla bağladıktan sonra kendilerine yan gözle, yabancı gözüyle bakılmak, uygar Türk milletinin soylu ahlakından beklenebilir mi?”

(...)

*Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı, hep bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır.”*⁴⁹⁹

Atatürk, Osmanlı döneminde millî bir politika izlenmemesi nedeniyle Türklüğün geri plana düştüğü, hatta uyuşturulduğu ve yine aynı sebeple farklı etnik bilinçlerin -özellikle milliyetçilik çağında- canlanma eğilimine girdiği noktada, Ahmet Rıza'nın -ve hatta Gökalp'in- daha önce yöneltmiş olduğu eleştirilerle aynı görüşü paylaşıyordu. Bu görüşleri, askerlik dönemindeki hatıralarıyla ve Mehmet Emin Yurdakul gibi milliyetçi şairlerin şiirleriyle belirginleşmişti.⁵⁰⁰ Dolayısıyla

⁴⁹⁹ Kocatürk, **a.g.e.**, s. 308.

⁵⁰⁰ “Bizim kuşağın gençlik yıllarına Osmanlılık telkin ve etkileri hâkimdi. İmparatorluk halkını meydana getiren Türk'ten başka uluslara, bu arada yanlış bir din anlayışıyla Arap'lara, sarayın, ordu ve devlet ileri gelenleri arasında bulunan ırkdaşlarının etkisiyle Arnavut'lara özel bir değer veriliyor, onlardan söz edilirken 'kavm-i necib' deyiimi ile sıfatlandırılarak bu duygunun belirtilmesine çalışılıyor, memleketin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türk'ler, ikinci plânda gelen önemsiz halk yığınları sayılıyordu. Şair Mehmet Emin Yurdakul'un, ilk defa Manastır Askerî İdadisi'nde öğrenci iken okuduğum 'Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur' mısraıyla başlayan şiirinde, bana ulusal benliğimin gururunu tattıran ilk anlatımı bulmuştum. Fakat ben asıl bunu, orduya katıldığım ilk günlerde, bir Anadolu çocuğunun gözyaşlarında gördüm ve kuvvetle duydum. Ondan sonra Türklük, benim en derin güven kaynağım, en engin övünç dayanağım oldu. Kendimi hiçbir zaman Osmanlılığın telkin ettiği başka ulusları öven ve Türklüğü aşağı gören eksiklik duygusuna kaptırmadım.” Daha sonra Atatürk, bir askerî talim sırasında bir yüzbaşının yaptıklarını anlatır. Yüzbaşı erlere iyi, çavuşlara ise sert davranmaktadır. Yalnız talimler sırasında çavuşların, Türkçe bilmediklerinden

daha önce ideolojik geçişi uygun bir şekilde sağlamak gayesiyle bir politik stratejiye dayalı olarak ifade ettiği görüşlerin, yani çok-kültürlülüğe dayalı, etniler birliği şeklindeki millet anlayışının,⁵⁰¹ artık millet-inşası sürecinde uygun olmayacağı kanaatindeydi.

Sınıfsal ayrışmanın da bir “iç savaş”, “anarşi” ortamı yaratacağı ve milli birliğe zarar vereceği, millet-inşası sürecini sakatlayacağı ve milliyetçilikten farklı “yabancı ideolojilerin” ülkede revaç bulmasına olanak sağlayacağı düşünülüyordu. “Sınıfsız, imtiyazsız kaynamış bir kitleyiz” sloganı bu dönemin anlayışını özlü olarak ifade ediyordu. İşçilere hitap ederken “milliyetçi Türk işçisi” şeklinde bir niteleme yapılması da⁵⁰², sınıfsal ayrışmadan ve sosyalist-komünist ideolojiden uzak işçiler tasavvur edilmesiyle, işçilerin özneliğinin böyle oluşmasının istenmesiyle alakalıydı.

İmtiyazların da halkçılığa uygun olmayan bir durumu anlatmak üzere anti-feodal bir eleştiriye tâbi tutulduğunu söylemiştik. Atatürk, soyluluk kavramının ayrıca Türk milletinin göreneğine uygun olmadığını ve eğer bir soyluluk varsa bunun tüm Türk milletinde olduğunda olduğunu söylüyordu:

“Türk göreneğinde beyzadelik geleneği yerleşmemiştir. Türk, Türk olduğu için soyludur. Bu, Anadolu'nun en ücra köyündeki Mehmetçik, vaktiyle dünyanın yarısını titretmiş bir sınır beyinin soyu olabilir; ama, bundan dolayı hiçbir iddiası yoktur. Çoğumuz, büyük babamızın babasını hatırlayamayız. Bütün soy gururumuzu, Türk olmanın

dediklerini anlamayan Arap erlere karşı sabrı zaman zaman tükeniyor ve onları azarlıyorlardı. Bunu gören yüzbaşı, aşağılayıcı bir tonla çavuşu ‘Türk!’ diye çağırması, kavm-i necipten olan ve peygamber soyundan gelen Araplara nasıl olup da böyle bağırduğunu sormuş ve “kendini bil, sen onların ayağına su bile dökmeye layık değilsin...” sözleriyle çavuşa “gittikçe anlamsızlaşan” hakaretlerde bulunmaya başlamıştı. Çavuş yine de saygıda kusur etmiyor, fakat yanaklarından yaşlar dökülüyordu. Bu, olayı izlemekte olan Mustafa Kemal’de infial uyandırmıştı. Bkz. **a.g.e.**, s. 305-306.

⁵⁰¹ “Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasiyle bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksut olan ve Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Lâz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı islâmiyedir, samimî bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyeti âliyenin temsil ettiği, hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur-u islâma münhasır değildir. Anasır-ı İslâmiyeden mürekkep bir kütleye aittir. Bunun böyle olduğunu hepimiz biliriz. Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan, hudut meselesi tâyin ve tesbit edilirken, hudud-u millîmiz İskenderun’un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul’u, Süleymaniye’yi, Kerkük’ü ihtiva eder. İşte hudud-u millîmiz budur dedik! Halbuki Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik.” Görüldüğü gibi henüz Osmanlı-İslam unsurlarının oluşturduğu millet anlayışından Türk milleti anlayışına geçilmesi -İstiklal Harbi’nin başarıyla sonuçlandırılması bu konuda çatışma çıkmamasını gerektirdiğinden- uygun görülmüyordu. Tek bir millet olduğu ise açıkça ifade ediliyordu. Bkz. **ASD I**, s. 74-75.

⁵⁰² 1931 CHP Programı’nda yer alan bu niteleme için bkz. **C.H.F Üçüncü Büyük...**, s. 73.

çinde buluruz. İşte onun içindir ki cumhuriyet, Türk'ün en doğal yönetim şeklidir."⁵⁰³

Dile, Kemalist milliyetçilikte büyük önem veriliyordu. Bir yandan Türkçe'nin arılaştırılması, Arapça ve Farsça başta olmak üzere yabancı dillerin etkisinden kurtarılması, dildeki Türkçe söz varlığının zenginleştirilmesi ve Türkçe'nin bilim yapılabilecek bir dil haline getirilmesi amaçlanırken, diğer taraftan da, millet olmanın gerekliliklerinden biri olarak görülen dil birliği sağlanmaya çalışılıyordu. Atatürk'e göre Türkçe konuşmak Türk olmanın alamet-i farikasıydı; Türk'üm diyen kişi Türkçe konuşmalıydı. Ancak ülkenin her yerinde bu konuda arzu edilen durum mevcut değildi ve ihmaller vardı. "Vatandaş Türkçe konuş" kampanyası, bu konuda görülen eksiklikleri gidermek adına ortaya atılmıştı.⁵⁰⁴

Mezhepsel ayrışma da Türklüğü zedeleyeceği düşünülen bir diğer alandı. Alevi-Sünni çatışması desteklenmediği gibi, Alevilerin Türklüğe bağlılığı da ifade ediliyordu. Örneğin Şükrü Kaya:

Çukurova'da yaşayan kimi Alevilerin Sünni hacıların, kadıların garezleri ve husumetleriyle mezhep ayrımına tabi tutularak milletten koparılmaya çalışıldığını vurgulamıştır. Halbuki Aleviler 'büyük Türk kütlesi ile

⁵⁰³ Kocatürk, a.g.e., s. 302.

⁵⁰⁴ Dilde birlik sağlamaya yönelik politikaları, tarihsel bağlamında ve karşılaştırmalı olarak düşünmek gerekmektedir. Kemalist milliyetçiliğin daha yakın olduğunu söyleyebileceğimiz Fransa örneğine bakmak bu açıdan faydalı bir karşılaştırma sunacaktır. Standart Fransızca'nın oluşumu ve bu standart dilin resmî dil olarak benimsenişi Fransız Devrimi'nden sonraki dönemde bir politika olarak açıklık kazanmıştı. Üçüncü Cumhuriyet'in Eğitim Bakanı Jules Ferry, eğitim dili olarak yalnızca Fransızca'nın kullanılmasını istiyordu ve bu dil zorunluydu. Fransızca, yerel diller karşısında devlet destekli olarak güçlendirildi. Çeşitli diller, ayrılıkçı-federalist (Bretonca), fanatizm yanlısı (Baskça) ya da karşı devrimci (İtalyanca) olarak nitelenirken, Fransızca medeniyete erişmenin, sevgi ve şiirin dili olarak tanımlanıyordu. 1922'de, Okullar Genel Müfettişi I. Carré, hazırladığı raporda Bretonya'da Breton olmayan öğretmenlerin istihdam edilmesini öneriyor ve Bretonların ancak bu şekilde gerçekten Fransız olabileceğini belirtiyordu. Fransızların Bretonları Fransızlaştırması gerektiğini; zira Bretonların kendiliğinden Fransızlaşmayacaklarını da ekliyordu. 1927'de Fransa Milli Eğitim Bakanı A. De Monzie, Bretonca'nın direnci karşısında "Fransa'nın dil birliği için Bretonca ortadan kalkmalıdır" diyordu. Bu düşünceler ulusal birliğin özerklik hareketinden kaynaklı olarak tehdit altında olduğu endişesine dayanıyordu; söz konusu tehdidin daha az hissedildiği zamanlarda ya da bu tehdidi zayıflatmak için, bazı yumuşamalara gidilebiliyordu; ama daha dikkate değer değişimler yavaş yavaş da olsa 1950'den sonra ortaya çıkmaya başladı. Bkz. Louis Kuter, "Breton vs. French: Language and the Opposition of Political, Economic, Social, and Cultural Values", **Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death**, Ed. Nancy C. Dorian, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 77-78, Dennis Ager, **Language Policy in Britain and France: The Processes Of Policy**, Cassel, London&New York, 1996, s. 42-46. Harold F. Schiffman, **Linguistic Culture and Language Policy**, Routledge, London &New York, 1996, s. 75, 78-80, 94-95, 102, 105-106, 111, 121.

beraber (M)illi (M)ücadele'ye karışarak kanlarını dökmüş'lerdir. Kaya, Alevileri, saltanat devrinin kötü ve yobaz zihniyetinin milletin geri kalanından uzak tutmaya çalıştığını belirterek buna neden olan dar, kötü, cahilane zihniyeti ortadan kaldırmaya mecbur olduklarını ifade etmiştir. Kaya, böyle bir ayrılığın ciddi ve ilmi nedenlere dayanmadığına inanmak bir yana, var olduğu hissini vermeyi dahi millicilik ve halkçılık açısından ayıp saymıştır.⁵⁰⁵

3.6.1. İki Büyük Milliyetçi Proje: Türk Tarih ve Dil Tezleri

Kemalizm'in milliyetçilik anlayışında dil ve tarihin çok önemli olduğu, yapılan millet tanımında görülmüştü. Millet, dil, kültür ve ülkü birliğine sahip insanların oluşturduğu bir cemiyetse ve tarihî akrabalık bu cemiyetin tanımlayıcı bir niteliğiye, dil ve tarihe dair bakış açısı millet-inşası süreci ve milliyetçilik anlayışına önemli etkilerde bulunacak demektir. Bu, dolayısıyla, her iki konunun da farklı milliyetçilik anlayışları arasındaki ayrışma ve çatışmaların da zemini olmaya çok müsait olduğunu gösterir.

Dil ve tarih alanında yürütülen çalışmalar, Atatürk dönemindeki milliyetçilik görüşü hakkında bize oldukça açıklayıcı bilgiler vermektedir. Burada, Türk toplumunun karşı karşıya olduğu düşünülen problemler, Kemalist milliyetçilik çerçevesinde ele alınıp bir çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Öyleyse bu problemler nelerdir? Tarih ve dil alanlarında bunların ayrı ayrı ele alınmaları gerekmektedir. Bu kısımda, bu ikiz projelerin hedefleri ve düşünsel temelleri ele alınacaktır.

3.6.1.1. Türk Tarih Tezi

Türk Tarih Tezi, fikri temelleri Osmanlı dönemine dayanan ve 1930'larda gündeme gelen, belli politik hedefleri de göz önünde tutan çalışmaların bir mahsulüdür. Türk Tarih Tezi'nin ve yeni tarih anlayışının doğuşu, Osmanlı dönemi uygulamalarına ve Avrupa'da görülen Türklerle ilgili olumsuz yaklaşımlara bir

⁵⁰⁵ Mustafa Solak, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya (Uluslaşma, Laiklik, Toprak Reformu)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 345.

tepkisellik taşımakta ve bu tepkisellik Kemalist-milliyetçi tarih yazımına çok önemli etkilerde bulunmaktadır. Ayrıca, Türk toplumunun içinde bulunduğu durum ve karşılaşılan olaylardan çıkarılan dersler de bu tür bir tezin geliştirilmesinde etkili olmuştur. Şu halde, mevcut sorun alanları ve onlara karşı geliştirilen yanıtlar nelerdir?

Bunlardan bir tanesi, milletlerin milli benliklerini geliştirmeleri ve böylece daha özgüvenli ve güçlü hale gelmelerinde, tarihin oynadığı rolün fark edilmiş olmasıdır. Osmanlı döneminde de, tarih eğitime ilişkin elitlerden gelen şikayetler bir türlü eksik olmamıştır.⁵⁰⁶ Buna göre, milliyetçi anlayışa dayalı bir tarih eğitiminin olmaması, başka uluslar karşısında Türkleri zayıf düşürmektedir. Özellikle son iki yüzyılın askerî yenilgileri, Avrupalı güçlerin Osmanlı'ya müdahaleleri, Batılı bilgiler tarafından Türklerin medeniyet bakımından geçmişlerine ve mevcut durumlarına getirilen eleştiriler, ulusta bir güven bunalımına yol açmaktadır. Oysa kendine güven duymaksızın büyük hamleler yapmanın ve ulusal birliği ve kuvveti arttırmanın imkânı bulunmamaktadır. Bu nedenle Türklerin medenî bir toplum olmadıklarına ve olamayacaklarına dönük önyargıları yıkmak ve topluma özgüven kazandırmak başlıca gayelerden biridir. Bu, dönemin Türk elitinin zihninde başlıca bir mesele olmuştur. Böylece sorun alanlarından biri, ulusal özgüvene ve bu özgüveni zedeleyici iddialara ilişkin olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁰⁷

İkincisi, anlatılmakta olan tarihin, Osmanlı dönemiyle sınırlı bir hanedan tarihi olarak görülmesi ve bu anlatının Türklerin tarihini bu şekilde sınırlayarak onların kendi tarihlerini öğrenmelerinin önüne geçtiğinin düşünülmesidir. Öyleyse ulus-devlete ve milletler çağına uygun bir tarih anlayışı geliştirilmelidir. Bu tarih

⁵⁰⁶ Bu konuda şu çalışmamıza bakılabilir: Çelik, “Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı”, s. 1040-1043.

⁵⁰⁷ Afet İnan, Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna giden yoldaki görüşlerini ve motivasyonlarını anılarında şöyle ifade ediyor: “1928 yılında İstanbul'da Fransız Notre Dame de Sion okulunda okuduğum derslerin arasında, bir coğrafya kitabında, resimlerle de gösterildikten sonra, Türk ırkının sarı ırka mensup olduğu ve ‘secondaire’, yani ikinci derecede kabul edildiği yazılı idi. Bu resim ve bilgiye göre etrafıma bakıyor ve bunun gerçeğe uygun olmadığını görüyordum. Atatürk'e kitabı gösterdim. O sırada Profesör E. Pittard'ın ‘İrklar ve Tarih’ (Les Races et l'Histoire, Paris: 1924) adlı kitabını da almıştım. Ondaki bilgiler de bu coğrafya kitabına uymuyordu. Bir de ikinci konu, Türklerin uygarlık alanında vücuda getirmiş oldukları eserlerin incelenmesi ve tanıtılması idi. Çünkü Avrupa tarihleri, ‘barbar’ lakabını verdikleri Türkleri sadece istilacı bir kavim olarak kaydediyorlardı. Atatürk, bu iki endişeli sorun karşısında, ‘Hayır, böyle olamaz. Bunların üzerinde meşgul olalım’ demekle kalmamış, derhal yeni kitaplar getirterek bizzat çalışmaya ve çalıştırmaya başlamıştı.” Bkz. Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Yeni Baskıyı Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 256-257.

anlayışı, özellikle Batılı bilginlerin Türklere dair yapmış olduğu çalışmalardan etkilenen Kemalist elitlerin, İslam ve Osmanlı tarihi çerçevesinde ele alınan Türklerin, çok daha eski bir tarihe sahip olduklarını göstermek bakımından Orta Asya Türk tarihine yönelmelerini beraberinde getirmiştir. Türklerin, hem bu sınırlamaları aşan bir millet olduğu gösterilmek istenmiş hem de medenî gelişimlerine dair yeni -ve İslam ya da Osmanlı dönemine bağımlı olmayan, aksine, bu dönemlerin olumsuz tesirlerini göstermeyi hedefleyen- bir yorumun geliştirilmesinin yolu açılmaya çalışılmıştır.

Üçüncüsü, Anadolu üzerinde çekişen milliyetçi iddialara karşı, Türklerin Anadolu'nun otokton halkı olduğunun ve kadim Anadolu medeniyetlerinin kurucularının hem torunları hem de -dolayısıyla- varisleri olduklarını ortaya koymaktır.⁵⁰⁸

Dördüncüsü, ırka dayalı görüşlerin sadece bir biyolojik tasnif olmayı aşp kültürel-medenî ilerleme kabiliyetiyle ilişkilendirilmesinin ortaya çıkardığı soruna bir yanıt geliştirmektir. Avrupalılarla aynı ırkın paylaşıldığının ve dolayısıyla daha geri olarak kabul edilen sarı ve siyah ırklardan olunmadığının gösterilmesi, bu konuda üretilen paradigma içi bir cevap olmuştur.

Bu sorun alanları çerçevesinde, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından, Türk Tarih Tezi'nin oluşturulması ve tanıtılması amaçlarıyla kongreler düzenlenmiştir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ “O, ulusu kurtardığı ve yeni bir Türkiye Cumhuriyeti devleti kurduğu zaman, onun yaşaması için ulusunun tarih temelini sağlamlaştırmak gayesini gütmüştür. Anadolu, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'nda parçalanmak istenirken, Türk ulusunun tarih ve uygarlığı da inkâr edilmişti. İşte Atatürk bu acıyı derinden hissettiği için, sulh ve sükûn devrine kavuşan Türk ulusunu, Türk topraklarındaki uygarlığa haklı olarak sahip olduğunu tarih ilminin yeni yöntemleri ile ortaya koymak istemiştir. Çünkü Anadolu'ya türlü devirlerde göçler ve istilâlar, tarihi devirlerde olduğu gibi eski çağlarda da olmuştu. O halde bu göçler zincirinin halkalarını tamamlamak ve Türk kavmi ile ilgisini bulmak lazımdı. Özellikle Anadolu'daki tarihi temelimizi derinliklerde aramak gerekiyordu.” **A.g.e.**, s. 271.

⁵⁰⁹ Liselerde okutulacak olan tarih ders kitaplarına örnek olduğu görülen ve Türk Ocağı “Türk Tarihi Heyeti” üyelerince hazırlanan çalışmada, Türklerin tarihleriyle gurur duymalarını sağlama amacı güdülmüş ve tarihteki birçok büyük şahsiyet “Türk” olarak gösterilmiştir. Konfüçyüs bunlardan biridir. Bkz. **Türk Tarihinin Ana Hatları: Kemalist Yönetimin Resmî Tarih Tezi**, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 88. Bunun sebebi Konfüçyüs'ün atalarının Yin sülalesine dayandığının kabul edilmesi ve Yin sülalesinin Türkler tarafından kurulmuş olduğunun ileri sürülmesiydi. **Tarih I** adlı lise ders kitabında, bu kabuller aynen durmakla birlikte, Konfüçyüs'ün Türklüğüne dair hatırlatmanın Konfüçyüs'ü ele alan kısımda yapılmadığı, verilen bilgilerden yola çıkarak, bu çıkarımı okuyucunun yapmasının beklendiği görülmektedir. Bkz. **Tarih I: Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 57, 60.

Birinci Türk Tarih Kongresi, 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında, Ankara Halkevi'nde Mustafa Kemal'in katılımıyla gerçekleşmiştir. Kongreye katılımı öngörülenler, TTTC üyeleri, İstanbul Darülfünunu tarih müderris ve muallimleriyle müderris muavinleri, lise, muallim mektebi ve ortamektep tarih muallimleridir. Toplantının başkanlığını Maarif Vekili yapacak, başkan vekilleri TTTC ve Milli Talim ve Terbiye Heyeti başkanlarından oluşacaktır.

Açış konuşmasını yapan Maarif Vekili Esat [Sagay] Bey, konuşmasında Türk ırkının eskiliğine, dünyanın medenileşmesindeki öncülüğüne, Türkçe'nin dillerin anası olduğuna, dolayısıyla diğer dillerin Türkçe'nin lehçesi konumunda bulduklarına işaret etmiştir. Bununla birlikte Maarif Vekili'ne göre, ilk medeniyetin Türkler tarafından kurulup yayıldığına dair iddialar, "boş ve faydasız bir tefahür"den ileri gelmemektedir. Türkler, gerçek tarihlerini öğrendikten sonra, dünya medeniyetine eskisi gibi katkılarda bulunmaya da devam edeceklerdir. Bunu sağlayansa Osmanlı dönemindeki niteliksiz tarih öğretiminin yerine yeni hakikatleri ortaya çıkaracak bir tarih anlayışının Cumhuriyet döneminde benimsenmesi olacaktır.

Muallim İhsan Şerif Bey ise nutkunda Türk Tarih Tezi'nin Mustafa Kemal'in dehasından çıktığına işaret etmiş ve Avrupalı ve Amerikalı bilginlerin bulgularının da Türk ırkının kudemini teyit eder mahiyette olduğunu ilave etmiştir. İhsan Şerif Bey'e göre bütün dünyanın Türk olduğu yönünde bir mugalataya kendini kaptırabilecekleri halde, Türk Tarih Tezi'nin böyle bir iddiası yoktur. Ancak Türklerin on bin ya da daha fazla senelik medenî tarihi düşüncesini abartılı görenler de zaman mefhumunu anlayamayan kişilerdir.

TTTC üyelerinden Afet [İnan] Hanım, Orta Asya'nın otokton halkının Türkler olduğunu ve Orta Asya'dan dünyaya medeniyeti yayan ırkın da yine Türkler olduğu tezini savunmuştur. Türkler, sarı ırktan değil, brakisefal kafa yapılı beyaz ırktandırlar. Türk dilinin tüm dillerin anası olduğu tezi İnan tarafından da tekrarlanmıştır. Böylece -Namık Kemal'in sözlerine ima yoluyla dokunarak- Türklerin 400 çadırlık bir aşiretten değil on binlerce yıllık Arî, medeni, yüksek bir ırktan gelen yüksek kabiliyetli bir millet olduğu sonucuna varılmıştır. Türkler, mukaddes Anadolu yurdunun da otokton halkıydılar.

İnan'ın konuşması, Türk Tarih Tezi'ne dair savunuların ana hatlarını vermektedir. Birinci Türk Tarih Kongresi'nde yaşanan dikkate değer bir diğer olay,

Zeki Velidi [Togan]'ın elimine edilmesiyle sonuçlanan sert tartışmalardır. Öyle ki Togan ile Reşit Galip arasında geçen tartışma, kongreye damgasını vurmuştur. Reşit Galip'in ve Türk Tarih Tezi'nin savunucularının görüşüne göre, Orta Asya'daki iklim değişiklikleri Türk uygarlığını olumsuz etkilemiş ve göçlere yol açmıştır. Zeki Velidi ise, bu tür bir kuraklığın geçici olarak ve tarih öncesi dönemde vuku bulduğunu savlamıştır. Togan'a göre Türkistan'ın nüfusu tarihi devirlerde sürekli olarak artmaktadır. Tarih öncesi dönemdeki göçler de yalnız iklim faktörüne değil; siyasî ve iktisadi faktörlere dayalı olarak da gerçekleşmiştir. Ayrıca Togan, kuraklığın geçici ve çok da önemli olmadığı görüşündedir. Hem Reşit Galip hem de Togan, Aurel Stein adlı bilginin düşüncelerine gönderme yaparak konuşmalarına karşın, Togan yazarın eserinin tamamını inceleme imkânı bulamadan görüşlerini öne sürdüğü için Reşit Galip tarafından eleştirilmiştir. Galip'e göre Togan'ın tezinin bir başka zayıf tarafı ihtisas sahibi olmayan gezginlerin söylediklerine fazla önem vermesidir. Galip, Togan'ın konuşmasının çelişkilerine de sürekli olarak vurgu yapmıştır. Reşit Galip, tartışmanın uzaması üzerine tarihten evvel ve tarihten sonra az veya çok ve etkileri dikkate değer bir kuraklık olduğu konusunda kurulun ikna olması durumunda konuşmasını keseceğini belirtmiş ve “kanaat geldi” sesleri ve sürekli alkışlarla konuşmasını tamamlamıştır. Buna karşın tartışma daha sonra tekrar alevlenmiştir. Zeki Velidi, liselerde okutulmak üzere hazırlanmış bulunan 4 ciltlik tarih kitabını eleştirmiş ve bu kadar geniş kapsamlı bir çalışma için bazı tashih önerilerin gelmesinin doğal ve faydalı olduğu görüşüyle Kongre'yi yumuşatmaya çalışmıştır. Togan, Reşit Galip tarafından dile getirilen, Kongre öncesi hazırlıklarının yetersiz olduğu yönündeki eleştiriyi kabul etmiş ve kendisinin Galip'le aynı malî imkânlarla sahip olmaması dolayısıyla bu halin ortaya çıktığını belirtmiştir. Tartışma gittikçe uzamış, konuya Afet İnan ve Şemsettin [Günaltay] da katılmıştır. Togan'ın görüşleri, teze karşı bir “şüphelik” olarak görülmüş ve kendisinin emin olmadığı şeylerin milliyetçilerce çoktandır bilindiği ve kabul edildiği söylemiyle Türkçülüğe olan bağlılığı ve ilmî olayları takibi sorgulanmıştır. Daha sonra söz alan Sadri Maksudi [Arsal] da Togan'ı sertçe eleştirmiş, kendisini bir bilim adamına yakışmayacak tarzda laubali davranmakla suçlamıştır. Togan'ın, Türkleri göçebe bir

kavim olarak göstermek isteyen Barthold'la olan teşrik-i mesaisi Türkçülüğe bağlılık bakımından yine sorgulanırken⁵¹⁰, Arsal ve Togan arasındaki geçmişe dayalı siyasi bir sorun da gündeme getirilerek tartışma bilimsel mecradan bir hayli çıkarılmıştır. Togan'ın Rusya Türklerinin birliğine karşı çıkıp Başkırtları ayrı bir camia olarak göstermek istediği belirtildikten sonra, kendisinin bu ayırıcı rolü söz konusu Kongre'de de mi oynamak istediği yönünde sert bir eleştiri yapılmıştır. Sonuç olarak başkan, kuraklık meselesinin reddedilemez bir hakikat olduğunu belirterek, tartışmaya nokta koymuştur.⁵¹¹

Kuraklık tezi, Türklerin büyük bir uygarlığa sahip oldukları halde bu uygarlığı zedeleyici sonuçların nasıl ortaya çıktığını ve Türklerin niçin göç etmek durumunda kaldıklarını açıklamak adına işlevsel bir tezdi. Ancak Togan'la olan tartışmalara, kişiler arası rekabet ve şahsi husumetler de damgasını vurmuştu.⁵¹² Sonuç, başta da belirtildiği üzere, Togan'ın elimine edilmesi şeklinde gerçekleşmiş;⁵¹³ ayrıca tezin tartışılarak ispatlanması istenen bir şeyden çok kabul edilmesi gereken bir görüş olduğu da belirgin hale gelmişti. Bu Kurultay, daha sonra ırkçı-Turancı olarak adlandırılacak muhalefetin rejime yönelik tavrında da önemli bir hafıza oluşturacaktır.

Atatürk döneminde yapılan son tarih kongresi olan İkinci Türk Tarih Kongresi, 20-25 Eylül 1937 tarihleri arasında yine İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda, "Hâmi Reis" Atatürk'ün katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu kongre, Türk tezinin uluslararası bilim camiasına tanıtımını hedefleyen bir nitelik taşımaktaydı. Kongre'ye Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa gibi büyük ülkelerden gelen delegelerin yanı sıra, Avusturya, Çekoslovakya, Polonya, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya,

⁵¹⁰ Barthold'un **Türk Tarihinin Ana Hatları** adlı Türk Tarih Tezi'yle ilgili temel nitelikteki bir eserde yaptıklarından en çok yararlanan bilim insanlarından biri olması da bu bakımdan ilgi çekicidir.

⁵¹¹ **Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010. Bilgiler esere yaygındır.

⁵¹² Togan'ın, Sadri Maksudi Arsal ile yaşadıkları sorunlara dair anıları için bkz. Zeki Velidi Togan, **Hâtralar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, s. 122-131. 1917 Şubat İhtilali'nden sonra Rusya'daki Türk-Müslüman önderler arasındaki fikir ayrılıkları için bkz. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 216-225.

⁵¹³ Atatürk'ün Togan'a yönelik bakışının Kongre öncesinde de çok olumsuz olduğu anlaşılıyor. Zira Atatürk, henüz Birinci Türk Tarih Kongresi yapılmadan önce, 1931 senesinde, Prof. Malche'nin İstanbul Darülfünunu'na ilişkin raporunu değerlendirdiği notlarında, üniversite hocası olamayacak kişilere örnek verirken Zeki Velidi Togan'ın ismini geçirmekte ve hakkında çok ağır ifadeler kullanmaktadır. Bkz. **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler III**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s. 219. Bu bilgiden beni haberdar ettiği için Prof. Dr. Merthan Dündar'a teşekkür ederim.

İsveç gibi diğer Avrupa ülkelerinden de delegeler katılmışlardır. Delegelerin Kongre'ye ilişkin değerlendirme konuşmalarında, Türk misafirperverliğini övdükleri, Türkiye'deki arkeolojik çalışmaları takdir ettikleri ve çalışmalarında Türk Tarih Kurumu'na başarılar diledikleri görülmektedir.

Kongre'nin başkanı Maarif Vekili Saffet Arıkan'dır. Kongre Fahri Başkanı'nın bir Türk dostu olan ve Afet İnan'ın yanında tez çalışması yürüttüğü, ayrıca Hititlerin (o zamanki deyişle Etiler) Türk olduğunu savunan Cenevre Üniversitesi profesörlerinden Eugène Pittard olması dikkat çekicidir. Kongrenin tarih öncesinden Ortaçağ'a kadar olan dönemi inceleyen A seksiyonu üyeleri arasında bulunan Gordon Childe ve Türk felsefecileri hakkında bir tebliğ sunacak olan zamanının önde gelen felsefecilerinden Ernst von Aster katkıda bulunan yabancı bilim insanları arasında dikkat çekmektedir. Gerek delegelerin, gerek Pittard'ın gerekse Arıkan'ın konuşmalarında, Kongre'nin bilimsel tartışmadan çok, dayanaksız da olsa, bir görüşü doğrulama amaçlı toplandığına dair düşüncelerin oluşmasını engelleme amacı güdüldüğü görülmektedir. Örneğin Pittard sadece bir Türk dostu olduğu için değil görüşlerine kıymet verildiği için çağrıldığını ummakta olduğunu belirtmiştir.

Arıkan'ın konuşması Türk Tarih Tezi'nin oluşturulmasında bilimselliğe verilen kıymetin hatırlatılmasının yanı sıra, tezin insanî gayelerinin ifade edilmesi bakımından da dikkate değerdir. Gerek Arıkan'ın gerek Pittard'ın gerekse Afet İnan'ın konuşmalarında geçen temel hususlar, insanlık tarihinin ortaklığı, daha önceki çalışmaların önyargıları besleyerek insanları birbirine düşman eden niteliğinin değiştirilmesi ve bunun için Türk tarihçilerinin yaptıkları/yapacakları katkılar şeklinde özetlenebilir. Buna göre insanlık tarihi ortak ve bu ortaklığın kökeni, "beşer kültürünün anası" olan Türklere dayanmaktaydı. Türkler bu ortaklığı sağlayan bir tür Adem ve Havva rolü ifa ediyorlardı.

Kongre, temelde, içerik bakımından zaten kabul edilmiş bazı tezlerin "hakikat" olarak sunulması şeklinde geçmiştir. Buna karşın yabancı katılımcıların daha şüpheli yaklaşımlar gösterdikleri söylenebilir. Örneğin Avusturyalı katılımcı Dr. Brandenstin, Etrüsklerin kökenini Orta Asya'da aramanın doğru olduğunu düşünmekle birlikte, isimlerdeki bazı haricî benzerliklerin Etrüskleri, Türklerin bir şubesi olarak göstermeye yetmeyeceğini söylemiştir. Bunu, sözcük benzerliklerinden büyük sonuçlar çıkaran Türk muhataplarına bir eleştiri olarak almak mümkündür. Bir

diğer Avusturyalı katılımcı Prof. Dr. Koppers ise Sümer diliyle Türkçe arasında kurulan rabitadan ziyade Elamca ile kurulan rabitanın daha akla yatkın olduğu eleştirisini getirmiştir.

Kongre'deki dikkate değer olaylar arasında von Aster'in Farabi ve İbn-i Sina'yı birer Türk filozofu olarak incelemesi de vardır. 1937 Haziranı'nda İbn-i Sina'nın doğumunun 900. yıl dönümü nedeniyle TTK'nin bir tören tertip ettiği ve 1000 sayfadan oluşan bir makaleler ve etüdler mecmuası yayımladığı düşünülürse bu tebliğ daha da anlamlı hale gelir.⁵¹⁴ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına konuşan Prof. Dr. Muzaffer Göker'in DTCF'nin kuruluşunun temel taşları olarak Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi'ni göstermesi de kayda değer bir diğer husustur.⁵¹⁵

Türk Tarih Tezi, Atatürk'ün bizzat katkıda bulunduğu ve çok önem verdiği bir çalışmaydı. Atatürk'e göre Osmanlı döneminde Türk tarihi üzerinde yeterince durulmadığı gibi, Batılı tarihçilerin anlatılarında da Türkler, tarihin dışında tutulmuş ya da haklarında önyargılı hükümler verilmişti. Atatürk'ün istediği şey, Türklerin medenî bir toplum olarak dünya tarihindeki yerlerinin tespit edilmesiydi. Bunun için uygarlık tarihinin tarihçiler tarafından henüz çözülmemiş konularında, Orta Asya ve Türk bağlantısı aramaya dönük bir yöntem tercih edilmiştir. Henüz keşfedilmemiş bu noktalar üzerindense saklı Türk tarihinin aydınlatılması amaçlanıyordu. Söz konusu hamle, ana akım Batılı tarihçilerden destek görmediği için hem dil hem de tarih tezlerinde, bilim dünyasının daha çeperinde kalmış isimlere yöneliniyor ya da Batılı tarihçilerin tezleri bir aşırı-yoruma tabi tutuluyordu. Mevcut haliyle proje, Batılı tarihçiler için pek ikna edici olmadığı gibi -Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Ahmet Refik Altınay gibi- çeşitli Türk aydınları/bilim insanları için de ikna edici değildi.⁵¹⁶ Ancak kongrelerde bu tezler reddedilemez hakikatler olarak takdim edilmekteydiler.

⁵¹⁴ Tarih Kurumu, Pirî Reis haritası da yayımlamıştır. Türk büyüklerinin hayatları ve ilmî hüviyetleri, eserleri hakkında araştırmalar yapmak da kurumun çalışmaları arasındadır. Birünî'ye ait iki eserle ilgili çalışmaların dışında, Reşidüddin'in Camiüttevarih adlı tarih çalışması ile İbnîşeddad'ın Sultan Baybars adlı eseri ve Alaeddini Cüveynî'nin Tarihi Cihanküşa'sı, tercüme edilen Doğu eserleri arasındadır. Türk Tarih Kurumu, tarihî eserlerin korunması konusunda bir bilinç yaratmak amacıyla halka bir beyanname de yayımlamıştır.

⁵¹⁵ Kongredeki anılan konuşmalar ve raporlar için bkz. **İkinci Türk Tarih Kongresi: Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

⁵¹⁶ Büşra Ersanlı, **İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 142.

Atatürk'ün tezlere dair görüşü hususunda da bugüne değin tartışmalar olagelmıştır. Atatürk'ün Meclis açış konuşmalarında çalışmaları hep desteklediği ve sonuçları olumlu bulduğu görülmektedir.⁵¹⁷ Buna karşın Atatürk'ün çalışmalarından çok memnun olmadığına dair görüşler vardır.⁵¹⁸ Örneğin Atatürk'ün, **Türk Tarihinin Ana Hatları** adlı, tarih tezi için temel nitelikteki eserin toplanan belgelerle yeniden yazılması noktasında, eline ulaşan müsveddelerden memnun olmadığı görülmektedir. Varılan kanaat, yapılan araştırmaların çeşitli konular için yetersiz olduğudur.⁵¹⁹ Yıl ise 1933'tür. Daha sonra bu doğrultuda araştırmaların ilerletildiği ve yeni eserlerin yayımlandığı görülüyor.⁵²⁰ Atatürk'ün tarih teziyle yakından ilgilendiği, metodu kendisinin belirlediği, görüşleriyle teze katkıda bulunduğu ve hatta yön verdiği düşünüldüğünde, ancak çalışmaların istediği ölçüde ikna edici araştırmalar ortaya çıkarmamış olması bakımından rahatsızlık duyacağı düşünülebilir.⁵²¹ Buna karşın söz konusu tezden geriye dönüş yaptığına dair açık bir işaret bulunmamaktadır. Dönem boyunca yapılan çalışmaların en kalıcı katkılarının, Türk tarihinin kapsamına dair dikkate değer bir genişlemenin ortaya çıkması⁵²² ve bilhassa Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerine gösterilen ilgi dolayısıyla bu alanlarda tarihsel-arkeolojik çalışmalar yapılması olduğu söylenebilir.

⁵¹⁷ ASD I, s. 405-406, 420, 429.

⁵¹⁸ Uzunçarşılı, bu görüşü savunanlardan biridir. Ona göre, Atatürk, **Türk Tarihinin Ana Hatları** adlı eseri beğenmemiştir; zira içinde birçok yanlışlar yer almaktaydı ve özellikle son zamanlara ait devirler, konuya ait bol miktarda vesika olduğu halde oldukça hatalı yazılmışlardı. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere bakılırsa, eseri kaleme alan kişilerin tarihî malumatları hayret verecek derecede zayıftı. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alaka ve Görüşlerine Dair Hatıralar", **Milli Tarihin İnşası-Makaleler**, Haz. Ahmet Şimşek ve Ali Satın, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 182-187. Ayrıca bkz. **Türk Tarihinin Ana Hatları**, 1999.

⁵¹⁹ Bu bilgi, Uzunçarşılı'yı teyit eder niteliktedir.

⁵²⁰ Fahri Çoker, **Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 6-7.

⁵²¹ Sadri Maksudi Arsal, Atatürk'ün benimsediği bazı temel tezler doğrultusunda hazırlanan tarih çalışmalarının, dünyada Atatürk'ün eseri olarak karşılanacağı, medeniyetin dünyaya Orta Asya'dan yayıldığı noktasında Atatürk'e ait doğru tezi desteklemek için üretilen ve bilimsel olmayan yan tezlerin terk edilmesi gerektiği noktasında Mustafa Kemal Atatürk'ü uyarıcı bir mektup kaleme almıştır. Arsal, temel teze bir itiraz öne sürmemekte; ama bunu ispatlamak için girişilen bilim-dışı varsayımlara dayanan çalışmaları eleştirmekte ve bunların çalışmalara etkisinin Gazi'nin imajını sarsacağını öne sürmekteydi. Özellikle yabancı bilim insanlarınca da dile getirilen bazı sözcük benzerliklerinden yola çıkılarak üretilen tezlerin ikna edici olmayacağı konusunda yaptığı uyarı dikkate değerdir. Arsal, Atatürk'ün beğenisini kazanmış bir bilim insanıydı; ancak dil ve tarih tezlerinde getirdiği eleştiriler yeterince etkili olmadı. Ayda, **a.g.e.**, s. 171-204.

⁵²² Zafer Toprak, "Darwinizm'den Ateizm'e Türkiye'de Tarih Eğitiminin Evrimi", **Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 371.

3.6.1.2. Türk Dil Tezi ve Güneş Dil Teorisi

Dil, Atatürk'ün -hemen tüm milliyetçiler gibi- çok önem verdiği bir konuydu. Dil konusunda geliştirilen tezler, Türk Tarih Tezi ile çok yakından bağlantılıydı ve aynı hedeflere yönelik olup aynı zihni arka planının mahsulüydüler. Bununla birlikte Atatürk'ün dile dair görüşlerinin hemen oluştuğunu ya da bu görüşlere dayalı uygulamaların hemen ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. Öyle ki, 1927 senesinde okuduğu Büyük Nutku, kendisinin öncü rol oynadığı dilde sadeleşme hareketinden sonra yetişecek nesillerin anlayamayacağı kadar ağırdal bir Osmanlıcayla kaleme alınmıştır. Ancak kuşkusuz Atatürk'ün, dilde sadeleşme, Osmanlıca'da kullanılan Arapça ve Farsça dilbilgisi kurallarının dilden çıkarılması konusundaki görüşlerden haberi vardı ve büyük olasılıkla bunlara, bir milliyetçi olarak, dile dair kapsamlı projelere girişilmeden önce de sıcak bakıyordu.

Dil Devrimi'nin başlıca hedefi, Türkçe sözcüklerin yazımına uygun görülmeyen bir alfabesi olan, farklı dillerin (Türkçe, Arapça ve Farsça) kelimelerinden ve dilbilgisi kurallarından faydalanarak oluşturulan Osmanlıca'nın terk edilmesi ve yerine, yeni anlayışa uygun modern Türkçe'nin geçirilmesiydi. Bu şekilde, halkın okuma-yazma öğrenmesi kolaylaşacak, halka yazılı materyallerle ulaşmak kolaylaşacak ve eğitim seviyesi yükseltilecek toplumda yaygın olarak görülen cehaletin önüne geçilecekti.

Dilde sadeleşme ve Türkçe terimler geliştirerek Türkçe'yi bilim yapılabilecek bir dil haline getirme de milliyetçi motivasyonlara dayalı olarak beliren diğer hedeflerdi. Sadeleşmenin ne ölçüde olacağı, Türkçe bilim terimlerinin nasıl geliştirileceği, yeni söz varlığının dile nasıl kazandırılacağı, bu noktada, araştırmaların kapsamının geliştirilmesini ve bu doğrultuda kurumlar oluşturulmasını elzem kılıyordu.

Üçüncü olarak, özellikle Alman ve İngiliz bilim insanları, Türkçe'nin çekimli bir dil olmaması sebebiyle medeniyete uygun bir dil olmadığı yönünde tezler geliştirmişlerdi. Karşılaştırmalı filoloji ve dilbiliminin Avrupa'nın siyasi, ekonomik, kültürel ve askerî üstünlüğünü yansıtan argümanlara dayalı olarak geliştirilmesi ve Türkçe'nin de bu bağlamda olumsuz bir değerlendirmeye tâbi tutulması Türk aydınlarının tepkisini çekmişti. O dönemde bu tezleri çürük bulan bilim insanları da

vardı ve 20. yüzyılın başında milliyetçi ve ırkçı öyargılardan uzaklaşan dilbilim çalışmaları 19. yüzyıldaki çalışmaların yerini almaya başlamaktaydı. Yine de Türkiye’de dil çalışmalarını yürüten kişiler “Türk onuruna sürülen bir leke olarak görülen bu iddiaları cevaplamak ve yalanlamakla” kendilerini yükümlü hissetmekteydiler.⁵²³

İşte bu gayeler ve motivasyonlarla, 12 Temmuz 1932’de, daha sonra Türk Dil Kurumu adını alacak olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Kurumun ilk başkanının Mustafa Celalettin Paşa’nın oğlunun damadı olan Sâmih Rifat olması bu bakımdan şaşırtıcı değildir.⁵²⁴

Birinci Türk Dil Kurultayı,⁵²⁵ 26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihleri arasında, Cumhurbaşkanlığı Mustafa Kemal’in katılımıyla Dolmabahçe Sarayı’nda toplandı. Kurultay görüşmelerini aktaran metin, Kurultay’ın amacını ve mahiyetini propagandist bir dille anlatan bir kısım ile başlıyordu. Buna göre:

*“Türk varlığını kurtardığı gibi Türk kültürüne de yeniden dirilme ve ilerleme sevgisini ve hızını vermiş olan Büyük Reis, harf inkılâbını yaparak dilimizi kendi benliğine kavuşturacak ilk izi açmıştı. Millet’in varlığının en baş kaynağı olan Türkçeyi öz yaraşığına dinceltmeyi, geliştirmeyi ve yüceltmeyi, kendi bir ulus sözüne göre ‘bugünkü ve yarınki en güzel meeniyeti kemali ile kavrayabilecek şiveli ve ahenkli bir ifade vasıtası haline getirmeyi’ işedinecek bir Dil Cemiyeti yaratmakla bu sağlam izin üzerine yüksek millî yapılardan birini daha kurmuş oldu.”*⁵²⁶

⁵²³ İlker Aytürk, “Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi”, **Doğu Batı**, S: 38, 2006, s. 97-98, 100-101.

⁵²⁴ Mustafa Celalettin Leh asıllı bir göçmendi. 1870’de Paris’te basılan “Les Turcs anciens et modernes” (Eski ve Yeni Türkler) kitabında Türklerin dünya tarihindeki önemli rolünden bahsetmekte, Türklerle Avrupalıların aynı ırka mensup olduklarını ileri sürmekteydi. Ayrıca yaptığı “etimolojik analizlerle” Türkçe’nin Latinceyle akrabalığını da ispat etmeye çalışmış, bunu yaparken Türk Tarih ve Dil Tezlerinde görüldüğü üzere, bazı kelime benzerliklerinden yola çıkmıştı. Bu bakımdan Celalettin Paşa’nın söz konusu tezlerin fikir babalarından biri olduğu söylenebilir. Bkz. Beşir Ayvazoğlu, **Tanrıdağı’ndan Hıra Dağı’na: Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38-40. Mustafa Celalettin Paşa’nın da amacı, Türklerin uygar bir kavim olduklarını ispatlamak, Avrupalılarla ortak kökenlerini ortaya koyup aradaki önyargıları kaldırmak ve böylece Türkler ve Avrupalılar arasındaki yakınlaşmayı sağlamaktı. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Mustafa Celalettin Paşa, **Eski ve Modern Türkler**, Çev. Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

⁵²⁵ Dil Kurultayları ile ilgili ayrıca bkz. Ağâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, s. 380-399.

⁵²⁶ **Birinci Türk Dili Kurultayı: Tezler, Müzakere Zabıtları**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. III.

Atatürk, “TDTC’ni kuran ve koruyan Büyük Reisimiz” ve “Büyük Hami Reis” ifadeleriyle niteleniyordu. Kurultay’ın programı ve nizamnamesi, geliştirilen tezler, onun reisliği altında müzakere olunmuş ve Gazi’nin yüksek dehası bunlara “sıra, birlik ve aydınlık” vermişti.

Metin yazarlarına göre Kurultay, “âza sayısından yana nasıl benzerlerinin belki en büyüğü, programdan yana belki en ilmisi, en zengini ve yalnız bizim tarihimizde değil belki bütün dünya tarihinde ilk görülmüşü ise, bu kitap ta kendi soyunda ilk bir vesika(ydı)”.⁵²⁷

Cemiyet Başkanı’nın S. Rifat Bey olduğu belirtilmişti. Genel Sekreter olan Ruşen Eşref [Ünaydın] ve Veznedar Celal Sahir [Erozan] Beyler ise aynı zamanda milletvekiliydiler. Teşebbüs Heyeti üyeleri arasında Ahmet İhsan, Ahmet Cevat, Ali Canip, Hasan Âli, İhsan, Ragıp Hulûsi, Reşat Nuri, Ruşenî, Saim Ali ve Yakup Kadri Beyler bulunmaktaydı. Kurultay Başkanlığı’nı TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Bey yürütürken, İkinci Başkanlar Maarif Vekili Reşit Galip ve Cemiyet Başkanı Sâmih Rifat Beylerdi.

Kurultay’ın açış konuşması S. Rifat Bey tarafından yapıldı. Cemiyet Reisi, konuşmasına, Osmanlı’yı, Türkçe’ye ve Türklere önem vermemekle ve dili halkın anlayamayacağı bir hale sokmakla eleştiren uzunca bir kısım ile başladı. Ona göre eğer Selçuklularla birlikte Anadolu’ya gelen Türkler, Karahanlılar kadar millî halk diline önem vermiş olsalardı, Türkçe, Doğu ve Batı’nın en işlenmiş ve gelişmiş dillerinden biri olacaktı. Dile milliyetçi ve halkçı bir şekil vermek lazımdı. Öyle ki S. Rifat, Orta Avrupa’da meşhur bir politika adamının geleceğin lisanlarının köylü dillerinden ibaret olacağını söylediğine işaret etmekteydi. Dilin millileştirilmesi çabalarında zevk, daha sonra gelen bir husustu.

Maarif Vekili ve İkinci Reis Reşit Galip de Selçuklulardan beri süren bir dalâletten bahsetmekteydi. “Bizlerin” diyordu “yani dünkü ve bugünkü şartlar içinde okumuş ve yazmışların, konuştuğumuz ve bilhassa yazdığımız dile Türk dili demekte hakiki tereddüdüm vardır. 17 milyon Anadolu Türkü içinde ancak yüzde ona varabilecek bir zümrenin anlayabildiği dile (T)ürkçe denemez”. Galip’e göre Osmanlı diplomatlarının kapitülasyonlar bağışlaması gibi Osmanlı müellifleri, şairleri,

⁵²⁷A.g.e., s. IV.

edipleri ve âlimleri de yabancı istilasına karşı Türk dilinin kapısını ardına değin açmışlardı. Medeniyetin ilerlemesi sonucu umumî ve demokratik müesseseler haline gelen okullar söz konusu olduğunda, yalnız buralarda halkı okutmak ve bunların sayısını arttırmak değil, öğretimi halkın kendi dili ile yapmak da önemliydi. Maarif Vekili, Kurultayca alınacak kararların tüm imkânlarla hükûmetçe uygulanmaya çalışılacağını arz etmekle Başbakan İsmet Paşa tarafından da görevlendirildiğini belirtmekteydi.

Daha sonra Sâmih Rifat, Ahmet Cevat Emre, Saim Ali, Agop Martayan, Bedros Zeki, Artin Cebeli, Yusuf Ziya ve Şeref [Aykut]'un da aralarında bulunduğu pek çok kişi söz aldı. Özellikle Hint-Avrupa dillerinin menşesinde Türkçe'nin olduğu ve Sümerce'nin Türkçe ile olan doğrudan bağlantısı gösterilmeye çalışılıyor, Türkçe'nin arılaşması üzerinde duruluyor ve Türkçe'nin aslında zengin ve gelişmeye müsait bir lisan olduğunun altı çiziliyordu.⁵²⁸

Kurultay'da bir nizamname de kabul edildi. Nizamnamede Cemiyet'in amacı, "Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe erdirmek"ti. Cemiyet merkezi Ankara'da olup Maarif Vekili Cemiyet'in fahrî reisiydi. Nizamnameye göre Halkevleri ile de organik bağ kurulmuştu. Öyle ki, nizamnamenin 12. maddesinde: "Türk Dili Tetkik Cemiyetinin her vilayette Umumî Merkez Heyeti kararıyla kurulmuş bir Merkez Heyeti vardır. Halkevi bulunan vilayetlerde Halkevinin dil, edebiyat ve tarih şubesi İdare heyeti vilâyet Merkez Heyeti yerini tutar." hükmü yer almaktaydı.⁵²⁹

Kurultaylar en az iki yılda bir toplanacaktı. Umumi Merkez Heyeti'nin kuracağı iş ve çalışma kolları arasında lengüvistik ve filoloji, etimoloji, gramer-

⁵²⁸ Örneğin S. Rifat Bey şöyle demekteydi: Garp lengüistleri lisanîyat ilimlerinin teessüs ettiği bir buçuk asırdanberi muayyen şartlar altında tek hecelilik devrine irca edilebilecek bir dilin birçok mühim şeyleri halledeceğini tekrar ediyorlar. Fakat henüz böyle bir dil bulunmadı. Yaptığımız tecrübeler (T)ürkçenin tek hecelilik hayatını meydana çıkarmak pek kolay olduğunu vuzuhla ispat ediyor. Bekliyelim: hakikatin muzaffer olacağı zaman bizden uzakta değildir." TDTC Başkanı, bu sözleriyle, Türkçe'nin dillerin menşei olduğu yolundaki "hakikatin" yakında takdir göreceğine dair beklentisini dile getirmekteydi. Ahmet Cevat [Emre] Bey ise, Türkçe ve Sümerce arasında karşılaştırmalar yaptıktan sonra, "(h)ıçbir garp alimi (S)ümerceyi, böyle ilmî bir metotla mevcut lisan ailelerinden (T)ürkçeden başkasına yaklaştıracak bir mukayese yürütmemiştir; ve şimdiye kadar yapılan tetkiklerde dilin bütün yapısına şamil bu gibi kuvvetli benzeyişler bulunamamıştır. Benim mukayesemin en ihtiyatlı âlimlere bile ilmî ihtimal derecesinde bir kanaat verebileceğini zannediyorum. Talih yardım eder de uzun zaman çivi yazılılarıyla uğraşmağa vakit bulursam ispatımı ikmal etmek ümidini kuvvetle besliyorum."diyordu. Bkz. **a.g.e.**, s. 63 ve 94.

⁵²⁹ Ayrıca TDTC'nin TTTC ile ikiz kardeş oldukları da belirtilmişti. Bkz. **a.g.e.**, s. 434.

sentaks, lügat ve ıstılah⁵³⁰, derleme ve neşriyat alanları sayılmıştır. Halit Fahri [Ozansoy] Bey'in önerisi üzerine Kurultay'ın topladığı gün olan 26 Eylül'ün de Dil Bayramı olarak kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Henüz ilk kongre olmasına karşın, yapılan çalışmalardan çok kesin hükümler çıkarılmıştır. Buna göre, "ilk medeniyeti kuran Türkler olduğu gibi ilk medeniyet(in) Türkçe olduğuna da hiç kimsenin şüphesi kalma(mıştı). Türk dili Hint-Avrupa dilleri ile Sami dillerinin anasıydı. Türk dili asırlarca yabancı tesirlerde kalıp bozulmuşken bile Doğu medeniyetinin başlıca anlatış araçlarından biri olarak kalmıştı. Eti ve Sümer dilleri, eski Türk dili olarak adlandırılıyorlardı.

Kurultay'ın çalışmalarının anlatılması için memleket gazetelerinden yardım bekleniyordu. Ayrıca bir dergi de yayınlanmalıydı. Bu dergi için "Kurultay" adı önerilmişti.⁵³¹

Sâmih Rifat Bey, kapanış konuşmasında da oldukça iddialı sözler sarf etmişti. Rifat şöyle bir yorumda bulunuyordu:

"Tarih, en büyük düşünce hareketlerinin belirti noktaları diye Perikles devrinden, Ogüst devrinden Rönesanstan, On Dördüncü Lüi devrinden, Büyük Fredrik devrinden bahseder. Bunlar beyenilecek şeyledir. Bunlara adını verenlerin bunlarla nekadard uğraştıkları çok belli değildir. Fakat bu devirlere eş bir devir de biz yaşıyoruz. Mustafa Kemal devrinin düşünce hamleleri bizim için onlardan daha unarıcı ve başarıcıdır." 532

S. Rifat, tüm inkılâplarda olduğu gibi bu inkılapta da ustabaşının Mustafa Kemal olduğunu, diğerlerinin onun hizmetinde çalışan talihli faniler olduklarını belirtiyor ve ortaya çıkan programın Mustafa Kemal'in düşündüğünün grafiğinden başka bir şey olmadığını ifade ediyordu.⁵³³ Kurultay da bu görüşlerle tamamlanmış oluyordu.

İkinci Türk Dil Kurultayı, ilgili talimatnameye göre, 18 Ağustos 1934'te İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda, "Türk Dili Tetkik Cemiyetini kuran ve koruyan Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek himayeleri altında" ve

⁵³⁰ İstılah, Abidin Bey'in önerisi üzerine ilave edilmiştir. Bkz. **a.g.e.**, s. 443-447.

⁵³¹ Nizamname, program ve bunlara dair öneri ve tartışmalar için bkz. **a.g.e.**, s. 435-463.

⁵³² **A.g.e.**, s. 471.

⁵³³ **A.g.e.**

kendisinin de katılımıyla toplanmıştır. Gelen tezlerden bir kısmının bilimsel değerleri ve cemiyetin ülküsüne uygunlukları sebebiyle okunmaları gerekli görülmüş, bir kısmı vakit darlığı sebebiyle okunmayıp ilgili komisyona havale edilmiş, bir kısmınısa okunmaları uygun görülmemiştir. Kurultayda dört bilimsel komisyon vardır. Bunlar Dil Karşılaştırmaları Komisyonu, Filolojik Tetkikler Komisyonu, İstılahlar Komisyonu ve Gramer Komisyonu'dur. Çalışma programına göre ise, ele alınacak konu başlıkları şunlardır: Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri, Türk dilinin akışı ve filolojisi, dil inkılâbının manası ve hedefleri.

Kurultay saat 14'te Cemiyet'in başkanı ve aynı zamanda Milli Eğitim Bakanı olan Abidin Bey'in konuşmasıyla açılmıştır. Bakan, konuşmasına, "(d)ünya tarihinin bütün dönüm noktalarını yaratan" ve "insan medeniyetinin ilk yapıcı ve yayıcısı olan Yüce Türk milleti"nin yüzlerce yıl karanlıkta kaldıktan sonra az daha mahva sürüklenirken, Türk milletinin var ettiği Büyük Kurtarıcı'nın ortaya çıkışıyla kurtulduğunu ve o günden beri Türk milleti ile Büyük Başbuğ arasında bir sözleşme olduğunu belirten sözlerle başlamıştır. Büyük Kurtarıcı milleti ileri götürmeye ve medeniyetin en üst katına çıkarmaya, Türk milleti de "büyük yol göstericisinin ardından korkusuz yürümeye ant iç(miş)ti.". Bu antlaşmanın neticesi de, milli inkılap programında Türk dili ve tarihiyle ilgili çalışmaların en ön sıralarda bulunması olmuştu. Hedefler şöyle saptanmıştı: Cehaleti ortadan kaldırmak için dili herkesin anlayacağı açık ve öz bir şekilde yazılıp anlatılacak hale getirmek ve henüz işlenmemiş durumda bulunan öz-Türkçeyi işleyerek genişletmek.

Cemiyetin Genel Sekreteri İbrahim Necmi [Dilmen]'e göre, Birinci Kurultay Cemiyet'e iki büyük görev vermişti. Bunlardan biri Türk dili öncelikli olmak üzere dil üzerine bilimsel çalışmalar yapmak diğeri ise dil üzerinde inkılapçı bir anlayışla çalışmaktı. Bu nedenle yabancı sözcükler yerine öz-Türkçe sözcükler bulunmalı ya da yaratılmalı, ıstılahlar (terimler) Türkçeleştirilmeli ve buna göre Türk lehçeleri lûgati, esas Türk lûgati ve Türk ana grameri vücuda getirilmeliydi. Dilmen, Türk Dili Tetkik Cemiyeti ile Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin öz kardeş olduklarının da altını çiziyordu.

Halk ağzından sözler toplamak, yabancı sözcükler yerine sözcükler bulmak ve yaratmak konusundaki çalışmalarını anlatan Dilmen, terimlerin Türkçeleştirilmesi üzerinde de durmuştur. Cemiyet'in Lûgat-İstılah Kolu, 16 uzmanlık bölümüne

ayrılmış⁵³⁴ ve çalışmalar yürütülürken terimlerin Fransızcaları ile bugün kullanılan Osmanlıcaları ele alınıp gereğine göre ihtiyarî olarak bazı bilimler için Greko-Latin kökleri, kelimelerin İngilizceleri ve Almancaları da göz önünde tutulmuştu. Bu çerçevede listede verilen sözlere öz-Türkçe karşılık bulunması istenmişti.

Dilmen, ilk ve ortaokullarda okutulan derslere ait terimlerin öncelikli olarak bulunmasına karar verildiğini ifade ediyordu; zira bir yandan “Cemiyet-i Akvam, mesaili siyasiye” yazmaktan kaçınıırken okuldaki çocuklara “müselles mütesaviyadül-adla, şiryani şezen” gibi terimleri okutmak çelişkili olacaktı. Bu arada ordu da, askerlik terimleri alanındaki çalışmalarından dolayı övülmüştü. Cemiyet’in daha önce çıkarması kararlaştırılan dergisi ise o ana değin 7 sayı çıkarılmış; yalnız öngörüldüğünden farklı olarak Kurultay değil **Türk Dili** adını almıştı.

Toplantıda, talimatnamede belirtildiği gibi bazı tezler okunmuştur. Bu çerçevede, Türk dilinin tüm dillerin kaynağı durumunda olduğu yönündeki tezler tekrarlanmış; ancak son derece ilginç görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Ahmet Cevat [Emre], Türk dilinin yüksek değerini takdir eden Batılı dil bilginleri bulunmasına karşın, Aryanizm taassubundan kurtulamayan birçok dilcinin hâlâ Türkçe’yi ayrı saymakta devam ettiğini, bu sebeple Türkçe’yi Türklerin ele alması gerektiğini belirtmiştir. Saim Ali Bey ise, dillerin tek heceli, iltisakî (bitişik) ve feleksiyonlu (çekimli) olarak sınıflandırılmasıyla ulusal gelişmişlik arasında bir bağ bulunamayacağını; zira Hint-Avrupa dillerinde kullanılan ön-eklerin çoğu ile bazı son-eklerin Türkçe’de tam kelime halinde bulunduğunu ileri sürmüş ve “alkışlar içinde en eski dil(in) Türk dili olduğu” sonucuna ulaşmıştır.

Konya Milletvekili ve TDTC Merkez Heyeti üyesi olan Naim Hâzim Bey ise yıllardan beri yürütmekte bulunduğu çalışmalar sonucu Türk dilinin Arapça üzerinde büyük etkileri olduğunu fark ettiğini izah etmiş ve Arap diline girmiş tasrifileşmiş (bozulup değişmiş) Türkçe sözcükleri sezmeye ilişkin metodunu anlatmıştır. Hâzim Bey’e göre Arapça’daki bütün kültür sözleri ve mücerret (soyut) mefhumlar Türkçe’den geçmiştir.⁵³⁵ Hâzim Bey, “dünya dillerine kaynak olduğu halde asırlarca benimsenmeyerek yüzüstü bırakılan (bu) köklü (ve) zengin” dili, ne vakit dünyanın

⁵³⁴İstilah kadrolarında 12 ana başlık sayılmıştır: Hayat ilimleri, yer ilimleri, gök ilimleri, riyazî ilimler, fizikî ilimler, teknoloji, tarih, dil ilimleri, cemiyet ilimleri, güzel sanatlar, spor, yollar ve nakil vasıtaları.

⁵³⁵ Burada açıktır ki Türklerin kültürel üstünlüğüne ve zekâsına gönderme yapılmak isteniyordu.

en yüksek dili haline getirirlerse o zaman övünmeye hak kazanacaklarını söylemiş ve Mustafa Kemal öncü olduğu müddetçe kısa zamanda bunun gerçekleşeceğine dair ümidini de ifade etmiştir. Ancak dünyanın tüm dillerine temel olan çok köklü ve zengin bir dilin niçin aniden yüz üstü bırakıldığını açıklamamıştır.

Kurultay'da dil konusunda tez geliştirme heveslisi oldukları anlaşılan çeşitli mesleklerden kişiler söz almıştır. Örneğin Hariciye memuru Tahsin Ömer Bey, Meksika Maya dilindeki Türkçe kelimelerden bahsetmiş ve Maya dilinde “hayal gücüne başvurarak”⁵³⁶ bulduğu 120 kelimeyi örnek göstererek 1500 sene evvel Meksika'da ortaya çıkan Toltek medeniyetini kuranların da Orta Asya'dan göçen Tola Türkleri olduğu neticesine varmıştır.

Şevket Aziz [Kansu], şimdiye kadar kültür dili olarak ileri sürülen Hint-Avrupa dilinin ana ve ata Türk diline benzeyişlerinin “pek esaslı” olduğu üzerinde durmuştur.

Saim Ali ve Naim Beylerin tezleri hakkında söz istemiş olan Bedros Zeki Bey ise, Ermenice'nin Türk dili kalıplarına göre yapılmış olduğuna dair Lozan'da bir profesörün söylediği sözleri teyit etmiştir.

Kurultaya katılan yabancı bilim insanlarından Sovyet Bilimler Akademisi üyesi Profesör Meşçaninof, bazı övücü sözler söylemekle birlikte, tezleri doğrulamaktan kaçınan genel bazı ifadeler kullanmakla yetinmiş görünmektedir. Breslau Üniversitesi Türkoloji Profesörü Gize (Giese) ise TDTC'nin davetine teşekkür etmiş ancak acele geldiği için tezini hazırlayamadığını belirtip özür dilemiştir. Gize yine de çalışmaları övücü bazı ifadeler kullanmıştır.

Yerli konuşmacılar genellikle Gazi'den aldıkları feyze, onun açtığı yolda yürüdüklerine gönderme yapmışlardır. Yabancı konuşmacıların ise nezaketli bazı sözler söylemekle birlikte Kurultay'da dile getirilen tezlere mesafeli yaklaşıtları görülmektedir. Söz alan yerli konuşmacılar, dil konusunda kendini ispat etmiş kişiler olmaktan uzak olmaya devam etmiştir.

Dil Karşılaştırmaları Komisyonu'nun vardığı kararlara göre, Türkçe'nin Hint-Avrupa dilleri, Sami diller ve başka dil gruplarıyla karşılaştırılması için öne sürülen deliller ve getirilen örnekler karşısında Türkçe'nin, bu muhtelif gruplarla menşei

⁵³⁶ Aytürk, “Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi”, s. 101.

ilişkisi olduğuna şüphe kalmamıştır. Komisyona göre bunlar tesadüfî olamazlardı. Bu karara varılırken yukarıda belirtildiği üzere, temelde “hayal gücü”ne dayanılmıştı; ancak yine de tezlerin inandırıcılığı konusunda bir sıkıntı duyulduğu seziliyordu. Amatör dil meraklılarının “hayal güçlerine” başvurarak geliştirdikleri pek çok “tez”i Cemiyet’e sundukları tahmin edilebilir. Bu sebeple “(m)ümkün olduğu kadar sübjektif ve inan vermez hükümlerden kaçınmak her etüdün ispat kuvvetini artırır.” denmekteydi. Ancak mevcut iklimde bunun nasıl yapılacağı açık değildi.

Bu kurultayla birlikte tasfiyecilik hareketi güç kazanmıştı. Yabancı sözcükler yerine geçecek Türkçe sözcükler bulunmaya ya da uydurulmaya çalışılıyor; ancak bu çaba tercih edilen yöntem dolayısıyla başlangıçta belirtilen amacın çok uzağına düşen bir sonuca, halkın hiç anlamayacağı sözlerden oluşan metinlerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bununla birlikte, bugün hâlâ kullanılan sözcükler de yabancı orijinli sözcüklerin yerlerini almaya başlamışlardı.⁵³⁷

Atatürk dönemindeki son dil kurultayı 24-31 Ağustos 1936’da yine Atatürk’ün katılımıyla ve Dolmabahçe Sarayı’nda gerçekleşmiştir. Güneş-Dil Teorisi inşa edilirken görüşlerinden destek bulunan Dr. Kvergiç de katılımcılar arasındaydı. Kurultay esnasında görev yapacak ilmî komisyonlar:

- a) “Güneş-Dil Teorisi ve Dil Karşılaştırmaları Komisyonu
- b) Gramer-Sentaks Komisyonu
- c) Terimler Komisyonu
- d) Filoloji ve Lûgat Komisyonu”

şeklinde saptanmıştı.⁵³⁸ Kurultay’ın açış konuşmasını yapan Kültür Bakanı ve Türk Dil Kurumu Başkanı Saffet Arıkan, “Türk Tarihi ve Türk Dili, Atatürk rejimi kültür hareketinin en başındadır” diyor ve ülkede doğmakta olan yeni sosyal ve ideal uyanma ruhunun Türk Tarih Tezi ile Türk Dil Teorisi’nde merkezlendiğini ifade ediyordu.⁵³⁹

⁵³⁷ Burada özetlenen bilgiler için bkz. **İkinci Türk Dil Kurultayı: Müzakere Zabıtları, Tezler**, yay. y., 1934.

⁵³⁸ **Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936 Tezler, Müzakere, Zabıtlar**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. XXVII.

⁵³⁹ **A.g.e.**, s. 3.

Kurultay Başkanı olan İbrahim Necmi Dilmen ise konuşmasında, Üçüncü Kurultay'ın ana konusunun, Türkçe'nin bütün kültür dillerinin ana kaynağı olduğu yönündeki Türk Dil Tezi'ni bütün dünyaya tanıtmak olduğunu belirtmişti.

Kurultay konuşmalarında, yine Atatürk'ün yol göstericiliğine ve önderliğine dair “kutsayıcı” bir dil kullanıldığı görülmektedir.

TDK'nın 1934-1936 yılları arasındaki faaliyetlerinden bahseden Genel Sekreterlik Raporu, dönemin havasını yansıtması ve daha sonra gelecek eleştirilerin mahiyetinin anlaşılması bakımından dikkate değerdir. Yeni tezin, klasik dil çalışmalarında daha önce halledilmemiş alanlara ışık tuttuğu görüşünün yer aldığı raporda, TDK'nın öz kardeşi olan TTK'nin tezlerine de gönderme yapılıyor ve Türklerin medenî öncülüğü işaret ediliyordu. Bu öncülüğün ortaya çıkmasının doğal bir sonucu olarak “Türk göçleriyle birlikte her yere tohum saçan” ilk(s)el Türk kültür dilinin de araştırılması gerekmektedir. Bu ilhamla Türk Dil Kurumu, kurumun ve milletin tarihine onur verecek yeni bir buluşla akademik dil çalışmalarına atılmıştı. Söz edilen buluş, Güneş-Dil Teorisi'ydi. Raporda, bazı benzetmelerden yola çıkılarak tüm dillerin kökeninde Türkçe'nin olduğunun işaret edilmesinden sonra, aslında yeryüzündeki bütün kültür dillerinin Türkçe'nin bir lehçesi olarak görülebileceği de ifade ediliyordu. Yapılan benzetmeler arasında bir tanesi bir hayli enteresandı. Buna göre Peru'da güneşe tapan ve Avrupa istilasına karşı koyan hükümdarın adının Atahualpa yani “Ata Alp” olduğu “saptanıyor” ve bu “bilgi” -Amerika adının Amerigo Vespucci'nin adına gönderme yapılarak konulmasından önce- Nikaragua yerlilerinin bu kıtaya Amerika dedikleri bilgisiyle birleştirilerek, Yakut dilinde hâlâ yaşamakta olan “Emerik” sözcüğünün bu ismin verilmesiyle bağlantılı olduğu savlanıyordu. Bunun da Türk dil ve kültürünün tüm dünyaya nasıl yayıldığına ışık tutucu olduğu belirtiliyordu.

Güneş-Dil Teorisi'nin Türk dil çalışmalarına olan amelî faydalarına da işaret edilmekteydi. O güne değin yabancı kaynaktan geldiği sanılan kelimelerin aslında Türkçe kökenli olduklarının ortaya çıkması, çalışmalara “genişlik ve kolaylık” vermişti. Halkın bildiği ve manasını anladığı sözcüklerin feda edilmesi zorunluluğu da böylece ortadan kalkıyordu. Buna karşın, Türk dil devrimi, halk dili ile yazı dili

arasındaki uçurumu kapatma amacı güttüğü için “dilin temizlenmesi” yönündeki çalışmalar devam ettirilmeliydi.⁵⁴⁰

Kurultay’da Yusuf Ziya Özer, İbrahim Necmi Dilmen, Hasan Reşit Tankut, Sabahat Türkân, Naim Onat, Ahmed Cevad Emre, Abdülkadir İnan, İsmail Müştak Mayakon, Agop Dilaçar, Hami Danişmend gibi isimler Güneş-Dil Teorisi (GDT) ile bağlantılı tezlerini okumuşlardır. Bunlardan teorinin ana hatlarını açıklayıcı olması bakımından sadece Dilmen’in konuşmasına değineceğiz.

Dilmen’e göre GDT, dünya dilciliğinin üzerine kafa yorduğu soruları çözecek, anahtar mahiyetinde “yüksek bir Türk buluşu”dur. İzlenecek yöntem, insanların ilk duygu ve düşüncelerini ifade etmek için çıkardıkları seslerden, ilkel anadili araştırmaktır. Bu bakımdan güneş, insanı en çok hayrette bırakan, en çok göze çarpan nesne olarak saptanmış ve bu yüksek varlığa bir sesle ad takmak isteğiyle “insan dilinin ilk fonemi” ortaya çıkmıştır. Öyleyse bu ses ne olabilirdi? Vokallerin en basit şekli, konuşma cihazının en az hareketiyle telaffuz edilebilen “a”ydı. Konsonların ilkel konuşma cihazına göre en basit ve hakim olanı da göttüral denilen konsonlardı ki bunların vokale en yakın olanı da vokalin biraz uzatılmasından ibaret olan “ğ” yarım vokaliydi. Öyleyse en basit vokale en basit konsonun eklenmesiyle oluşan “ağ” sesi, güneşi adlandırmak için ortaya çıkmış ilk fonemdi. Bütün genel mefhumların güneşten türediği de öne sürülen varsayımlar arasındaydı. Öyleyse kelimelerin oluşumunda da bu yol izlenecekti.

Diğer harflerin mahiyetleriyle ilgili de açıklamalar yapılmış, örneğin “d,t” konsonlarıyla kurulan “ikinci derece prensipal köklerin asıl kök anlamları”nın “sahip, efendi” manasını verdiği belirtilmiştir. Bu açıklamalardan yola çıkılarak kelimelerin oluşumuna örnekler verilmiştir:

*“İdi: (iğ+id+iğ)
Ata: (ağ+at+ağ)
Öde: (öğ+öd+eğ)
Ece: (Eğ+ec+eğ)
Théos: (eğ+et+eğ+os [ğ])
Dieu: (iğ+id+iğ+öğ)
God: (oğ+od), gibi.”⁵⁴¹*

⁵⁴⁰ A.g.e., s. 8-13.

⁵⁴¹ A.g.e., s.56-76.

Bu bağlamda, görüşlerinden faydalanılmış olan Kvergiç'in Kurultay'da sunduğu tebliğe bakmakta da yarar vardır. Kvergiç'e göre dil, insanların muhitine bağlıdır. İnsanlar, içte biyolojik şartlara dışta muhitin etkilerine bağlıdırlar. Buna karşın dilciler, bu hususla pek alakadar olmayarak hata etmişlerdir. Ona göre ilkel dillerde tabirlerin anlamları daima somut, belirli ve düzgündür. İnsan eğer bir söz söylemişse o söz fikrinde canlanan somut şekle hep uygun olmuştur. Güneş-Dil Teorisi, ilk manayı ortaya çıkarmak bakımından spekülasyon yoluyla ilkel anlamların elemanlarını bulmak gayesiyle ortaya atılan ilk dil metodudur.

İnsan ruhuna etki eden tasvirlerin en ehemmiyetlisinin güneş olduğunu kabul eden Kvergiç, Freud ve Jung'a başvurarak onların görüşlerinin de teoriyi doğrulayıcı mahiyette olduğu fikrine ulaşmıştır. Kvergiç, böylesi bir teorinin niçin Türkiye'de ortaya çıktığına da açıklık getirmiştir. Ona göre Türk dili ve lehçeleri, tarihi çağlardan beri geniş değişikliklere maruz kalmamışlardır. Buna karşın Hint-Avrupa dilleri, birbirleriyle tamamen ayrı tekellüm tarzlarına sahip olmuşlardır. Öyleyse Türk dilleri, sorunun çözümü için hâlâ mükemmel bir işaret sistemini muhafaza etmekteydi.⁵⁴²

Yukarıda özetlediğimiz açıklamamızdan anlaşılacağı üzere, Kvergiç, dillerin kökenine ilişkin sorunsalın çözümü bakımından Türkçe'nin içinde bulunduğu durum nedeniyle en elverişli işaret sistemini oluşturduğu kanaatindeydi. O, konuyu açıklığa kavuşturmak için Türkçe'yi iyi bir aydınlanma nesnesi olarak görürken, Türk tezinin gayesi Türkçe'yi tüm dillerin kaynağı mertebesine yükseltmekti. Bu bakımdan Güneş-Dil Teorisi'nin Kvergiç'in söylediklerinden epeyce ileri bir noktaya vardırıldığı⁵⁴³ düşünmek mümkündür. Hatta Türkçe'nin fazla değişime uğramamış bir halde kalmış olduğu görüşünün, Türkçe'nin önemini vurgulayıcı milliyetçi amaçlarla tezat halinde olduğu bile söylenebilir. Ancak varılan noktada, Türkçe'nin tasfiyeci bir harekete başvurması için bir gerek kalmadığı gibi, Türk Tarih Tezi ile uyumlu bir dil tezine de kavuşulmuş oluyordu. Bu tez, pratik bir sorunu çözdüğü kadar, yönetimin büyük milliyetçi anlatısı bakımından da işlevseldi. Nitekim kısa bir süre önce beliren ve tamamen anlaşılmaz sözcüklerden oluşan metinlerin, bu gelişmeyle birlikte ortadan kalktıkları görülecektir. Burada dikkate değer olan bir

⁵⁴² A.g.e., s. 328-333.

⁵⁴³ Hanioglu, a.g.e., s. 177.

başka nokta, Dilmen'in, dilin sadeleşmesi ve arınması konusunun hâlâ gündemde olduğuna dair hatırlatmasıdır. İnönü dönemindeki çalışmaları değerlendirirken bu hususun önemi anlaşılacaktır.

3.6.2. Milliyetçilik ve *Ancien Regime*'e İdealist Eleştirisi

Milliyetçilik, ümmet bağının yerini alması düşünülen yeni tutunum ideolojisi, toplumsal yaşamın yeni anlam haritasıdır. Ümmet bağının artık fonksiyonunu yitirdiği ve Türklerin “insanlık durumu”⁵⁴⁴ açısından daha iyi bir noktaya gelmesini sağlayamayacağı görüşünden hareketle yeni bir toplumsal ilke, milliyetçilik/millet etrafında örgütlenme, Türk milliyetçilerinin temel inancını ifade eder. Ümmet yahut Osmanlılık gibi bağlara Batıcı-Türkçü elitin inancı kalmamıştır. Bu inancın sarsılması, imparatorluğun son döneminde yaşanan etnik çatışmalar, savaşlar ve mağlubiyetler ile yakından bağlantılıdır. Ümmet ya da Osmanlılık bağları, bu sorunlar karşısında, onlara göre, yaşamın testinden geçememişlerdir. Öyleyse kurtarıcı yeni bir ilke etrafında örgütlenmek gerekmektedir. Bu ilke, hayatın testinden başarıyla geçmekte olan Batılı devletlerin dayandığı milliyet ilkesi olarak saptanmıştır. Bu saptama bir kez yapıldıktan ve inançlar bu yönde evrildikten sonra, yapılacak olan insanları bu yeni ilke etrafında örgütlenmeye ikna etmektir. Bunun için üç şeyin gerçekleştirilmesi gerekmektedir: Özellikle siyasî ve ideolojik iktidarın ele geçirilmesi, Türk-Müslümanların tarihinin milliyetçi değer sistemi açısından idealist eleştirisi ve yeni örgütlenme ilkesinin toplumu daha güçlü kıldığına insanların ikna edilmesi. İdealist eleştiri Osmanlı döneminden itibaren başlamıştır; Atatürk dönemindeyse bu eleştiri daha tutarlı ve radikaldir. Yeni ilkenin doğruluğunun testi olarak kurucu kadronun elinde İstiklal Harbi başarısı bulunmaktadır. Yapılmak istenen, İstiklal Harbi başarısının sağladığı kaldıraç etkisiyle, idealist eleştiriye birleştirerek, modern Türk ulusunu inşa etmektir. Bu inşa sürecinde, topraklar, insanlar, savaşlar, kahramanlar milliyetçi terminoloji çerçevesinde yeni anlamlar kazanacak ve yeniden yorumlanacaklardır. Dahası,

⁵⁴⁴ Burada “insanlık durumu” kavramını, Scott’ın insanlık durumunu geliştirmeyi amaçlayan “yüksek modernist” projelerle ilgili eserinde kullandığı anlamıyla kullanıyorum. James C. Scott, **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, Çev. Nil Erdoğan, Versus Kitap, İstanbul, 2008.

Sümer ve Eti örneklerinde görüldüğü üzere, aralarına toplumsal muhayyilede olmayan yenileri katılacaktır. Yeni toplumsal ilkeye duyulan inanç, bu hedefe yönelik projelerin başarısına bağlıdır. Dil ve tarih tezlerinin Atatürk sonrası değerlendirilişini ele alırken, bu hususun önemli bir etkisi olduğu görülecektir.

3.6.3. Milliyetçilik ve Anti-Emperyalizm Sorunsalı

Kemalizm'in anti-emperyalist bir ideoloji olup olmadığı günümüze değin en çok gündeme gelen konulardan biri olmuştur. İstiklal Harbi'nin anti-emperyalist bir savaş mı yoksa bir Türk-Yunan Savaşı mı olduğu, Birinci Meclis'in karar ve tutumlarının anti-emperyalist olup olmadığı, Yeni Türkiye'nin kurucularının yabancı sermayeye ve genel olarak kapitalizme bakışı, emperyalist Batılı devletler olarak tanımlanan güçlü devletlerle Türkiye'nin ilişkileri bu tartışmaların ana gündemini oluşturmuştur. Söz konusu tartışmaların genellikle sol eğilimli yazarlar tarafından yürütüldüğü belirtilmelidir.

Marxist-Leninist kavrayışta, emperyalizm, kapitalizmin en yüksek aşamasıdır. Şu halde anti-emperyalist olmak için anti-kapitalist de olunması gerekmektedir. Bunun bir gereği olarak kapitalist dünya sisteminin içinde yer almamak, yabancı sermayeye karşı olmak ve büyük kapitalist devletlerle ilişkileri mesafeli tutmak hatta kapitalist Batı ülkelerine karşı bir direnişi desteklemek, anti-emperyalist olmanın gerekleridir. Konu bu paradigma içinden tartışılınca, Atatürk döneminde ülkede yabancı sermayenin faaliyet gösterip göstermediği, Kemalizm'in kapitalizme bakışı ve büyük kapitalist devletlerle ilişkileri üzerine çalışmalar yürütülerek bu konuda bir tespit yapılmaya çalışılması doğaldır. Gündüz Ökçün'ün Türkiye'de yabancı sermayeye ilişkin eserini, Yahya Sezai Tezel'in Birinci Meclis'in anti-emperyalizmini sorgulayan makalelerini, bu çerçevede belirlenmiş sorulara dönük çalışmalar olarak görmek gerekir.⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay", *AÜSBF Dergisi*, C:25, S: 4, 1970 s. 239-251; Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi?: Chester Ayrıcalığı", *AÜSBF Dergisi*, C: 26, S: 4,1970, s. 287-318, Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1997.

Benzer nitelikteki bir başka görüş açınsındansa emperyalizm, Avrupa-merkezci modern/kapitalist standardizasyona karşı koymaktır. Bülent Bilmez Can'a göre 20. yüzyılda klasik yayılcılık politikalarının yerine daha maliyetsiz ve süreci daha hızlandıran bir politika olarak, bir ülkenin standardizasyonu o ülkenin elitlerine verilmiş; böylece ortaya gönüllü bir standardizasyon çıkmıştır. Milliyetçilik de Avrupa'dan ithal edilen bir paradigma olduğu için onun vasıtasıyla yapılan karşı çıkışlar sadece biçimseldir ve simgesel bağlamdadırlar. Can, Avrupa-merkezci modern standardizasyonun koruyucu kuşak değerlerini benimsemenin ya da benimsememenin temel belirleyici olmadığını, esas olanın bu değerleri benimsemeksizin bu standardizasyon sürecinin katı çekirdeğine itiraz etmemek olduğunu düşünmektedir. İyi bilinen koruyucu kuşak değerler arasında bilim ve bilimcilik (bilime taparlık), pozitivizm, ampirisizm, ilerleme, evrimcilik, akılcılık, eleştirel akıl, insan merkezilik, laiklik, sanayileşme, teknolojik çıkar, ekonomizm sayılırken giyim kuşam, dil, gelenekler ve semboller de bu koruyucu kuşak değerlere dâhil edilmektedir. Özcesi, kapitalist standardizasyona karşı çıkmak anti-emperyalizm için esastır ve koruyucu kuşak değerler değişse ya da doğrudan benimsenmese bile bu gerçek anlamda anti-emperyalizm olmayacaktır. Ancak Can'a göre "Avrupamerkezci-modern standardizasyondan payını almamış ya da eurosentrist-modern paradigmanın tamamen dışında olan coğrafyalardan söz etmek" de artık mümkün değildir.⁵⁴⁶

Batıcılıkla ilgili kısımda da ifade edileceği üzere, belli bir dönemde, Batı merkezli kapitalist standardizasyonun tamamen dışında kalabilmiş, farklı ve başarılı bir alternatif üretebilmiş bir coğrafya söz konusu olamamışsa, bu durumda o dönemde böyle bir şeyin gerçekleşme olasılığı sifıra yaklaşıyor demektir. İkinci olarak, bilimsel gelişmeler, demokrasi, eleştirel akıl, laiklik gibi Batı merkezli görülen koruyucu kuşak değerlerin Batı'da gelişimleri tartışmalı bir konudur⁵⁴⁷ ve kanımızca emperyalizmi aşan boyutları vardır. Dolayısıyla söz konusu "koruyucu kuşak değerler" in benimsenmelerinin maliyetleri düşüren bir standardizasyon sürecinin parçalarına indirgenmesi sorunludur. Nitekim dünya kapitalist sisteminin

⁵⁴⁶ Bülent Bilmez Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 30-37.

⁵⁴⁷ Çünkü Batı ülkeleri ile diğer ülkelerin çeşitli alanlardaki alış verişleri, oldukça karmaşık bir süreçtir.

bu koruyucu kuşak değerlerin tamamen benimsetilmesi gibi bir zorunluluğu olmadığı ampirik olarak görülmüştür.

Bu çalışmada emperyalizmin tanımlanışına dair farklı bir yaklaşım benimsenmektedir. Yabancı sermaye girişi ve ileri kapitalist ülkelerle geliştirilen ekonomik ya da siyasi ilişkilerin otomatikman emperyalizme tavizle ilişkilendirildiği yaklaşım benimsenmemektedir. Emperyalizm, bir ülkenin başka ülke ya da ülkeler üzerinde, teorik kısımda bahsedilen dört iktidar kaynağından faydalanarak söz konusu ülkenin aleyhine işleyen ilişkileri -gerekirse zora başvurarak- kurması ve o ülkeleri ilgilendiren konularda ülke yönetiminin karar alma süreci üzerinde başarılı biçimde baskı uygulayabilmesidir. Bu sonuçlar elde edilirken askerî güce başvurulması zorunlu değildir. Kısacası, esas olan yabancı sermaye girişi değil, bu yabancı sermayenin o ülkenin iktisadi ya da siyasî karar alma mekanizmalarını ülkenin zararına olacak şekilde etkileyebilmektir. Yabancı sermaye bu gayeyle etkin biçimde kullanılabilen bir enstrüman olduğu anda emperyalizmle ilişkilendirilebilir. İdeolojiler, kültürel-fikrî etkileşimle bağlantılı olmaktan çıkıp sözü edilen gayelerle ilişkilendirildiklerinde birer emperyalizm aracı haline dönüşürler. Anti-emperyalizm, dünya ölçeğinde bu tür ilişkilerin ve baskıların kurulmasına -askeri işgal içersin içermesin- karşı bir tavrı tutarlı olarak benimsemektir. Bu tavır, tutarlı bir anti-emperyalist dilin inşasını da zorunlu kılar. Bir ülkenin sömürgeci ya da emperyalist amaçları kendi açısından çeşitli yöntemlerle bertaraf etmeye çalışması ise bağımsızlıkçılık olup anti-emperyalizmden farklıdır. Bu çerçevede, Atatürk döneminde nasıl bir tutum izlendiğine bakılabilir.

Atatürk döneminde yabancı sermayeye dönük bakış, tamamen olumsuzlayıcı olmamıştır ve ülkede yabancı sermaye yatırımları vardır. Ancak kapitülasyonlar Lozan Antlaşması ile kaldırılmıştır ve yabancı sermayenin Türk yasalarına uymak kaydıyla kabul edileceği vurgulanmıştır. Kısacası sermayenin siyasî gayelerin bir aracı olmaması ve Türkiye'nin de bu yatırımlardan kazançlı çıkması esas alınmaktadır. Yapılan millileştirmeler, Türk-Müslümanların ülke ekonomisinde ağırlıklarının artırılması gibi milli iktisat uygulamaları, sanayileşmeye önem verilmesi, milliyetçi ve bağımsızlıkçı amaçlarla ilgilidir. Buna karşın, dış ticarete dair ilişkilerde II. Dünya Savaşı yaklaşırken, Almanya'nın orantısız bir ağırlığa sahip

olduğu görülmektedir.⁵⁴⁸ Bağımsızlıkçı söyleme karşı ticari ilişkilerin bu şekilde gelişmesinin önüne geçilememiştir ve bu, II. Dünya Savaşı öncesinde, yönetici elitin çare bulmaya çalıştığı sorunlar arasındadır.⁵⁴⁹

Yönetimin kullandığı dil de ele alınması gereken bir diğer alandır. Dönem boyunca Türk yönetiminin dili, barışçı ve uluslar arasında uyumu gözetilen bir dildir. Dış politikayla ilgili beyanatlarda bu iki husus üzerinde ısrarla durulmuştur. Ancak anti-emperyalizmi sadece barışçılığa indirgemek yeterli bir analiz imkân vermeyecektir. Bu bakımdan bunun ötesine geçilmesi gerekiyor.

Henüz İstiklal Harbi devam ederken, 3 Mart 1922’de Rus Elçisi Aralov’un söylevine cevabında Atatürk İstiklal Harbi’ne ilişkin şu ifadeleri kullanmıştır: “Şimdi itiraf etmek mecburiyetindeyim ki, bu kıyam ve bu isyan vuku bulduğu dakikada biz, Rusya’da olduğu gibi emperyalizm ve kapitalizmin manasını düşünmemiştik. Yalnız, mevcudiyetimizi tehdit eden kuvvetleri idrak ediyorduk. Vaziyet inkişaf ettikten sonra bizi de tehdit eden kuvvetlerin, Rusya’daki inkılâba sebebiyet veren mevcudiyetler olduğu anlaşıldı.”⁵⁵⁰ Ancak Atatürk, **Bozkurt** yazarına göre, savaştan sonra farklı bir dil kullanmıştır: General Frunze, Batılı baskıcı devletler ve ezilen devletler temasını işleyip Türkiye’yi de bu davaya katılmaya çağırınca M. Kemal, görünüşe göre bunu bir Sovyet propagandası ve hâmilik arayışı olarak algılamış ve “Artık ne ezen ne de ezilen var. Sadece kendilerinin ezilmesine izin verenler var. Türkler bunların arasında değildir. Türkler kendi kendilerini koruyabilirler, bırakın diğerleri de aynını yapsın” demiştir.⁵⁵¹ Armstrong’un aktardığı olay aynen böyle gerçekleşmiş olsun ya da olmasın, Atatürk’ün kafasında Batı karşıtı bir cepheye önderlik yapmak, başka ülkelerin kurtuluşu için Batılı devletlerle anti-emperyalist bir mücadeleye girmek gibi bir düşünce yoktur. Yayılmacılığa karşı olmakla birlikte⁵⁵², milletlerin millî benliklerini duyarak bağımsızlıklarını kazanmalarından yanadır. Bu

⁵⁴⁸Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 214.

⁵⁴⁹ 1933 senesinde Alman hükümetinin bir üyesi olan Hugenberg’in Almanya’nın Doğu’da ekonomik yayılma amacı taşıdığına dair beyanı, Türkiye’den sert tepki görmüştü. Aras’ı, Almanya’nın Doğu’yu sömürgeleştirme amacı taşımadığına dair Roma Büyükelçisi Hassel ikna etmeye çalışmıştır. Bu konu ve ekonomik ilişkilere dair bkz. Koçak, **Türk-Alman İlişkileri...**, s. 199-245.

⁵⁵⁰ Sadi Borak, **Atatürk’ün Resmî Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004, s. 180-181.

⁵⁵¹ H. C. Armstrong, **Bozkurt**, Çev. Gül Çağalı Güven, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 146.

⁵⁵² Borak, **Atatürk’ün Resmî Yayınlarına...**, s. 195-196

bakımdan uluslararası bir strateji geliştirmedeği gibi, tam olarak böyle bir dil de geliştirmemiştir. Bunu, açık bir şekilde, ırklar hiyerarşisine dair emperyalist amaçlarla kullanılan “kuramlara” karşı takınılan tutumda görebiliriz. Her ne kadar ırklar hiyerarşisine dayanarak yayılma gayesi güdenlere karşı olunmuşsa da, benimsenen strateji, paradigma içinden ve Türkiye’ye özel bir cevap geliştirmektir. Türklerin beyaz ırktan olduğunun kanıtlanmaya çalışılması bununla ilgilidir. Oysa bu cevap bir Afrikalı için bir anlam ifade etmez.⁵⁵³ Dolayısıyla geliştirilen tezin bağımsızlıkçı yönü vardır; ama diğer uluslar açısından bakıldığında, onları kapsayan/hesaba katan bir dil olmadığı da açıktır.⁵⁵⁴

Emperyalizm kelimesinin kullanımına bakıldığında da, yine İstiklal Harbi’nden sonra ciddi bir azalma olduğu görülmektedir. Türkiye, sistemle çatışmak istememekte; sisteme bağımsız ve saygın bir ülke olarak katılmayı arzulamaktadır.⁵⁵⁵ Yine de bu, Atatürk’ün çatışmacı olmayan eleştirilerini dile getirmesini engellememiştir. Atatürk, emperyalist politiklardan rahatsızdır; bunun yerine milletler arası işbirliğini savunmaktadır. İnsanların eğitiminde de insanlık ülküsünü aşıl原因 bir yolun seçilmesini önermektedir.⁵⁵⁶ Benimsenen ideal doğrultusunda Ayasofya’nın müze haline dönüştürülmesi, Anzaklarla ilgili verilen beyanat gibi barışçı mesajlar içeren dikkate değer eylemler de olmuştur. Bu bakımdan Atatürk, sistemin insanî yönden iyileştirilmesini savunmaktadır.

⁵⁵³ Afrika’da geliştirilen tezler de bu sebeple kendine göre bir mantık izlemiştir. Panafrikanizm denen bu ideoloji, Afrikalılara bir kimlik kazandırma gayesi güdüyordu. Bu ideolojinin ilk temsilcilerinden olan Liberya Dışişleri Bakanı Blyden, Heredotos ve İncil’deki bilgilere dayanarak “Mısır ve Nil vadisi uygarlığının bir zenci uygarlığı olduğunu, Afrikalı zencilerin Babil Kulesini yapan, alfabeyi bulan, astronomiyi, tarihi, kronolojiyi, mimariyi, plastik sanatları, heykelciliği, tarımcılığı ve tekstil endüstrisini dünya uygarlığına armağan edenlerin torunları olduğunu” savunmuştur. Bkz. Baskın Oran, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 1997, s. 222-223.

⁵⁵⁴ Bu bağlamda Türk Tarih Tezi’nin bilimselliği sıklıkla gündeme gelmektedir. Tezin bilimsellikten uzak olduğu genel kabul görse de, taşıdığı politik hedefler bilinmektedir ve yukarıda ele alınmıştır. Irkların medeniyete uygun olanlar ve olmayanlar şeklinde tasnif edilmesine dayalı bir “medeniyet testi”nin yanlış varsayımlara dayalı bir soru olduğu da genel kabul görmektedir. Yanlış soruya doğru cevap verilemeyeceği de ortadadır. Tutarlı ve evrensel düzeyde geçerli anti-emperyalist bir tavır, bu sorunun kabul edilmemesi ve yanlışlığının ortaya serilmesidir. Irkların sosyal bir öneminin olmadığı belirtilmesine karşın -ki bu kabul, sorunun hatalı olduğunun belli ölçüde bilincinde olduğunu gösterir- bu soru, Batı’nın tanım erkiyle başa çıkmak ve millî benlikte açılan tahrifatı gidermek adına görmezden gelinmemiştir. Dolayısıyla üretilen cevap, Türkiye’ye özgü olmuştur.

⁵⁵⁵ Taha Akyol, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 387-388, 543-546.

⁵⁵⁶ “Şuna da kaniim ki, eğer devamlı sulh isteniyorsa, kütlelerin vaziyetlerini iyileştirecek beynelmilel tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın heyet-i umumiyesinin refahı açlık ve tazyikin yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde terbiye edilmelidir.” **ASD III**, s. 139.

Dış politika açısından, Türkiye'nin iki savaş arası dönemde SSCB ile ilişkilerini iyi tutmaya çalıştığı bilinmektedir. Dönemin Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün dediği gibi, "Türkiye güçlü komşusu ile iyi ilişkilere sahipti; ama ona tâbi ve angaje de değildi".⁵⁵⁷ Zira SSCB, Batılı güçlerle Türkiye'nin iyi ilişkilere sahip olmasından kuşku duyuyor ve onu tecrit ederek kendi kontrolünde tutmaya çalışıyordu.⁵⁵⁸ Sovyetlerin nezdinde İngiltere, Fransa gibi ülkelerle Türkiye'nin iyi ilişkiler kurması, emperyalizme teslim olmak demektir; bu sebeple Türkiye'nin özellikle İngiltere ile yakınlaşmasından kaygı duyuyorlardı. İngiltere ise Türkiye'nin SSCB ile olan iyi ilişkilerinden memnun değildi. Bunlar karşısında, Atatürk'ün benimsediği politika Sovyetlerle barışçıl ilişkiler kurmaya dayanıyordu; ama temel yönelimi Batı'ya doğrudu. Batılı güçlerle ilişkilerde problem yaşandığında Sovyetlerle yakınlaşmayı arttırmayı öngören bir denge politikası izlenmekteydi.

Türkiye, irredantist veya emperyalist bir dış politika takip etmiyordu⁵⁵⁹; ancak gücü ölçüsünde etkinliğini artırma çabasıydı. Balkan Paketi'nin oluşumuna öncülük edilmesi buna bir örnektir⁵⁶⁰; ancak Pakt öyle maddelerden oluşmuştur ki Alman veya İtalyan yayılcılığı karşısında pek etkili olması beklenemezdi. Pakt'ın en yararlı tarafları, Bulgar yayılcılığını kısmen frenlemesi ve Türkiye'ye prestij kazandırmasıydı.⁵⁶¹

İtalyan ve Alman yayılcılığı konusundaki endişeler arttıkça, Türkiye ile İngiltere'nin ilişkileri de gelişmeye başladı. Atatürk, Büyükelçi Percy Loraine ile yaptığı özel görüşmelerde bu konuda bizzat girişimde bulundu. Ancak Loraine'den

⁵⁵⁷ Koçak, **Türk-Alman İlişkileri...**, s. 35; Baskın Oran, "Görelî Özerklik-1: Dönemin Bilançosu", **TDP**, s. 256.

⁵⁵⁸ Kemal H. Karpat, **Türk Dış Politikası Tarihi**, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 251 ve 257.

⁵⁵⁹ Barlas ve Güvenç, Türkiye'nin iki savaş arası dönemde, güvenlik bakımından kendi ayakları üzerinde durma zorunluluğu ve donanmasının zayıflığı sebebiyle, deniz silahlarının azaltılması yönünde bir uluslararası ortam olmasına karşın donanmasını geliştirmeye çalıştığını ve Almanya, İtalya ve SSCB gibi düzen karşıtı ülkelerin Türkiye'nin silah ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu, bunların da başlangıçta Türkiye'nin revizyonizme yönelen bir devlet olduğu algısını yarattığını belirtiyorlar. Bkz. Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, **Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları**, Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 81-82.

⁵⁶⁰ **A.g.e.**, s. 25. Sık sık Balkan Antantı ile birlikte anılan Sadabad Paketi'nin bağlamı çok farklı olup taraf devletlerin iç güvenlik kaygılarına yönelik bir anlaşma niteliğini taşımaktadır. Antlaşmanın 7. maddesi bu hususu açıkça ortaya koymaktaydı. Pakt için bkz. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları-1. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 592-595. Ayrıca bkz. Oran, **a.g.m.**, s. 252-253.

⁵⁶¹ Paktla ilgili olarak bkz. Soysal, **a.g.e.**, s. 455-471, Barlas ve Güvenç, **a.g.e.**, s. 179-196.

gelen Sovyetlerle mesafe koyma önerisi karşısında, sert ve kararlı bir tavır takındı.⁵⁶² Buna karşın özellikle Türkiye'nin Boğazlarda egemenliğini tesis etmesini sağlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili görüşmeler sırasında Sovyetlerin Karadeniz devletleri için çok özel ayrıcalıklar talep eden tavrı Türkiye tarafından kabul görmedi; İngiltere ise kendi çıkarlarına daha uygun bulduğu bu konuda, Türkiye'ye destek oldu⁵⁶³ ve Türk-Sovyet ilişkileri bu sözleşmeden sonra soğumaya başladı.⁵⁶⁴ Söz konusu soğuma⁵⁶⁵, Alman Büyükelçisi'nin gözünden de kaçmamıştı.⁵⁶⁶

Lorraine'e verilen yanıtta ve Boğazlar Sözleşmesi sırasında Sovyetlere karşı takınılan tutumdan, Türkiye'nin İngiltere ya da SSCB'ye "tâbi ve angaje" bir politika izlemeyi kabul etmediği anlaşılmaktadır. Temel hedef, Alman ve İtalyan yayılması karşısında büyük güçlerle ilişkileri güçlendirmektir ve bu konuda başarılı adımlar atılıyordu.

Sonuç olarak, Türkiye'nin iki savaş arası dönemindeki politikası aktif bir anti-emperyalist cephe politikası olmamıştır. Yeni kurulan ülkenin bağımsızlığını korumaya dönük, barışçı emeller taşıyan bir politika benimsenmiştir. İnşa edilen dil de temelde bağımsızlıkçı-milliyetçi, insanlık idealini gözde tutan, barışçı ve sistemin bu çerçevede iyileştirilmesini savunan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bununla birlikte, İstiklal Harbi ile verdiği ilham ve Atatürk'ün benimsediği dünya vizyonu açısından, emperyalizmin zararına/aleyhine olan hareket ve fikirlerden bahsetmek mümkündür.

⁵⁶²Ludmila Jivkova, **İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939**, Çev. F. Muharrem ve F. Erdiç, Habora Kitabevi, İstanbul, 1978,29-32.

⁵⁶³ Türk-İngiliz İlişkileri için bkz. Elif Uyar, **Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.

⁵⁶⁴ Karadeniz devletlerinin ve aslında SSCB'nin savaş gemileri açısından konumunu bir hayli ayrıcalıklı kılan Sovyet önerisinin, Türkiye'nin teklifinde "kısmen" dikkate alındığı düşünülüyordu. Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un Montrö Konferansı'nın kapanış konuşmasında, varılan anlaşmayı olumlu bulmasına karşın, SSCB'nin düşüncelerine tam uygun bir antlaşmanın olmadığı söylemesi ve Türk-Sovyet dostluğunun kolayca bozulabileceğinin sanılmamasına dair ifadeleri, İngiltere ile Türkiye arasındaki yakınlaşmadan duyulan hoşnutsuzluğu yansıtmaktadır. Bkz. **Komintern Belgelerinde Türkiye-2: Kemalist Cumhuriyet**, Der. Doğu Perinçek, Çev. Işık Soner ve diğerleri, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 1999, s. 51, 58-59.

⁵⁶⁵ Karaosmanoğlu, Atatürk'ü Şeyh Said İsyanı'ndan sonra en çok Montrö Boğazlar Sözleşmesi sonrasındaki Sovyet tavrı karşısında o derece sert gördüğünü yazmaktadır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 34.

⁵⁶⁶ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından, Başbakanlık'a Türk-Sovyet ilişkilerine dair Sovyet basınındaki yazıların yankı uyandırmaya başladığı ve Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğumaya dair Fransız ve Alman gazetelerinde yayınlar yapıldığı hakkında bilgi sunulmakta ve bu yazılardan örnekler verilmektedir. **BCA 030.10.0.0.248.682.13**.

3.7. Laiklik: Cumhuriyetçi Modernizmin Temeli

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderlerinin laikliği benimseme sebeplerini ve zihinlerindeki laiklik anlayışını kavrayabilmek açısından, öncelikle birkaç noktayı ele almak gerekmektedir.

Laiklik, Avrupa kökenli bir kavramdır. Avrupa'da dinî alanla dünyevî alanın sınırlarının çizilmesi, devletin dinî alanla ilişkisi, oradaki tarihsel gelişimin bir boyutudur. Diğer boyutu ise, özellikle Aydınlanma ile ortaya çıkan, dinsel dünya görüşünün eleştirisine dayalı bir zihinsel bir dönüşümü ifade etmesidir. Akla dayalı eleştirelilik ile deneysel bilimlerin gelişmesinin eşlik ettiği bir sorgulama, söz konusu süreci, akıl ve bilimle doğrudan bağlantılı kılmıştır. Kurumsal dinin eleştirisi, bu iki güçlenen insan yetisine dayandırılarak yapılmaktaydı. Dolayısıyla laikleşme, hem siyasî hem toplumsal hem de zihnî boyutları olan bir süreçtir. Bilhassa fen bilimlerindeki ilerleme; kiliseden duyulan rahatsızlıklar ve iktidar çatışmalarıyla birlikte derin bir toplumsal dönüşüme zemin hazırladı. Din, eski toplumsal yapılarla gömülü, insanların kendilerini, dünyayı, olayları anlama ve anlamlandırmaları noktasında, “kapsayıcı-varoluşsal ideoloji” tanımını da aşacak bir referans çerçevesi oluşturuyordu. Maddi ve manevi alan ayrımı bir Batı Ortaçağı icadı olsa da, maddi alan da dinsel alanın terimleriyle ifade edilmekteydi.⁵⁶⁷ Laikleşme, bu anlamda, dinden bağımsızlaşan alanların kendilerini yeniden inşaları ve kendi dünyevî terminolojilerine kavuşmaları demektir. Siyaset, hukuk, ahlak, iktisat, felsefe, bilim, tüm bu alanlar, bu sürecin içine girmeye başladılar. Laikliğin zihinsel dönüşüme dair boyutunun, skolastik felsefe ve metafiziğe yöneltilen eleştirilerle olan ilgisini görmek de mümkündür. Bu minvalde laikliğin anti-klerikal boyutlar kazandığını da tespit edebiliyoruz. Ruhban sınıfının bilgi tekelinin kırılması, iktidar ilişkilerindeki dönüşümün yanı sıra halkın bilgiye erişim imkânlarıyla da bağlantılıydı. Maddi uygarlığın gelişimine koşut olarak, dünyanın kavranışında ise pozitivist ve materyalist felsefeleri besleyecek bir dönüşüm yaşanacaktı. Söz konusu kapsamlı dönüşüm, modern Batı uygarlığının temeli olarak görülüyordu ve Batı'nın giderek artan küresel gücü, gidilen yolun cazibesini arttıracaktı. Modernist/Batıcı Türk

⁵⁶⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, “Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito* (Laiklik Sayısı), 1994, s. 17-20.

aydınları, böylesi bir gelişmenin, devletin ve milletin hayatiyeti açısından asla gözden uzak tutulmaması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu gelişme yolu, uygarlığa giden yol olarak benimsenmişti.

İkinci olarak, Osmanlı-Türk modernleşmeci/Batıcı elitinin zihninde gelişen, İslam ve Osmanlı tarihi yorumunu ve kendi yaşadıkları dönemde din ve dinsel ideolojiyle (İslamcılık) ilgili hafızalarını göz önünde tutmak gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda dinin güçlü bir etkisi zaten mevcuttu; ancak Batı emperyalizmi karşısında İslamcı bir bilincin uyandığını ve bu bilincin sadece dış siyasetle değil iç siyasetle de bağlantılı bir gündem oluşturduğunu ilgili kısımda ele almıştık. Laiklikle bilim arasındaki ilişki göz önüne alındığında, Osmanlı'nın bilhassa 16. yüzyıldan sonraki bilim performansı ve bilime ilişkin konularda din adamlarının menfi yönü⁵⁶⁸, dikkatlerden kaçmış değildi.⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ Osmanlılarda 16. yüzyıldan sonra bilim alanında dikkate değer bir durgunlaşma ve gerileme olduğu genel kabul görmektedir. Bkz. Aykut Kazancıgil, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 179-183, Fuat Sezgin, **İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 59, Fahri Unan, "Klasik Osmanlı Döneminde Fatih Medreselerinde İlmî Verim", **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji-Makaleler**, Ed. Yavuz Unat, Nobel Yayın, Ankara, 2010, s. 77-89, Esin Kahya, "On Sekiz ve On Dokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji-Makaleler**, Ed. Yavuz Unat, Nobel Yayın, Ankara, 2010, s. 177. Adnan Adivar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul, 1991, s.71. Fuat Sezgin, Atatürk'ün ve Türk aydınlarının din adamları ve dinle gerileme arasında kurdukları ilişkinin, Osmanlı Devleti'nin gerisinde, bilim ve uygarlık tarihine dair yaratıcı bir kültür olduğunu bilmemelerinden kaynaklandığını ifade ediyor. Bkz Sezgin, **a.g.e.**, s. 62-63. Oysa Müslüman dünyasının Avrupa'daki bilimin gelişimine yaptıkları katkı, bilim ve felsefe alanında gösterilen başarılar, kuşkusuz bugünkü bilgilerle denk olmamakla birlikte, bilinmekte ve hatta öğretilmekteydi. Bu gelişmelerde özellikle Türklerin katkısı önemle vurgulanmaktaydı. Bkz. **Tarih II-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, **Tarih III-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 162,-167, s. 94, 96-97.

⁵⁶⁹ Solak, Şükrü Kaya üzerine yaptığı çalışmada, Atatürk döneminin meşhur İçişleri Bakanı'nın bu konudaki görüşlerini şöyle açıklıyor: "Kaya, dini düşünce ve yönetim tarzının Türkleri ve Osmanlı'yı güçsüz bıraktığını hatta Osmanlı'nın çöküşüne neden olduğunu düşünmekteydi. Son asırlarda Türk idaresine alınan ve karıştırılan bazı toplulukların aşiret göreneklerine ve semavi, belirsiz ilhamlara dayanan dini düşünceleri Osmanlı'nın olduğu gibi Türk'ün yapısını da bozduğu kanısındaydı. Bu yolla mukaddes kitapların hükümlerini, yöneticilerin keyfi idaresine yönelik yorumlayan skolastik usullerin Türk idaresine girdiğini düşünen Kaya, bu durumun Osmanlı Devleti'ni iki üç asır gibi kısa bir süre içinde aciz, kudretsiz bir hale getirdiğini belirtmiştir." Solak, **a.g.e.**, s. 346-347. **Kamâlizm** kitabı yazarı Şeref Aykut'un görüşleri de şöyle ifade bulmaktaydı: "(...) din uluları geçinen kalın ruhlu softalar kara kaplı kitaplarında görmedikleri, bulmadıkları bir kaideye uymayan her ileri gidişin önüne dikilmişlerdir. İkinci Mehmed'in İstanbul'a girdikten sonra zengin Bizans medeniyeti eserlerine karşı gösterdiği rağbet ve güzel sanatları himayedeki inceliğine karşı oğlunun gününde Hakekîli Şeyhülislâm'ın fetvası, bütün mevcut minyatürlerin, heykellerin, resimlerin, anıtların yıkılması, işte bunun canlı delilidir. Elllerinde 'fetva' denilen ve hiçbir hadiseyi vicdan kanaati verecek delillere, vesikalara bağlamadan sadir olan hükümler yüzünden ne facialar olmamıştır. (...) Artık bugünkü ilim ve teknik yolları bu gibi urasalara, hurafelere, vehimlere ün ve önem veremezdi." Aykut daha sonra güzel sanatların (resim ve müzik gibi) haram ve günah sayılmasından abartılı

Kendi zamanlarında yaşadıkları da, bu konudaki olumsuz kanaatlerini pekiştiriyordu. Mustafa Kemal'in ve birçok arkadaşının gençlik dönemlerine denk gelen Abdülhamid'in despotik yönetimi, İslamcı görüşle içe içe geçmişti. İttihat ve Terakki'ye karşı başlatılan 31 Mart Ayaklanması, şeriatçı taleplerle gündeme gelmişti. Bu ayaklanmanın o kuşak üzerinde etkisi büyüktü. İstiklal Harbi önderleri aleyhine çıkarılan ve idamlarına cevaz vermeye kadar giden fetvalar⁵⁷⁰, İstiklal Harbi'ni yürütenlere karşı dinsel terminolojiye dayalı bir ideolojik savaş verilmesi, 1925'teki Şeyh Sait İsyanı ve 1930'daki Kubilay Olayı da bu hususta sahip olunan endişeleri pekiştirici mahiyetteydi.⁵⁷¹

boyutlarda bahsetmiş ve Avrupa'da bilim ve teknik ilerlerken Osmanlı'da tamamen anlamsız şeylerin, softalıktan kaynaklı hurafelerin tartışıldığından ayrıntı vererek bahsetmiştir. Aykut, **a.g.e.**, s. 51-54. Sadri Etem Ertem ise Osmanlı'da Tanzimat öncesi dönemi "Softa Osmanlı", Tanzimat'tan sonraki dönemi ise "Züppe Osmanlı" şeklinde tasnif etmiş ve Osmanlı son döneminde orijinal sanat, bilim ve edebiyat adamlarının çıkmayışını, Osmanlı'nın dogmacı zihniyetinden kurtulunamamasına bağlamıştır. Ertem, **a.g.e.**, s. 75, 76, 98. Kemalizm üzerine eser veren bir diğer isim, Munis Tekinalp de Aykut gibi II. Bayezid'i eleştirdiği Osmanlı betimlemesinde, din-bilim ilişkilerini şöyle değerlendiriyordu: "Türk çöküşü İkinci Beyazıt döneminde başlar. O dönemi bir gözden geçirirsek şunları görürüz: Matematikçi 'Tokatlı Lütfi'ye Kuran'da ve öteki dinsel yapıtlarda yeri olmayan matematiksel bilimlerle uğraştığı için, ulemaca ölüm yargısı veriliyor; dönemin en büyük Avrupalı ressamlarının elinden çıkmış ve Fatih'in çabasıyla saraya sokulmuş başyapıtlar, oğlu Beyazıt'çe yok ediliyor; kafirlerce oluşturulan her şey, her yapıt parçalanıyor; basımevi, bir küfür işi sayılıyor ve Diderot'nun ansiklopedisine göre, Türkiye'de basımevi işletenler ölüm cezası ile cezalandırılıyor. Basımevi işletmeye olanak tanıyan fetva, bu modern kültür yapıtının bütün Avrupa'da bol bol kullanılmasından ancak üç yüzyıl sonra verilmiştir. En yüksek devlet memurluklarının, ancak Türk ulusundan olmayan Müslümanlara verilmesine başlanması da yine Bayezit dönemindedir. İşte Selim'in ve Kanuni Süleyman'ın dönemlerinde Avrupa'da başlamış olan yenileşme ve devrim hareketlerine bizim katılmayıp bu yüzdendir." [Munis] Tekinalp, **Kemalizm**, Günümüz Türkçesine Çeviren: Çetin Yetkin, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 158. Liseler için hazırlanmış ve 1931-1941 yılları arasında okutulan **Tarih III** kitabına göre, Doğu'nun Müslüman kavimleri bilimdeki üstünlüklerini 17. yüzyılda kaybetmişlerdi. Dinsel bağnazlığın olumsuz etkisiyle Osmanlı gerilerken, Avrupa, pozitif bilimler sayesinde ilerlemekteydi. **Tarih III**, s. 189, 196-197.

⁵⁷⁰ Osmanlı'da şeyhülislamlik makamına gelmede belli aileler çok güçlüydüler. Ortaylı 17. ve 18. yüzyıllarda ilmiye sınıfının üst tabakalarına üye olmada ırsî etkenin etkili olduğunu saptamakta ve bunlardan Dürrizâdeler, Arabzâdeler, Ebubekir Efendizâdeler ve Şerifzâdeler gibi ulema hanedanlarını saymaktadır. Bkz. İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda İlmîye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim-Makaleler 1**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 16. Milli Mücadele'ye karşı fetvaları veren Abdullah, Dürrizâdelerden gelmekteydi.

⁵⁷¹ Bu doğrultuda Mohammed Arkoun'un tespiti önem kazanmaktadır: "İslâm terimi, çoğunlukla tüm gruplarda ortak özellikler gösteren, sabit kapsamlı, tek anlamlı bir kavrammış gibi kullanılmaktadır. Halbuki İslâmın, İslâmî toplum sayısı kadar görünümü vardır; dahası, aynı toplum içinde İslâmın kapsam ve işlevleri konjonktür, gruplar, sınıf ve sınıfsal mevkilere göre değişir. İşte bu sebeple, Mustafa Kemal'in 1880-1930 yılları arasında, yani yetişmesi ve eylemini geliştirmesi sürecinde tanımış olabileceği İslâm'ın ne olduğunu belirginleştirmek büyük önem taşımaktadır." Mohammed Arkoun, "İslâmî Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı", Çev. Emre Öktem, **Cogito** (Laiklik Sayısı), 1994, s. 55.

Osmanlı'nın modernleşme çabasının bir ürünü olan okullarda yetişen asker ve sivil elitler, Batılı düşüncelerle karşılaşmış ve ülkenin geneline göre bilgi birikimi-donanım bakımından bir hayli ileri bir noktaya gelmişlerdi. Dinî ve dolayısıyla en kutsal bilgiye sahip olduklarını söyleyen din adamlarına yönelik bakışları -belki gerçekten âlim olduklarını düşündükleri müstesna- küçümseyiciydi. İslamcılardan Batılılaşmacı milliyetçilere yönelen sert eleştiriler, dinle milliyetçiliğin uyuşabilmesi noktasında olumsuz bir kanaat edinmelerine yol açtı. Okudukları kitaplar, insanın varoluşu, evren, canlılar gibi konularda başka görüşlerin varlığını gösteriyor ve bu da onları mezkur alanlarda dinî açıklamalara karşı eleştirel bir tutuma sevk ediyordu. İslamcılığın, devletin bekâsı açısından bir fayda getirmediği kanaatine de varılınca, laikliğe dayalı bir projeyi daha tutarlı olarak yürürlüğe koymak imkân içine girdi.

Bütün bunlara ek olarak, Osmanlı'nın son dönemlerinde gayrı-Müslim dinsel grupların haklarıyla ilgili Avrupa'dan gelen müdahaleler de söz konusu hafızanın bir başka yönüydü. Yeni devlet kurulurken bu dış müdahale imkânını ortadan kaldırmak adına da laiklik işlevseldi. Yeni devletin kurucuları, Türk toplumunun Batı uygarlığının bir parçası olmasını istediklerine göre, dinsel önyargılara dayalı geçmişi unutturacak kapsamlı bir proje için laikliğin benimsenmesi büyük önem taşıyordu.

Öyleyse laikliğin benimsenmesindeki motivasyonların, akla ve bilime dayalı bir gelişme içine giren Batı uygarlığının başarılarının cazibesi, Osmanlı tarihinde din-bilim ilişkilerine dair yorumun bu bağlamda olumsuz olarak ortaya çıkması, alınan eğitimin ve okunan kitapların dine ve din adamlarına karşı modernist elite uyandırdığı eleştirelilik, ilerlemeye dönük hamlelere kendi zamanlarında da dine dayandırılan bir muhalefet geliştirilmesi ve din adamlarının eski toplumsal yapıyı destekleyici ve çıkarları adına halkı cahil bırakan bir tür ruhban sınıfı gibi algılanması, dinsel azınlıklara ilişkin dış müdahalelerin önüne geçilmesi ve Türklerin Batı uygarlığını, Batı uygarlık ailesinin mensuplarının da Türkleri benimsemelerinin, dinsel önyargıların unutturulması kaydıyla kolaylaşacağı düşüncesi olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda laiklik, dinin, siyaset ve toplum yaşamında güçlü bir referans çerçevesi olmaktan çıkarılıp bireysel inanç meselesi olarak ele alınması şeklinde yorumlanacaktı. Ancak Batı modelinin Türkiye'ye uygulanabilirliği en başından beri bir tartışma konusu olmuştur. Zira Batı'da, Kilise'nin/manevî olanın alanı ile maddî

olanın alanı arasındaki ayırım, laikliğin temellerinden biriydi. Oysa İslam'da ve Osmanlılarda, kilise tipi bir kurum bulunmuyordu. Bu durumda laiklik, nasıl olup da Türkiye'de uygulanabilirdi?

Bu, kanımızca, bazı açılardan yüzeysel bir yorum olup sorunun özünü tam olarak yansıtmıyordu. Esas sorunu saptamak açısından Öktem'in tespiti dikkate değerdir:

“Din, sosyal olgu olduğu kadar bir düşünce sistemidir. Bu görünümüyle felsefenin konu alanı içine girer. Din felsefeleri, laik felsefelerden çok daha fazla ilgi görürler. İnsan felsefeye tanrı ve yazgı sorunuyla başlar. ‘Tanrı var mıdır, yok mudur? Evrenin öz ve esası nedir? Bir madde mi, yoksa bir düşünce midir?’ gibi soru ve sorunlar, felsefenin ilk adımlarıdır. Bu tür düşünceler insanı ister istemez din olgusunun irdelenmesine götürür. Din, sosyolojik ve filozofik açıdan önemli bir kurumdur. Bu nedenledir ki gerek ülkemizde gerek dünyada her zaman için gündemdedir. Evrensel önem içeren bu kurum karşısında devlet nasıl bir tutum alacaktır?”⁵⁷²

Daha kısa ama netlikle söylersek, insanların, hemen dünyanın her yerinde rastlanan bu ontolojik sorularına cevap veren inanç sistemleri ve bunların kurumsal yapılarıyla devlet arasındaki ilişki nasıl kurulacaktır? İslam'da ya da Osmanlı'da kilise tipiyle bire bir örtüşen bir kurum bulunmasa da; ilmiye sınıfıyla bağlantılı ve devlet içinde yahut eğitim ve yargı alanlarında yer alan kurumlar ile toplum içinde yer alan popüler dinî ağlar ve bu ağların içinde üretilen düşünceler ve yine bu ağlarda oluşan hiyerarşiler bulunmaktaydı. Şu durumda sorular/tartışma konuları daha somutlaşmaktaydı: Şeyhülislamlık makamı ne olacaktı? Siyasî karar alma mercilerinde dinsel bir kişi ya da dinsel bir kurumu temsil eden bir kişi yahut kişiler yer alacak mıdır? Şeriye ve Evkaf Vekaleti ne olacaktı? Tekkeler, tarikatler ve cemaatlerle ilgili tutum ne olacaktı? Dinsel eğitim veren kurumlar ne olacak ve nasıl bir sisteme bağlanacaktı? Hukuksal yapıda belirleyici etkisi olan şeriatın devletin temel teşkilatlanmasını gösteren anayasa ile ilgisi ne olacaktır? Devlet kurumlarının işleyişini de doğrudan etkileyen yasalar oluşturulurken dinsel referanslar geçerli olacak mıydı? Daha kısaca söylersek dinin, eğitim, hukuk, bilim (ve hatta siyaset)

⁵⁷² Niyazi Öktem, “Dinler ve Laiklik”, **Cogito** (Laiklik Sayısı), 1994, s. 33.

gibi kurumsal alanlarla doğrudan bağlantılı olduğu eski ilişki sistemi yeni Türkiye’de nasıl dizayn edilecekti? Bunların hepsi, çeşitli kurumların dinî alandan bağımsızlaşması ve dinî kurumlarla devletin ilişkilerinin düzenlenmesi bakımından oldukça “kurumsal” soru(n)lardı. Osmanlı döneminden beri tartışılan bu sorulara, Türkiye Cumhuriyeti’ndeki laikliğin anlaşılması açısından nasıl yanıtlar üretildiğini, devrim önderlerinin fikirleri ve uygulamalarına kısaca göz atarak değerlendirmek gerekiyor.

3.7.1. Laik Cumhuriyet: Fikri Temeller, Mental ve Kurumsal Dönüşüm

Meşrutiyet döneminden itibaren, insanların düşünce ve uygulamada dikkate alacakları iki şey yan yana sayılmaya başlamıştı. Akıl ve din (ya da şeriat/nakil).⁵⁷³ Burada akıl kavramına dönük vurgunun dinin/naklin yanında büyük önem kazanmaya başladığı görülüyordu. Mustafa Kemal de yapacağı dönüşümler sırasında, bu ikisinden yararlandı; ideolojik rakiplerinin de iyi bildiği bazı tarihsel hadiseleri okuyarak onların argümanlarını etkisizleştirecek bir yol tercih etti. Bu dönemde din üzerine yapılagelen tartışmalara dair terminoloji, henüz Mustafa Kemal’in dilini etkiliyordu; bu, iktidar mücadelesinin bir gereği idi. 1931’e gelindiğinde, CHP Programı’nda laiklik ilkesi:

Fırka, Devlet idaresindebütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.”⁵⁷⁴

şeklinde tanımlanacaktı ve naklin akla üstünlüğü ve hatta denkliği değil, aklın kesin üstünlüğü kabul edilecekti. Kullanılan dil ve yapılacak değişikliklerle ilgili deliller de din(ler)in hükümleri ya da dinler tarihiyle ilişkilendirilmeyecek; akla, bilime, muasır medeniyete ve halkın ihtiyaçlarına dayandırılacaktı. Ancak henüz bu noktaya gelinmemişti.

⁵⁷³ Örn. bkz. Doktor Hazık, **Malumat-ı Medeniye**, Karabet Kütüphanesi, [İstanbul], 1330, s. 8.

⁵⁷⁴ C.H.F. **Nizamnamesi ve Programı (1931)**, s. 31.

1 Kasım 1922’de alınan kararlar saltanat kaldırılmış, Halifelik ise korunmuştu. Mustafa Kemal, bu değişikliğe kamuoyunu ikna etmek için İslam ve Türk-İslam tarihine ilişkin okumalarından faydalandı. Peygamberin ümmet içinde fitne çıkacağını haber verdiğini ve bu fitnenin gerçekten çıktığını, zamanla Halifelik makamının da değerini kaybettiğini, Selçuklu İmparatorluğu’nun Abbasi Halifeliği’ni genişleme sürecinde nüfuzu altına aldığını ve Melikşah’ın saltanatının yanında bir de halifenin bulunduğunu uzun uzun açıkladı. Şu halde, eğer saltanatın yanı sıra bir halifenin bulunması mümkün olmasaydı, Melikşah’ın bu kurumu tamamen yok etmesi gerekmez miydi? Öyleyse yapılmakta olan aslında daha önce yapılmış ve dolayısıyla gelenekte yeri olan bir değişiklikti. Üstelik:

“(…) makam-ı hilâfet mahfuz olarak onun yanında hâkimiyet ve saltanat-ı millîye makamı ki, -Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir-elbette yan-yana durur ve elbette Melikşah’ın makamı karşısında âciz ve naçiz bir makam sahibi olmaktan daha âli bir tarzda bulunur; çünkü bugünkü Türkiye Devletini temsil eden Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir. Çünkü bütün Türkiye halkı, bütün kuvasiyle o makamı hilâfetin istinatgahı olmayı doğrudan doğruya yalnız vicdanî ve dinî bir vazife olarak taahhüt ve tekeffül ediyor.”⁵⁷⁵

denerek Türkiye Cumhuriyeti’nde halifenin konumunun daha saygın olacağı ifade ediliyordu.

Mustafa Kemal’in yapmak istediği bu değişiklik sırasında kullandığı tek araç ikna olamamıştı. Çünkü saltanat ve hilafetin ayrılıp ayrılmayacağı konusunda dine dayalı tartışmalar mevcuttu, bu tartışmaların uzun sürmesi M. Kemal’in sabrını taşırıyordu. Radikal değişiklikler isteyen bir devlet adamı edasıyla tartışmaya karıştı ve eğer zaten gerçekleşmiş olan millet hâkimiyeti tanınmazsa bu hakikatin yine hükmünü süreceği; fakat ihtimal bazı kafaların kesileceği tehdidinde bulundu. Tehdidi beklediği sonucu verdi ve tartışma Mustafa Kemal’in konuya ilişkin bazı açıklamalarından sonra hemen sona erdi.⁵⁷⁶ Mustafa Kemal’in konuşmasındaki önemli bir nokta belki sonraları fazla dikkat görmemiştir; ancak o zamanki tartışmanın esasını bu oluşturuyordu; zira saltanatın gücü arkasından çekilince

⁵⁷⁵ ASD I, s. 293-294.

⁵⁷⁶ Atatürk, a.g.e., s. 467-468.

halifenin konumu çok zayıflayacaktı ve Melikşah örneğinde böyle olduğunu da bizzat Atatürk anlatmıştı. Bu sebeple, doğabilecek endişeleri yatıştırmak adına Halife'nin konumunun şimdi çok daha saygın olacağını da hatırlatma gereği duymuştu. Böylece hilafetin geleceği iktidarı elinde tutanların tercihine kalmıştı.

Mustafa Kemal Cumhuriyet'in ilanından çok kısa bir süre sonra, planın bir sonraki safhasını uygulamaya soktu. Atatürk'ün bu radikal adımının zamanlaması konusunda bir kesinlik olmadığı anlaşılıyor; en azından liderlerin konuşarak verdiği bir kararın önceden belirmediği açık görünüyor. Her ne kadar İsmet Paşa, Rauf Bey'in Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili tutumuna karşı yaptığı konuşmada "(t)arihin herhangi bir devrinde bir halife zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehal koparacağız!"⁵⁷⁷ demişe de Halife'nin durumuyla ilgili bazı yanlış anlamaların (suitefehhüm) ve yanlış yorumlamaların (suitefsir) doğduğuna ve Halife'nin tahsisatıyla ilgili bazı ilavelere ihtiyaç duyulduğuna ilişkin Mustafa Kemal'e yazdığı telgrafa aldığı cevap, bu konuyu aydınlatmaktadır. Mustafa Kemal'e göre, halifeye ilişkin yanlış anlama ve yanlış yorumlamalar halifenin kendi hareketlerinden kaynaklanmaktaydı. Hilafetin anlamsızlığı ilk kez, bu kadar açıklıkla ifade edilmişti:

*“Halife ve bütün dünya, kesin olarak bilmelidir ki, bugün var olan ve korunmakta bulunan Halife'nin ve halifelik makamının, gerçekte ne dinî ve ne de siyasî bakımdan hiçbir anlamı ve hikmeti (varolma gerekçesi) yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla varlığını ve istiklâlini tehlikeye maruz atamaz. Bizce, hilâfet makamı, olsa olsa tarihî bir hatıra olmaktan öteyebir önem taşıyamaz.”*⁵⁷⁸

Hiçbir bakımdan hiçbir hikmeti olmadığı düşünülen ve hatta Cumhuriyet açısından zararlı, tehlikeli olabileceği öngörülen bir kurumun varlığına son verilmesinin an meselesi olduğu belliydi.⁵⁷⁹ Nitekim bu yazışmadan 1.5 ay sonra, 3 Mart 1924'te yapılacak yasa değişikliği ile Halifelik ilga edilecekti. Bu, Osmanlı hanedanının üyelerinin ve dinsel bir kurumun devletin içindeki yerinin ve etkisinin sona erdirilmesi, laiklik ve Cumhuriyet açısından çok daha elverişli ve tutarlı bir

⁵⁷⁷ CHP Grup Toplantısı Tutanakları(1923-1924), s. 91.

⁵⁷⁸ Atatürk, a.g.e., s. 571-572.

⁵⁷⁹ Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın yazışmaları 22 Ocak 1924'te gerçekleşmiştir.

durumun ortaya çıkarılması demektir. Önemli kurumsal sorunlardan birine getirilen çözüm bu yöndeydi. Ancak bu kez getirilen açıklama bir öncekinin tam zıttıydı. Halifelik esasen hükûmet demek olduğundan ve bir hükûmet de var olduğuna göre, artık, halifenin varlığı gereksizdi. Atatürk, bu konuda Adliye Bakanı ve din bilgini Seyit Bey'in yetkin açıklamalarından da yararlanmıştı.⁵⁸⁰

Halifeliğin ilgasına dair kanunun çıktığı gün, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti de bir başka yasayla kaldırıldı; böylece geleneksel dinî yapılanmanın önemli bir kurumu daha tarihe karışmıştı. Öğretim birliğini öngören, milliyetçi ve laik düşünceye dayalı bir diğer önemli yasal değişiklik de o gün yapıldı: Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü. Bu da eğitim üzerinde dinî örgütlenmelerin etkisini ortadan kaldırmak için yapılmıştı. Eğitimsel örgütlenme, merkeziyetçi, milliyetçi ve laik düşünceler doğrultusunda yeniden yapılandırılacaktı.

Atatürk, 1921'in başında dile getirdiği iki sorunla başa çıkmış ve sultansız ve halifesiz de yaşanabileceğini kabul ettirmeyi başarmıştı.⁵⁸¹

3.7.1.1. Laiklik, Medreseler, İmam-Hatipler, “Hocalar” ve Milli Eğitim

Atatürk'ün din hocaları hakkındaki görüşü, Meşrutiyet döneminde Aydınlanmacı din yorumunu benimseyen Batıcıların görüşleriyle paraleldir.⁵⁸² İslam tarihine dair görüşlerinde, Leone Caetani'nin bu konudaki ciltler dolusu ve eleştirel çalışması, dinlerin doğuşu ve gelişimine dair görüşlerinde ise Auguste Comte ve Emile Durkheim gibi pozitivist sosyologların analizleri oldukça etkili olmuştur.

⁵⁸⁰ Seyit Bey, bu konuşmasından çok kısa bir süre sonra Adliye Vekilliği'nden alındı. Hanioglu'na göre bunun sebebi, -örneğin- İsviçre'den kanun getirilmesinin uygun olmayacağına dair konuşması sırasında yaptığı bir açıklamaydı. Hanioglu, **a.g.e.**, s. 150-151. Oysa Atatürk'ün kafasında Batı'daki örneklerle dayalı kapsamlı bir hukuk devrimi vardı. Atatürk, Seyit Bey'i takdir etmekle birlikte, devrim sürecindeki işlevinin o noktaya kadar olacağını düşünmüş olmalıdır.

⁵⁸¹ “Bütün Türk inkılaplarında iki etken rol oynamıştır: Din ve sultana bağlılık. Türklerde dini his, dini kuran ve icat eden Araplardan bile daha kuvvetlidir. Bir iki yıl öncesine kadar, sultanın veya şeyhülislamın fetvası, halkın gözünde kutsal sayılıyordu ve yerine getirilmemesi suç gibi görülüyordu. Vakalar halka gösterdi ki, sultanın fermanları ve şeyhülislamın bazen paçavradan başka bir şey olmayan fetvaları olmadan da yaşamak mümkündür. Türk inkılapçıları, bu iki etkenle hesaplaşmak vaziyetinde kaldılar.” Atatürk, **Din ve Laiklik Üzerine**, Der. Doğu Perinçek, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul, 2012, s. 64.

⁵⁸² Bu konuda bkz. Ahmet İshak Demir, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.

Atatürk'ün özellikle bu tür eserlerden yola çıkarak geliştirdiği bakış açısına göre, din hocaları genellikle menfaatleri peşinde olan kimselerdir ve cahildirler. Çok az sayıdaki, sultanların yaptıkları yanlışları meşrulaştırmak için çalışmayan ve gerçekten bilgin olan din âlimleri hariç, bu kişiler milleti hep safsatalarla, hurafelerle uyutmuş ve bundan kazanç sağlamaya çalışmışlardır. Bu kişilerin ne millete yol göstermeleri mümkündür ne de milletin daha fazla bu kişilerin hocalığını kabul etmesi.⁵⁸³ Bu sebeple bu türden hocalar artık olamayacağı gibi, ulusa millî ve çağın gereklerine uygun bir eğitim veremeyecek olan medreseler de olmayacaktır: “Para istiyorsanız, size millet yetecek kadar verecektir. Açsanız, karnınızı doyuracaktır. Medreseler bir daha açılmayacaktır. (...) Kerbelâ, Peygamberin torunu,⁵⁸⁴ imam, mübarek kılıç, müşerref; bu gibi avamın beğeneceği laflarla milleti aldatma yolunu tutanlar, artık insaf etsinler!.. Millet de dikkat ve basiretini arttırsın!..”⁵⁸⁵

5 Mayıs 1920’de TBMM Maarif Vekilliğine seçilen Rıza Nur, yeni eğitim stratejisini belirleyip hükümet programına dâhil etmek istediğinde eğitimin niteliğini

⁵⁸³ Din adamlarının cahilliği ve medreselerin yetersizliği konusu II. Meşrutiyet döneminde tartışıldığı gibi, daha önceleri de, cahil din adamları konusunda gelen eleştiriler mevcuttu. İttihat ve Terakki'nin yönetiminde medreselerde başlatılan ıslahat hareketi, çeşitli İslam uleması tarafından da destek görmüştü. Bein'a göre, muhafazakâr ulema bu değişimlere karşı çıkarken medrese öğrencileri ve hocaları arasında reforma destek verenlerin bulunması, ulemanın her zaman değişime tamamen karşı olmadığını göstermekteydi. Buna karşın 1924'te medreselerin kapatılması, ilerici devlet adamlarını destekleyen ulemayı rahatsız etmiş ve yeni rejime bakışlarını genel anlamda olumsuz etkilemişti. Amit Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları**, Çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 110. Ulemanın dinî eğitim kurumlarında reform konusunda tamamen muhalif bir konumda yer almamasına karşın medreselerin kapatılmasının bir nedeni, Mete Tunçay'ın dinde reform düşüncesinin hayata geçirilmemesiyle ilgili olarak saptadığı gibi, ülkenin rotasıyla ilgili yine de farklı görüşlere sahip bir karşı-elit grubunun oluşumunun önüne geçmek olarak saptanabilir. Bkz. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti...**, s. 222-223. Eğitim sisteminde dinî eğitime ağırlık veren bir okullaşmanın varlığına, laik ve milliyetçi amaçlar bakımından kuşkuyla yaklaşıldığı anlaşılıyor. Bunun yanı sıra, Meşrutiyet yıllarında getirilen ıslahçı görüşler, Jön Türklerin dinin sosyal bir pekiştirici olarak rolü ve Müslüman Osmanlılar arasındaki derin etkisi hakkındaki görüşleriyle yakından bağlantılıdır. İmparatorluğun dağılması ve sosyal tutunum ilkesinin millet olma/milliyetçilik şeklinde değişikliğe uğraması, daha radikal görüşlerin gündeme getirilmesinde etkili oldu. Mardin'in reformcu bir İslamcılığı savunduklarını belirttiği **Sırat-ı Müstakim** ve **Sebilürreşad** dergilerinin yazarlarının dahi (Eşref Edib, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Halim Sabit, [Şibay], Ömer Ferit [Kam], Mehmet Akif, M. Şemsettin [Günaltay] ve Ebü'lûla Mardin gibi) Kur'anı tüm zamanlar için konmuş değişmez bir anayasa olarak algılamaları ve topluma ve siyasete dair ilkeleri Kur'an'dan çıkarma yönündeki tercihleri, yukarıda ifade ettiğimiz mesafeli ve şüpheli yaklaşımı besleyici olmuştur, denebilir. Jön Türkler ve reformcu İslamcılarının görüşleriyle ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset-Makaleler 3**, Der. Mümtaz'er Türküne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 14-16.

⁵⁸⁴ Seyyidler.

⁵⁸⁵ Atatürk, **Din ve Laiklik Üzerine**, s. 134, 149.

şöyle formüle etmişti: “Dinî ve millî eğitim”.⁵⁸⁶ Bir süre daha Atatürk de bu ikiliyi yan yana kullanmıştı, insanların dinini ve milletini tanıması, eğitimin hedefleri arasında görülüyordu.⁵⁸⁷ Ancak Atatürk’e göre, aslında, bu iki eğitim birbirleriyle çelişki halindeydi. Aynı anda hem eski sosyal örgütlenme ilkesine (ümme, din) hem de yeni sosyal örgütlenme ilkesine (ulus) göre eğitim yapmak, Tanzimat sonrası başlayan modernleşme hareketlerinin yetersizliğinin ve ürkekliğinin sonucuydu. Zira sultan ve halife ile yönetilmekte olan bir ülkede bu konularda radikal hareket etmek mümkün değildi. Dolayısıyla Atatürk’e göre devletin vereceği terbiye millî olacaktı, dinî terbiye aileye bırakılmıştı; çünkü herkes dinin emirlerini anlayabilirdi, aracılar gerek yoktu.⁵⁸⁸

Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde 1925’e kadar olan dönemde medreselerin tamamı kapatıldı.⁵⁸⁹ Atatürk’e göre artık Türk milleti, eğitimi “mekte ve medrese namında birbirinden büsbütün başka iki tür müesseseye taksim etmeye katlana(mazdı)”.⁵⁹⁰ Bunlar birbirinden tamamen ayrı zihniyette insanlar yetiştirecek ve bu da millet olmayı imkânsız hale getirecekti.⁵⁹¹ Verilmek istenen “ortak duyu”nun farklılığı, bu değişimi zorunlu kılıyordu.

Söz konusu değişim millî güvenlik açısından, bilim ve teknikte ilerleme açısından hayatî görülmekteydi. Türk milletinin güvenliğini tehdit etmek isteyenlerin, İstiklal Harbi’nde olduğu gibi sahte hocalardan faydalanmaya çalışacakları ileri sürülüyordu.⁵⁹² Hayatta hızla ilerlemenin esas olduğu bir çağda, en basit konuları bile dine dayalı çıkarsamalar yapmaya çalışarak karmakarışık hale getiren hocalarla bu ilerlemeye ayak uydurmanın mümkün olmadığı savunuluyordu:

⁵⁸⁶ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 157.

⁵⁸⁷ Bkz. **ASD I**, s. 245.

⁵⁸⁸ Kocatürk, **a.g.e.**, s. 190-191, 233-234 333-334, **ASD III**, s. 102-104.

⁵⁸⁹ Bu süreçte Maarif Vekâleti emrine verilen 479 medrese kapatılmıştır. Bkz. Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 169, 172.

⁵⁹⁰ Burada hemen belirtmek gerekiyor ki aynı uygulama yabancı okullar için de geçerli olmuştur. Bu bağlamda dinî esaslara dayanan eğitim ve din propagandası yasaklanmıştır. Buna uymayan Merzifon’daki bir Amerikan okulu ile İzmir’deki bazı Fransız okulları da kapatılmıştı. Atatürk, Türk okullarının dahi sahip olmadığı bir imtiyaza yabancı okulların sahip olmasının kabul edilemez olduğunu söylüyordu. İlhan Başgöz ve Howard E. Wilson, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, Ankara, 1968, s. 83-85.

⁵⁹¹ Bu yüzden Atatürk ve Kemalistler, dine dayalı olarak verilen ortak duyunun artık yetersiz olduğunu ısrarla vurguladılar.

⁵⁹² Atatürk, **Din ve Laiklik Üzerine**, s. 146.

“Milli terbiye ile geliştirilmek ve yükseltilmek istenilen genç beyinleri bir taraftan da paslandırıcı, uyuşturucu, hayalî, lüzumsuz şeylerle doldurmaktan dikkatle kaçınmak lazımdır. Hoca efendi (...) fikrini izah için “Vettivezzeytûni vb...” ayetini kendilerince yorumladılar; incir ve zeytin çekirdeğinden düstur çıkardılar. Birindeki çokluğa diğerindeki tekliğe işaret ettiler. Âyetin manası bu mudur, değil midir, bir şey demeyeceğim. Yalnız bu seyahatim esnasında tesadüfen bu âyetin manasını ben diğer bir hoca efendiden sormuştum. Bunun için yarım saat kadar araştırmaya ihtiyacı olduğunu söyledi. Ömrünü medreselerde dini ilimleri okumak ve okutmakla geçiren bir zat bir kitabın bir satırını Türkçe ifade edebilmek için böyle bir ihtiyaç öne sürerse, millet, millet efradı ne desin? Onun için efendiler genç neslin beyni yorulmadan, onun her şeyi almaya ve özümlemeye yatkın kıvrımları, hakikat izleriyle süslenmelidir.”⁵⁹³

Atatürk, tıpkı saltanatın kaldırılmasına dair dinî tartışmada olduğu gibi, çeşitli ihtiyaçlar karşısında alınacak tedbirlerin, yapılacak değişikliklerin ve yeni nesillere kazandırılacak bilgilerin uzun süren dinen uygunluk tartışmalarına tâbi tutulmasını gereksiz, zihinleri paslandırıcı, zaman kaybettirici ve ilerlemeyi önleyici skolastik zihniyetin bir ürünü olarak görüyordu. Bu sebeple öğretmenler, öğrencileri yetiştirirken dini değil ilmi esas alacaklar ve toplumun yeni rehberleri olarak bu mücadelede üstünlüklerini ilme dayalı olarak kuracaklardı: “Eski hocalar din esasından hâkim olmuşlarsa, muallimlerin de ilim esasından kazanmaya başladıkları hâkimiyeti nihayete erdirmelidir. Bununla muallimlik mesleği hakiki gelişme devrine dâhil olacaktır.”⁵⁹⁴

İşte bu anlayış çerçevesinde, çeşitli alanlardaki ders kitapları, Atatürk başta olmak üzere devrim liderlerinin ve devrime katkıda bulunan entelektüellerin okudukları ve tezlerini benimsedikleri bilim adamlarının çalışmaları doğrultusunda şekillendi. İnsanlığın ortaya çıkışıyla ilgili olarak tarih ders kitaplarında evrim teorisine dayalı açıklamalar getirildi.⁵⁹⁵ İslam tarihi ve dinlerin zaman içindeki

⁵⁹³ **A.g.e.**, s. 136

⁵⁹⁴ **A.g.e.**, s. 148.

⁵⁹⁵ **Tarih I**, s. 1-7. Kitaplarda verilen bilgilerin bilimsel verilerle paralel olarak anlatılması laik eğitim anlayışının bir gereği olarak benimsenmişti; ancak bu açıklamaların sonunda metafizik inançlara dair bir hüküm çıkarılıp bunun bir ders kitabında yer alması aynı ilke açısından sorunluymuştu. Bu kısımda sonuç olarak şu yargı ifade edilmişti: Her halde şunu kabul etmek lazımdır ki, hayat tabiatın dışından gelmiş değildir ve tabiatın üstünde bir nedenin eseri de değildir.” Bkz. **a.g.e.**, s. 5.

gelişimiyle alakalı olarak, Leone Caetani, Auguste Comte ve Emile Durkheim'in çalışmaları ön planda yer aldı. Genel Türk tarihinde ise Joseph de Guignes, Eugene Pittard, Wilhelm Radloff, Arminius Vambery, Leon Cahun, Edouard Chavannes gibi isimlerden faydalanıldı. Dinler tarihi, İslam tarihi ve Osmanlı tarihiyle ilgili yapılan açıklamalarda, dinî açıklamalara yahut övgülere dayalı bir anlatım yerine, zikredilen ve başka bazı bilim adamlarının yaklaşımları ekseninde eleştirel açıklamalar yapılmaya çalışıldı. Dönemin bilimsel anlayışı olarak kabul edilen bu görüşlerin aktarılması öncelik taşıdı.⁵⁹⁶

Buna karşın, insanların dinle alakalı işlerinin nasıl yürütüleceği konusu hâlâ çözüm beklemekteydi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi, modern anlamda ve üniversite bünyesinde İlahiyat Fakültesi ile imam ve hatip yetiştirmek üzere orta düzeyde okullar açılmasına izin veriyordu. Bu doğrultuda daha sonra İstanbul Üniversitesi adını alacak Darülfünûn bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi açıldı. Ayrıca 26 tane de İmam-Hatip Mektebi açıldı. Sakaoğlu ve Ergin, bu kurumların kendiliklerinden, insanlar tarafından ilgi gösterilmemesi sonucu 1934'e kadar birer ikişer kapandıkları görüşündedirler. Sakaoğlu'na göre bu kurumlar, hiçbir karşı politika olmamasına rağmen kapanmışlardır.⁵⁹⁷ Oysa bu açıklama ülkede var olan iklimi dikkate almamaktadır. Ülkede kuvvetli laik eğilimler mevcutken bu kurumlarda bir gelecek olmayacağı düşüncesi insanlarda uyanmış olmalıdır. Daha da fazlası, laik bir rejim tarafından bir tek parti döneminde oluşturulan kurumlardaki dine dair faaliyete, bu konularla en çok ilgilenmesi beklenen geleneksel İslamî

⁵⁹⁶ Örneğin Sosyoloji alanında Necmettin Sadak'ın eseri açıklamalarını Durkheim sosyolojisini temel alarak getirmiştir. Canlıların ortaya çıkışı konusunda getirilen açıklamalarda ise, dönemin en ileri bilim anlayışını temsil ettiği düşüncesiyle, Evrim Teorisi'nin açıklamaları temel alınmış ve evren ve dünyanın oluşumu, kimyasal ve fiziksel olayların neticesi olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Necmettin Sadak, **Sosyoloji**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936. Atatürk'ün yazdıkları ile karşılaştırınız: Malumdur ki umumiyetle hayat hakkında bugün kabule şayan görülen nazariye şudur: Hayat, herhangi bir tabiat harici amilin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabii ve zaruri, bir kimya ve fizik seyri neticesidir. Hayat, sıcak, güneşli, sığ bataklıkta başladı. Oradan sahillerle ve denizlere yayıldı; denizlerden tekrar karalara geçti. İlk hayvan denizlerde balık ve karalarda muhtelif kemikli mahluklar oldu; bunlar muhtelif uzun devirlerde şekilden şekle tekamül ettiler.(...) İnsanlar sulara kaynaşp çırpınan bir mevcuttan bugünkü şekline geldi." İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, s. 382-383. Mehmet İzzet'in liselerde okutulmak üzere hazırladığı kitapta da dinle ilgili kısımda Durkheim etkisi görülür; ancak din konusunda İzzet'in ifadeleri çok daha temkinlidir. Bu bakımdan Sadak'ın eseri Kemalizm'de hâkim olan anlayışı daha çok yansıtmaktaydı. Yine de İzzet, konuyu sosyoloji açısından incelemeyi esas aldığını vurgulamaktaydı. Bkz. Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 215-224.

⁵⁹⁷ Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 170; Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C: 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1742.

anlayışa sahip kişilerin uzak durması beklenebilecek bir şeydir. Bu, yeni rejimin anlayışına uygun olarak şekillenecek din eğitimi kurumlarının mevcut “insan sermayesi” ile uyumsuzluğundan kaynaklanmış olmalıdır. Cumhuriyet yönetiminin de zaten bu kurumların geleneksel anlayışa sahip kişilerce yönetilmesinden ve okullarda bu tarz insanların yetiştirilmesinden kaçınacağı, söz konusu kurumlarda ayrı ve belirlenmiş hedeflere tamamen zıt bir düşünüşe sahip karşı-seçkinler ya da din hocaları yetişmesini istemeyeceği açıktır. Cumhuriyet kurumlarından iki ayrı ve birbirine zıt “ilim”in çıkması, herhalde yukarıda aktardığımız eski hoca-öğretmen dikatomisinde, arzulanan sonucun doğmasına imkân vermezdi.

Bu durumda iki şeyin yapılması mümkün görülüyordu. Yapılacak ilk şey, İslam’da bir reformun uygulanması ve yeni rejimin modernist ve milliyetçi eğilimleriyle çelişmeyecek bir İslam yorumunun kabul ettirilmesi, diğeri de bu konuda şartların uygun olmadığı kabul edilip dinî neşriyatın ve dinî düşüncenin toplum hayatındaki etkisinin ve görünümünün mümkün mertebe azaltılmasıydı. Bunlardan sonuçta ikinci fikir galip çıkacaktır;⁵⁹⁸ nitekim laikliğin bir icabı sayılarak, 1927’de ilk ve orta okullar ile liselerden din dersleri kaldırıldı.⁵⁹⁹ Ancak medrese tipi okulların ve oralardaki hocaların yanı sıra, tarikatler, tekke ve zaviyeler gibi daha popüler nitelikte dinsel yapılanmalar ve bunların önderleri olarak şeyhler, seyyidler ve dedeler gibi kişiler bulunmaktaydı. Laik bir toplumsal zihniyete yönelmek açısından bu konunun da üzerine gidilmesi gerekli görülüyordu.

3.7.1.2. Tarikatler ve Dini Önderlere Karşı Tutum

Kemalist ideolojide iki tür din adamı vardı: İyi olan din âlimleri ve kötü olan dinî liderler ve “din hocaları”. Dinî liderler ve din hocaları, gerici bir dünya görüşünün halk arasındaki temsilcileri, bu konuda sahip oldukları otorite ile devletin rakibi ve otoritelerinden kaynaklı olarak halktan itibar görüp geçim sağlayan cahil kimselerdi. Bu sebeplerle yoğun bir eleştiri yağmuruna tutulacaklardı. İyi olan din âlimleri ise, dine ve çağın gereklerine vâkıf, milliyetçi/Kemalist hareketi desteklemiş ya da destekleyen, dolayısıyla devletin iktidarına karşı bir tehdit oluşturmayan,

⁵⁹⁸ Dinde reform düşüncesine ileride kısaca değineceğiz.

⁵⁹⁹ Azınlık okulları da Maarif Vekâleti’ne bağlanmıştı. Sakaoglu, **a.g.e.**, s. 172.

düşman saldırısı karşısında da İstiklal Harbi'nde yaşananların bir benzerini yaşatmayacak karakterde olan insanlardı.⁶⁰⁰ Nitekim böyle din âlimlerinden kabul edilen Rifat Börekçi⁶⁰¹ aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Diyanet İşleri Başkanı olmuş, bir diğer önemli isim Ord. Profesör Dr. Şerafettin Yaltkaya ise Börekçi'nin ardından bu görevi üstlenmiştir. Atatürk zaman zaman başka din görevlilerine de yapmış olduklarından dolayı iltifatlarla bulunuyor ve onların örnek olması gereken özelliklerini “çizerek”, ideal din âlimi/ din görevlisi anlayışını ortaya koymak istiyordu; 1924'te Amasya Müftüsü Kâmil Efendi'yi anlatan konuşması, tam da böyle bir içerikteydi:

“Efendiler, bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman, bu şehir halkı da bütün millet gibi hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı; beyinler adeta durgun bir halde idi. Ben burada birçok zevata beraber Kâmil Efendi Hazretleri'yle de görüştim. Canlandırmak istediğim hatıra, Efendi Hazretleri'nin bir camii şerifte hakikati halka izah etmiş olmasıdır. Efendi Hazretleri halka dediler ki: ‘Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti, bağımsızlığı hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak icap ederse vatanın son bir ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Padişah olsun, halife olsun, isim ve unvanı her ne olursa olsun, hiçbir şahıs ve makamın mevcudiyetinin hükmü kalmamıştır. Yegâne kurtuluş çaresi halkın doğrudan doğruya hâkimiyeti eline alması ve iradesini kullanmasıdır.’ (...) Bu münasebetle Müftü Kâmil Efendi Hazretleri'ni takdirle yâd ediyorum. Genç Cumhuriyet'imiz bu gibi ulema ile iftihar eder.”⁶⁰²

Cumhuriyet için tehlike olarak görülen din adamları/popüler dinî önderler için de tanımlamalar getirilmişti. Yukarıda Kuran'daki bir satırı bile açıklayacak durumda olmayan ve sadece kafa karıştıran, cahil olarak nitelenen din adamı

⁶⁰⁰ Şerif Mardin, İslam uleması içerisinde Saray İslamı denebilecek daha entelektüel bir İslam anlayışını temsil edenlerle, ehl-i Hadis denilen tutucu, dinin entelektüel kavranışından ziyade taşra muhafazakârlığını temsil eden kişiler arasındaki ayrıma dikkat çeker. Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, s. 17-21, 27. Cumhuriyet rejiminin din görevlilerinden ve âlimlerinden bekledikleri arasında, din hususunda daha entelektüel ve çağdaş bir yorumu temsil etmeleri de bulunmaktaydı. Hüseyin Cahit Yalçın'ın İslam'ın kavranışında birbirleriyle çelişen hadisler yerine Kur'an'ın temel alınması gerektiği yönündeki düşünceleri, Mardin'in tasnifiyle daha anlamlı olmaktadır. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, “İki Müslümanlık”, **Fikir Hareketleri**, C: 3, S: 66, s. 211-213.

⁶⁰¹ Börekçi 1941'de vefat edene kadar, yani Atatürk döneminin tamamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yürütmüştür.

⁶⁰² Atatürk, **Din ve Laiklik Üzerine**, s. 137.

örneğinden bahsedilmişti. Osmanlı'nın son yıllarında Şeyhülislamlık yapmış olan Mustafa Sabri ise olumsuz din adamı tanımlamasına belki en çok uyan örnekti. Cumhuriyet'e karşı uzlaşmaz bir tutum alan aşırı muhafazakâr ulemanın temsilcisi olan Mustafa Sabri, 1922'nin sonlarında İstanbul'dan kaçmıştı. Çeşitli yerlere iltica eden Mustafa Sabri 1927'de Yunanistan'a yerleşti ve burada Cumhuriyet hükümetini ağır şekilde eleştiren Arapça ve Türkçe makaleler ve bir de kitap yayımladı.⁶⁰³ Mustafa Sabri, Bein'in haklı olarak tespit ettiği üzere milliyetçi ideolojinin tüm İslam dünyasında etkili olduğu bir dönemde, Türklerin dillerini ve etnik kimliklerini korumalarından duyduğu üzüntüyü belirtiyordu. Ona göre Türklerin ve Arap olmayan tüm Müslümanların Araplaşma sürecinden geçmiş olmaları durumunda, kimse İslam'dan uzaklaşmak için dillerini yahut etnik kimliklerini öne sürmeyecekti. Diyanet İşleri'nde çalışan ulemayı sahtekârlıkla suçlayan Mustafa Sabri, Türklükten de istifa ettiğini ilan ediyordu. Sabık Şeyhülislam'a göre Anadolu'nun Avrupalı sömürgecilerce işgali Kemalist yönetimden daha iyi olacaktı.⁶⁰⁴ Böylece M. Sabri, karşı-devrimci, uzlaşmaz, aşırı muhafazakâr, milliyetçilik karşıtı, Pro-Arap ve sömürge yönetimini laik bir devlete yeğleyen düşünceleriyle olumsuz din adamı imgesinin önde gelen temsilcisi durumuna gelmişti.

Tarikatler, tekkeler ve din adamları hakkında ayrıca başka eleştiriler de yapılmıştı. Atatürk'e göre hayatta her şey için en hakiki yol gösterici (mürşit) bilim ve fen olabilirdi ve bunun dışında mürşitler aramak aymazlık (gaflet), cehalet ve sapkınlıktı.⁶⁰⁵ Mevcut tarikatlerin amacı, diyordu, mensuplarının dünyevi ve manevi mutluluklarını sağlamaktan başka ne olabilirdi? Oysa bilimin ve fennin bu derece geliştiği, uygarlık ışıklarının yayıldığı bir çağda, birtakım şeyhlerin yol göstericiliğiyle maddi ve manevi mutluluğu arayacak kadar ilkel insanlar Türkiye'de bulunamazdı. Tekkeler de mutlaka kapatılmalıydı.⁶⁰⁶ Devletin vatandaşlarına “her şey için yeterli olan bilim ve fenni” götürmek için tekkelere ihtiyacı yoktu:

⁶⁰³ 1925 senesinde birçok ulema ve İslamcı aydın, Mustafa Sabri'nin yönettiği ileri sürülen ihtilalci bir tarikate üye olmakla suçlandı ki bunlar arasında geleceğin Diyanet İşleri Başkanı olacak Ahmet Hamdi Akseki'nin de bulunması ilginçti. Akseki, birkaç hafta cezaevinde kaldıktan sonra suçsuz bulunup beraat ettiyse de diğer bazı zanlılar suçlu bulunarak hapse atıldılar ya da idam edildiler. Bein, **a.g.e.**, s. 159-160.

⁶⁰⁴ **A.g.e.**, s. 161.

⁶⁰⁵ Atatürk, **Din ve Laiklik Üzerine**, s. 135.

⁶⁰⁶ Tarikatlerin ve tekkelerin kapatılmaları ya da ıslah edilmeleri, II. Meşrutiyet döneminde hararetle tartışılan konular arasındaydı. Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve Abdullah Cevdet gibi Batıcılar,

“Hiçbirimiz tekkelerin yol göstermesine muhtaç değiliz. Biz medeniyetten, ilim ve fenden kuvvet alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımıyoruz. Tekkelerin gayesi halkı meczup ve abdal yapmaktır. Hâlbuki halkımız abdal ve meczup olmamaya karar vermiştir. Tekkeler basit bir keyfiyet görünür, fakat ehemmiyeti vardır. Biz medeni dünya ailesi içinde bulunuyoruz. Her bakımdan medeniyetin bütün icaplarını tatbik edeceğiz.”⁶⁰⁷

İyi ve kötü örnekler böyle tanımlanmış, din âlimleri ve görevlilerinden hükümetin ve halkın bekledikleri/bekleyecekleriyle onların konumları konusunda bir ortak-duyu geliştirilmeye çalışılmıştı. Bu sebeple sadece din görevlilerine görevleri sırasında kullanılmak üzere izin verilmiş giysileri artık yetkisiz olan kişilerin kullanmasına da imkân tanınmazdı.⁶⁰⁸ Bu, din görevlilerinin halk arasında dolaşırken giysilerini bir imtiyaz alameti olarak kullanmalarına engel olduğu gibi, giysinin kullanımına getirilen sınırla dinî giysiler, dinen konuşmada yetki sahibi olan din görevlileri ile diğer kişileri ayıran bir alamet haline de gelmişti. Şeyh, dede, seyit, baba gibi dini unvanlar da kaldırılmış, türbeler kapatılmıştı.⁶⁰⁹ Bunlar, milletin hurafepere

tekkelerin kapatılmaları gerektiğini düşünmekteydi. Ziya Gökalp ise o dönemde ıslah edilmelerini savunmuştu. İslamcı entelektüeller arasında da tekkelere, tarikatlara yönelik eleştiriler mevcuttu. Mehmet Şemsettin [Günaltay], Balkan Harpleri sırasında yazdığı *Zulmetten Nura* adlı kitabında tekkeleri, tarikatleri, mutaassıp din adamlarını eleştirmişti. Kitabın 1925'te yapılan yeni baskısında ise bu kez sadece eksikleri saymakla kalmıyor, kapatılmaları gerektiğini açıkça ifade ediyordu. Şey Sait İsyânı'na denk gelen bu dönemde ve ülkedeki değişen siyasî iklimde, Günaltay'ın görüşlerinin sertlik derecesi de artmıştı. İslamcı entelektüeller arasında tarikat ve tekkelere eleştiri yönelten başka kişiler de bulunmaktaydı. Bu yapılanmaların artık insanları yetiştirmekte yetersiz oldukları, buralara yapılan bağışların şeyhlere gittiği, ülke için gerekli işlerde kullanılmadığı ve hatta bu bağışların ülkeye daha gerekli yerlere yapılmasının daha faydalı olacağı tezleri işlenmekteydi. Tarikat mensuplarının tembellik içinde olup bağışlarla yaşamaları da bir başka eleştiri noktasıydı. Bkz. Mustafa Kara, **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 53-64

⁶⁰⁷A.g.e., s. 144-145.

⁶⁰⁸A.g.e., s. 144.

⁶⁰⁹30 Kasım 1925'te kabul edilen 677 Sayılı Kanun. Jaschke, türbeler ve evliya kültü konusunda şu tespitleri yapmıştı: “Dervişlikle sıkı sıkıya ilişkisi olan, fakat Kur’ân ve Hadislerletabn tabana karşıt, evliyalar kültü, aşağı tabakadan halkın, insanla ondan çok uzaktaki Tanrı arasında bir aracıya olan ihtiyacından doğmadır. Bunun sonucu, bir çeşit insanı tanrılaştırma olmuştur(...). İslâmlık bu noktada halk zihniyetine taviz vermek zorunda kalmış ve kıyamet gününde Allah'ın katında önce Muhammed'e, onun yanında da velilere, *şefaathçi* olarak yer vermişti.(...) Canlı 'evliyalara' olan bu saygıya, ölümlerinden sonra etkileri süren ölümlere karşı güdüleni de katıldı ve bunların mezarları, hastalıklardan ya da kısırlıktan kurtulmak için ziyaret edilen yerler oldu.” Gotthard Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 34-35. Evliya türbelerine ilişkin çeşitli efsaneler bulunmaktaydı ve evliyaya dair anlatıda yer olan bazı hususlarla bağlantılı bir konuda o kişiden yardım beklenirdi. Bkz. Ferhat Aslan, **Efsane Şehir İstanbul**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010. Atatürk, bu inanışları medenî bir topluma uygun görmüyordu: “Ölümlerden istimdat etmek medenî bir heyeti içtimaiye için şindir.” Türbelerin seddi kararında bu düşünceye dayanılmaktaydı. Bkz. **ASD II**, s. 225.

ilkel bir kavim olmadığının ortaya konması için zorunlu görülmüştü.⁶¹⁰ Atatürk'ün kafasında Türk büyüklerine ilişkin anıtların, abidelerin, büstlerin yapılmasına yönelik bir karşıtlık olmadığı halde⁶¹¹, tüm türbelerin kapatılması, bu konu ekseninde daha sonra parti içinde de görünür hale gelecek bir rahatsızlığa sebep olacaktı.

3.7.1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluşu ve İşlevleri

Geleneksel dinî kurumların kapatılması kararlaştırılmıştı; ancak insanların dinî bilgileri edinmeleri nasıl olacaktı? Dinin toplumdaki yeri konusundaki yeni bakış açısına göre, bu konu nasıl düzenlenecekti? Söz konusu sorunsal, bilimlerin gelişmesi karşısında dinlerin vaziyeti ve geleceğine dair düşüncelerle yakından bağlantılıdır. Atatürk, zikredilen konuya ilişkin idealini, Wells'in "birleşik dünya devleti" düşüncesine atfen **Nutuk**'ta açıklamıştı:

*"Efendiler, bütün insanlığın görgü, bilgi ve düşüncede yükselip olgunlaşması; Hıristiyanlığı, Müslümanlığı, Budizmi bir yana bırakarak basitleştirilmiş ve herkes için anlaşılacak duruma getirilmiş saf ve lekesiz bir dünya dininin kurulması ve insanların şimdiye kadar kavgalar, çirkeflikler, kaba istek ve iştahlar arasında bir sefaletanede yaşamakta olduklarını kabul ederek, bütün vücutları ve zekâları zehirleyen zararlı tohumları yok etmeye karar vermesi gibi şartların gerçekleşmesini gerektiren "birleşik bir dünya devleti" kurma hayalinin tatlı olduğunu inkâr edecek değiliz."*⁶¹²

⁶¹⁰ "Bu husustaki tatbikat, toplumumuzun hurafeperest, ilkel bir kavim olmadığını göstermek bakımından ne kadar elzem idi, bu, takdir olunur. Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyitlerin, çelebilerini babaların, emirlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, muskacılara talih ve hayatlarını emniyet eden insanlardan meydana gelen bir kütleye, medenî bir millet gözüyle bakılabilir miydi?" **A.g.e.**, s. 168.

⁶¹¹ İnan, bu konuda Atatürk'ün düşünceleri hakkında şu bilgileri vermektedir: "(...) İstanbul'da Fatih'in, Kanuni Süleyman'ın ve Türklüğünden şeref duyulan diğer Osmanlı devlet adamlarının heykel ve abidelerini görmeyi arzulamıştır. Nitekim kendi zamanında büyük denizci Barbaros Hayrettin'in İstanbul'da dikilecek heykeline özel ilgi göstermiştir. Fakat asıl Atatürk'ün tarihi kişilerden tanınmasını istediği ve bugünkü Türk nesillerine birer örnek olarak verilmesinde yarar olduğu değerli kimseler de vardır. O da uygarlık alanında Türk tar,h,ne eser veya eserler bırakmış olanların anısını tazelemek ve onları bütün değerleri ile bugünkü nesle tanıtmak, abidelerini, heykellerini yapmaktır. Bunun için en güzel örnek Atatürk'ün 2 Ağustos 1935 tarihinde Türk Tarih Kurumu'na Mimar Koca Sinan'ın heykelinin yapılması için verdiği yazılı emirdir." İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar...**, s. 243-244.

⁶¹² Atatürk, **Nutuk**, s. 482

Ancak Atatürk'e göre bu tür bir devletin kurulması bir hayaldi, mümkün görünmüyordu. Dinlerin oluşumunun siyasî-toplumsal örgütlenmelerle doğrudan ilişki içinde olduğunu düşünen Atatürk için, bir dünya devleti mümkün olmadığına göre, böyle bir dünya dininin ortaya çıkması için şartlar da elverişli değildi. Öyleyse ulusal sınırlar içerisinde dinin yaşanışı sorunsalı ortaya çıkıyordu. İki tanıklığa göre Atatürk, dinin gerekli olduğunu söylemişti; ancak Allah ile kul arasında kalması gerektiğini de eklemiştir.⁶¹³ Dolayısıyla din, bireysel ve vicdanî olmak, kendi sahasının dışına çıkarak ilerlemeye engel olmamak kaydıyla varlığını sürdürecekti.

Liselerde okutulan iki sosyoloji kitabında da konu ele alınmıştı. Necmettin Sadak'a göre:

*“(...) hadiseler, son asırda, dinin, siyasi teşkilattan ayrılarak, yeni bir tekamül ile gerilediğini gösteriyor. Bunun sebebi milliyet duygularının ilerliyerek millî vicdanda daha fazla yer kazanmasıdır. Fakat denebilir ki, insanlığın başlangıçlarında cemiyete varlık veren, sosyal ruh birliğinin ifadesi olan bu inanlar, yani din, her türlü cemiyet hayatına lazım olan, zarurî bir sosyal unsur olmaktan çıktı mı? (...) dinsiz bir cemiyet olabilir mi? Her türlü hislerden ayrılarak tamamen bir ilim düşüncesiyle böyle bir sorulabilir. İnsanlık tarihi henüz o tekamül devresine gelmemiştir. Geleceği keşfetmek ilme sığmaz. Bugün dinsiz bir cemiyet olmadığı bir realitedir.”*⁶¹⁴

Buna karşın Sadak, insanlara yeni kamusal idealler, değer yargıları verecek bilim, ahlak ve sanat ideallerinin doğduğuna dair tezi de kaydetmekteydi.⁶¹⁵

Mehmet İzzet ise ilkel dinler de dâhil olmak üzere hiçbir dinin sadece vehimden ibaret olmayıp bir hakikat parçası taşıdıklarını, insanlara ilim değilse de yaşama kuvveti verdiklerini, kısacası derin bir toplumsal ihtiyaçtan kaynaklandığını düşünüyordu. Bu sonuca varmada, Durkheim'ın düşüncelerinden yararlanmıştı. Şu hükme varıyordu Mehmet İzzet: “Bundan dolayıdır ki içtimaiyat (sosyoloji) hiçbir dine istihfaf (küçümseme) gözü ile bakmamağı emreder, zira her dinin insanlar için bir kuvvet membaı olduğunu, dinsiz olan yani mukaddes addolunan bazı tasavvurlara,

⁶¹³ Kocatürk, a.g.e., s. 327.

⁶¹⁴ Sadak, a.g.e., s. 106.

⁶¹⁵ A.g.e.

mefkûrelere iman etmeyen bir cemiyetin yaşayamayacağını takdir eder.”⁶¹⁶ Bununla birlikte Mehmet İzzet, artık dinlerin ahlak ve bireysel vicdan alanlarına münhasır olduğu sürece medeniyet ve ilimle ahenk içinde gelişebileceğini eklemektedir.⁶¹⁷

Öyleyse, toplumda varlığını sürdürecektir olan dinin, devletle ilişkilerinin bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir. Dine dayalı muhafazakâr ve gerici düşüncelerin toplumda yayılması konusunda duyulan endişeden ötürü, bu konuda sivil inisiyatife dayalı örgütlenmelere izin vermemesi uygun bulunuyordu. Aksi takdirde Anadolu’da pek etkisi olmayan modernist aydınlar yerine, popüler dinî önderler etkilerini yayabileceklerdi. Osmanlı’dan devralınan miras da bu eğilimi kuvvetlendiriciydi. Dinin devlet tarafından denetim altında tutulmasının altında bu endişeler vardı. Bu görüşlerle, aslında Batı’daki laik devlet anlayışına pek uygun olmayan, devlete bağlı bir kurumsal yapı oluşturuldu: Diyanet İşleri Başkanlığı⁶¹⁸. O zamanlar henüz dinî hükümlerin yürütülmesinin hükümetin görevi olduğuna dair Anayasa’da bir madde mevcuttu. 1924 senesinde kabul edilen 429 sayılı Kanun’un 1. maddesine göre:

“Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelat-ı nasa (dinsel hükümlere dair işlemler) dair olan ahkâmın (hükümlerin) teşrii ve infazı (yasama ve yürütmesi) Türkiye Büyük Millet Meclisi’yle onun teşkil ettiği hükûmete ait olup din-i mübin-i İslam’ın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri (idare edilmesi) ve müessesatidiniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (başkentinde) bir Diyanet İşleri Reisliği makamı teşkil edilmiştir.”

⁶¹⁶ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s. 222.

⁶¹⁷ “Esasen dinlerin yüksek medeniyetlerde daha fazla ahlâkî bir mahiyet kazanması, siyasî teşkilattan ve hudutlardan müstakil kalması yüzünden dinî his, artık, ancak ferdin vicdanında barınabilmektedir. İşte asıl bu şekilde, bir ahlâkî mefkûreye mutlak surette boyun eğmek tarzında beliren imandır ki medeniyetin ve ilmin şimdiki şartlarla ahenk içinde serpilip büyüyebilir.” **A.g.e.**, s. 224. Celal Nuri’nin 1915’te Tarih-i İstikbal adlı eserinde ifade ettiği görüşlerle karşılaştırınız: “Müslümanlar (İslâmiyet değil) pozitif ilimleri aforoz edince, işte o zaman gerilemeye ve yıkılmaya başladılar. Bugün çoğumuz düşünce açısından bir hiç konumundayız. Gelecekte bilime dayanacak olan din yükselecek, onu öldürmeye çalışan din ise mahv olacaktır, fen ölmez.” Bkz. Demir, **a.g.e.**, s. 137.

⁶¹⁸ Kurumun adının seçiminde laikleşmeyle bağdaşan bir tercihin yapılmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu husustaki tartışmada, muamelat-ı nasa, ibadetlere, ahkâma ve itikatlara dair her şeyi içeren din kelimesi yerine; kazai (yasamaya dair) olmayan hükümler ile ifta, ibadetler ve itikatları içeren diyanet kavramının tercih edilmesi üstünde durulmuş ve kurumun adı da bu şekilde belirlenmiştir. İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 62-63. Yasamayla ilişkili hükümlerin yürütülmesi, münhasıran, TBMM’ye ait bir yetkiydi.

Başkanlık, Başbakanlık'a bağlanmış, Başkan'ın atamasının ise Başbakan'ın önerisi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından yapılması hüküm altına alınmıştır.⁶¹⁹

Diyanet İşleri Reisliği kurulduktan yaklaşık bir ay sonra, 1 Nisan 1924'te, ilk Diyanet İşleri Reisi olarak Mehmet Rifat [Börekçi] atanmıştır.⁶²⁰ Börekçi, İttihat ve Terakki'ye bir üyeliği olmamasına karşın Amit Bein'in İttihatçı ulema dediği tipe dâhil edilebilir.⁶²¹ Nitekim 1908 Devrimi'nden kısa bir süre sonra Ankara Müftülüğü'ne atanmış, bu görevinin yanı sıra 1911 yılında bir süre Eskişehir-Sivrihisar Kaymaklık görevini de vekâleten yürütmüştür. 1918'de Musile-i Süleymaniye payesi ile Bursa Müderrisliği'ne atanmıştır. 8 Mart 1918'de çeşitli devlet hizmetlerinde gösterdiği başarılar nedeniyle "Dördüncü Rütbeden Osmanlı Nişanı" ile ödüllendirilmiştir. İstanbul Hükümeti ile hemen arasının bozulmadığı ya da böyle bir sorun varsa bile kariyerine hemen yansımadağı 1920'de aldığı "İzmir Paye-i Mücerridi" ve yine aynı yıl aldığı "Mahreç Payesi" ile anlaşılacakla birlikte, Börekçi, 29 Ekim 1919'da arkadaşlarıyla birlikte Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Ankara Şubesini kurmuş bulunuyordu. Ankara'da milli direniş için teşkilatlanmayı örgütleyenler arasında bulunmuş, Seğmenler Alayı'nın kuruluşunda yer almıştır. Ankara'nın bu önde gelen din adamının faaliyetleri İstanbul Hükümeti'nin sabrını taşımış olacak ki, 24 Nisan 1920'de görevinden alınmak istenmiş; ancak Ankara Hükümeti, onun, aynı müftülük görevine devam etmesini kararlaştırmıştır.⁶²²

Börekçi, medrese eğitimi görmüş bir din adamıdır; ancak modernleşmeci eliti tavırlarıyla desteklemiştir. 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdüllah tarafından Milli Mücadele'ye katılanları "katli vacip" ilan eden fetvaya karşı 16 Nisan 1920'de Börekçi'nin önderliğindeki din adamları tarafından bir karşı fetva hazırlanmış ve bu fetva Anadolu'daki bütün müftülere gönderilmiştir. Nitekim 152 müftü ve din bilgini bu fetvayı onaylamıştır.⁶²³ Börekçi, Birinci Meclis'te ayrıca Menteşe (Muğla) mebusluğuna da seçilmiştir. Devrim döneminde kadınların siyasal

⁶¹⁹ İştâar Gözaydın, **Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 61-62.

⁶²⁰ Abdurrahman Kaplan, **İki Devirde Bir Din Adamı: Mehmet Rifat Börekçi**, Net Ofset, Ankara, 2011, s. 136.

⁶²¹ Bein, **a.g.e.**, s. 155.

⁶²² Kaplan, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁶²³ **A.g.e.**, s. 11 ve 82-95.

ve sosyal haklarının devrimci bir şekilde genişletilmesi sürecinde eşi Samiye Hanım'ın Ankara Belediye Meclisi üyesi olmasını teşvik etmiştir.⁶²⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı, Kemalist devrim sürecinde, yönetici elitin talepleriyle fazla çatışmamaya dikkat ettiyse de, dinde reformla ilgili konularda diyanet kadrolarından bir direnç gelmiştir ki bunu ilgili kısımda göreceğiz. Rifat Börekçi'nin yaşlandığı dönemde, Börekçi'nin desteğiyle teşkilatın kademelerinde yükselen Akseki'nin, fiilen kurumu yönetmeye başladığı ve Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli gibi kişilere nazaran bu konuda daha frenleyici bir kişi olduğu söylenebilir. Dönem boyunca din görevlileri/din adamları ile ilgili alaycı ve horlayıcı bir üslup kullanan eserlere de Başkanlık tepki göstermiştir.⁶²⁵

Buna karşın, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkilerinde ve kadrosunda 1930'lu yıllarda kısıntılar yaşanmıştır. 8 Haziran 1931'de kabul edilen 1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'yla o senenin haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildiği için Diyanet'in merkez örgütündeki Dini Müesseseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğü'nün personeli de Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçmiştir. Aynı düzenleme çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkileri de oldukça daraltılmış ve cami ve mescitlerin “hakiki ihtiyaca” göre tasnif edileceği ve birleştirilme olanağı olan görevlerin belirlenmesi kaydıyla yeni kadroların buna uygun olarak saptanması hükmüyle de personel sayısında kısıtlamanın önü açılmıştı. 14 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun'la benimsenen “az memurla idare etme” görüşü, söz konusu kısıtlamaları tamamlayıcı nitelikte olmuştur.⁶²⁶ Bu düzenlemeler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, devlet içinde etkili ve kadroları geniş bir örgütlenme olarak yer almayacağı anlamına gelmektedir. Söz konusu düzenlemelerin kurumun içinde tepkilere neden olduğu görülecektir. Ancak o sırada, fazla tartışma olmaksızın, ilgili kanunlar meclisten geçmiştir.⁶²⁷

⁶²⁴ A.g.e., s. 13-14.

⁶²⁵ A.g.e., s. 211-213.

⁶²⁶ Gözaydın, a.g.e., s. 65-67.

⁶²⁷ A.g.e.

3.7.1.4. Dinde Reform Deneyi

Dinde reform düşüncesi, Türk toplumunun geniş kesimlerince kabul edilmiş bir din olan İslamiyet'in, mevcut algılanış şekliyle “mani-i terakki” olduğu fikrine dayanır. Bunun yanı sıra, din ve milliyetçiliğin, din ve Batılılaşmanın birbirleriyle çatışan anlayışlar olarak varlıklarını sürdüremeyecekleri düşüncesinde temellenir. Mevcut haliyle dine yabancılaşan aydınların, hijyen kurallarına ve çağdaş gelişmelere daha uygun olduğu düşünülen bir dinî pratiği hayata geçirme arzularıyla bağlantılı boyutları olduğu da ileri sürülebilir.

İslamiyet'in evrensel hitabı olan bir din olmasına karşılık, reel İslam'da Arap toplumsal kültürünün etkilerinin çok olduğu ve bunun, Türklerin Araplaşmasına ve millî benliklerinin zayıflamasına yol açtığı kanaati, dinin millîleştirilmesi projesinin başlıca motivasyonudur. Bu bakımdan konu, kültürel bir problem alanı olarak takdim edilmiştir. Bu düşüncelerin oluşumunda, Batı tarihinden alınan örneklerin etkisi olduğu açıktır.⁶²⁸ Bu gayeyle Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesinin yapılması, Türkçe hutbe okunması ve zamanla ibadetin de Türkçeleştirilmesinin amaçlandığı anlaşılıyor.

1925 senesinin sonbaharında “ibadeti zaman uydurma” isteği dile getirilmişti, 1928'de ise İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde bir uzmanlar kurulu tarafından bir reform programı hazırlanmıştı. Buna göre toplumsal gelişmenin evrelerine bir toplumsal kurum olarak dinin de uyum göstermesinin gerekliliği üzerinde duruluyor; fakat bu dönüşümün dinin “tabiat-ı esasiyesi haricinde” olmayacağı da ekleniyordu. Yapılacak değişikliklerde bilimsel yöntemin izlenmesi gerektiği belirtildikten sonra söz konusu değişikliklerin neler olduğuna değiniliyordu: Mabetler temiz ve düzenli olmalıydılar. İçlerinde sıralar ve elbiselikler bulunmalı, mabetlere temiz ayakkabılarla girilmeliydi. Bu, sıhhi bulunmayan mevcut ibadethanelerin hijyen şartlarına uydurulmasına ilişkin olmasına karşın, ibadethanelerde müzik aletlerinin kullanılmasına ilişkin diğer öneriyle birleşince, kilisenin iç organizasyonunu andırmaya başlıyordu. Müziğin mabetlerde yer bulması, ruhî ve bedii ihtiyaçlarla ilişkilendirilmişti. Hutbelerde ise esas konuşulacak

⁶²⁸ Düccane Cündioğlu, **Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I**, Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 15.

konuların siyasî ya da iktisadî değil dinî olduğu belirtilmekte, hutbe verecek kişilerin “hitabete muktedir din filozofu” özellikleri taşımaları istenmekteydi. Nihai amacın, âyinlerin sıhhileşmesi, Türkçeleşmesi, bediileşmesi ve felsefeleşmesi olduğu ifade edilmekteydi.⁶²⁹ Buna karşın bu projeyi bütünüyle hayata geçirmek mümkün olmadı.

Toplumun yapılmak istenen değişimler konusunda nabzını ölçen münferit girişimlere de rastlanmaktaydı. Örneğin Mart 1926’da İstanbul’da Göztepe İmamı Cemalettin, hutbesini Türkçe olarak okudu ve namazdaki sureleri de kendi çevirisine göre Türkçeleştirdi. Bu hareket büyük tepki aldı. Bunun üzerine Cemalettin, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından geçici olarak görevinden uzaklaştırıldı.⁶³⁰ Bu karar⁶³¹ sekülerist-milliyetçi yazarlardan tepki gördü.⁶³² Ancak Diyanet İşleri, henüz bilimsel bir kurul tarafından Kur’an tercümesi yapılmaksızın namazın Türkçe kıldırılmasını doğru bulmayarak kararını kesinleştirdi. Vakit gazetesi tarafından 3 Mayıs 1926’da yayımlanan ve Diyanet İşleri Reisi Rifat [Börekçi] ile yapılan mülakatta, Börekçi, Türkçe namaz kılınamayacağını söylemekteydi.⁶³³

Hutbelerin Türkçe okunmasında ise 17 Şubat 1927 tarihinde Diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyeti üyelerinden Ahmet Hamdi Akseki’ye 51 hutbeyi içeren bir **Türkçe Hutbe** kitabı hazırlatılacak, böylece hutbelerin mev’iza (öğüt) kısımlarının Türkçe okunması sağlanacaktır. 5 Şubat 1932’de Süleymaniye Camii’nde Saadettin Kaynak tarafından Cuma hutbesinin tamamı Türkçe okunduysa da bu girişimin devamı gelmemiş ve yine sadece öğüt kısımlarının Türkçe okunmasıyla iktifa edilmiştir.⁶³⁴

Ezan’ın Türkçe olarak okunması konusu ise 1932 yılının Ramazan ayında gündeme geldi. Diyanet İşleri tarafından ezanın bir Türkçe şekli tespit edildi. Bestesi için Konservatuvar’dan İhsan Bey görevlendirildi. Türkçe ezan, çeşitli direnişlerle karşılandı; aleyhinde vaazlar verildi, özellikle Bursa’da tepki büyük oldu. Mustafa Kemal, bu hareketin cahil mürtecilerin eseri olduğu kanaatine vardı. Ezan konusunda

⁶²⁹ Jaschke, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁶³⁰ **A.g.e.**, s. 44. Cündioğlu, **a.g.e.**, s. 64-65.

⁶³¹ Cemalettin’in yaptığı işten dolayı üst düzey yöneticilerin takdirini kazandığı ve koruma altına alındığı anlaşılıyor. Nitekim görevden alındıktan sonra emekli oluncaya dek devlet memuru olmayı sürdürdü ve çeşitli devlet okullarında öğretmen olarak görev yaptı. Bein, **a.g.e.**, s. 179.

⁶³² Cündioğlu, **a.g.e.**, s. 67-68.

⁶³³ **A.g.e.**, s. 69, 71.

⁶³⁴ Dücane Cündioğlu, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 36.

bir geri adım söz konusu olmadı ve Reis Rifat Börekçi'nin 6 Mart 1933 tarihli tebliğiyle tüm ezanların uyumunu sağlamak ve milli politikaya uygun olmak üzere salat ü selam ve tekbir de Türkçeleştirilerek seçime bağlı üç şekil müftülöklere bildirildi. Bu yeni şekli kullanmayan müezzinlerin Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi gereğince cezalandırılmaları öngöröldü.⁶³⁵

1935 senesinde Maarif Vekâleti'nin talepleri doğrutusunda iki üniversite hocası ve tanınmış din âlimi olan İzmirli İsmail Hakkı ve Şerafettin Yaltkaya, namazın her rüknünde ve Cuma hutbelerinde Arapça dışında bir dilin kullanımına izin veren gizli bir yazılı mütalaa bildirdiler. Bu görüşe dayanılarak Diyanet'in üst kademesi söz konusu düşünceye ikna edilmeye çalışıldı. Karar, Rifat Börekçi'nin hasta oluşundan ötürü Ahmet Hamdi Akseki'ye bırakıldı; ancak Akseki bu görüşe onay vermedi.⁶³⁶ Böylece hem din görevlileri kadrolarından hem de halktan gelen tepkiler din reformu alanında daha fazla ilerlemeyi riskli kılıyordu. Bu sebeple dinde reform projesinde daha fazla radikal adım atılmadı.⁶³⁷

Yine de en güvenilir hadis kitabı sayılan Sahih-i Buhari'nin tercümesi talep edildi. Mehmet Akif Ersoy'dan Kur'an meali istendiyse de Akif son anda yaptığı tercümeyle sunmaktan vazgeçti. Bu, siyasî yöneticilerin Kur'an mealini Türkçe namaz amacıyla kullanabilecekleri kaygısıyla ilgiliydi. Kur'an tefsiri görevi verilen Elmalılı Hamdi Yazır ise bu görevi gerçekleştirdi; ancak Kur'an mealini de içeren tefsirinde, Kur'an'ın Arapça bir metin olduğunu ve Türkçe Kur'an'dan bahsedilemeyeceğini belirterek, eseri konusunda kesin bir tavır ortaya koydu.⁶³⁸ Akseki ve Akif'in kararlı direnişleriyle projenin ivmesi kırıldı⁶³⁹ ve projenin Türkçe ibadet/namaz ayağı uygulamaya geçirilemedi. Camilerin yeniden düzenlenmesi konusunda da bir değışiklik yapılamadı. Yine de milliyetçi ve modernist amaçlar doğrutusunda bazı

⁶³⁵ Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, s. 5-46.

⁶³⁶ Bein, Akseki'nin kararının niçin bu kadar önemli olduğunu açık olarak belirtmemiştir. Bunun sebebi Börekçi'nin başkanlığı sırasında dahi Akseki'nin fiilen kurumu yönetiyor olmasıdır. Börekçi, vekâlet görevini sık sık Akseki'ye vermiştir. 21.07.1939'dan itibaren Akseki Diyanet İşleri Reis Muavini'dir. Bkz. Niyazi Baloğlu, "Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki", **Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)**, Yay. Haz. Hüseyin Arslan ve Mehmet Erdoğan, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 7-14

⁶³⁷ Bein, **a.g.e.**, s. 187-188.

⁶³⁸ **A.g.e.**, s. 174-175, 188.

⁶³⁹ **A.g.e.**, s. 188.

hamleler gerçekleştirilebilmişti. Buna karşın, Diyanet İşleri'nde çalışan görevlilerle Kemalist elit-aydınlar arasında bir güvensizlik mevcuttu.

Din alanında istenilen kapsamda bir reformun gerçekleştirilememiş olması, dinin toplumdaki etkisini minimize etme konusundaki diğer seçeneğin güç kazanmasını⁶⁴⁰ da beraberinde getirdi ki bu yolun Şükrü Kaya ve Recep Peker gibi güçlü destekçileri bulunuyordu.

3.7.1.5. Laik ve Millî Ahlak

Yeni devlet laik olduğu için, vatandaşları arasında farklı dinî inançlara mensup ya da bir dinî inancı olmayan kişiler bulunabilirdi. Artık ümmet devri geride kaldığı gibi, ümmetçi ahlakın milli savunma açısından da yetersiz olduğu düşünülüyordu. Atatürk'ün ve aynı fikirde olan Kemalistlerin düşünce dünyasında, ahlakla din arasında bir özdeşlik bulunmuyordu. Dolayısıyla “Yeni Türk”ün inşasında, laik ve millî temele dayalı ahlakî prensipler teşvik edilecek, bu hususların nedeni bir açıklamaya kavuşturulmaya çalışılacaktı.

Atatürk'e göre millet yalnızca maddî değil aynı zamanda manevî bir çöküntü içindeydi. Kültürel dekadansı dinî bağılıklar önleyememiş, millî bilincin oluşmamış olması düşmanlar ve mutlakiyetçi yöneticiler karşısında direnişi olumsuz etkilemişti. Berkes'in “kutsallaşmış gelenek” olarak adlandırdığı kültürel yapılanmanın değişmesi gerekiyordu.

Atatürk'e ve modernist Türk aydınlarına göre, kültürel dekadansın bir başka görüngüsü de, Anadolu halkının mutsuz, tepkisiz, heyecansız görünmesiydi. Bu kültürel durumun, halkın sosyal ve iktisadî durumunu düzeltmek kaydıyla kendini yeniden üretmesinin önüne geçilmeye çalışılacağı gibi, ahlak alanında da görev

⁶⁴⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, kendilerine çocukluk dönemlerinde din hocaları tarafından anlatılan İslam ile kendisinin araştırmalar sonucu öğrendiği İslam arasında büyük bir uyumsuzluk olduğu kanaatindeydi. Ona göre İslam'ın özü, tek bir Allah'a inanmak, iyi bir insan olmak ve ahret gününe inanmaktı. Hocaları ise bu görüşe ikna etmek mümkün değildi. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, t.y., s. 121-123. Yalçın'ın bu konudaki görüşleri için ayrıca bkz. Hüseyin Cahit [Yalçın], “Hocalar Saltanatı, **Fikir Hareketleri**, C: 1, S:1, s. 13-15, Hüseyin Cahit Yalçın, “İki Müslümanlık”, s. 211-213, Yalçın'ın fikirleri izlenen politika hakkında fikir vericidir. Bu politika şöyle özetlenebilir: Cumhuriyet döneminde geleneksel dine dayalı propaganda ve eğitime izin vermeyerek, yetişecek yeni kuşaklarda oluşacak rejime uygun düşen fikirler doğrultusunda konu ele alınmaya kadar, geleneksel dinî anlayışın toplumdaki etkilerini mümkün olan en alt düzeye çekmek.

bilincine sahip olmakla birlikte hayatın zevklerine açık, “hayata evet diyen” yeni bir anlayışın hâkim kılınması gerektiği düşünülüyordu. Atatürk, bireyci (liberal) ahlak görüşünün etkisi altında, bireylerin ahlakî seçimlerini yaparken yaşam tecrübelerinden, deneme yanılma yoluyla faydalanmalarını daha sağlıklı buluyordu. Örneğin kadın-erkek ilişkilerine dair şunları yazmıştı:

“(...) görgü ve eğitim ana kucağında başlar (...) kanaatler ve görüşler, okuldan ve genel hayata bizzat ve fiilen katıldıktan sonra ve insanlarla memleket işleriyle temas ederek, inceleyip bilgi edinerek kazanılır ve okul eğitimi, öğretimi ve görgüsü, erkek olsun kadın olsun, insana, genel ve ortak hayata ilk adımı atmak için bile çoğunlukla yetersizdir. Erkek gibi kadın da, kadınlığını, kadınlığın mevkiini, hakiki ve ortak hayatın önemi içinde birçok hatalardan, sevaplardan sonra takdir edecek ve dengesini bulabilecektir. Mesele bu açıdan incelenirse ve sonra bir erkek ilk gençlik ve delikanlılık döneminden başlayarak, hayatının her döneminde ömrünün her anında işlediği ve işlemek eğiliminde bulunduğu -yürürlükteki ahlaki kurallara uymayan- hareketlerin, mantığın dışına çıkmamak şartıyla onun fazilet ve ciddiyet sahibi bir adam olmasını önlemediği ve tersine bu hareketlerin, hayatta tecrübe olarak görüldüğü ve ancak böyle bir adamın, kadını tanımanın, bir kadını mesut etmenin, bir kadınla mesut olmanın yollarını en iyi bilebileceği göz önüne alınırsa, aynı tecrübeleri geçirmemiş bir kadının kocasına edeceği muameleyi, onun bütün ruhsal, duygusal, maddi ihtiyacını hakkıyla tatmin edeceği nasıl mümkün ve kabul görülür.”⁶⁴¹

Atatürk, kadın ve erkeklerin topluma birlikte katılımını ve bu katılımı ahlaki eşitliği savunuyor ve özellikle eğitilmiş erkeklerin eğitilmemiş ve yaşama katılmamış, deneyimsiz kadınlarla sağlıklı bir birliktelik kuramamalarını böyle bir temelin olmamasına bağlıyordu. Toplum için ahlaken geçerli olan değerler mutlak ve zamanüstü olarak değerlendirilmiyor; mantık çerçevesinde ve zamanın ölçüleri içinde tecrübeyle edinilmiş bir dengeye zamanla kavuşulacağı öngörülüyordu. Bu örnek, ahlakın laik çerçevesini oldukça iyi açıklamaktadır ve dikkate değer bir düşünsel dönüşümü imlemektedir.

⁶⁴¹ Atatürk, **Din ve Laiklik Üzerine**, s. 33-34.

Sosyoloji üzerine yazdığı lise ders kitabında Necmettin Sadak da, ahlakın teoriden değil pratikten çıktığını savunmuştur. Ona göre evrensel bir insan tipi olmadığı gibi evrensel bir ahlak da yoktu. Ancak her cemiyette insanları bağlı buldukları ahlak kaideleri olmuştu. Ahlakın toplumdan topluma değişikliklere uğraması, her toplumun kendine özel bir ülkü yaratmasından kaynaklanmaktaydı. Türk ulusu da örneğin, ulusal savaşta ulusçuluk ülküsünü yaratmıştı.

Sadak'a göre ahlakî kurallarda bir zorlayıcılık olmakla birlikte bu kurallara yalnızca zorunluluktan ötürü uyulmazdı; aynı zamanda bu hareket duygularımıza da uygun düşmeliydi; dolayısıyla isteyerek de yapılıyor olmalıydı.

Sadak, ahlakın dayandığı ilkelerin farklı farklı olmasına karşın, vardıkları sonucun pratikte aynı olduğunu ifade etmekteydi. Vicdan ilkesine dayanan ahlak ile ödev felsefesinden çıkan ahlak, epiküryen ahlak ile stoisyen ahlak aynı pratik sonuçlara varmaktaydılar. Lâik ahlak da vardığı sonuç bakımından dinde dayalı ahlaktan farklı değildir.⁶⁴²

Zaman içerisinde daha önce ayrı bir bireysellik tanınmayan insanlara birey olarak modern dönemde kıymet verilmeye başlandığını belirten Sadak, buna karşın, Durkheim sosyolojisinden yararlanarak, bir ülkeye bağlı olmayan insanların, intihar etmeye daha eğilimli olduklarını öne sürmekteydi. Dolayısıyla “bu toplumsal hastalıkla çarpışmak isteyenlerin” bireyleri toplumsal bir ülkeye bağlamak gibi bir ödevleri vardı. Özellikle devrim zamanlarında ortaya çıkan ülküler yeryüzünün kısa zamanda bir cennete döneceğine dair bir yanılsamaya yol açarlardı; ancak hayat rutine döndükçe bu heyecan da ortadan kalkmaya başlıyordu. Bu sebepler toplumsal ülkülerin bayramlarla, kutlamalarla, törenlerle, gösterilerle canlı tutulmaları lazımdı. Bireyin bireyselliği tanınmakla birlikte, toplumun birey üzerinde tesirinin güçlü olması, ahlak ve namus duygularının bireylerde güçlü olmasına yol açıyordu. Zaten ahlak da yani bir şeyin iyi veya kötü olduğunu bize bildiren de, içinde yaşanan toplumun birlik vicdanıydı.⁶⁴³

Her ne kadar İslamî bazı ahlakî kriterlerle ciddi şekilde bağlantısı olan, dolayısıyla Sadak'ın görüşünü doğrulayan ahlaki ilkeler bireylere aşılarmaya çalışılmışsa da -içkinin zararları, kumarın zararları, sarhoş olmamak, disiplinli

⁶⁴² Sadak, a.g.e.,s. 152-154.

⁶⁴³ A.g.e.,s. 154-163.

olmak, düzenli olmak (intizam) ve kurallara uymak gibi- laik ve dinedayalı ahlak görüşleri arasında mental farklılıklar bulunmaktadır. Burada temel, millî ödev duygularını ve değerleri şekillendiren toplumsal vicdan ve ülkü ile kişilerin bireysel deneyimlerine yer açan, tecrübeyi, aklı, mantığı ve bilimsel gelişmeleri rehber alan bir yaşam görüşüdür. Bu bakımdan liberal akımdan beslenmekle birlikte, dönemin uluslararası kaotik şartları, hızlı kalkınma hedefleri ve ulus-inşası süreçleriyle etkilenecek gelişen ödev ve birlik vurgusu, bu ahlak anlayışını laik ve millî bir ödev ahlakı şeklinde tanımlamayı daha doğru kılmaktadır. Ancak söz konusu ahlak anlayışının, istibdat döneminin toplumu yozlaştırıcı nitelikteki korku ilkesine dayalı olmayıp Cumhuriyet'i koruyacak ve geliştirecek erdemlere dayalı olması şeklindeki Monstequieu'cü düstur, bizzat Atatürk tarafından ifade edilmiştir.

Sonuç olarak, ulusal birlik sağlamaya yönelmiş kolektivistik anlayış ile özgürleşmeci bireyselliğin düşünsel gerilimini ya da bu gerilimin uygulamadaki yansımalarını dönem boyunca izlemek mümkündür. Dolayısıyla daha özgür ve medenî bir yaşam sağlayacağı ve ulusu ve devleti güçlü kılacağı düşünülen değerlerin aşılması şeklinde bir anlayıştan bahsetmek mümkündür.

3.7.1.6. Hukuk Devrimi ve Laiklik

Hukuk Devrimi, laikliğin milliyetçilik ve Batıcılıkla olan bağlantılarının çok açık olarak görülebildiği, hukuk alanındaki bütüncül ve radikal dönüşümü ifade eder. Hukuk Devrimi, aynı zamanda, kapitalist ekonomi anlayışının hukuksal zeminini oluşturan kanunların kabulünün de ifadesidir.

Ortaylı'nın da belirttiği gibi laiklik, dinî hoş görüden fazla olarak, farklı dinlerden de olsalar, ülkedeki tüm halk için dinî referanslara dayanmayan tek bir hukukun uygulanmasını gerektirmektedir.⁶⁴⁴ Artık dinsel cemaatlere göre örgütlenmeyen toplumun tüm üyeleri için, dinsel referanslara gönderme yapmayan tek bir hukuk sistemi, ulus-devlet örgütlenmesinin bir bileşenidir. Şayet tüm bir toplumun üyeleri, dinsel sebeplere dayalı olarak farklı hukuk sistemlerine tabi olmayacaklarsa, hukukun belli bir dine dayandırılması da laiklik ve demokrasi ilkeleri bakımından uygun görülmecektir. Sorunun bu noktadaki önemli bir durağı,

⁶⁴⁴ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 136.

dinî referanslara dayanmayan hukuk metinlerinin oluşturulmasında nasıl bir yol izleneceğidir. Osmanlı döneminde, kısmî bir resepsiyon uygulaması gerçekleştirilmişti. Resepsiyon, “bir toplumun kanunlarının bir başka toplum tarafından kendi kanunları olmak üzere alınması” anlamına gelmektedir.⁶⁴⁵ Resepsiyon, kısmî ya da toptan olabilmektedir. Osmanlı dönemindeki kısmî resepsiyon uygulamalarıyla, örneğin Fransa’nın Ceza, Ticaret ve Usul Kanunları tercüme edilerek alınmış; gerekçe olarak da zamanın ihtiyaçları gösterilmişti. Resepsiyon⁶⁴⁶ uygulamasının dışında 1876 Anayasası’nın hazırlanması dâhil olmak üzere, kanunların yapımında çeşitli ülkeler örnek alınabilmişti.⁶⁴⁷

Şer’î hükümler bakımından kamu hukuku alanı, çok önemli bir sorun oluşturmuyordu; zira şeriat hükümleri daha ziyade özel hukuk alanıyla ilgiliydiler. Bu konudaki kodifikasyon faaliyeti söz konusu sebepten ötürü daha önemli bir fikir ayrılığı yaratmıştı. Mehmet Emin Âli Paşa önderliğindeki modernist grup, Fransız Medeni Kanunu’nun (Code Civil) iktibas edilmesini taraftarıydı. İslam hukuku yanlılarının önderliğini ise Ahmet Cevdet Paşa yapmaktaydı. Sonuç olarak Ahmet Cevdet Paşa’nın öncülüğündeki grubun görüşü galip çıktı ve sekiz yıllık bir çalışmadan sonra kısa olarak Mecelle denilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye adlı metin ortaya çıktı.⁶⁴⁸ Bu metin, tam anlamıyla bir medeni kanun şeklinde düzenlenmemişti. Kamu hukuku alanına giren hükümler içermesine karşın, kişi, vakıf, aile ve miras hukuku ile ilgili alanlarda hüküm içermiyor oluşu, bu alanlarda fıkıh kurallarının uygulanmasına devam edilmesine yol açtı. İlhan’ın açıklamalarına bakılacak olursa, bir Osmanlı yurttaşı yaratma doğrultusundaki “laikleşme” eğiliminin kısmen Mecelle’ye yansıdığı söylenebilir. Zira Aile ve Miras Hukuku alanları dışında farklı dinlerden olan Osmanlı tebaası, aynı hukuki metne, Mecelle’ye tabi olmuşlardır ki bu, Mecelle’nin yukarıda belirtilen eksiklerine ışık tutucu olabilir. Bu alanların tek bir hukuka bağlanması din farklılıkları yönünden sakıncalı bulunmuş olabilir. Mecelle’nin bir başka önemli yanı, Cumhuriyet döneminde de kullanılacak olan hukuk terimleri dağarcığına belirleyici etkide bulunmuş olmasıdır. Mecelle

⁶⁴⁵ Coşkun Üçok ve diğerleri, **Türk Hukuk Tarihi**, 12. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 320-321.

⁶⁴⁶ Resepsiyon uygulaması, tarihte çeşitli ülkeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. **a.g.e.**, s. 321-323.

⁶⁴⁷ Ayrıntılar için bkz. **a.g.e.**, s. 319-358.

⁶⁴⁸ **A.g.e.**, s. 352-353.

hazırlanırken Batı hukuk tekniklerinden de yararlanılmıştır.⁶⁴⁹ Buna karşın, Batıcı aydınların konuyu kapatmadıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim 1885 senesinde Fransız Medenî Kanunu, 1912’de İsviçre ve 1916’da Alman Medenî Kanunları Türkçe’ye çevrilmişlerdir.⁶⁵⁰

1926 senesinde, İsviçre Medenî Kanunu’nun resepsiyonuyla⁶⁵¹ ortaya çıkan Türk Medenî Kanunu, Türk Hukuk Devrimi’nin sembolü haline gelmiştir; zira mezkur kanun özel hukuk alanını Batılı-laik yasalarla düzenlediği gibi, süregelen mücadelede Batılı hukuku benimseme yanlılarının kesin olarak galip çıkması sonucunu da vermiştir. Medeniyet değiştirme projesinin en önemli kilometre taşlarından biri olması bu sebeptendir; öyle ki artık kısmî değil toptan bir dönüşüm söz konusu olacaktır.

Anayasa’nın şeriatın uygulanması görev ve yetkisini TBMM’ye veren ve devletin dinini İslam olarak saptayan maddelerinin 1928’de kaldırılmasıyla, Anayasa da tamamen laik hale gelmiştir.⁶⁵²

1926’da, 1889 İtalyan Ceza Kanunu, İsviçre Borçlar Kanunu, Alman ve İtalyan hukuk sistemlerine dayanan Ticaret Kanunu da kabul edilmiştir. Alman hukukundan faydalanılarak hazırlanmış olan Deniz Ticaret Kanunu ise 1929’da yürürlüğe girmiştir. Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, İsviçre’nin Neuchatel Kantonu’nun Usul Kanunu örneğine dayalı olarak hazırlanmış ve 1927’de kabul edilmiştir. 1929’da kabul edilen Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Alman kökenli iken aynı yıl kabul edilen İcra ve İflas Kanunu’nda İsviçre örnek alınmıştı. Vergi kanunları, Almanya başta olmak üzere Batı Avrupa ülkeleri örnek alınarak

⁶⁴⁹ Cengiz İlhan, **Günümüz Türkçe’siyle Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)**, Yetkin Yayınları, 2. Tıpkı Bası, Ankara, 2014, s. 13-21; Üçok ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 354. Ortaylı, bir hukuk sistemi olarak Roma hukukunun ne Müslüman ne de Hristiyan olduğunu ve her iki dine mensup hukukçuları da etkilediğini belirtmektedir. Nitekim Müslüman fakihler Roma hukukunun kıyas teknikleriyle iş görmüşlerdir. Batı’da geç Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinde Roma hukuk kurumlarının ve ilkelerinin hayata uygulanmasıyla gerçekleşen hukuk devrimi, Osmanlı-Türk coğrafyasında çok daha geç bir tarihte gerçekleşmiş, 19. Yüzyılda düalist bir yapı ortaya çıkmıştır. Medenî Kanun’un oluşumunda ise, Cevdet Paşa’nın faaliyetlerinin etkisine Ortaylı da işaret etmektedir. İlber Ortaylı, “Garbîcılar, İslâmcılar ve Hukuk Reformları”, **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 87-90.

⁶⁵⁰ Üçok ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 355.

⁶⁵¹ Mustafa Kemal, henüz 1 Mart 1922’de Meclis’in Üçüncü Toplanma Yılı’nı açarken, yeni ve Batı modeline göre düzenlenecek Medenî Kanunu haber vermiştir. Dünyadaki tüm uygar devletlerin hemen hemen aynı medenî kanunlara sahip oldukları ve Türk milletinin bu uygar milletlerin hiçbirinden aşağı olmadığı belirtilmiş, Mecelle’nin ihtiyaçları karşılamadaki yetersizliği üstünde durulmuş ve uzmanların bir kanun layihası üzerinde çalıştıkları duyurulmuştur. **ASD I**, s. 238-239.

⁶⁵² **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 3, D: III, İ: 59 [9 Nisan 1928].

oluşturuldu. Böylece, kısa bir zaman içinde yapılan resepsiyonlarla Türkiye, Kıta Avrupası Hukuk sistemine tamamıyla dâhil olmuş bulunuyordu.⁶⁵³ Batılı bir toplum ve devlet yaşayışına sahip olmanın hukukî zemini oluşturulmuştu.

Oldukça süratle gerçekleşen ve radikal bir atılım olan Hukuk Devrimi'nin resepsiyon yoluyla gerçekleşmesi, tartışmalara yol açmıştır. Tunçay, yapılanları, “Çeviri Yasalarla Hukuk Devrimi” olarak nitelemektedir. Bir sömürge gibi tek bir ulusun bütün belli başlı yasalarını benimsemek yerine seçmeci bir yola gidilmesi, Tunçay’a göre, tutarsızlıklara yol açtığı gibi, özel hukuk alanında getirilen yasalar Türk toplumunun dinî farklılıklarından ötürü bir sorun alanı oluşturmaktadır. Tunçay, yasaların zamanla toplum yapısına daha uygun hale getirileceği ya da toplumun bu yasalar sebebiyle dönüşeceği yönünde tepeden inmece safdil bir inancın söz konusu olduğunu düşünmektedir.⁶⁵⁴

Üçok ve arkadaşlarına göre, hakkında olumlu ve olumsuz çeşitli değer yargıları belirtilebilecek olmakla birlikte, Türk resepsiyonu oldukça başarılı bir örnektir ve amaç, toplumun demokratikleşmesi, özgürleşmesi, ilerlemesi ve gelişmesi için bir değişiklik yaratmaktır⁶⁵⁵; yani denilebilir ki hukuksal dönüşüm toplumsal ve siyasal dönüşüm için bir maniveladır.

Mecelle'nin sekiz yılda hazırlandığı düşünüldüğünde, resepsiyon faaliyetinin hızına bakarak, hukuku hızla laik hale getirme⁶⁵⁶ amacının güdüldüğü görülebilir.⁶⁵⁷

⁶⁵³ Üçok ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 376-377.

⁶⁵⁴ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...**, s. 176-178.

⁶⁵⁵ Üçok ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 378.

⁶⁵⁶ Hızlı hareket edilmesindeki faktörlerden biri olarak Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümlerini zikredebiliriz. Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunmasıyla ilgili 39. maddesiyle Türkiye, Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk vatandaşları ile Müslüman Türk vatandaşlarının özdeş medenî ve siyasal haklardan yararlanmalarını sağlamayı yükümleniyordu. Lozan Antlaşması'yla birlikte yapılan “Adaletin Yönetimine İlişkin Açıklama”da ise şöyle denmekteydi: “Türk Delegasyonu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, yabancılara Türk Mahkemeleri önünde iyi bir adaletin sağlanması için tüm güvenceleri vermek ve egemenliğini bütünü ile kullanarak, hiçbir yabancı müdahale olmaksızın bunu gözetmek olanağına sahip bulunduğunu daha önce açıklamak fırsatını bulmuş idi. Bununla birlikte, bu Hükümet ahlak ve uygarlığın gelişmesinin gerekli kılacağı reformları gerçekleştirmek için araştırmalara ve incelemelere girişmeğe hazırdır.” Açıklama'da, Türkiye, Avrupalı hukuk danışmanlarını 5 yıldan az olmamak üzere Türkiye memuru olarak istihdam etme niyetini belirtiyor ve Açıklama'nın 5 yıl süreyle geçerli olması öngörülmüyordu. Bkz. Soysal, **a.g.e.**, s. 103, 202-203. [Bu faktöre dikkatimi çektiği için Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan'a teşekkür ediyorum.] Ancak belirttiğimiz üzere bu hükümler ancak hızlı hareket edilmesindeki faktörlerden biri olarak görülebilirler. Hukuk alanındaki kapsamlı değişimi, temelde, modernleşme ve laikleşme hareketinin bir parçası olarak okumak doğru olacaktır.

⁶⁵⁷ Kuran'a göre Osmanlı'da Batı hukukundan yararlanan gayri-müslimler Müslümanlar karşısında ekonomik bakımdan avantaj kazanmışlardı ve zamanla yerel yöneticilerin yanı sıra Müslüman

Toplum yapısıyla hukukun zamanla uyuşacağı yönündeki beklentiye, Türk toplumunun Batılı bir toplum olacağı beklentisiyle aynıdır.⁶⁵⁸ Bu konu, Batı hukukuna vakıf yetkin hukukçuların yetişmesine bırakılmış gözükmektedir. Ortaya çıkacak metinlerin Kıta Avrupası hukuk sisteminin içinde ve Batı medeniyet değerlerine uygun olacağı varsayımı, İslam hukukuyla değişen zamanın ihtiyaçları ve Batılı hukuk teknikleri arasında bir sentez yakalamaya çalışan Mecelle türü kapsamlı bir kodifikasyon faaliyetinin ortaya çıkmamasına ve en uygun görülen metinlerin tercüme edilmesine yol açmış olabilir⁶⁵⁹; zira artık herkes için geçerli tek bir hukuk olduğu gibi, benimsenen örnekler de açıkça ileri Batı ülkeleridir ve dinî hükümlerle ilgili bir uyumlaştırma çabası bulunmamaktadır.⁶⁶⁰

üretimciler, tüccarlar ve sermayedarlar da bu durumun farkına varmışlardı. Timur Kuran, **Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 364-365. Üçok ve arkadaşları da Mecelle'nin 19. yüzyılda sanayi, ticaret ve tarım alanlarındaki hızlı değişimleri karşılayacak durumda olmadığı kanaatinde idirler. Üçok ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 355. Modern ekonomiye uyum sağlamak açısından bu hızlı dönüşüm elzem görülmüş olmalıdır.

⁶⁵⁸Birinci Meclis'te Zabıt Katipliği yapmış ve İslamcı-muhafazakar dünya görüşüne sahip bir öğretmen olan Mahir İz, anılarında, uzun süre Adliye komisyonu sözcülüğü ve bir dönem Adliye Vekilliği yapmış olan ve 1934-1935 yıllarında parti müfettişi olarak Balıkesir'e gelen Refik Şevket İnce'nin, Medenî Kanun'a dair eleştirilerini aktarmaktadır. İnce'ye göre Medenî Kanun'un evlenme ve boşanmaya dair hükümleri Türk toplum yapısına ve geleneklerine uygun değildi. Örneğin ortakdan veya dinî nikahla evlenen kişilerin çocukları zaman zaman bir karar veya özel kanunla babalarının kütüğüne geçiriliyorlardı. Boşanma davalarında ise aile sorunlarının mahremiyete aykırı biçimde herkesin önüne serildiğini ve bunun ailenin kudsiyetini sarstığını düşünmekteydi. Dolayısıyla İnce, Medenî Kanun'un aile hukukuna dair kısmının Türkiye'ye uygun olmadığı kanaatindeydi. Bkz. Mahir İz, **Yılların İzi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s.98, 105-106. İz'in aktardığı bilgiler ışığında, CHP'de ve devlet yönetiminde en üst kademelere gelmiş bir kişinin Medenî Kanun'a ilişkin düşüncelerinin dikkat çekici olduğunu söyleyebiliriz. Medenî Kanun da dahil olmak üzere yapılan pek çok değişikliğin mevcut toplum yapısının zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmadıkları düşünülebilir. Atatürk'ün düşüncesi ise, eğitim ve propaganda yoluyla bir yandan süratli bir sosyo-kültürel değişim sağlamak, ulaşılmak istenen toplumsal yapıya, dünyadaki iktisadi ilişkilere ve iktisadi gelişime uygun yasal altyapıyı hazırlamak ve mümkün ölçüde süratle iktisaden kalkınmak yönündeydi. Dolayısıyla bunlardan hiçbiri tek başına ele alınmıyordu. Atatürk'e göre ulaşılmak istenen Batı tipi toplumlardaki medenî kanunların büyük benzerlik göstermesinden ötürü bunlardan uygun görülen bir tanesinin benimsenmesi o dönem için en amaca uygun ve mümkün yoldu. Bkz. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 217.

⁶⁵⁹Ortaylı, iyi yetişmiş hukukçu eksikliğine değinmekte ve Osmanlı zamanında başlayan hukukun Romanizasyonunun tamamlanmadığını, bunun ancak Medenî Kanun'un kabulüyle gerçekleştiğini belirtmektedir. Bkz. Ortaylı, "Garbcılar, İslamcılar ve Hukuk Reformları", s. 85, 89-90.

⁶⁶⁰Türk Medenî Kanunu kabul edildiği sırada Adliye Vekili olan Mahmut Esat [Bozkurt], Mecelle'nin 300 maddesi dışında kalan kısımlarının yerel olarak değişik şekilde uygulanan fıkıh hükümleriyle tamamlanmaya çalışıldığını ve bunun hukukî birliği zedelediği kanaatindeydi. Mecelle, nihayetinde dine dayanan bir kanundu, oysa asrın icaplarını karşılama konusunda dine dayandırılan kanunlar yetersiz olduğu gibi, farklı dinden olabilecek millet fertlerine uygulanması da uluslararası arenada sürekli bir sorun alanı oluşturmuyordu. Uygur ulusların ihtiyaçları arasında da büyük farklar bulunmuyordu ve bu sebeple çeşitli ülkeler birbirlerinin kanunlarından faydalanabilmekteydi. Kanunların Ortaçağ'daki hükümlere göre ayarlanması artık doğru olmazdı ve yeni kanunlar oluşturulurken akıl ve bilime dayalı olarak bugünün insanların düşünceleri temel olmalıydı. Bkz.

Kemalist Türk elitinin zihninde Hukuk Devrimi, kanunların değişmesinden ibaret değildi; artık Türk hukuk sisteminde eskiye nazaran esaslı bir metot ve zihniyet farkı ortaya çıkmıştı. Bu da temelde hukukun değişmez yasalara dayanmamasından ileri gelmekteydi. Bir ülkedeki cari hukukun durumu, o ülkenin medeniyet seviyesini göstermesi bakımından çok önemli görüldüğü için, Hukuk Devrimi'nin, aynı zamanda, Türk milletinin uygar milletler nazarındaki imajını da olumlu etkileyeceği düşünülmekteydi.⁶⁶¹

3.7.2. Laiklik ve *Ancién Regime*'in Maddî Eleştirisi

Laiklik, eski düzenin, kendi referans çerçevesinin dışından eleştirilmesi mümkün kılan bir ilkedir. Çünkü bizatihi eski paradigmanın eleştirisidir ve yeni bir paradigma sunar. Ümmetçi ya da Osmanlıcı eski düzenin, modernleşme ile karşılaşılan problemleri çözmede etkisiz yahut yetersiz kaldığını gösterir ve dine dayalı olduğu iddia edilen düzenin vaatleriyle gerçeği arasındaki kopukluğu maddî zeminde göstermeye çalışır. Dine dayalı örgütlenmenin maddesel zeminde artık nasıl işlemediğini göstermenin yolu, onun kaynaklarına ilişkin “arkeolojik” bir araştırmayı gerektirir. Bu eleştiri, Kemalizm’de sistematik bir biçimde değilse de kısmen yapılmıştır. Maddî eleştiri, ümmetin birliği idealinin I. Dünya Savaşı’nda işlemeyişi, dinin bilimi teşvik edici olduğuna dair kabule karşın bilimsel alandaki gerileme, dinin ahlakî düzeni ayakta tuttuğu görüşüne karşı manevi çöküşün ortaya çıkışı, ilmî elinde tuttuğu düşünülen din adamlarının bilgilerinin çağın gerisinde kalışı gibi örnekler üzerinden, eski düzenin artık ülkedeki “insanlık durumu”nu daha iyiye götürme potansiyelini tükettiğini ileri sürmek kaydıyla yapılmıştır. Kısacası, eski düzenin sağladığı çerçeve, “hayatın testinden” geçememiş kabul edilmektedir. Öyleyse eleştiri, eski paradigmanın kabullerini sorgulayacak başka bir referans çerçevesine dayandırılacaktır. Bu referans çerçevesinin “tanım erki”⁶⁶²ni elinde bulunduran ve rotanın kendisine doğru çevrildiği Batı’nın değerleri ekseninde

Mahmut Esat Bozkurt Anısına Armağan (1892-1943), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2008, s. 107-120.

⁶⁶¹ Necmettin Sadak ve Sıddık Sami Onar’ın görüşleri için bkz. Sadak, **a.g.e.**, s. 186-188.

⁶⁶² Dilek Zaptçioğlu, **Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım: Modernlik, Dindarlık ve Özgürlük**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 316.

yapıldığı görülmektedir. Laiklikle Batıcılık arasındaki bu bağlantı hattı, yerlilikle laiklik arasındaki gerilim hatlarından birini de oluşturacaktır. Kemalizm'deki “evrenselci”, “insanlıkçı” damarın, laiklikle çok yakından bağlantısı vardır. Dolayısıyla İslamcılara ek olarak sağ milliyetçilikle Kemalist milliyetçiliğin repertuarında dinin yeri konusundaki farklılaşma da, bir diğer gerilim hattını oluşturacaktır. Kemalizm, dine dayalı dünya görüşünün dili mistifiye edici tarafının,⁶⁶³ romantik kullanımını eleştiren bir yaklaşımı benimsemiştir ve bu mistifikasyonu “büyüsü bozulan” yeni dünyayla çelişen bir skolastisizm olarak değerlendirme eğiliminde olmuştur.

Kemalizm'deki maddî eleştiri, yine de, insanların ontolojik sorularına yanıt üreten bir felsefî sisteme yaslanmamaktadır. Bu bakımdan İslam'ın metafizik inançlar bağlamında yerini almak⁶⁶⁴ iddiasını taşıyan “kapsayıcı-varoluşsal” ideolojilerden biri değildir. Canlıların ve kâinatın varoluşu konusundaki önerisi, yapılan bilimsel araştırmalara göre, sahip olunan görüşleri gözden geçirmektir. İnsanlar arasındaki bağ konusundaysa, millî bağ ve onun etrafında örülen değerler sistemini esas alır. Tartışmalardan biri de, bu değerler sistemi içinde dinin yerinin ne olacağıdır. Kemalizm, metafizik inançlar konusunda ayrı bir felsefî sisteme dayanmadığı ve bu konudaki inançların bireysel vicdanla ilgili olduğunu kabul ettiği için, yönetim, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasını uygun bulmuş ve dinî söylemi en azından ıslahatçı Müslümanların yardımıyla denetim altında tutmayı, ideolojik iktidarı açısından elzem saymıştır.

3.8. Batıcılık ve Modernizm

İstiklal Harbi'nin Türkiye açısından iki önemli sonucu olduğu söylenebilir: Bağımsızlığın elde edilmesi ve “Garpcı-Türkçüler”in iktidara gelişi. Garpcılık ya da Batıcılık, Kemalizm'in medeniyetçi yöneliminden ayrılamaz; zira Batıcılıkla

⁶⁶³ Dilin sekülerleşmesi, Osmanlı döneminde başlayan bir süreçtir. Bu konuda bkz. İbrahim Şahin, **Haz ve Günah (Bir Tanpınar Yorumu)**, Kapı Yayınları, 2012, s. 49-55 ve Şerif Mardin, “Türkiye’de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar”, **Türk Modernleşmesi**, Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 141-174.

⁶⁶⁴ Şerif Mardin, Said Nursi'nin başarısını Cumhuriyetçi laik ideolojinin İslam'ın yerini alamayışına bağlar. Bkz. Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim**, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 46.

Kemalizm'deki medeniyet anlayışı arasında doğrudan bir bağ vardır. Batıcıların tarih yorumuna göre, dünyada her zaman tek bir medeniyet olmuştur; medeniyeti de kültürden ayırmak mümkün değildir. Örneğin Batı medeniyetinden önce bir Ortaçağ medeniyetinden söz edilebilir. Celal Nuri gibi bir diğer Batıcının yorumuna göre, Batı medeniyeti ve Doğu medeniyetinden bahsedilebilirse de tarih, Batı medeniyetinin galibiyetine hükmetmiştir. Dolayısıyla bu sonuç algılanmalı ve Batı medeniyeti kabul edilmelidir.⁶⁶⁵

Atatürk, Batıcıların görüşünü benimsemiş bir devlet adamı olarak Gökalp'in yaptığı kültür-medeniyet ayırımına katılmaz ve kültürce yükselmiş olan ulusların kültürünün yayılmasıyla medeniyetin ortaya çıktığını düşünür. Atatürk'e göre kültür, bir insan topluluğunun "devlet hayatında, fikir hayatında ve ekonomik hayatta yapabildiği şeylerin muhassasıdır."⁶⁶⁶ Atatürk, Osmanlı'nın Batı'daki gelişmeleri mağrurluk göstererek ötürü iyi takip edememesinden ötürü çöküşe geçtiği fikrindedir. Bu, yeni idare tarafından tekrarlanmayacak bir hatadır.⁶⁶⁷ Medeniyete girmek isteyen her ulus yüzünü Batı'ya dönmüştür. Ülkeler çeşitli olsa da uygarlık tektir ve ilerlemek için o tek medeniyete girilmesi lazımdır.⁶⁶⁸

"Tek Uygarlık" görüşü kabul edilmekle birlikte, her ulusun koruması gereken bir "millî seciye"si olduğu da belirtiliyordu: Her ulus, Batı uygarlığını kendi seciyesine göre alımlayacak ve yaşayacaktı. Burada önemli olan husus, Kemalizm'in Türkçü ya da İslamcı canlandırmacılığa sıcak bakmadığıdır. Uygarlık konusundaki ortalığı bulanıklaştıran ve farklılığı öne çıkaran yaklaşımlar benimsenmemiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki her ne kadar Atatürk'ün görüşü kültür-medeniyet ayırımını tanımayan olsa da, bu konuda modernleşmeci hareket içinde ve Cumhuriyet'in politikalarında Gökalpçi görüşlerin etkisi olmuştur. Bunu, Batı uygarlığına girme gayesinin en belirgin şekilde ortaya çıktığı güzel sanatlar alanında görürüz.

⁶⁶⁵ Celal Nuri, **Türk Devrimi -İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri-**, Günümüz Yazı ve Diline Çeviren: Özer Ozankaya, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 56-69.

⁶⁶⁶ İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar...**, s. 383

⁶⁶⁷ Örneğin Recep Peker, Osmanlı döneminde Batı'daki bilimsel gelişmelerin iyi izlenememesinden ötürü ağır sonuçlarla karşı karşıya kaldığına dair Çeşme vakasını örnek verir. Coğrafya bilgisi eksikliğinden ötürü, Boğazlardan geçmeyen bir Rus donanmasının Çeşme'ye nasıl geleceği tahayyül edilemediğinden, Ruslar Osmanlı donanmasını imha etmişlerdi. Oysa Baltık denizinden çıkıp Cebelitarık'ı aşarak Çeşme'ye varmak mümkündü. Bu ağır yenilgi bu sebeple olmuştu. **Recep Peker'in İnkılap Dersleri**, s. 4

⁶⁶⁸ ASD III, s. 90-91.

Resim, müzik, opera, tiyatro, mimari, heykeltıraşlık gibi alanlarda⁶⁶⁹ iyi sanatçılar yetiştirmek ve bu konuda “ileri Batı uluslarıyla hemahenk yürümek” Cumhuriyet yönetimi açısından çok önemlidir. Modernleşmeci elitler bu sanat dallarına karşı dine dayalı olarak geliştirilmiş önyargıları eleştirerek ve sanatı, medenî gelişmenin açık işaretlerinden biri olarak yorumlayarak güzel sanatlar alanına yeni bir yönelim getirmişlerdir. Buna karşın, özellikle müzik ve mimari alanlarında nasıl bir politika izlenmesi gerektiği tartışmalara yol açmıştır.

Kendisi müzikoloji bilgisine sahip olmamasına karşın, Ziya Gökalp’in görüşleri Cumhuriyet’in müzik politikalarında çok etkili olmuştur.⁶⁷⁰ Gökalp’in amacı millî musikiyi belirlemek ve ona yönelmekti; ona göre ülkede üç müzik şekli mevcuttu: Farabi’nin Bizans’tan aldığı şark müziği, Garp müziği ve halk müziği. Şark müziği, yapay olan çeyrek seslere sahipti ve ayrıca gayrı-millîydi. Öyleyse millî musiki “halk müziğiyle Garp müziğinin birleşmesinden” doğacaktır. Halk müziğinin verdiği melodileri toplamak ve bunları Batı usulüne göre armonize etmek kaydıyla millî müziğe ulaşılabilecekti.⁶⁷¹ Gökalpçi düşünceye yakınlık duyan kişiler bile onun müzikoloji bilgisinden yoksun olması sebebiyle yaptığı hatalara dikkat çekmişlerdir.⁶⁷² Bu hatalara dikkat çekenlerden Mahmut Râgıp Gâzimihal, Gökalp’in klasik Türk müziğini Bizans kökenli, gayrı-millî bir müzik olarak değerlendirmesini tarihsel olarak yanlış bulmuş, çeyrek seslerin sunî olduğu iddiasını çürütmüş ve ortaya çıkacak yeni müziğin sadece halk ezgilerine dayanması gerektiği konusundaki orijinalliği ketleyecek katı görüşü eleştirmiştir.⁶⁷³ Behar’ın “müfrit Gökalpçi” olarak nitelediği⁶⁷⁴ bir diğer önemli müzikolog, Halil Bedî Yönetken ise Gökalp’in

⁶⁶⁹ Bu alanlardaki düşünceler ve politikalar için bkz. Murat Katoğlu, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 1908-1980**, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 445-479; Ayla Ödekan, “Mimarlık ve Sanat Tarihi (1908-1980)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi-1 1908-1980**, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 542-563.

⁶⁷⁰ Cem Behar, “Ziya Gökalp ve Türk Musikisinde Modernleşme/Sentez Arayışları”, **Musikiden Müziğe: Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 271.

⁶⁷¹ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken, İnkılap Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 2001, s. 126-128.

⁶⁷² Örneğin bkz. Mahmut Râgıp Gâzimihal, “İlimde Sathîliğin Mahzûrları”, **Mahmut Râgıp Gâzimihal’den Seçme Müzik Makaleleri-II (Türk Harf İnkılâbı Öncesi)**, Der. Bahattin Kahraman ve Cansevil Tebiş, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara, 2014, s. 27-38.

⁶⁷³ Gâzimihal’in ilgili makaleleri için bkz. **a.g.e.**

⁶⁷⁴ Behar, **a.g.e.**, s. 277.

görüşlerini, alanın bir entelektüeli olarak daha katı biçimde savunmuştu.⁶⁷⁵ Gâzimihal'in görüşleri, klasik Türk müziğini gayrı-millî ilan etmemesi ve müzikte orijinalite arayışında kaynakları halk ezgileriyle sınırlamaması bakımlarından oldukça dikkate değerdi; ancak Osmanlı ruhunu yansıttığı, melankolik bir havası olduğu düşüncesiyle klasik Türk müziği bir dışlamaya maruz kaldı. Halk müziği ve Batı müziği, yeni yönelime uygun müzikler olarak kabul ediliyordu. Eski monodik (tek sesli) müzik yerine polifonik (çok sesli) modern bir müziğe⁶⁷⁶ kavuşulmalıydı.⁶⁷⁷ Bu, modern Türk müziğinin Batı dünyasında da dinlenmesi, evrensel düzeyde itibar görmesi için gerekli görülüyordu. Atatürk'ün 1934'te yaptığı şu konuşma, radikal bir değişiklik için işaret fişeği vazifesi gördü:

“Bir ulusun yeni değişikliğine ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bugün dinletilmeye yeltenilen musiki, yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Uhusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu düzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir.”⁶⁷⁸

Nitekim 1934 yılı sonlarında alınan bir kararla Türk müziği radyolardan kaldırıldı.⁶⁷⁹ 1927-1936 yılları arasında radyo yayınlarında Türk müziği ile Batı müziğinin yer bulma oranları da müzik politikasındaki değişim rüzgârını

⁶⁷⁵ Bkz. Halil Bedî [Yönetken]'den Seçme Müzik Makaleleri: Türk Harf İnkılâbı Öncesi 1922-1928 Arası, Der. Cansevil Tebiş ve Bahattin Karaman, Müzik Eğitimi Yayınları, 2012.

⁶⁷⁶ Halk kültürünün işlenerek elit tabakanın da benimsediği yüksek kültür ürünleri haline getirilmesi, Avrupa'daki demokratikleşme süreciyle bağlantılı olarak ilerliyordu. Örneğin valsın kökeni olarak kabul edilen ve Avusturya'nın Landel bölgesinden ismini alan ländler denilen halk dansının geçirdiği evrim bu açıdan dikkate değerdir. Köylülere ait canlı ve hareketli bir dans olan ländler, daha sonra vals adını alacaktı. Mozart, Beethoven ve Schubert, Ländler başlığı altında topladıkları pek çok eser yazmışlardı. Bu dansın “demokratik bir dans” haline gelmesi ve üst sınıflar arasında kabul görmesi Fransız Devrimi'nden sonra gerçekleşti. Dans müziği bestecileri arasında öncü bir isim olan Ignaz Michael Pamer, halk müziğini salon müziğine dönüştürmekte oldukça başarılı oldu ve bunu yaparken bu müziğin şehirlilere kaba gelecek taraflarını yonttu ve tempoyu azalttı. Chopin'in valsleri ise piyano repertuarının önemli bir kısmını oluşturdu. Vals formundaki müzikler bale ve opera müziklerinde de yer buldu. Bkz. Ömer Eğecioğlu, **Müziyen Strausslar ve Osmanlı Hanedanı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9-15

⁶⁷⁷ Darül Elhan'ın adı 1926'da Konservatuvar olarak değiştirildi. Katoğlu'nun belirttiği üzere bu, sadece bir isim değişikliğini ifade etmiyordu. Öyle ki bu kurumda 1927'den itibaren Batı müziği eğitimi esas olmuştur. Bkz. Katoğlu, **a.g.m.**, s. 447.

⁶⁷⁸ Kocatürk, **a.g.e.**, s. 267.

⁶⁷⁹ Yasak 2 sene sonra kaldırılacaktır. Müzik devrimiyle ilgili olarak bkz. Özgür Balkılıç, **Cumhuriyet, Halk ve Müzik: Türkiye'de Müzik Reformu 1922-1952**, Tan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 78-91.

belgelemektedir. Ankara Radyosu'nda müzik yayınları arasında Türk müziğinin yer bulma oranı %38.70 ile %28.94 arasında değişmektedir. 1930-1936 yılları arasında ise aynı radyoda Türk müziği yayın oranı ortalaması %16.43 iken Batı müziği yayın oranı ortalaması %55.50'dir. Bu oranlar, İstanbul Radyosu'nda ise belirgin biçimde farklıdır.⁶⁸⁰ Türk müziği konusundaki yasak daha sonra kalkacaksa da, müzik devrimi konusundaki temel görüşler dönem sonuna değin korunacaktır.

Müzik Devrimi konusunda yapılanlar şunu göstermiştir: Modernist/Batıcı ve milliyetçi aydınlar tarafından formüle edilen çözüm, istenilen sonuçları hemen vermemiştir. Halk, Mısır radyosuna yöneldiği gibi, müzik ve opera alanlarında yapılan denemeler de başarısız bulunmuştur. Sonucun beklendiği ölçüde hızlı alınamayacağı, ortaya çıkmıştır.⁶⁸¹

Mimari alanında Cumhuriyet, Millî Mimari Rönesansı ya da Birinci Millî Üslup denilen, Osmanlı canlandırmacılığını benimseyen, modern ve milliyetçi bir yaklaşımı miras almıştır. I. Millî Üslup, Osmanlı mimarlığını tarih-dışı ilan eden şarkiyatçı yaklaşıma karşı bir tepkidir. Bu yaklaşım, Jön Türk döneminde "resmî üslup" olarak benimsenmişti. Söz konusu yaklaşım, vatansever, şarkiyatçılık karşıtı ve Osmanlı canlandırmacılığına dayalı olarak ortaya çıktıysa da, zaman içinde "Osmanlı formlarına simgesel olarak daha çok Türklük" atfedilmiştir. Millî Mimari Rönesansı'nın temsilcileri arasında Türk olmayan kişiler de vardır ve önde gelen isimler olarak Vedat ve Kemalettin Beylerle Guilio Mongeri sayılabilir. Bozdoğan'a göre Osmanlı formlarının Türkleştirilmesi, iktidarını yeni tesis etmekte olan Cumhuriyet yönetiminin, onu, kendini meşrulaştırıcı bir enstrüman olarak benimsemesini kolaylaştırmıştır.⁶⁸²

Buna karşın, 1927 tarihi, burada da kritik bir dönemeç olmuştur. 1927, Kemalist yönetimin muhalefeti mağlup edip kendini güvende hissetmeye başladığı yıl olduğu için, devrimci atılımlara ağırlık verilmesinin ve süper-Batılılaşmacı bir programın uygulamaya konulmasının bu yıldan sonraya rast gelmesi şaşırtıcı değildir. Atatürk, Osmanlı canlandırmacılığına dayalı, Osmanlı geçmişini çağrıştıran

⁶⁸⁰ Uygur Kocabaşoğlu, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna: TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 116-119.

⁶⁸¹ Bkz. Balkılıç, **a.g.e.**, s. 87-91.

⁶⁸² Sibel Bozdoğan, **Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s. 31-60.

yapılar değil; modernist mimari anlayışına dayalı yapılar inşa edilmesini istiyor ve mevcut mimari eserleri bu gözle değerlendiriyordu. Modernist mimarın -Yeni Mimari- kabul görmesiyle yeni bir döneme girildi. Bu projede öncü rolü Alman mimarlar oynayacaktı.⁶⁸³ O dönemde Türkiye'ye gelen ve pek çok eser veren modernist mimar Ernst Egli, Mimar Kemalettin Bey'in planlarına göre inşa edilmekte olan Gazi Eğitim Enstitüsü hakkında Mustafa Kemal'in fikrini soruşunu anılarında şöyle aktarır:

“Profesör, size inşaatına yeni başlanmış olan öğretmen okulunu ve okulun planlarını gösterdiler. Gördükleriniz, modern bir öğretmen okulunu ifade edebiliyor mu? Kısa bir duraklamadan sonra cevap verdim: ‘Ekselans, Kemalettin’le beraber çalışırsak, bina modern bir okul olur.’ Bunun üzerine Kemal Paşa, ‘Size bunu sormadım,’ dedi. ‘Size şunu sordum: Şu anda gördüğünüz modern bir öğretmen okulu mu? Bu durumda fikrimi açıkça söylemem gerekiyordu. Projenin modern bir okul olarak görülemeyeceğine hak verdim. Kemal Paşa, bakana, Necati’ye dönerek, ‘Planları bir kenara bırakın. Okulu, Prof. Egli’nin inşa etmesini istiyorum,’ dedi.”⁶⁸⁴

Bozdoğan'ın belirttiği gibi, Cumhuriyet yönetiminin ülkenin dışarıdaki imajına yönelik bir takıntısı mevcuttu⁶⁸⁵ ve söz konusu dönemde Batı'da da güçlü olan modernist mimari anlayışını benimseyerek “uygar uluslarla ahenk içinde

⁶⁸³ A.g.e., s. 60-61.

⁶⁸⁴ Ernst A. Egli, **Genç Türkiye İnşa Edilirken: Atatürk'ün Mimarının Anıları**, Çev. Güven Göktan Uçer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 4-5.

⁶⁸⁵ Bozdoğan, a.g.e., s. 72. Bozdoğan, Kemalettin Bey'in ömrünün son döneminde Evkaf Nezareti için tasarladığı ve onun ölümünden sonra tamamlanan Vakıf Apartmanları projesinin devrimci değil ama evrimci bir yaklaşımın alternatif olarak ortaya çıkabileceğine dair bir kanıt olduğu kanısındadır. Bu projede, en yeni teknolojik imkânlar ile donatılmış ama tarih ve kültürden bütünüyle kopuk olmayan modern bir kentsel bina tipi öngörülmüştü. Bozdoğan, Kemalettin Bey'in “hiç Osmanlı motifi kullanmaksızın Osmanlı hissi uyandırabilen” apartmanlarıyla, erken modern mimarının ünlü bir ikonu olan Adler ve Sullivan'ın Chicago'daki Oditoryum Binası (1887-1889) arasındaki benzerliğe dikkat çeker ve bunun Adler ve Sullivan'ın modern bir binada Romanesk izlenimi uyandırmasıyla karşılaştırılabileceğini savlar. Bkz. a.g.e., s. 69-70. Ancak öyle görünmektedir ki modernist mimariye yönelişte Osmanlı motiflerinden daha önemli olan tam da yapının “Osmanlı hissi” vermesidir ve ileri ülkelerin gözünde olumsuz bir imaja sahip olan Osmanlı'ya yönelik göndermelerin tamamen ortadan kaldırılması, Türkiye'nin yeni ve Osmanlı'ya dair olumsuzluklardan arınmış bir ülke olduğunun gösterilmesi açısından gerekli görülmüş olmalıdır. Kanımızca Osmanlı'nın son dönemine dair sahip olunan kötü hatıranın Mustafa Kemal ve onunla hemfikir olan elit üzerindeki etkisi, ülkenin yurtdışındaki imajı hususundaki kaygılar kadar etkilidir. Osmanlı (ve Şarklılık), kendisinden adeta kaçılarak uzaklaşılan kötü bir hatıra gibidir.

yürüme”yi oldukça önemsiyorlardı. Osmanlı formlarının reddi, tamamen farklı bir imaja sahip yeni ve Batılı⁶⁸⁶ bir ülke inşa etme projesiyle paralellik gösteriyordu.⁶⁸⁷

Bozdoğan, Millî Mimari Rönesansı yaklaşımının çöküşünün 1927-1931 yılları arasında tamamlandığını belirtir. Nitekim Kemalettin Bey 1927’de hayatını kaybetmişti; 1928’de Mongeri ve 1930’da da Vedat Bey, Güzel Sanatlar Akademisi’nden ayrılmışlardı. Akademi’nin mimarlık kısmının müdürlüğüyse Egli’ye verilmişti.⁶⁸⁸

Modernist mimari yaklaşımı, ayrıca, sadeliği öne çıkarmasıyla aristokratik süslemeleri kullanan eski yaklaşımlardan farklı ve demokrasinin felsefesiyle daha uyumluydu. Bu nötr yapısı, Osmanlı dönemine gönderme yapmama konusunda da onu avantajlı kılıyordu.⁶⁸⁹ Buna karşın, söz konusu “nötr”lük ve tarihe gönderme yapmama, milliyetçiliğin özgünlük arayışı bakımından bir sıkıntı kaynağıydı ve Türk mimarisinin ayırıcı/özgün bir üsluba sahip olması yönündeki milliyetçi arzuya gerilim halindeydi.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶Batı mimarisinin Osmanlı’ya etkisi 18. yüzyıla değin uzanır. Bu etkinin yayılmasında Osmanlı elçisi olarak Fransa’ya gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Paris’teki gözlemleri etkili olmuştur. Barok ve Rokoko üslupları eş zamanlı olarak imparatorluğa etki etmiş ve çok çabuk kabul görmüştür. Bu da, Kuban’a göre, Osmanlı son döneminde, yeni mimari anlayışın gereklerine daha yatkın olan gayri-Müslim sanatkarların sultasını beraberinde getirmiştir. Bkz. Doğan Kuban, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, s. 235-236.

⁶⁸⁷“(…) Türkiye’nin reformcularının gözünde mimari, Türkiye’nin modernleşmesinin son derece gözle görülür, ancak yeni bir alfabenin yaratılması gibi önemli bir reformun arkasında kalabilecek bir simgesini oluşturacaktı.(…) İletilmek istenen mesaj için modern ve Batı’ya özgü tasarımlara ihtiyaç duyulduğundan, Osmanlı-Türk mimarları bu işe uygun görülüyordu.” Arnold Reisman, **Nazım’dan Kaçanlar ve Atatürk’ün Vizyonu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51.

⁶⁸⁸Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 60, 66.Mimari eğitimi konusundaki müfredat da, müzik alanındaki benzer şekilde, modern mimari eğitime dayandırıldı. Ancak, uluslararası bir mimari anlayıştan bölgesel özellikleri daha çok dikkate alan bir mimari anlayışa geçiş, C. Holzmeister, E. Egli ve öğrencisi Sedat Hakkı Eldem’in çabalarıyla gerçekleşti. Modernist mimariyle özdeşleşen kübik yapılar da zamanla eleştiri konusu oldu ve modernist olmakla birlikte bu yapıları Taut’un gelişimiyle bu konuda değişikliğe gidilmeye çalışıldı. Zeki Sayar, H. Kemali Söylemezoğlu, Behçet Ünsal ile Cumhuriyet mimarlığının 50. Yılında, ülke mimarisinin gelişimi ve durumu hakkında yapılan söyleşiler için bkz. **Mimarlık(Mimarlığımız 1923-1950)**, Yıl: 10, S: 112, 1973, s. 20-42.

⁶⁸⁹Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 78.

⁶⁹⁰Alıntı yaptığımız **Mimarlık** dergisine röportaj veren mimarların Cumhuriyet döneminde ülkenin mimari alanındaki gidişini genelde olumlu bulduklarını belirttikleri halde çoğunluk itibariyle millî-özgün bir mimari geliştirme konusunda istenilen noktaya gelineemediği görüş belirttikleri dikkate değerdir. Bkz. **Mimarlık (Mimarlığımız 1923-1950)**, s. 21, 29, 41-42, 60. Bir hümanist olan Auerbach da İstanbul’da mimari alanındaki gelişmeleri oldukça sert biçimde eleştirmişti. Kayda değer bir mimari kültürün yozlaşmakta olduğunu düşünüyordu. Bkz. Auerbach, **a.g.e.**, s. 40. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde geliştirilen mimari üslupların topyekün reddedişi, halen devam etmekte olan bir tartışmadır. Bir ülkedeki sanat akımlarıyla siyaset, dünya görüşü ve değer sistemleri arasında belli

Ölçü birimleri ve takvimde uluslararası dolayısıyla küresel/evrensel geçerliliği olan birimler olarak Batı'da kullanılan birimler ve Jülyen takvimi/Miladi Takvim kabul edildi. Ölçü birimlerinin standartlaştırılması, Osmanlı döneminde var olan kargaşaya bir son verilmesi açısından Cumhuriyet öncesinde de gündeme gelmişti.⁶⁹¹ Yapılan birçok düzenleme, modernizme içkin olan standartlaştırma ile ilgilidir; bu standardizasyon ileri Batı ülkelerinde daha önce başlamıştı ve onların iktisadi, siyasi ve askeri güçleri, kapitalistleşen dünyanın aynı zamanda Batılılaşması sonucunu da doğurdu. Batı'nın ideolojik iktidarı, diğer üç iktidar kaynağı tarafından desteklenmekteydi ve dünya, Batılı değerlerin belirleyici etkisi altında küreselleşmekteydi. Belli bir zaman diliminde, bu standardizasyondan tamamen kaçabilmeyi başaran bir ülke olmadığı için, söz konusu dönemde böyle bir şeyin gerçekleşme olasılığının sıfıra yaklaştığını kabul etmek gerekir. Bu bağlamda Avrupalı/Batılı kimliklerle aradaki farkı korurken bu farkın bir hiyerarşiyi ifade etmemesi, nötr olması⁶⁹² konusundaki şarkiyatçılık karşıtı çabanın, Avrupa'nın "tanım erki" karşısındaki etkisi tartışılmaya değerdir. Ancak Kemalistlerin arzusu ve tercihi, farklılığı değil, ortaklığı vurgulamaktı ve dahası, Avrupa'nın hiyerarşi kurucu önyargılarının farklılık sembollerinin benimsenerek nötrleştirilmesiyle sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Kısacası, Batılı değerleri, Batı ülkelerinin "edinilmiş mal-mülkü" olmaktan çıkararak anti-şarkiyatçı bir mücadele yapmayı benimsiyorlardı. Batı paradigmasının içinden bir çıkış yolu yakalanmaya çalışılıyordu. Dolayısıyla paradigma içi, kısmî bir ideolojik çatışma tercih edilmişti.

Giyim-kuşamdaki değişiklikler ve bilhassa "Şapka İnkılâbı", bu çabayı açıklıkla gösterir. Modernist ve eğitimli Türk seçkinleri, Batılı muhataplarından aslında bir eksikleri olduğunu düşünmüyorlardı; ancak onlara göre giyim-kuşama dair Batı'da sahip olunan imajlar, kişinin sahip olduğu değeri gölgeliyordu. Dahası, takılan başlık, kişinin ait olduğu kültür/uygarlık dünyasına dair bir simgeydi ve aslında bir önemi olmamasına karşın siyasi sembolizmde önem kazanmıştı. Atatürk,

bir bağ bulunmakla birlikte, Cumhuriyet sonrasında benimsenen sanat görüşünde Batılılaşmanın aşırı belirleyici bir etkide bulunduğu görülmektedir.

⁶⁹¹ Örneğin Osmanlı döneminde para birimlerine ilişkin dahi bir standart yoktu. Bu konudaki standardizasyon çalışmaları için bkz. Toprak, **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, s. 6-26. Standardizasyon-modernleşme ilişkisi için bkz. Scott, **a.g.e.**

⁶⁹² Bozdoğan'a göre Osman Hamdi Bey resimleriyle bunu yapmayı denemiştir. Bkz Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 40.

Avrupa’da dalga konusu yapılan fese karşı olduğu gibi, kalpak önerilerine de sıcak bakmamıştı: Bu, Türkçü bir canlandırmacılık girişimi olarak görülüyor ve benimsenmiyordu.⁶⁹³ İnönü’nün bu konudaki bir anısı da, Türkçü canlandırmacılığın farklılık vurgusuna önem vermesine karşın Kemalizm’de ortaklığı vurgulamanın esas olduğunu gözler önüne sermektedir:

*“Şapka İnkılâbı’ndan sonra, diğer bir arkadaşımızın, Ankara Valisi Yahya Galip Bey’in bir ziyaretini hatırlarım. Aynı zamanda mebus olarak bulunan Yahya Galip Bey de çok yakınımızdı. Bir teklifi vardı. ‘Nedir’ dedim. ‘Şapkanın orta yerine bir ayyıldız koyalım. Diğer milletlerden farkımız belli olur’ dedi. Teklifi bu. Yahya Galip Bey’e; ‘Canım, biz bunları farkımız olmasın diye yapıyoruz. Sen ne teklif ediyorsun’ tarzında çıktım.”*⁶⁹⁴

Osmanlı’dan kopuş ve Batı uyarlığına yöneliş, en radikal ifadesiniyse 1928’deki Harf Devrimi’nde bulmuştu. Toplumun oldukça büyük bir çoğunluğunun okur-yazar olmaması, devrimin radikalizmine imkân tanımıştı. Aydınlar ve devrimin önde gelen şahsiyetleri arasında muhalifler ve müteredditler olsa da -ki İsmet İnönü de bu mütereddit kişilerden biriydi- Atatürk’ün radikal hamlesiyle Latin harflerine dayalı yeni Türk alfabesi kabul edildi. Bu hamlenin Arap alfabesinin Türkçe’ye uygun olmayışıyla ilgisi bulunmaktaydı; ancak Osmanlı geçmişinden kopuşu⁶⁹⁵ sağlamaya yönelik bir düşünceye yaslandığı da açıktır.⁶⁹⁶ Türkçe’nin Arapça ve Farsça kelimelerden mümkün olduğunca arındırılması, milliyetçi amaçlarla da uyuyordu. Ancak uygarlık değişimi, dillere yönelik bakışta da kendini göstermekteydi. Arapça ve Farsça, bu bakımdan artık pek gözde olmayan dillerdi;

⁶⁹³ Atatürk’ün giyim ve şapka konusundaki görüşleri için bkz. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 225-226 ve **ASD II**, s. 216, 220-221, 224, 226-227, 229.

⁶⁹⁴ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, Ankara, 2009, s. 471.

⁶⁹⁵ Örneğin 26 Eylül 1934 tarihli **Cumhuriyet** gazetesinde, o günün Dil Bayramı olması nedeniyle gazete sayfasının alt kısmında yer verilen şu cümle dikkate değerdir: “Osmanlıca saltanatın diliydi, öz-Türkçe Cumhuriyetin dilidir, Türk müsün? Dilini Türkleştir.”

⁶⁹⁶ Dönemin Milli Eğitim Bakanı Cemal Hüsnü [Taray], **Matin** gazetesi muhabiri M. Henri de Kayol’a Mustafa Kemal’in bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamıştı: “Mustafa Kemal bir gün meclisin bazı tarihi içtimalarında olduğu gibi bir peygamber kehanetiyle Türkiye ile Avrupa arasında ve millet ile medeniyet arasındaki mevaniin bizim Arap harfleri olduğunu söyledi.” “Haber için bkz. “Biz Asyai Bir Hükümet Değiliz”, **Cumhuriyet (18 Ağustos 1929)**. İnönü de şöyle demektedir: “Harf inkılabı bir okuma yazma kolaylığına bağlanamaz. Okuma yazma kolaylığı Enver Paşa’yı tahrik eden sebeptir. Ama, harf inkılabının bizde tesiri ve büyük faydası, kültür değişmesini kolaylaştırmasıdır. İster istemez Arap kültüründen koptuk. (...) Bizim devrimizde Latin harflerine geçmek Türk dilini ve milli kültürü kurtarmak için esaslı bir etken olmuştur.” Bkz. İnönü, **a.g.e.**, s. 485.

oysa Batı dilleri için “yabancı değil medeniyet akrabası diller”⁶⁹⁷ ifadesi kullanılabilmekteydi. Bilim/teknoloji, edebiyat gibi alanlarda artık Farsça ve Arapça’nın devirlerini kapadıkları ve bunun yerine Batı dillerinin öğrenilmesi gerektiği düşüncesi egemen olmuştu.

Baticıların düşüncelerini değerlendirirken, onların Batı medeniyetinin ileriliğini kabul ettiklerini ve bu medeniyeti benimsediklerini akılda tutmakla birlikte Abdullah Cevdet’in şu sözlerini de hatırlamakta yarar vardır: “Şark kafasının söylediği yanlış değildir. Fakat bize doğru olan değil, müfid olan lazımdır.”⁶⁹⁸ Bu görüş, örneğin klasik Türk müziğinin, Osmanlı mimarisinin ya da Mimar Kemalettin Bey’in eserlerinin ille de çirkin ya da Batı müziği ve modernist mimari karşısında “yanlış” olduklarının düşünülmediğine işaret etmektedir. Kalpağın şapkaya göre “yanlış”ı veya “çirkin”i temsil ettiğini söylemek, pek mantıklı görünmüyordu. Dolayısıyla yapılan tercihlerde “siyaseten doğruluk” ve işlevsellik fikirleri de egemendi. Siyaseten doğru olanınsa asrî yani Batılı olanı benimsemek olduğu düşünülüyordu. İslamcıların ve bazı konularda Türkçülerin hemfikir olmadıkları bir kanaatti bu. Geçmişteki güzel eserler tarihî kıymete sahip görülüyor; ancak artık bir canlandırıcılık üzerinden yürünemeyeceği savunuluyordu. Dolayısıyla uygarlık değiştirmeye ilgili tartışmalı konulardaki Kemalist kodlama, sadece yanlış-doğru, güzel-çirkin kavramları üzerinden değil; ileri-geri kavramları üzerinden de yapıldı. Geçmişte kalanı canlandırmaya çalışmak “gericilik” olarak kabul edildi ki, bu kodlama, ideolojik mücadelenin söylem düzeyinde önemli bir bileşenini oluşturuyordu.

Baticılık ve modernizm’in etkileri “kadın sorunu”nda da açık biçimde görüldü. Osmanlı döneminde, ilgili kısımda görüldüğü üzere dikkate değer bir suffrage hareketi mevcut değildi. Buna karşın kadınlığın durumu, modern ve medenî bir millet olma özlemi duyan Türk aydınları için yakıcı bir sorun alanıydı. Mesele temelde bu açıdan ele alındı ve kadınlarla erkeklerin hayata birlikte katılımı, kadınların çeşitli mesleklerde çalışarak toplumsal üretime katkıda bulunmaları desteklendi. Sanat alanında da kadınların varlığı teşvik edildi. Buna karşın, kadınların anne rolü üzerinde dikkatle duruluyor ve aldıkları eğitimin iyi çocuklar

⁶⁹⁷Halkevleri 1932-1935: 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, y.y., Ankara, 1935, s. 96.

⁶⁹⁸Akt. M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 359.

yetiştirmelerine yapacağı katkı onlara yüklenen ödevlerde baş sırayı işgal ediyordu. Savaş sonrasında aile kurumuna verilen önemdeki dünya çapındaki artışla da paralel bir durumdu bu.⁶⁹⁹

Kadınların siyasî haklarının gelişimi ise hızlı denebilecek bir seyir izledi. Her ne kadar 1924 Anayasası'nın görüşmeleri sırasında kadınlara seçme ya da seçilme hakkı tanınması fikri kabul görmese de, 1930 (Belediye) ve 1933 (Köy Muhtarlığı ve İhtiyar Heyeti) yıllarında yerel düzeyde tanınan seçme ve seçilme hakkı, 1934'te genel seçimler için de kabul edildi ve kadınlara milletvekili seçilme yolu da açılmış oldu.⁷⁰⁰

1924'te Kadınlar Halk Fırkası adıyla bir parti kurma girişimi olmuş; ancak söz konusu girişim kabul görmeyince yerine Türk Kadınlar Birliği kurulmuştu. Nezihe Muhittin, bu oluşumlarda önderlik rolünü üstlenmişti. Birlik, dikkate değer faaliyetler göstermiş, destek de görmüştü. Cumhuriyet öncesinin aşırı muhafazakâr tartışma ortamı yerini başka bir iklime bırakmıştı. Nitekim Türkiye'de kadın haklarındaki gelişmelerden ötürü, Uluslararası Kadınlar Birliği, on ikinci kongresi için İstanbul'da toplanmaya karar vermişti. Kongre'nin ev sahibeliğini Türk Kadınlar Birliği yapacaktı. Ancak Kongre'nin gündeminde kadın sorununun yanı sıra, dünyada yükselen otoriter ve totaliter hareketlerin feminizm karşıtı tutumu ve silahlanmanın artması gibi uluslararası siyaseti ilgilendiren konular da bulunuyordu. Toprak'a göre bu konu başlıkları Türk Kadınlar Birliği tarafından beklenmiyordu ve uluslararası ilişkilerin nazik olduğu bir dönemde Ankara'nın onayı olmadan böyle bir konunun tartışılması, ülke yönetiminde rahatsızlık uyandırmıştı. Ankara'nın savunma konumunu benimsediği bir dönem için uluslararası ilişkileri ilgilendiren bir alanda Türkiye topraklarında Almanya ve İtalya gibi devletlere karşı propaganda yapma imkânı doğması çizilen sınırları ihlal ediyordu. Nitekim Kongre'de Türk Kadınlar Birliği (TKB) Başkanı Lâife Bekir [Işık], Türkiye'de bir kadın sorunu olmadığına dair temkinli bir konuşma yapıyor ve erkek-kadın herkesin tek şefin idaresi altında

⁶⁹⁹ Mazower, **a.g.e.**, s. 90-100.

⁷⁰⁰ Günver Güneş, "Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin", http://web.deu.edu.tr/aturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/dergi%2020-21/9.pdf Erişim tarihi: 10 Mart 2016 ve Turgut Özakman, **1881-1938 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi: Açıklamalar, Kaynaklar, Temel Belgeler ve Devrim Yasaları**, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 2008, s. 190, 202, 206.

ülkenin iyiliği için çalıştığını söylüyordu. TKB'den o sırada ayrılmış bulunan Nezihe Muhiddin de İngiltere, ABD ve Fransa'nın pasifizm yönünde ağırlık koydukları kongrede "müttefiklerin" tutumunu ulusal çıkarlar bakımından uygun görmemiş ve barışın sadece kuvvetle temin olunacağını söylemişti.

Bu kongreden kısa bir süre sonra bu kez TKB olağanüstü kongreye çağrılıyordu. CHP, TKB'nin kendisini feshetmesini istemişti. Kongre'de kadınlar tüm haklarına kavuştuğu için ayrı bir teşekkürle gerek kalmadığı Latife Bekir [Işık] tarafından belirtiliyor ve birliğin feshi teklif ediliyordu. 500 üyeden sadece 17'sinin katıldığı kongrede, fesih kararı bu üyelerce onaylanmış ve birliğin eşyalarının CHP'ye devri kararlaştırılmıştı.⁷⁰¹ Bu karar, 1930'lar için tipik bir gelişmeydi. Aynı amacı güden güçlerin CHP çatısı altında toplanmasına yönelik kontrolcü ve otoriter yaklaşımı yansıtıyordu. Hareketin özerk gelişimi engellenmişti; ancak ülkenin kadınların durumuyla ilgili iklim ve kadınlarla ilgili hukuksal durum da bir hayli değişmişti.

Bu başlık altında değineceğimiz son husus 1933 Üniversite Reformu'dur. Modernleşmeyle ilgili oldukça kapsamlı ve tartışmalı bir gelişme de yüksek eğitim alanında gerçekleşmişti. O sırada ülkedeki tek üniversite konumundaki Darülfünun, bir süredir bilimsel alandaki yetersizliği ve devrime yeterince destek olmama, ona kayıtsız kalma gibi nedenlerle suçlanıyordu. Islah taraftarı olanlar da vardı; ancak sonuçta Darülfünun'un yerine tamamen yeni anlayışta modern bir üniversite kurulması fikri, Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in öncülüğünde uygulamaya konuldu. Yapılacak değişikliklerle ilgili İsviçreli Pedagog Prof. Dr. Albert Malche'in görüşleri alınmıştı. Malche, Darülfünun'un yetersiz⁷⁰² olduğu kanaatindeydi.⁷⁰³ Aynı

⁷⁰¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm**, s. 470-496.

⁷⁰² Malche Darülfünun'u yetersiz bulurken, 1933 Tasfiyesi sonrasında İstanbul Üniversitesi'nde kendisine yer bulmayan isimlerden olan Baltacıoğlu da Malche'yi böyle bir iş için yetersiz buluyordu. Baltacıoğlu, Malche'den "Darülfünun Uzmanı" olarak bahsedilmesi karşısında "(d)emek uzmanlıklar arasında böylesi de varmış!" demektedir. Bkz. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, **Hayatım**, Yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul, 1998, s. 315.

⁷⁰³ Malche, kendisinden İstanbul Darülfünunu'na dair istenen raporda pek çok konuya temas etmiştir. Bunlar içerisinde Ortaçağ'daki anlayışı andırır şekilde ansiklopedik malumat aktarmaktan ileri gidemeyen, ezberci, öğrenciyi bilimsel bilgi üretime katmayan eğitim yöntemine, kütüphanelerin yetersizliğine, öğrencilerin yabancı dil bilmeyişlerine, üniversitenin rasyonel örgütlenmeyişine, üniversite muhitinin yetersizliğine yönelik eleştirilerin başı çektiği söylenebilir. Üniversite özerkliği de Malche'nin raporunda en öncelikli mesele olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Albert Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939. Atatürk, Malche'nin raporunda bir

dönemde Hitler rejiminin baskılarıyla Yahudi olmaları ya da Nasyonal Sosyalizme aykırı görüşler taşımaları sebebiyle ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan Alman bilim insanları çalışacakları yeni ülkeler konusunda arayış içindeydiler. Bu alanda bir yardımlaşma derneği de kurmuşlardı. Türk hükümeti bu hareketin öncüsü konumunda Philipp Schwartz ile temasa geçti ve ondan çeşitli dallarda üst düzey hocalar önermesini istedi. Sonuçta pek çok alanda yabancı profesörler ülkeye gelirken, birçok Türk bilim insanı da 1933 Üniversite Reformu ile tasfiye edilmişti. Tasfiye edilen kişilere bakıldığında, kriterlerde bir sübjektiflik olduğu görülmektedir. Babanzade Ahmet Naim ya da Fatin Gökmen gibi isimlerin tasfiyesi muhafazakârlıkla ilişkilendirilecek olsa bile sebep tamamen ideolojik değildi. Zira ideolojisi Kemalizm’le uyuşmayan kimi öğretim üyeleri kalırken kimileri tasfiye edilmişti ve aralarında alanında oldukça başarılı kişiler de vardı. Bunlardan bir kısmı için Atatürk yanlış fark edip harekete geçmişti. Söz konusu isimlerin başında Hamdi Suat Aknar geliyordu; ancak Aknar, geri dönmeyi reddetti. Bu arada Reşit Galip’in reform sırasındaki aşırı hırslı ve tahakkümcü tutumu ona karşı bir reaksiyon oluşturmuş ve Galip görevinden alınmıştı; ancak üniversite yabancı bilim insanlarının öncülüğünde yeni bir rotaya girmişti.⁷⁰⁴ Konuk’un da belirttiği gibi yabancı hocalarla ilgili tercihlerde “Türkiye’yi Avrupa suretinde yeniden yaratmak” düşüncesi belirleyici olmuştu.⁷⁰⁵ Yeni öğretim üyelerinden beklenti çok büyüktü; Yahya Kemal’in İstanbul’un Fethi sonrası Bizans’taki bilim insanlarının Avrupa’ya

inkılapçı için çok dikkate değer kısımlar bulunduğu, ancak Türk üniversitelerinin hedeflerinin ve yönetiminin Türklerce kontrol edilmesi gerektiği, öncelikli olanınsa Darülfünun reformu değil; genel bir kültür politikasının tayin edilmesi olduğu kanaatindeydi. Bkz. **Atatürk Özel Arşivinden...**, s. 215-218.

⁷⁰⁴ Türkiye’ye gelen yabancı bilim insanlarından Schwartz, Galip’e karşı oluşan tepkinin çok fazla yabancı bilim insanı almasıyla ilgili olduğunu söylendiğini kaydediyor. Bkz. Philipp Schwartz, **Kader Birliği: 1933 Sonrası Türkiye’ye Göç Eden Alman Bilim Adamları**, Çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 57. Ağaoğlu ise Reşit Galip’in yeni üniversitede inkılap tarihi profesörlüğünü üzerine almak gibi bir “gaflet”te bulunduğunu yazıyor. Oysa bunu dönemin daha önde gelen isimlerinden biri verebilirdi. Galip’in tavırları üniversitedeki profesörleri de rahatsız etmişti. Sonuçta Galip, yerini başka birine bırakmak durumunda kalmıştı. Bkz. Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 176.

⁷⁰⁵ Konuk, **a.g.e.**, s. 86 ve 106. Bununla birlikte şunu belirtmek gerekiyor, Türk yöneticiler Almanya’dan gelen uzmanların Türkiye gerçeklerini tanıyıp ona göre davranmalarını göz önünde tutuyorlardı. Örneğin çocuk hastalıkları konusunda büyük bir uzman ve Türkiye’ye önemli hizmetler vermiş olan Ord. Prof. Dr. Albert Eckstein göreve başlarken, dönemin Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, ona şu uyarıda bulunmuştu: “Sizden, Türkiye’de çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda bir rapor hazırlamanızı istiyorum. (...) Ancak üzerinde önemle durduğum nokta, bu raporu hazırlarken bana Alman düşünceleri ile gelmeyin. Alman düşüncesi ülkemiz için uygun olmayabilir. O nedenle tüm Anadolu’yu gezin, inceleyin ve ondan sonra bize öneride bulunun.” Bkz. Nejat Akar, **Bozkır Çocuklarına Bir Umud: Dr. Albert Eckstein**, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008, s. 39-40.

kaçmayıp Türkiye’de kalması sonucu Batı ile Türkiye’nin o günkü durumlarının tamamen tersine dönmesi yönündeki ütopyası⁷⁰⁶, adeta gerçek oluyordu. Yabancı öğretim elemanlarına büyük bir hayranlık vardı ve onlara verilen orantısız derecede yüksek maaşlar, Türk bilim çevrelerinde rahatsızlık yaratacaktı. Yabancı öğretim üyelerinden beklenen, Türk eğitime modern esaslara göre büyük bir sıçrama yapturmaları ve genç Türk bilim insanlarını yetiştirmeleriydi. Bu beklentilerin ne ölçüde karşılandığı ise daha sonra tartışma konusu olacaktı.⁷⁰⁷ Bir başka önemli hususa, getirilen öğretim üyelerinin 1930’ların sonunda Türkiye’de oldukça güç kazanacak ve resmî politikaya dönüşecek hümanizm hareketinin gelişimine olan katkılarıydı. İleride sol ve hümanizmle ilgili tartışmalar, yabancı öğretim üyeleri konusunun bir kez daha gündeme taşınmasında etkili olacaktı.

3.9. Devrimcilik

Devrim düşüncesi, modern siyasî repertuarın bir parçasıdır. Nitekim devrimci siyaset bu repertuarın bir parçası haline geldikten sonra, “insanlık durumu”nu iyileştirmek ve modernliğin ortaya koyduğu yeni sorunlarla baş etmek isteyen gruplar, artan sıklıkla ona başvurmaya başlamışlardır. Bu konuda temel örneği Fransız Devrimi oluşturmuyordu. Devrimden beklentiler de zaman içerisinde ilerlemiş ve siyaseti aşan, toplumsal ve ekonomik bir içerik kazanmıştı.⁷⁰⁸ Kemalizm de Fransız Devrimi’nden esinlenen devrimci bir siyaset biçimidir.

Devrime ilişkin bugüne değin birçok tanım yapılmıştır. Burada benimsenen tanım ise şu hususları içermektedir. Devrim, siyasal, toplumsal ya da ekonomik sorunların bir ya da birkaçı için daha iyi çözümler geliştirdiğini düşünen bir grubun, bu çözümü uygulamasını engelleyen siyasal eliti mağlup edip geri kaldığı düşünülen

⁷⁰⁶ Yahya Kemal [Beyatlı], “Çamlar Altında Musahabe”, **Aziz İstanbul**, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1964, s. 89-102.

⁷⁰⁷ Üniversite Reformu ile ilgili olarak Dölen’in eserini temel aldık. Bkz. Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi 3: Darülfünun’dan Üniversiteye Geçiş-Tasfiye ve Yeni Kadrolar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010. Ayrıca bkz. İlhan Tekeli, **Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye’de Yükseköğretimin ve YÖK’ün Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 127-162. Mete Tunçay ve Haldun Özen, “1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek Parti Politikacısının Önlenemez Yükleşisi ve Düşüşü”, **Tarih ve Toplum**, S: 10, 1984, s. 6-20; Mete Tunçay ve Haldun Özen, “1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun”, **Yapıt**, S: 7, 1984, s. 5-28.

⁷⁰⁸ Michael D. Richards, **Dünya Tarihinde Devrimler**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 7.

kurumların ve ilişkilerin yıkılarak yerlerine, geliştirilen yeni çözüme göre örgütlenmiş kurumlar, yeni ilişki biçimleri ve bu kurumların ve ilişkilerin mantığını belirleyen yeni bir siyasal/toplumsal/ekonomik örgütlenme ilkesi getirmesidir. Bu, toplumsal gelişimin yeni biçimine uymayan kurumların ve ilişkilerin ortadan kaldırılması şeklinde olabileceği gibi, geç modernleşen toplumlarda yakalanmak istenen toplumsal gelişim düzeyine uygun olmayan kurum ve ilişkilerin ortadan kaldırılması şeklinde de gerçekleşebilir.

Özellikle geç modernleşen toplumlarda devrim, toplumsal zamanla arzunun zamanı arasındaki gerilimden kaynaklanır. Arzunun zamanı, daha gelişmiş, ileri olduğu düşünülen toplumsal düzene göre işlerken toplumsal zaman kendine göre bir seyir izlemektedir. Devrimcilerin niyeti, arzunun zamanına toplumsal zamanı yaklaştırmak için zamanı hızlandırıcı girişimlerde bulunmaktır. Bu bakımdan devrimlerde ütopyacı ve aynı zamanda iradeci bir boyut vardır. Devrimler, ilerleme düşüncesiyle de doğrudan bağlantılıdır.

Devrimci siyasetin 19. ve 20. yüzyıllarda bu denli güç kazanmasında, Sanayi Devrimi'nin önemi göz ardı edilemez. Örneğin, verili zamanda iki tarım toplumu arasında oluşabilecek gelişme farkından çok daha fazlası bir sanayi toplumu ile bir tarım toplumu arasında oluşabilir.⁷⁰⁹ Dolayısıyla Batı'daki göz kamaştırıcı gelişmelerin temelleri olarak görülen Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi, kendi ülkelerinin geri kaldığını düşünen modernleşmeci elitler için ulaşılması arzulanan zamanın (çağdaşlık) siyasal, sosyal ve ekonomik formlarını verirler ve böylece söz konusu elitin kendi toplumlarının durumuna dair yargıları "ileri toplumların" zamanına göre koşullanır. Bu, tarihte yepyeni bir gelişmedir. Teknolojideki muazzam ilerlemenin, buna bağlı olarak iletişim ve ulaşımındaki gelişmelerin ve kapitalist ekonominin dünyayı küreselleştirmesinin bu yeni gelişmeyi mümkün kıldığını da eklemek gerekir.

Türk Devrimi, Tanzimat ve özellikle II. Meşrutiyet dönemlerinde modernleşme ile ilgili tartışmalarda modernistlerce geliştirilen çözüm önerilerinin tutarlı bir biçimde hayata geçirilmesini engelleyen siyasal rejim, kurum ve ilişkilerin

⁷⁰⁹ "Eski Rejimler" in malî ve siyasî yapılarındaki benzerlikler ve 18. yüzyıl sonundaki geçişi başarılı bir biçimde yapabilen devletlerle yapamayanlar arasındaki farkın açılmasına dair bir tartışma için bkz. Ariel Salzman, **Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime'i**, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

ortadan kaldırılması ve Batı tipinde ve milliyet ilkesine dayalı yeni bir siyasal, sosyal ve iktisadi örgütlenme modelinin hayata geçirilmesine dayalıdır.⁷¹⁰ Mustafa Kemal, tıpkı Condorcet gibi⁷¹¹, terakkiye engel olan iki şey görmekteydi: İstibdat ve hurafe. İstibdat ve hurafeyle ilişkilendirilen kurumlar ve ilişkiler ortadan kaldırılmalı, yine bunlara bağlı zihinsel örüntüler ideolojik bir saldırı ile mağlup edilmeliydi.

İstibdat ve hurafe, Aydınlanmacıların gözünde, Ortaçağ'ı tanımlayan özelliklerdi. Pozitivistler ise Ortaçağ'ı modern çağı hazırlayan bir geçiş dönemi olarak ele aldılar ve ondaki toplumsal düzende olumlu bir yan gördüler. Terakki fikrini benimsemekle birlikte Aydınlanmacıların olumsuzlamacı fikrinin ötesine geçip bir düzen kurulması gerektiğini, terakki ile düzenin uyuşturulması gerektiğini iddia ettiler. Dolayısıyla ideolojik perspektife göre Ortaçağ'ın tarihi farklı olarak ele alındı.⁷¹²

Kemalist tarih anlatısı, özellikle Halifeliğin Osmanlı'ya geçmesinden sonraki dönemi olumsuzladı ve Osmanlı dönemini bir çeşit “Türk Ortaçağı” olarak kodladı. Dolayısıyla Osmanlı kurumlarının gelişerek modern olana evrilmekte olduğu varsayımı kabul edilmedi; zira bu konuda geç kalınmıştı. Meşrutiyetçilerin Tanzimat'ı eleştirmeleri gibi, Kemalist Cumhuriyetçiler de Meşrutiyet ve Tanzimat'ı eleştirdiler ve kurucu mit, tam bir kopuş olduğunda ısrar etti. Özellikle ideologların dilinde bu eleştiriler abartılı boyutlar kazandı.⁷¹³ Yine de Osmanlı-Türk Ortaçağı atlanarak daha önceki Türk uygarlığıyla bağlantı kurma yönünde tam olarak tutarlı, kesin bir yol izlendiğini söylemek zordur. Zira Batı'daki pozitivistlerin Ortaçağ'daki toplumsal düzenden etkilenmesi gibi Kemalistlerde de güçlü bir düzen arzusu vardı. Falih Rıfkı'nın şu sözleri bu etkiyi yansıtır: “Biz bütün sınıfların garplılaşmasını,

⁷¹⁰Yani Kemalizm'in çözüm önerisi, farklı gayeler güden milletlerin varlığı (çözülmekte olan imparatorluk politikası), hanedanlık yönetiminin gerek ve çıkarları, muhafazakâr din adamlarının çağın gerekleriyle uyuşmayan zihniyeti ve onların çıkarları ile Batı'nın emperyalist tahakkümünden kaynaklı olarak, tam olarak hayata geçirilemeyen Batılılaşma ve milletleşme programının, bu alanlarda değişikliğe gidilmek kaydıyla tutarlı ve süratli bir biçimde uygulanmasıdır. Garpçı-Türkçüler tarafından geliştirilen veya benimsenen çözüm önerileri, uygulanıp sınanacak ve elde edilen sonuçlara göre geliştirilecekti. Bu sebeple öncelik, yönetim biçiminde (Cumhuriyet), devlet yapısında (ulus-devlet) ve kültürel alanda (laiklik-milliyetçilik) devrimci bir değişim yapmaya ve Batı'dan gelen baskıların önüne geçmek için kapitülasyonlara dayalı ayrıcalıkları ortadan kaldırıp -milli iktisada dayalı- bir iktisadi gelişme sağlamaya verilmişti.

⁷¹¹Bkz. Mustafa Şekib Tunç, **Terakki Fikri**, Haz. Osman Bahadır, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 2005, s. 219-220.

⁷¹²A.g.e., s. 219-227.

⁷¹³Bu konuda bir değerlendirme için bkz. H. Seçkin Çelik, “Kemalist İdeologlar Osmanlı'ya Bakıyor: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Kemalist İdeoloji ve Tarihyazımı Arasındaki Etkileşim”,**4. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı**, cilt 1, y.y, 2013, s. 105-115.

fakat garp memleketlerindeki sınıfların hastalıklarını almamasını istiyoruz. Bu ahenk eski imparatorlukta vardı: Bütün sınıflar sarayın hizmetinde idiler. Yeni Türkiye’de cemiyetin hizmetinde olacaklar.”⁷¹⁴

16. yüzyıldaki kültürel gelişme övüldüğü gibi⁷¹⁵, Osmanlı dönemindeki medeni gelişmeler de Türklerin sadece savaşçı bir topluluk olarak görülmemesi noktasında önemli addediliyordu.⁷¹⁶ Dolayısıyla kopuş ve Osmanlı dönemi olumsuzlaması yönündeki yoğun propagandaya rağmen Osmanlı tarihi anlatısının çok sistematik olduğunu söylemek mümkün değildir. İlk bakışta göze olumsuzlamanın topyekûnlüğü olarak görünen şey, siyasî sebeplere dayalı bir ortak duyu yaratma gayretinin bir sonucudur.

Atatürk, o güne değin yapılan tartışmaların ve edinilen deneyimlerin Garpcı-Türkçülerin önerdikleri metodu haklı çıkardığı ve bu metodu kararlı biçimde uygulamaya geçirmek için iktidara gelmek gerektiğini düşünüyordu. Osmanlı siyasal sistemi ve kurumları, zihniyeti, bu programı tavizsiz şekilde uygulamaya imkân vermiyordu. Yöntem, Batı uygarlığının topyekûn benimsenmesi ve Türklerin kendi millî seciyelerine uygun olarak insanî gelişime katkıda bulunmalarıydı. İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi akımların tartışmalarından çıkarılan sonuç ve tayin edilen rota belli olmuştu. Rota, Batı’ya çevrilmişti ve Türkiye toplumunu modern-Batılı bir millet haline getireceği düşünülen ilkeler, 1931 CHP Kongresi’nde saptanan 6 ilke ile saptanmıştı. Güdülen gaye Batı uygarlığı içindeki en medenî ve en müreffeh toplum olmak hatta koşullar oluştuğunda daha ileri bir uygarlık yaratmaktı. Bu gaye Türk milletinin “dinamik ideali”ydi.⁷¹⁷ 6 ilke, uzun bir süre için, bu ideale götürecek doğru ideolojik tercihler olarak saptanmıştı.⁷¹⁸

1931 ve 1935 Programlarına bakıldığında, devrimciliğin, sorunlara çözüm bulmada kendini evrimcilikle sınırlamamak ve devrimlerden doğan ve gelişen ilkelerin korunmak şeklinde anlaşıldığı görülür.⁷¹⁹ Özce, rota belirlenmiştir; bu rota dâhilinde o güne değin yapılanlara sadık kalınacak, gerektiğinde gayeye ulaşmak için yeni çözümler geliştirilecek ve devrimden kaynaklanan bu ilkeler korunacaktır.

⁷¹⁴ Atay, **Faşist Roma, Kemalist Tiran...**, s. 30.

⁷¹⁵ **Tarih III**, s. 57-59.

⁷¹⁶ Aykut, **a.g.e.**, s. 96.

⁷¹⁷ **ASD I**, s. 419.

⁷¹⁸ **C.H.P. Programı (1935)**, s. 1-2.

⁷¹⁹ **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (1931)**, s. 31; **C.H.P Programı (1935)**, s. 12.

Devrimcilik, devrimin gayesine doğru ilerleme ve devrimin kazanımlarını koruma olarak anlaşılmıştır; ancak bu, terakkinin devam ettiği inancına ilişkin olup “sürekli devrim”le⁷²⁰ bir ilgisi bulunmamaktadır.

3.10. Diğer İdeolojiler Karşısında Kemalizm

Hukuksal ve fiili duruma bakıldığında, Kemalizm’in 1950’ye kadar diğer ideolojiler karşısındaki durumu, iki kısma ayrılabilir. Atatürk döneminde hâkim olan tutum, “bütün ideolojilerin yerine Kemalizm” anlayışına dayanır. İleride göreceğimiz üzere, 1946’daki kanun değişikliği sonrasında ortaya çıkan yeni durum ise “bütün ideolojilerin üstünde Kemalizm” şeklinde ifade edilebilir.

Kemalizm, Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğan, millî bir ideoloji olarak, yabancı kabul edilen diğer tüm ideolojilerin yerini alma iddiasındadır. Bu bakımdan, Kemalizm’in milliyetçilik, devrimcilik, devletçilik ya da halkçılık anlayışlarının, sol yahut sağ eğilimlere göre yorumlanmasının da önüne geçilmeye çalışılmıştır. İdarenin tek parti elinde olmasının ve basın-yayın üzerindeki kontrolün, fiili olarak söz konusu durumu sağladığı söylenebilir. Hukuki olaraksa 1909’da kabul edilen ve 1938’e kadar bazı değişikliklerle yürürlükte kalan Cemiyetler Kanunu, 1925’te yapılan değişiklikten sonra aldığı şekliyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun 1. maddesi, özellikle 1936’da yapılan değişiklikler düşünüldüğünde Türk Ceza Kanunu, 1937’de anayasaya giren altı ok ve 1938’de kabul edilen yeni Cemiyetler Kanunu, siyasal rejimin sınırlarını ortaya koymaktadır. Tek tek ideolojilere bakış ele alınmadan önce, bu yasal düzenlemeler hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir.

1909’da kabul edilen Cemiyetler Kanunu’na göre, gizli cemiyet kurmak, yasaklanmıştır. Ayrıca, kanun hükümlerine, genel ahlaka aykırı, ülkenin bütünlüğünü ve asayişini bozan, hükümet şeklini değiştirmeyi amaç edinen ve uyruklar arasında siyaseten ayırım amacına dayalı cemiyetler kurulamayacaktır.⁷²¹

1920’de kabul edilen ve 1923’te değişikliğe uğrayan Hıyanet-i Vataniye Kanunu’na göre TBMM’nin meşruiyetine ve saltanatın kaldırılmasına karşı sözlü

⁷²⁰ Ahmet Taner Kışlalı, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 63.

⁷²¹ Mehmet Ö. Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945”, **Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 52

yazılı ve eylemli olarak muhalefet vatana ihanet sayılıyordu.⁷²² Şeyh Said İsyanı'ndan sonra, 25 Şubat 1925'te Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi değiştirilerek dini ve mukaddesatı siyasete alet etme amacıyla cemiyet kurmak, vatana ihanet olarak kabul edilmiştir.⁷²³

13 Mart 1926'da Resmi Gazete'de yayımlanan 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda da siyasî faaliyetler ve devlete karşı işlenecek suçlarla ilgili hükümler bulunmaktadır. 125. madde ülkenin istiklaline ve toprak bütünlüğüne karşı hareketlerin idam ile cezalandırılmasını hüküm altına almıştır. Böylece bölücü nitelikteki faaliyetlere karşı yaptırım 125. madde ile sağlanmış oluyordu. 146. madde anayasal düzeni kısmen veya tamamen tağyir-tebdil ve ilgaya; TBMM'ni iskata yönelik yazılı ve eylemli hareketleri idamla cezalandırmayı öngörüyordu. 163. madde dinin siyasete alet edilmesi kaydıyla devlet güvenliğini ihlal etmeyi ve dinî düşünce ve duygulara dayalı siyasî cemiyetlerin kurulmasını yasaklıyordu. Bu suçların cezası muvakkat ağır hapisti.⁷²⁴

11 Haziran 1936'da TBMM'de yapılan görüşmelerle TCK'nin bazı maddelerinde değişikliğe gidilmiştir. 141.,142. ve 143. maddeler, doğrudan yasal siyasî faaliyetin sınırlarıyla ilgilidir. 141. maddeye göre toplumun iktisadî, içtimaî ve hukukî düzenini şiddet kullanarak değiştirmeye yahut toplumsal bir sınıfın diğerleri üzerinde tahakkümünü sağlamaya; bir toplumsal sınıfı şiddet kullanarak ortadan kaldırmaya çalışan cemiyetler kurmak, bu cemiyetlere katılmak ve/veya idare etmek suç sayılmıştır. Ayrıca millî hissiyatı sarsmaya veya zayıflatmaya yönelik cemiyetler kurmak, bu cemiyetlere katılmak ve/veya idare etmek de suçtur. 142. madde aynı maksatlarla yapılan propagandayı da suç kapsamına almaktadır. 143. maddeye göre ise hükûmetin izni olmaksızın uluslararası nitelikte veya kökü ülke dışında olan cemiyetler, müesseseler ya da bunların şubelerini kurmak, bunlara katılmak ve/veya idare etmek de cezaî müeyyideye bağlanmıştır.⁷²⁵

⁷²² A.g.e., s. 56.

⁷²³ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I (1924-1930): Devrimler ve Tepkileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 119.

⁷²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 23, D: II, İ: 64 [1.3.1926].

⁷²⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: 12, D: 5, İ: 78 [11 Haziran 1936], s. 214-215. 1938 yılındaki 3531 sayılı kanunla yapılan değişiklikle birlikte, hükümlerin kapsamına giren eylemler şiddet unsuru taşımaya da cezalandırılabilir hale getirilmişlerdir. Bkz. Uğur Alacakaptan, "Demokratik Anayasa ve Ceza Kanunu'nun 141 ve 142'nci Maddeleri", s. 5, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd->

2 Şubat 1937’de CHP’nin benimsediği siyasi ilkeler, anayasaya girmiştir. Dolayısıyla siyaset sadece prensipler çerçevesinde yapılabilecektir. İlgili değişikliğin kabulü sırasında Halil Menteşe bazı itirazlar geliştirdiyse de göreceğimiz gibi bunlar kabul edilmemiştir. Teşkilat-ı Esasiye Encümeni, bu değişikliğe gerekçe olarak, eldeki kanunda Türkiye Devleti’nin bir cumhuriyet olduğu belirtilmek kaydıyla sadece şeklinin beyan edilmiş bulunduğunu; ancak siyaset ve idare tarzında izleyeceği ana vasıfların da belirtilmesi lazım geldiğini ileri sürmüştür.⁷²⁶

28 Haziran 1938’de ise, 1909’dan beri yürürlükte olan Cemiyetler Kanunu yerine yeni bir Cemiyetler Kanunu kabul edilmiştir. Buna göre şu nitelikleri taşıyan cemiyetlerin kurulması yasaklanmıştır (md. 9):

- a) *“Devletin mülki bütünlüğünü bozmaya çalışan,*
- b) *Teşkilatı esasiye kanununun ikinci maddesinde yazılı Devlet rejimine aykırı maksad ve gaye güden,*
- c) *Emniyet ve asayişe, umumî âdab ve ahlâka ve gayesi kanunlara uymayan,*
- d) *Siyasal ve ulusal birliği bozan,*
- e) *Din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan,*
- f) *Yerlilik ve yabancılık gibi yurddaşlar arasında ayrılık uyandıran,*
- g) *Her ne şekil ve ad altında olursa olsun muntakavî maksad güden veya unvan taşıyan,*
- h) *Aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan,*
- i) *Gizli tutulan gayesini saklayan.”*

Aynı kanunun 10. Maddesine göre merkezi yurtdışında olan bir cemiyetin Türkiye’de şubesi açılmayacağı gibi, uluslararası maksatlar güden cemiyetlerin kurulması da yasaklanmıştır.⁷²⁷

Söz konusu yasal düzenlemelerin, komünist/sosyalist, dinci, irticaî ve ırkçı faaliyetleri öncelikli olarak hedef aldığı görünmektedir. Bununla birlikte Kemalizm’in 1937’de resmî ideoloji olarak anayasaya girmesi, bu ilkelere göre siyaset yapılmasının uzun bir süre için öngörüldüğünü bir kez daha göstermektedir. Ancak tartışmalar sırasında, söz konusu ilkelerin, ülkenin ihtiyaçlarından doğdukları,

arsiv/AUHF-1965-1966-22-23-01-04/AUHF-1965-1966-22-23-01-04-Alacakaptan.pdf, Erişim Tarihi: 1 Kasım 2015.

⁷²⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937].

⁷²⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: 26, D: V, İ: 82 [28 Haziran 1938], s. 414. Dâhiliye ve Adliye Encümenlerinin mazbatalarında “merkezi veya kökü” yurtdışında olan ifadesi yer almaktadır.

salt teorik bazı gayretlerin mahsulü olmadıkları ve ülke ihtiyaçlarından doğmaları sebebiyle bu ilkeleri harice telkin amacı da güdülmediği, mevcut prensiplerin durağan da olmadığı, dolayısıyla ebediyen muhafaza edilmek üzere kabul edilmedikleri de İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından belirtilmiştir. Bununla birlikte gidilen yolun isabetinden tam bir güvenle bahsedilmektedir.⁷²⁸

İlgili yasal düzenlemeleri ele aldıktan sonra, çeşitli ideolojilere yönelik bakışa geçebiliriz.

Atatürk döneminde muhalif olarak kurulan iki partinin de ayırıcı vasıfları arasında özellikle iktisadî liberalizmin olduğu görülmektedir. SCF örneğinde, yeni partinin devletçiliği benimsemesi konusunda bir talep gelmemesi ve tartışmanın ekonomi üzerinden götürülmesi anlamlıdır. Bu, rejimin, ekonomi alanında tartışmaya daha açık bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Dünyada büyük iktisadî sorunların olduğu ve Türkiye'nin de iktisat politikası arayışı içinde bulunduğu düşünüldüğünde, bu husus açıklık kazanmaktadır. Devletçilik kısmında değinildiği üzere, devletçiliğin cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik gibi ideolojik arka planı güçlü bir ilke olmaması da bu husustaki kısmî ucu açıklığı anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

Ancak liberalizme ilişkin tavır, dünyada iktisadî ve siyasî liberalizmin itibar kaybetmesi ve rejimin otoriterleşmesi yönündeki gelişmelere paralel olarak sertleşmiştir. Örneğin yakın bir zaman öncesine kadar liberalizmin yasak olmadığını savunan Recep Peker'in bu konudaki düşüncesi 1937'de, tamamen değişecektir.⁷²⁹ Gerçi, Büyük Buhran'ın etkilerinin görülmesi ve liberalizmin itibar kaybetmesiyle birlikte, Kemalist elit içinde liberalizmle ilgili görüşlerin gittikçe olumsuzlaştığı bilinmektedir. Ancak liberalizmi savunmanın yasak olduğunun belirtilmesi, 1937'de altı okun anayasaya girmesiyle gerçekleşmiştir. 5 Şubat 1937'de yapılan görüşmelerde, Halil Menteşe, devletçilik ilkesinin anayasaya girmesi karşısında bir vatandaşın liberalizmi-ferdiyetçiliği savunması durumunda ne olacağını sormuş ve çeşitli vekillerden oldukça sert karşılıklar almıştır. Antalya Milletvekili Rasih Kaplan, oturumlarda sık rastlanan fanatik üslubunun bir diğer örneğini vererek

⁷²⁸T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: 16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937], s. 70-71.

⁷²⁹Murat Yılmaz, "CHP İlkelerinin 1937'de Anayasaya Girişi ve Liberalizmin Yasaklanması", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7- Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 197.

“(ö)bür dünyaya gitsin, deriz” şeklinde soruyu cevaplarırken, Teşkilat-ı Esasiye Encümeni Başkanı Şemsettin Günaltay, “hayır, liberalizmi müdafaa edemeyecektir, diğer kanunlara muhalefet nasıl cürüm ise bu esaslara muhalefet de cürüm sayılacaktır” demiş ve bu sözleri bravo sesleri ve alkışlarla karşılanmıştır. Recep Peker de konuşmasında, devletçiliğin nakızı olan liberalliğin savunulamayacağını belirtmiştir. Ona göre liberalizm dünyanın her yerinde ya çökmüş ve tarihe intikal etmiştir ya da can çekişmektedir. Peker, liberalizmin hukuksal anlamda bir anarşi, iktisadî anlamda ise bir kısım yurttaşın diğer yurttaşları sömürmesi demek olduğunu savlamıştır. Refet Bele’nin “bir devlet tüccar olmaz, sanatkâr olmaz” sözlerine karşılık olarak İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, ordu gibi en zorlu bir organizasyonu gerçekleştirebilen devletin diğer işleri yapamayacağını varsaymanın mantığa uygun olmadığını söylemiştir. Böylece liberalizme ilişkin bakış⁷³⁰, 1930’ların sonuna gelindiğinde tamamen olumsuz bulunuyordu.⁷³¹

İslamcılık, siyasî rejimin sağdaki sınır noktasını aşan, laikliğe aykırı bir ideoloji olarak ele alınıyordu. Kuşkusuz CHP’nin içinde İslamcı geçmişten gelen ya da dinen daha muhafazakâr eğilimli kişiler vardı; ancak siyaset yaparken kendilerini CHP ilkeleriyle uyumlaştırmak durumundaydılar. Hıyanet-i Vataniye Kanunu’yla dini ve kutsal değerleri siyasete alet etmek; Cemiyetler Kanunu ile de “din, mezhep ve tarikat esasına dayanan” cemiyetler kurmak yasaklanmıştı. Cumhuriyet aleyhtarı ve dini propaganda niteliğindeki neşriyat da sıkı biçimde takip ediliyor ve yasaklanıyordu.⁷³² İslamcılarının yayın organı konumunda olan **Sebilürreşad** dergisinin yayınına da 1925’te son verilmişti.⁷³³ İslamcılık, beynelmilelci-milliyetçilik karşıtı bir cereyan kabul edildiği için, beynelmilel gayeler güden ve milli hissiyatı zayıflatan bir siyasal akım olarak ele alındığını da belirtmeliyiz.

İrkçı ve Turancı bir temele dayanan Türkçü akımlar da rejimle uyumsuzluk içindeydi. Bu akımın içinde Nihal Atsız ismi 1930’larda giderek ön plana çıkmaya başlamıştı. Çeşitli dergilerde dile getirdiği düşünceler başlangıçta Kemalizm’le

⁷³⁰ Murat Yılmaz, “Tek Parti, CHP, Kemalizm ve Liberalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt7- Liberalizm**, s. 189-196.

⁷³¹ Tartışmalar için bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C: 16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937], s. 62-71.

⁷³² Örneğin bkz. **BCA 030.18.1.2.59.82.8**. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 33-48.

⁷³³ Sebilürreşad ile ilgili bir çalışma için bkz. Esther Debus, **Sebilürreşad: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, Çev. Atilla Dirim, Libra Kitap, İstanbul, 2009.

-Osmanlı ve istibdat eleştirisi gibi- bazı konularda uyum içerisindeyken zamanla ayrılıkların sayısı artmıştı. 1932'deki Türk Tarih Kongresi'nde elimine edilen Zeki Velidi Togan'a yönelik, kongreden hemen sonra, içlerinde daha sonra solcu hocalar arasında ismi ön plana çıkacak Pertev Naili'nin de bulunduğu yedi arkadaşıyla birlikte destekleyici bir açıklama yapması Reşit Galip başta olmak üzere yönetimi kızdırmıştı. Bu olayın üstüne hoş karşılanmayan başka yazılar yazması da eklenince üniversitedeki asistanlık görevine son verilmişti.⁷³⁴

Atsız, Türk Tarih Tezi'nin bilim-dışı bir saçmalık olduğunu düşünüyordu.⁷³⁵ Savunduğu dünya görüşü, ırkçılık, Turancılık, militarizm ve ahlakî muhafazakârlık temeline yaslanıyordu. Ona göre tüm milletler, kendi türlerinin yeryüzünü kaplamasını isteyen; ama diğer bitkilerin direncinden ötürü bunu yapamayan bitkiler gibiydi; dolayısıyla her millet için üç aşamadan bahsedilebilirdi: Bağımsızlık, (ırksal) birlik ve fetihler. Bunlar, milli ülkünün aşamalarıydı. Ayrıca teknolojik açıdan geri olan Türk milletinin Rusya, Çin, ABD, İngiltere, Hindistan gibi kalabalık millet karşısında var olabilmesi için de Türk birliğine ihtiyaç vardı.

Atsız, Türkçü'yü "Türk ırkının üstünlüğüne inanan kişi" olarak tanımlıyordu. Onun görüşünde dünya tarihi milletler arası mücadelenin tarihiydi. Bu sebeple savaş, Atsız'ın düşüncesinde olumlu bir anlama sahipti. Milli ülkü anlayışının ve dünya görüşünün bir sonucu olarak eğitimin de militarize edilmesini savunuyordu. Atsız, erkeklik duygusunu zayıflatacağı düşüncesiyle kadınların erkeklerin öğretmenliğini yapmasını da eleştiriyordu.

Ülkede ahlakî yozlaşma olduğunu düşünen Atsız'a göre bu ahlaksızlığa göz yumulacağına bu tür kötü fikirlerin yayıldığı sinemalar kapatılmalı, romanlar ve öyküler yasaklanmalı, erkek ve kadınların plajları da ayrılmalıydı.⁷³⁶

⁷³⁴ Ferit Salim Sanlı, **Türkçülük Akımında Din Olgusu Üzerine Aykırı Bir Yaklaşım: Hüseyin Nihal Atsız ve Fikirleri**, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 14-15.

⁷³⁵ [Nihal], Atsız "Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?", **Çınaraltı**, S: 1, 1941, s. 6-8.

⁷³⁶ Atsız'ın burada özetlenen görüşleri için bkz. Nihal Atsız, **Türk Ülküsü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 26-32, 36, 41-46, 47-53, 59-60, 130, 136, 141-151, 169. Nihal Atsız, **Tarih, Kültür ve Kahramanlar(Makaleler-2)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 26-44, 57-62. Nihal Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 108-137. Ayrıca bkz. Güven Bakırezer, "Nihal Atsız", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4- Milliyetçilik**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim, İstanbul, 2002, s. 352-357 ve İlker Aytürk, "The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to 1960s", **Journal of Contemporary History**, 46(2), 2011, s. 308-335.

Bu görüşlerin, Kemalizm'deki "evrenselci-insanlıkçı" damarla, modern ahlak tasavvuruyla, kadın-erkek eşitliği fikriyle, yayımcılığa karşıtlıkla uyumlu olmadığı açıktı. Atsız, ayrıca, elitleri rahatsız edecek derecede sivri bir dil kullanıyordu. Bu sebeple 1933'ten itibaren çıkarmakta olduğu **Orhun** adlı derginin 14/07/1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılması, şaşırtıcı değildi.⁷³⁷

Şükrü Saraçoğlu'nun meşhur olacak "Türkçüyüz" açıklamasından önce de hükümet kanadından Türkçü olduğuna dair beyanatlar geliyordu. Örneğin Şükrü Kaya, "Atatürk'ün vazettiği prensipler (...) (T)ürkçüdür de. (...) Türk milleti behemehâl Türkçü ve millici olmak lazımdır" diyordu. Fakat şunları da eklemeye gereği hissediyordu: "Fakat bizim millici şiarımız dar ve inhisarcı değildir. Bizim milliciliğimiz medenî beşeriyet içinde onun esaslı bir unsuru olarak insanlığın ilâ ve tealisine ve bütün dünyayı mesut ve müreffeh yaşatmaya matuf bir milliciliktir."⁷³⁸ Recep Peker de, kan ve ırk milliyetçiliği ile irredantist milliyetçilik türleri olduğunu saptadıktan sonra Türk milliyetçiliğini bunlardan ayırıyordu.⁷³⁹ Bu görüşler, Atatürk'ün anlayışıyla da uyum içindeydi. Atatürk, hem İstiklal Harbi sırasında hem de daha sonra, Pantürkizmi ve Panislamizmi zararlı bulduğunu belirtmiş ve bunları gerçek olmayacak hayaller olarak tanımlamıştı.⁷⁴⁰

Hukuki olarak da ırk ve cins esasına dayalı cemiyetler kurulması yasaklanmıştı. Bunun dışında, ülkenin iç ve dış politikası açısından ırkçı ya da irredantist amaçlar güden ya da bu eğilimleri sebebiyle özellikle SSCB ile ilişkileri bozabilecek cemiyetlere mesafeli bakılıyordu. Bu bağlamda, diğer faktörlerin yanı sıra, Türk Ocakları'nın kapatılmasında, SSCB'nin bu dernekle ilgili şikâyetlerinin de etkisi olduğu düşünülebilir.⁷⁴¹

Kemalist milliyetçilikten farklılaşan bir başka milliyetçi akım olan Anadoluçulukta savunulan görüşlerin de hedef tahtasına oturtulduğu görülmektedir. Zira Anadoluçular Anadolu'nun yerlileri ile dışarıdan gelenler arasında ayrımcılık

⁷³⁷ BCA 030.18.1.2.47.51.4.

⁷³⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C: 16, D: V, İ: 3 [5 Şubat 1937], s. 60.

⁷³⁹ Recep Peker'in İnkılap Dersleri, s. 76-78. Ayrıca bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C:16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937], s. 66.

⁷⁴⁰ ASD I, s. 214-216; Atatürk, Nutuk, s. 298-299.

⁷⁴¹ Karpat, Türk Dış Politikası Tarihi, s. 255.

düzeyinde farklılık gözetebiliyorlardı.⁷⁴² “Yerlilik yabancılık gibi yurttaşlar arasında ayrılık uyandıran” cemiyetlerin kurulmasına dönük yasaklama, doğrudan Anadoluculuğu hedefler gibi durmaktadır.

Bu beyan, yasa ve uygulamalardan anlaşılacağı üzere, Kemalist milliyetçilikle uyuşmayan milliyetçi akımlara karşı da resmî düzeyde tavır alınmıştı.

Sol açısından bakıldığında, çeşitli sol akımların Osmanlı döneminde ve Milli Mücadele yıllarında cılız da olsa faaliyet gösterdiklerini; ama Ankara Hükümeti'nin bu faaliyetlere pek de uzun süre müsaade etmediğini biliyoruz. Yeni Türkiye'nin kurucularının kafalarında sosyalist/komünist bir yönetim kurma fikri zaten bulunmuyordu; ancak SSCB'nin sosyalizmi tüm dünyaya yaymaya dönük tutumundan ötürü ideolojisini Türkiye'ye ihraç etmeye çalışarak Türkiye'yi uydulaştırmasından çekinilmekteydi. İki ülke, çıkarlarını işbirliği yapmakta gördükleri için, 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın 8. maddesi uyarınca “birbirlerinin iç işlerine karışmamayı, bu tür amaçlarla kurulmuş örgütleri kendi topraklarında barındırmamayı” karşılıklı olarak yükümleniyorlardı.⁷⁴³

Milli Mücadele'nin sonuna değin görece bir hoşgörüyü karşılanan sol örgütler, zafere ulaşılacağı anlaşıldıktan sonra etkisizleştirilmeye başlanmıştır. Gerek Anadolu'daki gerekse İstanbul'daki sol çevrelerin faaliyetleri büyük darbe yemiştir. Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkiler, inişli çıkışlı da olsa 1936'ya kadar genel olarak dostane ve iyi bir seyir izlemiştir. Buna karşın içeride 1925 ve 1927'de iki önemli komünist tevkifatı yapılmıştır. 1932'de de dört kapsamlı tevkifat yapılmış ve dönem boyunca yönetim şeklini değiştirme amacı gütmeye, ilan yapıştırma, propaganda yapma⁷⁴⁴ gibi faaliyetlerden ötürü tutuklamalar olmuştur.

Bu dönemde SSCB'nin kontrolü altında olan TKP'nin gizli örgütlenmesi, ülkedeki kayda değer sol faaliyeti oluşturmaktaydı. 1925 Tevkifatı'ndan önce

⁷⁴² Anadolucularla ilgili olarak bkz. Metin Çınar, **Anadoluculuk ve Tek Parti: CHP'de Sağ Kanat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

⁷⁴³ Bkz. Soysal, **a.g.e.**, s. 30 ve 34.

⁷⁴⁴ İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde 1 Mayıs, İşçi Bayramı olarak kabul edilmişti. Ancak 1927 senesinde 1 Mayıs İşçi Bayramı olarak son defa kutlanabildi; 1935'te çıkarılan “Ulusal Bayramlar ve Tatil Günleri Hakkında Kanun”la da, 1 Mayıs, Bahar Bayramı olarak kabul ediliyor, böylece sınıfsal çağrışımlarından arındırılıyordu. Bkz. Demo Ahmet Aslan, **Cumhuriyet'in Törensiz Meşruyeti: Ulus-devlet İnşa Sürecinde Milli Bayramlar (1923-1938)**, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 13.

hareketin önderi konumundaki Şefik Hüsnü yurtdışına kaçmış ve 1926 Viyana Kongresi ile Vedat Nedim [Tör], Genel Sekreterliğe getirilerek Türkiye'deki örgütlenmenin başına geçmiştir. 1925 Tevkifatı'nda hapse giren Şevket Süreyya [Aydemir] de 1.5 yıl yatıp ayla hapisten çıktıktan sonra Vedat Nedimle çalışmaya başlamıştır. Şefik Hüsnü'nün daha aktif faaliyet gösterilmesi gerektiği konusunda yurtdışından gönderdiği direktifi, Vedat Nedim hoş karşılamamıştır. 1927 Tevkifatı sırasında, Tör'ün örgütü ihbar ettiği belirtilmektedir.⁷⁴⁵ Bu tarihten sonra Vedat Nedim ve Şevket Süreyya komünist hareketten kopmuştur. Marxist terminolojiyle Kemalizm'i yeniden yorumlayan yaklaşımlarını daha sonra **Kadro** dergisinde ifade edeceklerdir.⁷⁴⁶

SSCB, Türkiye'deki komünistlere ve işçilere yönelik tutumdan zaman zaman yakınmasına hatta Türkiye'nin hangi toplumsal gelişim evresinde olduğuna dair "teori"lerini ilişkilerdeki bu gerilimlere göre revize edebilmesine karşın, genellikle Türkiyeli komünistlere Kemalist iktidara destek verme talimatı vermiştir. Nitekim Şeyh Sait İsyanı, TCF ve SCF konularında TKP'nin Kemalist yönetim lehine tavır benimsediği görülmektedir. 1936 yılına gelindiğindeyse, bir Komintern temsilcisi parti üyelerine Türkiye'nin SSCB'nin yanında olduğu bir zamanda işçi hakları nedeniyle yönetime muhalefet etmenin yerinde olmadığı ve parti mensuplarının CHP içine sızarak ya da legal basında faaliyet göstererek siyasî yaşama katılmaları yönünde açıklamada bulunmuştu. Faşistlik o an için Türkiye'de yasak olsa bile ilerideki faaliyetleri için hazırlıklı olmak lazımdı. Bu, partinin dağıtılması demek oluyordu. Ancak Rasih Nuri İleri, Komintern'in partiyi tümenden tasfiye etme kararına karşın, TKP ileri gelenlerinin separat (ayrı) çalışma konusunda Komintern'le uzlaştığını iddia etmektedir. Yine de sosyalist/komünist hareketin bir süre için daha da etkisiz bir hale geldiğini söylemek mümkündür.⁷⁴⁷

Ele alacağımız diğer ideolojiler faşizm ve nasyonal sosyalizmdir. Faşizm ve nasyonal sosyalizm ile Kemalizm'in ilişkilerini araştırmak son yıllarda bir moda

⁷⁴⁵ Aclan Sayılğan, **Türkiye'de Sol Hareketler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 150; Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-II**, s. 43-44; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, yayl. y., Ankara, 1967, s. 398-399.

⁷⁴⁶ Tör ve Aydemir için Tunçay'ın eserlerini temel aldık. Bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-II**, s. 49.

⁷⁴⁷ Sol akımlar için Tunçay'ın eserlerini temel aldık. Bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, BDS Yayınları, İstanbul, 2000, s. 73-223. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-II**, s. 11-126. Ayrıca bkz. Sayılğan, **a.g.e.**, s. 57-200 ve Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 82-501.

haline gelmiştir. Modalar, akademik ve popüler yazını etkileyebilmekle birlikte, bilim, hiç şüphesiz moda değildir. İncelediğimiz yıllardaki konumlanışı anlamak açısından da bazı noktaları göz önünde tutmak gerekmektedir.

Öncelikle Kemalizm, sınıf mücadelelerine, akılcılığa/Aydınlanmacılığa karşı bir reaksiyon olarak doğmuş bir hareket değildir. Faşizm'in ve Nasyonal Sosyalizm'in akılcılıkla, Aydınlanma geleneği ile ilişkileri sorunludur. Kemalizm, Aydınlanma geleneğinden gelen Batı tipi modern bir devlet ve toplum tahayyülüne dayanır. Atatürk döneminde, modernleşme amacıyla Yahudi kökenli ve birçoğu sosyalist Alman bilim insanı Türkiye'ye davet edilirken Almanya'nın bu bilim insanlarını ülkeden göndermeye çalışması bu yönelim farkını bariz bir biçimde gösterir.⁷⁴⁸

İkinci olarak faşizm ve nasyonal sosyalizmle ilgili II. Dünya Savaşı'ndan sonraki algı, iki savaş arası dönem için tam olarak geçerli değildir. Bu iki ideoloji, II. Harp'ten sonra kabul edilemez dünya görüşleri olarak ele alınmalarına karşın, iki savaş arası dönemde demokrasinin beşiği olarak bilinen ülkelere dahi işsizlikle ve ekonomik sorunlarla başa çıkma, komünizmle mücadele ve ülkeyi kaostan kurtarma hususlarında övgü alabilmekteydiler. Winston Churchill, Mussolini'yi “yaşayan en büyük kanun koyucu” olarak niteleyip onun kişiliğinde “Romalı dehası”nı görürken, Lloyd George, faşizmin yarattığı korporatist devleti “modern çağın en büyük sosyal reformu” diye övmekteydi. Canfora, 1933'e geldiğinde “ ‘saygın’ ülkelere bile faşizm normal sayılmaya başlanmıştı” demektedir.⁷⁴⁹ Daha da fazlası, Avrupa'nın hemen tamamında, faşist hareketlerin baş gösterdiği görülüyordu.

Faşist İtalya ve Nasyonal-sosyalist Almanya'yla birlikte Bolşevik/Sosyalist Rusya da Türk elitinin dikkatini çeken uygulamaların gerçekleştiği ülkelerdi: Zira hepsinde yeni bir dünya görüşüne göre devlet ve toplum örgütlenmekte ve dönüştürülmekteydi. Bu ülkelere Türk devlet adamlarının ve gazetecilerin seyahatler yapmaları bu bakımdan tesadüf değildi. Yeni rejimi oturtmak bakımından o ülkelere uygulanan metotlar ilgi çekmekteydi. Ancak faşizm ve nasyonal sosyalizm de tıpkı diğer ideolojiler gibi “yabancı ideoloji” sınıfındaydılar.

⁷⁴⁸ Krş. Alan D. Beyerchen, **Nazi Döneminde Bilim: 3. Reich'da Üniversite**, Çev. Haluk Tosun, Say Yayınları, İstanbul, 2015 ve Reisman, **a.g.e.**

⁷⁴⁹ Luciano Canfora, **Avrupa'da Demokrasi: Bir İdeolojinin Tarihi**, Çev. Neşenur Domaniç ve Nusret Avhan, Literatür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 179-181.

Parti yöneticileri ve Kemalist yazarlar, faşizmi, nasyonal sosyalizmi ve bolşevizmi ele alırlarken o dönemde bu ideolojileri “normal” inceleme nesnelere olarak görüyorlardı. Birbirine tamamen zıt ideolojileri temsil eden ülkelerle olan ilişkilerin yansımaları da günümüzden bakan biri için anlaşılması gayet zor bir mahiyetteydi; ancak tam da o günün Türkiye’sini -ve bir ölçüde dünyasını-yansıtmaktaydı. Örneğin 1932 senesinde Başbakan İsmet [İnönü], SSCB’ye seyahat etmiş ve bu olay 24 Nisan tarihli **Cumhuriyet** gazetesinde “Türk Milletinden Dost Rus Milletine Selam” manşetiyle verilmiştir. Dahası, İsmet [İnönü] ve Molotov’un resimleri ile orak-çekiç ve ayyıldızlı bayraklar gazete sayfasını süslemektedir. Bir ay sonraki İtalya ziyareti yine aynı gazetenin 22 Mayıs tarihli nüshasında, “Faşist İtalya’ya Selam” başlığıyla okuyuculara duyurulmuş ve bu kez sayfada Mussolini’nin resmi ve façyo sembolleri yer almıştır.⁷⁵⁰ Bu tutumun, büyük güçlerle ilişkileri kötü tutmama isteğiyle de yakından ilgisi vardır.

Hitler’in iktidara geliş süreci ve sonrası da Türk basını tarafından dikkatle izlenmiştir. Hitler’in iktidara gelmesinden önce ona yönelik tutumun olumsuz olduğu görülmektedir. Özellikle dış politikaya dair niyetlerinden kuşku duyulmaktadır. İktidara gelmesinden sonra ise gazetelere ve yazarlara göre farklılaşan değerlendirmeler olduğu görülmektedir. Ancak Hitler’in ekonomi, ulusal birliği sağlama, ülkeyi kaostan kurtarma, Versailles Antlaşması’nın sert hükümlerini kabullenmeme gibi alanlardaki tutumları takdirle karşılanabilirken, ırkçılığı akla ve bilime aykırı sayılmakta, dış politika alanındaki isteklerinden de endişe duyulmaktadır.⁷⁵¹

Parti ideolojisini işleyen bazı önde gelen yönetici ve yazarların faşizmi-nasyonal sosyalizmi nasıl ele aldıklarına kısaca bakmakta da fayda vardır. Bu kısa incelemenin de göstereceği gibi, kişilere dair var olan imajlarla birlikte düşünüldüğünde, ileri sürülen görüşler, hayli ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar Hasan Rıza Soyak’ın anılarında, Recep Peker’in yaptığı İtalya ve Almanya seyahatleri sonrası faşist görüşlere dayalı yeni bir nizamname ve parti

⁷⁵⁰ Akt. Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar-II**, s. 95.

⁷⁵¹ Bu konuda bkz. Ahmet Asker, **Kemalist Türkiye’den Nazi Almanyası’na Karşılaştırmalı Bakışlar ve Algular 1929-1939**, Libra Kitap, İstanbul, 2014.

programı öneren bir rapor sunduğuna dair bir iddia bulunsa da⁷⁵², henüz bu iddiayı kanıtlayan bir belgeye ulaşılamamıştır. Ancak Peker'in **İnkılap Dersleri** kitabında, bu ideolojilere bakışının ne olduğunu görmek mümkündür. Peker, faşizmin gelişimini liberalizmin iç bünyeyi zayıflatmasıyla ilgili görüyordu. Ona göre:

“Bu yeni hareket hem halk hürriyeti, hem de sınıf ihtilali fikirlerine taban tabana zıd ve her ikisine karşı reaksiyoner bir harekettir. O halde faşizm, sınıf mücadelesine, beynelmilelciliğe ve diğer sınıfların tanıdığı siyasal inanlara zıd olan ve demokrasiyi, fırkaları ve hürriyet ihtilalinin getirdiği parlamentarizmi inkar eden bir politika yoludur. (...) asırlar ve asırlar geçtikten sonra telakkilerin çok genişlemiş ve aydınlanmış olduğu Avrupa parçası üzerinde, bir kelime ile anlatılabilir ve bir benzetişle denilebilir ki, faşizm, yirminci asırda sezarizmin dirilişidir.”⁷⁵³

Peker'in bunca deneyim, fikrî ilerleme ve aydınlanmadan sonra Sezarizm türü reaksiyoner bir ideolojinin Avrupa'da güç kazanmasını şaşkıncı bulduğu anlaşılıyor.

Peker, Türkiye'de de faşizmi öven taklitçilerin görüldüğünü ifade ediyor ve taklitçileri yanlış yolda oldukları konusunda uyarıyordu.⁷⁵⁴ Peker, nasyonal sosyalizmi de sınıf ihtilaline karşı bir reaksiyon olarak görüyor ve bunun neticesi olarak Alman tipi bir otoriter devlet kurulduğunu söylüyordu. Nasyonal sosyalizmi milliyetçilik ve sosyalizm gibi birbirine zıt fikirleri barındıran bir akım olarak değerlendiriyordu. Bununla birlikte ona göre Almanya'daki milliyetçilik bir ırk ve kan milliyetçiliği idi.⁷⁵⁵

Mahmut Esat Bozkurt da **Atatürk İhtilali** adlı eserinde çeşitli ideolojilerle Kemalizm arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Bozkurt'un yaklaşımında faşizmle nasyonal sosyalizmin farklı olarak ele alındığı görülür. Buna göre Kemalizm faşizmle hiçbir bakımdan uyuşmaz. Zira faşizm bir Ortaçağ rejimidir, hükümdarlığı kabul eder, diktatörlüktür ve emperyalisttir. Bir korporasyonlar devletidir. Oysa Kemalizm, emperyalizme karşıdır, ulus egemenliğine dayanır ve cumhuriyetçidir. Nasyonal-sosyalizmle Kemalizm arasındaysa farklarla birlikte bazı benzerlikler de

⁷⁵² Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2008, s. 61-64.

⁷⁵³ **Recep Peker'in İnkılap Dersleri**, s. 44-45, 48.

⁷⁵⁴ **A.g.e.**, s. 52.

⁷⁵⁵ **A.g.e.**, s. 51, 78, 86-88.

vardır. Ekonomik bakımdan ikisi de devlet sosyalistidir. İki ideoloji de milliyetçi olmakla birlikte aralarında “küçük” bir fark vardır ki bu da nasyonal sosyalizmin ırkçı olmasıdır. Oysa Kemalizm daha ziyade kültür ve dile dayalı bir milliyetçiliktir. Ayrılık olan başka hususlar emperyalizm ve diktatörlüktür.⁷⁵⁶ Temelde bir sol-milliyetçi olan Bozkurt’un⁷⁵⁷ nasyonal sosyalizme daha ılımlı yaklaştığı görülmekteyse de, bunun daha çok bir şahsi kanaat olduğu görülmektedir.

Falih Rıfki [Atay] da, faşizmi değerlendirmiştir. Falih Rıfki’nin yazdıklarının anti-parlamentarizminden epeyce etkilendiği görülmektedir. Ona göre faşizm ne bir irtica ne de bir inkılapdır. Sınıf kavgasını engellemeye yönelmiştir. Devletçi bir ekonomi anlayışına sahiptir. Bozkurt’un söylediklerine tamamen aykırı olarak, Atay’a göre, faşistler cumhuriyetçidirler; zira Mussolini de eskiden bir sosyalistti. Falih Rıfki’nin değerlendirmelerinin pek bir olumsuzluk taşımadığını söyleyebiliriz. Kararlı bir cumhuriyetçi ve ırkçılığa ve yayılmacılığa karşı bir milliyetçi için bu gözlemler hayli enteresandır. Faşizmin sağladığı coşku, milli birlik ve otorite, Atay’ı etkilemiş görünmektedir; ancak Atay’a göre yine de o, İtalya’ya özgü bir rejimdir.⁷⁵⁸

Bu yaklaşımların daha çok bireysel olduğu söylenebilir.⁷⁵⁹ Yayılmacılık ve ırkçılık konusunda bu iki ideolojiye genel bir eleştiri söz konusudur. Diktatörlüğü esas almaları da eleştiri konusu olmuştur. Resmî tutum bakımından bu ideolojileri savunmak sakıncalı bulunmuş ve faşizm propagandası yaptığı düşünülen yayınlar yasaklanmıştır.⁷⁶⁰ Irk⁷⁶¹ ve cins ayrımına dayalı cemiyetlerin yasaklanması da, bu tür ideolojileri savunan cemiyetler kurmayı yasa-dışı kılıyordu.

⁷⁵⁶ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 228-229.

⁷⁵⁷ Hakkı Uyar, “**Sol Milliyetçi**” **Bir Türk Aydını: Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Buke Yayınları, İstanbul, 2000.

⁷⁵⁸ Atay, **Faşist Roma, Kemalist Tiran...**, s. 12, 21, 24, 30.

⁷⁵⁹ Atay ve Bozkurt’un yaklaşımları, oldukça yüzeysel görünmektedir ve anlaşıldığı kadarıyla özenli bir araştırmaya dayanmamaktadır. Ahmet Asker’in çalışmasından da izlenebileceği üzere, nasyonal sosyalizm üzerine yazanlar arasında daha derinlikli ve bilerek iş çıkaranlar olduğu gibi, yüzeysel ve hatta ciddi bir bilgi sahibi olmaksızın metinler kaleme alanlar da vardır. Bkz. Asker, **a.g.e.** Tekinalp’in bu durumu kavradığı anlaşılıyor; zira -anarşi ve kaostan çekinen politikacı ve yazarların eğilimlerine uygun olarak- bu kişilerin faşizmden otoriteyi anladıklarını saptıyor. Tekinalp, **a.g.e.**, s. 206. Oysa faşizm, basitçe herhangi bir milliyetçilik ve otoriterlik bileşimi ile tanımlanamamaktadır.

⁷⁶⁰ Örneğin bkz. **BCA 030.10.0.0.86.568.2.**

⁷⁶¹ Ani-semitist yayınlara karşı da tedbirler alındığı görülmektedir. Örneğin Teodor Friç tarafından yazılıp Cevad Rifat tarafından bastırılan “Yahudilik ve Masonluk” adlı eserin zararlı yazılar taşımasından ötürü toplattırılması Bakanlar Kurulu tarafından 08/06/1936’da onaylanmıştı. Bkz. **BCA 030.18.1.2.65.49.11.** Özel menfaat temini amacıyla Türkiye dışında ya da Türkiye’de basılan ve Yahudileri aşağılayıcı mahiyetteki kartpostalların satıştan men edilmesi, toplattırılması ve ülkeye

Mikro milliyetçiliğe ve bunun propagandasına karşı da oldukça dikkatli davranılıyor, bu tür yayınlar sıkı şekilde izleniyordu. Bu tür propagandalar yaptığı düşünülen yayınlar toplattırılıyor ve dışarıdan geliyorsa memlekete girişleri yasaklanıyordu. Bunlar milli birliği bozucu ve rejim aleyhine faaliyetler kapsamında değerlendirilmekteydi.⁷⁶²



sokulmalarının yasaklanması da 19/06/1936 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmişti. Bkz. **BCA** 30.18.1.2.66.53.7.

⁷⁶² Örn. Kürtçülük için bkz. **BCA** 030.18.1.2.19.30.2; **BCA** 030.18.1.2.65.46.12; **BCA** 30.18.1.2.85.101.14; Paris'te çıkan Ermenice Troşak dergisinin millet ve hükümet aleyhine bulunarak ülkeye sokulmasının yasaklanması için bkz. **BCA** 30.18.1.2.44.25.15, Bu hususta ayrıca bkz. Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, s. 54-55, 65-67.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İNÖNÜ DÖNEMİNDE KEMALİZM

4.1. İnönü Döneminde Halef-Selef İlişkisi ve Atatürk-İnönü İmajları

Bu kısımda İnönü'nün Atatürk'le olan yaklaşım farkları ve Atatürk'ün ardılı olarak nasıl algılandığı, kendisinin ve Atatürk'ün imajlarının dönem boyunca nasıl şekillendiği ele alınacaktır.

4.1.1. Atatürk ve İnönü'nün Yaklaşım Farkları

Atatürk ve İnönü'nün yaklaşım farkları bugüne değin üzerinde çok durulmuş bir konu olduğu için tekrarlardan kaçınmak adına burada sadece kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

İnönü ve Atatürk, aynı okullarda yetişmiş, mektepli modernist asker kuşağının üyesidirler. İnönü'nün anılarında bahsettiği üzere, henüz I. Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları sohbetlerde genel vizyon itibarıyla iyi anlaştıklarını da fark etmişlerdir.⁷⁶³ Bununla birlikte İnönü'nün yapılacak değişimler konusundaki radikalizmi, Atatürk oranında değildir. Bunun bariz örneği, Latin harflerinin kabulü sırasında İnönü'nün çekinceli davranmasında görülmektedir.⁷⁶⁴ İnönü, siyasi eğilimlerine bakıldığında, pek radikal bir portre çizmemektedir. Ancak onun Atatürk'le iyi bir işbirliği yapabilmesini sağlayan, Atatürk'ün uğraşmaktan hoşlanmadığı idarî ayrıntılarla titizlikle uğraşabilmesi ve Atatürk'ün -pek çok kişiye hatta kendisine dahi radikal gelse bile- yaptığı değişimleri savunması ve kararlılıkla

⁷⁶³ Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul 1968, s. 11.

⁷⁶⁴ İnönü'nün bu çekincesi, Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı öncesi yaptığı girişimin yazışmalarda karışıklık yaratmasından kaynaklanmıştı. Atatürk Harf İnkılabı'na girişmek isteyince, İnönü karışıklık çıkması ihtimalini öne sürerek itiraz etmişti: "Harf inkılabı ilan edilmeden iki sene evvel Atatürk'e söyledim: 'Bu kolay bir iş değildir. Sen, harp zamanı karargâhta çalıştın mı?' dedim. 'Hayır' dedi. 'Ben bilirim' dedim. 'Bunu tecrübe ettim. Bütün devlet muamelatı, her şey bozulacak. Herkes iki yazı kullanacak. Bu kabul edildi diye kendisini mecbur hissederek yeni harfleri kullanacak, bir de asıl işidir, kıymetli işidir diye eski harfleri kullanacak. Başa çıkamayız. İyi düşün.' Atatürk'e bunları söyledim ve benim ikazım cesaretini kırdı. Harf inkılabını iki sene sürükledi." Bkz. İnönü, **Hatıralar**, s. 483.

uygulamasıdır. Cumhuriyet'in ilanından sonra kısa süren Fethi Okyar kabinesi dışarıda bırakılırsa 1937'de Celal Bayar'ın başbakan olarak atanmasına kadar olan dönemdeki uzun mesai arkadaşlığı bununla açıklanabilir.

İkinci olarak Atatürk, devrimleri süratle ve dolayısıyla otoriter bir yönetimle uygulamaya geçirmek istiyordu ve İnönü'nün de bu otoriter eğilimleri paylaşması bakımından tercih edilen bir idareci olduğu görülmektedir.

Her iki devlet adamı da Osmanlı son döneminde yaşanan olayların etkisi altında, realist bir dış politika yaklaşımına sahiptiler. Atatürk, hesapsızca atılğan hele maceracı bir politikacı değildi. Ancak dış politikada aktif hareket etme konusunda Atatürk'ün daha farklı bir yaklaşımı vardı. O, Türkiye'nin uluslararası saygınlığını arttıracak, fazla risk barındırmadığını düşündüğü uluslararası hadiselerde aktif bir dış politika yanlısıydı. İnönü, Atatürk'e göre daha tedbirli bir yaklaşımı benimsiyordu. Özellikle büyük güçlerle çatışmaya girme ihtimalleri karşısında İnönü, oldukça ihtiyatlıydı ve sorunların diplomasi yoluyla çözülmesi taraftarıydı. Nitekim Nyon Konferansı ve Hatay konularındaki yaklaşım farkları bu sebeple ortaya çıkmıştı. Atatürk, ticaret gemilerine yönelik, İtalya'dan geldiği düşünülen denizaltı saldırılarına karşı uluslararası bir önlem niteliğinde olan ve bu tür saldırılara karşı koyma amacıyla imzalanan Nyon Antlaşması'nın Türkiye'yi fazla bir risk altında bırakmayacağını düşünüyordu. İnönü ise aynı fikirde değildi. Sonuçta Atatürk'ün düşüncesi kabul edildi ve gerçekten de Türkiye, bir sorunla karşılaşmadı.⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ İspanya İç Savaşı'nın ciddi bir uluslararası sorun olarak belirlediği dönemde, İtalya'ya ait olduğu düşünülen denizaltılar tarafından yapılan saldırılar sonucunda, antlaşma metninin "İspanya'da savaşım içindeki Taraflardan hiç birine ilintili olmayan ticaret gemileri" olarak tarif ettiği ticaret gemileri batırılmıştı. Soruna ilişkin olarak 10-14 Eylül 1937'de Nyon'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı. 14 Eylül 1937'de imzalanan metnin 2. maddesi Türkiye'nin de ilgili olduğu Doğu Akdeniz'i ele alıyordu. Söz konusu maddeye göre, yapılacak saldırılara karşı koruma görevi, "(b)u uygulama karasularında, kendisine ilintili kesimlerde, ilgili Hükümetçe yapılır"dı. Maddenin b fıkrasında "Açık denizde, Adriyatik Denizi kapsam dışı olmak üzere, işbu uygulama Çanakkale Boğazının girişine dek İngiliz ve Fransız donanmalarınca, gidiş-gelişin tehlikeli olduğu sanılan bölgelerde iki Hükümet arasında kararlaştırılacak kesimlere göre, üstlenilecektir. Öteki katılan Devletlerden Akdeniz'de kıyısı bulunanlar, bu donanmalar için istenecek yardımları kendi olanakları ölçüsünde, yapmağı yükümlenirler; özellikle bu donanmaların hareketını kendi karasularında sürdürmelerine, ayrıca gösterecekleri limanlardan bu donanmaların yararlanmalarına izin vereceklerdir." denmekteydi. Antlaşma, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Türkiye, SSCB ve Yugoslavya tarafından imzalanmıştı. Almanya, İtalya ve Arnavutluk ise konferansa katılmayacaklarını bildirmişlerdir. Bkz. Soysal, **a.g.e.**, s. 528, 531-534; **Olaylarla Türk Dış Politikası [OTDP] (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 114. Türkiye, konferansta, İngiltere ve Fransa'yı destekleyici bir politika izlemekteydi. Ancak Sovyet Donanması'nın Akdeniz'e gelip gelmeyeceği konusunda konferans sırasında tereddütler vardı. Atatürk, bunun Sovyet-İtalyan çekişmesine Türkiye'yi çekme çabasıyla ilişkili olmasından

Hatay konusu ise Atatürk için özel bir meseleydi ve ulusuna karşı verdiği sözü tutmak istiyordu. Bu sebeple askerî bir harekâtı göze almıştı. Ancak İnönü sorunun diplomatik yollardan halledilebileceğine inanıyor ve dahası bu tutumu doğru buluyordu. Montrö'de şartların olgunlaşmasıyla ve uluslararası kabulle istenilen sonuç elde edilmişti. Atatürk de bu fikrin doğruluğuna ikna olmuştu. Sonuçta

kuşkulanıyordu; hatta Rusya'nın esas hedefinin İtalya olmayabileceğinden bile kuşkulandı (o dönemde resmî Sovyet görüşünü aksettiren Pravda ve İzvestiya gazetelerinde Türk basınından iki kişiye yönelik "mantıksız taarruz ve tecavüzü" bu düşmanca tutuma örnek gösteriyordu); ama sonuçta böyle bir durumun olmadığı anlaşılmıştı. Atatürk, Sovyetler'in de bu durumdan memnun kalmış olduğunu tahmin ediyor ve aksi durumun Türkiye'yi daha derin tedbirler almaya sevk edeceğini belirtiyordu. Atatürk, Türkiye'yi İtalya ile karşı karşıya getirecek yükümlülükler altına girilmesini onaylamıyordu. Türkiye'yi Konferans'ta temsil eden Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'a Atatürk ve İnönü'den ayrı ayrı talimatlar gitmekteydi ve Atatürk meseleyi çok yakından takip ediyordu. Atatürk, 2. maddenin b fıkrasında geçen İngiliz ve Fransız donanmalarına "olanaklar ölçüsünde yardıma" ilişkin kısmın açıklığa kavuşturulmasını istiyordu. Atatürk'ün bu işbirliğine bakışı ise olumluydu, İnönü'ye şöyle yazmıştı: "Ben, böyle bir iştiraki mesaiden eğer Rusları memnun etmekte bir fayda görürseniz onların da memnun olabileceğini zannedirim. İstişmam edildiği gibi, İtalyanlar da bu kontrol meselesine fiilen iştirak ederlerse o zaman hiç mahzur kalmaz; bilakis biz milletler arası âlemde, büyük devletler arasında iş görecek bir mevkiye bulunduğumuzu göstermiş oluruz". Atatürk, Aras'ın -hükümetle danışma halinde- İngilizlerle konuyu bu açıdan konuşması gerektiğini de ekliyordu. İnönü, cevabında, Aras'a bu hususu sorduklarını, açık denizlerde silahlı kuvvetle yardımın söz konusu olmadığı bilgisinin verildiğini söylemiştir. Ancak Atatürk, bu görüşe katılmamış ve istihza ile şunu sormuştur: "Dr. Aras, bu cümlenin manasını aksiyona geçecek olan filoların Türkiye'den gıda gibi birtakım nesnelere alınacağına mı hamletmiş bulunuyor?" Sonuçta Aras'tan gelen bilgi, Atatürk'ün "yardım"dan anladığı şeyin doğru olduğunu göstermiştir. Aras'ın verdiği ilk bilgiler ve hükümetin antlaşmayı yorumlayışı doğru değildir. Soyak, bu durumun anlaşılması üzerine, İnönü'nün -Cumhurbaşkanı'na danışmaksızın- Aras'a, kendisine verilen imza yetkisinin dayandığı bilgilerin değiştiğini ve dolayısıyla ancak açık denizde silahlı yardım yükümlülüğü içermeyecek şekilde antlaşmaya imza koyabileceğini bildiren bir talimat yolladığını belirtiyor. Atatürk ise bu talimata kızmıştır. Soyak, Atatürk'ün tepkisini şöyle anlatıyor: "‘Yahu!’ dedi, ‘ihtiyat hududunu çok aşan bir ruh hali içinde devlet idare edilir mi? Meselenin her cephesini düşünmüş ve sağlama bağlamış bir murahhasa, böyle talimat verilir mi?'. Atatürk'e göre Aras, İngiliz ve Fransızların en yetkili kişileriyle görüşmüş, böyle bir talep karşısında özür belirtme imkanını elde etmiş ve bu ifadeler zapta geçirilmiştir. Bunun üstüne -İnönü'nün yaptığı gibi- karşı taraftan ayrıca konuyu açıklayan bir mektup istemek gereksizdi. Atatürk, söz konusu gelişme karşısında, İnönü'ye, hiçbir sorun çıkmayacağını, Aras'ın elde ettiklerinin hükümetin taleplerini sağladığını belirten bir yazı kaleme almıştır. Atatürk'le İnönü arasındaki yazışmalar devam etmiş, sonuçta antlaşma imza edilmiştir. Ancak Soyak, İnönü'nün, kendisinin Atatürk'le konuşmasını engellemeye çalıştığını sandığını yazmaktadır. Yazışmalar için bkz. **BCA** 030.10.0.0.45.290.52; Soyak, **a.g.e.**, s. 636-647. Türkiye, bu anlaşma sonucunda İngiltere ile daha da yakınlaşmıştı. Bkz. İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "İngiltere'yle İlişkiler-1930'lardaki Gelişmeler", **TDP**, s. 273. Atay da anlaşmazlığın Nyon Konferansı'na ilişkin ortaya çıktığını yazmaktadır. İnönü ise kendisiyle yapılan görüşmede Nyon'u önemsiz bir mesele saydığını söylemiştir. Bkz. Atay, **Çankaya**, s. 539-540, İpecki, **a.g.e.**, s. 13. O sırada Nyon Antlaşması ile ilgili ihtilafa, bira fabrikası sorunu da eklenmiş, akşam da masada herkesin huzurunda çok sert bir tartışma yaşanmıştır. İnönü, Atatürk'ün ayrıca talimat göndermesinden ve bira fabrikası konusunda kendi görüşüne tam itimat etmemesinden yakınmaktadır; yani Atatürk'ün başbakanın bilgisi dışındaki müdahalelerinden ve başka kişilerin Atatürk'ün görüşlerini kendi düşünceleri aleyhine etkilemesinden rahatsızdır. İnönü, bu meseleyi Atatürk'ün hastalığına bağlamaktadır; zira daha önceleri tekrar konuşulduğunda Atatürk, İnönü'ye, "sen bildiğin gibi yap" demekleyen artık dememektedir. İnönü, bir başbakan olarak nüfuzunun azaldığı hissine kapılmış görünüyor. Kopusu yol açanın, fikir ihtilafının aleni ve sert bir tartışmaya dönüşmesi olduğu anlaşılıyor. İnönü'nün yorumu için bkz. **a.g.e.**, s. 12-14.

Atatürk'ün sağlığında askeri bir harekât gerçekleşmedi⁷⁶⁶ ve Alman tehdidinin artmasıyla elverişli hale gelen konjonktürde Hatay'ın Türkiye'ye iltihakına Fransa itiraz etmedi. Ancak Atatürk'ün benimsediği kararlı tutumun bu sonucun elde edilmesinde yararlı olduğunu düşünmek mümkündür.

Devletçilik konusunda da Atatürk'le İnönü'nün bir ölçüde farklılaşan yaklaşımlara sahip olduklarını görmüştük. Atatürk, hem zenginleşmek hem de Türklerin iktisada kabiliyeti olmadığı yönündeki önyargıları yıkmak için bir an önce iktisadî kalkınmanın gerçekleşmesini istiyordu; bununsa özel girişimin güçlenmesiyle uzun vadede başarıya ulaşacağı kanaatinde olduğundan, her zaman özel girişimin esas tutulduğunu belirtme ihtiyacı duyuyordu. İnönü'nünse, aferizm

⁷⁶⁶ Ali Kılıç, anılarında, Hatay meselesini şahsi davası olarak gören Atatürk'ün, "Hatay için Fransa ile savaşa girmeyelim" fikrinden rahatsız olduğunu söylüyor ve gerekirse Cumhurbaşkanlığı'nı bırakıp bir direniş örgütleme fikrini kendilerine açtığını belirtiyor. Bkz. **Atatürk'ün Arkadaşı Kılıç Ali'nin...**, s. 333-344. Soyak ise Atatürk'ün farklı bir niyet taşıdığını aktarıyor: "Fransızlarla bir harbe sürükleniriz diye korktular. Garip şey! Çocuk, biz istesek bile, Fransızlar sancak için bizimle bir harbe girerler mi hiç? Arkadaşlar bunu nasıl düşünebiliyorlar, görmüyorlar mı ki bugün Fransa'nın bizzat anavatanı, büyük tehlikelerle sarılı bir haldedir? Bunu, her Fransız idrak etmiştir ve endişe içindedir. Sanağa gelince, Fransızlardan dünyada böyle bir yerin mevcut olduğunu bilenler, yüzde biri, ikiyi geçmez. Bu vaziyette hangi Hükümet sancaktaki mevhum ve daha ziyade şahsi, menfaat kırıntıları için deniz aşırı, hem de bizimle bir harbi göze alabilir, evham ve vesvesenin bu derecesine şaşım doğrusu." Daha sonra Atatürk yaptığı incelemeler sonucu şu kanıya vardığını belirtir: "Kısacası Fransızların meseleyi uzatıp dejenere etmeye çalıştıklarını, müstemleke memurlarının şuarsuz ve insafsız hareketlerini gün geçtikçe arttırdıklarını, bizim Hükümetin de işi, lüzumu kadar sıkı tutmadığını görüyordum. Davamız, böyle sürüncemede kaldıkça bilhassa Türk ahaliye reva görülen şiddetli baskı devam ettikçe, bir gün içeride (Hatay'da) büyük ve kanlı bir hadise zuhur edebilirdi; bu yüzden iki taraf, hiç istemedikleri halde silahlı bir çatışmaya sürüklenebilirdi. İşte bu hal ve ihtimalleri ortadan kaldırmak, herkesi vaktinde ikaz etmek içindir ki, harekete geçtim, başka bir ifade ile ben bu hareketi, memleketi harbe sokmak için değil, tam tersine ondan kurtarmak için yapmış bulunuyorum." Soyak da Hatay'ın bağımsızlığına giden yolda Atatürk'ün politikasının istediği sonuca vardığını şöyle ifade etmektedir: "Görülüyor ki Atatürk'ün ilk anlarda her yerde ve bilhassa Fransa'da büyük telaş ve heyecan uyandıran hareket ve hassasiyeti, sinirler yatışınca ilgilileri daha ciddi ve güven verici usullerle müzakerelere devam ederek, meseleyi az zamanda mutlaka bir hal suretine bağlamak kararına sevk etmiş, bu surette asıl hedefine varmıştı." Bkz. Soyak, **a.g.e.**, s. 577, 583. İnönü ise farklı bir bakış açısı geliştirmektedir: "Nihayet, Atatürk İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra Ankara'ya dönerken yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askeri hareket şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. (...) Atatürk ile son Hatay münakaşası, i(h)tilaf esnasında kendi yazdıklarından benim anladığıma göre, daha ziyade etraftan geliyordu. O zaman her ne söylenirse Fransızların her şeyi kabul etmeye hazır olduklarını tahmin edenler vardı. (...) Atatürk'le Hatay konusunda, İstiklal Savaşı'nda değil, 1936-1937'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki o zaman bir askeri hareket yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi." İnönü, **Hatıralar**, s. 541-542. Yazılanlardan Atatürk ve İnönü'nün konuya bakış farklılıkları net olarak görülmektedir; İnönü ihtiyatlı, uzlaşmaya dayalı ve ihtilaftan tamamen uzak duran bir politika benimserken, Atatürk, yaptığı hesaplara göre ciddi bir riskle karşılaşılacağını düşündüğünde ya da bir psikolojik savaş aracı olarak, daha atak bir politika izlemeyi doğru buluyordu. Her iki devlet adamı da realistti; ancak İnönü'nün tavrı, Atatürk'e göre, bazen, ihtiyatlı olmanın da ötesine geçiyordu. Hatay meselesinin ayrıntıları için bkz. Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Fransa'yla İlişkiler-Sancak (Hatay) Sorunu", **TDP**, s. 279-290.

tartışmasında⁷⁶⁷ görüldüğü üzere, devlet olanaklarından yararlanarak zenginleşmeye çalışan kesime karşı ahlakî itirazları olduğu gibi, o, güçlü bir devlet desteği olmadıkça özel girişimin gelişemeyeceği kanaatini taşıyordu. İnönü, özel girişimin özellikle sıkışık zamanlarda devletten beklenti içinde olduğunu da hatırlatıyordu.⁷⁶⁸ Atatürk'le aralarındaki çatışma, özel teşebbüsün atılım yapma yetenek ve arzusunu kırarak bir devletçiliğe Atatürk'ün taraftar olmamasıydı. Mustafa Şeref Özkan'ın tutumunu da böyle yorumluyordu; oysa İnönü, Bayar'ın savunduğu tipte liberalizme taraftar olmadığı gibi, tuttuğu bir bakana karşı böyle davranılmasından da rahatsız olmuştu. Bununla birlikte akılda tutmak gerekmektedir ki, aradaki ayrılıklar çok derin iktisadî doktrin analizlerine dayanmıyordu. Yine de, Atatürk'ün özel girişimciliğe dayalı iktisat anlayışına İnönü'ye nazaran daha yakın olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁶⁹

Bu iki lider arasında derin bir fikrî ayrılık görülmediği için, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi de içeride ve dışarıda rejimin korunacağı konusunda genel bir kanaat uyandırmıştı.⁷⁷⁰ İnönü, son zamanlarda aralarında yaşanan sorunlara karşın, Atatürk'ün beklenen halefi konumundaydı. Bununla birlikte, aralarındaki bazı fikir ayrılıkları, uygulamalarda karşılığını bulacaktı.⁷⁷¹

4.1.2. Atatürk'le İnönü Arasında Yaşanan Sorunlar

Devlet politikasına ilişkin yukarıda ifade edilen sorunların dışında, Atatürk ile İnönü arasında başka sorunlar da yaşanmıştır. Bu sorunları anılardan yola çıkarak yorumlayabiliyoruz. Ancak anılarda anlatılanlar, yazan kişinin olaylara, Atatürk ve İnönü'ye bakışına göre değişmekte hatta tam zıt yönde anlatımlara rastlanmaktadır. Örneğin Kılıç Ali ile Asım Us'un İnönü'nün başbakanlıktan alınması sonrasındaki Atatürk-İnönü ilişkilerine dair çizdikleri tablo, birbirlerine tamamen zıttır. Ayrıca

⁷⁶⁷ Bkz. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 44-45.

⁷⁶⁸ İnönü, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", s. 602.

⁷⁶⁹ İnönü, Atatürk'ün görüşünü şöyle tanımlıyor: "Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir." İpekçi, **a.g.e.**, s. 36.

⁷⁷⁰ Aydemir, **İkinci Adam**, s. 29-32.

⁷⁷¹ Velidedeoğlu'na göre: "(...) İsmet İnönü'nün kişiliğinin bu parti içinde, Atatürk'ten sonraki oluşum ve gelişimlerle çok sıkı, hatta organik bir bağlantısı vardır." Bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir: İzlenimler- Anılar**, Cilt 2, (yayl.y), (y.y) 1973, s. 54.

elimizde İnönü'nün anıları ve notları bulunmaktadır; dolayısıyla İnönü'nün anlatımıyla diğer yazarların anılarını karşılaştırma olanağı mevcuttur. Buradan yola çıkılarak söz konusu sorunlar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anlaşmazlıkların başında Atatürk'ün hükümete İnönü'yle önceden görüşmeksizin yaptığı müdahaleler gelmektedir. Atatürk'ün Mustafa Şeref Özkan'ı Yalova'da sertçe azarlamasından sonra İnönü'nün gösterdiği tepki, partinin önde gelen iki şahsiyetinin bu konuda yaşadıkları önemli bir sorun olmuştur. İnönü, Atatürk'ün hem Bayar'ı ve İş Bankası grubunu korumasından hem de kendi hükümetindeki bir bakana bu şekilde muamele etmesinden oldukça rahatsız olmuştur. Nitekim tepkisini, Karaosmanoğlu'nun deyişiyle adeta bir meydan okuma şeklinde gösterecekti. Özkan ile yaşanan hadisenin ertesi akşamı Atatürk, İnönü'yü gönlünü almak için yemeğe davet etmişti. Ancak İnönü, yemeğe 22.30-23.00 civarında katılmış, Atatürk'ü ve sofradakileri çok uzun müddet bekletmiştir. Geldiğinde ise eline bir gazete alıp “çarşaf gibi açarak” okumaya başlamış, adeta bir sinir harbi başlatmıştır. Ancak Atatürk onu yumuşatmak için konular açmayı tercih etmiş ve İngilizlerin kendisine dizbağı nişanı vermeyi düşündüğünden bahsetmiştir. İnönü ise kayıtsız bir şekilde bunun sebebini sormuş, Atatürk de sebep olarak İngiliz milletinin kendisini sevmesini göstermiştir. “Bu, Llyod George kabinesini düşürmüş olmasından belli değil midir?” şeklindeki savına İnönü istihza ile yaklaşmış ve George'un düşmesinin iç politika meseleleri ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Şüphesiz sofradaki herkes için bu soğukluk dikkat çekici olmuştur. İnönü ile Atatürk, herkes gittikten sonra bir süre daha görüşmüş ve kağıt fabrikasını devletin yapması karşılığında Özkan'ın bakanlıktan alınması hususunda bir anlaşmaya varılmıştır.⁷⁷²

Bu konuyla ilgili bir başka sorun, Atatürk'ün Maarif Vekili Esat Sagay'ın yerine Reşit Galip'i atamaya karar vermesi olmuştur. Atatürk'le Galip, Galip'in sofradaki bir toplantı sırasında Atatürk'ün bir dönem hocalığını da yapmış olan Esat Sagay'a yönelik sert sözleri nedeniyle bozulmuş; fakat Atatürk, daha sonra, Galip'in bakanlığa gelmesini daha doğru bulmuştu.⁷⁷³ Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndan

⁷⁷² Karaosmanoğlu, İnönü'nün bu barışmadan bir şey elde edemediği kanaatindeydi. Bkz. Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 108-117, 120; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1)*, s. 37.

⁷⁷³ Sagay, muhafazakâr tutumundan ötürü Atatürk'ün önerisiyle milletvekili yapılan ve aynı zamanda Ankara Halkevi başkanlığına getirilen Reşit Galip tarafından eleştiriliyordu. Atatürk ise kendi sofrasında bir bakana ve eski hocasına yönelik saldırgan eleştiriler yapılmasından rahatsız olmuştu.

çektığı bir telgraf ile bu değişikliği İnönü'ye soruyordu. İnönü ise, “Gece yarısı, gaflet uykusundan uyandırılarak kabinesinde değişiklik yapılmak istendiği haberini alan bir başvekilin, bu hususta ileri süreceği mütalaadan nasıl bir selamet beklenebilir” şeklinde sert bir cevap vermişti.⁷⁷⁴ İnönü, anılarında bu tür müdahalelerle ilgili ne düşündüğünü yazmıştır. Şöyle demektedir İnönü:

“Evvelce de Atatürk ile hükümet başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk vekillere sert muamele yapacak. Atatürk'ten bilhassa rica ettiğim, vekillerden hangisini istemiyorsa, itimadı yoksa söylesin, vekile söyleriz, hiç kimse kendi itimadına mazhar olmadığı halde vekâletle kalmak arzusunda değildir, emin olsun bundan, bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu. Bunu rica ettim kendisinden. Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum. Toplanıyoruz. Herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için, sert muamele yapmak onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükümet olarak, başvekil olarak benim için de çok üzüntü verici bir hadise oluyor.”⁷⁷⁵

İnönü, bu çatışmaların ortaya çıkmasında Atatürk'ün sofrasının müdavimlerinden olan “mutat zevat”ın yani Atatürk'ün çevresinin etkili olduğunu düşünüyordu, ona göre sorumsuz kişiler hükümet meselelerine bu yolla etki etmeye çalışmaktaydı. Böylece ortaya bir “Atatürk çevresi” ve “İnönü çevresi” çıkmıştı. İnönü, Atatürk'ün çevresinin faaliyetlerinden rahatsızdı ve onlara karşı mesafeliydi. Hasan Rıza Soyak, Ali Kılıç, Recep Zühtü Soyak, Nuri Conker, Salih Bozok, Fuat Bulca gibi isimler bu çevrenin içindeydi.

Bir başka anlaşmazlık konusu Gazi Orman Çiftliği ile ilgilidir. İnönü, Yugoslavya dönüşünde bir bakan ile karşılaştığını ve bu bakanın kendisine Ziraat Bakanlığı'nın Orman Çiftliği'ni satın almasının konuşulduğunu söylediğini ifade ediyor. Bu bilgi üzerine İnönü Atatürk ile görüşmüş ve Atatürk'ün belli bir bedel

Bununla birlikte Atatürk'ün de Sagay'ın çalışmalarından memnun olmadığı anlaşılmaktadır; nitekim bu olaydan bir süre sonra, Atatürk, Reşit Galip'i Millî Eğitim Bakanı yapmaya karar verecektir. Burada bir başka önemli husus, Galip'in millevekili adayı gösterilmesine İnönü ile çok yakın ilişkileri olan Refik Saydam'ın muhalefet etmesidir. Saydam, Galip'in hırslı ve kibirli olduğu kanaatindeydi, dolayısıyla sorun çıkaracağını düşünüyordu. Üniversite Reformu kısmında görüldüğü üzere Galip'in idealizmi övülmekle birlikte, bu tutumu hoş bulunmayacaktı. Kılıç Ali de anılarında zamanın Saydam'ı haklı çıkardığını yazmaktadır. Bkz. **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...**, s. 289-298.

⁷⁷⁴ Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 120. Reşit Galip ile ilgili olarak ayrıca bkz. Yener Oruç, **Atatürk'ün “Fikir Fedaisi” Reşit Galip: Günümüz Gözüyle**, Güner Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 2008.

⁷⁷⁵ İnönü, **Hatıralar**, s. 546

karşılığında çiftliği, hazineye satmasına itiraz etmiştir. İnönü'ye göre çiftliğin elden çıkarılmasının bir sebebi zarar ediyor oluşudur. İnönü, Atatürk'e, kendisinin de çok emeği olmakla birlikte çiftlik için yapılanların hükümet ve devlet yardımıyla gerçekleştiğini, dolayısıyla hazine yardımıyla meydana gelmiş bir eserin tekrar hazineye satılmasının doğru olmayacağını söylemiştir. Atatürk de bunu kabul etmiştir. Ancak daha sonra İnönü, Ali Çetinkaya ile karşılaşmış ve İnönü'nün aktardığı kadarıyla Çetinkaya bir ağız yoklaması yapmıştır. Çetinkaya, Atatürk'ün, çok emek vermiş olduğu bu çiftliğin satılmasından üzüntü duyduğundan bahsetmiş; fakat İnönü "öyle görmedim ben" diyerek geçiştirmiştir. Ancak İnönü, bunun bir ikaz olduğunu fark etmiştir.⁷⁷⁶

Çiftlikle bağlantılı ama farklı bağlamda da tartışılmış bir diğer sorun çiftlik bünyesinde yer alan bira fabrikası ile Bomonti Bira Fabrikası'na ilişkindir. Bomonti Bira Fabrikası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkedeki yegane bira fabrikasıydı. Soyak'a göre bu yabancı şirket, birtakım tertiplerle tüm rakiplerini saf dışı bırakarak alanında tek kalmayı başarmıştı. İnhisar İdaresi ise, 1928'de, şirketle, ona çok büyük hak ve menfaatler sağlayan 10 yıllık yeni bir mukavele yapmıştı. Soyak, Gazi Orman Çiftliği bünyesinde bu işi yapacak küçük bir fabrika kurmaya karar verdiklerini ve İnhisar İdaresi'nden bunun için ruhsat istediklerini kaydediyor. Ona göre yapılan mukavele Bomonti ile yapılan mukaveleye nazaran çok ağırdı; ancak aslında daha mantıklı ve normal şartlar ileri sürülmüştü. Ankara Fabrikası'nın ürettiği biralar çok beğenilmişti ve beğenenler arasında İnönü de vardı. Soyak, İnönü'nün Bomonti ile yapılan anlaşmada hükümetin ne kadar aldandığını böylece öğrenmiş olduğunu ve 10 senelik sürenin sonunda mukavelenin yenilenmemesine taraftar olduğunu belirtmektedir. Bu karara varıldığında sürenin dolmasına iki-üç yıl kadar bir zaman kalmıştı.

Soyak, bir süre sonra -başbakanın arzusunu yerine getirmek için⁷⁷⁷ çalışmalarına başlamak üzere konuyu Atatürk'e açtığını; ama Atatürk'ün bu talebi hoş

⁷⁷⁶ **A.g.e.**, s. 544-545. Soyak'ın anılarında, TBMM'nin, Atatürk'e, zirai kalkınmaya yardımcı olmak adına yıllardan beri emek verdiği çiftliği devlete hediye etmesi (ihda) karşısında teşekkür ettiği, Atatürk'ünse kısaca "Yapılan bir vazifedir." cevabını verdiği bilgisi yer almaktadır. Cevabın kısalığı ve eylemin bir görev icabı telakki edilmesi Atatürk'ün memnun olmadığına işaret eder görülmektedir. Soyak, **a.g.e.**, s. 659. Kılıç Ali ise -Soyak'ın anılarında İnönü'nün ısrar ettiğiinden bahsedilmemesine karşın- Soyak'ın fabrikanın kurulması için Atatürk'ten İsmet Paşa'nın ısrarını söylemek kaydıyla onay aldığını yazmaktadır. **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...**, s. 312.

⁷⁷⁷ İnönü, Soyak'ın kendisi aleyhine çalışan çevre içinde olduğu kanaatindedir; Soyak ise anılarında, adeta bir cevap mahiyetinde, hep iyi niyetli ve İnönü'yü korur tarzda hareket ettiğini göstermek

karşılamağını ileri sürmektedir; zira Atatürk, bu girişimden ötürü Soyak'ın başına iş açılacağını düşünmektedir. Buna karşın Soyak ısrar etmiş ve Atatürk'ün "isteksiz onayını" almıştır. İnhisar İdaresi ile görüşme yapılmış ve Başbakan İnönü, yeni şirketi Çiftlik İdaresi'nin kurması yönünde bir karar tebliğ etmiştir. Oysa Çiftlik'in bu iş için yeterince parası bulunmuyordu ve Soyak, tıpkı Bomonti için geçerli olduğu gibi, İnhisar İdaresi'nin de ortak olacağını düşünmekteydi. Bu gerçekleşmeyince, Soyak, elindeki vekâletnameyle⁷⁷⁸ Çiftliği ipotek ederek, mukabilinde Ziraat Bankası'nda bir kredi açtırmak kaydıyla işi gerçekleştirmeye karar vermiştir. Bomonti ise fabrikanın kuruluşundan sonra ülkeyi satış bölgelerine ayırmak ya da faaliyetleri bazı şartlar altında birleştirmek gibi tekliflerle anlaşma zemini sağlamaya çalışmıştı. Ancak -Başbakan'ın amacını göz önünde tutarak- bu teklifler reddedilmekteydi. Soyak'a göre Bomonti bu tekliflerden sonuç alamayınca, İnönü'ye telkinde bulunarak Ankara'daki fabrikanın başarılı olamayacağı düşüncesini onda uyandırmaya çalışmıştı ve İnönü de Atatürk'e bu hususta şikayetlerde bulunmuştu. Öyle ki İnönü'nün yakınlarından biri, şirketin idare meclisi üyesiydi. İstanbul milletvekili Ahmet İhsan Tokgöz ile Antalya Milletvekili Rasih Kaplan gibi İnönü'yle daimi teması olan kişiler şirketle ilgiliydi; özellikle Tokgöz'ün elinde büyük miktarda hisse senedi bulunmaktaydı.

Soyak, "Atatürk de bizi, pek haklı olarak sığaya çekiyordu (sorguluyordu)" demektedir. Soyak, bunun üzerine Atatürk'e Başbakan'ın yanıldığını ispatlamaya çalışmıştır. Aleyhteki teze göre Ankara'daki fabrikanın denizden uzak olması dolayısıyla maliyetler yükselecekti. Ancak Soyak, Bomonti'nin de muhtaç olduğu arpayı uzaklardan getirdiğini, onun da deniz kenarında olmayıp Feriköy'de bulunduğunu, üretim maliyetlerinin belli olduğunu, Haydarpaşa'da deniz kenarında

isteyen bir anlatı kurmuş görünmektedir. Soyak'ın bira fabrikası ile ilgili anlatısında da, Atatürk'ün isteksizliğine karşın kendisinin ısrarla kurmak istediğini belirttiği Ankara'daki fabrikayı başbakanın isteğini yerine getirme amacına dayandırması, sözü edilen cevap verme isteğiyle ilgili görünmekle birlikte, biraz sorunlu durmaktadır. Anıların karşılaştırılmasından varılabilecek sonuç, İnönü'nün Ankara fabrikasına başlangıçta sıcak bakmış olabileceği, Soyak'ın ve ilgili başka kişilerin bu fabrikanın kurulması ve Bomonti'nin yerini alması konusunda çok istekli ve ısrarlı oldukları, Atatürk'ün fabrika rekabetinden doğabilecek çatışmadan ötürü bu hususta isteksiz olduğu ve Bomonti şirketinden gelen telkinlerle İnönü'nün ve en azından bazı kabine üyelerinin Ankara Fabrikası hakkında fikir değiştirdikleri; ama bu düşüncenin yapılan incelemeler sonucunda doğrulanmadığıdır.

⁷⁷⁸ "(Atatürk) Hasan Rıza Bey'in dürüstlüğüne, becerikliliğine güvendiği için özel işlerinin idaresini ona vermişti. Çiftlik işleriyle de Hasan Rıza Bey meşgul olurdu." Bkz. **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...**, s. 311.

yaptırılan bir doldurma fabrikasıyla sorunların aşılacağını savunmuştur. Ona göre durum, Ankara Fabrikası lehindeydi. Dolayısıyla Başbakan'ın üzüntüsü yersizdi ve kendilerinden izahat istenseydi bu durumun önüne geçilebilirdi. Orada bulunan Şükrü Kaya da söz karışmış ve “biz de öyle düşünüyorduk; şimdi görüyorum ki hata etmişiz” demişti. Soyak da Kaya'ya sadece bir tarafı dinleyip kendilerine sormamasından ötürü sitem etmiştir. Ancak Atatürk tartışmanın uzamasına izin vermemiş ve Soyak'tan çalışmalarına devam etmesini istemiştir. Şükrü Kaya ise bu konuyu Bakanlar Kurulu toplantısında başbakana ve bakanlara iletmişti.⁷⁷⁹

Burada Soyak'ın anlarına ara vererek Falih Rıfkı Atay'ın yazdıklarına bakmak gerekiyor. Atay, Bomonti olayını şöyle anlatmaktadır:

“Mesela bir aralık bir Bomonti bira fabrikası meselesi çıktı idi. Atatürk pek emek verdiği Gazi çiftliğinin verimli olması için de uğraşıp durdu idi. Çiftliği Ankara'ya bozkırlıktan kurtarabilecek teşebbüslerin bir deneme merkezi olarak benimsemiştir. Sonra da hükümete devretti. Ahmet İhsan Tokgöz, ki tam bir menfaatçi idi, İstanbul'daki Bomonti Fabrikasının hisselerini almış ve İdare Meclisi Reisi olmuş, İsmet İnönü'nün eniştesi Kudüs'lü Abdürrezzak'ı da idare meclisine almıştı. Her ikisi de Ankara'daki bira fabrikasının genişletilmesini önlemek ve Bomonti imtiyazını uzatmak için, Ankara fabrikasının gelir getirmeyeceği fikrini İsmet İnönü'ye telkin ettiler. Atatürk Umumi Katibi Hasan Rıza Soyak aracılığı ile Danimarkalı uzmanlara meseleyi inceletti. Onlar, eğer fiçularla taşınıp Haydarpaşa'da şişelenecek olursa, Bomonti'ye bile rakiplik edeceğini söylediler.”⁷⁸⁰

Bu olay Nyon konusundaki anlaşmazlıkla eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştı. İnönü, kendisinin bu olayda da hatalı çıkmasına/görülmesine ve bunda Atatürk'ün çevresindeki bazı kişilerin etken olmasına kızmıştı. Atatürk, Soyak'a göre, Nyon meselesinin tekrar gündeme gelebileceğinin bilincinde olarak, yalnız bakanları davet ettiği bir akşam yemeği vermiş ve “nezlesini bahane ederek” içki içmemişti. Ancak Soyak, köşkten ayrıldığı için olaya bizzat şahit olmadığını ve sofradakilerden duyduklarını aktardığını da başta belirtmektedir. Soyak, İnönü'nün haksız çıkmayı

⁷⁷⁹ Soyak, **a.g.e.**, s. 661-669. Aynı temeldeki anlatım için bkz. **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...**, s. 312-313.

⁷⁸⁰ Atay, **Çankaya**, s. 538-539.

hazmedemeyerek Atatürk'e karşı haksız ve yersiz tarizlerde bulunduğunu yazmaktadır. İnönü, bir ara daha da hiddetlenerek Atatürk'e şunları söylemiştir: "Sen, benim söylediklerimi başkalarından tahkike kalkışıyorsun. Etrafında bulunanlar benim aleyhimde tezvıratta bulunuyorlar. Sofradan emirler alıyoruz ve bunlar yüzünden büyük sıkıntılara düşüyoruz.". Atatürk, bu sözler karşısında şaşırılmış ve "birdenbire buna ne oldu" diye hayretini belirtmiştir. İnönü'ye cevap olarak kendisi hakkında birçok şey söylendiğini, aleyhinde yazılar da aldığını ancak kendisine güveninden dolayı hiçbirine aldırış etmediğini belirtmiştir. Daha sonra da Şükrü Kaya'ya dönerek "galiba işi sen karıştırdın" diye sitem etmiş ve konuyu Bakanlar Kurulu'na getirmesini eleştirmiştir. İnönü de cevaben "(b)enim (v)ekillerim bütün gördüklerini ve duyduklarını bana bildirmeye mecburdurlar" demiştir. Atatürk, buna karşın sükûnetini korumaya ve konuyu değiştirerek gerginliği azaltmaya çalışmıştır. Ancak yine Soyak'ın aktardığı kadarıyla konu çok da değişmiş görünmemektedir. Zira Atatürk Ziraat Bakanı Şakir Kesebir'e Çiftlik'te gördüğü bakımsızlıklar hakkında soru yönelmiştir. Bu soru da bakan adına İnönü tarafından "(b)unları Hasan Rıza ve Tahsin (B)eylere söylersin!" diye yanıtlanınca, Atatürk "doğru dürüst konuşulamayacağına" karar verip sofrayı terk etmiştir.⁷⁸¹

Kılıç Ali ise İnönü'nün değil Atatürk'ün eleştiriler yöneltmeye başladığını yazmaktadır. Atatürk, Tarım Bakanı Muhlis [Erkmen] Bey'in⁷⁸² çalışmalarından duyduğu rahatsızlığı söylemekte ve buna bir çare bulunmasını istemektedir. Kılıç Ali'ye göre Atatürk daha önce de bu türden eleştiriler getirirdi ve bunlar birer emir olarak kabul görürdü. Ancak İnönü, Atatürk'e karşı çok dolu olduğu için, ilk kez öfkesini tutamamış ve uzun zamandır biriktirdiği tepkiyi ortaya koymuştu: "Haberim olmadan sürekli bakanlar istifaya mecbur ediliyor. Verdiğim bilgilere güvenilmeyerek sözlerim başkalarından soruşturuluyor. Devlet işlerine ait bütün kararlar sofrada alınıyor. Sorumsuzlar işe karışıyor. Bu gibilerden korkuyorum." Atatürk de "(y)aa... Demek öyle. Demek devlet işleri hakkında sofrada, yani sarhoşlukla karar veriliyor, demek istiyorsunuz, öyle mi? Bu nasıl söz? Bu nasıl düşünce? Bu ne cüret? Amacını anlıyorum. Pekâlâ..." şeklinde yanıtlamış ve

⁷⁸¹ Soyak, **a.g.e.**, s. 669-670.

⁷⁸² Kılıç Ali yanlış anımsıyor olmalıdır. Bu konuşmanın olabileceği tarihlerde Ziraat Bakanlığı'na Muhlis Erkmen yerine Şakir Kesebir getirilmiş bulunmaktaydı.

sofradakilerin önünden içkilerin kaldırılmasını istemiştir. İnönü, yaptığına pişman olduysa da, Kılıç Ali'ye göre, iş işten geçmişti. Sofrada bir sessizlik olmuş, daha sonra da Atatürk dağılınmasına karar vermişti.⁷⁸³

İnönü'nün anlatımı, Kılıç Ali ile daha örtüşür mahiyettedir. Şöyle ifade etmektedir İnönü:

“Son seneleri Atatürk’ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski âdetimiz idi. Son seneler bu adet kalkmağa başladı. Hele nihayete doğru (1936-1937 vuzuh ile hatırladığım seneler) gece arzu ve teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakın ve tamam iken de iltizam (ile) takip etmeğe başladı. Sıhhatında ve alkolün tesiratında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı. Son seneler hükümet azasının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidai usuller kullanmak istedi. Hülasa, Eylül 1937 kavgası oldu. Bu kavgada haksızlık, esasında Atatürk’ündü. Tatbikatta idaresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü. Haksızlık ona aitti şunun için: Aramızda geçen bir devlet işini sonra görüşürüz dedikten sonra, akşam masada halletmek yani gündüzden tasarladığı mülahazaları ve sebepleri imposition şeklinde karar olarak tebliğ etmek ve bu vesile ile sevmediği birkaç vekili tahkir etmek istedi. Evvela sakın idim, sükûnetle geçiştirmek istedim. Halindeki tecavüz manasının arttığını gördükçe sabrum tükendi. Sonra şiddetle mukabele ettim. Mukabelemin şiddeti onu sükûnete getirdi. Tasmim ettiği hadiselerde haklı olmak için sebep toplamak kararına derhal başladı.”⁷⁸⁴

Anılardan anlaşıldığı kadarıyla Atatürk, İnönü'nün haksız olduğu konularda bir hazırlık içindeydi ve bu yüzden o akşam içki de kullanmamıştı. Konuyu bire bir değil sofrada dile getirmesi İnönü'nün hoşuna gitmemişti. Atatürk, İnönü'yü fabrika ve Nyon konularında haksız buluyordu; İnönü ise Atatürk'ün haklı çıkmak için delil topladığını düşünmekteydi. Kısacası “haklılık” üzerine bir anlaşmazlık ve gerilim vardı. İnönü'nün çok rahatsız olduğu bir konu olan bakanların sertçe eleştirilmesi de buna eklenince, İnönü, beklenmedik bir çıkış yapmıştı. İnönü'nün eleştirisi, kararların sofrada alınması ve sofranın ortamıyla sorumsuz kişilerin de alınan kararlara

⁷⁸³ Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin..., s. 313-314.

⁷⁸⁴ İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, 1. Cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 251.

olumsuz etkide bulunmasıydı. Bu tartışmadan sonra ortamın oldukça gerildiği ve Atatürk'ün bu sebeple dağılınmasına karar verdiği anlaşılıyor.

Kılıç Ali ve Soyak'ın anlatımlarına göre, Atatürk, İnönü'nün bu çıkışından çok rahatsız olmuştur.⁷⁸⁵ Bu olaydan kısa bir süre sonra, Atatürk, İnönü ile görüşmüş ve İnönü'nün her zamanki gibi geçici bir gerginlik olduğu zannına karşın, İnönü'yle çalışmaya ara verme isteğini kendisine iletmiştir. İki liderin anlaşmasına göre, İnönü 1.5 ay izinli sayılacaktı. Yerine vekâleten getirilecek kişi için Atatürk, İnönü'nün fikrini sormuş, İnönü'nün fikir beyan etmek istememesi üzerine, Celal Bayar'ı düşündüğünü İnönü'ye iletmiştir. İnönü, anılarında, bu kararı olumlu karşıladığını söylemektedir. Fakat bu izin dedikodulara izin vermemek adına geçişi yumuşak yapabilmek için düşünülmüş bir önlem olduğu zamanla anlaşılmış ve Bayar, başbakan olarak atanmıştır.⁷⁸⁶

İnönü'nün başbakanlıktan düşüşünden sonraki dönem için birbiriyle çelişen anlatımlar bulunmaktadır. Örneğin Us, Atatürk'ün sürekli olarak sağlığında İnönü'yü cumhurbaşkanı yapacağını söylediğini ve zaten kendisinin cumhurbaşkanı seçildiği zaman da oyunu İnönü'ye attığını yazmaktadır. Kısacası, İnönü'nün başbakanlıktan alındıktan sonra Atatürk'le arası iyidir.⁷⁸⁷ Atay'ın anlatısında da, kışkırtıcıların çabalarına karşın, Atatürk'ün bazı ufak tarizler hariç İnönü'yü eleştirmediği ve İnönü'nün de Atatürk'le arasını iyi tutma konusunda dikkatli olduğu belirtilmektedir. Kısacası, Atay da pek olumsuz bir tablo çizmemektedir.⁷⁸⁸ Kılıç Ali ve Hasan Rıza Soyak'ın anlatımları ise farklıdır, özellikle Kılıç Ali'nin anlatısı bazı açılardan çok başkadır.

Us'un görüşünü teyit edecek hiçbir veri bulunmadığı gibi, Us, hem Atatürk'ün ittifakla cumhurbaşkanı olduğu noktasındaki kendi aktarımıyla çelişmektedir⁷⁸⁹ hem de İnönü'nün anılarıyla. Dolayısıyla İnönü'nün başbakanlıktan alındıktan sonra Atatürk'le ilişkilerinin Us'un tarif ettiği gibi olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

⁷⁸⁵ Kılıç Ali ve Soyak'ın anlatımlarından, Atatürk'ün İnönü'yü mecliste düşürmeyi aklından geçirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...**, s. 316-320, Soyak, **a.g.e.**, s. 671-672.

⁷⁸⁶ İnönü, **Defterler-1**, s. 251-252., Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1)**, s. 66-76.

⁷⁸⁷ Asım Us, **Asım Us'un Hatıra Notları: 1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966, s. 312, 314.

⁷⁸⁸ Atay, **Çankaya**, s. 543.

⁷⁸⁹ Bkz. Us, **a.g.e.**, s. 314.

Hasan Rıza Soyak, İnönü'nün başbakanlıktan alınması kararı karşısında Atatürk'ü yatıştırmak istediğini; ama Atatürk'ün buna olumlu yaklaşmadığını kaydediyor. Dolayısıyla Soyak, her şeye karşın İnönü'ye karşı olumlu yaklaştığını ifade etmektedir. Buna ek olarak Atatürk, politikacılar arasında, iktidar mevkiinden düşen kişinin etrafından uzaklaşmak gibi kötü bir itiyat bulunduğunu, oysa şimdi bunun aksinin yapılması gerektiğini, İnönü'ye her zamankinden çok hürmet gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Atatürk, hem İnönü'nün hem de İnönü'ye yakın olup yeni kurulan Bayar kabinesine girmeyi reddeden Refik Saydam'ın hayat şartlarında fazla bir değişiklik olmaması için, İnönü'ye daha önceleri Atatürk'ün hesabından maaşına ek olarak verilmekte olan 2000 liranın 3000 liraya çıkarılmasını, Refik Saydam'a da 500 lira verilmesini istemiştir.⁷⁹⁰

Kılıç Ali'ye göre, Atatürk, İnönü'nün onu övüp göklere çıkardığı için şımarıldığını, o olmadan hiçbir şeyin yürümeyeceğini sandığını, kendisini o zamana kadar hâlâ tanıyamamış olduğunu, o güne değin bütün hataları mecliste düzeltilmiş gibi sofrayı eleştirdiğini söylemekte ve İnönü'yü başbakanlıktan almakta geç bile kaldığını düşünmektedir. Artık İnönü'nün yüzünü dahi görmek istemediğini de eklemektedir. Bununla birlikte, Kılıç Ali, İnönü konumunu kaybedince ona saldırılmaya başlanacağını söylemiş, Atatürk ise “ben yaparım ama başkalarına yaptırmam” demiştir. 1937'de yapılan Tarih Kongresi'nde ise İnönü ile Atatürk arasında kongre programının arkasına yazmak kaydıyla bir diyalog geçmiş, İnönü'nün, kendisini ne zaman affedeceğini yönündeki sorusuna Atatürk “daima arkadaşız” şeklinde cevap vermiştir. Buna karşın, Kılıç Ali'nin anılarından, Atatürk'ün İnönü ile karşılaşmak ve görüşmek istemediği anlaşılmaktadır.⁷⁹¹

Falih Rıfki Atay ise anılarında İnönü başbakanlıktan ayrıldıktan sonra onun sürekli olarak Atatürk'e çekiştirildiğini, bunların İnönü'nün de kulağına gittiğini yazmaktadır. Atatürk'ün hastalığı ilerledikçe kışkırtanların arttığını; zira İnönü'nün geri dönmesi halinde öç almasından korktuklarını belirtmektedir. Bu sebeple İnönü'yü büyükelçi olarak yurtdışına yollamaya çalıştıklarını, kendileri için daha elverişli gördükleri Fevzi Çakmak'ı da cumhurbaşkanı olarak düşündüklerini hatta

⁷⁹⁰ Soyak, **a.g.e.**, s. 672-675.

⁷⁹¹ **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...**,s. 323-328.

kendi hesaplarına bir “halef vasiyeti” elde etmeye dahi çalıştıklarını ileri sürmektedir.⁷⁹²

Bu arada İnönü başbakanlıktan ayrıldıktan sonra bir Stadyum Olayı yaşanmıştır. İnönü bir futbol maçı izlemek üzere stada gitmiş, orada İnönü lehine bir sevgi gösterisi olmuştur. Kılıç Ali bunu İnönü’ye yakın olan Ankara Valisi Nevzat Tandoğan’ın tertip ettiği kanaatindedir.⁷⁹³ Atay ise İnönü’nün böyle tertipleri bilmediğini ve bu gibi tertiplerin Atatürk’ün üzerinde ne kadar tehlikeli etkiler yapabileceğinin farkında olduğunu düşünmektedir.⁷⁹⁴

Kılıç Ali ve Soyak’ın anlatımına göre Salih Bozok bu olaydan hiç hoşnut olmamış, Atatürk’e durumu iletmış; ancak Atatürk, halkın kendisine hizmet etmiş bir insana sevgi göstermesinden memnuniyet duyunca şaşırmıştır. Konu meclise intikal etmiş, İnönü, tıpkı bir dönem Orbay’ın sorgulanması gibi bu olay hakkında sorgulanmak istenmiş; ancak İnönü, Atatürk’e karşı bir hareket düşünmeyeceğini, Atatürk’ün velinimetini olduğunu söylemiş ve olay kapanmıştır.⁷⁹⁵

Peki, bu dönemi İnönü nasıl değerlendirmiştir? İnönü, yukarıda aktardığımız pasajda görüldüğü üzere, Atatürk’ün haksız olduğunu düşünmekte, son zamanlarında hastalığından kaynaklı olarak eskisinden farklı hareket ettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla kendisinin başbakanlıktan alınmasını da haksız bir düşüncenin sonucu olarak gördüğünü düşünmek yerinde olacaktır. Yeni başbakanın kim olacağı konusunda trende yapılan görüşmeden sonra, kendisine “gizli tutalım” demesine karşın gece gündüz hakkında şikâyetle bulunduğunu işittiğini de kaydetmektedir. Atatürk’e verilen raporlarda, kendisinin başbakanlıktan alınmasının halkta iyi karşılandığı belirtilmesine rağmen stadyumda yaşanan olay sonrasında bunun tam aksinin doğru olduğunu gördüğünü kaydetmektedir. İnönü bu tezahüratın, stadyumda, konserde, sokakta devam ettiğini, bir yere çıkamaz hale geldiğini, özellikle stadyumdaki tezahüratın hakiki bir hadise haline geldiğini söylemekte ve bu sebeple artık hayatının da fazla gelmeye başladığını belirtmektedir. Dolayısıyla İnönü’ye göre, onu öldürmeyi düşünenler vardır.

⁷⁹² Atay, *Çankaya*, s. 543-544.

⁷⁹³ *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin...*, s. 330.

⁷⁹⁴ Atay, *Çankaya*, s. 543.

⁷⁹⁵ İnönü, *Hatıralar*, s. 548-555, *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin...*, s. 330-331, Soyak, *a.g.e.*, s. 677.

İnönü de Atatürk'ün kendisiyle görüşmekten kaçındığını, İstanbul'a gelmesini istemediğini söylemekte, ama bunu Kılıç Ali'nin anlattığı gibi, İnönü'nün kendisi olmadan işlerin yürümeyeceğine dair imalarından sıkıldığı ya da yüzünü görmek istemediği için değil, duyduğu mahcubiyetten ve kendisinden çekinmesinden ötürü yaptığını ileri sürmektedir. Hastalık ilerledikçe görüşmekten kaçınmasını ise, bunun, kendisini ve hükûmeti zayıflatacağını düşünmesine yormaktadır. Bunun yanı sıra İnönü, Atatürk'ün, bir akşam sofrada ona bir hiçi bahane ederek aşırı tepki verdiğini; ancak kendisinin sükûnetini muhafaza ettiğini söylemektedir ki bu muhtemelen Kılıç Ali'nin bahsettiği asansör olayına ilişkindir. İnönü, izlediği sükûnet politikası karşısında, Atatürk'ün de “adamlarının ağzını açıktan tutmağa karar verdi(ğini)” yazmaktadır.⁷⁹⁶

Falih Rıfkı Atay'ın anılarında geçtiği gibi, İnönü de, Atatürk'ten bir vasiyet koparmak için Hasan Rıza Soyak, Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın çok çalıştıklarını; ama başaramadıklarını söylemektedir. İnönü'ye göre, yine aynı minvalde, istenilen değişiklikleri daha kolay gerçekleştirebilmek için, yeni bir seçim yapılmasına da gayret etmişlerdir ve başbakan (Celal Bayar) da bundan memnun olmuştur. Yine de, İnönü'ye göre, bu tertipler sırasında Bayar ve Fethi Okyar dürüst davranmışlar, fitneye iltifat etmemişlerdir. Fevzi Çakmak ise bir yoklama yaptıktan sonra uzak durmaya karar vermiştir.⁷⁹⁷

İnönü, kendisine karşı, hayatını tehlikeye düşürecek ölçüde tertiplere girişildiği kanaatindedir. Özellikle Atatürk'ün yakın çevresindeki bazı kişilerin ona karşı çeşitli tertipler içinde olduğu kulağına gelmektedir. Atatürk'le birbirlerinin sağlık durumlarına ilişkin haberleşmekle birlikte aralarında çok olumlu bir temas olmadığı anlaşılmaktadır. İnönü; Soyak, Aras, Kaya, Bulca gibi isimlerin doğrudan kendisi aleyhine çalıştığını düşünmektedir.⁷⁹⁸ Dolayısıyla bu çevreye karşı oldukça olumsuz olduğunu kabul etmek gerekir ki bunun sonucu olarak bu isimler siyaseten tasfiye edilmişlerdir. İnönü'nün anlatımlarından, Atatürk'e karşı da kırgın olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün ona yönelttiği eleştirilerden kulağına gelenlerin de İnönü'yü rahatsız ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, Atatürk'le ilişkilerini iyi

⁷⁹⁶ İnönü, **Defterler -1**, s. 252-254.

⁷⁹⁷ **A.g.e.**, s. 254-255.

⁷⁹⁸ **A.g.e.**, s. 255.

tutma çabaları tam olarak istediği sonucu vermemiş, Atatürk, İnönü ile bir araya gelmekten uzak durmuştur.

4.1.3. İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Millî Şef Oluşu

Bu olaylardan ötürü, İnönü'nün, Atatürk'ün vefatından sonra önder olarak geriye dönmesinden ciddi surette çekinenler vardı. Bunların başında Hasan Rıza Soyak, Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras gibi isimler geliyordu. İnönü'ye muhalif ekip, onun Cumhurbaşkanı olmasını önlemek için birkaç strateji geliştirmişlerdir. Bunlardan bir tanesi, Aras'ın aracılığıyla İnönü'yü ABD Büyükelçisi olarak yurtdışına gönderme denemesi olmuş; ancak İnönü bu öneriye çok sert karşılık vermiştir. Sonuçta bu yol başarılı olmamıştır. Bir başka yöntem, Atatürk'ün Fevzi Çakmak'ı vasiyetinde halefi olarak gösterdiğini iddia etmek olmuştur. Hasan Rıza Soyak'ın ortaya attığı bu iddia, pek kabul görmemiştir. Soyak, konuyu Celal Bayar'a açtığında, Bayar, böyle bir vasiyetten haberi olmadığını söylemiş ve başbakan olarak kendisine bizzat iletilmemiş bu vasiyetin varlığına inanmamıştır. Bayar, ortaya çıkacak mücadelede hiçbir iddiaya sahip olmamayı da politika olarak benimsemiş, İnönü'ye karşı negatif bir tavır içine girmemiştir.⁷⁹⁹ Üçüncü strateji, İnönü'ye rakip olacak adaylar belirlemektir. Bu konuda en önde gelen isim hiç kuşkusuz Çakmak'tı. İnönü, Çakmak'ın bir yoklamadan sonra bu girişimden vazgeçtiğini düşünmektedir. Gerçekten de Çakmak, bu öneriyi kabul etmemiştir. Bir başka olası aday da Fethi Okyar'dı. Ancak o da aday olarak ortaya çıkmamış ve İnönü'nün takdirini kazanmıştır.⁸⁰⁰ İnönü'nün seçilmesini zorlaştırmak için denenen bir diğer yol, meclis seçimlerini yenileyerek sabık başbakanın oy potansiyelini zayıflatmaktır; ancak bu da yapılamamıştı. Bütün bu denemelerin başarısız olmasının yanı sıra, bürokraside de bir tasfiyeye girişilmemişti. Böylece partide, mecliste ve bürokraside İnönü'ye sıcak bakan kişiler yerlerini korumaktaydılar.⁸⁰¹

⁷⁹⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 718-719, Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1)*, s. 121, 126-127. Atatürk, başbakan olarak Bayar'ı İnönü'nün halefi olarak belirlediğinde, bunun İnönü'ye gerçekten "iyi tesir etmiş" olması beklenir. Zira Bayar, parti, sivil bürokrasi ve ordu içinde İnönü'nün ağırlığına sahip bir politikacı değildi. Dolayısıyla başbakanlıktan alınmayı beklemeyen İnönü, hiç olmazsa bu kararlarla teselli bulunmuş olmalıdır.

⁸⁰⁰ Okyar'ın İnönü'ye desteği, İnönü Cumhurbaşkanı olduktan sonra da sürecektir.

⁸⁰¹ *A.g.e.*, s. 123-134

Bu noktada ordunun tavrı da belirleyiciydi. Genelkurmay'da yapılan dar çevreli bir toplantıda, ordunun bu konuya karışmayacağına dair bir karar çıktıysa da, diğer önde gelen komutanlar, aralarında yaptıkları toplantıda İnönü ismi üzerinde uzlaşmışlardı. Bu karar, 1. Ordu Komutanı Fahrettin Altay tarafından bildirilmişti.⁸⁰² Ordu içinde genel olarak İnönü'ye olan sevgi büyüktü ve Atatürk'ten sonra ülkeyi ancak onun yönetebileceği inancı vardı. Böylece seçimler öncesinde siyasi ve askerî elit ile sivil bürokrasi, ağırlıklı olarak İnönü'den yanaydı. Başbakanlıktan alındıktan sonra tecrit edilmiş durumda kalan, hayatından endişe eden/edilen bir insan konumundayken İnönü, bir oy hariç tüm oyları alarak yeni Cumhurbaşkanı olmuştu. Bu, gerçekten de talihin dönüşünde enteresan bir olaydı; ancak verilere bakıldığında şaşırtıcı değildi. Nitekim İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine, İnönü'nün yeni Cumhurbaşkanı olacağını önceden tahmin ediyor ve bunu merkeze bildiriyordu.⁸⁰³

Atatürk'ün vefatı ile yalnız Cumhurbaşkanlığı makamı değil, CHP Genel Başkanlığı da boşa kalmıştı. Yeni genel başkanın seçimi için kurultay toplanmalıydı; ancak normal kurultay zamanı henüz gelmemişti. CHP 1935 Tüzüğü'nün 30. maddesinde: "Büyük Kurultay, dört yılda bir Genel Başkanın göstereceği yer ve bildireceği zamanda toplanır. Genel Başkan lüzum görürse Büyük Kurultayı daha önce toplayabilir" denmekteydi. Koçak'ın saptadığı gibi, mevcut tüzük hükmüne göre, partide, partiyi olağanüstü kurultaya çağırma yetkisi olan hiç kimse bulunmuyordu; zira Celal Bayar'ın Genel Başkan Vekili olarak böyle bir yetkisi -tüzüğe göre- bulunmamaktaydı.⁸⁰⁴ Ancak Bayar, 16 Aralık'ta yine de kurultay çağrısı yapmış, sorunu inisiyatif kullanarak aşmıştı. Kurultay'ın 26 Aralık'ta toplanması öngörülmüyordu.⁸⁰⁵

CHP Üsnormal [=Olağanüstü] Kurultayı, öngörüldüğü gibi 26 Aralık 1938'de toplandı. Toplantının gayesi, CHP Genel Başkanı'nı belirlemek için ilgili tüzük

⁸⁰² Bkz. Asım Gündüz, **Hatıralarım**, Haz. İhsan Ilgar, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973, s. 216-218.

⁸⁰³ Sir P. Loraine to Viscount Halifax (October 19, 1938), Doc. 63[E 6129/69/44]; Sir P. Loraine to Viscount Halifax (November 24, 1938), Doc. 80 [E 7022/67/44], **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print**, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 35: Turkey (January 1938-December 1939)], Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012, s. 53, 62.

⁸⁰⁴ Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1)**, s. 154-156.

⁸⁰⁵ **A.g.e.**, s. 155-156.

değişikliklerini yapmak ve Genel Yönetim Kurulu üyelerini seçmekti.⁸⁰⁶ İttifakla kabul edilen değişiklikler şu şekildeydi:

“Muaddel madde 2) Partinin bânisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyetinin müessisi olan Kemal Atatürk’tür. Yeni madde 3) Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü’dür.

Yeni madde 4) Partinin değişmez Genel Başkanlığı aşağıdaki üç surette inhilâl edebilir.

a) Vefat

b) Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde

c) İstifa.

Bu üç şekilde birisi dolayısıyla inhilâl vukuunda Parti Büyük Kurultayı derhal toplanarak Partiye mensup Mebuslardan bir zatı değişmez Genel Başkanlığa seçer.”⁸⁰⁷

Bu değişikliğin esbabı mucibesinde, siyasî partilerin aynı politik kanaatleri taşıyan insanlardan meydana geldiği; ancak bu insanların kendi hallerinde dağınık olup bir şef tarafından birleştirildiği, özellikle parti hayatına yeni geçmiş ülkelerde şefin rolünün çok önemli olduğu belirtiliyordu. Şef, politik kanaatleri prensipler halinde birleştirecek, onları zihinlere aşılacak ve ulusa öğretmenlik yapacak kişi olarak vasıflandırılıyordu. Böylesi önemli vasıfları şahsında toplayacak kişilere bir toplumda ya da partide kolay rastlanmadığı gibi, partinin yüksek idaresi eline teslim edilmiş bir kişinin sık sık değiştirilmesi de otoriteyi zayıflatmak bakımından uygun değildi. Dolayısıyla Millî Şef niteliğini haiz olan liderin değişmez genel başkan olarak seçilmesi de milli menfaatlere daha uygun görüldüğü belirtilmiştir.

Böylece, Kurultay Başkanı’nın açış konuşmasının yanı sıra, esbabı mucibede de Atatürk’ün değişmez genel başkan olduğuna işaret edilmiştir. Yine her iki metinde de Atatürk’ün kuruculuğuna ve ebedî önderliğine vurgu vardır. Böylece Atatürk, tüzükte, “Partinin bânisi ve Ebedî Şef” olarak nitelenirken, İnönü de “değişmez genel başkan” olarak nitelenmiş ve “Millî Şef” olarak adlandırılmıştır.

Kurultay sırasındaki bazı olaylar, sonraki dönem için ipucu verici mahiyettedir. Birçok konuşmacı, İnönü’nün Atatürk’ün doğal halefi olduğunu

⁸⁰⁶ **Cumhuriyet Halk Partisi Üsnormal Büyük Kurultayının Zabtı [26.XII.1938]**, Recep Ulusoglu Basimevi, [Ankara], 1938, s. 30.

⁸⁰⁷ **A.g.e.**, s. 57.

belirten, kimi zaman İnönü'yü Atatürk'le eşit gösteren oldukça övücü konuşmalar yapmıştır.

Ali Saip Ursavaş'ın konuşması ise bir matem günü olarak 10 Kasım ile bir bayram günü olarak "11 Kasım" kodlamasıyla, daha sonra gazetelerden izleyebileceğimiz bir tutumun işaretini vermiştir:

"Arkadaşlar, bu sene hadisat bu günlerimize (merasim günlerine) böyle birkaç gün daha ilave etti. 26/Birincikanun, 10/İkinciteşrin, 11/İkinciteşrin. 10/İkinciteşrin matem günümüzdür. 11/İkinciteşrin İnönünün Reiscumhur olduğu büyük bayram günüdür, sevinç günümüzdür. 10/İkinciteşrin sabahı kapkara bir gündü. Gayıbımız çok büyüktü. İçimizi saran acı o kadar büyüktü ki kalplerimizi doldurduktan sonra yurt hududu dışına taşarak bir sel gibi bütün insanlığın kalbine aktı. O günü hiç unutmayacağız. O günü onun uyumakta olduğu toprağa yüzümüzü, gözümüzü sürerek ruhunu şadedeceğiz. 10/(İkinci)Teşrin sabahı akmağa başlıyangöz yaşımız 117Teşrinisani saat on bir buçuğa kadar devam edip gidiyordu. Ben de herkes gibi kulağımı radyoya vermiş dinliyordum. Bütün milletin içinde, bir kalp gibi, yalnız bir isim çarpıyordu: İnönü. Büyük Millet Meclisi İnönü diyince radyolar aksisada vermiş olsaydı milletin sevincini ve milletin de İnönü dediğini aksettirecek büyük milletin sevincini ve şükranını Büyük Millet Meclisine duyurması mümkün olacaktı. (Alkışlar)." ⁸⁰⁸

Böylece, İnönü döneminde Atatürk ve İnönü imajlarının nasıl şekilleneceği hakkında 1938 Olağanüstü Kurultayı, oldukça fikir verici olmuştu. İnönü, Cumhurbaşkanı, Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef olarak, muazzam bir otoriteyle donatılmıştı.

4.1.4. İnönü Döneminde Atatürk ve İnönü İmajları

Bu kısımdaki inceleme için öncelikle şunu söylemek gerekiyor; buradaki inceleme, ayrıntılı ya da yüzeysel pek çok çalışmada görüldüğü gibi Atatürk ve İnönü'nün halef-selef ilişkilerini incelerken Atatürk kültürünü temel alarak yapılan

⁸⁰⁸ A.g.e., s. 43-44.

normatif bir yargılamaya değil, bu ilişkinin mahiyetini araştıran sorgulayıcı bir temele yaslanmaktadır.

Düşünür Baltasar Gracian, halef-selef ilişkilerine ilişkin şu görüşleri ileri sürmüştü:

“Doldurulacak büyük boşlukların olduğu yerlere girmekten kaçının. Bunu yapacak olursanız da selefinizden daha başarılı olmaya çalışın. Onunla eşit olmanız onun değerini ikiye katlar. (...) Büyük bir boşluğu doldurmak zordur, çünkü geçmiş zaman her zaman daha iyiymiş gibi görünür. İşte bu yüzden selefimizle eşit olmak yeterli değildir, ondan daha başarılı olmamız, yaptıklarının üzerine bir şeyler eklememiz gerekir.”⁸⁰⁹

Gerçekten de büyük şahsiyetlerden sonra göreve gelenler için başarılı bir performans çizmek her zaman başarılı görünmek için yeterli olmayabilir; ancak orijinal şeyler, yenilikler ortaya koymak ya da bu iddia bulunup kabul ettirmek kaydıyla kendini ispat etmek mümkündür. İkinci bir seçenek, meşruiyetini seleften alarak onun yaptığı büyük işlerin yegâne koruyucusu ve paydaşı olarak sivrilmeaktır. İnönü dönemine bakıldığında, her iki yolun da izlendiğini görüyoruz. Çizilen genel imajda,⁸¹⁰ İnönü, hem Atatürk’ün kabul edilebilir tek selefi ve en yakın çalışma arkadaşı hem de devrimin bazı projelerinin-ilkelerinin fikir babası ya da başarıcısı olarak sunulmaktadır. Burada izlenen yöntem, kutlanan millî günlerin bazılarında Atatürk’ün bazılarında ise İnönü’nün öne çıkarılması kaydıyla, başarılı işler arasında bu iki lider arasında bir paylaşım yapmaktır. Atatürk’ün ön planda olduğu günlerde izlenen yöntemse, Atatürk’ün en yakın çalışma arkadaşı ve ortağı olarak İnönü figürünün öne çıkarılması ve olayda yer almış diğer kişilerin dışarıda bırakılmasıdır.

24 Temmuz’da kutlanan Lozan Günü, 10 Ocak’ta kutlanan Birinci İnönü Zaferi ile 1 Nisan’da kutlanan İkinci İnönü Zaferi, İnönü’ye özgülenmiştir. Ayrıca 10 Mayıs da İnönü Şehitleri Günü’ydü. İkinci İnönü Zaferi’nin kutlandığı gün yayımlanan **Ulus** gazetelerine bakıldığında, Atatürk’ün zafer sonrası telgrafta kullandığı ifadeye atıfla, İnönü, “Türk’ün makus talihini yenen adam” olarak öne

⁸⁰⁹ Baltasar Gracian, **Akıllı Yaşama Sanatı: Felsefi Aforizmalar**, Çev. Sabri Kaliç, Maya Kitap, İstanbul, 2015, s. 84.

⁸¹⁰ Bu incelemede resmî yayın organı olma niteliğinden ötürü **Ulus** gazetesi esas alınmaktadır.

çıkarılmaktaydı. Birinci İnönü, “düşmana ilk yumruğun vurulduğu yer”⁸¹¹, İkinci İnönü “makus talihin yenildiği yer”, İnönü’nün TBMM’yi temsilen katıldığı Mudanya Konferansı ise Lozan’a giden yol olarak ele alınıyor; böylece tüm bir İstiklal Harbi İnönü’nün yönettiği askerî ve diplomatik zaferler silsilesiyle açıklanıyordu.⁸¹²

23 Nisan, 29 Ekim ve 30 Ağustos, Atatürk’ün daha ön planda olduğu bayramlardır. Burada da İnönü ile Atatürk’ün resimleri yan yana verilmekte ya da iki liderin el sıkışırkenki fotoğrafları sayfayı süslemekteydi. Böylece bu başarılarda Atatürk’ün ortağı ve onun doğal halefi olarak İnönü imajı ortaya konulmaya çalışılmaktaydı. Bununla birlikte 30 Ağustos’ta örneğin Mareşal Fevzi Çakmak’ın adı pek geçmemekteydi. Fethi Okyar vefat ettiğinde ise onun inkılâba hizmetinden bahsedilmekle birlikte biyografisinde Atatürk’le olan yakınlığına hiç temas edilmemişti.⁸¹³ Dolayısıyla Atatürk’le beraber anılacak kişi olma konusunda İnönü’ye biriciklik verilmekteydi.

Başarılan işler konusundaki paylaşımında, Harf Devrimi’nin Atatürk’e ait bir başarı olduğu belirtilirken,⁸¹⁴ devletçiliğin benimsenmesinde örneğin İsmail Hüsrev Tökin, İnönü’ye öncelik tanımaktadır.⁸¹⁵ Devletçilik tartışmaları sırasında yaşananlar hatırladığında, Kadro hareketinin içinde yer alan Tökin’in böyle düşünmesi şaşırtıcı değildir. Demokrasi konusundaki atılımda da önceliği İnönü’ye verenler olmuştur.⁸¹⁶

⁸¹¹ İbrahim Öztürk, “Lozan Destanı”, **Ülkü**, C: 8, S: 93, 1945, s. 4.

⁸¹² “Birinci İnönü muharebesi, bundan 18 yıl önce bugün kazanılmıştı. Birinci İnönü Harbi, yeni devletin içindeki başıbozukluk ve çeteciliğe, dışarıdan gelen düşmana karşı aynı zamanda kazanılmış ilk zafer olmak bakımından milli tarihte Türk Cumhuriyeti’nin temel taşlarından bir belli başlısı olarak kayıtlıdır. (...) Vatan İsmet İnönü’ye minnettardır.” “Birinci İnönü Zaferinin 18 inci Yıldönümü”, **Ulus** (11 Ocak 1939).

⁸¹³ **Ulus** (8-9 Mayıs 1943).

⁸¹⁴ Bkz. **Ulus** (9 Ağustos 1943).

⁸¹⁵ “Devletçilik, İsmet İnönü’nün askerî ve siyasi zaferleri yanında yer alan iktisadi bir zaferdir. İnönündeki askerî, Lozan’daki siyasi zaferine, devletçilik iktisadi bir muvaffakiyet, bir zafer olarak inzınam etmiştir.” Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, **İsmet İnönü: Şahsiyeti ve Ülküsü**, Ülkü Basımevi, Ankara 1946, s. 56. Tökin, bu eserinde ve CHP’nin dünya ve toplum görüşünü açıkladığı yine 1946’da basılan eserinde, devrimi ve devrim ilkelerini açıklarken hemen tamamen İnönü’nün görüşlerine dayanmıştır. Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, **C.H. Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar) I**, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

⁸¹⁶ Bu noktada Halil Demircioğlu’nun çok ilginç bir yazısına değinmek gerekiyor. “Demokrasinin İlk Doğuşunda Uzlaştırıcılar ve Tiranlar” adlı makalesinde Demircioğlu, demokrasi açısından Doğu ve Batı’daki dinamikleri ele alır. Yazara göre Doğu’da halk tabanından gelen hareketler pek mevcut olmamıştı, daha ziyade mutlak bir hükümdar ve ona itaat eden kitleler vardı. Batı’da ise durum tam tersiydi. Sonuçta tarihsel süreç Batı’da demokrasiye varmıştı; ancak bu kolay olmamıştı. Bu başarıda büyük şahsiyetlerin mühim rolleri görülmüştü. Fakat eğer bu kişiler halktan ilham almasaydılar ortaya

İnönü'nün hakkında yapılan değerlendirmelerde, bazen onun Atatürk'ün hemen altındaki bir mevkiye, bazen onunla denk bir mevkiye bazen de daha önce Atatürk için kullanılmış olan sıfatların İnönü'ye verilmesiyle Atatürk'ün yerine geçen bir mevkiye yerleştirildiğini görmek mümkündür. 29 Ekim'de minnettarlığın önce Atatürk'e sonra İnönü'ye sunulması birinci tutuma örnektir. Aynı şekilde Gazi Koşusu'nun, Birinci İnönü Koşusu'na göre daha uzun mesafeli ve ödülü daha büyük bir koşu olması bu hiyerarşiyi yansıtmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, Büyük İnönü Koşusu, İnönü Kır Koşusu gibi İnönü ile ilgili çeşitli koşuların da tertipleniyor olmasıdır. İkinci uygulamaya örnek, İnönü'ye de dâhi denmesinde bariz şekilde ortaya çıkar. Yapılması düşünülen Türk büyüklerinin büstlerine ilişkin olarak "Büyük Atatürk" ve "Büyük İnönü"nin büstlerinin aynı listede yer alması da bir başka örnektir. Üçüncü uygulamayaysa, "Atatürk çocukları" yerine "İnönü çocukları", "Atatürk ülküsü" yerine "İnönü ülküsü" denmesi örnek olarak verilebilir.⁸¹⁷ **Ulus**'un devamlı yazarlarından Nurettin Artam tarafından İnönü'nün "1

çıkamazlardı. Demircioğlu, eski Batı dünyasında da demokrasi tarihinde politikacıların iki kategoride ele alındığını saptıyordu. Buna göre, demokrasi yolundaki pürüzlerin kaldırılmasında iki yol vardı. Birinci yolda bütün halkın ve partilerin rızası ve anlayışıyla meseleler reform yoluyla, uzlaşıcı bir şekilde çözüme kavuşturuluyordu. Bu yolun öncülerine uzlaşıcılar denmekteydi. Uzlaşıcıların yaptıkları reformların herkesi memnun etmediği durumlardaysa inkılap ve ihtilal hareketleri başlıyordu. Bu hareketlerin başındaki önder zor kullanarak bazı gayelere varmaya çalışıyor ve tek başına hükmediyordu ki bunlara da tiran denmekteydi. Demircioğlu, tiranlığın monarşistlikten farklı olup geçici bir sistem olduğunu da belirtiyordu. Bu iki tipin ortaya çıkışında halkın siyasî olgunluğu, psikolojik eğilimleri, iktidardakilerin zeka ve basiretleri hatta dış tesirler etkili oluyordu. Yazar sonuç olarak şu hükme varıyordu: "Eğer kısaca söylemek kabilsen tiranlar, iktidar tarafından tazyik görenlerin önderi, aristokratların imtiyazlarının düşmanı, milleti geriye bağlayan örf ve adetleri yıkıp yenilerini kuran kişiler olarak demokrasinin kurulmasındaki birçok sebepleri hazırlamış oldular. Filhakika halk bunları attığı zaman şartlar eskisinden tamamiyle başkalaşmış, radikal demokrasiye daha kolay erişmeğe müsait bir hale gelmişti. Artık bir uzlaşıcı veya reformcunun işi kalıyordu ve nitelik öyle oldu. Binnetice Tiran denilen şahısların eski garpta ilk demokrasinin doğuşundaki büyük hizmetleri, yol üzerindeki pürüzleri kuvvetli bir el ile temizlemiş olmaları meselesi oluyor ki bunu uzlaşıcılar yapamazdı; Atina tarihi bunu pekala gösteriyor." Bkz. Halil Demircioğlu, "Demokrasinin İlk Doğuşunda Uzlaşıcılar ve Tiranlar", **Ulus** (11 Ekim 1948). Demircioğlu, her ne kadar antik Yunan tarihini ele alan bir yazı kaleme almışcasına yazdıysa da, yazının açıklamaya çalıştığı ülkenin Türkiye olduğu çok belirgindi. Burada yazarın ikinci yol olarak gösterdiği ihtilalci yolu ve "tiran" tipini Atatürk temsil ediyordu; uzlaşıcı ise İnönü'yü. Atatürk tipi politikacılar gücü oldukça merkezileştirerek demokrasinin önündeki engelleri kaldırırken, uzlaşıcılar, daha rızaya dayalı ve reformcu bir yolu tercih ediyorlardı. Her iki politikacı tipinin de gerekli oldukları zaman dilimleri farklıydı. Buna göre, çok partili hayata geçiş şartlarında, uzlaşıcı politikacı tipi olarak İnönü ve CHP'deki ılımlılar (mutediller), zamana daha uygundular; ancak onların önderliğinde de yoldaki pürüzler kaldırılamazdı.

⁸¹⁷ Bir Halkodasındaki Atatürk ve İnönü köşelerine dair Kemal Zeki Gencosman'ın yazdıkları da bu bakımdan dikkate değerdir. Yazıda İnönü'ye ayrılan köşeden daha vurgulu bahsedildiği görülmektedir: "İşte bir köşe ki Ebedî Şef'in aziz hatıralarına ayrılmıştır. Hayatının muhtelif devirlerine ait fotoğrafları ve matem resimleri... İşte odanın en güzel köşesi: Milli Şefe ait hatıralar..."

Numaralı Başöğretmen” olarak tanımlanması da bir başka örnektir.⁸¹⁸ Bu arada kabul görmediği anlaşılan ilginç bir öneri de gündeme gelmiştir. Tarsus Halkevi Başkanı Avukat Fikri Ünlü, henüz Mart 1939’da, İnönü soyadının İsmet İnönü ve ailesi ile evlatlarından başka kimseye verilmemesi, o zamana dek almış olanların da bu soyadı kullanamamaları yönünde bir teklifte bulunmuştur. Bu teklif, Dâhiliye Vekâleti aracılığıyla Başvekâlet’e sunulmuştur.⁸¹⁹

2 Mayıs 1942 tarihli **Ulus** gazetesindeki yazısında Hüseyin Sami Coşar ise, İzmir liselerine Atatürk ve İnönü adlarının verilmesini konu edinmektedir. İzmir liselerinin Ebedi ve Milli Şeflerin şerefli ve yüksek adlarını taşıyacaklarını belirten Coşar, bu gelişmenin lise davasının yurttan zaferini ilan eden bir sembol olduğunu belirtmektedir.⁸²⁰ Böylece İzmir’deki liselerden biri Atatürk Lisesi, diğeri de İnönü Lisesi adını almış olmaktadır.⁸²¹

Türk ressamı İbrahim Çallı, Atatürk’ün sağlığında onun portresini yapmış bulunuyordu. İnönü de Çallı’ya bir portresini yaptırmış ve bu portre çeşitli kurumlara gönderilmiştir. Yine İnönü’nün büstlerinin yapıldığı da görülmektedir.⁸²²

40’lı yıllar boyunca İnönü’ye fahri hemşehrilik verme ve İnönü’nün şehre gelişinden ötürü o şehirde İnönü Günü ilan etme furyasının olduğunu da **Ulus**

Asker ve sivil muhtelif fotoğrafları, güzel yazılarla yazılmış ve sıralanmış sözleri... Halkın arasında, köylü ile konuşurken alınmış resimlerin yeri, ötekilerden daha yukarıdadır. Bu ince dikkate köylünün İnönü’yü ne kadar kendinden bildiğini belirtsin diye işaret ettim.” Kemal Zeki Gencosman, “Bir Halkodasında”, **Ülkü**, C: 2, S: 13, 1942, s. 8.

⁸¹⁸ Nurettin Artam Toplu İğne (T.İ) mahlasıyla, “Yankılar” adlı köşesinde yazmaktaydı. T.İ, “1 Numaralı Başöğretmen Konuştu”, **Ulus** (9 Temmuz 1943).

⁸¹⁹ **BCA** 030.10.0.0.1.4.18/2.

⁸²⁰ Hüseyin Sami Coşar, “Atatürk ve İnönü Liseleri”, **Ulus** (3 Mayıs 1942). İzmir Erkek Lisesi’ne 1942 yılında İnönü’nün ziyareti sonrasında İzmir Atatürk Lisesi adı verilmiştir ve bu okul halen bu adla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Bkz. <http://www.izalev.com/index.php/okulumuz/okulumuzun-tarihcesi> Erişim tarihi: 17 Şubat 2016. Şu an İzmir Namık Kemal Lisesi adı altında hizmet veren okulsa yine aynı sene İnönü Lisesi adını almıştır. Okul binası daha önce İzmir Kız Lisesi ve İzmir Erkek Lisesi’nin ikinci şubesi olarak hizmet görmüştü. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra, lisenin adını değiştirmiş ve 1952-1953 eğitim-öğretim yılı başında okula bugün de kullanılan İzmir Namık Kemal Lisesi adı verilmiştir. Bkz. http://izmirnamikkemallisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/35/01/163826/icerikler/tarihcemiz_463019.html?CHK=cd78e42934342d6bd46c312e2d62cc1a Erişim tarihi: 17 Şubat 2016.

⁸²¹ Çeşitli yerlere ve yapılara İnönü isminin verilmesinin başka örnekleri de mevcuttur. 1947’de açılan İnönü Stadı ve 1940’da İstanbul Valisi Lütfi Kırdar’ın İstanbul’a kazandırdığı Taksim Gezi Parkı’nın (Taksim Gezisi) uzun süre İnönü Gezisi olarak adlandırılması da bu çerçevede belirtilebilir. İnönü Gezisi için bkz. Faik Yalıtık, “Taksim Gezisi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C: 7, Ed. Nuri Akbayar ve diğerleri, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 197. İnönü Stadı için bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/BJK_%C4%B0n%C3%B6n%C3%BC_Stadyumu Erişim tarihi: 10 Mayıs 2016.

⁸²² Bkz. **Ulus** (7 Nisan 1939).

gazetesinden öğrenebiliyoruz. İnönü'nün çeşitli şehirleri ziyaretleri de sürekli yapılan haberler arasındadır. Her üç uygulama da Atatürk döneminde Atatürk için yapılmaktaydı.

İnönü-Milli Şef kültürünün inşasında kullanıma sokulan methiye yazınına da burada örnekler vermek gerekiyor.

Lozan Destanı'ndan:

*“Genç, ihtiyar, kız, erkek bütün yurt baştan başa
Bin bir yokluk içinde hazırlandık savaşa
ATATÜRK'le İNÖNÜ, iki kudretli rehber
Milletin başındaydı, bu iki eşsiz önder
(...)
Mudanya'da silindi Mondros'un karası
Lozan'da toplandı çok geçmeden arası
(...)
Ey Lozan Kahramanı, Ey İnönü Aslanı!
Gençlik senden alıyor yarın için inani
Sana binlerce minnet, sana binlerce şükran
Koşacağız peşinden durmadan, yorulmadan
Sen Başsın, biz de gövde, bir varlığız hepimiz
Emrini bekliyoruz pervasız endişesiz”⁸²³*

Falih Rıfki Atay'ın “23 Nisanın 23 üncü Yıldönümünde” yazısından:

“Bu nizam Büyük Millet Meclisi dediğimiz halk hakimiyeti nizamıdır. Onun 23 Nisan 1920'den 10 Senteşrin 1938'e kadar kahramanı ve timsali Atatürk idi. O günden bugüne kahramanı ve timsali İnönü'dür.”⁸²⁴

Falih Rıfki Atay'ın “22 nci Yıla Girerken” yazısından:

“Ölen Atatürk ve yaşayan İnönü bu savaşçılığın (Milli Kurtuluş savaşçılığı) iki eşsiz sembolüdür. Onlar, soysuzlaşmayan milli faziletlerimizi kendilerinde topladılar, onların yılmaz savaşçılığını, bütün vazife adamları, severek, arayarak ve isteyerek bölüşmeliyiz. Atatürk ve İnönü bizindirler, bizdendirler. Demek ki hepimizdendirler. Yoktan değil, olandan varlık bulmuşlardır.”⁸²⁵

Celal Dinçer'in “Birinci İnönü Olmasaydı!” yazısından:

⁸²³ İbrahim Öztürk, aynı kaynak.

⁸²⁴ Falih Rıfki Atay, “23 Nisanın 23 üncü Yıldönümünde”, **Ulus** (23 Nisan 1943).

⁸²⁵ Falih Rıfki Atay, “22 nci Yıla Girerken”, **Ulus** (29 Ekim 1944).

“Hülasa: Birinci İnönü olmasaydı ne ikincisi, ne Sakarya ne de 30 Ağustos olurdu. Bütün bunlar olmayınca da bugünkü Türkiye Cumhuriyeti olmazdı. Bundan ötürüdür ki ‘İnkılâbımızın temeli İnönü’nde atılmıştır’ diyenler bir tarih gerçeğini tek cümleye sığdırmaktan başka bir şey yapmış olmuyorlar.”⁸²⁶

Nafi Atuf Kansu’nun “24 Temmuz” yazısından:

“Türkiye’nin bugünkü yüksek ve şerefli mevki, Türk milletinin istiklal ve hürriyet aşkının Dumlupınar’da Atatürk’le tecellisinin ve Lozan’da da İnönü’nün dehasıyla tespitin devamıdır.”⁸²⁷

Reşat Şemsettin Sirer’in “Unutulmaz Bir Yolculuk” başlıklı yazısından:

“Milli Şefin insana hayret veren zihin kuvvetlerinin meydana gelişinde ve onun bir mütefekkir oluşunda esaslı amil elbette yaratılıştaki başkalık ve üstünlüktür.”⁸²⁸

İnönü’ye ilişkin övgülerde temelde Atatürk’e yapılan göndermeler dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İnönü’nün otoritesi pekiştirilirken Atatürk’ten tamamen bağımsız bir karakter olmasına değil, onunla birlikte İstiklal Harbi’ne ve devrime en çok hizmet etmiş, kimi zaman benzeri üstün niteliklere sahip bir kişi oluşuna işaret edilmek istendiği görülmektedir. Buna karşın, özellikle üstünde durulması gereken konu, Atatürk vefat etmiş olmasına karşın İnönü’nün yaşıyor olmasıdır. Dolayısıyla İnönü, Atatürk’ün gölgesinde bir figür olarak çizilmemiştir. Bunu açık bir şekilde 10 Kasım anmalarında görmekteyiz.

10 Kasım anmalarında başka gazetelerde de görülebileceği üzere, Atatürk’ün ölümünün kaçınıcı yılı olduğuna göre manşet atılmakta, kısacası vefata ve geçen zamana gönderme yapılmaktadır. **Ulus** gazetesinde ilk sayfada her defasında İnönü’nün Atatürk’ün ölümü sonrasında yayımladığı ve

*“Devletimizin bânisi ve milletimizin fedâkâr, sadık hâdimi,
İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz siması;
Eşsiz kahraman Atatürk!
Vatan sana minnettardır”⁸²⁹*

⁸²⁶ Celal Dinçer, “Birinci İnönü Olmasaydı!”, **Ulus** (10 Ocak 1945).

⁸²⁷ Nafi Atuf Kansu, “24 Temmuz”, **Ülkü**, C: 15, S: 90, 1940, s. 484.

⁸²⁸ Reşat Şemsettin Sirer, “Unutulmaz Bir Yolculuk”, **Ülkü**, C:2, S:14, 1942,s. 8.

⁸²⁹ Beyanname için bkz. **Milli Şef’in Söylev, Demeç ve Mesajları**, Der. Kadri Kemal Kop, Akay Kitabevi, İstanbul, 1945, s. 10-11. İnönü, gördüğümüz gibi, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra

kısımlarının en göze çarpan yer olduğu beyanname yer almaktadır. İç sayfalarda Atatürk'ün başarılarına, hayatına dair yazılar, Atatürk'ün fotoğrafları görülmektedir. 11 Kasım'da ise bu kez bir kutlama niteliğinde, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilişinin kaçınıcı yılı olduğunu belirten haber yapılmaktadır. Atatürk'ün vefat etmiş ve ulusa fikirleriyle hâlâ ışık tutan büyük bir lider, İnönü'nünse yaşayan ve gerekli niteliklere sahip olarak devrimi koruyup sürdüren bir başka büyük lider olarak çizildiğini görüyoruz. Atatürk'ün vefatından sonra kullanıma sokulan “Ebedî Şef” ve “Millî Şef” kavramları da, vefat etmiş liderle yaşayan lider arasındaki farkı gösteren bir kullanımdır. Bu şekilde İnönü, bir taraftan tamamen Atatürk'ün gölgesindeki bir lider olarak gösterilmemiş oluyordu. Diğer taraftan, devrimleri koruyup sürdürecektir ve ulusu II. Harp'in olumsuz şartlarında tam bir ehliyetle yönetecek bir lider otoritesine sahip olması mümkün kılınmaya çalışılıyordu. Zira Atatürk'ün vefatından sonra devrimlerin ortadan kalkacağına dair olası endişeleri silmek ve içeride çıkarılan şayiaların da kararlılıkla önüne geçmek amaçlanmaktaydı.⁸³⁰ Millî Şef olarak İnönü, bu otoriteyi temsil eden kişiydi.

Burada şef kavramı için de bir parantez açmak gerekiyor. Şef kavramı Atatürk hayattayken kullanıma sokulmuştu ve Atatürk başta olmak üzere parti önderleri için kullanılabilirdi. İnönü döneminde benimsenen “Ebedî Şef” ve “Millî Şef” formüllerinin ise bu kullanımı resmiyete bağlayan anti-demokratik bir gidişe işaret olduğunu düşünenler olmuştu.⁸³¹ Bununla birlikte İnönü'nün II. Dünya Savaşı sonrasının değişen şartlarında, kendi isteğiyle değişmez genel başkanlıktan vazgeçmesi ve Millî Şeflik döneminin kapanmasına izin vermesi, bu endişelerin çok da yerinde olmadığını göstermektedir.

Bir başka önemli tartışma, Atatürk'ün vefatının ardından paraların üstündeki Atatürk resminin yerini İnönü resminin almasıdır. Bu, aslında, 30.12.1925'te kabul

Atatürk'le ilgili kısımların yer aldığı bir konuşma yapmıştır. Bundan 10 gün sonra Atatürk'le ilgili ayrıca bir beyanname yayımlaması bu açıdan ilginçtir. Arı İnan, TBMM'ye giren ilk kadın milletvekillerinden Fakihe Öymen ile yaptığı söyleşide, ona, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduktan sonra yaptığı konuşmanın Atatürk'le ilgili kısımlarının çok yetersiz bulunduğu ve bu sebeple söz konusu beyannamenin yayımlandığına dair bir soru yönelmiş ve Öymen de bu hususu onaylamıştır; zira ona göre bu olay toplumdaki tepki görmüştür. Arı İnan, **Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 424-425.

⁸³⁰ Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1)**, s. 143-144.

⁸³¹ Nadir Nadi bu isimlerden biridir. Bkz. Nadi, **a.g.e.**, s. 14-20.

edilen Türk parasına ilişkin kanunun⁸³² ikinci maddesine dayanarak 16.03.1926 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun aldığı Türk parasının üstünde Cumhurbaşkanı'nın resminin yer almasını öngören bir karara dayanıyordu; dolayısıyla tamamen yasaya uygundu.⁸³³ İnönü, yasayı uygulamış ve daha sonra yapılacağı gibi Atatürk için bir istisna uygulayarak paraların üstüne onun resmini koymaya devam etmemiştir. Bu, günümüze kadar gelen bir eleştiri konusu olmuştur. İnönü'nün tercihini bu yönde kullanması, yukarıda belirtilen amaçlarla tamamen uyumludur ve bu çerçevede ele alınması gerekmektedir.

Dönem boyunca çizilen Atatürk imajına genel olarak bakıldığında ise olumlu bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Atatürk müzelerinin açılması, Atatürk büstlerinin yapılması gibi uygulamalarla da devrimin liderine olan bağlılık gösterilmeye çalışılmıştır.⁸³⁴ İnönü de çeşitli söylevlerinde Atatürk'ün başarılarına gönderme yapmıştır; Hatay konusunda düştükleri ihtilafa karşın Hatay'da yaptığı konuşmada “Büyük Atatürk'ün Hatay için çok hasret ve ıstırap çek(tiğine)” göndermede bulunması ve bu bakımdan onun kahramanlığının anılmasını istemesi, dikkate değer bir örnektir.⁸³⁵

Atatürk'ün imajına zarar verecek açıklamalardan kaçınılması da, İnönü'nün özenle üstünde durduğu bir konudur ve Karabekir ve Orbay gibi Atatürk döneminde siyaset dışı kalmış kimselerin siyasete dönüşleri, Atatürk'ü tartışmaya açmama şartına bağlanmıştır. Zira Atatürk'ün Büyük Nutku'nda bu kişilere yönelik çok sert eleştiriler vardır ve İnönü, bunlara cevap verilmek istenebileceğinin farkındadır.⁸³⁶ Buna karşın Karabekir henüz 1939'da bu hususa özen göstermeyerek sol-muhalif eğilimli **Tan** gazetesine bu hususta röportajlar vermeye başlamış ve **Tan** da yazı

⁸³² Kanunun 2. maddesinde şöyle denilmekteydi: “Yeni Evrakı nakdiyenin şekil ve sureti tabını ve her türlü evsafı umumüye ve suret ve şeraiti mübadelesini tayin ve bu hususataid muamelâtı idare, Maliye Vekâletince memur edilecek zatın riyaseti altında Ziraat, Osmanlı, İtibarı Millî ve İş Bankaları ile Türkiye'de icrayı faaliyet eden başlıca diğer beş bankanın birer mümessilinden teşekkül edecek komisyona ait olup, işbu komisyonun vazifesi Maliye Vekâletince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik kılınacak bir talimatname ile tayin olunur.” Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C:20, D:II, İ:33 [30.12.1925].

⁸³³ H. Yiğit, **a.g.e.**, s. 50-51.

⁸³⁴ Bu noktada 1942 senesinde Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün kurulduğunu ve **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**'nin ilk kez bu kurum tarafından 1945'te basıldığını belirtelim. Bkz. Mahmut Bolat, **Tarihçesi, Derlenmesi ve Diziniyle Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 17, 23.

⁸³⁵ **Milli Şef'in Söylev...**, s. 92.

⁸³⁶ Necdet Uğur, **İsmet İnönü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17.

dizisi halinde bunları yayımlaya başlamıştır. Ancak gelen sert tepkiler üzerine **Tan** yazı dizisini kesmek zorunda kalmıştır. Kazım Karabekir de gelen eleştiriler üzerine Parti Grubu'nda konuya açıklık getirmek durumunda kalmış ve "Atatürk'e daima hürmet ve tazim hisleriyle merbut bulunduğunu ve beyanatının yanlış anlaşıldığını" ifade etmiştir. Karabekir'in açıklamalarından sonra Başbakan Refik Saydam söz almış ve onun değerlendirmesi de grupça yeterli görülerek mesele kapanmıştır.⁸³⁷

Çok tartışılmış bir başka mesele de Anıtkabir'in inşasına ilişkindir. Atatürk'ün katafalkı, 21 Kasım 1938'de geçici kabri olacak Etnografya Müzesi'ne götürülmüştür.⁸³⁸ Atatürk'ün naaşı, Anıtkabir'in inşasının tamamlandığı 1953'e kadar tam 15 sene burada kalacaktı.

TBMM, Atatürk'ün mozolesi için uygun bir yer bulunması adına bir komisyon görevlendirdi. Başbakanlık Müsteşarı'nın başkanlık ettiği komisyonda, Milli Savunma Bakanlığı'ndan iki general, Bayındırlık Bakanlığı'ndan Yapı İşleri Genel Müdürü, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı ve Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki yüksek öğretim genel müdürleri yer almaktaydı.⁸³⁹ Komisyon ilk toplantısını 6 Aralık 1938'de yaptı. Komisyona yabancı uzmanların davet edilmesi kararlaştırıldı ve bunun üzerine Hermann Jansen (Alman şehir plancısı), Clemens Holzmeister (Avusturyalı mimar), Rudolf Belling (Alman heykeltıraş ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyesi) ve Bruno Taut (Atatürk'ün katafalkının Alman mimari ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyesi) komisyona dâhil edildi. Söz konusu komisyon Ankara'da dokuz yer önerisinde bulundu. Bu yerlerin değerlendirilmesi 15 milletvekilinden oluşan bir komisyonca yapıldı. Komisyonun üyeleri arasında Falih Rıfkı Atay (Ankara), Rasih Kaplan (Antalya), Mazhar Germen (Aydın), Süreyya Örgüven (Balıkesir), Refet Canitez (Bursa), İsmet Eker (Çorum), Münir Çağıl (Çorum), Mazhar Müfit Kansu (Denizli), Necip Ali Küçüka (Denizli), Nafi Atuf Kansu (Erzurum), Saim Ali Dilemre (Erzurum), Salah Cimcoz (İstanbul), Ferit Celal Güven (Seyhan), Tevfik Tarhan (Seyhan) ve Mithat Aydın (Trabzon)

⁸³⁷ Üniversite öğrencileri ise **Tan** gazetesine ve diğer gazetelere giderek bu yayınları protesto etmişlerdir. Hazırladıkları beyanname, "Atatürk'ün hatırası kalplerimizde çok canlı bulunduğu bir anda ve gözlerimizin yaşları daha henüz kurumamış iken bu şekilde yazıların neşrinin çirkin buluyor ve kabul etmiyoruz. Biz Kemalist rejimin gençleriyiz ve kurtarıcımızın hatırasına hürmet edilmesini istiyoruz." denmektedir. **Ulus** (4-5 Nisan 1939).

⁸³⁸ Christopher S. Wilson, **Anıtkabir'in Ötesi Atatürk'ün Mezar Mimarisi: Ulusal Belleğin İnşası ve Sürdürülmesi**, Çev. Mehmet Beşikçi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 70.

⁸³⁹ **A.g.e.**, s. 87.

bulunuyordu. Komisyonda bilhassa Atay, Güven ve Cimcoz'un desteklediği Çankaya'ya dönük bir eğilim bulunuyordu. Ancak sonuç olarak Rasattepe uygun bulundu ve hatta İçel Milletvekili ve Atatürk'ün eski öğretmeni Emin İnankur Atatürk'ün sağlığında burası için “ne güzel bir anıt yeri” dediğini ifade edince, bulunan yerin uygunluğu hakkındaki fikir daha da pekişti.⁸⁴⁰

Yer tespit edildikten sonra kabrin yapımı için uluslararası bir mimarlık yarışması açılması kararlaştırıldı ve bu yarışma 1 Mart 1941'de duyuruldu. Bununla birlikte yapı abidevi bir niteliği haiz olmalıydı ve hem Atatürk'ü hem de onun şahsında Türk milletini temsil etmeliydi:⁸⁴¹

“Yarışma talimatnamesinde Anıtkabir'in 'İsmi ve şahsiyeti altında Türk milletini sembolize eden' Atatürk'e saygı sunulacak bir yer olacağı belirtiliyordu. Anıt, Atatürk'ü 'asker, cumhurbaşkanı, devlet adamı, bilim adamı, münevver ve yaratıcı büyük deha' olarak anmalı ve hürmet, azamet, ebediyet' hisleri uyandırmalıydı.”⁸⁴²

İlk başta yarışmaya Türk mimarların katılması ilginç bir biçimde; ama dönemin politikalarıyla uyumlu olarak istenmemişti -zira açıklandığı üzere pek çok konuda yabancı uzmanların görüşleri esas alınıyor ve onların eser vermesi isteniyordu- ancak Türk mimarlardan, mimarlık alanındaki yayınlardan ve basından gelen tepkiler üzerine Bakanlar Kurulu bu konudaki kararını değiştirdi.⁸⁴³ Yarışmaya katılma süresi 2 Mart 1942'de sona erdi. Savaş koşullarından ötürü katılım çok yüksek olamadı; ancak yine de 50 civarında proje önerilmişti.⁸⁴⁴ Projeler arasında Türk-İslam sanatına gönderme yapan, dini çağrışımlı yapılara yer veren çalışmalar vardı; ancak komisyon dini göndermeleri olan eserlere sıcak bakmıyordu. Komisyonda neo-klasik anıtsal mimari anlayışına yakın uzmanlar bulunuyordu ve sonuçta Alman mimar Johannes Krüger, İtalyan mimar Arnaldo Foschini ve Türk mimarlar Emin Onat ve Orhan Arda'nın eserleri birinci geldi. Meclis, Onat ve

⁸⁴⁰ A.g.e., s. 87-91.

⁸⁴¹ A.g.e., s. 92.

⁸⁴² Bozdoğan, a.g.e., s. 306. Ayrıca bkz. Wilson, a.g.e., s. 92-94.

⁸⁴³ Wilson, a.g.e., s. 94.

⁸⁴⁴ Projelerin sayısı konusunda bir tartışma vardır, ancak Kortan Türkiye'den 25, Almanya'da 11, İtalya'dan 8, Avusturya, İsviçre, Fransa ve Çekoslovakya'dan 1'er olmak üzere toplam 49 projenin katıldığını söylemektedir. Bkz. Enis Kortan, **II. Dünya Harbinin Gölgesinde Ankara 1939-1945**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47. Verilen farklı sayılar için bkz. Wilson, a.g.e., s. 94-95.

Arda'nın projesinin uygulanmasına karar verdi; ancak bazı düzeltmeler yapılması öngörülüyordu. Onat ve Arda'nın projesi, Antik Yunan tapınaklarını andıran bir yapıya sahipti. Türk Tarih Tez'nin, hümanist akımın ve Avrupa'da da güçlenmiş olan neo-klasist anıtsal mimarinin⁸⁴⁵ etkileri projede görülmektedir. İki Türk mimarı, projelerinin niteliğini şöyle açıklamışlardı:

“Osmanlı devri şereflerle dolu bir devir olmakla beraber, itiraf etmek gerekir ki skolastik ruhun hüküm sürdüğü kapalı bir âlemden ibaretti. Gerçekte ise, Akdeniz milletlerinden birçoğu gibi, tarihimiz binlerce yıl önceye gidiyor. Sümer'lerden, Hititler'den başlıyor ve Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar birçok kavimlerin hayatlarına karışıyor, Akdeniz medeniyetinin klasik geleneğinin en büyük köklerinden birini teşkil ediyordu. Atatürk bize bu zengin ve verimli tarih zevkini aşılarken ufuklarımızı genişletti. Bizi Ortaçağ'dan kurtarmak için yapılmış hamlelerden en büyüğünü yaptı. Gerçek geçmişimizin Ortaçağ değil, dünya klasiklerinin ortak kaynaklarında olduğunu gösterdi... Bunun içindir ki biz, Türk milletinin skolastikten uyanma, Ortaçağ'dan kurtulma yolunda yaptığı devrimin büyük önderi için kurmak istediğimiz anıtın, O'nun getirdiği yeni ruhu ifade etmesini istedik... Batılılaşma yolunda en büyük hamlemizi yapan Ata'nın Anıtkabir'ini, bir sultan veya veli türbesi ruhundan tamamen ayrı, yedibin yıllık bir medeniyetin rasyonel çizgilerine dayanan klasik bir ruh içinde kurmak istedik.”⁸⁴⁶

Kabir'in inşaatına 1944'te başlanabildi. 21 Kasım 1943'te “Ebedi Şef Atatürk için hazırlanan Anıt-Kabir projesinin tatbikine İcra Vekilleri Heyetince karar verildi(ği)” **Ulus** gazetesi tarafından duyuruluyordu. Haberde, gelecek ilkbaharda Anıt-Kabir'in inşası için gerekli hazırlıkların tamamlandığı belirtilmektedir. Gazete, projenin ana hatlarını ve içten ve dıştan çeşitli parçalarını gösteren fotoğraflar da yayınlamıştı.⁸⁴⁷ 25 Ağustos 1944'te ise Anıtkabir'in birinci kısmının inşasının ihale edileceği belirtiliyordu.⁸⁴⁸ 9 Ekim 1944'teyse “Anıtkabir'in temeli bugün atılıyor” haberi verilmekteydi.⁸⁴⁹ Anıtkabir'in temelinin atılması dolayısıyla Cumhurbaşkanı

⁸⁴⁵ Schievelbusch, **a.g.e.**, s. 13.

⁸⁴⁶ Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 311.

⁸⁴⁷ **Ulus** (21 Kasım 1943).

⁸⁴⁸ **Ulus** (25 Ağustos 1944).

⁸⁴⁹ **Ulus** (9 Ekim 1944).

İnönü'ye Nafia Vekili Sırrı Day tarafından bir telgraf çekilmiş ve “bu kutsalın emanet edilmesiyle” nafia camiasının büyük bahtiyarlık duyduğu belirtildikten sonra eserin en kısa zamanda ve en başarılı şekilde tamamlanması için tüm çabaların sarf edileceğine güvenilmesi istenmişti.⁸⁵⁰

Anıtkabir'in inşaatı, Ekim 1944 ile Eylül 1953 arasında, dört aşamada yapıldı. Ekim 1944-Ekim 1945 arasında mühendis Hayri Kayadelen arazi tesviye işini ve istinat duvarlarını tamamladı. 1945-1950 arasında RAR-Türk Ltd. aslanlı betonarme iskeletlerini inşa ederken 1950-1951 yılları arasında Amaç Ticaret Ltd. aslanlı yol ile tören meydanının döşenmesini ve binaların taş kaplamasını gerçekleştirdi. Bunların yanı sıra, abidevi merdivenleri inşa etti, lahit taşı yerleştirdi, elektrik ve kanalizasyon tesisatını tamamladı. 1951-1953 arasında müteahhit Muzaffer Budak, şeref holünün zemin döşemesi ile saçak ve tavan süslemelerini yaptı ve böylece inşaat tamamlandı.⁸⁵¹ İnönü döneminde inşaatın 1949'da tamamlanacağına dair bir tahmin belirtilmişti.⁸⁵² Savaş koşulları, pek çok bakımdan inşaatı zorlaştıran bir faktördü⁸⁵³; ancak Atatürk'ün nihai kabrine sonuç olarak 15 sene sonra nakledilmesi günümüzde bile devam eden tartışmalara yol açtı ve İnönü'ye eleştiriler yöneltildi. Lenin'in vefatından sonra onun için de bir anıt-mezar düşünülmüş ve 6 senede tamamlanmıştı.⁸⁵⁴ Lenin'in anıt-mezarı daha mütevazı olsa⁸⁵⁵ ve çok zorlu savaş koşulları altında yapılsa da, yapım süreleri arasında büyük bir fark olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla inşaatın tamamlanmasının bu denli uzun sürmesi, eleştiri konusu olmuştur.

Çok partili döneme geçildikten sonra, Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında Atatürk'ün mirasçılığı üzerinde bir rekabet başladığı görülmektedir. Demokrat Parti'nin kuruluş aşamasında düşünülen adlardan birinin Kemalist

⁸⁵⁰ **Ulus** (11 Ekim 1944).

⁸⁵¹ Wilson, **a.g.e.**, s. 116.

⁸⁵² **Ulus** (7 Mart 1946).

⁸⁵³ Savaştan sonra SSCB ile ilişkilerin gerilmesi de Türkiye'yi milli savunma için harcamalar yapmaya zorluyordu. Bununla birlikte kamuoyu Anıtkabir bütçesi ve tamamlanma zamanıyla ilgili olarak da hassastı. Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı, bütçede Etibank'ın yanı sıra Anıtkabir'e ayrılan ödenekten de aktarma yapılmasına dair iddialara cevap vermiş ve milli savunma masraflarını sebep olarak göstermişti. Bakan, Anıtkabir'in tayin edilen zamanda tamamlanacağını da söylemiştir. **Ulus** (18 Haziran 1947).

⁸⁵⁴ Lenin'in mozolesi için çalışmalara 1924'te başlanmış ve 1930 sonbaharında anıt mezar tamamlanmıştı. Bkz. Gray, **Ölümsüzleştirme Kurulu**, s. 123-127.

⁸⁵⁵ Wilson, **a.g.e.**, s. 116.

Demokrat Parti olması da bu hususu açıkça göstermektedir.⁸⁵⁶ Nitekim DP propagandası yürütülürken Celal Bayar'ın bir "milli kahraman" ve Atatürk'ün değer verdiği kişi" olarak tanıtılması İnönü'yle bu hususlarda rekabet bakımından anlamlıdır.⁸⁵⁷ DP Atatürk sembolü üzerinden muhalefet yürütürken CHP'nin DP'yi Atatürk'ün ilkelerine tam uymadığı halde onu bayrak yapmakla eleştirdiği görülüyor. Örneğin 1947 başlarındaki Demokrat Parti Kongresi'nde partililerin Atatürk'ün kabrine çelenk bırakmak istedikleri halde girişlerine izin verilmediğine dair bir iddia ortaya atılmış ve Ankara Valiliği bunun üzerine bir tebliğ yayımlamıştır. Buna göre ziyaretlerin yapılageldiği ön kapıda tamirat olduğu için girişlerin o sırada Etnoğrafya Müzesi'nin arka kapısından yapıldığı ve bunun içeriye alınmamak şeklinde sunulmasının doğru olmadığı, nitekim Bayar önderliğindeki bir grubun kabri ziyaret etmiş olduğu belirtilmiştir.⁸⁵⁸

CHP'nin önde gelen isimlerinden Nihat Erim ise, DP kongrelerinde ve DP'li yazarların yazılarında CHP'ye büyük kin beslendiğinin görüldüğünü ve Atatürk dönemini hedef alarak "Türk'ün yeniden doğuşu"ndan bahsedildiğini belirterek, durum böyle olduğu halde Atatürk'ün adının bayrak yapılmasını ibretle izlediklerini ifade etmekteydi.⁸⁵⁹

Gerçekten de, DP üyelerinin fikirlerine bakıldığında, Atatürk dönemine dair eleştirelliğin daha fazla olduğunu görmek mümkündür. Dolayısıyla tartışmanın Kemalizm'e bağlılık noktasından çok Atatürk'ün mirasına sahip çıkma rekabetinden kaynaklığını düşünmek doğru olacaktır.⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 60.

⁸⁵⁷ Devlet dairelerindeki İnönü fotoğrafları konusu DP iktidara geldikten hemen sonra da sorun olmaya devam edecektir. Ekim 1950'de, Malatya Belediye Başkanı Muzaffer Akalı, "sadece bir milletvekili olan" İnönü'nün resmini belediyeye asarak partililik yapmaktan ve devlet dairelerinde ve resmî binalarda yalnızca Cumhuriyet'in banisi Atatürk'ün resminin asılabileceğine dair Bakanlar Kurulu kararına muhalefet etmekten dolayı görevinden alınmıştır. Aynı yılın kasım ayında, DP yanlısı bir gazete olan **Zafer**'de, Elazığ Belediye Başkanı'nın odasında Atatürk resminden başka kendisinin de resminin bulunduğunu öğrenen Celal Bayar'ın bu resmin kaldırılmasını istediği yazmaktadır. Akt. Esra İlkay Keloğlu İşler, **Demokrat Parti'nin Halkla İlişkiler Stratejileri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (1946-1960)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007, s. 158, 264-265.

⁸⁵⁸ **Ulus** (8 Ocak 1947).

⁸⁵⁹ Nihat Erim, "Muhalefetin Totaliter Zihniyeti", **Ulus** (2 Nisan 1947).

⁸⁶⁰ Bayar, Milli Mücadele içinde ya da sonrasında, hiçbir zaman İnönü'nün sahip olduğu ağırlığa ve karizmaya sahip olmamıştı. Dolayısıyla kendisini bu bakımdan ön plana çıkarması da mümkün değildi. Bayar'ın Atatürk sembolizmine dayalı stratejisiyle İnönü'nün tutumu arasındaki farkı değerlendirirken bu noktayı da göz önünde tutmak gerekmektedir. Morgan da 28 Eylül 1937'de

Genel bir değerlendirme yapıldığında, Atatürk'e ilişkin olumlu bir imaj çizilmekle birlikte, artık yaşayan şef olarak İnönü'nün oldukça ön plana çıkarıldığını, Atatürk'e dayalı meşruiyete sıkça gönderme yapılırken İnönü'yü Atatürk'ün gölgesinde kalmayan, kendi kişiliğinde güçlü bir otoriteye sahip bir figür olarak çizme gayretinin olduğunu söylemek mümkündür. İnönü'nün Atatürk'le olan son dönem anlaşmazlıklarından ötürü bir kırgınlık içinde olduğu da tutumundan anlaşılmaktadır. Bu kırgınlığın müsebbibi olarak görülen Atatürk'ün çevresindeki kişilere karşı sert bir tavır takınıldığı da görülmektedir. Atatürk kültürüne dayalı söylemin İnönü döneminde zayıfladığı da bir gerçektir. Bunun hem İnönü'nün -aslında partide de büyük ölçüde onaylanan- eğilimleriyle hem de rejimde ya da devlette bir zayıflama olacağı beklentilerinin II. Dünya Savaşı'nın da başladığı bir ortamda önünü almakla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Otorite ihtiyacı İnönü ve parti açısından gerçek bir ihtiyaçtı. Bununla birlikte İnönü, 1946'dan itibaren bu konumundan bir ölçüde feragat edecek ve daha önce görülmesi mümkün olmayan eleştirilerle karşılaşacaktır. Dolayısıyla bu dönemde, sürekliliği olan bir İnönü kültürünün inşa edildiğini söylemek imkânsızdır. Bunda, İnönü'nün, toplum nezdinde Atatürk'ün bir kurtarıcı ve kurucu olarak sahip olduğu karizmaya sahip olmayışı da, kuşkusuz önemli bir faktör olmuştur.

4.2. Cumhuriyetçilik

Resmî ideoloji açısından cumhuriyetçilik tartışma konusu alanlardan biri olmamıştır; daha ziyade ona mahiyetini veren laiklik, milliyetçilik ve demokrasi alanlarındaki tartışmaların söz konusu olduğunu söylemek gerekmektedir. Dolayısıyla bu kısımda, temelde, Cumhuriyet aleyhindeki yayınlara ve hanedan mensuplarına yönelik tavra bakılacaktır.

Eden'e yazdığı telgrafta, Bayar'ı dürüst, ağırbaşlı, çalışkan ve kanaatkâr, bir liderden çok bürokrat tipinde ve İnönü'nün sahip olduğu prestije hiçbir biçimde sahip olmayan biri olarak tanımlamaktaydı: "Celal Bayar has a straight forward and earnest character. (...) A hard worker and abstemious...Bureaucrat rather than a politician, who enjoys nothing like the prestige of Ismet in the country. (...) His qualities are those not of a leader, but a faithful subordinate, and is hardly of the calibre to manage a presumptuous or unruly Cabinet." Mr. Morgan to Mr. Eden (September 28, 1937), Doc. 151 [E 5680/466/44], **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print**, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 34: Turkey (January 1936-December 1937), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012, s. 234.

Daha önce işaret edildiği gibi, 1924'te Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye dışına çıkarılmasına dair yasa kabul edilmişti ve bu yasa 155 hanedan mensubunu kapsıyordu. Bunun dışında, 150'likler olarak bilinen ve on kategoride listelenen kişiler de Türk vatandaşlığından çıkarılmışlardı. Bu kategoriler “Sultan Vahideddin'in maiyeti (sekiz kişi), eski Osmanlı kabinesinin Kuvayı İnzibatiye veya Hilafet Ordusuna dahil üyeleri (altı kişi), 1920'de Sevr Antlaşmasını imzalayan delegeler (üç kişi), Hilafet Ordusu mensupları (yedi kişi), Osmanlı Mülki ve Askeri görevlileri (otuz iki kişi), Çerkes Ethem ve yoldaşları (dokuz kişi), Çerkes Kongresine katılan delegeler (on sekiz kişi), polisler (on üç kişi), gazeteciler (on üç kişi) ve diğerleri (kırk bir kişi)”nden oluşmaktadır. Atatürk, 1933'ten itibaren 150'liklerin affı için üç kez girişimde bulunmuştur; ancak Tevfik Rüştü Aras'a göre İnönü bu fikre sıcak bakmamıştır. Dolayısıyla Af Kanunu'nun Bayar'ın başbakanlığı döneminde kabul edilmesi dikkate değerdir.⁸⁶¹ Af Kanunu 150'liklere bazı sınırlamalar çerçevesinde vatandaşlık haklarını geri veriyordu.⁸⁶² Kanun, rejimin artık kendisine güven duyduğunu ifade eden bir gerekçeye dayandırılmıştı:

“Cümhuriyet rejimi, Türk milletinin esas bünyesine istinad ettiği için on beş senelik kısa bir müddet zarfında sarsılmaz temellere ve yıkılmaz prensiplere sahib oldu. Bu nizamın tesisi kadar, bakası da elzem, hatta bakası tesisinden daha çok güç olduğuna şüphe yoktur. Bir taraftan Cümhuriyet rejiminin tesisi için kanunlar ve müesseseler yaratılırken bu kanuni müesseselerin korunması için icab eden kanunî, idarî tedbirler de alınmak yoluna gidildi. Bir inkılâbın en büyük müeyyidesi o milletin inkılâba olan itikad ve itimadıdır. Türk milleti bu itimad ve itikadını cidali millinin başından bu güne kadar filî eserleriyle isbat ve izhar etmiştir. Millet in idealine ve karakterine en uygun olan ve gaye ve ihtiyaçlarına en doğru cevap veren halkçı Cümhuriyeti herkesin bildiği ve söylediği adile söylenmesi lâzım gelirse Kemalist rejimi sevmesi, koruması kadar tabii ve daimî bir his olamaz. Bu kadar kaviğ esaslara istinad eden rejimin bin bir bedbaht saik ve sebeblerle kendisine bidayettenberi muhalefet veya ihanet etmiş olanlardan artık bir endişesi kalmaması icab eder. Haksızlıklara karşı çetin ve kahir bir çehre gösteren Cümhuriyetin zavallı ve biçarelere karşı da

⁸⁶¹ Özoglu, a.g.e., s. 53, 55-56.

⁸⁶² A.g.e., s. 52.

merhameti yüksek olur. (...) Halbuki bunların çocukları ve akrabaları aramızda yaşamakta memleket ve milletle beraber ve farksız olarak vatanın nimetlerinden istifade etmekte ve külfetlerine katlanmaktadırlar. Fakat şu farkla ki bunların daima vicdanlarında şu veya buna karabeti olmak şaibesini taşımakta ve hicabını duymaktadırlar. Bu vaziyette bulunan vatandaşlarımız bu kadar ağır manevî ıstırapdan kurtulmayı Cümhuriyetin şefkatinden bekledikleri gibi Kemalist rejimin on beş senedenberi affi umumî harici olarak memleket dışında kalan yüz ellilikler hakkında merhametini esirgemesi için hiçbir mâni ve mahzur kalmamıştır.”⁸⁶³

Bu kanun, rejimin kendini güçlü hissetmesinden sonra ona husumet besleyecek nesiller yetişmesinin önüne geçmek adına çıkarılmıştı.

Bununla birlikte hanedan mensuplarının ülkeye dönmeleri ve vatandaşlığa kabulleri söz konusu değildi. Bir kişinin ülkeye dönmesi ve vatandaşlığa kabulü ancak hanedanla olan ilişkisinin bitmesiyle mümkündü. Bu konunun hikâyesiyse 1930’lu yıllara gitmektedir. 11 Haziran 1933 tarihli bir yazışma bu konudaki takibi göstermektedir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın Başbakanlık’a yazdığı yazıda şu bilgi verilmektedir:

“Haydarabat nizamının İngiltere’nin teşvikile kızını hanedan azasından birine vermek için sakıt halife Mecit’in vasatına müracaat ettiği, Mecit’in de Abdülmecit’in en küçük oğlu Paris’te darülfünun tahsilini ikmal etmek üzere bulunan Abit efendiye bu kız ile evlenmesini teklif eylediği fakat Abit efendinin bunu reddetmesi üzerine, Abdülmecit’in, Sultan Reşat’ın torunu Hilmi efendinin oğlu Namık efendiye müracaatta bulunduğu ve Namık efendinin de bu teklifi kabul eylediği ve bu işi başarmak üzere Hint’li Şevket Ali’nin Fransa’ya geldiği Paris Başkonsolosluğundan bildirilmiştir. Malumat olarak arz ederiz efendim.”⁸⁶⁴

Osmanlı hanedanı üyelerinin Haydarabad Nizamı ile kurduğu aile ilişkileri, daha sonra Meclis’e kadar taşınacak bir gündem oluşturacaktır. 25 Nisan 1947 tarihli bir yazışmada Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Başbakanlık’a, hanedan üyesi Nilüfer ile ilgili aldığı kararı bildirmektedir. Buna göre Londra Büyükelçiliği’nden gelen bir

⁸⁶³ Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 5, C: 26, İ: 82 [28.06.1938].

⁸⁶⁴ **BCA** 030.10.0.0.203.386.14. Bu uyarıda, hanedan mensuplarının İngiltere tarafından Türkiye’ye karşı kullanılabileceğine dönük kuşkunun 1933’te hâlâ güncel olduğunu görebilmekteyiz.

telgrafta, Haydarabad Nizamı'nın ikinci oğlu Prens Muazzam Şah Bahadır'un Büyükelçiliğe başvuruda bulunarak İngiltere'den Hindistan'a giderken Türkiye'den geçecek "Pan-American Hava Yolları" ile dönmek ve böylece çok sevip takdir ettiği bu ülkeyi görmek isteğinden bahsedilmekte, eski Osmanlı hanedanı üyelerinden eşi Nilüfer'in de -daha önce Nizam'ın birinci oğlunun eşi Darüşşehver'e uygulandığı şekilde- Türkiye'ye gelmesine müsaade olunduğu takdirde minnettar kalacağı iletilmektedir. Hasan Saka, durumla ilgili şu tespiti yapmaktadır: Prens Bahadır, Nizam'ın ikinci oğlu olması sebebiyle ülkedeki ikinci veliahd vaziyetindedir. Nilüfer'in ülkeye giriş yapabilmek açısından durumu da Darüşşehvar'ın ve özellikle 3 Nisan 1947 tarihli yazıda bahsedilen Mısır ikinci veliahdı Abdülmünim'in eşi Neslişah'ınkinin aynıdır. İşte bu düşünce ve sebeplerle ilgili yazıda Nilüfer'e transit geçiş izni verilebileceği ve bu iznin kapsadığı 15 günün gerekirse biraz daha uzatılabileceği yönünde Londra Büyükelçiliği'ne talimat verildiği belirtilmektedir.⁸⁶⁵

26 Kasım 1947 tarihinde sakıt Osmanlı hanedanı üyelerine vize verilmesi konusu, rejim aleyhtarı yayınlara müsamaha edildiği iddiasıyla birlikte meclise getirilmiştir. DP'li Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüregir, bu konular üzerine Adalet, Dışişleri ve İçişleri Bakanlarının yanıtlaması için sorular yöneltmiştir. Konunun meclise taşınmasında, DP'nin gericiliğe müsamaha ettiği yönündeki suçlamaların etkisi olmuş görünmektedir. Bu sorularla DP'nin, CHP yönetimini benzer bir suçlama ile karşı karşıya bırakmaya çalıştığını düşünmek mümkündür. Adalet ve İçişleri Bakanları rejim aleyhine ve irticai mahiyetteki hareket ve yayınlara karşı sıkı bir takibat yapıldığını; ancak kötü düşüncelere sahip kişiler bulunsa bile bu düşünceler eyleme dökülmedikçe işlem yapılamayacağını belirten açıklamalar getirmişlerdir. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak ise verilen vizenin transit geçiş için olduğunu, iyi ilişkiler içinde olunan bir ülkenin hükümdar ailesine bu vizeyi vermemenin en basit uluslararası nezaket kurallarına aykırı olacağını belirtmiştir. Yüregir ise cevaben, nezaket gereğidir diye inkılabın gereklerinin çiğnenemeyeceğini söylemekte ve 7 Temmuz 1947'de meclise getirilen Pasaport Kanunu'nun 7. maddesini değiştirmek suretiyle padişah ve halifeyi kovan 431 Sayılı Kanun'un 2. maddesini hükümsüz bırakacak bir çaba içinde olduğunu savlamıştır. Yüregir'e

⁸⁶⁵ BCA 030.10.0.0.203.391.26.2.

göre değiştirilen maddeyle Osmanlı hanedanı üyelerine vize konusunda bir muafiyet getirilmeye çalışılmaktadır.⁸⁶⁶

Hanedan ile ilişkisi kesilenlerin vatandaşlığa kabulü noktasında kararlar da bulunmaktadır. Enver Paşa'nın kardeşi olup onun vefatından sonra Osmanlı hanedanı üyesi olan Enver'in eşi Naciye ile evlenen Kamil Ahmet Kılıçgil'in, boşanma sonucunda hanedanla ilişkisi kalmadığı için, yazılı kayıtlar dâhilinde vatandaşlığa kabul edilmesi ve ülkeye girişine izin verilmesi 22.09.1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmiştir.⁸⁶⁷ Bir başka örnek, V. Murad'ın kızı Fehime ile aralarındaki evlilik bağı vefat sebebiyle son bulmuş olan Mahmut Behçet'e ilişkindir. Behçet'in kanunda yazılı kayıtlar çerçevesinde vatandaşlığa kabul edilmesi ve Türkiye'ye gelmesine izin verilmesi, 24.10.1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır.⁸⁶⁸

Rejim aleyhine ve Yüregir'in belirttiği şekilde padişahçılık propagandası yapan yayınlar bulunmasına karşın, hükümetin bu konuda kayıtsız ve fazla müsamahalı olduğunu söylemek için elimizde yeterli kanıt bulunmuyor. Aksine CHP/hükümet yanlısı yayınlarda bu hususlar üzerinde sıklıkla durulmuştur. Ancak CHP'li bakanlar, bu tezahürleri, demokrasiye geçişle ilgili olarak değerlendirmiş ve kanunlara aykırı olmadıkça hadiselerin temkinle izleneceğini belirtmişlerdir. Yüregir'in sorusuna 1947 senesinde yani çok-partili hayata geçişten sonra bu yanıtların verildiği düşünüldüğünde, artık tek parti döneminin koyu zamanlarında olduğu gibi tepki verilmeyeceği, kısacası bu hususta militan bir politika izlenmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir. Bu konuya laiklik bahsinde tekrar dönülecektir; ancak söz konusu dönemde hanedan üyelerine karşı tutum açısından bakıldığında, hanedan üyelerinin; monarşist yahut meşrutiyetçi akımların güçlenmesine izin verecek bir politika izlendiği söylenemez.

Atatürk döneminde başlayan ve oluşturulan kurumları nitelemek için gururla başvuru ve devrime bağlılığı, ona ait ve ondan kaynaklı olmayı hatırlatan "Cumhuriyet" kelimesine dönük vurguyu İnönü'nün konuşmalarında da sıkça görmekteyiz. Cumhuriyet idaresi, Cumhuriyet ordusu, Cumhuriyet maliyesi,

⁸⁶⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, C: 7, B: 11 [26 Kasım 1947], s. 205-214.

⁸⁶⁷ **BCA 030.18.01.02.120.71.9.**

⁸⁶⁸ **BCA 030.18.01.02.120.77.1.**

Cumhuriyet hükümeti⁸⁶⁹ gibi ifadelerden yahut bir fail olarak Cumhuriyet'ten bahsedilmesinden⁸⁷⁰ bu noktayı açıklıkla görebiliyoruz. Bu tür cümleler, cumhuriyet rejimine bağlılığın ve cumhuriyet idaresi altında, kurumların, monarşiye dayalı Osmanlı döneminden daha iyi çalışacağına dair inancın birer ifadesi konumundadırlar.

CHP parti programlarında cumhuriyetçiliğin nasıl ele alındığına bakmak da faydalı olacaktır. CHP, ele aldığımız dönemde üç olağan kurultay yapmış ve bu kurultaylarda programını belirlemiştir. Bunlar 1939, 1943 ve 1947 Kurultaylarıdır. Aşağıda her üç kurultayda cumhuriyetçiliğin nasıl tanımlandığı aktarılmaktadır:

1939 Programı:

“Parti Cümhuriyetin, millî hakimiyet mefkûresini en iyi en emin surette temsil ve tatbik eder devlet şekli olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle cümhuriyeti bütün tehlikelere karşı her vasıta ile müdafaa eder.”⁸⁷¹

1943 Programı:

“Parti, Cumhuriyetin, millî hâkimiyet ülküsünü en iyi, en emin surette temsil ve tatbik eder Devlet şekli olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle Cumhuriyeti bütün tehlikelere karşı her vasıta ile müdafaa eder.”⁸⁷²

1947 Programı:

“Cumhuriyetin, millî egemenlik ülküsünü en iyi, en sağlam şekilde temsil eden ve uygulayan Devlet şekli olduğuna inanırız. Millet yalnız kendisinin sahip olduğu egemenliği tam bir serbestlik içinde tek dereceli olarak seçeceği Milletvekillerinden tereküp eden Türkiye Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla kullanır. Demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumak esas vazifemizdir.”⁸⁷³

⁸⁶⁹ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları-2 (1939-1960), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1993, s. 17, 33, 51, 70

⁸⁷⁰ Örn. “toprağı olmayıp kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini, Cumhuriyet'in en ziyade ehemmiyet verdiği bir meseledir.” Bkz. a.g.e., s. 22.

⁸⁷¹ C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s.88

⁸⁷² C.H.P. Programı (Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir), Zerbamat Basımevi, Ankara 1943, s. 4.

⁸⁷³ C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, Ulus Matbaası, Ankara, 1948, s. 395.

Görülebileceği üzere 1939 ile 1943 programlarındaki tanımlar arasında, dildeki sadeleştirme hareketinin etkilerinden kaynaklı kelime değişimleri dışında bir fark yoktur. Değişiklik 1947 Programı'nda ortaya çıkmakta ve bu değişiklik temelde iki açıdan göze çarpmaktadır. İlk olarak cumhuriyetçilikle demokrasi arasında ilk defa kesin bir bağ kurulmaktadır. Halkın serbest bir şekilde ve tek dereceli olarak vekillerini seçmek kaydıyla egemenliğini kullanacağı vurgusu, 1946'dan sonra yaşanan gelişmelerle ilgilidir. 1946 yılının başında Demokrat Parti kurulmuş ve böylece çok-partili hayata geçilmiş, aynı yıl yapılan CHP Olağanüstü Kurultayı'nda, tek dereceli seçim kabul edilmiştir. İkinci dikkate değer ifade değişimi, partinin "Cumhuriyeti her vasıta ile koruması"na ilişkindir. Bu kısmın programdan çıkarıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, tek parti dönemindeki militan dilin yerine çok partili rejime daha uygun bir ifadenin tercih edilmesi olarak görünmekte; yani devrimci radikalizm döneminin geride kaldığı görüşünü yansıtmaktadır ki, demokrasi ve devrimcilikle ilgili kısımlarda bu konuya geri döneceğiz. 1947 Kurultayı'nda cereyan eden tartışmalar arasında göze çarpan bir diğer husus, kuvvetler birliği esasının parti programından çıkarılmasına ilişkindir. Delegelerden bu ifadenin çıkarılmasına itiraz gelmiş ve kuvvetler birliği esasının Kemalizm'in getirdiği bir ilke olduğu ve CHP'nin herhangi bir cumhuriyeti değil, Kemalist Cumhuriyeti savunduğu dile getirilmiştir. Bunun üzerine program komisyonu değişiklik talebini kabul etmiştir.⁸⁷⁴

Cumhuriyetçilikle ilgili tutumu özetlersek, bu ilkeye dair geniş anlamıyla bakıldığında, resmî ideolojide bir değişiklik yaşanmamış, üzerinde fazla tartışma da olmamıştır. Bununla birlikte bilhassa 1946 sonrasındaki dönemde, cumhuriyetçiliğin ayrılmaz bileşeni olarak çok-partili ve tek dereceli seçimlere dayalı demokrasiye gönderme yapıldığı gibi, cumhuriyetçiliğe büyük önem verilmekle birlikte, tek bir partinin otoriter devrimci radikalizminin olduğu dönemdeki dil de terk edilmeye başlanmıştır. Bu, CHP'nin demokratik siyasî sistem içinde, devletle özdeş olmayan bir parti olarak yeniden inşa edilmesine giden yolun açıldığı anlamına gelmektedir. Başta da belirtildiği gibi, esas tartışmalar, cumhuriyetin nitelikleri üzerinde olacaktır. Cumhuriyetçilikle doğrudan bağlantılı ve belirleyici önemde olması bakımından ilk olarak çok partili hayata geçişin ve demokrasinin ele alınması yerinde olacaktır.

⁸⁷⁴ A.g.e., s. 384-394.

4.3. Demokrasi, Çok Partili Hayata Geçiş ve Siyasî Rejimin Sınırları

İnönü döneminde demokrasiye bakışı ve bu husustaki uygulamaları, 1946'ya kadar olan alt-dönemle 1945'ten itibaren başlayan alt dönem olarak iki ayrı başlık altında incelemek gerekmektedir; çünkü ele aldığımız konuya ilişkin olarak bu iki dönem arasında -muazzam boyutlara varan düzeyde değilse de- kayda değer farklılıklar bulunmaktadır. Bu bakımdan öncelikle 1945'e kadar olan alt-dönem ele alınacaktır.

4.3.1. Netliğe Kavuşmamış Bir İdeal Olarak Demokrasi (1938-1945)

Tek parti dönemi boyunca, zaman zaman ileri sürüldüğünün ya da zannedildiğinin aksine, demokrasiye, hem uygulamadaki siyasî rejimi nitelemek hem de "halk idaresinde" ulaşılmak istenen düzeye işaret etmek amacıyla gönderme yapılmıştır. Burada sorun, demokrasiden ne anlaşıldığı konusunda çıkmaktadır. Kesin olan, liberal, parlamenter bir demokrasinin anlaşılmadığıdır. Bu düşünceye göre liberal demokrasi ve sınıfsal ayrımlar sebebiyle ortaya çıkan partiler, ülkelerin çağın büyük sorunlarıyla mücadele etmesini zorlaştırmakta, millî birliği parçalamakta, iç savaşla neticelenebilen krizler yaratmaktadırlar. Bu hususta iki savaş arası dönemdeki Avrupa da bol miktarda örnek sunmaktaydı. İTC ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki çatışmanın imparatorluğun son dönemlerinde yarattığı derin kutuplaşma da, birçok önde gelen aydının şikâyet ettiği bir konuydu. Ülkede henüz demokrasi terbiyesi de yerleşmemişti. Bu sebeple demokrasinin liberal-parlamenter olmayan bir türünün keşfedilip uygulanması gerekiyordu. Tek parti ile demokrasiyi uzlaştırmak gibi, garip bir deneme yapılması önerilmekteydi.

Eğer ele aldığımız dönemde bahsedilen demokrasi, bildiğimiz manada liberal demokrasiye (ya da sosyal demokrasiye) uymuyorsa, o halde demokrasiden ne anlaşılıyordu? Hangi koşulların yerine getirilmesi, demokrasinin özünün uygulandığı anlamına geliyordu? Bunları birkaç maddede tespit etmek mümkündür:

- 1- Halkın içinden çıkmış ve ülkenin siyasî olgunluğu, demokrasi terbiyesi belirli bir noktaya gelinceye kadar iki dereceli de olsa seçimle gelen bir meclisçe seçilen şef, yani Cumhurbaşkanı.

- 2- Genel olarak ifade edersek, partinin ilkelerini benimseyen, saptanmış bazı suçları işlememiş ve kötü şöhrete sahip olmayan herkese açık ve tüm halkın çıkarlarını dikkate alan politikalar güden bir parti.
- 3- Yasama görevini yerine getiren ve CHP'nin kesin hakimiyeti altında olan, iki dereceli de olsa seçimlerle üyeleri belirlenen bir meclis.
- 4- Demokratik rejime uygun düşen bir anayasa ve yönetimin kanunlara dayanması.

Kuşkusuz bunların da bir kısmının teoride olduğunu söylemek mümkündür. İki dereceli seçimler, aslında atamaların onaylanması demektir. Bu, ileride göreceğimiz gibi, sistemde bazı esnemeler yapıldığı zamanlarda da çok büyük ölçüde böyleydi. Üstelik, partideki önemli konuların halkın çeşitli kesimlerine yayılmaktan uzak bir görünüm sergilediğini söylemek de mümkündür.⁸⁷⁵ Meclis yasama görevini yerine getiriyorsa da, yasaların ele aldığımız dönem için çok fazla tartışıldığını söylemek mümkün değildir. 1924 Anayasası da liberal demokratik bir rejime uygun olmakla birlikte, uygulamada liberal demokratik bir ortam sağlıyor değildi. Bu bakımdan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun 1942-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği yapmış olan Memduh Şevket Esenal ile yaptığı bir görüşmede Esenal'ın dile getirdiklerine dair aktardıkları manidardır:

“Siz hukuk profesörüsünüz. Bilirsiniz ki bazı memleketlerin Anayasaları yazılmış, bazılarınıninki ise yazılmamıştır. Meselâ Fransız Anayasası yazılmış, İngiliz Anayasası yazılmamıştır. Bizim ise iki Anayasamız vardır: Yazılmış ve yazılmamış. Bunlardan yazılmış olanı, senin kitapta okuduğun Teşkilâtı Esasiye Kanunudur. Yazılmamış olanı ise şimdiki fiilî durumumuz yani şef sistemidir. Bu sistem kuvvetini partiden alır. (...) Mamafih, elbet bir gün gelecek, yazılı Anayasamız harfi harfine tatbik olunacaktır.”⁸⁷⁶

Yapılan kanunların da liberal demokratik bir rejime uygun olmadığı görülmektedir. Cemiyetler Kanunu, Basın Kanunu gibi kanunlar bu durumu açıkça göstermekteydi. Bu durum, kuşkusuz, siyasî elit içinde de demokratik kültürü değil,

⁸⁷⁵ Bu konuya halkçılık kısmında geri dönecektir.

⁸⁷⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye’de Üç Devir-Cilt 1 (Eleştiriler-Uyarılar)**, Sinan Yayınları, İstanbul 1974, s. 110.

şeflere itaat kültürünü besler mahiyetteydi.⁸⁷⁷ Milletvekilli seçilmek isteyen kişiler için esas olan, şef(ler)in gözüne girmektir. Dolayısıyla Esendal'ın tespit ettiği gibi, ideal olarak görülen demokratik bir rejimse de, uygulamada olan gerçek sistem şeflik sistemi idi. Üstelik özlem duyulan demokrasinin nasıl bir demokrasi olduğu da açık değildi. Liberal demokrasi, henüz kaybettiği itibarı geri kazanmamış, dünyanın ve özellikle Avrupa'nın hangi ideolojinin egemenliğinde olacağı belirgin bir hal almamıştı. Dünyanın henüz netleşmemiş bir noktaya doğru gittiğini, demokrasinin özü korunsun bile biçiminin belli olmadığını, Kemalizm'in Türkiye'nin ihtiyaçlarına göre bir yönetim anlayışı uyguladığını düşünen Kemalist aydınlar için herhangi bir rejimi taklit etmeye çalışmak yanlıştı. Buna göre demokrasiyi liberal -**Vatan** gazetesinde Ahmet Emin Yalman'ın öncülüğünde beliren anlayış gibi- ya da sosyalist manasıyla -**Tan** gazetesinde beliren anlayış gibi- anlayanlar, taklitçilik yapıyorlardı. Demokrasiye dair hâkim düşüncenin bu ana hatlarını verdikten sonra, çeşitli Kemalist yazarlarca nasıl işlendiğini ele alabiliriz.

4.3.1.1. Demokrasinin Özü ve Aranılan Biçimi

Demokratik rejimin çağın sorunlarını çözmek bakımından iyi olup olmadığı ve daha sonra da işleyen bir demokrasinin alması gereken biçim sorunu, Avrupa'da savaş döneminin belirgin tartışmaları arasındaydı. Hitler'in liberalizm ve komünizm

⁸⁷⁷ Velidedeoğlu, anılarında, İnönü'nün ve parti önde gelenlerinin kendilerine iletilen sorunlardan memnun olmadıklarını, 1943 senesinde CHP İstanbul İl Yönetim Kurulu Başkanı Behçet Uz'un yaşadıkları üzerinden anlatmaktadır: "(...) CHP'nin değişmez Genel Başkanı olan Devlet Reisi, Millî Şef İnönü bir gün, yanında eski Meclis Başkanı Kâzım Özalp ve Partinin diğer ileri gelenleri olduğu halde, İstanbul'a geldi. Ben o gün Parti Merkezine gidemedim. Dersim vardı. Tanık olanların anlattıklarına göre, İnönü, merkez binasında, başta Dr. Behçet Uz olmak üzere, İl İdare Kurulunun öbür üyeleri ve Parti ileri gelenleri tarafından karşılanmış. KENDİSİ: 'Behçet Bey, İstanbul'da ne var, ne yok?' diye sorunca Behçet Uz: 'Paşam, İstanbul kan ağlıyor. İktisadî vaziyet iyi değil. Esaslı tedbirler almak lazım' diye cevap vermiş. Bunun üzerine Paşa'nın etrafındakilerin suratı asılmış. 'İnönü'yü üzecek böyle şeyler söylenir mi? Kendisi zaten şeker hastası. Bu devletin binbir derdi ve memleketimizin çevresinde sürüp giden Dünya Harbi dolayısıyla doğan büyük tehlikelerin endişeleri onu zaten yıpratırken şimdi böyle konuşmanın manası var mı?' diye kızmışlar. İnönü pek renk vermemiş ama, duruşundan, pek memnun olmadığı anlaşılıyor. İnönü'nün Ankara'ya dönüşünden birkaç gün sonra bir sabah erkenden gazetede: 'CHP İstanbul Vilayet İdare Heyeti Reisi Behçet Uz'un rahatsızlığı dolayısıyla başkanlıktan istifa ettiği' haberini okuyunca, hemen evine telefon açarak hastalığı için hatırı sordum ve istifasından dolayı üzüntümü belirttim. 'Hayır öyle bir şey yok. Hangi gazete yazıyor?' dedi. Anladım ki bu, bir 'çekilme' değil, dış görünüşü korumaya çalışan bir 'görevden alınma' işlemi idi." Bkz. Velidedeoğlu, **Türkiyede Üç Devir-II**, s. 23-24. Bu anı, şef(ler)in gözünde iyi bir yerde olma kaygısının halkın şikayetlerine duyarlılıktan daha fazla olduğu bir siyasî kültür ortamını resmetmektedir.

karşıtı “Yeni Düzen”inin benimsenmesi için savaşın ilk yıllarında Avrupa’da oldukça uygun bir zemin vardı. Zira 1930’ların sonuna gelindiğinde çoğu Avrupalı, Britanya, Fransa ya da Birleşik Devletler tipi bir liberal demokrasiyi var olan sorunları çözecek otoriter bir gelecek için terk etmeye hazırdı. Alman ordusu karşısında Fransa’nın aldığı mağlubiyet, Fransız Üçüncü Cumhuriyeti tipi demokrasileri tamamen gözden düşürmüştü. Öyle ki Üçüncü Cumhuriyet, çürümüş parlamenter demokrasinin timasli olarak görülmeye başlanmıştı. Ne var ki Nazi Almanyası’nın katı ırkçı düşünceleri, diğer ulusların çıkarlarını dikkate almayı ve onları köle olarak değerlendirmesi “Yeni Düzen”in altını oymuş ve 1942’ye gelindiğinde Hitler’in dayatmaya çalıştığı bu düzen cazibesini kaybetmişti. İşte ancak bu dönemde sonra, alınan dersler çerçevesinde, yeni demokrasinin nasıl bir biçim alması gerektiği tartışılmaya başlanmıştı.⁸⁷⁸ Eski tip liberal demokrasiye olan inancın çöktüğü bu ortamda, Türkiye’de de demokrasinin alacağı yeni biçim tartışılmıştır ve söz konusu tartışma, ancak bu gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde hakkıyla anlamlandırılabilir.

Mahmut Esat Bozkurt’a göre Kemalist rejimde kendine has bir demokrasi anlayışı vardı. Şöyle tanımlıyordu bu anlayışı Bozkurt: “Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki, kökleri halktadır. Türk milleti bir Piramide benzer, tabanı halk, tepesi yine halktan gelen baştır ki, bizde, buna şef denir. Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de, bundan başka bir şey değildir.”⁸⁷⁹ Dolayısıyla Bozkurt’a göre demokrasinin özünü oluşturan iki şey vardır: Biri seçilen kişinin/kişilerin halktan yani ayrıcalıksız kişiler olması, diğeri de bu kişilerin sahip oldukları otoritenin kaynağının halk olması yani başka bir deyişle ifade edersek, egemenliğin kaynağının halk olması.

Burada Bozkurt’un demokrasiyi nitelerken kullandığı “otoriter” kavramının üzerinde durmak gerekiyor. Bozkurt, her ne kadar rejimin otoriter mahiyetini ifade ettiyse de, dönemin Türk siyasî elitinin ve Kemalist entelijansiyanın II. Dünya Savaşı ile belirginleşen yarılmada, totaliter idarelerle demokratik idareler arasında bir ayrım olduğunu düşündükleri ve Türkiye’yi demokrasiler cephesinde konumlandıkları

⁸⁷⁸ Mazower, **a.g.e.**, s. 163-166, 175-176, 212-216, 219.

⁸⁷⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 107. Bozkurt, aynı yerde Times gazetesinde çıktığını belirttiği şu değerlendirmeye yer veriyor: “Atatürk rejimini diktatörlük sanmak bir hatadır. Bu rejim demokratiktir. Yalnız bizim demokrasilerin eksikliğini tamamlamıştır ki, bu eksik, otoritedir. Eğer biz bu eksikliği tamamlamış olsaydık, bugün dünya zıt rejimlere ayrılmaz ve birbirine girecek halde bulunmazdı.” Ahmet Şükrü Esmer’in de çok benzer bir değerlendirme yaptığını göreceğiz.

görülmektedir.⁸⁸⁰ Savaş sırasında, çeşitli defalar, **Ulus** gazetesinde, totaliter devletlerle demokratik devletler arasındaki mücadeleden bahsedildiği de göze çarpmaktadır.

Bu inançla, Bozkurt bir başka yazısına şu cümleyle başlamaktadır. “Biz demokratiz.” Bozkurt’a göre demokrasinin en güzeli, en doğrusu Türkiye’de uygulanan Kemalist demokrasidir. Çünkü bu rejim sayesinde 18 yılda Türkiye, bin yıllık mesafe almıştır. Bu açıdan diğer demokratik milletlerin, Türkiye’nin kıskanacağı bir siyasî teşkilatı bulunmamaktaydı. Muhtelif partilerle idare edilen ülkelerdeki sıkıntılar bilinmekteydi ve zaten son zamanlarda bazı demokrasilerde demokrasinin kendisini -yani özünü- kurtarmak için partilerin varlığına son verildiği, demokrasinin devamı için partilerin feda edildiği görülmekteydi. Bozkurt’un yürüttüğü mantığın, parti ve sınıf çekişmelerinin ülkelerde yarattığı karışıklıkların, ulusların karşı karşıya olunan büyük problemleri çözme yeteneklerini azalttığı ve bu sebeple demokrasilere olan inancı zayıflattığı yönünde olduğu söylenebilir.⁸⁸¹ Bozkurt’a göre, sınıfların bulunmadığı Türkiye’de farklı partilerin varlığı da mantıksız olurdu ve sadece entrikacılık anlamına gelebilirdi.⁸⁸² Dolayısıyla Bozkurt’ta yankı bulan hâkim düşüncüyü “Türkiye’de sınıf yoktur, partiler farklı sınıfların varlığında anlam kazanırlar, farklı sınıflar olmadan parti kurmak entrikacılıktır” şeklinde özetleyebiliriz.

⁸⁸⁰ Falih Rıfkı Atay, İngiltere ile yapılan ittifakın uzun senelerden beri devam eden bir işbirliğinin sonucu olduğunu söylemekte ve içinde bulunulan cepheyi, demokrat devletler cephesi, sulh cephesi gibi ifadelerle tanımlamaktaydı. F. R. Atay, “Yolumuzun Şaşmayan İstikameti”, **Ulus** (14 Mayıs 1939). Toplu İğne (T.İ) mahlasıyla yazan Nurettin Artam ise “demokrat Türk gençliğinin”, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax’ın Oxford’lu demokrat gençlerle yaptığı söyleşide örnek alacağı noktalar bulunduğunu ifade etmekteydi: “Aynı zamanda Oksford Üniversitesi’nin Şansölyesi de olan (İ)ngiliz (H)ariciye (N)azırı Lord Halifaks geçen hafta Oksford gençleriyle bir müsahabede bulundu. (...) her ihtimale karşı hazır ve uyanık bulunması gereken demokrat Türk gençliği için Oksford’da yapılmış bu müsahabede alınacak ders ve ibretler yok değildir.” T.İ, “Demokrat Gençlerle Bir Müsahabe”, **Ulus** (16 Mart 1940). Fransa’nın Alman saldırısı üzerine düşmesi sonrasında, 14 Temmuz’da yine Artam köşesinde bir yazı kaleme almış ve 14 Temmuz’un Fransa’nın işgali sebebiyle hem acıklı hem de hürriyet ve demokrasiye inanlar için moral verici bir gün olduğunun üzerinde durmuştur. T.İ, “14 Temmuz (14 Juillet)”, **Ulus** (14 Temmuz 1940).

⁸⁸¹ Demokrasilerin kendi aralarında dayanışma kurma becerilerindeki zayıflık da eleştiri konusu olmaktadır. Ahmet Şükrü Esmer’e göre “(...) küçük devletler arasında bir tesanüt kurulamadığı gibi, demokrat devletler de ne yapacaklarını tayinde tereddüt içindedirler. Halbuki karşı taraf çok hesaplı hareket ediyor. Seri kararlar verip bu kararları derhal tatbik ediyor. İşte bir tarafın diğer tarafa karşı faikiyeti, maddi kuvvetten ziyade bu noktadadır.” A. Ş. Esmer, “Demokrat Devletler Cephesinin Tereddüdü”, **Ulus** (12 Nisan 1939).

⁸⁸² Mahmut Esat Bozkurt, “Kemalist Demokrasi”, **Ulus** (20 Mart 1939).

1943'e kadar olan dönemde demokrasiye ve çok partili sisteme ilişkin anlayış bu çerçevede olmuştur. Bu tarihten sonraysa, içerik bakımından belirtilen anlayışta pek bir değişiklik olmamakla birlikte⁸⁸³, daha savunmacı ve Türkiye'nin demokratik ideale en başından beri bağlı olduğunu vurgulayan söylemsel bir değişim yaşandığını görüyoruz. Savaşın gidişatı müttefikler lehine dönmüş ve ABD ve Büyük Britanya'nın savaş sonrası için düşündükleri bir "yeni dünya düzeni" anlayışı ortaya çıkmıştır. 2 Ocak 1943'te yazdığı köşe yazısında Falih Rıfki Atay, İngilizlerle müttefiklerinin harp sonrası için üç kurtarıcı fikir öne sürdüklerini ifade etmiştir. Bunlar, harbi ortadan kaldırmak, milletler içinde sınıf çatışmalarına; milletler arasında da hak eşitsizliğine son vermek şeklinde belirmiştir. Atay'a göre bu düşüncelerin hepsi Kemalizm'de zaten mevcut olduğundan, Türkiye daha o zamandan, yeni dünya düzenine uygun bir ülke konumundadır; dolayısıyla değiştirmesi gereken bir şey de yoktur.⁸⁸⁴ **Ulus** gazetesinde çıkan bir başka yazıda Amerika'nın dünya vizyonu ile Lozan Türkiyesi'nin vizyonu arasındaki uyuşumdan bahsedilmektedir: Her ikisi de barışçı ve hürriyetçidir.⁸⁸⁵

1943'ten itibaren faşizmden de artık çökmüş bir felsefe olarak, netlikle bahsedildiğini görüyoruz.

Savaş sonrası düzenine doğru gidilirken, nasıl bir düzenin ortaya çıkacağına dair -1920'lerin başında olduğu gibi- tahmin yazıları da kaleme alınmaktadır. Avrupa'daki eğilimlerle paralel olarak dünyanın yine "sola" doğru kaymakta olduğuna dair bir düşünce vardır; ancak bundan anlaşılan liberal parlamenter demokrasi değildir. Örneğin Urfa Milletvekili Esat Tekeli, bir makalesinde, harp sonrası hakkında yürütülen tüm tahminlerde dünyanın sola doğru kaymakta olduğuna dair bir ittifak olduğunu belirtmektedir. Tekeli de liberalizmin günden güne gerilediğini, devletçilik ve sosyal ilerleme hareketlerinin hızlandığını, planlama, millî birlik-solidarizm eğilimlerinin güçlendiğini düşünmekte ve eklemektedir:

⁸⁸³ Örneğin 1943 senesinin nisan ayında Falih Rıfki şöyle yazıyor: " 'Halka gitmek' Osmanlı saltanatının son yıllarındaki genç milliyetçilerin heyecanlı bir arzusu idi. Cumhuriyet rejimi ise, şefleri ile, mebusları ile, vekilleri ile, doğrudan doğruya halktan geliyor. Biz onun dertlerini süs edinmiyoruz dert ediniyoruz." F. R. Atay, "Halka Gidenler Yerine Halktan Gelenler", **Ulus** (4 Nisan 1943). Bu ifadelerin Mahmut Esat Bozkurt'un değerlendirmeleriyle olan koşutluğu aşıkardır.

⁸⁸⁴ F. R. Atay, "Geçen Yılın Münakaşaları Arasında", **Ulus** (2 Ocak 1943).

⁸⁸⁵ F.R. Atay, "Amerika ve Lozan Türkiyesi", **Ulus** (2 Ağustos 1943).

*Demokrasiler, ilerinin güdümlü demokrasilerinde ferdi hürriyetlere büyük bir yer verileceğini, bütüncü devletlerin en ulvi bir bütün saydıkları ırka veya devlete tapınmak ve inkılâbı, yukarı tabakalardan halk zümrelerine getirmek zihniyeti yerine, ferdin şahsiyetine hürmet eden, yurttaşlarını müsavat ve karşılıklı yardım esasına dayanan ve devlet kuvvetleriyle milli temsil prensibinin garantisini altında işleyecek olan bir rejim kurulacağını ileri sürüyorlar.*⁸⁸⁶

Tekeli, sonuç olarak şu hükme varmaktaydı ki, metot farkları ne olursa olsun rejimler savaş sonrasında “sarih bir devletçilik” ve “güdümlü bir demokrasi” konusunda ortaklaşacaklardı. 1920’lerin başında sola kaymayla kastedilen monarşilerden cumhuriyetlere geçiş olduğu halde, bu kez, liberal demokrasiler ile totaliter rejimlerden güdümlü demokrat ve devletçi rejimlere geçiş, “sola kayma” olarak değerlendirilmektedir ki, bu yorum, o dönem için Batı’da beliren yorumlarla uyum göstermektedir.⁸⁸⁷

Falih Rıfki Atay’da da benzer bir yaklaşım görüyoruz. Atay, dikta rejimlerinin çöktüğü, onların yerine ne anarşiyi ne de diktayı beraberinde getirecek parlamenter olmayan bir demokrasi rejiminin gelmekte olduğu kanaatinde:

“Dikta rejimleri itibardan düşüyor: İspanyol rejiminde birtakım değişiklikler hazırlanmakta olduğu haber verilmektedir. Çaresizlik içinde göçüp gideceği zannolunan demokrasi, çareler yaratıcı faşizmi sarsıp devirdiğinden beri, sıkı altındaki milletler yeniden hürriyetlerini aramağa başladılar. İkinci (D)ünya (H)arbi’nin iki büyük dersi olmuştur: (B)iri demokrasiyi partiler anarşisinden kurtaramayan Fransa’nın sonu, öteki, dikta rejimi hakkındaki yirmi yıllık edebiyatı iflas ettiren İtalya’nın hali! Öyle hükmedilebilir ki, bu harpten sonra dağıtıp parçalayıcı Fransız parlamentarizmi ile her türlü fikir ve hareket serbestliğini men eden cebir ve zor

⁸⁸⁶ Esat Tekeli, “Güdümlü Demokrasi ve Hegemonya”, **Ulus** (8 Nisan 1943).

⁸⁸⁷ Avrupa’daki tartışmalar sırasında beliren yeni demokrasi anlayışında, sosyal adalet [işçi hakları ve sosyal sigorta] de önemli bir yer tutuyordu. Planlı ekonomi de bu çerçevede ön plana çıkmıştı ve “düzenli bir özgürlük”ten bahsediliyordu. Nazi yayılmasının ve toplumsal çöküntünün getirdiği acı deneyimler sonucunda toplumsal dayanışma ve yurtseverlik duyguları güçlendiği gibi, uluslararası insan hakları ve ırk eşitliği fikirleri de güç kazanmıştı. Avrupa’da bu anlamda bir “sola kayma”dan söz edilebilirdi. Bu gelişmelerin mükemmel bir anlatımı ve değerlendirmesi için bkz. Mazower, **a.g.e.**, s. 211-245. Türkiye’deki tartışmaları Avrupa’dakilerden ayıran temel farkların başında, Nazi ideolojisi karşısında bireysel hak ve hürriyetlerin güçlendirilmesine dair ortaya çıkan diğer eğilimin pek yer bulmamasıdır. “Sola kayma”nın bu boyutu savaş sırasında pek gündemde değildir.

idareleri arasında, düzenli ve adaletli milli hakimiyet rejimlerinin zafer bulduğunu göreceğiz."⁸⁸⁸

Atay, değerlendirmesinde, demokrasilerin problem çözücü dikta rejimleri karşısında galip gelmelerinin demokrasiye karşı olumsuz kanaatleri yenmede önemli rol oynadığını söylemektedir ki, bu, daha önce saptadığımız hâkim kanaat ile tutarlı bir görüştür. Atay, bu yazıda kötü örnekler olarak Fransa ve İtalya'yı verdiği gibi, iyi örnek olarak da İngiltere'yi işaret etmektedir. İngilizler en ağır günlerinde bile dikta rejimlerinin yöntemlerine başvurmamışlardır; ancak oradaki tüm partiler, zümreler ve sınıflar, hükümetin başarısı için kendi çıkarlarını bir yana bırakmışlar, basın da buna uygun bir yol seçmiştir. Sonucun iyi oluşu da bundan kaynaklanmaktadır. Atay'a göre, sonuç olarak, II. Dünya Savaşı demokrasi ıslahatçılarına büyük cesaret verecektir; milletleri demokrasiden şüphe ettirenler cazibelerini kaybetmişlerdir.

İnönü'nün ele aldığımız zaman zarfındaki değerlendirmelerini de incelemek gerekmektedir. İnönü'nün konuşmalarında, savaş yıllarının ve kişisel eğilimlerinin etkileri net bir şekilde görülebilmektedir. İnönü, asayiş ve düzen isteyen, anarşi endişesi yüksek olan bir askerî bürokrasi mensubudur. Düşüncelerinde bu temelin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, savaş yıllarında esas konu, iç ve dış kamuoyuna devletin, hükümetin gücü ve milli birlik konularında mesaj vermektir. 1945'e kadar olan dönemde, bu yaklaşımın hâkim olduğunu görüyoruz.

İnönü, 1938'deki CHP Olağanüstü Kurultayı'nda, Atatürk'ün bir mirası olarak TBMM'nin ve parti kurultaylarının önemine dikkat çekmiştir. Atatürk, en buhranlı, zorlu zamanlarda bile meclise ve kurultaya dayanmıştı. "Sulh ve harbin siyasetini inkıtasız bir Millet Meclisiyle idare edebilmek zihniyetini ve kudretini, bugün dahi çok memleketlerde göremiyoruz" diyordu. İnönü'ye göre Atatürk, kurultayları yalnızca millet hayatının lüzumlu bir mekanizması olarak takdir etmiyordu; o, bu yönetim tarzını samimi olarak beğeniyordu da.⁸⁸⁹ Meclis, aynı zamanda, milli birliğin tecelli ettiği yerd.

⁸⁸⁸ F. R. Atay, "Kötü ve İyi Misaller Arasında", *Ulus* (31 Ağustos 1943).

⁸⁸⁹ *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I (T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946))*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1946, s. 331-332.

İnönü, halk idaresinin geliştirilmesinden de henüz 2 Mart 1939'da bahsetmiştir; ancak bu çok partili bir demokrasi müjdesi değil, denetim mekanizmalarının arttırılmasına dair arayışın devam ettiği mesajıydı:

“Halkçı bir idarenin bütün yüksek ve ileri tekâmülleri, siyasî hayatımızda mütemadiyen tahakkuk ettirilebilecektir. Milletın mürakabesi, idare üzerinde hakikî ve fiilî olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat edilmedikçe, halk idaresi vardır denilemez. Onun için, Büyük Millet Meclisinin vazife ifa etmesi en ufak bir tereddüde mahal bırakmayacak salâbette olmalıdır. Büyük Millet Meclisi, milletın dâhilî ve haricî bütün emniyetlerinin hakikaten kudretli ve uyanık teminatı olacaktır. Büyük Millet Meclisi, milletın menfaat ve ideallerini hakikaten temsil eden bir millet hülâsası vaziyet ve itibarında bulunacaktır. (...) Bizim Büyük Millet Meclisinin yeni intihabı vesilesile onun vasıflarından ve vazifelerinden yeniden bahsetmemizin sebebi, ona millet hayatında yeni bir tekâmül vermektir. (...) Biz, halk idaresinin, milletimizin bünyesine ve arzusuna en uygun geldiği kanaatindeyiz. Halk idaresinin en nazik tarafı, bunun anarşiye ve zora meydan vermemesini tanzim edebilmektir.”⁸⁹⁰

İnönü'nün demokrasiyle ilgili görüşleri, modern siyaset felsefesindeki fikirlerden çok Antik Yunan siyaset felsefecilerinden Platon tarafından öne sürülen ve demokrasilerin bozulmasıyla anarşi ve tiranlığın ortaya çıktığı yönetim döngüsü görüşünü⁸⁹¹ andırır. Oldukça radikal bir değişikliğin habercisi gibi başlayan konuşma, gerçekte hiç de radikal olmayan pek tanıdık bir uygulamanın hayata geçirilmesine işaret etmektedir: Müstakil Grup'un kurulması. Müstakil Grup, hemen hiçbir bağımsızlığı olmayan bir “denetim grubu”dur, mensupları CHP'lidir ve başkanı yine İnönü'dür. İnönü'ye göre mecliste bir denetim grubunun bulunması ve meclisin halkın yararına çalışması, halkın gerçek bir demokraside yaşadığına olan inancını arttıracaktır; çünkü bu inancın bulunmadığı bir yerde halk idaresinden (demokrasi) bahsetmek de olası değildir. Bununla birlikte iki dereceli seçimler de devam etmektedir. İnönü, ikinci seçmenlerin verdikleri oyun gerçek mahiyetini de

⁸⁹⁰ Milli Şefin Söylev..., s. 28.

⁸⁹¹ Bu hususta bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 226-234.

açıkça söylemiştir: İkinci seçmenlerin oyları, onların takdir ve tavsiyeleri demek olan “istişari oylar”dır.⁸⁹²

1939’daki CHP Beşinci Büyük Kurultayı’nın açılış konuşmasında da yine “Türkiye’ye uygun demokrasi usulü” arayışının devam ettiği mesajı verilecektir: “Siyaset sahasında tecrübe geçirmiş adamlar olarak, memleketimizin ihtiyacına ve bünyesine en uygun halk idaresi usulünü kemale erdirmek idealindeyiz.”⁸⁹³ Dolayısıyla henüz kemale erdirilmesi düşünülen, teorik olarak tespit edilmiş bir demokrasi anlayışı değil; memleketi tanıyan tecrübeli siyaset adamlarının ülkeye uygun gördükleri bir “halk idaresi” tarzının koşullara göre tatbikidir.

Dışarıya verilen mesajda ise demokrasi ideali konusunda -demokrasinin niteliği ve gelişimi konularında pek bir fikir farkı görülme de- daha net bir imaj bırakılmak istendiği anlaşılıyor. Yine 1939 senesinde yani İngiltere ve Fransa ile ittifak yapıldığı sene, İnönü’nün **Daily Telegraph** gazetesine verdiği beyanatta bu husus görülebilmektedir. Muhabirin, Atatürk rejiminin demokratik bir istikamette inkişaf etmekte olduğunu söylemenin doğru olup olmayacağına dair sorusuna İnönü, “Rejim başlangıcından beri demokratiktir” cevabını vermiş ve eklemiştir:

“Rejimin halkın nef’ine ve halk tarafından mürakabe edilmeğe matuf bulunmak itibariyle bidayettenberi demokratik bir esası haiz olduğu şüphesizdir. Geçmişten tam bir ayrılış teşkil etmesi ve bunun milletin atisi için hayatî ehemmiyeti haiz bulunması dolayısıyla rejimin tatbikatında az çok sıkı davranmak icap etmişti. Lakin iç bir zaman cebir ve şiddet kullanılmamıştır ve rejim daima her şeye, teşkilatı esasiye kaşesini vermiş olan Büyük Millet Meclisi yoluyla tatbik edilmiştir. Vaziyet inkişaf ettikçe rejimi yeni hal ve şartlara uydurmak zaruret ve imkânı hasıl oldu. Ve meselâ; Riyaseticumhurda vukua gelen değişiklik münasebetile yapılan serbest intihap ve son zamanlarda mecliste müstakil bir grupun teşkil hallerinde olduğu gibi, halk, tedricen idarede daha vasi bir iştirak hissesi kazanmıştır.”⁸⁹⁴

⁸⁹² Milli Şefin Söylev..., s. 30.

⁸⁹³ A.g.e., s. 34.

⁸⁹⁴ A.g.e., s. 39-40.

Beyanatta görülebileceği üzere “demokrasinin özü” ve bu öze uygun adımlar örnek verilerek, Türkiye’nin henüz bir demokrasi olmadığına dair görüşler, düzeltilmek isteniyordu.

İnönü’nün de benimsediği anlayış, “disiplinli hürriyet” formülünden çok farklı değildi.⁸⁹⁵ “Dünyayı sarsan büyük buhrana rağmen”, Türkiye’de vatandaşlar tüm hak ve hürriyetlere sahip olup bunlardan en geniş şekilde yararlanmaktaydılar. İnönü, ülkede asayiş ve sükûnun hâkim olduğunu söylemeyi de ihmal etmiyordu. “Türkiye, serbesti ile nizamı telif eden bir hava içinde vatandaşların huzurunu temin edebilen müstesna memleketlerden biri”ydi.⁸⁹⁶ İnönü’nün, demokrasiden ziyade asayiş, nizam, sükûn, milli birlik ve dayanışma vurgularıyla dolu konuşmaları 1944’e kadar devam edecektir.

1 Kasım 1943’te, savaşın başından beri dünyada tahakküm kurmak isteyen tarafın karşısında yer alındığı hatırlatmasıyla, “demokrasi ve sulh cephesi”ne olan bağlılık tekrarlanmıştır.⁸⁹⁷ 1 Kasım 1944’te TBMM’de yaptığı konuşmadaysa, İnönü, büyük Batılı devletlerin öngördüğü yeni dünya düzeninde demokrasinin öneminin farkında olarak, bir meclis açış konuşmasında ilk kez demokrasi, fikir ve vicdan hürriyeti konularına vurgu yapmıştır. Şöyle diyordu İnönü: “Devlet işlerini size açık olarak söylediğim Türkiye Cumhuriyeti, iç idaresinde sağlam, demokratik ve milli bir siyaset takip eder. Bütün vatandaşlar için eşit bir adaleti, fikir ve vicdan hürriyetini samimi olarak esas tutan bir anlayıştayız.”⁸⁹⁸ İnönü, Meclis’te murakabenin yeterli olmadığına dair var olan veya olası şüphe ve eleştirileri de örnek vererek çürütmek istemişti:

“Bu devlet, en çetin bir harbi Büyük Millet Meclisi’nin daimi çalışması içinde bitirerek kurulmuştur. Büyük Millet Meclisi kürsüsünde devlet ve millet işleri için milletvekillerinin söyledikleri, Büyük Meclis’in kendi nizamnamesinden ve kanunlarından başka bir tesire tâbi değildir. Bu kürsüden vakit vakit hükümet icraatına karşı yükselen sözlerin her zaman tasvip ve takdir sesleri olmadığını gösteren örnekler sayısızdır. Millet

⁸⁹⁵ “Disiplinli hürriyet” ilk olarak Recep Peker tarafından kullanılmış bir ifadedir. Bkz. Recep [Peker], “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü*, C: 1, S: 3, 1933, s. 177-180.

⁸⁹⁶ 1 Kasım 1940 TBMM açış konuşması, *İnönü’nün Söylev ve...*, s. 348.

⁸⁹⁷ *A.g.e.*, s. 376.

⁸⁹⁸ *İsmet İnönü’nün TBMM’deki...*, s. 52-53.

murakabesinin şüphe götürmeyen delillerini, Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında bol bol bulabiliriz."⁸⁹⁹

Milli Şef, sonuç olarak Türkiye'nin zaten bir demokrasi olduğu konusunda net bir tavır koymakta ve savaş sonrasında Batı demokrasileri lehine doğacak ortamdan yararlanarak "taklitçilik" yapacaklara uyarıda bulunmaktadır:

*"İdareimiz, bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlarına göre tekâmül ettirmektedir. Türkiye halk idaresinin ameli tedbirlerini bulurken, ilk günden itibaren taklit bir idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız (Şiddetli ve sürekli alkışlar). İkinci Cihan Harbi'nin başından beri türlü değişmelere uğramış mahdut ve kararsız vatandaşlarda uyanan taklit prensiplere, Türk milleti şiddetle ve muvaffakiyetle karşı koydu. Harp sonunda ve sonrasında uyanmak istidadı gösterecek yeni taklit arzularına da, kesin olarak karşı koyacağız."*⁹⁰⁰

Bu açıklamalarla çok-partili hayata geçiş konusunda inisiyatifin kaybedilmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir. Çok-partili hayata geçiş ve demokrasiye yönelik konusunda, Türkiye'ye uygunluk vurgusu, inisiyatifi kaybetmemekle ilgili olduğu gibi, politik elit ve entelektüeller halkın eğitim düzeyi ve siyasî olgunluğuyla ilgili endişelerini dile getiredursunlar, Batılı anlamda bir demokrasiye politik elitin pek de hazır olmayışıyla da ilgilidir.⁹⁰¹

4.3.2. Sıkı Kontrol Altında Bir Basın

1931 senesinde çıkarılan ve bazı değişikliklerle 1950'ye kadar yürürlükte kalan Basın Kanunu, basının denetimi konusunda yönetime çok büyük yetkiler sağlıyordu. Burada 25 Temmuz 1931'de kabul edilen Matbuat Kanunu'nun konumuzla ilgili önemli maddelerine ve kanunda yapılan bazı önemli değişikliklere değineceğiz.

⁸⁹⁹ A.g.e., s. 53.

⁹⁰⁰ A.g.e.

⁹⁰¹ Örneğin milletvekili seçimlerinde fazladan milletvekili adayı gösterme yoluna gidildiğinde dahi, bazı vekiller bu duruma itiraz etmişlerdi. Barutça'ya göre bir milletvekili: "Bütün yaşamımda hep devrimi ve Şeflerimi düşündüm, bana şimdi git halktan oy iste demek, beni satılığa çıkarmak değil midir?" diyebilmişti. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, **Siyasî Anılar**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 277.

1881 Sayılı Matbuat Kanunu'nun 9. maddesine göre gündelik yahut mevkut gazete ve mecmua çıkarmak isteyenlerin gazete ve mecmuanın çıkarılacağı yerin en büyük mülkiye memuruna belirtilen bazı bilgileri içeren bir beyannameyi imzalayarak vermeleri gerekiyordu. Ancak 28 Haziran 1938'de yapılan bir değişiklikle, yalnızca beyanname verilmesi yeterli olmuyor; oradaki en büyük mülki idare amirinden ruhsatname de alınması gerekiyordu. Dolayısıyla gazete ve dergi çıkarmak zorlaştırılmıştı. Söz konusu değişiklik sonrasında 9. madde bir başka zorluk daha getiriyordu: Siyasî gazete ve dergi çıkaracak olan kişiler, çıkarılacağı yerin nüfusuna göre 500 lira ile 5000 lira arasında değişen tutarda milli bir bankanın kefaletini içeren bir teminat mektubu vermeliydiler. 13. madde, yabancıların Türkiye'de gazete ve dergi çıkarmalarını mahalli hükümetin iznine tabi kılıyor, genel yayın yönetmenliğinin bir Türk'ün elinde olmasını şart koşuyor ve bu gazete ve mecmuaların Türkiye'nin iç ve dış siyasetiyle ilgili yayın yapmalarını yasaklıyordu. 40. madde bazı ideolojilerin propagandasını yasaklamıştı. Buna göre padişahçılık ve hilafetçilik yolunda ya da komünistlik ve anarşistliği kışkırtıcı mahiyette yayın yapılamazdı. Bu tür yayınları yapanların altı aydan üç yıla kadar hapis cezası almaları öngörülüyordu. Kanunun en çok tartışılan maddesi ise 50. maddeydi. Bu madde, hükümete, sınırları oldukça belirsiz olan bir gazete ve dergi kapatma yetkisi veriyordu. 50. madde şöyleydi:

“Memleketin umumî siyasetine dokunacak neşriyattan, dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararile gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. Bu suretle kapatılan gazete veya mecmuanın neşrine devam edenler hakkında 18 inci madde hükmü tatbik olunur. Bu suretle kapatılan bir gazetenin mesulleri tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz.”

51. madde ise yabancı ülkelerde çıkan gazete ve dergilere ilişkindi. Bu madde, Bakanlar Kurulu'na, bu tür gazete ve dergilerin ülkeye sokulmasını ve dağıtımını yasaklama yetkisi veriyordu. Bakanlar Kurulu bu konuda bir karar almadan evvel dağıtılan nüshalar, Bakanlar Kurulu'ndan acilen onay alınmak kaydıyla İçişleri Bakanı'nın emriyle toplatılabilirdi.⁹⁰²

⁹⁰² 25 Temmuz 1931 tarihinde kabul edilen 1881 Sayılı Matbuat Kanunu için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C:3, D:4, İ: 24 [7 Temmuz 1931], s. 357-380. 28 Haziran 1938'de yapılan değişiklikler için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D: 5, İ: 82 [28 Haziran 1938], s. 437-439.

Savaş döneminde sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde sıkıyönetim komutanlıklarının gazete ve dergileri kapatma yetkisine sahip olmalarıyla birlikte basın üzerindeki baskı oldukça kuvvetlenmiştir. 1881 Sayılı Kanun'un sağladığı bu olağanüstü yetkiler, çok partili dönemle birlikte tartışmaya açılacaktır.

Atatürk dönemindeki önemli bir diğer gelişme 1935'te Birinci Basın Kongresi'nin yapılması ve bu kongrenin sonucunda Basın Birliği'nin kurulmasıdır. Basın Birliği de basın üzerindeki denetimi arttırmak gayesiyle kurulmuştu.⁹⁰³ Basın Birliği'nin hukuksal niteliğini belirleyen Basın Birliği Kanunu ise, yine 28 Haziran 1938'de kabul edilmişti. Birlik'in merkezi Ankara'ydı. Birlik'in üyeleri, Türkiye'de çıkan gazete ve dergilerin sahipleriyle bunların yazı, haber, resim, fotoğraf ve tashih işlerinde ücretli ve devamlı olarak çalışan kimselerden oluşmaktaydı. Gazete ve dergilerin yayına başlamalarından sonra en geç bir ay içinde belirtilen kişiler Birlik'e üye olmaya mecburdular. Birlik'in üyeleri, Birlik dışında gazetecilik mesleğini icra edemezlerdi (Madde 1-2). 4. maddeye göre Birlik, Ankara, İstanbul, İzmir, Adana ve Trabzon illerini içeren beş merkezden oluşacak şekilde mıntikalara ayrılmıştı. 5. maddede ise Birlik'in amacı saptanmıştı. Bu amaçlar arasında basın mensuplarının çıkarlarını korumanın yanı sıra, ülkede inzibat ve intizamı sağlamak, dayanışmayı güçlendirmek, basını milli amaçlar doğrultusunda uyanık ve toplu bir halde bulundurmak ve onu Cumhuriyet'in çıkarlarına hadim kılmak da vardı. Birlik'in en yüksek idari kurumu Merkez İdare Heyeti'ydi (Madde 10). 12. maddeye göre, Merkez İdare Heyeti, "Hükümetle matbuat arasında iş birliğini tanzim etmek ve bu maksadla birlik azalarına direktifler vermek" yetkisine sahipti. 17. maddeye göre Mıntika Haysiyet Divanları, ihtar, açık ihtar ve bir aya kadar meslek icrasından men cezaları verebiliyordu.⁹⁰⁴ Kanun'un hükümleri, gazetecilere ancak Basın Birliği'nin sıkı kontrolünde ve onun izniyle mesleklerini icra etme fırsatı veriyordu. Basın Birliği de hükümetin kontrolü altındaydı.

1931 senesinde dağıtıldıktan sonra 1933'te yeniden kurulan ve ilk müdürü Vedat Nedim Tör olup Atatürk'ün vefatına kadar olan dönemde İçişleri Bakanı

⁹⁰³ Topuz, a.g.e., s. 161.

⁹⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 26, D: 5, İ: 82 [28 Haziran 1938], s. 400-405.

Şükrü Kaya'nın denetiminde olan Matbuat Umum Müdürlüğü,⁹⁰⁵ 1940 ve 1943 senelerinde yeniden örgütlemeye tabii tutulmuştur.

Matbuat Umum Müdürlüğü, 22 Mayıs 1940'ta kabul edilen 3837 sayılı "Başvekalete Bağlı Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkiline ve Vazifelerine Dair Kanun" ile Başbakanlık'a bağlı bir kurum olarak kurulmuştur. Umum Müdürlük'ün emri altında matbuat, radyodifüzyon ve turizm müdürlükleri bulunmaktadır (Madde 2). Müdürlük'ün vazifeleri oldukça geniştir. Matbuat Kanunu'na uygun davranılması için denetimde bulunma, Türkiye'ye dair siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadi yayınları takip etmek, millî siyaset ve çıkarlara aykırı propaganda yapan yayınları karşılama, kamuoyunu bu konularda aydınlatma, iç ve dış siyaseti ilgilendiren yayınları takip etme, basının inkılâp ilkelerine, devletin genel siyasetine ve ülke ihtiyaçlarına uygun yayın yapması temin etme görevleri (Madde 4), kurumun konumuzla ilgili başlıca vazifeleridir.⁹⁰⁶

16 Temmuz 1943'te kurumun adını da değiştiren Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Vazife ve Teşkilatı Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanun'un esbab-ı mucibesinde, propaganda ve telkin faaliyetlerinin son derece arttığı ve önemli hale geldiği bir dönemde oluşturulan Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yüklendiği ağır sorumluluğu hakkıyla yerine getirecek genişlikte bir teşkilata sahip olmadığı belirtilmiş ve ülke çıkarlarının savunulması, bu çıkarların lehine yayın yapılması ile aleyhte yayınların önlenmesi konularının aynı çatı altında yerine getirilmesinin önemine dikkat çekilmiştir. Yeni kuruluş kanunu ile kurumun tanıtım alanındaki görevlerinin arttığı görülmektedir. Ancak önceki kanunla benzeri görevleri ihtiva etmekle birlikte, bu kez bu gayeler daha kısa biçimde ifade edilmiştir.⁹⁰⁷

Savaş sırasında basının hükümet siyasetine ve rejim ilkelerine uygunluğunu Matbuat Umum Müdürlüğü/Basın Yayın Genel Müdürlüğü⁹⁰⁸ denetleyecek ve bu konuda oldukça sıkı ve sert davranacaktır. Savaş boyunca birçok gazete çeşitli

⁹⁰⁵ Topuz, a.g.e., s.161.

⁹⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 11, D: 6, İ: 54,[22 Mayıs 1940], s. 186-187.

⁹⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C:4, D: 8, İ: 49, [16 Temmuz 1943], s. 128.

⁹⁰⁸ Bu kurumların yönetiminde bulunan kişilerle alt çalışanlarına bakıldığında Türkiye'nin siyaset, kültür, diplomasi gibi alanlarında isim yapmış kişilerinin bu konularda yer aldıkları görülmektedir. Bu kişilerin bir başka özelliği, doğal olarak, hükümetin politikasına uygun bir basının oluşmasını destekleyecek nitelikte isimler olmalarıdır. Bunlar arasında Selim Sarper, Vedat Nedim Tör, Server İskit, Burhan Belge, Ahmet Şükrü Esmir ve Nurettin Artam isimleri bilhassa dikkat çekicidir. Bkz. Turgut Er, *Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 74.

sebeplerle tatil edilmiştir ve bunlardan bazıları oldukça uzun sürelidir.⁹⁰⁹ Resmî mahiyette olan gazete **Ulus** olsa da, diğer gazetelerin Almanya, İngiltere ya da Rusya'ya daha yakın bir yayın politikası izlemelerine,⁹¹⁰ büyük güçlerin baskısını hafifletmek adına bilerek izin verildiği; bu konuda istenmeyen, “sınır aşan” bir durum ortaya çıktığında ise gazete veya derginin tatil edildiği yahut yasaklandığı görülmektedir. Yasalara göre sansür olmasa da, gazetecilerin hükümetin beklentileriyle tam bir uyum içinde olmaları isteniyor ve bu hususta gazeteler gerekli görüldükçe ihtar ediliyorlardı. Bu konuda Ahmet Emin Yalman ile Şükrü Saraçoğlu arasında yaşananlar oldukça dikkat çekicidir. Yalman, Saraçoğlu'nun, başbakan olmasından sonra kısa süren “balayı günleri”nin ardından, gazetelere karşı çok sert davranmaya başladığını belirtiyor ve bu tutumdan çok zarar gören bir gazeteci olarak konuyu Saraçoğlu'na şu şekilde açıyordu:

“Tenkitten hoşlanmıyorsanız neden sansür koymuyorsunuz? Bugünkü sistemde ‘Tenkitte hürsünüz’ diyorsunuz, biz de vazife ve mesuliyetimizin icabı olarak bu hürriyeti memleketin hayrına olarak kullanmak zorunda kalıyoruz. Derhal başımız belâlara uğruyor. Hâlbuki siz apaçık sansür usulünü yürütürseniz, bizim hiçbir mesuliyetimiz kalmaz, mesuliyet size geçer. Siz de rahat edersiniz, biz de...”⁹¹¹

Başbakan'ın cevabı ise oldukça sert ve dönemin anlayışını yansıtır mahiyetteydi: “Ben sansür koymam, anayasanın emrinin dışına çıkmam. Fakat sen haddini bileceksin, bunu aşmayacaksın, aşarsan cezasını göreceksin.”⁹¹²

Savaş sırasında kuşkusuz basının barış zamanlarındaki kadar rahat olması mümkün değildi; bununla birlikte barış zamanlarında da basın sıkı bir kontrol altında

⁹⁰⁹ Bunlardan **Vatan**, 9 defada olmak üzere toplamda 7 ay 24 gün [30 Eylül 1944'ten itibaren süresiz olarak kapatıldı], **Cumhuriyet**, 5 defada olmak üzere 5 ay 9 gün, **Tasvir-i Efkâr**, 8 defada olmak üzere 3 ay, **Tan**, 7 defada olmak üzere 2 ay 13 gün [12 Ağustos 194'ten itibaren süresiz olarak kapatıldı], **Akbaba**, 4 defada olmak üzere 47 gün, **Vakit**, 2 defada olmak üzere 12 gün, **Son Posta**, 4 defada olmak üzere 11 gün, **Haber**, 2 defada olmak üzere 10gün, **Yeni Sabah**, 3 defada olmak üzere 6 gün kapatıldı. Bkz. Cemil Koçak, “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını”, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 358.

⁹¹⁰ **Tasvir-i Efkâr** ve **Cumhuriyet** gazeteleri Almanlarla dostluk siyasetini savunuyor ve Almanya'ya öven yazılara yer veriyorlardı. Peyami Safa, bu konuda özellikle öne çıkıyordu. **Akşam**, **Vatan** ve **Tanin** gazeteleri müttefikleri tutuyorlardı; ancak liberal-Batıcı eğilimli oluşları onları Sovyet ilerlemesi karşısında kuşkucu kılıyordu. **Tan** gazetesi ise Müttefik zaferinden yana olmakla birlikte sol bir çizgideydi ve Sovyetlere yakın duruyordu. Topuz, **a.g.e.**, s. 172, 178-179.

⁹¹¹ Yalman, **a.g.e.**, s. 305.

⁹¹² **A.g.e.**

tutulduğu unutulmamalıdır. Savaşan taraflar, Türkiye’de yayımlanan gazetelerde kendileriyle alakalı yazı ve haberlerle ilgilenmekteydiler. Bu konuda istemedikleri bir durumla karşılaştıklarında Türk yönetimine şikâyetle bulunuyorlardı.⁹¹³ Farklı eğilimleri yansıtan gazetelerin varlığı ve doğrudan sansür uygulanmayışı, bu tür durumlar karşısında hükümetin elini kolaylaştırıyordu;⁹¹⁴ ancak yine de sıkıntı doğurabileceği düşünülen yazı ve haberlere ilişkin müdahaleler devam etmekteydi.

Gazeteler önce ihtar ediliyor, ihtarlara uymamaları durumunda kapatılabiliyorlardı. Gazetelerin dikkat etmeleri gereken hususlar hakkında Başbakan Refik Saydam’ın imzası ve Başbakanlık Matbuat Umum Müdürlüğü aracılığıyla 20.07.1940 tarihinde “Umum Müfettişliklere, Sıkıyönetim Komutanlıklarına ve Valiliklere” şifreli bir talimat gönderilmişti. Buna göre:

“Gazetelerde büyük manşetler yalnız dâhili haberler için kullanılacaktır. Harici haberler tek sütuna dizilecek ve bu haberlere azami 24 puntodan büyük başlık konmayacaktır. Matbuat Umum Müdürlüğü’nün veya Anadolu Ajansı’nın vereceği harici haberlerden başka hiçbir harici haber neşredilmeyecektir. Memlekette ecnebi sefaret heyetlerine ait her türlü haberler, matbuata Matbuat Umum Müdürlüğü veya Anadolu Ajansı tarafından tebliğ edilecektir. Bunun haricinde bu kabil haberler derç edilmeyecektir.”⁹¹⁵

Verilen talimat, Er’in belirttiği gibi dış haberlerde sansasyondan kaçınmakla ilgili olduğu gibi,⁹¹⁶ hükümetin, yayınların Türk dış politikası hakkında sıkıntı yaratacak yorum⁹¹⁷ ve haberlerinin önüne geçme isteğini de yansıtmaktadır.

⁹¹³ Örneğin Sovyetler Birliği, SSCB Büyükelçiliği Matbuat Ataşesi aracılığıyla Anadolu Ajansı ile ilgili şikâyetle bulunmuştu. Şikâyet Alman menşeli haberler geniş ölçüde neşredildiği halde Sovyet menşeli haberlerin Ajans tarafından yayımlanmamasına ilişkindi. Sefarete verilen alıcı makine ile Ajans’a verilen alıcı makine aynı olduğu ve Sefaret buradan haberleri alabildiği halde, Ajans’ın haberleri alamadığına dair iddiası geçerli bulunmamıştı. Sovyetler’in bir başka iddiası, AA’nın diğer yabancı ajanslarla yapmış olduğu sözleşme türünden bir sözleşme ile Tass ajansı ile ortak mesaiden kaçındığı yönündeydi. Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper, Anadolu Ajansı Umum Müdürlüğü’nden konuya dair bilgilendirilmesini istiyordu. **BCA** 030.10.0.0.85.561.20.

⁹¹⁴ “Şükrü Saraçoğlu, hükümetin tarafsızlık tutumunu dengeleyecek yayınların olmasını da neredeyse teşvik etmişti. Başbakan Saraçoğlu, Ankara’daki bir basın toplantısında, gazetecilere hitaben şöyle demişti: Kanaatlerinizi muhafaza ediniz. Bu değişik kanaatler, bizim denge politikamıza faydalı oluyor. Sizden istediğimiz, karşısında olduğunuz cepheleri lüzumundan fazla tartaklamamanızdır.” Şahhüseyinoğlu’ndan akt. Er, **a.g.e.**,s. 67.

⁹¹⁵ **A.g.e.**, s. 111.

⁹¹⁶ **A.g.e.**, s. 112.

⁹¹⁷ Örneğin Başbakan Refik Saydam Başbakanlık Müsteşarı Vehbi Demirel’e gönderdiği 18.07.1941 tarihli talimatta, “Muharip taraflar ve bilhassa, (S)ovyetler aleyhinde bilvasita veya bilavasita bir

Yapılan uyarıların, özellikle ülkenin dış politikasına, milli güvenlik siyasetine uygun bulunmayan yayınlara, sosyal ve ekonomik sorunların “abartılarak” verilmesine yönelik ortaya çıktığı görülmektedir. Türk aile yapısına uygun olmayan yazı yahut haberler de uyarı konusu olabilmekteydi. İhtar verilen bazı konulara ilişkin bilgiler bu konuda aydınlatıcı olacaktır:

“Büyük başlıklarla verilen ‘yeni vergiler’ yazısı, tek sütundan veya 24 puntodan büyük dış haberler, dış haberlerin Anadolu Ajansı’ndan alındığına dair işaretin olmaması, Ruslardan bahsedilirken ‘Step Ayısı’ ifadesinin kullanılması, Peyami Safa’nın Hitler ve Mussolini ile ideolojiler hakkındaki yazısı, Roosevelt’in nutkunun, Anadolu Ajansı’nın verdiğiinden farklı yayımlanması, memlekette bir tek çivi bile kalmadığı zehabını veren karikatürün yayımlanması, otomobil lastiği olmadığına dair haberin yayımlanması, hükümet reislerinden bahsedilirken daha ihtiyatlı bir lisan kullanılması, gazetenin birinci sayfasındaki başlığın altının boş bırakılması...”⁹¹⁸

Gazeteler ise söz konusu durumları açıklayan mektupları, telgrafları ve yazıları ilgililere gönderiyor ve aynı şeylerin bir daha tekrarlanmayacağını bildiriyorlardı.⁹¹⁹

4.3.3. “Halk İdaresine Uygun Murakabe”: Çok Partili Hayat Öncesinde “Tek Partili Demokrasi Arayışları” ve Uygulamalar

Tek partili yönetim devam edecekse, halk idaresinin tekâmülü de şüphesiz buna göre şekillenecekti. Bu doğrultudaki iki dikkat çekici adımdan ilki 1939’daki

takım neşriyat olduğunu görüyorum. Karikatür gazeteleri de bu meyandadır. Bunun her gün takibinden ise, idarei örfiye kumandanına etraflıca bir talimat vererek ve bir diğer telgrafımda yazdığım gibi İstanbul matbuat bürosunu işler bir hale getirerek ve idarei örfiye kumandanlığı ile temasını temin ederek, bu gibi neşriyatın önüne geçilmesi muvafık olur. Neticenin acele bildirilmesini rica ederim.” demektedir. Bkz. **BCA** 030.01.0.0.30.179.1.1. Matbuat Umum Müdürlüğü de Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nun uygulanmasını rica ettiği hususlar hakkında bütün gazetelere 16.09.1940’ta şifreli bir talimat göndermişti. Buna göre 1- Siyasi vaziyetin tahlili ve tetkiki sırasında başmakale veya diğer fıkralar yazılırken, komşularımızı ve ezcümle Yunanistan ile Yugoslavya’yı rencide edecek surette yazı yazılmaması. 2- Almanya ve İtalya’nın Yugoslavya’dan, İtalya ve Bulgaristan’ın Yunanistan’dan talep etikleri topraklar hakkında komanter (yorum) yapmaktan içtinap edilmesi, istenmekteydi. Er, **a.g.e.**, s. 130.

⁹¹⁸ **A.g.e.**, s. 135-136.

⁹¹⁹ **A.g.e.**, s. 137.

CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nda atıldı. Bu, İnönü'nün açış nutkunda bahsettiği bir Müstakil Grup'un kurulmasıydı. İnönü, bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmişti:

“Siyaset hayatında tecrübe geçirmiş adamlar olarak, memleketimizin ihtiyacına ve bünyesine en uygun olan halk idaresi üsulünü kemale getirmek idealindeyiz. Bu yolda temiz yürekle çalışıyoruz. Bizden sonra gelecek vatandaşlara, milletimizin siyasî hayatında ilerlemiş bir seviye terketmek, başlıca emelimizdir. (Sürekli alkışlar). İyi bir halk idaresinin siyasî idarede ana prensiplerini; her nevi seçimlere halkın samimî olarak iştirâk etmesiyle, Hükümetin ve Büyük Millet Meclisinin faaliyetinde hakikî bir millî murakabenin şüphe götürmez bir tarzda bulunmasıyla hülâsa edebiliriz. (Alkışlar). Mebus seçiminde olduğu gibi, Parti intihaplarında ve belediye intihaplarında, yer yer, ansızın yeni intihaplar yaparak teşkilatımız üzerinde halkın muhabbet ve itimadını daima yoklamak ve kuvvetlendirmek kararındayız. (Alkışlar). (...) Halkın seçimlere yakın alâkası ve Büyük Millet Meclisinde millet haklarının açık murakabesi idealleriyle nifaka ve anarşiye mahal vermemek zaruretlerinin beraber yürüyebileceğine inanıyoruz. (...) Büyük Kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cümhuriyet Halk Partisinin bir de Müstakil Grupunu düşündük. Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurulu ve çalışkan, bir Müstakil Grup'un; icra mevkiinde olan Millet Vekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz.”⁹²⁰

İnönü'nün konuşmasından sonra, partinin yeni program ve tüzüğü hakkında açıklamalar yapan Genel Sekreter Ahmet Fikri Tuzer, hem tek partinin hem de Müstakil Grup'un gerekliliği hakkında şu açıklamayı yapıyordu:

“Çeyrek asırlık siyasî tarihimizin pek dağdağlı geçen safahatı göz önüne getirilirse tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübarek vatanımızın yüksek menfaatlerine en uygun bir siyaset olduğu teslim edilir; fakat buna mukabil tek bir siyasî teşekküle mensup âzadan vücut bulan bir mecliste kendi kendini tenkit ve murakabe imkânlarının da teminine zaruret bulunduğu red ve inkâr edilemez bir hakikattir.

⁹²⁰ C.H.P Beşinci Büyük..., s. 19-20.

Yüksek tasvip ve müzaheretinize mazhar olduğu takdirde (Parti Müstakil Grupunun) bu pek mühim ve hayati vazifeyi tamamiyle başarabilecek dinç bir kuvet ve zinde bir uzviyet olacağına kani bulunuyorum.”⁹²¹

Tuzer'in açıklamaları üzerine ilk tepki, İnönü döneminin daimî muhalifi Hikmet Bayur'dan geldi. Bayur, Müstakil Grup'un konumuyla ilgili bazı hususların aydınlatılmasını istiyordu. Bayur'a göre daha önce her şey CHP içinde tartışılır, istenildiği ölçüde müzakere ve münakaşa edilir ve sonuçta varılan netice tüm mebuslar için bağlayıcı olurdu. Eğer partide bir karar alınmamışsa, mebuslar belli bir çerçeve içinde kalmak kaydıyla, istedikleri gibi davranırlardı. Yeni durum karşısında Bayur merak etmekteydi: Müstakil Grup'un kurulmasından sonra, bir karara bağlanmamış meseleler hakkında söz söylemek sadece bu 21 kişiye mi ait olacaktı, yoksa eski usul mü devam edecekti? İkinci nokta, söz konusu 21 kişi, parti müzakerelerinde hazır bulunabilecek fakat karar alımına katılamayacaklardı. Böylece farklı düşündükleri takdirde bu yönde kararı etkileme imkanları da kalmayacaktı. Bayur “partinin Müstakil Grup üyelerini bu haktan menetme hakkı var mıdır?” diye soruyordu. Dolayısıyla Bayur'a göre bunu kabul eden, isteyen kişiler arasında bir seçim yapılmalıydı. Bir başka mahzur da şuydu: Partinin söz konusu 21 kişi haricinde kalan kısmı bir karar aldığı vakit, böylesi büyük bir çoğunluk karşısında Müstakil Grup'un mecliste nasıl bir etkisi olacaktı? Onların eleştirilerinin kararı değiştirmeyeceğini herkes bilmekteydi. Bayur'un itiraz ettiği son husus, Müstakil Grup mensuplarının bakan olamamalarıydı. Ona göre böyle bir ayırım yapmak da doğru olmayacaktı.⁹²²

Daha sonra söz alan Hakkı Kılıçoğlu ise belki üye sayısı az olmakla birlikte, tenkit açısından Müstakil Grup'un kurulmasını olumlu bir aşama olarak kaydetmek gerektiğini ileri sürmüştür.

Müstakil Grup'un kuruluşuna muhalefet eden bir diğer isim olan Haşim Gürde, Bayur ile benzer bir değerlendirmede bulunmuş ve parti grubunda ifade edilebilecek kıymetli bir fikrin orada dile getirilemeyip sonra mecliste etkisiz bir müzakerenin yapılmasını yararsız bulmuştu.⁹²³ Yapılan eleştirilere yanıt, Mümtaz

⁹²¹ A.g.e., s. 31.

⁹²² A.g.e., s. 31-32.

⁹²³ A.g.e., s. 32-33.

Ökmen'den gelmiştir. Ökmen, Müstakil Grup'un parti teşkilatının bir parçası olduğunu, üyelerinin de parti üyeleri olduğunu, "hukuk, vekaip ve salahiyet" bakımlarından diğer üyelerden bir farkları bulunmadığını belirttikten sonra, Müstakil Grup'a verilen hakkın, nizamname ile mebuslara getirilen grup kararlarına mecliste uyma kısıtlamasının dışında tutulmak olduğunu ifade etmiştir. Bahsedilen 21 kişiye istekleri haricinde bir külfet yüklenmediğini ifade ettikten sonra, öyle olsaydı bile, CHP'nin veya herhangi bir partinin kendi prensiplerine inanmış üyelerine bazı külfetler yükleyebileceğini de eklemiştir. Ökmen, Müstakil Grup üyelerinin sadece çoğunluğun kararlarına karşı mı söz söyleme hakkı olacağına dair soruyu da, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını, her mebusun her konuda millet kürsüsünden söz söyleme hakkı olduğunu söyleyerek karşılamıştır ki, kuşkusuz bu, soruya bir yanıt oluşturmaktan hayli uzaktı. Müstakil Grup ile ilgili nizamname maddelerinin oylanması sırasında da tartışmalar devam etmiştir. Abdurrahman Naci Demirağ ve Hakkı Yılcıoğlu, istenilen amaca ulaşmak için Müstakil Grup üyelerinin CHP grup toplantılarında sadece oy vermemelerini; ancak olası bir hatadan dönülmesini kolaylaştırmak için görüş belirtebilmelerini önermişlerse de, bu öneri kabul edilmemiştir.⁹²⁴

Sonuçta Müstakil Grup nizamnameye dâhil olmuştur. Nizamname'nin 103., 105. ve 125-130. maddelerinde Müstakil Grup'un niteliği düzenlenmişti. Buna göre parti milletvekilleri arasından Kurultay Genel Kurulu tarafından seçilecek 21 kişi, Meclis'te müstakil bir hüviyet taşıyacaklardı. Grup'un tabii başkanı partinin Değişmez Genel Başkanı'ydı, Grup Başkanvekili ise Değişmez Genel Başkan'ın grup üyeleri arasından seçeceği bir kişi olacaktı. Müstakil Grup üyeleri CHP Parti Grubu toplantılarına katılabilecekler ancak görüş belirtemeyecek ve oy veremeyeceklerdi. Meclis'te ise kendi grup kararlarına göre görüş belirtip oy verebileceklerdi. 128. maddede Grup'un vazifeleri de saptanmıştı. Grup, devlet işlerinin iyi yürümesi ve parti program ve nizamnameleri ile kurultay kararlarının uygulanması konularında murakabe (denetim) işlevi görecekti. Dört sene boyunca bu noktadaki faaliyetlerini ise kurultaya rapor edecekti. Grup'un hükümete soru ve gensoru yöneltme ve hükümet için güven oylaması talebinde bulunma hakkı

⁹²⁴ A.g.e., s. 74-77.

bulunuyordu. Hükümetten herhangi bir meselenin müzakereye konulması da istenebilirdi. Son olarak bu denetim görevini yerine getirirken, yine partinin başarısına yardım etmenin esas amaç olduğu belirtiliyor ve bu sebeple “nifak, ihtiras ve şahsiyata mani olmak” Grup’un görevleri arasında sayılıyordu. Bununla birlikte, 129. madde uyarınca, Müstakil Grup üyeleri, hükümete giremiyorlardı.⁹²⁵

Zamanlama açısından bakıldığında, İngiltere ve Fransa ile girilmekte olan ittifakın, “halk idaresinin tekâmülü” noktasında atılan bu adımda etkili olduğunu düşünmek mümkündür.⁹²⁶ Müstakil Grup, muntazam toplantılar yapmasına ve zaman zaman bazı ılımlı eleştiriler yönetmesine karşın, beklenebileceği gibi, “gerçek bir murakabe” sağlamaktan oldukça uzaktı.⁹²⁷ Devlet yöneticilerine, parti şeflerine eleştiri yöneltmenin terbiyeye aykırı görülebildiği bir siyasî kültürde⁹²⁸, kuşkusuz bu şaşırtıcı bir sonuç değildi.

Bir diğer gelişme hükümet-parti ilişkilerine, parti-devlet birliğine dairdi. 1939 Tüzüğü’nün 100. maddesinde, “Parti, kendi bağrından çıkan hükümet teşkilatıyla kendi teşkilatını birbirini tamamlayan bir birlik tanır. Parti teşkilatının kendi hükümetini her yönden muvaffak etmek için bütün kuvetiyle çalışması esastır.” denmekteydi. 101. maddeyse, merkezde partiyi ilgilendiren işlerle ilgili olarak yapılacak temaların, İcra Vekilleri ile Genel Sekreter ya da bunlar adına hareket eden yetkili kişiler arasında sözlü yahut yazılı gerçekleşeceğini tespit etmekteydi. Vilayetlerde ise bu temaslar parti reisleriyle valiler arasında olacaktı.⁹²⁹

Kurultay’dan bir ay sonra ise parti-devlet birliği açısından bir başka önemli gelişme yaşanmış ve valiler CHP İl Başkanlığı görevinden ayrılmışlardır. CHP Genel

⁹²⁵ A.g.e., s. 63, 71, 74-77.

⁹²⁶ Koçak, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (2)**, s. 82.

⁹²⁷ A.g.e., s. 80-82.

⁹²⁸ Refik İnce, 1939 Kurultayı’nda şu ifadeleri kullanmıştı: “Kanaatimi açık olarak söyleyeyim. Arkadaşlar, (...) bilhassa bir (T)ürk terbiyesinin bizlere tahmil ettiği insani hizmet duygusunun tesiri altında biz, alehittlak çok defa duyduklarımızı büyüklerimize karşı ifadeden içtinap vaziyetindeyiz. (...) Bu bakımdandır ki ben kendimi bir an için İcra Vekilleri Heyeti reisi telakki ediyorum: kendi Parti âzamdan birinin tenkidi karşısında bulunsam, kendi hesabıma, arkadaşımın tenkidinden müteessir olmak vaziyetine düşerim. Bugün millet söylesin, icra kuvvetleri tenkit olunsun, hiç kimsenin dilinde dedikodu olacak mevzu bulunmasın diye milletin işlerinin heyeti umumiyesini gene milletin huzurunda açık gönülle vermenin bizlere telkin ettiği vazife ve ahlak yolunda görülsün diye Halk Partisi içinde kendi kanaatlerini söyleyerek reisi tenkit eder vaziyete sokmamak çok doğru olur. Bizim şahsî millî terbiyemiz de müsait değildir. Parti reisinin ben huzurunda bulunsam, idare heyetinde de bulunmuş olsam şu veya bu şekilde senin idare tarzın yanlıştır diye söylemeğe kendimde cesaret içimden gelse dahi dilimden gelmez.” Bkz. a.g.e., s. 65.

⁹²⁹ A.g.e.

Sekreterliği de bu hususla ilgili bir açıklamada bulunmuştur. Buna göre parti-devlet birliğinin şeklinde dair 18 Haziran 1936'da Genel Başkanlık Divanı tarafından kabul edilen karar kaldırılıyor ve yeni nizamnameye uygun bir düzenlemeye gidiliyordu. Valilere, parti başkanı sıfatıyla üç seneden beri yaptıkları hizmetlerden dolayı teşekkür ediliyor ve sonraki dönem için de partiye yakın ilgi ve müzaheretlerinin bekleneceği kaydediliyordu. Yeni nizamnameye göre, Parti Genel Sekreteri, Devlet Vekili olarak İcra Vekilleri Heyeti'nde bulunacağından ve dolayısıyla parti-hükümet birliği esas tutulduğundan, parti hükümetinin yüksek bir memuru durumundaki valilerin partiye azami yardım ve himayede bulunmalarının doğal olduğu ifade ediliyordu. Yeni nizamnameyle tüm illere parti müfettişi gönderileceği için, parti başkanlığından çekilecek olan valilerin, geçici olarak, İl İdare Heyeti üyelerinden birini kendilerine vekil tayin etmeleri isteniyordu.⁹³⁰

Partinin fazlasıyla etkisiz hale geldiği düşüncesiyle yapılmış görünen bu hareket, 1939 Nizamnamesi'nin hükümlerinden ve Genel Sekreter Tuzer'in açıklamalarından anlaşılabilceği gibi, parti-devlet birliğini tam olarak ortadan kaldırmıyor; ancak partiye bir ölçüde yer açıyordu. Atılan adımlar çekingen ve sınırlıydı.

1943 Kurultayı'nda kabul edilen nizamnamede, bu kez Müstakil Grup üyelerinin sayısı 35 kişiye çıkarılmıştı. Hükümetle partinin teması konusunda ise aynı hükümler öngörülmişti.⁹³¹

Yapılan düzenlemeler açısından genel seçimlerde benimsenen tutuma bakmak da yerinde olacaktır. 1939 Seçimleri öncesinde 22 Mart'ta yayımlanan bir beyanname ile Parti Genel Başkanlık Kurulu'nun, adayların saptanması konusunda ikinci seçmenlerle istişarede bulunmayı kararlaştırdığı belirtiliyordu. Bu adım, İnönü'nün İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı "halkçı idarenin tekamülü"ne dair konuşmasıyla uyumluydu ve CHP tarihinde bir ilkti. Bu beyanname üzerine ikinci seçmenlerce temsil edilen 62 ilin 28'inden gelen ikinci seçmenlerle görüşüldü. Katılabilen illerin sayısının sınırlı oluşu; illerin Ankara'ya olan uzaklıkları ve kış şartlarındaki ulaşım zorluklarıyla ilgiliydi. Ayrıca seçimlerde, daha önce yapılan bir uygulamaya tekrar

⁹³⁰ Cumhuriyet (6 Temmuz 1939).

⁹³¹ C.H.P Nizamnamesi [Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir], Zerbamat Matbaası, Ankara, 1943, s. 19-20, 23-24.

başvurularak, dört ilde [Ankara, Afyon, Niğde ve Eskişehir] bağımsız milletvekili adaylarına yer ayrılıyordu. CHP'nin 420 aday gösterdiği seçimde toplam 424 milletvekili seçilmiş, böylece yeni mecliste 4 bağımsız vekil yer bulabilmişti.⁹³²

1943 Seçimleri'nde bu defa daha değişik bir uygulamaya gidilmiştir. Bu yeni uygulamaya ilişkin İnönü, 23 Şubat 1943'te yayımladığı beyanname ile bilgi vermiştir. İnönü yeni uygulamada güdülen amacı şöyle açıklıyordu:

*“Cumhuriyet Halk Partisinin yeni namzetlerini size sunarken düşünüyoruz ki, yeni Mecliste, memlekette muvazeneyi ve zamanın öğretebileceği isabeti koruyacak tecrübelilerle, memleketin gelecek idaresinde mesuliyet hisselerini alacak istidatlı gençler beraber çalışsınlar. (...) Küçük büyük her millet işinde murakabe esastır. Küçük veya büyük olan her vazifenin sahibi, bulunduğu yerde ancak itimatla durabilir. (...) Aziz vatandaşlarım! Bir çok yerlerde namzetler, mebus sayısından fazladır. Aralarında bugün mebus olanlar ve olmayanlar bulunan bu namzetler için, küçük hislerden kendinizi koruyarak ve büyük bir vazifenin zevkini ve ağırlığını ruhunuzda duyarak reylerinizi kullanacaksınız. Bu temiz reylerle meydana getireceğiniz meclis, memleket için kuvvet ve muvaffakiyetin en büyük kaynağı olacaktır.”*⁹³³

Sonuçta 38 ilde milletvekili adayları seçilecek vekil sayısından fazlaydı. Toplamda 78 milletvekili adayı fazla gösterilmişti. 25 ilde gösterilen vekil adaylarıyla seçilecek vekil adaylarının sayısı eşitti. Dolayısıyla 121 adayın kazanması kesindi. Toplamda seçilecek milletvekili sayısı ise 455'ti. Fazla aday gösterilen 38 ilden 24'ünde yoklama yapılmamıştı ve bunun yarısını Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri oluşturuyordu.⁹³⁴ İnönü'nün açıklamaları, ülkenin geçirdiği zorlu savaş yıllarında tecrübeli siyasetçilerin yanında siyasete alışacak yeni isimlerin varlığına olanak tanınmasını öngören halk idaresinde vesayetçi bir ilerleme anlayışını yansıtıyordu. Ancak tam bir kesinlikle seçilmeye alışmış kimi milletvekilleri için bu adımlar bile fazlaydı. Tek parti döneminin beslediği siyasî kültür, demokratikleşme yönündeki hamleler karşısında bir sorun alanı oluşturuyordu.

⁹³² Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra milletvekili sayısı 429'a çıkacaktır. Bkz. Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (2)**, s. 31-34.

⁹³³ **Millî Şef'in Söylev...**, s. 152-153.

⁹³⁴ Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (2)**, s. 290-292.

Bununla birlikte İnönü önderliğinde CHP, somut etkileri çok belirgin olmasa da, demokratikleşme yönündeki adımlarını Müttefiklerin galibiyete doğru yürüdükleri bir ortamda hızlandırmaktaydı. CHP içinden gelen muhalefete rağmen, oldukça kontrollü denemelere devam edilmekteydi. Yine de II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, seçimler hâlâ iki dereceliydi, basın sıkı bir kontrol altındaydı ve İnönü değişmez genel başkan olarak pozisyonunu koruyordu. Bu ve başka konularda daha önceleri pek rastlanmayan eleştiriler, savaşın sonlarında belirginleşmeye başlamıştı ve bizzat İnönü'nün kabulüyle Türkiye, demokrasi açısından yeni bir yöne doğru adımlar atmaya başlamıştı.

4.3.4. Çok Partili Hayata Geçiş: Batı Tipi Demokrasiye Doğru Çekingen Adımlar

4.3.4.1. “Demokrasiye Geçmek”: İki Tartışma

1945'te İnönü, çok-partili hayata geçiş kararını niçin aldı? Bu soru bugün hâlâ kafaları kurcalamaktadır. Kurcalamaktadır; çünkü bir tek-parti yönetiminden çok-partili hayata, devrim, darbe ya da iç savaş gibi bir durum ortaya çıkmadan, tek parti yönetiminin kabulüyle geçiş sağlanabilmiştir. İkinci olarak savaş sırasında devam eden devrimci hedefler için öngörülen süre henüz tamamlanmış değildir; örneğin Köy Enstitülerinin yaratmaları beklenen değişim için tahminlere göre daha 10-15 yıllık bir zaman gerekecekti. Toprak reformu için gerekli kanun henüz kabul edilmişti. Toplumun çok önemli bir bölümü hâlâ okuma yazma bilmemekte, okullaşma oranı tüm çabalara karşın düşük seyretmekteydi. Öyleyse toplumun genelinin belli bir eğitim düzeyine gelmesini ve devrimin prensiplerini içselleştirmesini tam anlamıyla bir demokrasiye yöneliş için ön-koşul saymış olan bir partinin bu kararı alması, kendi gündemi açısından ilginçtir. Türkiye'deki tarihyazımındaki dış etkeni öne çıkarma eğilimiyle birlikte düşünüldüğünde, bu faktör de, değişikliğin dışarıdan empoze edildiğine dair bir fikir uyandırmış görünmektedir. Son yıllara değin, ana tartışma konusu, bu yüzden, çok-partili hayata geçişte iç ve dış etkenlerden hangisinin daha çok ağırlık taşıdığına yöneliktir. Bu tartışmanın bir alt başlığı, İnönü'nün demokrasiye geçişteki samimiyetini ölçmek olarak ortaya çıkagelmiştir.

İkinci bir tartışma alanı, “geçilen demokrasinin” mahiyetine ilişkindir. Bu, eski bir tartışma olmakla birlikte, Koçak’ın son çalışmaları, konuya ilişkin yeni bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Daha önceleri de, Türkiye’de “geçilen demokrasinin” eksiklikleri, sınırlılığı üzerine eleştiriler yöneltilmiş; bu yüzden demokrasiden çok, çok-partili hayata geçiş nitelemesi tercih edilmeye başlanmıştır. Ancak Koçak’a göre bu niteleme de doğru değildir, ne demokrasiye ne de çok-partili hayata geçilmiştir; geçilen iki-partili bir sistemdir.⁹³⁵

Burada öncelikle her iki tartışmaya dair açıklamalarda bulunmak gerekiyor. Önceki başlıklarda ele alındığı gibi, 1943’te yeni dünya düzeninin Atlantikçi çerçevede kurulacağı düşüncesi büyük güç kazanmıştı. 1944’ün sonuna gelindiğinde ise İnönü, bir meclis açış konuşmasında ilk kez, Türkiye’nin demokrasiye olan bağlılığına netlikle vurgu yapmıştı. Bu zamanlamaların ikisini de tesadüf saymak mümkün değildir; bu açıklamalar savaşın gidişatı ve beklenen sonuçlarıyla doğrudan alakalıdır. 1943’ten itibaren ABD-Büyük Britanya ve SSCB arasında savaş sonrasındaki dünya düzenine dair toplantılar yapıldığına değinmiştik; eş zamanlı olarak **Ulus** gazetesinde bu gelişmenin kabulü mahiyetinde yazılar da görünmeye başlamıştı. Türkiye, Müttefiklerin isteği üzerine 2 Ağustos’ta Almanya⁹³⁶ ile 3 Ocak 1945’te ise Japonya⁹³⁷ ile diplomatik ilişkilerini kesmiş, 23 Şubat 1945’te de Almanya ve Japonya’ya harp ilan etmiştir.⁹³⁸ Bu kronoloji takip edildiğinde 1 Kasım 1944’te İnönü’nün demokrasiye ve dünya barışına olan bağlılığı ön plana çıkarması, oldukça anlaşılabilir olmaktadır. Ancak buradaki baskı, demokrasiye yönelmekle ya da çok-partili hayata geçişle ilgili değildir; Almanya ve Japonya’ya yönelik tavırlara ilişkindir. Gerçekten de, bugüne kadar açıklanan belgelerde, ABD’nin ya da herhangi bir başka devletin Türkiye’ye çok-partili demokrasiye geçmesi yönünde bir baskı uyguladığına dair kesin bir bulguya ulaşılamamıştır. Ancak elimizdeki veriler bazı değerlendirmeler yapmaya müsaittir.

Müttefikler (ABD ve İngiltere), her ülkenin kendi istediği yönetim biçimini seçmekte özgür olmasını ilke olarak benimsemişlerdi; ancak diktatörlüklere olumlu bakmadıklarının mesajını da veriyorlardı. Buna karşın cepheyi olabildiğince geniş

⁹³⁵ Bkz. Koçak, **İkinci Parti**.

⁹³⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 13, D: VII, Fevkalade İnikat [2 Ağustos 1944].

⁹³⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 15, D: VII, İ: 19 [3 Ocak 1945].

⁹³⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 15, D: VII, Olağanüstü İnikat [23 Şubat 1945].

tutmak ve SSCB ile problem yaşamamak adına, liberal demokrasiyi şart koşan hiçbir açıklamada bulunmadılar. Ancak hatırlamak gerekiyor ki, Tahran Konferansı'nın sonunda açıklanan bildiri, "demokratik ülkeler topluluğu"na katılacak milletlerin sevinçle kabul edileceği belirtilmişti. İnsan haklarını temel bir değer olarak benimseyen, özgürlükçü bir demokrasinin, bu ideolojiyi benimsemiş Batı dünyasının galip devletleri tarafından desteklenmesinin bekleniyor olması, şaşırtıcı değildir. Ancak Türk demokrasisinin şekillenmesinde, nedense hep ABD baskısının üzerinde durulmuştur. Oysa SSCB'nin baskısının ters yönlü etkisi, kanımca daha tayin edici olmuştur. SSCB'nin Türkiye'ye bakışındaki olumsuz yön, savaşın son döneminden itibaren gittikçe açığa çıkmıştı. Türkiye'nin savaş sırasındaki politikası, Sovyetler tarafından güvensizlik yaratıcı görülmüş ve bu temelden yola çıkılarak Türkiye'nin egemenlik haklarıyla çelişen -Boğazlar ve toprakla ilgili- talepler gündeme getirilmiştir. Aslında SSCB, savaş sırasında da Boğazlar konusunu Almanya ile pazarlık konusu yapmıştı, dolayısıyla bu gündemin Türkiye'nin Boğazlar'ın kontrolü konusunda yetersiz kaldığı düşüncesiyle ilgisi oldukça sınırlıydı; bu, daha ziyade zaten mevcut olan bir talebi meşrulaştırmak için kullanılmıştı. Sovyetler, Türkiye'nin Batı'dan destek bulamaması için savaşın son döneminden itibaren propaganda faaliyetine başlamış bulunuyordu. Bu propagandanın iki ayağı vardı: Türkiye'nin demokratik olmayışı ve savaş sırasında müttefikleri yeterince destekleyen bir politika gütmemesi. Her iki propagandanın da Batılı büyük güçleri etkilemek için özellikle seçildiğine şüphe yoktur; ancak sorun şuydu ki, Türkiye, gerçekten de demokrasi konusunda pek iyi bir durumda değildi ve Büyük Britanya ile ABD'nin de Türkiye'nin savaş sırasındaki politikasından rahatsızlıkları vardı. Dolayısıyla Sovyet propagandası, oldukça elverişli bir zeminde ilerliyordu. Sovyetler'in 1945'te yenilenmesi gereken Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nı yenilemek için Montreaux'nün Sovyet talepleri doğrultusunda gözden geçirilmesini şart koşması ve bu taleplerin Türkiye'nin egemenlik haklarını zedeleyecek olması, Türkiye ile SSCB arasında erken bir "Soğuk Savaş" başlattı. Bu konuya ileride tekrar dönecektir; ancak SSCB tehdidi ve propagandası, Türkiye'nin demokrasiye yönelişinde ABD ve İngiltere'nin savaştan galip çıkmasından daha etkili olmuştur. Bu noktada

Türkiye'nin SSCB ile sınırdış olduğunu hatırdâ tutmak gerekmektedir. Gerçekten de faşist bir diktatörlük tarafından idare edilen İspanya'nın durumu⁹³⁹ göz önüne alındığında, ABD'nin öncülüğündeki sisteme katılmak için demokrasiye yönelmenin elzem olmadığı görülmektedir; ancak başka bir değişken denkleme katıldığında dış etkenin önemi belirginleşmektedir, o da SSCB'nin doğrudan askerî tehdidi altında olmayı beraberinde getiren, SSCB ile komşu olma durumudur.

Türk yönetici sınıfının bu gibi durumlarda tepkileri neredeyse tipiktir ve Osmanlı son döneminden itibaren adeta otomatik bir refleks halinde ortaya çıkmaktadır. Rusya'dan gelen tehdit, daima Batı ile yakınlaşma çabaları ve bazı reformları beraberinde getirmektedir. Bunlar, Batı'nın desteğini sağlama ve iç işlere müdahalenin önünü kesme amaçlarına yönelik olmuştur. Kuşkusuz reformların içeriğini, ilgili tarihsel bağlam belirlemektedir. ABD ve İngiltere öncülüğündeki (neo)-liberal demokrasinin savaşın bir sonucu olarak ön plana çıkması, Batı'nın desteğini sağlayacağı düşünülen reformların içeriği bakımından da tayin edicidir.

Bu noktada İnönü'nün 1 Kasım 1945'te, henüz DP kurulmadan önce TBMM'yi açarken yaptığı konuşmaya bakmak yerinde olacaktır. İnönü'nün konuşması o güne değin uygulanagelen politikanın nedenlerini açıklamaya dönüktür. İnönü'ye göre Türkiye'nin tam bir demokrasi yönetimi uygulayamamasının nedeni, ortaya çıkan savaş tehlikesinin yanı sıra, tam da Batılı bir devlet ve millet olmak için gereken devrimlerin ancak bu şekilde başarılılabilecek olmasıdır:

⁹³⁹ İspanya gerçekten de oldukça ilgi çekici bir örnektir. II. Dünya Savaşı'nın sonunda ABD ve özellikle de Büyük Britanya, İspanya'daki rejime karşı oldukça sert bir tutuma sahiptiler. İyi ikili ilişkilerin kurulması ve malî yardım için rejimde liberalleşmeyi şart koşmuşlardı. Franco'ya bu doğrultuda uyarı mektupları gönderilmiş, İspanya; ABD, İngiltere ve Fransa'nın ortak kararıyla BM'nin dışında bırakılmış, Franco rejimine karşı demokrasi yanlısı güçler desteklenmiş ve harekete geçirilmişlerdi. Ancak Franco, politik manevralarla diktatörlüğünü sürdürmeyi başarmıştı. İspanyol diktatör, muhaliflere verilen desteğin sadece SSCB'nin ülkesindeki nüfuzunun artmasına yardımcı olacağını ileri sürmüş ve SSCB yayılması karşısında sadece İspanya, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerin durabileceğini, oysa diğer iki ülkenin savaştan zayıflamış olarak çıktıklarını savunmuştu. Böylece SSCB karşıtı bloğun önemli bir üyesi olarak ülkesini tanıtmaya gayret etmişti. Bu arada "demokratikleşme" konusunda birkaç ufak jest yapmayı da ihmal etmemişti. ABD ve İngiltere'nin SSCB ile ilişkileri bozulunca, İspanya'nın stratejik önemi artmış ve bu iki ülke realpolitik ekseninde İspanya'ya karşı politikalarını değiştirmişlerdi. Böylece Franco, iktidarda kalmayı başardığı gibi, İspanya da BM'ye üye oldu. Bkz. Florentino Portero, "Spain, Britain and the Cold War", **Spain and the Great Powers in the Twentieth Century**, Ed. Sebastian Balfour ve Paul Preston, Routledge, London&New York, 1999, s. 210-228 ve Boris N. Liedtke, "Spain and the United States 1945-1975", **a.g.e.**, s. 229-244.

“Türkiye Cumhuriyeti, yirminci asırda, önceden hiç kimsenin ihtimal vermeyeceği ve tahmin edemeyeceği surette kurulmuş büyük ve kıymetli bir eserdir. Her manasıyla bir ortaçağ kurumu olan imparatorluktan, modern, medeni ve bütün insanlık prensiplerini temel tutan bir Cumhuriyet doğmuştur (Bravo sesleri, alkışlar). Devletin karakterinin, bu kadar büyük değişiklikleri meydana getirebilmek için devrimci olması zaruridir. Bunun yanında bir temel olarak Cumhuriyet’in bir halk idaresi olarak kuruluşu, yani demokratik karakteri esas tutulmuştur (Bravo sesleri, alkışlar). İlk devirlerde fesin yerine şapkanın giyilmesini ve devletin layik bir Cumhuriyet olmasını ve Latin harflerini, bütün bunları açık ve uzun tartışma ile kabul ettirmemizi insaflı hiç kimse bekleyemezdi.”⁹⁴⁰

İnönü, konuşmasının devamında enteresan bir noktaya temas etmekte ve Türkiye’deki demokrasiyi olgunlaştırmak için ne yapılabileceğine değinmektedir. Ona göre tek eksik, hükümet partisi karşısında bir parti bulunmamasıydı.⁹⁴¹ İnönü bu konuşmayı yaptığı sırada Nuri Demirağ liderliğinde Milli Kalkınma Partisi kurulmuş olduğu için, İnönü’nün bu partiyi ciddi bir muhalefet partisi olarak görmediği de anlaşılmaktaydı.⁹⁴² İnönü’nün gerçek anlamda muhalefet partisi olarak kabul edeceği partinin kurulmasına henüz 2 ay vardı. İnönü, savaşın sona ermesiyle birlikte demokrasi rejimin kazandığı prestijin de farkındaydı; öyle ki Huntington, ikinci büyük demokrasi dalgasını 1943’ten başlatmaktadır.⁹⁴³ Kısacası dünya çapında bu yönde bir eğilim mevcuttu. Parti içindeki ve dışındaki muhalefetin de sesinin yükselmesinin bu döneme rastlaması, kuşkusuz İnönü’nün gözünden kaçmamıştır. Dolayısıyla İnönü, muhalefete geçecekler için yönelik bir mesaj vermeyi de ihmal etmiyordu: “Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır (Bravo sesleri). Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmaya mecburdur.”⁹⁴⁴ Milli Şef, Batı tipi demokrasinin gereklerine göre, başka ülkelerden örnekler göstererek yönetimin üstünde baskı kurulmasına karşı bir ideolojik strateji geliştirmişti: Türkiye bir demokrasi olabilirdi; ancak onun

⁹⁴⁰ İsmet İnönü’nün TBMM’deki..., s. 60.

⁹⁴¹ A.g.e.

⁹⁴² MKP için bkz. Koçak, İkinci Parti, s. 516-542.

⁹⁴³ Huntington, Üçüncü Dalga, s. 11.

⁹⁴⁴ İsmet İnönü’nün TBMM’deki..., s. 61.

kendine özgü bir karakteri vardı ve demokrasisi de bu karakteri yansıtacaktı. Böylece İnönü, dışarıdan gelebilecek etkilerle ideolojik iktidarının sınırlanmasının önüne geçmeye çalışıyordu. İnönü'nün konuşmasının hedefi, savaş zamanında olduğu gibi, o zaman da **Tan** ve **Vatan** gibi sol ya da liberal eğilimli demokrasiyi savunacak olanlardı.

İngiltere, savaşın sona ermesinden sonra SSCB tehdidi karşısında hemen başından beri Türkiye'nin yanında duran bir pozisyon geliştirmişti; çünkü kendi çıkarları açısından İngiltere de SSCB'den tehdit algılıyordu. Ancak ABD'nin pozisyonu netleşmemişti. Üstelik bir Sovyet saldırısı durumunda İngiltere'nin, tek başına Türkiye'ye yeterli yardım sağlayabileceği oldukça şüpheliydi. Bu durumda ABD'nin görüşü bir kat daha önem kazanıyordu. ABD'nin ilgisi, Türkiye-Sovyet gerginliğine çekilmeli ve ABD'nin de Türkiye'nin yanında bir pozisyon alması sağlanmalıydı. Türkiye'nin ABD Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesinin Türkiye gönderilmesi için devasa Missouri Zırhlısı'nın tercih edilmesi, ABD'nin Türkiye'ye verdiği desteği ortaya koyacak bir gövde gösterisine dönüştüğünde takvimler 1946 yılının nisan ayını gösteriyordu; yani Türkiye, o andan itibaren istediği desteği aldığını düşünüyordu. 1946 Ağustos'unda, İnönü, başbakan olarak Saraçoğlu'nun yerine Recep Peker'i getirmişti. O sırada Soğuk Savaşçı görüşler taşıyan Edwin Wilson da, ABD'nin yeni büyükelçisi olarak Laurence Steinhardt'ın yerini almış bulunuyordu. Peker, başbakan olarak atandıktan on gün sonra, Wilson ile bir görüşme yapmıştı. Peker, Wilson tarafından oldukça olumlu bulunmuştu ve iç politika ile ilgili olarak Peker, Wilson'a ilgi çekici görüşler iletmışti. Peker, muhalefetin siyasî deneyimsizliğine ve çıkardığı zorluklara karşın, belirgin bir ilerleme gösterme ve demokrasi için sağlam bir temel kurma konularındaki kararlılığını ifade ediyordu. Yeni Başbakan, 1930'da olduğu gibi girilen yoldan bir geri dönüş olmayacağını da ekliyordu.⁹⁴⁵ ABD'nin desteği Truman Doktrini'nden sonraki kesinliğinde olmasa da, bu ülkenin Türkiye'nin çıkarlarına belirgin bir ilgi göstermeye başlamasından sonra Peker'in böyle bir açıklama yapma gereği duyması dikkat çekicidir. Bunun sebepleri çeşitli olabilir; öncelikle Wilson, Peker hakkında

⁹⁴⁵ **Foreign Relations of the United States (FRUS)**, "The Near East and Afrika [Turkey] 1946", Volume VII, United States Government Printing Office, 1969, s. 844-845. Bundan sonra sadece **FRUS** kısaltması, ilgili başlık ve yıl verilecektir.

ülke içindeki eleştirilerin farkındadır ve Peker, 1930'da yapıldığı gibi katı bir yol izlemeyeceği konusunda ABD Büyükelçisi'ne mesaj vermek istemiş olabilir. Ancak bu endişe varit olsa bile, Peker'in, ABD Büyükelçisi'nin Türkiye'nin demokratik gelişimiyle yakından ilgileneceğini düşünmüş olması gerekir. ABD yönetiminin diplomatik kanallarla Türkiye'ye bu konuda ne ölçüde mesaj verdiğini bilmek pek mümkün görünmüyor; ancak bu görüşmeden ve Wilson'ın bu anlatılanları önemli bularak merkeze bildirmesinden anlaşıldığı üzere, ABD bu konuya ilgi duymaktadır ve Türk yönetimi de bunun farkındadır. Dolayısıyla Peker, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak bu konudaki kararlılığını özel olarak ABD Büyükelçisi'ne ifade etme gereği duymuştur. Bununla birlikte, Peker, Başbakanlık'a getirildiğinde, daha sonra göreceğimiz üzere kötü şöhretli 1946 Seçimleri'nin yapılmış olduğu düşünüldüğünde, Wilson'ın Peker'e ilişkin olumlu tavrı, Batı tipi bir demokrasinin Türkiye'de süratle hayata geçirilmesi konusunda bir baskı olmadığı düşüncesini de uyandırmaktadır.

Bir diğer nokta iç politikaya ilişkindir. İnönü CHP'si, II. Dünya Savaşı bittiğinde üzerinde çok ağır yükler taşımaktaydı. Bunlardan bir tanesi, tek parti dönemi uygulamalarından rahatsız olan çevrelerin birikmiş öfkesiydi. Bir başkası, II. Dünya Savaşı yıllarında toplumun geniş kesimlerinin iktisadî bakımdan çektikleri büyük zorluklardı. Genel olarak bakıldığında, ne işçiler ne köylüler ne memurlar memnundu; ekonomi üzerindeki sıkı kontrol ve Varlık Vergisi'nin toplanması sırasında yaşananlar, iş dünyasında da şüphe uyandırıcı mahiyetteydi. Savaş sonrasında Türkiye'nin dış politika alanında içine düştüğü yalnızlık durumu, Sovyet tehdidi gibi dış baskılar düşünüldüğünde, iç politik vaziyetin nasıl ayarlanacağı konusu, oldukça nazik bir hal almıştı. Burada iki yol tercih edilebilirdi; özellikle 1944'ten itibaren ortaya çıkma eğilimi gösteren tüm muhalif eğilimleri şiddetle sindirmek ya da SCF denemesinde olduğu gibi toplumu rahatlatacak, rejimin meşruiyetini güçlendirecek demokratik kanallar açmak. Burada bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor; CHP toplumun geniş kitlelerine nüfuz etmiş bir parti olmadığı gibi, kendi içinde de tek parti olmasından kaynaklı olarak farklı eğilimleri barındıran bir yapıdaydı. Dolayısıyla dünyada demokrasi ve özgürlükçülük fikirlerinin güç kazandığı bir konjonktürde, bu hoşnutsuzlukların dış baskıyla birlikte rejim üzerinde nasıl bir yıpratıcı tesir bırakacağı düşünülmüş gözükmektedir.

Üçüncü olarak demokrasi, gösterildiği üzere, tek parti dönemi boyunca, bir ideal olarak benimsenmişti; Fransız Üçüncü Cumhuriyeti ya da İngiliz tipi liberal demokrasi kabul görmemekle birlikte, Türk toplumuna ve demokrasinin özüne uygun bir demokrasi arayışına olan bağlılık sıklıkla tekrarlanmıştı. Dolayısıyla “demokrasi” sözcüğünün bu dönemde nadiren gündeme geldiği⁹⁴⁶ tam olarak doğru değildir. Burada önemli olan nasıl bir demokrasi kurulacaktı ve bu konu, demokrasinin doğduğu yer olan Avrupa’da bile tartışma konusuydu. Kemalizm, demokrasiyi bir ideal olarak benimsemişti ve bu sebeple, demokratik bir rejimin kurulmasına yönelmesi, Türkiye açısından yeni bir konu değildi. Demokratik hayata dönük olarak tek parti döneminde atılan son derece çekingen adımlara karşın bu adımların varlığı, gerçek anlamıyla bir demokrasiye ilişkin beklentileri canlı tutması bakımından önemliydi. Öyleyse çok partili hayata yönelişte, ideoloji içi faktörlerle, ülkenin siyasal ve sosyo-ekonomik durumu ile dünyadaki konumunun, ayrıca diğer ideolojilerle etkileşimin karşılıklı tesirlerini birlikte düşünmek gerekmektedir. Türkiye’nin savaş sonrasında karşı karşıya kaldığı dış politik durum, devletin başa çıkması gereken bir sorundu ve çok-partili hayata yönelik hamlelerini hızlandırmıştı. Dış baskı karşısında iç politikada rejimin fazla zorlanmaması için bir esnemeye gitme ihtiyacı, İnönü tarafından düşünülmüş görünmektedir. İnönü’nün 1 Kasım 1945’teki beyanatında, hâlâ Türkiye’ye uygun bir demokrasinin keşfinden bahsediliyor olması, bu esnemenin ideolojik sınırları hakkında bir mesaj mahiyetindeydi; ancak demokratikleşme yoluna girildikten sonra, daha önce ifade edilmiş bir görüş olan “kapı ve pencereleri her türlü dış ideolojik etkiye kapamak” pek mümkün değildi. Muzaffer Batı demokrasilerinin etkisi sınır aşırı etkilerini göstereceği gibi, bu demokrasinin gereklerini CHP’nin kontrolcü anlayışı karşısında kullanan DP ile olan mücadele de, alınacak kararları etkileyecekti. Demokratik olmanın norm olarak benimsendiği yerde, bu normu daha özgürlükçü biçimde temsil eden kanadın gücünü arttıracak açıktı. Bununla birlikte, Soğuk Savaş’ın hararetli bir iştirakçisi olarak Türkiye’deki demokrasinin, Soğuk Savaş ikliminin etkisi altında ortaya çıktığını saptamak gerekiyor. Her iki partinin de desteğini sağlamaya çalıştığı toplumsal sınıfların talepleri, Soğuk Savaş ortamının çerçevesinden süzülerek Türk

⁹⁴⁶ Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (2)*, s. 293.

demokrasinin şekillenmesine etkide bulunacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Türk demokrasisi, tam bir mutabakatla şiddetli bir sosyalizm-komünizm karşıtlığı üzerinden tanımlanacaktır. İşçilerin desteğini sağlamaya dönük hamlelerinse, bu karşıtlıktan nasıl olumsuz etkilenip sonuçsuz birer vaade dönüştüğünü göreceğiz.

Bu ilk tartışmayla ilgili son olarak cevaplamamız gereken bir soru daha kalmaktadır: Çok partili hayata geçişin, Türk Devrimi'nin kabul ettiği prensipler üzerinde yapabileceği olumsuz etkilerin nasıl bertaraf edileceği sorunu. Bu, gerçekten de devlet ve parti yöneticileri açısından önemli bir sorun alanıydı ve yaşanabilecek gelişmelerden endişe duyulmaktaydı.⁹⁴⁷ Bu sebeple İnönü, stratejik gördüğü noktalarda tedbirlere gitmek durumunda kalmıştı. Celal Bayar'la DP'nin kuruluşundan önce yaptığı görüşmede, bazı noktalarda mutabık kalınmasını şart koşuyordu. Laik Cumhuriyet, dış politika ve Köy Enstitüleri ile ilgili bir mutabakat olacaktı.⁹⁴⁸ Atatürk'ün şahsıyla birlikte bu hususlar, devrim ve ulusal güvenlik için temel önemde kabul ediliyordu. Aksi takdirde İnönü'nün dış tehdit karşısında milli birliğin ve içeriden gelecek saldırılar karşısında devrimlerin korunması kaydıyla rejimi rahatlatma projesi başarısız olurdu. İnönü, bu geçişi yaparken, Bayar ve diğer DP kurucularına ve de devrimin yaklaşık 25 yıldır süren dönüştürücü gücüne güveniyordu.⁹⁴⁹ Yine de, DP'nin hemen iktidarı almaya yönelmemesi için, ikna ve zor birlikte kullanılacaktı.

Ele alacağımız ikinci tartışma, “demokrasiye geçiş”e dairdir. Tilly ve Moghaddam'ın görüşlerini ele aldığımız ilgili kısımda değindiğimiz üzere, demokrasi geçilebilen bir şey değil; belli değerlerin yerleşmesine, bu değerler

⁹⁴⁷ Sol kanat Kemalistler ve Kemalist radikallerin genel olarak, devrimlerin tehlikeye düşeceği fikriyle, demokrasiye geçişi erken buldukları kaydedilmelidir. İleride göreceğimiz gibi Tonguç, çok-partili hayat için henüz gerekli zeminin oluşmadığı kanaatindeydi ve yanlış bir demokrasi anlayışıyla kazanımların elden çıkabileceğini düşünüyordu. Yücel, Atay ve Tonguç gibi sol kanat Kemalistler, rejim ilkelerinin kitleleşmesi için eğitim-öğretim seferberliğinin bir süre daha tek parti yönetimi altında devam etmesinden yanaydılar. Saraçoğlu, Peker gibi Kemalist radikaller de çok-partili hayata geçişe fazla sıcak bakmıyorlardı. Bkz. Barutçu, **a.g.e.**, s. 283, 325, A. Yağmur Tunalı, Tunalı, **Bittiği Yerde Başlar: İmparatorluk'ta Doğan 16 Cumhuriyet Aydını**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 239. İnönü ise Eskişehir Halkevi'nde 3 Mayıs 1946'da yaptığı konuşmada DP'ye iktidara gelmek için hiç olmazsa bir on yıl beklemesini öğütüyordu. Ancak İnönü'nün açıkladığı sebep, bir an evvel iktidara gelme isteğinin yaratacağı iç sorunlardı. Bkz. İsmet İnönü, **Konuşma, Demeç, Makale ve Söyleşiler 1944-1950**, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 80.

⁹⁴⁸Metin Tokar, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 81.

⁹⁴⁹ İnönü'nün bu beklentisinin ne ölçüde yerinde olduğunu tartışacağız.

temelinde belli kurumların oturmasına dayalı bir süreçtir.⁹⁵⁰ Ülkeler, demokrasi ile diktatörlük skalasında, bu bakımdan durumlarına göre bir yer alırlar ve değerlerin oturmuşluğu ile kurumların gücü demokrasiden geriye gidişi zorlaştırsa bile zaman içinde diktatörlük çizgisine doğru kayma olasılığı vardır. Bir başka açıdan da demokrasi, sabit bir tanım olmayarak, devirden devire yeniden tanımlanabilen bazı gerekler üzerinde değerlendirilir. Türkiye'nin 1945'e kadar olan serüvenine bakıldığında, esas kurumlaşmanın laik Cumhuriyet ve millet inşası süreçlerine yani devrim kurumlarının ve değerlerinin oturtulmasına verildiğini görüyoruz. Bunlar, bir ideal olarak benimsenen demokrasinin uygulanmasında öncelikli olarak başarılması gereken temeller olarak değerlendiriliyordu. Demokratik kurumlaşma açınsındansa oldukça sınırlı şeyler yapılmıştı. Meclis'in varlığı, seçimlerin -iki dereceli ve sonucu hemen tamamen belli olsa da- aksatılmadan yapılması, seçimlerde CHP'li olmayan sınırlı sayıda bağımsız adaya yer açılması, parti kurultaylarının devam etmesi, demokrasinin bir ideal olarak benimsendiğinin üstünde durulması gibi kurumsal ve ideolojik açıdan ele alınabilecek tutumlar, bu sınırlı eylem alanının içine girmektedir. Şimdi söz konusu olansa, savaş sonrası demokrasinin ele alınışının değerlendirilmesi ve bu konuda yapılacakların saptanmasıydı. Artık "tek partili demokrasi" denemelerinin, demokrasi adına hiçbir şey ifade etmeyeceği ortaya çıkmıştı. Bu adım, dolayısıyla, demokratikleşme yönündeki hamleler içinde en süratle atıldı. Basın, cemiyetler, idarenin yetkileri ve tarafsızlığı, yargısal denetim, kanunların demokrasiye uygunluğu gibi hususlarsa, çetin tartışmalarla ilerleyecek bir süreçti. Dolayısıyla demokratikleşme açısından yeni bir sürecin başlatıldığı söylenebilir; bunun alamet-i farikası da çok-partili hayata geçişin kabul edilmesiydi. Ancak devrimlerin ve milli birliğin korunması noktalarında toplanan kaygılar ile anti-

⁹⁵⁰ Koçak'ın tezine yönelik aynı yönde bir eleştiri için bkz. Tanel Demirel, **Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 43. Demirel şöyle yazıyor. "İnönü'nün niyeti (...) gerçekten ikinci bir parti kurdurarak sınırlı bir açılıma gitmek olabilir. Fakat, sosyal/siyasal süreçler genellikle niyet edilen sonuçları doğurmazlar. Türkiye'de olan da budur. Ne kadar sınırlı bir muhalefet istenirse istensin, büyük bir dönüşüm anlamına gelen 14 Mayıs 1950'nin önü açılmıştır. Kaldı ki bu görüş, yüksek kaliteli bir demokrasiye bir anda geçilebileceği gibi çok tartışma götürür bir varsayma dayanır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da demokrasiler oldukça sınırlı demokrasiler olarak başlamışlar ancak zamanla bir ölçüde demokratikleşmişlerdir. Başlangıçtaki sınırlamaların daha sonraki problemlerin kaynağında yatan esas faktör olduğunu söylemek kolay değildir. Demokrasiye geçiş ise, yaşananın (demokratikleşmenin) bir süreç olduğunu ihmal ederken, birden bire bıçakla kesilir gibi bir rejimden ötekine geçilebileceği imalarını taşımaktadır." Demirel'in eleştirilerini tamamıyla paylaşıyorum.

komünist/sosyalist mutabakat, yeni partilerin sisteme dâhil edilmesi konusunda kontrolcü bir yaklaşımı beraberinde getiriyordu. Bu sebeple sürecin başlangıcında, çok-partili hayat daha ziyade iki partiye dayandırılmıştı. Ancak bu, sürecin yalnızca başlangıcıydı; dolayısıyla ikiden fazla partinin kurulmasının yolu da açılmıştı. Nitekim zaman içerisinde çeşitli partilerin ortaya çıktıkları ve yaşadıkları görülecektir.

4.3.4.2. Soğuk Savaş Dönemi Türk Demokrasininin Temelleri: Demokrasinin Niteliği Üzerine Tartışmalar ve Rejimin Sınırlarının Çizilmesi

Savaşın sonuna gelinmesiyle birlikte, tek parti dönemi uygulamaları ve mevcut yönetim daha önce görülmedik ölçüde eleştirilmeye başlanmıştı. Türk yönetimi, Türkiye'nin ve CHP'nin demokrasiye her zaman bağlı olduğunu vurgulayadursun, parti içinden demokratikleşme yönünde eleştiriler yükselmeye başlamıştı bile. Mayıs 1945'te görüşülmeye başlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda kendini belirgin biçimde gösteren muhalefet, 7 Haziran 1945'te bu kez "Dörtlü Takrir" olarak bilinen bir önergeyle sahneye çıkıyordu. Bu önergenin altında daha sonra DP'nin kurucusu olacak dört kişinin ismi vardı: Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Adnan Menderes. Dörtlü Takrir yazarları, devrimlerin oturtulması ve savaş yıllarının zorlukları sebepleriyle özgürlüklerin kısıtlanmasını doğal buluyor; ancak bu olağanüstü şartların Anayasa'nın demokratik ruhundan belli bir uzaklaşmayı da beraberinde getirdiğini belirtiyorlardı. Müstakil Grup da kuruluşundaki anormallikten ötürü beklenen denetim görevini yerine getirememişti. Dört CHP milletvekiline göre, artık dünya, özgürlük ve demokrasinin güçlendiği ve hatta demokratik ilkelere uyulmasının uluslararası teminat altına alındığı bir noktaya gelmişti, ülkede ise yılların sağladığı politik olgunluk düzeyi insanların bilinçle hareket edecekleri konusunda şüpheye yer bırakmıyordu. Öyleyse Anayasa'daki demokratik ruh, siyasî hayata ve kurumlara tamamen uygulanmalıydı. Önerge sahipleri, İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te demokrasi ilkelerinin daha geniş biçimde uygulanacağına dair sözlerinin, önerilerinin vakitsiz ve yersiz olmadığına dair

inançlarını kuvvetlendirdiğini de ifade etme gereği duymuşlardı. Bu doğrultuda 3 öneri getiriyorlardı:

- 1- *Millî hâkimiyetin en tabîî neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis kontrolünü, Anayasamızın yalnız şekline değil, ruhuna da tamamiyle uygun olarak, tecellisini dağılayacak tedbirlerin aranması*
- 2- *Yurttaşların siyasî hak ve hürriyetini daha ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'muzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânının sağlanması,*
- 3- *Bütün parti çalışmalarının yukarıdaki esaslara tamamiyle uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi.*⁹⁵¹

Böyle bir teklifin, tek parti dönemi şartları içerisinde hoş karşılanmayacağını tahmin etmek zor değildi. 12 Haziran'da CHP Grubu'nun kapalı toplantısında görüşülen önerge şiddetli tartışmalara yol açtı. Başbakan Saraçoğlu'nun önergenin geri alınması yönündeki isteği Celal Bayar'ın "Bu önerge geri alınmak için verilmemiştir" sözleriyle geri çevrildi. Sonuçta taktir, dört milletvekili dışındaki tüm vekillerin oybirliği ile reddedildi.⁹⁵²

İnönü, partinin içinde bir hizipleşme istemiyordu. Onun, parti içindeki muhaliflerden, rejimin geleceği açısından güvenilir olanların öncülüğünde bir parti kurulmasına sıcak baktığı anlaşılıyor. Nitekim Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, özellikle **Vatan** gazetesindeki yazılarından ötürü, parti tüzüğüne uygun hareket etmemekle suçlandılar. Sonuç olarak 21 Eylül 1945'te Menderes ve Köprülü, parti ilkelerine uymayan davranışlarından ötürü ihraç edildiler. Refik Koraltan da bu ihracı eleştiren bir tutum takındı ve bunun üzerine o da savunması istendikten sonra ihraç edildi. Dörtlüye son olarak Celal Bayar katıldı. Bayar, 1945 Eylülü'nde milletvekilliğinden, 3 Aralık'ta da CHP'den istifa etti ve böylece DP'nin kurucuları olan dört isim, partinin kuruluş çabalarına yöneldiler. Ocak 1946'da, DP kuruldu.⁹⁵³

Savaşın sonunun yaklaşmasıyla birlikte parti içinden ve dışından gelen eleştiriler, CHP'de savunma refleksinin gelişmesine yol açıyordu. Aynı zamanda demokrasilerin zafer kazandıkları bir dünyada Türkiye'deki demokrasi anlayışının

⁹⁵¹ Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 359-361.

⁹⁵² Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III Milli Şef Dönemi 1939-1945**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012 s. 401-403.

⁹⁵³ Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 432-435, Albayrak, **a.g.e.**, s. 49-53.

nasıl olması gerektiği konusunda da yazılar kaleme alınmaktaydı. Sefaeddin Karanakçı 11 Haziran 1945 tarihli yazısında Türk demokrasisinin en iyi özellikleri zaten taşıdığını söylüyordu: “Tapılacak demokrasi, vatandaşa içtimai eşitlik temin eden, temelinde itimat ve muhabbet olan demokrasidir. Böyle müesseselerde cemiyetin menfaati ferdin şahsi menfaatidir. Halk için hükümet, halka olan hükümettir. Türk demokrasisi bu vasıfları haiz olduğu içindir ki biz Türk demokrasisine tapıyoruz.”⁹⁵⁴

Ancak gelen eleştiriler karşısında var olan sistemin zaten ideal olan sistem olduğunu söylemek yeterli olmuyordu. Tek parti döneminde yapılanların demokrasiyle çelişen taraflarını açıklamak da gerekiyordu. Bu konuda Falih Rıfkı Atay’ın bir yazısı temel tezi oldukça iyi yansıttığı için, burada ondan uzun bir alıntı yapmayı gerekli görüyoruz:

“Nerede ise bize Cumhuriyet devrinin tarihini unutturacaklar! Meğer yirmi yıl önce bu memlekette bir şahsi ve keyfi idare kurulmuştur; halkın içinden ve üstünden bir sürü dalkavuk seçilerek bir parti kurulmuştur; Büyük Millet Meclisi şahsi ve keyfi idareye, Anayasa kanunsuzluğa ve yolsuzluğa maske hizmeti görmüştür; ne yapılmışsa, halkı aldatmak ve ona hoş görünecek bir grubun ikbalini elde tutmak için yapılmıştır. Fakat çok şükür (İ)kinci (D)ünya (H)arbi’nidemokrasiler kazanmışlardır. Artık bu tekelciler partisinin ve rejiminin Türkiye’de dahi devam etmesine imkân kalmamıştır. Türkiye’yi parçalamak, onu içinden kemirip devirecek anarşi üstünde kendi nüfuzunu kurmak isteyen bir düşman devlet propagandasının sözlerini hülasa etmiyoruz. Bunlar, yirmi yıldan beri hiçbir zaman barışmadığımız, bundan böyle de kendilerine karşı açıkça savaşacağımız muhaliflerimizin yazdıkları ve söyledikleridir. Bütün dünya bilir ki, memleketi parçalanmaktan ve esir düşmekten kurtaran liderler ve Meclis, bu kurtuluşu tamamlamak için yirmi yıl önce, ilk dünya harbi sonrasında başlıca inkılâbını yapmışlardır. Temelleri Anayasa’nın baş maddelerindeki prensipler üzerine dayanan Cumhuriyet rejimini kurmuşlardır. Bu prensiplerden hepsine veya birtakımına muhalif olanlar, o vakit, henüz tekkeler, medreseler, derebeyler ve ‘mütegallibeler’, halkın kafasını ve vicdanını zehirleyen ve

⁹⁵⁴Sefaeddin Karanakçı, “Tam Demokrasi”, **Ulus** (11 Haziran 1945).

karartan zümreler ve tesisler yaşarken, hak görünürüne bürünüp “-Bakalım millet sizinle beraber midir?” türküsünü tutturmışlar, şarklı bir otokrasiden garplı bir demokrasiye doğru geçiş devrini buhranlar içine sürüklemek istemişlerdir. Bu fesatlar ve tahrikler yüzünden bazı taraflarda tehlikeli din ve irtica isyanları olmuştur. Anayasa'nın bu fesat ve tahrikleri önlemek için koyduğu bazı kayıtlamalar, yirmi yıldan beri bu muhalifler için fikir ve vicdan hürriyeti düşmanlığı gibi sayılmıştır. Bu muhaliflerin hepsi softa takımı, saltanatçı veya halifeci değildirler; milletlerarası liberalizm unsurları da bunlarla beraberdir. Bu unsurlar, bilhassa Türkçülükle iktisadi devletçiliğin, kendilerine bu memleket kaynaklarını bildikleri gibi sömürmek fırsatlarını kapayacağını sezmişler ve küçük simsar zihniyetlerinin üstünü, en parlak demokrasi edebiyatı yaldızları ile süslemişlerdir. Yalnız bu muhalifler müstesna, Türkiye sınırlarının bir karış dışından dünyanın öbür ucuna kadar herkes bilir ki Türkiye’de büyük bir inkılâp olmuştur.”⁹⁵⁵

Atay’ın yazısında görüldüğü üzere temel tez, gerçek bir demokrasiye ilerleyebilmek için, öncelikle dinci ve feodal zümre ve kurumların etkisinin kırılmasını sağlayacak bir devrim yapılması gerektiğiydi. Yazının hedefinde ise öncelikle Ahmet Emin Yalman ve **Vatan** gazetesi çizgisinin olduğu söylenebilir. **Vatan** ve **Tan** gazetelerinden gelen eleştiriler⁹⁵⁶, uluslararası komünizmin ve

⁹⁵⁵ Falih Rıfkı Atay, “Gerçek Demokrasiye Doğru”, **Ulus** (18 Ağustos 1945).

⁹⁵⁶ **Vatan**’da Ahmet Emin Yalman’ın ve **Tan**’da Sertellerin eleştirilerini de burada özetlemek gerekiyor. Ahmet Emin Yalman, tek parti döneminin muhalif isimlerinden biriydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında 21 Ekim 1941 ile 4 Aralık 1941 tarihleri arasında demokrasi ve Türk Devrimi hakkında **Vatan** gazetesinde kaleme aldığı eleştirel yazılar daha sonra **Berraklığa Doğru** adlı kitapta bir araya getirildi. Bu makalelerden ötürü **Vatan** gazetesi iki aylık da bir kapatma cezası almıştır. Bu yazı dizisinde Yalman, İnönü’nün bir şehirden bir başka şehre gidişinin bile şaşaalı şekilde haber edilmesinin demokrasi ruhuna aykırılığından, halk hâkimiyeti yerine memur hâkimiyetinden, Fransa’yı taklide dayalı merkez vesayetinden şikayet etmiştir. Yalman’a göre birbiri ile dayanışma içinde olan, kardeşçe duygular besleyen demokratik bir ruha sahip olan Türkiye’nin şartlarına uygun hakiki bir demokrasi kurulması mümkündü. Oysa devrime karşı hareketleri engellemek için çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu’ndan sonra, fiili murakabe sadece şekilden ibaret kalmıştı. Bu da keyfi hareket edenlerin ve özel çıkarını gerçekleştirmeye çalışanların engellenmesini, hükümetin iyi niyetli çabalarına karşın zorlaştırıyordu. Bununla birlikte Müstakil Grup’un kurulması (Yalman, Serbest Grup diye anmaktadır) ve son seçimde milletvekili adaylarının halk yoklamasından geçirilmesi, hürriyetle nizamın telif edilmesi noktasında hayırlı gelişmeler olarak kaydedilmekteydi. Yine de Yalman, merkezîyetçi memur hâkimiyetine dayalı anlayışın gereken faydaların elde edilmesini önlediği kanaatindeydi. Ancak o dönemin şartları içerisinde Yalman’ın önerisi de, “tek partili demokrasi”dir. İki partili demokrasinin Türkiye’de tutacağını düşünmeyen Yalman, Halk Partisi’ni bir partiden çok bir Millî Blok olarak düşünmekte -ki Atatürk hayattayken de bu fikri savunuyordu- adayların halk tarafından tek dereceli seçimlerle ve gizli oyla seçilmesini ve uzmanların denetim konusunda ön planda yer almasını savunmaktadır. Yalman’a göre parti sistemi demokrasinin temeli değildi. Yalman iktisat alanında da görüşlerini kısaca ifade etmiş ve bu noktada da memur zihniyetini

eleştirmiştir. Yalman'ın ele aldığı bir diğer konu maziden kopmakla ilgilidir. Yazara göre, inkılâbın birtakım gerekliliklerinden dolayı 20 senedir geçmişle olan alaka kesilmiştir; bu da kendimize yabancılaşmamıza yol açmıştır. Yalnız akla ve millî taassuba dayalı olarak millî varlığın korunması mümkün olmadığından, bu ihmal daha fazla devam ettirilmemelidir. Yalman, din ve devrim ilişkilerini de ele almıştır. Yalman'a göre, önceki neslin arzuladığı her yeniliğe din adına karşı çıkılmasından ötürü onlar arasında dinî taassuba karşı güçlü bir cereyan oluşmuştu. Ancak inkılâbın radikal hareketleri sırasında dinle dinî taassup birbirine karışmıştı. Bu da gençler arasında bir yabancılaşma meydana getirmişti. Dine dayalı olarak milliyetçiliğe karşı gösterilen taassup bu kez milliyetçilik tarafından dine karşı gösterilmişti. Oysa millî ruh her türlü dayanışma kaynağından faydalanmalıydı. Dinin ihmal edilmesi daha kötü sonuçlar doğuracaktı. Aslında Müslümanlık, "akıl alemiyle his alemi arasında tatlı bir sulh" kurmaya en elverişli dindi. Bkz. Ahmed Emin Yalman, **Berraklığa Doğru: Türk Demokrasisine ve Laikliğin Müsbet Bir Dini Anlayışta Tamamlanmasına Dair Düşünceler**, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1957. Yalman, 18 Temmuz 1945'te başladığı "Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili" adlı yazı dizisinde bu kez II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde görüşlerini ifade etmiştir. Bu yazı dizisinden de önemli gördüğümüz kısımları burada özetleyeceğiz. Yalman, savaş zamanındaki iyi idareye karşın yine şark meselesinin hortladığını ve Türkiye için bir tehdit ortaya çıktığını tespit ettikten sonra, Osmanlı zamanında Rusya'dan gelen tehditler karşısında Osmanlı'yı zayıflatmak için kullanılan azınlık hukuku sorununun çözümü için takip edilen metodu önermekte, İslahat Fermanı'nı (yazar yanlışlık yaparak Gülhane Hattı Hümayunu ile karıştırıyor) ve I. Meşrutiyet'in ilanını bu hususta örnek olarak zikretmektedir. Yani çare, demokraside ilerlemektir. Abdülhamid istibdadına karşı bir duyguyla bir tür münevver istibdadı hayal edildiğini, ancak bu tatbik edildiğinde ancak kısa bir süre için verim alınabildiğinin görüldüğü de belirtilmekteydi. Zira tek parti idarelerinde kişisel çıkarlar ön plana çıkmakta, denetim sağlanamamakta, halktan kopulmakta ve merkezden nazariyata göre emirlerle ülke yönetilmeye çalışılmaktaydı. Adam seçiminde de liyakatten çok evet efendimcilik öne çıkıyordu. Hızlı bir biçimde, kısa yoldan modernleşme hedefine ulaşmak için teoride uygun görünen münevver istibdadı modelinin bozulmasının ve hedeflerine tam ulaşamamasının nedenleri bunlardı. Aslında başlangıçta çok ileri bir hamleyle demokratik ruha sahip bir anayasa kabul edilmiş; fakat bu anayasa gereği gibi tatbik edilmemişti. Yalman, yazı dizisinin devamında, murakabenin olmadığı bir sistemde dalkavukluğu ön plana çıktığını, gösterişin alıp yürüdüğünü belirterek bunun demokratik anlayışa uygunsuzluğu vurgulamayı sürdürmüştür. Yazar, dalkavukluğa önem veremeyiş bakımından ABD Genelkurmay Başkanı George Marshall'ı örnek vermiş ve Birleşik Devletler'in ilerlemesinde bu değer önemli bir yer tuttuğunu söylemiştir. 1941'deki yazı dizisinde birden çok parti yerine parti kavramının ayırıcı mahiyetinden ötürü millî blok önerisinde bulunan ve bunu en iyi çare olarak sunan Yalman, bu kez çok partili sistemin gerekliliğini savunmakta ve şöyle demektedir: "Evet, parti veya fırka; ayrılık ifade eden kelimelerdir. Fakat en sağlam ve verimli birlik; usul ve içtihat bakımından birbirlerinden ayrılanların, müşterek bir millî gayede birleşmeleri suretile kurulur. Tek partinin yaratabileceği birlik sathi ve muvakkattır.". Ancak Yalman'a göre sadece ikinci bir partinin kurulması da kurtarıcı değildir. ABD ve İngiltere'de savaş yıllarında görüldüğü gibi, farklı partiler serbestçe görüşlerini söyleyerek millî gaye için işbirliği yapmalıydılar. Bununla birlikte, Yalman isim vermeden CHP saflarından gelen düşünceleri eleştirmekte ve halkın henüz demokrasiye hazır olmadığını, anayasanın ancak tedrici biçimde uygulamaya sokulacağını söylemenin ya dar kafalı bir muhafazakarlıktan ya da vasilik sisteminde çıkarı olmaktan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Yalman, millete karşı güvensizlik gösterilmemesini ve demokrasiyi ileriye götürmeyi savunmaktadır. Ahmet Emin Yalman, "Siyasi Hayatımızın Tahlili:1- Milli bünyemizi derhal kuvvetlendirmek ihtiyacı", **Vatan** (18 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili:2-Muayene, Hangi Ölçülere Göre Olmalı", **Vatan** (19 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili:3-Tek Partili Sistemin Neticeleri", **Vatan** (20 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili:5-Siyasi Hayatın Esaslı İcraatları", **Vatan** (22 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili:7- İkinci Parti, Her Şeye Deva mı?", **Vatan** (24 Temmuz 1945). **Vatan** gazetesinde dile getirilen görüşleri böyle özetledikten sonra hükümet çevrelerinin tepkisini çeken bir diğer yaygın organı olan **Tan**'ın savunduğu görüşlere bakabiliriz. Sabiha ve Zekeriya Sertel tarafından çıkarılan bu gazete, sol-liberal eğilimlidir. **Tan**'ın neşriyatı Türkiye'deki demokrasinin o zamanki durumunun ve İrkçı-Turancılardan eleştirisine ağırlık vermiştir. **Tan**'ın savunduğu çizgi şu şekilde özetlenebilir: Tıpkı Fransız İhtilali'nden sonra olduğu gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonra da yeni bir dünya kurulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Fransız İhtilali'ni doğru okuyamadığı için çöküp gitmiştir. Türkiye de dünyanın aldığı yeni seyre ayak uyduramazsa akıbeti benzer olacaktır. Bu

uluslararası liberalizmin Türkiye’de etki kurmak için yaptıkları eleştirilerin yansımaları olarak değerlendiriliyordu. 4 gün sonraki bir başka yazısında ise Atay, CHP’yi kuranların diktatörlükten nefret ettiklerini ve diktatörlüğü hiçbir zaman amaçlamadıklarını, şartların gerçek bir demokrasi için henüz olgunlaşmadığını anladıklarında üzüntü duyduklarını belirttikten sonra, devrimi ve milli varlığı savunma amaçlı geçici engellerin kalkacağına işaret ediyordu.⁹⁵⁷ Dolayısıyla çeşitli yasal değişikliklerin yapılacağına sinyali veriliyordu.

Gerçekten de bazı değişiklikler yapılacaktı. CHP’nin 10 Mayıs 1946 tarihli Olağanüstü Büyük Kurultayı’nda, tüzük ve programda toplamda dört değişiklik yapılmıştı. Parti programındaki değişikliklerden biri, iki dereceli seçim yerine tek dereceli seçimin benimsenmesiydi. Gerekçede, iki dereceli seçimlerin “ameli icaplar”dan ötürü uygun bulunmuş olduğu; ancak artık bu icapların önemini kaybettiği belirtiliyordu. Programın 22. maddesindeyse sınıf, cins ve bölge esasına göre cemiyetlerin kurulamayacağı öngörülmüştü. Bu maddenin programdan çıkarılmasına karar verilmiştir. Bunlardan sınıf ve bölge esasına göre kurulacak derneklerin milli birlik için doğurabileceği zararların programdaki cemiyetlere ilişkin başka hükümler ve çeşitli kanun hükümleri ile zaten engellenmiş bulunduğu ve

yüzden dünyanın yeni gidişine ayak uydurulması zorunludur. Dolayısıyla, Türkiye’yi bu yola girmekten alıkoyan İrkçı-Turancuların görüşlerine itibar edilmemelidir. Zira onlar, Atatürk’ün milliyetçilik anlayışını dar milliyetçi görüşleriyle çarpıtmaktadırlar. Türkiye BM’ye üye olduğu için, onun öngördüğü iktisadî, sosyal ve siyasal organizasyona da kendi bünyesini uyarlamak zorundadır. Dünyada demokrasiler her yerde tamamen aynı değildir; ancak demokrasinin bazı belli başlı temel şartları vardır. Bunlar yazı hürriyeti, söz hürriyeti, fikir hürriyeti, vicdan hürriyeti, toplanma hürriyeti gibi haklardır. Türkiye, sosyal güvenliği ve hürriyeti, insan haklarını gerçekleştirmek hususunda BM’ye katılarak kendini yüküm altına sokmuştur. Aslında Türkiye’nin anayasası da bu hürriyetlere oldukça uygundur. Ancak örneğin Türkiye’yi dışarıdan inceleyen bir Amerikalı, sadece anayasaya değil hayata da bakacaktır. Bu anlamda yapılması gereken anayasanın hükümlerine uygun bir yönetim anlayışı geliştirmektir. Anayasanın ruhuna uygun olmayan Basın Kanunu, Cemiyetler Kanunu, Basın Birliği, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu gibi kanunların değiştirilmeleri gerekir. Bu değişiklikleri yapmazsa, Türkiye yalnız kalacaktır. Bu tezleri savunmak da Türkiye’ye başka memleketlerden demokrasi ithal etmek anlamına gelmemektedir. Uluslararası arenada ise Türkiye’nin ve diğer küçük ülkelerin kendi çıkarlarının uyduğu düşünükleri bir büyük devletle değil, kendi aralarında birlik içinde hareket etmeleri gerekmektedir. Aksi halde emperyalizmin tuzağına düşeceklerdir. **Tan**’ın savunduğu çizginin İrkçı-Turancularla ilgili kısmını ve dış politika önerilerini dışarıda bırakırsak, DP muhalefetine söyleminin de çekirdeğini oluşturduğu söylenebilir. Ancak **Tan**, daha sol bir perspektiften konulara yaklaşmaktaydı. Burada özetlenen görüşler için bkz. M. Zekeriya Sertel, “Dünyanın Gidişine Ayak Uydurmağa Mecburuz”, **Tan** (11 Mayıs 1944); M. Zekeriya Sertel, “San-Fransisko Konferansı ve Türkiye”, **Tan** (7 Nisan 1945); M. Zekeriya Sertel, “Türkiye Dışardan Nasıl Görünür?”, **Tan** (21 Nisan 1945); M. Zekeriya Sertel, “Biz Ne İstiyoruz?”, **Tan** (19 Haziran 1945).

⁹⁵⁷ Falih Rıfkı Atay, “Türkiye’de Demokrasinin Tekamülü”, **Ulus** (22 Ağustos 1945).

amacın yurttaşların daha özgür biçimde cemiyet kurmalarına imkân vermek olduğu belirtilmişti.

Tüzük'te ise Değişmez Genel Başkanlığı öngören 4. madde değiştirilmiş ve Genel Başkan'ın Parti Büyük Kurultayı tarafından, partili milletvekilleri arasından dört yıl için seçileceği hükme bağlanmıştır. Müstakil Grup'la ilgili maddelerin kaldırılması da öngörülmüştür. Partinin demokrasi yolundaki bir denemesi olarak nitelendirilen Müstakil Grup'un, mevcut siyasî şartlarda partinin bütün kuvvetlerini toplama ihtiyacından ötürü kaldırılmasının uygun bulunduğu belirtilmiştir.⁹⁵⁸

Bu değişiklik, büyük bir önem taşımaktadır; çünkü partilerin sınıf esasına göre kurulabileceğini kabul ederek aynı zamanda farklı ideolojilerin varlığına da kısmen imkan açılmış olmaktadır. Her ne kadar 6 ok Anayasa'da dursa da, bu, yeni bir dönemin başlangıcı demektir. Artık Kemalist ideoloji ile siyasî rejimin sınırları özdeş değildir. Bu, “tüm ideolojilerin yerine Kemalizm” döneminden “tüm ideolojilerin üstünde Kemalizm” dönemine geçiş anlamına gelmektedir. Siyasî rejimin sınırları, Kemalist rejimle Kemalizm arasındaki farklılaşma sahasını da ortaya koyacaktır.

Demokrat Parti kurulduktan sonra CHP'den gelen ilk tepkiler olumluydu. 21 Nisan 1946'da dört milletvekilliği için yapılacak ara seçimlerde de aday gösterilmeyerek seçmenler istedikleri adayları seçmekte serbest bırakılmış, muhalefete bir tür jest yapılmak istenmişti. Buna karşın seçime ilgi gösterilmedi. Goloğlu'na göre gelişmeler CHP'yi harekete geçirdi ve Eylül 1946'da yapılması düşünülen Belediye Seçimleri Mayıs ayına alındı. Ancak DP, bunu, kendisinin teşkilatlanmasına izin vermeden CHP'nin hızlı bir galibiyet olarak dört sene daha iktidarda kalmaya dönük stratejisi olarak değerlendirdi. Ayrıca Demokrat Parti, milli iradenin gereği gibi tecelli etmesini engelleyen hükümlerin kaldırılmadığını, yazı, söz, toplanma, cemiyet kurma gibi siyasi hakların tam olarak güvende olmadığını⁹⁵⁹

⁹⁵⁸ C.H.P Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı [10.V.1946]: Programda Değişiklik Önergesi, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197603375, Erişim Tarihi: 10 Mart 2013.

⁹⁵⁹ CHP kanadında bu eleştiriler oldukça olumsuz karşılandı ve Türkiye'nin bir demokrasi olduğu noktasında şüphe uyandıracak bu tezlere karşı bir söylem geliştirildi. Bu savların CHP'ye kin duyanların ve geçmiş dönemin öcünü almak isteyenlerin tezi olduğu işlenerek ve CHP'nin de artık değişmesi gerektiğini düşündüğü kanunların zaten uygulanmamakta olduğu belirtilerek, eleştiriler savuşturulmaya çalışılıyordu. Celal Bayarın demeçleriyle ilgili yazdığı yazıda Atay şöyle diyordu: “Mahiyetleri ayrı olsa da, Vatancı ve Tancıların işine gelen rejim, hiç şüphe yok, ancak Cumhuriyet

ve Cumhurbaşkanı'nın partili olması nedeniyle tarafsız olamayacağını belirterek seçimleri boykot etme kararı aldı. Sonuçta 26 Mayıs 1946'da CHP ve Milli Kalkınma Partisi'nin katılımıyla seçimler yapıldı; ancak MKP de seçimlerde yolsuzluk yapıldığını iddia ederek seçim günü öğleden sonra seçimlerden çekildiğini açıkladı. DP, seçimlerle ilgili yayımladığı broşürde, seçimlere katılımın düşük olmasının halkın DP'nin çağrısına uyduğunu gösterdiğini savundu. Falih Rıfkı Atay ise, halkın tercihinin saygı duyulması gerektiğini söyleyerek eleştirilere karşılık verdi.⁹⁶⁰ Bu tarihten sonraki bir yıl, CHP ile DP arasında oldukça gergin geçecektir. Öyle ki DP, İnönü tarafından, seçimleri boykot ederek ülkeyi yabancı devletlere kötülemek teşebbüsünde bulunmakla suçlanmış⁹⁶¹, Nihat Erim de daha sonra “Şalçı Nihat” olarak anılmasına yol açacak meşhur yazısını kaleme almıştır. Erim, yazısında DP'lilere sert bir uyarı göndermeyi amaçlamış görünmektedir:

“(...) insanlar toplu bir hayat sürmeye başladıkları andan itibaren halk idaresi sisteminden daha iyisini bulamamışlardır. Fevkalade buhran anları ve sosyal bünyede kökten değişme yani inkılâp zarureti hissolunduğu devirler dışında demokrasiden gayri hükümet ve idare usullerinin zararı faydasına galip gelmektedir. Ama şu ciheti de kesin olarak belirtmeliyiz ki, sosyal bünyede derin rahatsızlıklar müşahede edildiğinde bunu gidermenin yolu bir müddet için ‘hürriyet ilahının üzerine bir şal örtmek’ ve yukarıdan aşağı bir otorite tesis eylemektir. (...) Şu noktayı asla unutmamak lazımdır: demokrasi veya başka herhangi bir idare tarzı Türk milletinin iyiliğini ve refahını sağlayabildiği nispette değer verdiğimiz bir vasıtaadır. Demokrasi, demagogların baziçesi olduğu zaman, ondan kötü bir sistem tasavvur edilemez.”⁹⁶²

Halk Partisi'nin içinden çökmesi ile, yirmi altı yıllık milli rejim otoritesinin yıkılması ile sağlanabilirdi. Yalnız bu şart ile birinin yirmi altı yıldır peşinden koştuğu enternasyonal liberalizm, ötekilerin emirli hazırlayıcısı olduğu Tudecilik faciası gerçekleştirilebilirdi. Hâlbuki biz, Demokrat Parti muhalefetini prensiplerde ve yirmi altı yıllık milli kurtuluş siyasetinde bizimle beraber biliyorduk. Gerçi içlerinde bir takım devrim esaslarını, bir zor idaresinin diktaları gibi göstermek isteyenler yok değildi. Fakat onların, bizim içimizde iken olduğu gibi, yeni muhalefetin içinde dahi kendilerini kemirmekle kalacaklarını sanıyorduk.” Bkz. Falih Rıfkı Atay, “Basın Hürriyetine Dair”, **Ulus** (2 Mayıs 1946), Falih Rıfkı Atay, “B. Celal Bayar'ın İki Demeci Üzerine”, **Ulus** (8 Mayıs 1946).

⁹⁶⁰ Atay, seçimlerde halkın hükümet baskısıyla oy verdiğini iddia etmenin Türk milletinin oy veren %60-65'ini cesaretsizlikle suçlamak olacağını belirtiyor ve bu teze karşı çıkıyordu. Falih Rıfkı Atay, “Halkı Saymak Lazımdır!”, **Ulus** (4 Haziran 1946).

⁹⁶¹ Bkz. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 45, 47, 49, Albayrak, **a.g.e.**, s. 79-83.

⁹⁶² Nihat Erim, “Demokrasi Gaye midir Vasita mıdır?”, **Ulus** (30 Mayıs 1946).

Bununla birlikte 1946'daki Olağanüstü Kurultay'da kabul edilen değişiklikler doğrultusunda, Seçim Kanunu'nda da değişiklik yapılmış ve 1946 Seçimi, tek dereceli seçimin ilk kez uygulanması bakımından önem kazanmıştır.⁹⁶³ Üniversite özerkliğinin kabul edilmesinin yanı sıra DP'nin şikâyet etmekte olduğu Basın Kanunu'nun 50. maddesi de değiştirilmiştir. DP, Belediye Seçimleri'nin aksine, genel seçime katılmış, ancak henüz ülkedeki teşkilatlanmasını tam olarak gerçekleştirememiştir. Öyle ki CHP tüm illerde seçime katılabilirken DP 16 ilde örgütlenme fırsatı bulamadığı için seçimlere katılamıyordu. Katılım oranı yüksek olan seçimin sonucunda yeni mecliste 403 CHP'li, 54 DP'li ve 8 Bağımsız milletvekilinin temsil görevini yürüteceği anlaşıldı.⁹⁶⁴ Seçimler öncesinde, sırasında ve sonrasında CHP ile DP arasında seçimlerin hakkaniyeti konusunda birçok tartışma yaşandı. Bayar, seçimlerden bir gün önce, 20 Temmuz'da, seçimlere hile karıştırılmakta olduğu, DP'nin seçimleri kontrol için gönderdiği parti temsilcilerinin nezaret altına alındığı, idare amirlerinin halk üzerindeki baskısının son haddine vardığı, bazı yerlerde DP'ye oy verenlerin şiddetle cezalandırılacağına dair resmî ağızlardan açıklama yapıldığı ve çeşitli parti mensuplarının tutuklandığı yönünde şikâyetler sıralamıştı.⁹⁶⁵ Bu yöndeki şikâyetler daha sonra da devam etti.⁹⁶⁶ DP seçim sonuçlarını da bu sebeple doğru kabul etmiyor ve gerçek milletvekili sayılarının DP için 279 ve CHP için 186 olduğunu iddia ediyordu. Aslında DP'nin gösterdiği aday sayısı ve ona yönelmiş destek düşünüldüğünde, bu sonucun çıkması pek mümkün değildi; CHP'nin zora ve hileye başvurmadan da seçimleri kazanması mümkündür.⁹⁶⁷ Ancak sonuçta gerçekleşen, 1930 seçimlerinin bir nevi tekrarı oldu; idare CHP'ye seçimleri kazandırmayı görev biliyordu. Parti içinde de demokratik kültürün güçlü olmadığı düşünüldüğünde, bu yapıyı dönüştürmek, kolay değildi.⁹⁶⁸

⁹⁶³ Bununla birlikte DP'nin seçimlerde nispi temsil uygulanması, sandık başlarındaki parti temsilcilerinin sandık kurullarına üye olmaları ve tutanakları imzalamaları, seçimler için adli teminatın kabul edilmesi gibi önerileri kabul görmedi. Bkz. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 50, Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 246.

⁹⁶⁴ Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 65; Albayrak, **a.g.e.**, s. 84-86, Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 250-251.

⁹⁶⁵ Albayrak, **a.g.e.**, s. 89.

⁹⁶⁶ Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 64-68, Albayrak, **a.g.e.**, s. 87-91, Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, 258-251.

⁹⁶⁷ Albayrak, **a.g.e.**, s. 91, Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 61-66.

⁹⁶⁸ Örneğin Kayseri Milletvekili Fikri Apaydın, İl Genel Meclisleri seçimi münasebetiyle idare âmir ve memurlarıyla jandarma tarafından yurttaşlara yapılan cebir ve tazyik hakkında ne düşünüldüğüne

Seçim, CHP'nin ezici galibiyetiyle sonuçlansa da, DP'nin kısa zamanda halkın teveccühünü kazanmış olması karşısında CHP bazı değişikliklere gitmek durumunda kaldı. CHP, DP'nin tutumunu beğenmiyor ve ihtilalci buluyordu. Parti içinde Şükrü Saraçoğlu'na muhalefet eden ve başbakan olmak isteyen Recep Peker “sadece iç, dış ve ekonomik güçlükler değil, başlayan yeni özgür siyaset hayatı içinde muhaliflerle de en başarılı şekilde uğraşabilecek kimsenin kendisi olduğunu bilhassa Milli Şef'e göstermenin çabasıydı.”⁹⁶⁹ Nitekim 5 Ağustos 1946'da Meclis ilk toplantısını yaptı ve Recep Peker, başbakan olarak görevlendirildi. DP'nin olumsuz tavrı, Cumhurbaşkanı İnönü Meclis'e geldiğinde ayağa kalkmama şeklinde ortaya çıktı.⁹⁷⁰ Peker'in okuduğu hükümet programı, demokrasiye göndermelerde bulunmakla birlikte devlet otoritesinin altını kalın kalın çizen bir mahiyete sahipti ve onun meşhur “disiplinli hürriyet” yaklaşımının bir tezahürü gibi görünüyordu. Peker, müfrit sağ ve müfrit sol olarak tanımlanan hareketlere karşı

dair İçişleri Bakanı'na bir soru yöneltmişti. Apaydın'ın, DP'lilerin CHP'ye geçmedikleri sürece kötü muameleye maruz bırakılmalarından, işlerinin görülmemesinden, taciz edilmelerinden ve dövülmelerinden şikayet eden sorusuna Bakan Şükrü Sökmensüer'in cevabı hayli ilginçti. Sökmensüer'e göre yapılan asayiş sağlamanın ve bunlar Kemalîst millî kuvvetlere karşı sağ ve sol görüştekilerin kötü niyetli propagandaların dayanıyordu -ki bu, demokrasiyle tevîl edilmesi güç sorunlar çıktığında başvurulan bir söylemdi. Bakan'a göre şikâyetler somut delillerle dayanmıyordu. Sökmensüer, şikâyetlerin abartıldığı kanaatindeydi: “Şimdi de şikâyet konularına geçiyorum. Seçimden evvel 59, seçim günü 22 ve seçimden sonra 77 olmak üzere 158 şikâyet alınmıştır. Bu 158 şikâyetin de 95 i Demokrat, biri Millî Kalkınma partilileri tarafından, 62 si de parti intisabı belli olmıyan vatandaşlar tarafından yapılmıştır. Bu yekûna Cumhuriyet Halk Partisi üyeleri ve seçim komisyonları tarafından yapılan şikâyetler dâhil değildir. Seçim (17474) sandık çevresinde yapıldığına göre Demokrat partililerin % 0, 54 sandık çevresinden müşteki oldukları, Millî Kalkınma ve parti intisapları belli olmıyan vatandaşların şikâyetlerinin ise yüzde yarım ile de ifade edilemeyecek kadar az olduğu göze çarpmaktadır. Bütün bu şikâyetleri mahiyetlerine göre tasnif eder ve sandık çevrelerine göre yüzde değil, binde nispetlerini ararsak koca bir vatanda bu kadar geniş alanda ilk defa yapılan bu çapta bir seçimde ortaya atılan şikâyetlerin çok küçük rakamları ile karşılaşacağımıza hiç şüphe edilmemelidir. Kaldı ki, demokratik seçimlerin cereyan ettiği memleketlerde bundan daha az olay kaydedildiğini ifade edip de haklı gösterecek bir arkadaşımızın içimizde bulunacağını sanmıyorum. Ayrıca yurdumuzda seçim dolayısıyla 36 ilde 130 suç işlenmiştir. Bu suçlardan altısı idare âmirlerine ve seçim işlerinde görevlendirilenlere hakaret ve dayak atma, üçü Kıyafet Kanununa muhalefet ve rejim aleyhine propaganda, altısı rey sandığı anahtarını kaçırma ve tasnife mâni olma, dördü halkı tehdit, dördü kanuna aykırı toplanma ve zabıtaya karşı koyma, ikisi muhabere hattını kesme, dördü yüksek görev sahiplerine hakaret, biri askerleri seçim işlerinde kullanma, altısı rey sandığını ve seçim defterlerini kaçırma, onu seçim komisyonu üyelerine hakaret, üçü yaralama ve güvenliği bozma, on biri komisyon görevine müdahale; altısı komisyon üyelerine bıçak ve tabanca ile tecavüz, dokuzu seçim aleyhinde propaganda, üçü seçim konusu üzerinde kavga ve hakaret, yedisi Hükümete hakaret, beşi halkı ayaklanmağa teşvik, yirmi sekizi seçim kanununa aykırı hareket ve propaganda, altısı partiye hakaret, altısı seçime yolsuzluk fesat karıştırma. Kamutayın dikkatine bilhassa arzederim ki, bu suçların hepsi seçimlerde yolsuzluk iddia eden soru /önergesi sahibi arkadaşın mensup olduğu tarafın malıdır.” Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 2, D: VIII, İ: 3 [13.11.1946].

⁹⁶⁹ Toker, **a.g.e.**, s. 63.

⁹⁷⁰ Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 71.

milli partileri ön plana çıkarırken, demokrasiye geçişin dış baskıyla ilgili olmadığına gönderme yapıyor ve en büyük tehlike olaraksa anarşizmi gösteriyordu:

“Sayın arkadaşlar; yeni hükümetimiz demokrasiyi memlekette en üstün siyasi akide olarak kökleştirmek azmindedir. Milletlerarası münasebetlerin ufkunda henüz tam huzur ve emniyet verici yakın bir barışın güneşi doğmamış olmasına rağmen iç idarede bu yola girişimiz ve bu yol üzerinde kalmakta inanarak sebatımız istikbâl Türkiye’sinin ancak bu idare sayesinde mesut olabileceğine iman etmiş olmamızdandır. (...) Bütün vatandaşların hakkı olan hürriyeti, hürriyet düşmanlarından korumak lazımdır. Her iyi şeyin suistimalinden zararlar doğacağı pek belli bir gerçektir. Fakat bir cemiyet için düşünülebilecek nimetlerin en değerlisi olan hürriyetin suistimalinden doğacak tehlikeler günümüzün şartları içinde hiçbir benzeriyle ölçülemeyecek kadar büyüktür. İdeolojik mefhumların tağşişe uğradığı bir zamanda yaşıyoruz. Yurttaşın Anayasada gösterilmiş ve kanunlarla sınırları çizilmiş olan hürriyet hakları yanında bu hürriyetle beraber bütün devlet varlığının teminatını teşkil eden meşru ve kanuna dayanan otorite, ekseriye totaliter zihniyetle karıştırılarak çürütülmek isteniyor. Haklarına ve şereflerine hürmet edilen insan kümelerinin rejimi olan demokrasideki hürriyetten bahsolunurken de anarşizm ideolojisinin meşru otorite düşmanlığına varan ve bir cemiyeti nizamlı halde yaşatmanın bütün meşru yollarını tıkayan dağıtıcı ve parçalayıcı telkinler olup yürüyor.”⁹⁷¹

Peker tercihi, DP’nin İnönü tarafından ihtilalci bulunan yaklaşımlarına dönük bir mesaj niteliğindedir. İnönü, işlerin kontrolünden çıkması istememektedir. Pekerse, böyle bir dönem için biçilmiş kaftandı. Aslında İnönü’nün niyeti, partiyi yeni şartlara göre dönüştürmek ve kanunlarda gerekli uyarlamaları yapmaktı. Ancak bu konuda iplerin kendi elinde olmasını istiyordu. Bu doğrultuda Nihat Erim, İnönü’nün bir nevi sözcüsü olmaya başlamıştı. 24 Eylül’de kaleme aldığı yazısında Erim, tek partinin bir dönem niçin gerekli olduğunu ve şimdi niçin terk edilmesi gerektiğini açıklıyordu:

⁹⁷¹ Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960), C. 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1978, s. 138-139.

“Türkiyemiz, hâlâ bir azlık teşkil etmekle beraber, batı medeniyetine inanmış ve onu bütün icaplarıyla benimsemiş kuvvetli ve imanlı bir aydınlar, bir seçkinler kalabalığına dayanır olmuştur. Bu merhaleye vardktan sonra artık tek parti sisteminde ısrar etmenin mana ve hedefi kalmamıştı. Tek parti sistemi bir ilaçtır. Ağır bir hastalık halinde alınan mesela ültraseptil gibi bir ilaç. Nasıl ültraseptili hastalık geçer geçmez bırakmak lazımsa ve bırakılmadığı takdirde ilacın fazla alınmasından doğacak birtakım yeni ve belki daha ağır hastalıklarla karşılaşmak mukadder ise, tek parti usulünü de öylece terk etmek gerekiyordu.”⁹⁷²

Aynı yazıda Erim, parti faaliyetlerinin yeni şartlara göre düzenlenmesini ve kongrelere önem verilmesini de öneriyordu. Bu noktada DP’ye karşı nasıl bir politika izleneceği, partide bir bölünme yaratmıştı: Müfritler ve ılımlılar. CHP, bu bölünmeyi kabul etmeye pek yanaşmasa da, savaş sonrasında izlenecek yöntem konusunda bu iki grup arasında anlaşmazlıklar vardı. Bu, eski otoriter devrimciliği savunan ve demokrasinin gereklerini hayata geçirirken aceleci davranılmaması gerektiğini düşünenlerle, içlerinde Anadolucuların da bulunduğu otoriter devrimciliğin bazı görüş ve uygulamalarına belli bir mesafeyle yaklaşan gençlerin ve bu görüşlere zaten yatkın olan bazı daha eski partililerin arasındaki bir yarılmayı temsil ediyordu. DP ile CHP arasındaki sert tartışmalar, İnönü 12 Temmuz 1947’de ılımlıları destekleyen ünlü beyannamesini yayımlayana kadar devam etti. Ancak o tarihe gelinceye kadar da ılımlılar arasında yer alan Erim, Kemalizm’in yeni şartlara uygun yorumu konusunda müfritleri eleştiren yazılar yazmayı sürdürdü. 28 Aralık 1946’da “Gerçek Kemalizm” başlıklı yazısı bu konuda hayli fikir vericidir. Erim, yazısının başında Mustafa Kemal’in adının Türk milletinin varlığıyla beraber yaşayacağına şüphe olmadığını belirttikten sonra şöyle devam ediyordu:

*“Ancak; birbiri ardı sıra gelen nesiller onun inkılâpçı ruhunu rahatsız edecek, sıkacak hareketlerden kaçmasını bildikleri nispette ona layık olacaklardır. ‘Kemalizm’ siyaset ilmine ve siyaset sanatına bir realite olarak girmiştir. Bu doktrinin başlıca prensipleri arasında: **her türlü ifrattan kaçınmak**,⁹⁷³ insanı insan olması hasebiyle değerli tutmak, kendi milletini başta tutmak, öteki*

⁹⁷² Nihat Erim, “CHP’li Arkadaşlarla Bir Hasbihal”, **Ulus** (26 Eylül 1946).

⁹⁷³ Müfritlere mesaj verme amacı taşıdığı için bu ifade tarafımızdan koyulaştırılmıştır.

milletlere karşı sevgi ve saygı beslemek, ilim ve fennin, aklın ve mantığın gösterdiği yoldan asla şaşmamak. Her an şuurlarımızda yaşayan O'nu, belli günlerde geçici meşgalelerimizin ön safına alıp kendi kendimizi 'Kemalizm' doktrini bakımından imtihana sokmalıyız, sağ veya sol uçlara kayma temayülünde olanları, yerinde saymak isteyenleri uyarmayı başlıca vazife saymalıyız. Zira gerçek Kemalizm, Romantik Kemalizm değildir. Atatürk'e gerçek bağlılık eserine bağlılıkta toplanır."⁹⁷⁴

Nihat Erim'in mesajı açıktı: Eski tüfeklere, Romantik Kemalist adını takıyor ve onları yerinde saymak istemekle suçluyordu. Atatürk'e gerçek bağlılığın bu olmadığı söylenerek de daha genç üyelerin Kemalizm'i anlamak ve ona bağlanmakta ikincilleştirilemeyecekleri, aslında gerçek Kemalizm'i, onu geliştirmek isteyenlerin yani kendilerinin temsil ettiği savunuluyordu. İkinci mesaj, Kemalizm'i kasten yanlış yorumlayan müfrit sağ ve solaydı. Erim'in düşüncesi, devrim döneminin Atatürk gibi bir lider ve otoriter devrimci bir tek parti rejimi gerektirdiği, oysa şimdiki görevin demokrasiyi kurmak olduğu yönündeydi ve İnönü'nün görüşleriyle paralellik arz ediyordu. Nitekim Erim'in bu iki dönem için gerekli liderler olarak Atatürk ve İnönü arasında ayırım yaptığını ve devrimi gerçekleştirme başarısını Atatürk'e demokrasiye geçme başarısını İnönü'ye verdiğini görmüştük.

İnönü, ihtilalci metotlardan vazgeçmeleri ve kendisinin hakem konumunu kabul etmeleri karşılığında DP ile uzlaşmaya hazırı.⁹⁷⁵ Bu uzlaşma 12 Temmuz Beyanname'sinden sonra iyice hayata geçmeye başladı. İnönü ve CHP ile uzlaşmaya karşı çıkan DP'liler tasfiye edildiği gibi⁹⁷⁶, CHP içinde de müfritler güç kaybetmeye başladı. Yazıları ılımlılar ve DP'liler tarafından beğenilmeyen Falih Rıfkı Atay'ın **Ulus** başyazarı olarak sözcülüğü ortadan kalktı. Nihat Erim, parlayan yeni yıldızdı. Recep Peker ise Beyanname karşısında bir süre dirense de, İnönü'nün talimatıyla ılımlılar ona karşı muhalefete geçtiler ve sonunda müfritlerden olan Peker de çekilmek durumunda kaldı ve yerine Hasan Saka başbakanlığa getirildi.⁹⁷⁷ Saka iki dönem başbakanlık yapacaktı. CHP'nin 1947 Temmuzundan sonraki eğilimi, ılımlı

⁹⁷⁴ Nihat Erim, "Gerçek Kemalizm", **Ulus** (28 Aralık 1946).

⁹⁷⁵ DP'li liderler de böyle bir uzlaşmanın sağlanması için kendi doğal cumhurbaşkanı adaylarının da İnönü olduğuna İnönü'yü inandırmaya çalışıyorlardı. Özellikle Köprülü bu hususta gayret sarf etmişti ve Toker'e göre DP'nin öndeleri bu hususta başarılı da olmuşlardı. Bkz. Toker, **a.g.e.**, s. 186-188.

⁹⁷⁶ Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 230-234.

⁹⁷⁷ **A.g.e.**, s. 174-176, 180.

ve hatta oy kazandırma potansiyeli daha çok olduğu düşünülen isimleri başa getirmektir. Saka'dan sonra II. Meşrutiyet döneminin modernleşmeci İslamcılarında Ş. Günaltay⁹⁷⁸, 1949'da bu sebeple tercih edildi -çünkü artık revaçta olan söylem laikliğin din düşmanlığı olmadığı yönündeydi ve CHP de tıpkı DP gibi bunu göstermeye çalışıyordu- ve CHP Mayıs 1950 Seçimleri'ne onun yönetiminde girdi. Kısacası CHP ve DP, içlerindeki aşırıları karşılıklı bir anlaşmayla etkisizleştirmişlerdi.

Burada rejimin nasıl kurulduğuna, sınırlarının nasıl çizildiğine daha yakından bakmak gerekiyor. Eğer siyasî ideoloji ile siyasî rejim birebir çakışmayacaksa -ki çok partili hayatın bir anlamı olması için bu çakışma olmamalı, farklı görüşlere yer açılmalıydı- rejimin kapsam dairesini, meşru siyasetin dairesini genişletmek gerekiyordu. Bu noktada, hangi görüşlerin sisteme dahil edileceği meselesi ön plana çıkmaktaydı. Solu “liberalleşme” olarak algıladığımızda, İnönü, sola bir kapı açıyordu; ancak bu sosyalist ve komünist sol olmayacaktı. Bunun yanı sıra laikliğin ve maziyle ilişkilerin yeniden ele alınması noktasında eleştiriler yönelten merkez sağ da sisteme dâhil etmeyi düşünüyordu. İktisat politikasında liberalleşme anlamında da liberalizm, sistemde yerini alacaktı. Bunun dışındakiler müfrit sağ (ırkçılık-İslamcılık) ve müfrit sol (sosyalizm-komünizm)⁹⁷⁹ olarak sistemin dışında bırakılacak, yani illegal ve gayrı-meşru siyaset zemininde değerlendirileceklerdi. Bu

⁹⁷⁸ Günaltay, aslında İnönü'nün ilk tercihi değildi. Günaltay'dan önce İnönü; Hilmi Uran, Necmettin Sadak, Fuat Sirmen ve Nurullah Esat Sümer'e de teklif götürmüştü; fakat bu isimlerin hiçbiri teklifi kabul etmemişti. Bkz. İnönü, **Defterler-1**, s. 509-510. Nihat Erim'in **Günlükler**'inde, 29 Mayıs 1948 tarihinde yazdıkları da bu bağlamda önemlidir. Erim, Günaltay'ın Başbakan Hasan Saka'yı beceriksizlikle itham ettiğini ve başbakanlık için kendisinin uygun olduğunu düşündüğünü; ancak bunu açıkça söylemediğini yazmaktadır. Bkz. Nihat Erim, **Günlükler 1925-1979**, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 266. Günaltay hedefine Ocak 1949'da ulaşacaktır. Erim'in Günaltay'ın başbakanlığıyla ilgili düşünceleri de oldukça aydınlatıcıdır. Erim 31 Aralık 1949'a şöyle yazıyor: “Başbakan Günaltay'ın meziyetleri üzerinde durduk. Ben Günaltay'ın başbakan olduktan sonra birçok devlet meselelerinde bilgi ve tecrübesi bulunmadığı halde, süratle her şeye intibak ettiğini misallerle anlattım. Günaltay'ın din adamı olarak tanınması da bizim için istifadeli oldu. Çünkü esasında Günaltay inkılâpçılığı benimsemiştir. İyüzü bu olunca, dıştan dindar gösterilmesi, memleketin dindar ve muhafazakâr zümresi -ki hâlâ kütleyi teşkil ediyor- üzerinde lehimize tesir yaratıyor. Bilhassa muhalefet gazeteleri Günaltay'ı böyle gösteriyorlar, karikatürlerini elinde tepihle yapıyorlar.” Bkz. **a.g.e.**, s. 399. Buna karşın, Günaltay'ın başbakan yapılması, CHP'ye seçimleri kazandırmayacaktır. Burada hemen işaret edilmesi gereken husus, her iki tarafın da, seslendikleri kitleye göre, bir diğerini dini siyasete alet etmekle suçladığıdır. DP, ayrıca, CHP'yi fazla katı bir laiklik anlayışını benimser göstermek istemiş, CHP ise bu imajdan sıyrılmaya çalışmıştır.

⁹⁷⁹ 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ve Türkiye Sosyalist Partisi ile bu partilere bağlı sendikalar, “kökü dışarıda” organizasyonlar olarak görüldüklerinden kapatıldılar. Birçok kişi de 1946 Tevkifatı çerçevesinde tutuklandı. Bkz. Sayılğan, **a.g.e.**, s. 231-233, Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 538-539, 547-550.

noktaların açıklığa kavuşturulması adına, DP'den gelen taleplere ve yapılan düzenlemelere göz atmak gerekiyor.

DP'nin ilk programında demokrasiye ciddi bir vurgu yapıldığını görüyoruz. Parti programında demokrasiyi doğrudan ilgilendiren maddeler şu şekildeydi:

MADDE 1 — Siyasî hayatımızın, birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresi lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumî siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadile kurulmuştur.

MADDE 2 — Partimiz demokrasi esaslarına en uygun devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanidir.

MADDE 3 — Partimiz, demokrasiyi, millî menfaate ve insanlık haysiyetine en uygun bir prensip olarak tanır ve Türk milletinin siyasî olgunluğuna inanır.

MADDE 5 — İnsanlık haysiyetinin korunması için çalışmak isteyen her işsiz yurddaşa iş bulunmasını, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi hallerde yurddaşların yardım görmelerini demokrat bir cemiyetin başlıca hedeflerinden sayarız.

MADDE 7 — Umumî hayata her bakımdan muvazeneli ve ahenkli bir gelişmenin sağlanması için, yalnız siyasî partiler kurulmasını, yani sadece siyasî sahada teşkilâtlanmış olmağı kâfi görmüyoruz; milletimizin iktisadî ve içtimâî sahalarda da sür'atle teşkilâtlanması ve daha şuurlu bir birlik tecellisi için işçilerin, çiftçilerin, tüccar ve sanayicilerin, serbest meslekler mensuplarının, memur ve muallimlerin, yüksek öğretim talebesinin meslekî, içtimâî ve iktisadî maksatlarla cemiyetler, kooperatifler ve sendikalar kurmalarını gerekli buluyoruz.

MADDE 9 — Millî iradenin tam tecellisi, seçimlerin her türlü müdahaleden ve serbest olarak gizli rey ile yapılmasına ve siyasî partilerin eşit haklara sahip bulunmalarına bağlıdır. Seçimlerin serbestliğini bozacak hareketleri, millî hâkimiyete karşı işlenmiş bir suç addederiz.

MADDE 10 — Millet Vekilliği seçimlerinin tek dereceli olmasını, seçim kanunumuzda, bu esas ve yurddaşın seçme ve seçilme haklarını daha geniş emniyet altına almak maksadile, değişiklikler yapılmasını lüzumlu görmekteyiz.⁹⁸⁰

⁹⁸⁰ Demokrat Parti Programı 1946,

DP'nin 1949'daki İkinci Büyük Kongre'sinde kabul edilen programdaki prensipler de bu bakımdan aynıdır.⁹⁸¹

Bunun dışında 1947'deki ilk kongresinde DP, Hürriyet Misakı adını verdiği bazı maddeleri kabul etmiştir. Bu misak üç temel husus üzerinde duruyordu: Vatandaş hak ve hürriyetlerini ihlal eden ve Anayasa'nın lafzına ve ruhuna aykırı kanunların kaldırılması, oyların güvenlik ve dokunulmazlığını sağlamak ve ulusal egemenlik ilkesini güvence altına almak için seçim kanununda değişiklikler yapılması ve devlet başkanlığı ile fiili parti başkanlığının birbirinden ayrılması.⁹⁸² DP'nin anti-demokratik bulduğu kanun ve uygulamalar arasında, gazete kapatma hakkını Bakanlar Kurulu'na veren Basın Kanunu'nun 50. maddesi, Cemiyetler Kanunu, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun özellikle 18. maddesi, Üniversite Özerkliği sorunu, idarecilerin taraflı olması, radyonun ve basının tek taraflı propaganda için kullanılması, seçimlerin adli denetimde olmaması gibi hususlar vardı.⁹⁸³

CHP'nin 1947 Kongresi'nde örneğin Behçet Kemal Çağlar, Hasan Saka'nın bir demecine gönderme yaparak meclisten çıkan her kanunun demokratik olduğunu dolayısıyla anti-demokratik kanunlar demenin yanlış olduğunu söylese de, rejimi normalleştirmekten bahsetmektedir. Ancak Çağlar, rejimi normalleştirmenin muhalefete yaranmakla ilgisi olmaması gerektiğini belirtmekte ve CHP'yi hem hürriyetlerin hem de inkılâbın bekçisi olarak vasıflandırmaktadır.⁹⁸⁴ Ancak Yedinci Büyük Kurultay'da partinin çok partili hayatın ve demokrasinin gerekleri doğrultusunda yeniden teşkilatlandırılması gündeme gelmiş⁹⁸⁵ ve İnönü'nün Fuat Köprülü'ye daha önce söylediği gibi⁹⁸⁶ parti başkanı aynı zamanda cumhurbaşkanı

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=200805461, Erişim tarihi: 12 Ocak 2015.

⁹⁸¹ **Demokrat Parti Program ve Tüzük**, Doğu Matbaası, Ankara, 1949.

⁹⁸² Albayrak, **a.g.e.**, s. 109, Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 268-269.

⁹⁸³ Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 45, Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 235-236.

⁹⁸⁴ **C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı**, s. 85-86.

⁹⁸⁵ CHP teşkilatında demokrasinin gerekleri doğrultusunda yapılmak istenen değişimleri yedi temel maddede toplayabiliriz: Genel Başkanlık Divanı'nın kaldırılması, parti başkanının cumhurbaşkanı olduğunda fiilen parti başkanlığını yürütmemesi, genel başkan vekilliği ile hükümet vazifelerinin bir kişi üzerinde birleşmemesi, divanın kuruluş tarzı değiştirilerek ve yetkileri genişletilmek suretiyle kurultayda seçimle gelen unsurların partinin fiili idare ve denetimini eline almasının sağlanması, milletvekili seçimlerinde en büyük yetkinin il ve ilçe kuruluşlarına tanınması, kurultay görüşmelerinin kamuya açık olması ve partiyle ilgili tüm seçimlerin gizli oyla yapılması. Bu yöndeki değişiklikler, DP'nin CHP'ye nazaran daha demokratik olarak yapılandırılan parti teşkilatlanmasıyla birlikte düşünülmelidir.

⁹⁸⁶ İnönü, **Defterler-1**, s. 453.

olduğunda, genel başkanın sonraki kurultaya kadar sadece “fahri başkan” olması ve bütün yetki ve sorumluluklarını genel başkan vekilinin üzerine alması parti tüzüğü'nün 73. maddesinde kabul edilmiştir.⁹⁸⁷ Kabul edilen programın giriş kısmında ise partinin Atatürk'ün liderliğinde milletin ilerlemesine engel olan eskimiş kurumları kaldırarak demokrasinin gelişmesine uygun bir zemin yarattığı görüşü dile getirilmiştir.⁹⁸⁸ Vatandaşların hürriyetlerine vurgu yapılmış ve cumhuriyetçilik ilkesi demokrasi ile doğrudan irtibatlandırılarak yeniden formüle edilmiştir:

“Cumhuriyetin, millî egemenlik ülkesünü en iyi, en sağlam şekilde temsil eden ve uygulayan Devlet şekli olduğuna inanırız. Millet yalnız kendisinin sahip olduğu egemenliği tam bir serbestlik içinde tek dereceli olarak seçeceği Milletvekillerinden tereküp eden Türkiye Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla kullanır. Demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumak esas vazifemizdir.”⁹⁸⁹

Basın Kanunu'nun 50. maddesinin değiştirildiğini ve gazete kapatma yetkisinin adli makamlara verildiğini belirtmiştik. 4 Temmuz 1934'te kabul edilen 2559 Sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun 18. maddesiyle, 20 Şubat 1948'de kaldırılmıştır.⁹⁹⁰ Bu madde şu hükmü içeriyordu:

“Fevkalâde hallerde ve Devletin emniyet ve selâmetinin ve içtimaî nizamı tehdit ve ihlâl kabiliyetini haiz vaziyetlerde bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerinde veya devamına müessir olacaklarına şüphe edilenleri sebep ortadan kalkıncaya kadar polis, nezaret altına alabilir ve umumî ve hususî nakil vasıtalarına vaziyet edebilir. Bu hal ve vaziyetin ve devamının takdiri en büyük mülkiye âmirine aittir.”⁹⁹¹

Üniversitelerin özerkliği de 13 Haziran 1946'da 4936 Sayılı Kanun ile kabul edilmişti. Kanun'un birinci maddesine göre:

“Üniversiteler; fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş, özerkliği ve tüzel kişiliği olan

⁹⁸⁷ A.g.e., s. 323.

⁹⁸⁸ A.g.e., s. 384.

⁹⁸⁹ A.g.e., s. 395.

⁹⁹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, C: 10, D: VIII, B: 45. [20 Şubat 1948].

⁹⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 23, D: IV, İ: 77 [4 Temmuz 1934].

yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir. Her üniversitenin genel özerkliği ve tüzel kişiliği içinde, o üniversiteyi oluşturan fakülteler de, bu kanun bükümlerine göre bilim ve yönetim özerkliğine ve tüzel kişiliğe sahiptirler.”⁹⁹²

Cemiyetler Kanunu'nun bazı maddeleriyle ilgili⁹⁹³ değişiklikse 5 Haziran 1946'da gündeme gelmiştir. Ancak DP, bu değişiklikleri yeterli bulmamaktaydı. Adnan Menderes bu değişiklikleri şöyle yorumluyordu:

“Elimizdeki tasarının getirdiği başlıca değişiklik ise, Cemiyetlerin gerek kurulmalarının, gerek kendi kendilerini feshetmelerinin müsaadeye tâbi tutulmamış olmasıdır. Bundan başkade, yürürlükte olan hükümlere göre, idare âmirlerine tanınmış olan dernekleri faaliyetten menetme salâhiyetinin, bu tasarıda ancak mahkemelere verilmiş olduğunu görüyoruz. Yine tasarıda gördüğümüz başka bir yenilikte kurulması yasak olan cemiyetler' listesinin biraz daha, kısaltılmış olmasıdır. Kısaca hulâsa ettiğim bu değişikliklerin bizi demokrasiye götüren yolda bir merhale olduğunu kabul ederek memnunluk duymaktayız. Ancak itiraf etmek icabeder ki, bu değişiklikler yapıldıktan sonra dahi, mukayese edilecek olursa görülecektir ki, meydana gelecek olan kanun, 1901 Fransız Cemiyetler Kanununa ve hattâ İkinci Meşrutiyet Cemiyetler Kanununa göre de daha geridir. Arkadaşlar; Partimiz, siyasi partilerin kurulmasında geniş bir serbestlik hâkim olmasını temenni etmekle beraber memleketimizin istiklâli veya toprak bütünlüğünü bozmayı, yurttaş ana haklarını kayıtlamayı gaye edinmiş veya memleket dışındaki siyasi teşekküllere bağlı olan: partilerin kanundışı sayılmasını gayet ehemmiyetli bir esas olarak kabul etmektedir.”⁹⁹⁴

Özellikle kanunun 29. Maddesinin değiştirilmemiş olması, DP'nin eleştirilerine konu olmuştu. Bu konuda Menderes şöyle demektedir:

“Yürürlükte olan kanunun günün icaplariyle telifi kabil olmıyan ve geri bir zihniyeti belirten 29 ncu maddesinin değiştirilmemiş olmasını, üzerinde asıl dikkatle durulması icap eden bir ehemmiyette görmekteyiz. Bu maddedeki hükmün ehemmiyeti demokrasi ve siyasi partiler hakkında

⁹⁹² TBMM Tutanak Dergisi, C: 24, D:VII, B:62 [11.06.1946].

⁹⁹³ 1, 4, 5, 9, 27, 33, 34 ve 35. maddeler.

⁹⁹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, C:24, D: VII, B: 59 [5 Haziran 1946], s. 49

beslenen fikirlerin mahiyetini ve bir zihniyeti açıklamakta olmasındadır. Madde aynen şöyledir: “Zabıta, cemiyetlerin merkez ve müesseselerine mahallin en büyük mülkiye âmirinden verilen ve istenildiği zaman ibraza mecbur olduğu yazılı emri hâmil olarak her zaman girmeğe salâhiyetlidir.”⁹⁹⁵

Bu görüşlere cevaben Adalet Komisyonu Sözcüsü Şükrü Devrin, mevcut Cemiyetler Kanunu'nun “cemiyetlerin kurulmasında, yaşamasında ve feshinde en liberal ve koruyucu esaslar”ı içerdiğini söylüyordu. Gerçekten de 1937'de liberalizmin anayasa-dışı kabul edilmesiyle karşılaştırıldığında, “en liberal hükümleri içeren” bir kanuna sahip olma konusunda CHP'nin ısrarı,⁹⁹⁶ dikkate değer bir söylem değişikliğini yansıtmaktadır. Ancak, bunun ideolojik açıdan çok sindirilmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Recep Peker'in “kanunlara uygun çalışıyorsanız niçin korkuyorsunuz” şeklindeki sorusu bu açıdan iyi bir göstergedir. Şükrü Sökmensüer ise kanunun niçin yapıldığına dair bilgiler vermekte ve amacın müfrit sağ ve solu engellemekten başka bir şey olmadığını savunmaktadır:

“Arkadaşlar, bir taraftan sağ ekstremitede bulunan faşist zihniyetli bir takım hareketler, sol ekstremitede bulunan zihniyetlerle memlekette çatışmağa başladı. Bunlar yer yer tezahürler gösterdi ve bunun üzerine esaslı takibat yapıldı. Daha ileri gidildi, vicdanen söylemeğe mecburum, köy hocalarını elde ediniz, küçük zabıtları elde ediniz, yığınınız dediler. Bunlar üzerinde de çalışıldı. İşte böyle bir zamanda ne sağ ekstremitenin ve ne de sol ekstremitenin memlekette kurulmaması için Cemiyetler Kanununa bazı kayıtlar koymak zarureti hâsıl oldu. Arkadaşlar, insaf ile rica ederim, Kıyafetler Kanunu'nu ve Cemiyetler Kanununu bugün ele alınız, insaf ile tetkik ediniz, göreceksiniz ki halen yaşayan Cemiyetler Kanunu bu memlekette ne sağ müteassıb bir rejimin ve ne de en sol müteassıb bir rejimin kurulmasını önlemekten başka bir şey yapmamıştır.”⁹⁹⁷

⁹⁹⁵ A.g.e., s. 49-50.

⁹⁹⁶ Değişikliklerin sebebiyle ilgili İçişleri Komisyonu'nun raporundaki şu ifadeler önemlidir: “1938 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunundaki bazı hükümlerin son yılların siyasi ve medeni ihtiyaçlarını tamamen karşılamadığını gören Hükümetin Büyük Meclise sunduğu bu tasan vatandaşların âme hakları sahasında mühim bir yer tutan dernek kurma faaliyetini daha liberal bir sistem içinde düzenlemek ve bu suretle Cemiyetimizin muhtaç olduğu müşterek çalışmaların ve toplu gayretlerin gelişmesini kolaylaştırmak prensipine dayanmaktadır.” A.g.e., S. Sayısı: 152.

⁹⁹⁷ A.g.e., s. 52-53.

Kanunla hangi tür dernekleri kurmanın yasaklandığı da saptanmıştır. Kanun'un 9. maddesine göre:

- A) *Devletin mülki bütünlüğünü ve siyasi ve millî birliğini bozma amacı güden,*
- B) *Din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan,*
- C) *Aile, cemaat, ırk esasına veya adına dayanan,*
- D) *Gizli tutulan veya gayesini saklayan derneklerle,*
- E) *Bölgecilik amacı güden veya bölgeci bir unvan taşıyan siyasi derneklerin kurulması yasaklanmıştır.*⁹⁹⁸

Görüldüğü üzere sınıf esası üzerine derneklerin kurulmasının önü, böylece açılmıştır. Ancak fiiliyatta buna izin verilmemiştir.

Türk Ceza Kanunu'nda yapılacak değişikliklerse, özellikle komünizm ve irtica ile mücadeleyle ilişkilendirilecektir.⁹⁹⁹ İrk esasına dayalı dernekler ile komünizme ve dinsel gericiliğe dayalı derneklerin yasaklanması, müfrit sağ ile müfrit soldan ne anlaşıldığını kısmen göstermektedir. Ancak uygulamada sosyalist partilerin ortaya çıkması olumlu karşılanmamış ve bu partiler kapatılmıştır. Böylece Adnan Menderes'in DP'yi tanımlarken "bazı konularda CHP'nin biraz solunda bazı konularda biraz sağındayız"¹⁰⁰⁰ sözleri, rejimin sınırları açısından da uyumludur. Burada solun daha ziyade siyasî liberalizmle ilgili olduğunu belirtmek gerekiyor.

Seçim Kanunu ile ilgili düzenlemeler de yapılmıştır. Bu hususta DP'nin istediği manadaki değişiklikler ancak 1950 Seçimleri'nden 3 ay önce gerçekleştirilebilmiştir.¹⁰⁰¹

Yeni şartlara göre oluşturulan rejimde, Kemalizm dışındaki ideolojilere yer açılmış; daha doğru bir ifade ile, rejimin temel dayanaklarına saldırmamak koşuluyla, meşru ve yasal siyaset alanı biraz daha genişletilmiştir. Böylece dar anlamda Kemalist ideoloji ile Kemalist rejim özdeş olmaktan çıkmıştır. Yine de yeniden yorumlanmış Kemalizm, tüm ideolojilerin üstünde konumlanmaktadır.

⁹⁹⁸ A.g.e., s. 63-64.

⁹⁹⁹ Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 24, D: VII, B: 64 [13 Haziran 1946], s. 261, **TBMM Tutanak Dergisi**, C:20, D. VIII, B:105 [9 Haziran 1949], s. 645, 646, 660, 665-666, **TBMM Tutanak Dergisi**, C:20, D. VIII, B:106 [10 Haziran 1949], s. 696-697.

¹⁰⁰⁰ Us, a.g.e., s. 666.

¹⁰⁰¹ Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, C: 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s. 235-237.

Burada çok partili hayata geçiş ve demokrasiye yöneliş konusunda bazı tespitler yapmak gerekiyor. Öncelikle DP'nin kuruluşundan yalnızca 4.5 yıl sonra, barışçıl yollardan iktidarın değiştiğini ve bu süre zarfında anti-demokratik bulunan kimi kanunların, CHP'nin DP ile rekabeti ve kontrolü elinden bırakmama düşüncesinin etkisi nedeniyle, DP önerdikten bir süre geçtikten sonra bile olsa, değiştirildiklerini görüyoruz. Bunda kuşkusuz dünyadaki konjonktürün demokrasiler lehine gelişmesinin, Sovyet tehdidinin etkileri vardır; ancak değişimin hızına bakıldığında, siyasal, sosyal ve ekonomik şartların etkilerinin, demokrasiye dayalı düşüncelerin ulus-aşırı etkisinin yanı sıra, CHP'nin başından beri demokrasiyi bir ideal olarak saptamış olmasının yerini ve İnönü'nün bir politikacıdan çok bir devlet adamı gibi davranmasının etkilerini¹⁰⁰² de görmek gerekmektedir.¹⁰⁰³ İnönü ile ilgili bu vargı, bir değer yargısı içermemektedir; ancak şu anlama gelmektedir ki, İnönü, yapılan dönüşümlerin devlet ve millet için gerekliliğine inanmış ve yaptıklarını devlet adamı olmanın bir gereği olarak algılamıştır. İnönü'nün ve onunla işbirliği yapan parti yöneticilerinin tek parti yönetiminin değişebileceğine dair işaretler veren hareketleri, rejimin değişebileceğine dair beklentileri arttırmıştır. Teorik kısımda ele aldığımız gibi, hangi yönlerde değişim olabileceğine dair beklentiler, ideolojik değişimde önemli bir yer tutarlar. Bu noktada rejimin, komünizme, sosyalizme ya da aşırı muhafazakârlığa doğru dönüştürülemeyeceği konusunda açık mesajlar verilmiştir. İçeriği konusunda II. Dünya Savaşı sonrasına kadar tartışmaların yapıldığı demokrasinin nasıl bir biçime sahip olacağı noktasında, dünyada ve Türkiye'de özellikle siyasî ve iktisadi alanda değişen şartların yanı sıra, Kemalizm'in siyasete ve çeşitli ideolojilere bakışının etkisi olmuştur. Bu anlamda meşru siyaset alanı, kısmen genişletilmiş; ancak müfrit sağ ve sol olarak adlandırılan ideolojilere

¹⁰⁰² İnönü'yü politikalarını belirlerken iktidar odaklarının tamamen üzerinde hareket eden bir figür olarak tasavvur etmemek gerekiyor. Orhan Erkanlı'nın yazdıkları bu açıdan dikkat çekicidir. Erkanlı'ya göre çok-partili hayata geçildiğinde, ordudaki komutanların bir kısmı, DP'li yöneticilere destek vermiş ve şayet iktidar devrilmezse müdahale edeceklerini söylemişlerdir. Diğer bir kısmı da 1950 Seçimleri'nden sonra İsmet Paşa'ya müdahale için teklif götürmüş; ancak İnönü bu teklifi reddetmiştir. Bu çatışmada eğer teklifler kabul edilseydi, Erkanlı'ya göre, sonuçta kesin olan DP'nin iktidara gelemeceğiydi. Bkz. Orhan Erkanlı, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s. 5. İnönü'nün tercihinden, devlet adamlığı açısından böyle bir hareket tarzını daha doğru bulduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁰³ İnönü, iktidarı devredene dek ayrıca bir öğretmen gibi davranmıştı. Halka yaptığı konuşmalarda toplum içinde oluşan kamplaşmaların yanlışlığına işaret ediyor ve olması gerekenleri anlattıktan sonra vatandaşlara "anlıyor musunuz?" diye sorarak onay bekliyordu. Örn. bkz. İnönü, **Konuşma, Demeç, Makale ...**, s. 318, 325, 327-328, 331-332, 336-337.

kapatılmıştır. Çok-partili demokrasiye yönelirken çeşitli alanlarda izlenen politikalarda değişikliklere gidildiğini ve Kemalizm'in bazı açılardan revizyona tâbi tutulduğunu da göreceğiz.

4.4. Halkçılık

İnönü döneminde halkçılığın değerlendirilmesi bakımından üç temel nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ikisi, şaşırtıcı olmayan bir biçimde, köylülerle ilgilidir. Üçüncüsü ise çalışma ilişkileri alanında, işçilerle ilgilidir. Köylülerle ilgili olan iki temel alan, Köy Enstitülerinin kurulması ve 1945'te gündeme gelen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur. Savaş sırasında çıkarılan vergilerin hangi sınıflara yükleneceğine dair soruna ve toplumun değişik kesimlerine yapılan yardımlara da savaş sonrası halkçılığının gelişimine etkileri bağlamında değineceğiz. Ancak ana inceleme noktalarımız bahsedilen üç konu olacaktır.

4.4.1. Köylünün Eğitimi ve “Köyün Canlandırılması” ve Kalkındırılması: Köy Enstitüleri Projesi ve Düşünsel Arka Planı

4.4.1.1. Köy Enstitülerine Giden Yol

İncelediğimiz dönemde Türkiye nüfusunun çok büyük bir bölümünü köylülerin oluşturduğu belirtilmişti. Bu sebeple hiçbir rejimin köylünün sorunlarıyla ilgilenmeksizin sağlam bir temel üzerine oturtulması mümkün değildi. Bu sorunların temelinde, köylünün eğitimsiz, dolayısıyla cahil bırakılmış olması ve köyün ekonomik geri kalmışlığı, köy nüfusunun önemli bir bölümünün eski iktisadi ilişkilere bağımlı durumda olması görülmekteydi. Halkın çoğunluğunu oluşturan köylünün asırların getirdiği ezilmişlikle ve savaşlarla fazlaca içine kapandığı ve canlılığını kaybettiği de aydınlarca gözlemleniyordu.¹⁰⁰⁴ Köylü eğitilmeli, köy canlandırılmalı ve kalkındırılmalıydı. Ayrıca şehirlere büyük ve düzensiz göçlerin de

¹⁰⁰⁴ Bu konuda bkz. Haydar Seçkin Çelik, “Türkiye’de Kültür Devrimi Üzerine Mikro Bir İnceleme: Gökalp’in Tebessüm İnkılabı ya da Tebessümden İnkılap Olur mu?”, **Türkiyat Araştırmaları**, S:22, Bahar 2015, s. 87-98.

önüne geçilmek isteniyordu. Tüm bu amaçların gerçekleştirilmesinde, teorik ve pratik eğitim boyutunu Köy Enstitüleri üstlenecekti.

Atatürk döneminde de köylü nüfusun eğitimi sorunu üzerine denemeler olmuştu. Mustafa Necati, Reşit Galip ve Saffet Arıkan'ın bakanlıklarında çeşitli denemeler yapılmıştır. M. Necati'nin bakanlığı zamanında Maarif Vekaleti müfettişlerinin önerdikleri bir öğretmen okulu tipi 1926'da Kayseri'de 1927'de Denizli'de açılmıştır. Bu okullar ilköğretime dayanmaktaydı ve üç yıl öğrenim süresi öngörülüyordu. Bu deney başarılı olmamış ve okullar 1933'te kapatılmıştır. Ortaokullar kapsamında ve öğretim süresi iki yıl olan ayrı bir öğretmen okulu niteliğindeki Pedagoji Sınıfları da Afyon, Antalya, Niğde ve Gaziantep'te açılmış ancak bu okullar da 1927-1932 yılları arasında faaliyet gösterebilmiştir. Reşit Galip döneminde köylülerin eğitimi konusu yeniden ele alınmışsa da konu araştırmalar ve raporlar düzeyinde kalmış ve R. Galip'in sağlığında hayata geçirilememiştir. Bu araştırmaları Köy Eğitimleri projesiyle Saffet Arıkan hayata geçirmeye çalışmıştır.¹⁰⁰⁵ Henüz okullaşmanın olmadığı köylerde, köylü eğitimi için pratik bir çare olarak düşünülen köy öğretmenleri, askerde yeteneğiyle sıyrılan, okuma yazma bilen onbaşı ve çavuşlardan istekli olanların arasından seçilip kurstan geçirildikten sonra görevlendirileceklerdi. İlk eğitim kursu da Eskişehir Mahmudiye'de açılmıştır. Denemenin başarılı olması üzerine Köy Eğitimleri Yasası çıkarılmıştır. Buna göre köy çocukları ilk üç sınıfta köy öğretmenleri tarafından okuma-yazma, dört işlem, hayat bilgisi konularında eğitilecek, 4. ve 5. sınıfları ise 10-15 köyün ortasında kurulan bölge okullarında okuyarak ilkokul diploması alacaklardır.¹⁰⁰⁶

Öğretmenlerin köyü ve sorunlarını yakından tanıyan, geçimini orada sağlayan insanlar olmaları düşüncesiyle 1937'de şehirden uzak yerlere de köy öğretmen okulları kurulmaya başlanmıştır. Bunlar İzmir Kızılcıllı, Eskişehir Hamidiye, Trakya Lüleburgaz ve Kastamonu Gölköyü'dür. Burada saptanan gaye, ilköğretimi bitirmiş köy çocuklarının köyün günlük yaşam ve faaliyetlerinden ayrılmadan öğretmenliğe ve köylülere rehberlik etmeye hazırlanmalarıdır.¹⁰⁰⁷ Görüldüğü gibi

¹⁰⁰⁵ Nurgün Koç, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 99-100.

¹⁰⁰⁶ Mustafa Gazalıcı, **Köy Enstitüleri Sistemi: Mezunları Üzerine Bir Araştırma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015, s. 34.

¹⁰⁰⁷ Koç, **a.g.e.**, s. 100-103.

Köy Enstitülerinin kuruluşuna giden yolda çeşitli denemeler yapılmış ve istenilen sonuçlara ulaşılmamıştır. Bu konuda şehirde okuyup sonra köyde çalışmak istemeyen öğretmenlerin varlığı sorunun bir idealizm sorunu olduğunu düşündürmüştü de, İsmail Hakkı Tonguç gibi eğitimciler, sorunun idealizm eksikliğinden değil, işleyebilecek bir sistem kurulmamasından, aydınların köylüyü ve köy sorunlarını yeterince tanımamasından kaynaklandığını düşünmüştür. Henüz Atatürk zamanında İsmail Hakkı Tonguç 1935'te İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne; Hasan Âli Yücel de 1933'te Orta Öğretim Genel Müdürlüğü'ne getirilmiş bulunuyorlardı. 1938'de Yücel'in Maarif Vekili olarak atanmasıyla Tonguç-Yücel ikilisinin Köy Enstitüleri için beraber çalışmaları da mümkün olmuştu. Nitekim 17 Nisan 1940 tarihli 3803 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile yeni bir eğitim anlayışının yolu açılıyordu. 1942'de ise enstitülerin teşkilat kanunu çıkarılacaktı. 1943'te Ankara Hasanoğlan'da "Enstitülerin beyni ve kalbi" mahiyetindeki Yüksek Köy Enstitüsü kurulmuştur. Bu kurumun amacı şöyle tanımlanmıştır: Köy Enstitülerine öğretmen yetiştirmek, Köy Bölge Okulları için gezici öğretmen, gezici başöğretmen ve bölge ilköğretim müfettişleri yetiştirmek ve köy incelemelerinde merkezî bir rehber oluşturmak üzere enstitüleri ilgilendiren konularla ilgili gerekli araştırmaları yapmak ve bunları yayımlamak. Bu enstitüye yalnızca Köy Enstitülerini bitiren köy çocuklarının alınması da öngörülmüştü.¹⁰⁰⁸ Köy Enstitüleri ile ilgili kanunlar ve bu kanunların Meclis'ten geçirilmesi sırasındaki kritik önemdeki tartışmalar ele alınacaktır. Ancak öncelikle Köy Enstitülerinin fikri mimarlarının ve başlıca siyasî desteği sağlayan kişi olarak İsmet İnönü'nün konuya bakışlarının ele alınması gerekmektedir.

4.4.1.2. Köy Enstitülerinin Mimarları ve Düşünsel Temeli: Tonguç, Yücel ve İnönü

Köy Enstitüleri, Türk eğitim tarihi ve eğitim düşüncesi açısından oldukça ilgi çekici bir alandır. Köy Enstitülerinin farklı cephelerini yansıtan çeşitli çalışmalar yapılmıştır; ancak onu, fikrî bir tartışmanın konusu olarak inceleyen en nitelikli

¹⁰⁰⁸ Gazalcı, a.g.e., s. 38.

çalışma, hâlâ Fay Kirby'e¹⁰⁰⁹ aittir. Kirby, enstitülerin nasıl bir fikrî arka plana dayandığını, ona karşı çıkanların eğitim düşüncesi ve ideoloji bakımlarından nasıl tezler geliştirdiklerini ele alan, çığır açıcı bir çalışma yapmıştır. Zira Köy Enstitüleri, çeşitli yönlerinin yanı sıra, düşünce tarihinin de konusunu oluşturacak fikrî tartışmalara ve kuramsal temellere dayanmaktadır. Köy Enstitüleri aynı zamanda ideolojik çatışmanın da gerçekleştiği alanlardan biridir: Enstitülerin hangi dünya görüşüne ve eğitim anlayışına göre örgütleneceği konusu, en başından beri tartışılmıştır. Kemalizm'in resmî ideoloji olarak sabit bir veri olarak alınması durumunda, anlaşılması oldukça güç olacak bir sorundan söz etmekteyiz. Sorun devrim dönemi açısından tipiktir. Bazı formülasyonlar ortaya atılmış; fakat bu formülasyonların tatbikine geçilmeye çalışıldığında meselelerin hallinin o derece kolay olmadığı görülmüştür. Tonguç'un düşünsel liderliğindeki deneme, olgunlaşan fikirlerin bazı açılardan başarılı tatbikata dönüştürülebilmesi bakımından, ele aldığımız dönemin özgün bir örneğini oluşturmaktadır. Bu bakımdan, enstitülerin düşünsel temelleri ele alınmayı hak etmektedir.

4.4.1.2.1. Köy Enstitülerinin Kuramcısı: İsmail Hakkı Tonguç

Tonguç, büyük olasılıkla 1893'te, Silistre'nin Tatar Atmaca Köyü'nde dünyaya gelmiş bir köy çocuğuydu. Okuma isteğinin çok olması, Silistre Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra, ailesinin muhalefetine ve yetersiz imkânlarına karşın onu İstanbul'a, eğitim amaçlı gitmeye yönlendirdi. Tonguç'un geldiği İstanbul, Meşrutiyet sonrasının ve Balkan Bozgunu'nun siyasi karmaşa ortamını yansıtmaktaydı. İstanbul'da kendisine yardım etmeleri için önce hemşehrilerini aramış ama onlar pek yardımsever davranmamışlardı. Bunun üzerine o, babasından ve okumuş olan amcasından adını duyduğu ve yardımsever olarak bildiği bir Osmanlı paşasına başvurmayı denedi. Ancak paşanın cevabı, Tonguç üzerinde oldukça olumsuz bir etki bıraktı: Paşa, “parası olan okur, olmayan okuyamaz” diyor ve köyüne geri dönmesini öğütliyordu. Önerdiği tek yardım, onu tramvay şirketine bir süre için biletçi olarak yazdırmak ve kazandığı parayla köye dönmesini temin etmekte. Tonguç, bu cevap karşısında kızdı; ancak fikrini değiştirmede. Paşaya

¹⁰⁰⁹ Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Çev. Niyazi Berkes, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2010.

söylenirken ağzından çıkan şu sözler, onun köylülere dönük olumsuz bakıştan nasıl etkilendiğini göstermektedir: “Görürsün sen, parası olmayan okur mu okumaz mı? Senin gibiler yüzünden babalarımız cahil kalmış, yoksul düşmüşler. Ne yapıp edip okumanın yolunu bulacağım. Benim gibi çocukların okuması için ömrümün sonuna kadar çalışacağım. Koca Paşa, eğer ömrün olursa nasıl okuduğumu görürsün. Yazıklar olsun senin pašalığına.”¹⁰¹⁰ Bunun üzerine zorlukla da olsa hazırladığı ve durumunu anlatan bir dilekçeyi İttihatçı Maarif Nazırı Şükrü Paşa’ya ulaştırmayı başardı. Balkanların kaybının hüznü içinde Şükrü Paşa, genç köylünün Silistrelili bir göçmen olmasından etkilendi. O dönemde göçmenlerin öğretmen okullarına atanması, bu bağlamda çokça görülen bir durumdu. Bakan, Tonguç’a yardım etmeye karar verdi; ancak ona, Anadolu’nun bugüne kadar ihmal edilmesinden dolayı, onu İstanbul’da bir okula değil, Kastamonu’ya göndereceğini, orada öğretmen olup ülkesine faydalı olmasını beklediğini söyledi. Tonguç, 1909’da açılmış olan Kastamonu Öğretmen Okulu’na, güçlükle de olsa ulaşmayı başardı. Burada bir buçuk yıl kaldıktan sonra kendisini geliştirmek için İstanbul’a alınması için bakana mektup yazdı ve bakan da onun son sınıftayken, 1918’de İstanbul Öğretmen Okulu’na alınmasını onayladı. O yıllarda eğitim alanında tartışmalar mevcuttu. Tonguç’u en çok etkileyen kişi, “tarıma dayanan ve köylerin gelişmesini etkileyecek bir eğitimi savun(an)”, sosyalist dünya görüşünün etkisindeki Ethem Nejat’tı.

Öğretmen Okulu’nu bitirdikten sonra Tonguç, öğrenim için Almanya’ya gitti. Ancak savaş şartları buradaki eğitimini tamamlamasını güçleştirdi. Tonguç, dokuz ay Almanya’da kaldıktan sonra Türkiye’ye döndü. 19 Eylül 1919’da Eskişehir Erkek Öğretmen Okulu’nda resim-elîşi öğretmenliğine atandı. 1921 Eylülü’nde yarım kalan eğitimini tamamlamak için tekrar Almanya’ya gitti ve 1922’de geri döndü. 1925 yazında İngiltere, Almanya ve Fransa’ya mesleki eğitimi incelemek için, Leipzig Pedagoji Enstitüsü’ne de iş eğitimi semineri alması için gönderildi. Tonguç, yurtdışı deneyim ve eğitimleri sonucunda Alman eğitimcilerden Kerschensteiner’in “iş eğitimi” görüşünün etkisi altında kalacak ve bunun Türkiye’de nasıl geliştirileceği üzerinde duracaktır.

¹⁰¹⁰ Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 27-33.

Konya Lisesi'nde, Ankara Öğretmen Okulu'nda, Adana Erkek Öğretmen Okulu'nda görev yapan Tonguç, Ankara Öğretmen Okulu'na atandıktan altı ay sonra Okul Müzesi Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Bu görevini sürdürürken 1929'da Gazi Orta Öğretmen Okulu'nda resim elişi öğretmeni olarak görevlendirilmiş ve ayrıca orada zaten yeni açılacak olan resim-iş bölümünün kurulması da Tonguç'un görevleri arasında olmuştur. 1935 yılına kadar Tonguç, bu iki görevi birlikte yürütmüştür. 1935'te, Saffet Arıkan'ın Milli Eğitim Bakanlığı döneminde İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne getirilmiştir.¹⁰¹¹

Tonguç, Osmanlı eğitim anlayışını ezberci buluyor ve girişilen yenilik hareketlerinde, “köyün canlandırılması” gibi esaslı bir konuya yeterince önem verilmediğini düşünüyordu. Dolayısıyla köylülerle yeterince ilgilenilmemesi, onlara eşit imkânlar sağlanmaması, eğitim anlayışının ezberci ve kitabî oluşu, onun kafasında yer etmiş sorun noktalarıydı. **Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy** kitabında, 1935'te göreve gelinceye kadar yapılanları ve kendisinin neler yapmaya çalıştığını ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.

Tonguç, çalışmasında, Osmanlı'dan devralınan köyün durumunu ele alır, problemi tanımlar, o güne kadar yapılan önerileri ve uygulamaları inceler ve sonrasında ne yapılması gerektiğini ayrıntılı olarak açıklar.

Tonguç, Osmanlı döneminde devralınan köyü şöyle tasvir etmiştir:

“Köyler bakımsızlık, asayişsizlik ve her türlü soygunculuklar yüzünden birer mezarlığa dönmüştü. Köylü malından ve canından hiç emin değildi. Türlü türlü idaresizliklerle adaletsizlikler, köylü nazarında hem Devletin hem de aydınların itibarını sıfıra indirgemişti. Mütegalibe ile Devlet adamı, Devlet memuru ile menfi münevver ve hoca el ele vererek, en küçük fırsatları bile kaçırmaksızın, boyuna Türk köylerinin kanını emiyorlardı. Bunlar yetmiyormuş gibi birbiri ardına gelen kuraklık, kıtlık, sel, dolu felaketleri; yolsuzluk, köprüsüzlük, salgın hastalıklar, esasen başı dertten kurtulmayan köylünün iç sıkıntısını kat kat arttırıyordu. Birbirinden korkunç olan bu olaylar ezilenler ile ezenlerin arasındaki uçurumu gündün güne daha fazla açıyor, köylülerin yaşama heveslerini tamamen kırıyordu. Onlar günün birinde bu

¹⁰¹¹ Ayrıntılar için bkz. **a.g.e.**, s. 33-72.

dertlerden kurtulabileceklerini akıllarına bile getirmiyorlardı.”¹⁰¹²

Köylü sömürüldüğü gibi, dertleriyle, eğitimiyle ilgilenilmiyor ve dahası köy tanınmıyordu. Köy meseleleriyle ilgili görüş belirtenler köyü tanımayan yarı-münevverlerdi ve bu münevverler köylüyü değerli saymıyor; onu, ancak kendilerine benzetildiği takdirde kıymet ifade eder bir varlık olarak görüyorlardı: “Kitabî terbiye ile yetişmiş olan yarı-münevverler, köylüyü ancak kendilerine benzetildikten sonra bir kıymet haline gelebilecek zannediyorlardı. Hâlbuki karakter, iş yapma kabiliyeti, zihniyet bakımından köylünün onlara benzemesi memleket için en büyük felaketlerden biri olacağını idrak etmek lazımdı.”¹⁰¹³

Tonguç, şehrli aydınlara pek güven duymuyordu.¹⁰¹⁴ Onların köyü tanımadan hayallerinde ya bir cennet ya da bir cehalet yuvası tasavvur ettiklerini söylüyordu. Köyü tanımadan köyün problemlerini çözmek mümkün değildi. Nüfusunun %80’i köylü olan bir ülkenin köy problemini çözmeden ilerleyebilmesi de aynı derecede olanaksızdı.

O zamana değin köylerin hocalardan öğrendikleri, üzerindeki baskılar ve içinde yaşadığı teknik bakımdan geri şartlar, köylüyü kadercı yapmıştı. Oysa yapılması gereken ona tabiata hükmedebileceğini göstermekti. Artık tabiat emilecekti, köylü değil. Mutluluğun kaynağı da tabiatı yönetmekte, ondan verim elde etmekte aranacaktı. Bu ise sadece köy kalkınması ile ilgili bir mesele değildi; köyde bir inkılâp olacak, köy canlanacaktı. Köyün canlanması için gereken yeni insan tipini ise şöyle tanımlıyordu Tonguç:

“Bütün bu işler, hurafeyi bilmeyen, tarihini kadere bağlamayan, dinsel inançlardan ümit beklemeyen, buna

¹⁰¹² İ. Hakkı Tonguç, **Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy**, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 11.

¹⁰¹³ **A.g.e.**, s. 26-27.

¹⁰¹⁴ Ceyhun Atuf Kansu, Tonguç’un şehrli aydınlara dönük bakışı hakkında şöyle yazmaktadır: “Bizim ülkücülüğümüzü yeterli, gerçekçi ve tutarlı bulmuyordu. Küçük kentsoylu (küçük burjuva) coşkulu ülkücülüğümüze inanmıyordu. Ne var ki, bu sözleri, küçük kentsoylu aydınları küçümsemek için değil, tarihsel bir gerçeği belirtmek için söylüyordu. Bana verdiği istek şuydu, bir duyarlık hamuruyla yoğurduğum: Bir köylü olabilsem ve yeşerdiğini derinden derine sezindiğim bir devrim imcesinde, bir dal olarak, bir er olarak yerimi alabilsem. Bir ara bana sordu: ‘- Sen, Michelet’yi okudun mu? Michelet der ki, dedi, ya halka ya da yaratıcı aydına bağlanacaksın. Bizim için halkın kaynağı da, yaratıcı aydının kaynağı da köydedir, köylerdedir.” Bkz. Ceyhun Atuf Kansu, **Cumhuriyet Bayrağı Altında**, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 179-180.

mukabil iradesine ve iş yapma kudretine güvenen, hiçbir hareketinde ve düşüncesinde darlaşmayan, iyi fikir nereden gelirse gelsin onu saygı ile karşılayan, göğün altında her zaman vicdan denilen bir Allah taşıyan 'laik' vatandaşlarla tahakkuk ettirilebilirler. İşte o zaman modern ve canlı millet yaratılır, hem de hakiki münevver vatandaşlar yetiştirilmiş olur.”¹⁰¹⁵

Tonguç'a göre, önce ekonomik kalkınmasının sağlanması, sonra eğitime daha fazla eğilinmesi doğru bir düşünce değildi. Belli bir eğitim almamış köylü modern tekniği kullanamazdı. Ekonomi eğitime değil, eğitim ekonomik gelişmeye temel olacaktı. Ancak bunun için köyün tanınması ve onun olduğu gibi kabul edilmesi gerekiyordu. Tonguç “yarı münevverlerin” daha büyük köyler inşa etme projesine¹⁰¹⁶ de karşı çıkıyordu. Şehirli aydınların kafalarındaki ağaçlar, çiçeklerle dolu köy manzarası da doğru değildi ve köye gelindiği zaman karşılaşılan manzara bu sebeple onları hayrete düşürüyordu.¹⁰¹⁷ Tonguç, meselenin, köyün gerçekliklerini tanıyan kişiler tarafından, köyün şartlarına uygun, teori ve pratiği birlikte yürüten bir eğitim vermek olduğunu düşünüyordu. Köylerde, çağdaş uygarlığa uygun teorik ve pratik eğitimin gerçekleştirileceği alanlar kurulmalı, öğrenciler bu alanlarda yetiştirilmeliydi.¹⁰¹⁸

Tonguç, temel olarak kendini sadece teorik olarak yetiştirmiş, pratik işlerden anlamayan kişilere karşı şüpheyle yaklaşıyordu. Onun eğitim anlayışı, kafa emeği ile kol emeğini birleştiren bir yaklaşıma dayanıyordu. Köyün mevcut problemlerinin çözümü açısından da bu teorici aydın tipini özellikle yetersiz sayıyordu:

“Türk köyü daha belki yirmi beş yıl âlim değil,(...) işinde uzman sayılan kahramanı isteyecektir. Bataklığı kurutmak, sıtmalıya kinin rejimi yaptırmak, trahomlunun gözüne ilaç damlatmak, okul binası yaptırmak, yaralının yarasını sarmak, gebeye çocuğunu doğurtmak, pulluğun nasıl kullanılacağını veya tamir edileceğini öğretmek, bozuk köprüyü onarmak, islah edilmiş tohumu tarlaya saçmak, fidan dikerek onu büyütme ve step köylüsünün (Dal) diye

¹⁰¹⁵ Tonguç, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰¹⁶ “Hele son zamanlarda ilim adamı pozu takınarak, küçük köyleri yerlerinden kaldırarak büyük köyler kurma teklifini ortaya atanlar işi korkunç bir çukura sürüklemişlerdir. Köy realitesini bir mukadderin icabı olarak olduğu gibi kabul etmek, ondan sonra da onun icaplarını yılmadan, bıkmadan yapmak lazımdır.” **A.g.e.**, s. 36.

¹⁰¹⁷ **A.g.e.**, s. 37.

¹⁰¹⁸ Kirby, **a.g.e.**, s. 117-133.

adlandırdığı ağacı hakikaten ağaç haline getirmek, nazariyeci ulema taslaklarının işi değil kahraman teknisyenler ordusunun başaracağı işlerdir.”¹⁰¹⁹

Tonguç’un bu ifadeleri aslında köylü bir aydının şehirli aydınlara bakışını da yansıtıyordu. Tonguç’a göre köylüler bir iş yapıldığında onun pratik sonuçlarını görmek isterlerdi; bunu görmedikçe projeyi desteklemezlerdi. Dolayısıyla onun günlük hayatındaki sorunlarına dokunmayan eğitimcileri iyi karşılamayacaklardı.

Köylünün bir diğer sorunu da toprakla ilgiliydi. Verimli toprakların çoğu ya bunları işlemeyen kişilerin ya da bunlar vasıtasıyla köylüleri sömüren kişilerin elindeydi. Çözülmesi gereken, köyün canlanmasıyla bağlantılı bir diğer sorun da buydu.¹⁰²⁰ Bu sorunun köy eğitimiyle nasıl birleştirildiğini göreceğiz.

İsmail Hakkı Tonguç, şehirle köy arasındaki hiyerarşiyi kırmak istemesine rağmen, köylü tipiyle şehirli tipi arasındaki ayrımı kabul etmiş gözükmektedir. Ona göre şehirli, köyün ancak şehirlere benzetilmesi durumunda orada bir kültür ortaya çıkabileceği kanaatinde idirler. Oysa Tonguç, modern bir köy ortamında da kültürün yeşerebileceği fikrindeydi. Bu ise köyün dışındaki eğitim kurumlarında değil, köyün içinde yapılmalıydı. Şu durumda problemin çözümü için Tonguç, çıkar yolu şöyle açıklamaktaydı:

“Türk köyünün içi, özü anlaşılmadıkça ve onun özelliklerine göre yeni bir eğitim yaratılmadıkça köyde eğitim adına, sözde köy çocuğu lehine ne yapılsa bir zinet eşyası gibi satıhta kalmaya mahkûmdur. Köyü kalkandırmak değil, canlandırmak lâzımdır. Bu da köylüleri tabiatı ve mukadderatı yenebilecek hale getirme amacını güden ve onun metotlarına göre işletilen bir eğitim teşkilatı kurmakla mümkündür.”¹⁰²¹

Tonguç’un tanımıyla, köy okulu, bir “Hayat ve İş Okulu” olmak durumundaydı.¹⁰²² Bu noktada izlenecek pedagojik metodun ne olacağı sorusu gündeme gelmektedir. Tonguç’un benimsediği metot, açıklamalarından da anlaşılacağı üzere klasik eğitim metodu olamazdı. Onun etkilendiği ve düşüncelerini temellendirdiği ekol, iş ekolüydü. İş ekolünü Tonguç şöyle tanımlamaktadır:

¹⁰¹⁹ Tonguç, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁰²⁰ **A.g.e.**, s. 48.

¹⁰²¹ **A.g.e.**, s. 53.

¹⁰²² **A.g.e.**, s. 68.

“Bu hareket her öğrencide ruhsal ve bedensel etkinlik uyandırmayı, başka bir deyimle söylemek gerekirse, iş yapak bir şey öğretmeyi ön plana alan bir eğitim yöntemidir. Bu ilkenin en karakteristik noktası da öğrencinin kendi kendine etkinlikte bulunmasını sağlamaktır. Bu ilkeye göre düşünülecek olursa, iş kavramı pedagojik bir anlam kazanmıştır diyebiliriz.”¹⁰²³

Böylece, metodik olarak Tonguç, yaparak öğrenme anlayışını savunuyordu. Kerschensteiner’in “insan ancak ve yalnız işi dolayısıyla insandır” görüşünü benimsiyordu.¹⁰²⁴ Pedagojik anlamda işin nitelikleri ise Scheibner’in tanımlamasıyla şunlardı: Doğallık, hayata yakınlık, esere uygunluk, bağımsızlık, tutumluca hareket ve yarar.¹⁰²⁵ Bu pedagojik yaklaşımda kafa emeği ile beden emeğinin keskin bir ayrımı da kabul edilmiyordu. Tonguç, Kerschensteiner’in şu öğretisini savunuyordu: “En üstün bir biçimde zihinsel etkinlik olmadıkça bedensel iş olmaz, tıpkı bunun gibi en üstün bir biçimde bedensel etkinlik olmadıkça da zihinsel iş yapılamaz.”¹⁰²⁶

Tonguç’un pedagojik olarak benimsediği bir diğer husus da yapılan işi eleştire eleştire geliştirmektir. Bu, monarşiyle yönetilen toplumlarda olmayan, demokratik toplumlara özgü bir imkândır. Dolayısıyla Tonguç’un pedagoji anlayışında, kendine güvenen, tartışan, eleştiren insanlar yetiştirmek vardı ve bunu demokratik toplumun hem sağladığı bir imkan hem de gereği olarak değerlendiriyordu.¹⁰²⁷

Çözüm yöntemini bu şekilde iş ekolü çerçevesinde belirledikten sonra Tonguç, daha önceki dönemdeki çalışmaları ele alır. Özellikle Mustafa Necati’nin döneminde yapılan çalışmaları oldukça takdir etmektedir. Aslına bakılırsa sorunun nasıl çözüleceğine dair John Dewey ve Kühne gibi eğitim uzmanlarının çok yerinde tavsiyeler içeren raporları da bilinmektedir. Ancak Tonguç’a göre bazı sebeplerden 1935’e kadar olan dönemde, yani kendisi etkin bir pozisyona gelinceye kadar köylü nüfusun eğitimi alanında gelinmek istenen noktadan bir hayli uzakta kalınmıştır. Bunun sebepleri arasında, Tonguç, kadroların sahip oldukları bilgiyi hayata geçirecek donanım ve deneyimden yoksun olmaları ile işin başındakiler değişikçe

¹⁰²³ İsmail Hakkı Tonguç, **İş ve Meslek Eğitimi**, TÖB-DER Yayınları, Ankara, 1974, s. 15.

¹⁰²⁴ **A.g.e.**, s. 31.

¹⁰²⁵ **A.g.e.**, s.33-34.

¹⁰²⁶ **A.g.e.**, s. 34.

¹⁰²⁷ **A.g.e.**, s. 18, 26, 40.

uygulamaların değişmesi ve başa dönülmesini saymaktadır. Tecrübesi ve donanımı yeterli olmayan kadrolar, Avrupa'dan kopya edilecek bir örneğin yokluğunda sıkışıp kalmışlardır. Yabancı uzmanların raporlarında öngörülen esaslara uygun bir şekilde eğitim alanının bir kısmını değil tamamını koordineli olarak ele alan bir planın kararlı bir biçimde uygulanması durumunda sorunun çözümünde ilerleme kaydedilebilecekti; ama mesele yalnızca yazmakta değil, yapmaktaydı. O da köyü tanıyan, sorunları bilen ve ülke şartlarına göre belirlenen planı uygulayabilen idarecileri gerektiriyordu.

Tonguç'a göre, artık yapılması gereken, köyün içinde, iş ekolüne dayalı bir eğitim anlayışıyla, köyün şartlarına uygun eğitim kurumları aracılığıyla köyü canlandırmaktı. Bu konuda politika oyunlarından uzak, kararlı bir plan çerçevesinde hareket etmek gerekiyordu.

4.4.1.2.2. Fikir Ortağı ve Siyasî Destekleyici: Hasan Âli Yücel

Hasan Âli Yücel ile Tonguç'un köylü nüfusun eğitimi konusundaki düşünceleri arasında büyük paralellikler mevcuttu. Yücel, henüz 1925'te kaleme aldığı bir makalesinde, eğitimi şöyle tanımlamaktaydı: "En geniş manasında terbiye; kuvvetler ve istidatları malum olan bir mevcuda müessir olmaktır. Meçhul, tesir ve teshir kabul etmez."¹⁰²⁸ Dolayısıyla köylünün eğitimi için öncelikle köyü, köylüdeki kuvvet ve istidatları tanımak gerekiyordu. Oysa Türk aydını henüz bu konuda yetersizdi; köylüyü irşad edecek durumda değildi. Bununla birlikte, köylerin çok büyük kısmında okul yoktu, köylüler okuyamıyorlardı. Bu meselenin klasik eğitim metoduyla çözülemeyeceği ortaya çıkmıştı. Köylünün eğitimi klasik ilk tahsille karıştırılmamalıydı.

Yücel, bakan olduktan sonra, kendisinden önceki bakanların yaptığı çalışmaları takdirle anmış ve Tonguç'a göre onlara karşı daha az eleştirel ifadeler kullanmıştır. O zamana değin verilen emekler Yücel'e göre boşa gitmemişti, yapılan denemeler, araştırmalar, istikrarsızlık olarak alınmamalıydı [Oysa Tonguç aksini düşünüyordu].

¹⁰²⁸ Hasan Âli Yücel, **Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları**, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı, Ankara, 1997, s. 65.

Yücel ile Tonguç, dört temel noktada birleşiyorlardı: Maarif meselelerinin bir bütün olarak ele alınması, köylerde iş ekolüne göre ve köyün şartlarına göre eğitim, öğretmen unsurunun kitap ve ders araçlarına göre eğitimdeki önceliği ve ekonomik kalkınmanın eğitime dayalı olması. Yücel, millî eğitimin amacı olarak da Türk milletini yüzde yüz okur-yazar kılmayı göstermişti. Bunun için 15 yıllık bir zaman gerekiyordu.

Yücel, köy realitesinin olduğu gibi kabul edilmesi noktasında da Tonguç'la aynı fikirdeydi. Köyde eğitim işini şehir hayatına kıyas ederek düzenlemek yanlıştı ve bu, tecrübeyle sabit olmuştu. Birinci Maarif Şurası'nı açarken şöyle diyordu yeni Milli Eğitim Bakanı:

Köy öğretmenini, köyde doğmuş, büyümüş, köy hayat şartlarını yakından duymuş gençler arasından seçip köy hayat şartlarının canlı olarak yaşadığı öğretmen okullarında yetiştirmeyi prensip olarak ele almış bulunuyoruz. Bu prensibe göre iki seneden beri muhterem selefim Saffet Arıkan'ın himmetiyle kurmuş olduğumuz köy öğretmen okulları; köy öğretmenliği davasını en iyi surette halletme yolunda epeyce mesafe katetmiş bulunmaktadır. Bu öğretmen okullarında yetişecek öğretmenlerimiz, köy bünyesinin asırlardan beri bize ibram ettiği halde ancak Cumhuriyet devrinde zaruretini duyurduğu kalkınma hareketinin yorulmaz ve idealist yapıcılar olacaktır.¹⁰²⁹

İş ekolüne göre eğitim yapacak Köy Enstitüleri, eğitimde Cumhuriyet'in temel prensiplerini de gözetecekti. Tonguç ile Yücel'in laiklik, hümanizm ve milliyetçilik anlayışları da birbirine oldukça paraleldi. Yücel, Cumhuriyet eğitiminin ilkeleri konusunda şöyle diyordu:

“Cumhuriyet Maarifinin birinci vasfı laik olmuştur. Hususî itikatlar bir vicdan meselesi olduğuna göre, hayatın yaratıcılığı içinde serbest ve tabii bir tarzda olgunlaşan ferdin vicdanını muayyen bir dini inanç şekline uydurmak, devletin işi değildir. Yeni nesilde ahlakî şuuru, ferdin, cemiyetin devam bekasına bir vasıta olmak bakımından kuvvetlendirmek lazımdır. (...) Türkiye'de öğretim, kesin olarak milliyetçi bir ruh taşır. Biz, milliyetçiliği, milletimizin bugünden ta eski devirlere kadar kesiksiz uzanan ömrü içinde yaptığı bütün büyük

¹⁰²⁹ A.g.e., s. 83-84.

işleri, gördüğü saadet ve felaketleri sanki bugün vukua gelmiş gibi kuvvetle ve hararetle içten yaşamak, bu tam ve müşterek şuur içine uzak ve yakın herhangi bir millete karşı kin duygusu katmamak, kendi milletine sevgi ve ona faydalı olma ihtirasını duymak diye anlıyoruz. Cumhuriyetçi ve halkçı olmayı bu anlayıştan çıkarıyoruz. Sosyal terbiyemizin temeli, başka insanları da sevmeye müsait şekilde mensup olduğu cemiyete bağlılık ve onun için fedakarlık duygusudur. Her Türkün vicdanında tek ihtiras kaynağı olarak yaşayan Türk cemiyetini idrak yolundan gelerek aynı zamanda hümanist bir telâkkiye sahibiz. Bizim anladığımız hümanizma; lâtin ve Yunanda duran kapalı bir hümanizma değildir; daha gerilere giderek, nerede insan ve onun eseri varsa oralara kadar sokularak, tabiat karşısında yaratıcı ve yapıcı kudretini hayra kullanan bütün insanlığı maddesi ve manasiyle kavramadır.”¹⁰³⁰

Yücel’e göre yeni nesiller, işte bu prensiplere göre eğitilecekti. Yücel, milletin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüleri eğitimsiz bırakmayı halkçılıkla tamamen uzlaşmaz görüyordu. Köylüleri okutmak, halkçılığın bir gereği idi. Ancak köylü çocukların köylü olma vasıflarını korumaları isteniyordu ki bu tam da Tonguç’un görüşlerine uygundu. Köy Enstitülerinin bir amacı olarak, köyden şehre akın akın göç edilmesini önlemek de gösterilmişti. Dolayısıyla Köy Enstitülerinin kentleşme hızı ve biçimi konusunda ayarlamalar yapmaya imkân veren bir kurum olması da düşünülüyordu.

4.4.1.2.3. En Üst Kademedeki Siyasî Destek: İsmet İnönü

İsmet İnönü, “ilköğretim davası”na çok önem veriyordu. Onun başbakanlığı döneminde çeşitli denemeler yapılmış; fakat istenen başarıya ulaşılamamıştı. Hedef tüm köy çocuklarının okutulması, köylülerin eğitiminin ve geçim şartlarının düzeltilmesiydi. İnönü’nün projeye teorik bir katkısı söz konusu değildi şüphesiz; ancak ilköğretimin devrimin amaçları yönünden önemini kavramıştı ve 1946’ya kadar olan dönemde bu konuda açık bir destek sağlamıştı. 1939 Parti Kurultayı’ndaki açış konuşmasında İnönü şöyle diyordu:

¹⁰³⁰A.g.e., s. 115-116. Burada, Yücel’in özetlediği bu anlayışın aşırı milliyetçi-ırkçı sağın görüşleriyle temelden çatıştığını tespit edelim. Bunun etkilerini göreceğiz.

“Önümüzdeki senelerde; nüfusumuzun çoğunu teşkil eden köylümüzün, gerek tahsil, gerek geçim hususunda seviyesini yükseltmeyi başlıca hedef tutacağız. (Bravo sesleri, alkışlar). Bu hususta elde edeceğimiz neticelere, çok ehemmiyet ve kıymet veriyoruz. Katı olarak inanıyoruz ki, köylümüzün tahsilini ve maişetini daha yüksek bir dereceye vardırduğumuz gün milletimizin her sahada kudreti, bu gün güç tasavvur olunacak kadar yüksek ve heybetli olacaktır.”¹⁰³¹

Köy Enstitülerinin kurulmasından sonra, 1 Kasım 1940'ta yaptığı TBMM'ni açış konuşmasında ise enstitülere olan güvenini şöyle dile getirmişti:

“Maarif işlerinde kabul buyurduğumuz köy enstitüleri ve Devlet konservatuarı kanunlarının hayırlı tatbikleri, şimdiden iftiharî mucibvaidlerle doludur. Memleketin muhtelif mıntakalarında açılan 14 enstitüde, şimdiden 6 000 talebemiz yetişmektedir. Bütün alâkadarlarının en geniş bir emek ve çalışma ölçüsü ile kurulub yürümesine savaştıkları bu müesseseler, 15 yıl içinde Türkiyede ilköğretim meselesini tam olarak halletmeğe imkân verecektir (Alkışlar, bravo sesleri).”¹⁰³²

İnönü, ilköğretim davası ve köylülerin eğitimiyle ilgili olarak Maarif Vekaleti tarafından yayımlanan İlk Öğretim dergisinin 15 Temmuz-15 Ağustos 1944 tarihli sayısına “İlk Öğretim Davamız” adlı bir makale göndermişti. İnönü, bu makalede okula devam edilmemesi, idarecilerin yapılan işin önemini yeterince kavrayamamaları gibi sorunları ele aldıktan sonra, ilköğretim davasının devam edeceğine vurgu yaparak ve ilköğretimin yayılmasından beklenen neticeleri ifade ederek makalesini bitiriyordu:

“Vatandaşlarım emin olsunlar ki, ilk öğretim dâvası üç beş ay sürecektir saman alevi cinsinden heveslerle neticelenemez. Biz, senelerce sürecektir en kuvvetli irade ve sebatla bir meseleyi takip edecek kabiliyette adamlar olduğumuzun imtihanını milletimize karşı ilk öğretim davasında göstereceğiz. Türk milleti ilk öğretimde göz diktiğimiz amaca vardıkdan sonra büsbütün başka kudrette bir varlık olacaktır. İstihsalimiz, yani kazancımız bu sayede çok artacak; memleket yüksek bir teknik kabiliyet edinecek; büyük milletimizin yaradılıştaki kabiliyetleri

¹⁰³¹ C.H.P. Beşinci Büyük..., s. 20.

¹⁰³² TBMM Zabıt Ceridesi, C:14, D:VI, İ:1 [1 Kasım 1940], s. 7.

çinde insanlığın bütün iyi vasıfları engin değerler alacaktır. Çok kuvvetli ve çok kıymetli bir millet olmanın çaresi, ilk öğretimin tamamlanması ile elde edilmeğe başlanır.”¹⁰³³

Cumhurbaşkanı, 17 Nisan 1945’te ise bu kez, ilköğretimle medenî ilerleme ve gerçek anlamda vatandaş bilincine sahip olma arasındaki doğrudan ilişkiyi göstermek istiyordu:

“Vatandaşlarım!

İlk öğretimi, büyük kütleyi maddi ve manevi alanda kaldırıp yükseltecek ana tedbir sayıyorum. Yirminci asrın ileri ve kudretli bir milleti olabilmek için, ilk öğretim, çözeceğimiz ilk meseledir. Hür vatandaşlığın bütün feyizlerini, hususi ve resmi millet hayatında göstermek, şuurlu ve müstakil bir millet olarak içerden ve dışardan çıkacak bütün fırtınalara imanla göğüs germek, her şeyden evvel hiç olmazsa ilk öğretim tamamlığı ile sağlanabilir. İlk öğretimi olmayan memlekette, orta çağ idaresi, bütün şekilleriyle devam eder. Resmi kanunlar, ne derlerse desinler, ne haklar vatandaşlara tanınırsa tanınsın, hiç olmazsa ilk öğretim derecesinde bilgi olmazsa, haklar ve vazifeler canlanmaz, gönüllere ve yüreklere sinip yerleşmez. Bilmiyen, siyasi veya ekonomik kudret sahiplerinin elinde, orta çağda olduğu gibi köle hayatı sürer. Asıl acıklı olan taraf da, bilmiyen, kendi düşkün ve köle hayatına karşı duygusuz ve kayıtsız kalır. Hür vatandaşlardan birleşik bir millet olmanın çarelerinin başında, ilk öğretim çaresi vardır. Dâvayı, bu kadar geniş ve derin mahiyetiyle görmeliyiz. İlk öğretim dâvası, insan olmak, millet olmak dâvasıdır. Hepimiz, dâva yolunda, bu gözle ve bu anlayışla yürüyüp ilerlemeliyiz.”¹⁰³⁴

Görüldüğü gibi İnönü, ilköğretime ve nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerin eğitimine büyük önem veriyordu. İlköğretim, Türkiye’nin kalkınması, Türk nüfusun gerçek anlamda vatandaş hak ve sorumluluklarının bilincine sahip olması, vatandaşların yeteneklerini geliştirip ortaya koyabilmeleri açısından kritik önemdeydi ve oldukça eksik olan eğitilmiş nüfusun ve öğretmen açığının 15 sene içerisinde kapatılmasını umuyordu. İnönü de, ekonomik kalkınma sonrasında eğitim kurumlarına önem verilmesine dayalı görüşü değil, eğitimin

¹⁰³³ Millî Şef’in Söylev..., s. 209-210.

¹⁰³⁴ İnönü, Konuşma, Demeç..., s. 24-25.

ekonomik kalkınmaya temel olduğuna dair Tonguç-Yücel ikilisinin görüşünü benimsiyordu.

4.4.1.3. Köy Enstitülerine Erken Muhalefet: Uzmanlar ve Siyasîler

4.4.1.3.1. Köy Enstitülerine Pedagojik ve İdeolojik Muhalefet: Halil Fikret Kanat ve Emin Soysal

Halil Fikret Kanat, Tonguç'un ideolojik anti-tezini temsil eden bir pedagoğdu. Pedagojik açıdan da anlaşmazlıkları vardı. Kanat, Gazi Terbiye Enstitüsü'nde pedagoji öğretmeni iken yazdığı **Milliyet İdeali ve Topyekûn Millî Terbiye** (1942) adlı kitabında¹⁰³⁵, enstitülerdeki eğitim anlayışına yönelik pedagojik ve ideolojik eleştiriler yapmış ve köy eğitimi konusunda kendi öncülüğünü ispatlama gayreti gütmüştür. Kanat, ele aldığımız dönemde Türk pedagoğları arasında önemli bir yere sahip olmasaydı, kuşkusuz muhalefetinin önemi burada ele alınmayı gerektirecek boyutlarda olmazdı. Ancak Kanat'ın çalışmasında, Tonguç çizgisinin hâkim olduğu enstitülere dönük muhalefetin belirgin şekilde formüle edildiğini söylemek mümkündür. Belirtmek gerekmektedir ki eserin adı aslında yazarın taşıdığı otoriter ve aşırı milliyetçi eğilimleri yansıtır mahiyettedir; ancak muhalefetin niteliğinin anlaşılması bakımından yazarın bu konudaki fikirlerinin ayrıntılarına bakmak gerekiyor.

Kanat'ın kitabını iki kısımda değerlendirmek mümkündür: İlk kısımda daha çok eğitimin ideolojik yönüne ikinci kısımdaysa pedagojik yönüne ağırlık verilmiştir. Kanat'a göre esas olan yetişmekte olan gençlere milliyet idealini, şuurunu verecek topyekûn bir terbiye anlayışı geliştirmektir. Topyekûn terbiyeden anlaşılan ise "ilk yaştan askerlik çağının sonuna kadar geçen zaman içinde bütün genç neslin terbiye edilmesidir."¹⁰³⁶ Bu, gençlerin zararlı fikirlere kapılmamaları, ahlakî çürümenin ortaya çıkmaması için gereklidir. Hayatta esas olan, bir "ide"ye bağlanmaktır. Din, geçmiş asırlarda müşterek bir manevi bağ oluşturmuşsa da günümüzde bu vasfını kaybetmiştir. Bu sebeple insanları ortak bir amaç etrafında birleştirecek, ahlakî,

¹⁰³⁵ H. Fikret Kanat, **Milliyet İdeali ve Topyekûn Millî Terbiye**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942.

¹⁰³⁶ **A.g.e.**, s. 8.

manevî gıdalarını sağlayacak olan fikir, milliyet fikridir. İktisadî materyalizme ve bencillığe dayanan fikirlerin toplumda yayılmasının önüne geçilmelidir. Çünkü bunlar toplumları çürütücü etkilere sahiptir.¹⁰³⁷

Yönetimlerin, özellikle devrim dönemlerinde, aşılacak istenen ideolojiye aykırı, yabancı ideolojilerin varlığına müsaade etmemeleri gerekir. Azınlıkların varlığı da milli idealin yerleşmesi için engel oluşturmaktadır:

“Bir cemiyetin içinde yaşayan azınlık gruplarında çoğunluktan ayrı bir din veya ideal bulunursa ve bağlandıkları itikatlarda ve ahlaki telakkilerde ayrılık görülürse bunlar cemiyetin bünyesinde her zaman zararlı ve tehlikeli bir unsur sayılırlar. Her yabancı unsurun, manevi uzviyet sayılan cemiyet içinde bir hastalık âmili olduğu malûmdur. Yabancı unsurların fazlalığı hastalığın şiddetini artırır ve neticede uzviyetini zayıflatır ve öldürür. Sosyoloji ilmi, bünyenin sağlamlığı ve dinçliği bakımından, yabancı unsurların bünyeden uzaklaştırılmasını zaruri ve faydalı görmektedir. Tecrübeler gösteriyor ki bünyesinde fazla yabancı maddeler taşıyan her fiziki uzviyet enerjisinin azaldığını ve ihtiyarladığını ispat eder.”¹⁰³⁸

Kanat, milliyet ideali açısından Türklerin durumunu da ele almıştır. Ona göre hiçbir millette milliyet ideali Türklerdeki kadar eski ve kuvvetli olmamıştır. Türkler, sahip oldukları özelliklerle diğer milletlerden üstün bir millet olmuşlardır.¹⁰³⁹ Bu açıklamalarında Kanat’ın, aşırı milliyetçi-ırkçı eğilimlerini görmek mümkündür. Bunun beklenebilecek bir sonucu olarak Kanat, Nazi Almanyası’ndan övgüyle söz ederken SSCB’yi alaya almakta ve eleştirmektedir. Sovyetlerde beğendiği şey, rejimin propaganda aygıtları aracılığıyla halkın ruhunda kin, nefret veya sempati unsurlarını uyandırma gayretleridir.¹⁰⁴⁰ Öyle ki başka milletlere düşmanlık üzerinden tanımladığı milliyetçilik anlayışıyla Yücel-Tonguç çizgisine tam ters bir yerde durmaktadır. Kanat’ın birbiriyle çelişik ifadelerine karşın hümanizme de oldukça mesafeli olduğu belirtilmelidir. Dönemin resmî çizgisinde hümanizmin tuttuğu yer

¹⁰³⁷ A.g.e., s. 20-59.

¹⁰³⁸ A.g.e., s. 67.

¹⁰³⁹ A.g.e., s. 44-59, 114.

¹⁰⁴⁰ Yazarın Almanya ve SSCB ile ilgili değerlendirmeleri için bkz. a.g.e., s. 70-93. Yazar, 93. sayfada, 18-20 yaş arasındaki kişilerin katıldığı hücum takımları olan S.A’ları (paramiliter örgüt üyeleri) temiz ahlaklı, atılgan gençler olarak tanımlamaktadır.

düşünüldüğünde bu çelişkili ifadeler anlaşılabilir. Ancak anahtar düşünceleri, bir kısmını Türkiye'nin kabul ettiği Yahudi kökenli Alman bilim adamlarıyla ilgili yazdıklarında bulabiliriz:

“Marksistler ve Yahudiler bir taraftan Alman, Fransız, Çinli ve Yahudi arasında müsavattan bahsederken öbür taraftan aynı millete mensup muhtelif sınıfları insafsız bir vatandaş muharebesine teşvik etmektedirler. Alman aydınları da, farkına varmadan bu ateşin körüklenmesine sebep olmuşlardır. Onlar eserlerinde şark ilimlerinden, Yunan ve Lâtin kültüründen, insanlıktan (hümaniteden) bahsederken ayaklarının altındaki uçurumu göremeyecek kadar hayalperest yaşamaktadırlar. Böyle mücerret ve realiteden uzak mefhumlara fazla kıymet verilmesi yüzündendir ki el işçileri kendilerini hiç düşünmiyen kafa işçilerinden soğumuş ve sınıf mücadelesinin, hayatın tabii bir kanunu olduğu kanaatine varmıştır.”¹⁰⁴¹

Benimsediği ideolojik esasları bu şekilde açıkladıktan sonra Kanat, kitabın ikinci kısmında eğitimle ilgili görüşlerini açıklar ve Köy Enstitülerini ele alır. Kanat'a göre eğitimde esas olan millî terbiyeyi vermektir. Bu terbiye verilirken, köylerin durumu, ihtiyaç duyulan öğretmen sayıları ve malî imkânlar düşünüldüğünde, Kanat da eğitimin iş ekolüne göre üretken ve pratik bir mahiyet taşımamasını, enstitülerin şehirden uzak yerlerde, köy içinde kurulmasını, öğrencilerin şehrin bozucu etkilerin uzak tutulmasını, enstitülere ziraate elverişli geniş araziler verilmesini, öğretmenlerin yine köy içinde onlara yapılacak küçük, bahçeli evlerde yaşayarak köylülerle bir aile haline gelmelerini savunmuştur. Öğretmenler, muhtelif el işlerinden anlamalı, okullar köy kalkınmasına yardımcı olmalıdır.¹⁰⁴² Ancak Tonguç'un aksine olarak Kanat, üretimle ilgili değil kültürle ilgili derslere ağırlık verilmesi taraftarıdır. Ona göre SSCB'de de görüldüğü üzere üretimle ilgili derslerin ağırlıkta olduğu bir eğitim anlayışı zararlıdır:

“Bu misaller bize gösteriyor ki gayesi istihlal olan her terbiye teşebbüsünün ağırlık merkezi istihlal etrafında toplanıyor, enerjinin büyük bir kısmı istihlal faaliyetleri tarafından emiliyor ve istihlal haricinde kalan bütün mevzular ikinci plana atılıyor. İkinci plana atılan şey ise,

¹⁰⁴¹ A.g.e., s. 84-85.

¹⁰⁴² Kanat, daha önceki fikirleriyle çelişik biçimde öğretmenlerin demokrat olmasını da istemektedir.

ister istemez istihsalin tekerlekleri altında ezilmeğe ve bakımsız kalmağa mahkûm oluyor. Düşünmelidir ki burada ikinci plana atılan şey geliştirilmesi matlup olan çocuklardır, genç nesildir."¹⁰⁴³

Kanat'a göre esas olan milletleşme, kültürel-manevî kalkınmadır, yoksa kalkınma ve eğitim derken birinci derece kast edilen köylülerin maddî bakımdan zengin, müreffeh olmaları değildir.¹⁰⁴⁴

Kanat, burada özetlediğimiz görüşleri, enstitüler kurulmadan önce, gerek gazete yazıları gerek bakanlığa sunduğu layihalarla kendisinin geliştirmiş olduğunu ispatlamak için bunları aynen eserine koymuştur.¹⁰⁴⁵ Yeni öğretmen okullarının kendi eseri olduğundan şüphesi yoktur; bu yüzden altı sene evvel kendi saptadığı ilkelere göre çalışmış ve yolun yarısından çoğunu başarıyla geçmiş olan İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü'ne teşekkür etmektedir.¹⁰⁴⁶ Bu enstitünün müdürüyse hiç şaşırtıcı değildir ki Emin Soysal'dır ve Kızılçullu Köy Enstitüsü kitap boyunca övülen yegane enstitüdür. Soysal'dan kitabın muhtelif yerlerinde övgüyle bahsedilmesi de, elbette boşuna değildir.

Daha sonraları Köy Enstitüleri'ne muhalefetin ön saflarında göreceğimiz Emin Soysal da, eğitimle ve Köy Enstitüleriyle ilgili görüşlerini anlatan çalışmalar kaleme almıştır. 1940'ta yayımlanan ve başında bulunduğu Kızılçullu Köy Enstitüsü'nü anlatan kitabındaki görüşleri, milliyetçi tonunun biraz daha belirgin olmasına karşın Tonguç'un görüşleriyle paralellikler taşır. Bununla birlikte yazar, Kızılçullu Enstitüsü köyden görece uzakta olduğu için bunun mahzurlarını nasıl yeneceğine dair açıklamalar getirmeyi gerekli görmüştür. Soysal da kitabî malumata dayalı eğitimi eleştirmekte, demokratik bir idarenin gereği olarak köylü eğitiminin üzerine eğilmeyi gerekli bulmakta, şehirdeki daha az zeki çocuklar eğitim imkânı bulurken köylerdeki birinci sınıf zekaların ihmalini kabul edilemez bulmakta, verilecek eğitimde öğretmenlerin birincil önemini vurgulamakta, köye giden öğretmenlerin köy yaşamını biliyor olması gerektiğini ve tüm hayatını orada geçireceği bilinciyle öğretmenlik mesleğini icra etmesi lazım geldiğini

¹⁰⁴³ **A.g.e.**, s. 181.

¹⁰⁴⁴ **A.g.e.**, s. 183.

¹⁰⁴⁵ Kanat'ın yazıları ve layihası ile eğitimle ilgili görüşleri için bkz. **a.g.e.**, s. 145-194.

¹⁰⁴⁶ **A.g.e.**, s. 193.

belirtmektedir. Köye gidecek, köy kalkınmasına rehberlik edecek öğretmenlerin elinden her iş gelmeli ve bu kişiler pratik insanlar olmalıdırlar. Köylüye verilecek ahlakın ümmet devri ahlakından farklı olmasını o da savunmaktadır. Köylünün eğitimi için izlenecek yolun klasik metotlardan ayrılması gerektiği de Soysal'ın bu eserinde savunduğu görüşler arasındadır. Ulaşılmamasını istediği hedefse, “modern sosyetenin modern köyü”dür.¹⁰⁴⁷

Ancak Soysal ile Tonguç'un ilişkileri pek iyi değildir. Nitekim Soysal 1943'te görevinden alınmıştır. Tonguç ve Soysal'ın pedagojik ve ideolojik ayrılıklarının yanı sıra kişisel sorunlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Soysal, Engin Tonguç'a göre görevinden alınmasını İsmail Hakkı Tonguç'a bağlamış ve ona karşı husumet beslemiştir.¹⁰⁴⁸ Bunun sonucunda, 1945'te Kızılçullu ile ilgili ilk kitabından oldukça farklı bir tonda yazılmış bir kitap ortaya çıkmıştır: İlk Öğretim Olayları ve Köy Enstitüleri. Kitap şu cümleyle başlamaktadır: “Bu kitabı okuyanlar, eğer menfi ve kinli bir ruh haletinin eseri olarak telakki ederlerse aldanırlar. Bu kitap, cezbeye tutulmuş bir aşkın maşukasını türlü zararlardan korumak için yapacağı fedakârlıklara eşit telakki edilmelidir.”¹⁰⁴⁹ Bu hatırlatmayla kitaba girilmesine karşın, Soysal'ın eseri bir Anti-Tonguç'tur. Eserin tamamına yayılan Tonguç eleştirileri bir yana, sayfa 77'den 104'e kadar fasılasız ve doğrudan Tonguç'a ismiyle yöneltilen eleştiri ve ağır ithamlar vardır ve kitap toplam 104 sayfadır. Soysal, Milli Şef'in Köy Enstitüleri'ne ne kadar önem verdiğinin farkındadır ve bu yüzden fikrin özüne asla karşı olmadığını söylemektedir¹⁰⁵⁰; ancak Soysal bazı gerçeklerin de ortaya koyulması gerektiğini belirtir.

Emin Soysal'a göre Tonguç, köy işlerinden ve eğitiminden anlamayan basit bir el işleri öğretmenidir. Köy Enstitüleri fikrini hiç anlamamıştır. Bu sebeple onu yolundan saptırmış ve sakatlamıştır. Onun yanlış idaresi yüzünden Eğitim Kurşları Enstitülerin inşaat işlerine yarayan angarya müesseseleri haline gelmişlerdir. Kurşlara hiçbir işte başarılı olamamış boş insanlar alınmaktadır. Eğitimcilerin maaşları geç verilmekte, Ziraat Bakanlığı onlara gerekli yardımları yapmamaktadır.

¹⁰⁴⁷ Soysal'ın görüşlerinin ayrıntıları için bkz. M. Emin Soysal, **Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi**, Marifet Basımevi, İzmir 1940.

¹⁰⁴⁸ Kirby, **a.g.e.**, s. 190-191, Engin Tonguç, **Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)**, İkinci Kitap, Güldikeni Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2004, s. 16-17.

¹⁰⁴⁹ Emin Soysal, **İlk Öğretim Olayları ve Köy Enstitüleri**, Uygun Basımevi, Bursa 1945, s. 1.

¹⁰⁵⁰ **A.g.e.**, s. 8-9.

Tonguç, başka kişiler tarafından hazırlanan kitaplara onları hazırlayanların isimlerini koyma gereği duymamakta, her şeyi kendi düşünüp yapmaya çalışmaktadır. Enstitü işleri de böylece aceleye getirilmiş ve verimsiz arazilerde kurulmuştur. Bu sebeple onlardan beklenen ekonomik olarak kendi kendini çevirme ihtimali de -ki Soysal'a göre bu zaten bir hayaldir- ortadan kalkmıştır. Enstitülerin iktisadi işlerle, bina yapmakla uğraşp durması, öğrencilerin kültür bakımından gelişmelerine engel olmuştur. Enstitü mezunları ve öğretmenleri, bilgi bakımından eski eğitim denemelerindekilerden bile daha geri durumdadırlar. Buna bir de Tonguç'un genel kültür derslerini önemsememesi eklenmektedir. Soysal, Tonguç'a bunu sorduğunda, "sizin istediğiniz evsafıta öğretmen yetiştirmeye daha çok zaman var. Biz şimdi müesseseleri böylece kuralım, sonra onlar da olur, düzeltiriz" cevabını aldığını belirtir ki ona göre bu başarısızlığa karşı bir siper görevi görmektedir. Zira 15-20 bin bu türden kişi köylere gönderildikten sonra bu yanlıştan dönülmesi çok zordur. Soysal ayrıca Tonguç'un bir komiteci zihniyetiyle hareket ettiğini ve müdürlere verdiği emirle herkesin kendi istediği adamları yanlarına toplamasını istediğini belirtmektedir. Enstitülere adam seçilirken de belli bir düzey gözetilmemiştir, Tonguç'un amacı -Soysal bunu Tonguç'un kendisinin söylediğini savlamaktadır- eldeki kadronun mümkün olduğunca genişletilmesi ve devlet bir gün enstitüleri kapatmak isterse karşısında büyük bir kitlenin olduğunu görmesi ve en fazla onları yıkmak yerine başka hal çareleri aramak yoluna gitmesidir.

Soysal'a göre Tonguç'ta 1939'dan beri aşık bir Pedagoji Bölümü düşmanlığı da vardır. Hatırlanması gerekmektedir ki Gazi Terbiye Enstitüsü'nde pedagoji bölümünün başında Halil Fikret Kanat bulunmaktaydı. Soysal, Tonguç'un el işleri öğretmeni iken -ki burada el işleri öğretmenliğiyle dalga geçilmektedir- kayrılma neticesi olarak 1935'te Gazi Terbiye Enstitüsü Müdür Vekilliği'ne getirildiğini ve şu durumda niçin orayı düzeltmediğini sormaktadır.¹⁰⁵¹

Kitapta Tonguç'a entelektüalist temelli bir eleştiri yöneltildiği görülmektedir. Ancak konu son derece kişisel işlenmiştir. Enstitülerin, daha sonra mezunlarının da ifade ettiğini göreceğimiz eksiklikleri üzerinde uzun boylu durulmaktadır [Bu eleştiriler Soysal'a göre sadece kendisinin başında bulunduğu, temelini attığı

¹⁰⁵¹ Bkz. A.g.e., s. 3-20, 22, 42, 50-57, 62, 78-79, 81, 85, 95-96.

Kızılçullu için geçerli değildir]. Ancak kitapta dikkat çeken iki nokta vardır: Bunlardan birincisi, yıl 1945 olduğu, Enstitüler açılalı 5 sene geçtiği halde kitapta Enstitülerde komünist faaliyetler olduğuna dair hiçbir iddia/eleştiri bulunmamasıdır. İkincisi, Tonguç’un genel kültür eğitimi karşıtı olmasına yönelik yoğun vurgudur. Belirttiğimiz gibi Tonguç, anti-entelektüalist eğilimler taşımaktaydı ve sadece kitabi bilgisini geliştiren kişilere güven duymamaktaydı. Ancak, daha sonra Enstitülerde öğrencilerin düzeyini aşan kitapların (klasikler) okutulduğu, öğrencilerin Freud üzerine makaleler yazdığı noktasından eleştiriler yapılacağı düşünüldüğünde, Soysal’ın felsefe, psikoloji gibi derslere Tonguç’un isteğiyle önem verilmediği iddiası, hayli enteresan olmaktadır.

Bu kısımda son olarak şunu belirtelim. Buraya kadar ele aldığımız teorik ve ideolojik çatışma kısmında, bir noktanın akılda tutulması gerekmektedir: Tüm yazarlar, altı oka ve parti önderlerinin sözlerine atıf yapmakta; ancak farklı farklı hedefler gözetmektedirler. Kemalizm’in resmî ideoloji olarak konumu, ideolojik hegemonyası bu durumun başlıca sebebidir. Temel önem taşıyan nokta ise, sadece bu atıflara bakılarak, hepsine birden Kemalizm demenin konuyu anlaşılabilir hale getireceğidir. Hemen saptamak gerekmektedir ki, Tonguç ve Yücel, görüşleri ve hedefleri bakımından -ihtiyatlı bir biçimde- sol kanat Kemalist olarak nitelendirilebilecekken, Kanad’ın görüşleri ve hedefleri Kemalizm’e muhalif milliyetçi sağ ile daha ziyade örtüşmektedir.

4.4.1.3.2. Köy Enstitüleri Kanunları ve Meclis’teki Muhalefet

Köy Enstitüleri’ne karşı 1945’ten sonra sertleşecek muhalefetin tezlerini, kanunun görüşülmesi sırasında yapılan konuşmalarda bulmak mümkündür. Fakat bu tezlere geçmeden önce, kanun hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Kanun’un 1. maddesi, “(k)öy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde” Maarif Vekaleti tarafından Köy Enstitüleri açılmasını öngörüyordu. Enstitülere alınacak öğrenciler, tam devreli yani beş yıllık köy ilkokullarını bitirmiş, sağlıklı ve yetenekli köy çocukları arasından seçilecekti. Buradaki eğitim süresi de beş yıldır (md. 3). Eğitimini tamamlayarak öğretmen tayin edilenler, Maarif Vekaleti’nin belirlediği

yerde yirmi yıl süreyle hizmet vermek zorundaydılar. Aksi halde bir daha devlet memuriyetine ya da kurumlarına atanamazlardı. Eğitim gördükleri süre zarfında kendileri için harcanan paranın iki mislini de -kendileri ya da kefilleri- geri ödemek durumundaydılar (md. 5). 6. madde öğretmenlerin görevini tanımlıyordu. Buna göre öğretmenler, her türlü eğitim ve öğretim faaliyetlerinden sorumluydular. Bilimsel ziraatin gelişmesi için bizzat kendileri tarafından meydana getirilecek örnek tarla, bağ, bahçe ve atölye gibi tesislerde köylülere rehberlik edeceklerdi. Tayin edilen enstitü mezunları aylık yirmi lira maaşla göreve başlardılar. Maaşlarının altıncı ders yılı başında 30 liraya, on beşinci ders yılı başına ise 40 liraya çıkarılması öngörülmüştü (md. 7). Öğretmenlere, göreve başladıktan sonra, bir defaya mahsus olmak üzere teçhizat temini için 60 lira verilirdi (md. 10). Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlere, üretim aletleri, çift ve irad hayvanları ile cins fidan gibi üretim için gerekli araçlar devlet tarafından okulların demirbaşına geçirilmek kaydıyla ücretsiz verilirdi (md. 11). Köy öğretmenin ve ailesinin geçimini sağlamak ve öğrencilerin ders tatbikatında kullanılmak üzere üretime elverişli arazi saptanarak Köy Kanunu'na göre satın alınır ve bu iş için tahsis edilirdi (md. 12). Öğretmenlerin tayin edilecekleri yerlerde, okul binaları ve öğretmen evleri, Maarif Vekâleti tarafından tespit edilen plan çerçevesinde ve Köy Kanunu'na uygun olarak, ilköğretim müfettişinin ve gezici başöğretmenin nezaretinde, köy ihtiyar heyetince yaptırılırdı. Öğretmen atanacak köylere durum, üç sene önceden bildirilirdi (md. 16). 17. maddeye göre Köy Enstitülerine şu kurumlardan mezun olanlar öğretmen tayin edilebilirlerdi: Yüksek okullar ve üniversite fakülteleri mezunları, Gazi Terbiye Enstitüsü mezunları, öğretmen okulları mezunları, ticaret liseleri ve ora ziraat okulları mezunları, erkek sanat okulları ve kız enstitüleri mezunları, Köy Enstitüleri mezunları, inşaat usta okulları mezunları ve bunlardan başka her türlü teknik ve meslekî okullar mezunları.¹⁰⁵²

Kanun metnine bakılınca, köy çocuklarının özellikle bilimsel metotlarla üretim konusunda eğitilmelerini sağlamak üzere hem eğitim hem de üretim faaliyetlerinde rehberlik edecek öğretmenlere sahip, devlet bütçesine büyük

¹⁰⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, C:10, D:VI, İ: 41 [17 Nisan 1940], s. 82-90.

masraflar yüklemeyecek, köy içinde kendi kendini çevirebilen ve hızlı sonuç veren bir sistemin öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

Muhalefetin ise temelde belli noktalara dayandığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi, Kazım Karabekir tarafından dile getirilen köylü-şehirli ayrımına karşı çıkmaktır. Karabekir'e göre bu, iki farklı tipte yetişen insan yaratacaktır. Karabekir bunu millet birliği açısından mahzurlu bulmakta, mevcut haliyle kanunun, ülkede ayrı bir köylü toplumsal sınıfı yaratmaya yol açacağını savunmaktadır. Ona göre esas mesele, köyün şartlarına göre eğitim vermenin o güne değin uygulanmamış olmasıydı. Bu bir kez anlaşıldığına göre artık sadece köylü çocukların burada okutulması şeklinde bir ayrıma gidilmemeliydi. İkinci olarak ruh ve ahlak eğitiminin verilmesinde de ülkede genel bir sorun vardı. Bu konuya yeterli önem verilmezse, ahlaka aykırı doktrinler öğrenciyi etkileyebilirdi. Karabekir ayrıca Balkan ülkelerinde bu sorunun iyi şekilde çözüldüğünü, dolayısıyla bu kanun hazırlanırken başarılı ülkelerin örnek mi alındığını yoksa iyi sonuç vereceği ümidiyle zanna dayalı bir kanun mu hazırlandığını merak ediyordu.¹⁰⁵³ Osman Şevki Uludağ'ın enstitü kelimesi yerine "enistitü" denmesini önermesine ek olarak Karabekir de enstitüler için başka isimler önermiştir: "Hayat Mektebi" ya da "Hayat Kaynağı".¹⁰⁵⁴

Karabekir'in üstünde özellikle durduğu konu, köylü-şehirli ayrımı olmuştur. Konuşmasında ideolojik endişelerin hâkim olduğunu görüyoruz. Ona göre gidilen yol milli birlik ve ideolojik ortaklık açısından tehlikeliydi:

*"Bilhassa öyle bir vaziyette ki, bütün cihanda herkes birer doktrinle kendisine hazır asker ararken biz kendi devlet hayatımızı tedvir eden şehir ve kasabalıları köylere göndermeyeceğiz. (...) Halbuki başka alemler onlara tamamı ile el salmış olacaklar. (...) Parti programımızda sınıf yok diyoruz, fakat elimizle tesis ediyoruz kanaatindeyim.(...) köylülerimizi böyle kültür sahasında az görgülü yarı münevverlerin nüfuzuna hatta maddi manevi tahakkümüne bırakma(yı) bendeniz istikbal için çok tehlikeli görüyorum."*¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵³ A.g.e., s. 72-74, 86.

¹⁰⁵⁴ A.g.e., s. 71, 74.

¹⁰⁵⁵ A.g.e., s. 83.

Getirilen diğer eleştiriler arasında, köy öğretmenlerini köye bağlamak için daha sert tedbirlerin alınması, köylerin dışında kaza merkezlerinden de öğrenci kabul edilmesi (Feridun Fikri Düşünel), yalnızca küçük değil büyük köylerin de dikkate alınması (Osman Şevki Uludağ) gibi hususlar da vardır. Köylü-kentli ayrımına Ali Süha Delilbaşı da itiraz etmiştir. Feridun Fikri Düşünel'in önerileri arasında, köylünün dilinin düzeltilmesi ve özellikle doğu illerinde millî harsın güçlendirilmesi bulunmaktaydı. Bu noktadan bakıldığında Düşünel¹⁰⁵⁶ ve Karabekir'in enstitülere, manevi ve ideolojik eğitimle köylülerin uluslaşma sürecine etkin şekilde dâhil edilmesi misyonunu yükledikleri yani onları bir ideoloji ve kültür birliği yaratma vasıtası olarak algıladıkları görülmektedir. Aksi takdirde, enstitülerde ahlakî ve ideolojik açıdan istenmeyen görüşler ve olaylar ortaya çıkabilecektir.

Hasan Âli Yücel ise Köy Enstitüleri'nin önemini açıklarken ülkedeki köylü nüfusa eğitim imkânı götürme konusundaki çok büyük boyutlardaki eksikliğe dikkat çekmiştir. 17 milyon nüfusun 13 milyonunun köyde yaşadığını belirten Yücel, şehirli çocukların %80'i okutulabilirken köydeki çocukların ancak %25'inin okutulabildiğini saptamaktadır. Yücel'e göre bunun sebebi idealizm-vatanseverlik eksikliği değil, şimdiye değin izlenen yöntemdir. Amaç, halkın %100'ünü okur-yazar hale getirmektir. Enstitülerde izlenecek eğitim yöntemi ise öğrencilerin okur gibi çalışacakları, çalışır gibi okuyacakları, amelî bir sisteme dayanacaktır. Dolayısıyla hem teorik hem de pratik bilgiler verilecektir. Enstitülerin kurulacakları yer seçiminde ise büyük köy-küçük köy ayrımı söz konusu değildir; iklime ve ziraî şartlara bakılacaktır. Köy öğretmenlerinin başka yerlere gitme isteği duymasına karşı daha sert tedbirler alınmasına yönelik soruyaysa Yücel, öğretmenlere verilen aylık ve üretim aletleri düşünüldüğünde, daha iyi şartlarda yaşayabilecekleri bir yer olmadığından bu sorunun ortaya çıkmayacağı cevabını verir. Ayrıca zaten 20 senelik mecburi hizmet maddesi konulmuş durumdadır. Maarif Vekili, enstitülerin köylü çocukların eğitimi konusundaki hedefini de ifade etmiştir. Hedef, 15 sene içerisinde asgari 1.5 milyon köylü çocuğun okuma imkanına kavuşmasıdır.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁶ Düşünel şöyle demektedir: "Maksat-ı aslimiz nedir? Maksat-ı aslimiz memleketin köy davasını, memleketin mahrum muhitlerine muallim yerleştirmek, onları aydınlatmak, onları yükseltmek, hars itibarıyla geri kalmış muhitleri Türklük gaye-i asliyesine ulaştırmaktır." Bkz. **a.g.e.**, s. 85.

¹⁰⁵⁷ **A.g.e.**, s. 77-78, 80.

Esas eleştirilerin Karabekir'den yükselmesi hasebiyle Yücel bu soruları ayrıntılı olarak cevaplamıştır. Enstitülerin taklit olmadıklarını ama hayal ürünü de olmadıklarını belirterek Karabekir'in enstitülerin başarılı memleketlerden örnek alınıp alınmadığına dair sorusunu yanıtlamış ve enstitülerin özgünlüğünü belirterek kimseyi taklide gerek duymadıklarını vurgulamıştır: “Bu bizimdir, kimseden (a)lmadık, başkaları bizden alsınlar.”¹⁰⁵⁸

Ayrı bir içtimai sınıf yaratma konusunda da Yücel böyle bir sonucun ortaya çıkmayacağına; ama zaten çeşitli meslekî grupların var olduğuna dair bir yanıt geliştirmiştir:

“İçtimai bir sınıf doğurma meselesi mevzu bahis değildir. Partimizin programında da yazıldığı veçhiyle, esasen rejimimiz sınıf ve imtiyaz kabul etmez. Yalnız hayat tarzı bakımından mesleki zümreler, biz ister kabul edelim, ister kabul etmeyelim, mevcuttur, çiftçi vardır, demirci vardır, tüccar vardır, memur vardır. Bunlar birtakım çalışma ve iş zümreleridir. Başka bir siyasi ayrılık ifade eden kümeler değildirler. Böyle olduğuna göre zaten köylü ve çiftçilik etmekte meşgul olan vatandaşlarımızın çocuklarını okutmak için onların hayatından başka bir hayatla ülfet etmemesini istediğimiz ve o bakımdan yetiştirdiğimiz insanları yeni bir sınıfın müvellidi addetmeyi bendeniz doğru bulmuyorum. Kaldı ki bizim arzumuz, bir arkadaşımızın da burada izah ettiği gibi, köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Yoksa köylüyü, bu arz ettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir. Onları müstahsil, kendi tarlasında ve muhitinde kuvvetli yapmak ve istihsal kabiliyetini arttırıp memleketin sosyal seviyesi kadar ekonomik seviyesini de yükseltmektir. Binaenaleyh sınıf teşekkülü akla gelmez.”¹⁰⁵⁹

Dolayısıyla amaç, ayrı bir sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlamak değil; köylülerin gerekli bilgilerle teçhiz edilmesini ve bu bilgilerle köyde iyi bir yaşam kurmasını sağlamak ve köyden şehre akın halinde göçler olmasını önlemektir. Yücel, ahlakî konularda da hiçbir şüphe duyulmaması gerektiğini belirtir:

¹⁰⁵⁸ A.g.e., s. 86.

¹⁰⁵⁹ A.g.e., s. 79.

“Üç seneden beri köy öğretmen okulu şeklinde işleyen bu müesseselerde bir tek talebe inzibati bir vakıa yapmamıştır (Alkışlar). Yapmamışlardır. Değil ahlaksızlık, en küçük bir terbiyesizlik hareketine Maarif Vekilliği şahit olmamıştır. Bunu, sizlerin huzurunuzda söylemekle bu köylü çocuklarımızın kendilerinin ve ailelerinin saffetini bir kez daha millet nazarında tebarüz ettirmiş oluyorum.”¹⁰⁶⁰

Böylece tespit etmek gerekmektedir; endişeler ideolojik birlik, millî birlik ve ahlak noktalarında toplanmaktadır. Henüz en başta dile getirilen bu eleştirilerin, Kanat ve Soysal'ın çizgisine daha yakın bir grubun varlığına işaret ettiği görülmektedir. Nitekim kanun kabul edilmiş ancak aynı gün bir başka oylamaya 316 vekil katılırken Köy Enstitüleri Kanunu'nun oylamasına 278 milletvekili katılmıştır. Bununla birlikte katılmayanlar arasında enstitülere olumsuz yaklaşmamış Halil Menteşe de vardır. Daha sonraları bir muhalif olarak ortaya çıkacak Emin Sazak ise enstitü projesini övmüştür.¹⁰⁶¹

Kanun'un kabulünden yaklaşık iki yıl iki ay sonra bu kez Köy Enstitüleri Teşkilat Kanunu meclise gelmiştir. Bu kanunun görüşülmesi sırasındaki tartışmaların daha sert olduğu görülmektedir. Eleştirilerin özellikle toplandığı noktalar, öğretmenlere aşırı yetki verilmesi ve enstitülerle ilgili olarak köylülere bedeni mükellefiyetler yüklenmesidir. Bedeni mükellefiyetleri içeren 25. madde, birçok kez gözden geçirilerek ve değiştirilerek ve koşulları hafifletilerek kabul edilmiştir. Maddenin kadınları ve yaşlıları da içermesi çokça eleştirilmiş ve bunun anayasaya aykırı bir angarya olduğu iddia edilmiştir. Bununla birlikte bedeni yükümlükler devrimin hızlı hareket etme ihtiyacının zorunlu sonucu olarak sunulmuş ve sınırlı ölçüde geri adım atılmıştır.¹⁰⁶² Öğretmenlerin yetkileri ise kanuna göre gerçekten çok

¹⁰⁶⁰ A.g.e., s. 86.

¹⁰⁶¹ A.g.e., s. 93-102., Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (2)**, s. 121.

¹⁰⁶² **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:69 [5 Haziran 1942], s. 91-94; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:70 [8 Haziran 1942], s. 106-114; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:70 [10 Haziran 1942], s. 137-150; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:74 [17 Haziran 1942], s. 204-208. Kabul edilen haliyle 25. maddenin ilgili kısımları şöyledir: “Köy halkından olan veya en az altı yıldanberi köyde yerleşmiş bulunanlardan 18 yaşını bitiren ve 50 yaşını geçmiyen her vatandaş, köy ve bölge okulu binalarının kurulmasına, bu binalara su temin edilmesine, okul yollarıyla bahçelerinin yapılmasına ve bunların onarılmasına münhasır işler tamamlanıncaya kadar yılda en çok yirmi gün çalışmaya mecbur tutulur. Bu işlerde çalışma mükellefiyetine tabi tutulacak köylülerin defteri eğitim ve öğretmen veya gezici öğretmen ve gezici başöğretmenlerin de iştirakiyle ihtiyar meclisleri tarafından tanzim olunur. Bu defter tanzim edilirken mükelleflerin bedeni kudretleri ve bu işlerde

geniştir. Eğitimden ekonomiye, kültüre, çok çeşitli alanlarda köylüye rehberlik yapma vazifesi öğretmenlere verilmektedir. Emin Sazak'a göre bu kanun öğretmenleri hekim, hâkim, mürşit, peygamber haline getirmektedir. Abdurrahman Naci Demirağ da öğretmenlere tahammülleri üstünde yük verildiği kanaatindedir.¹⁰⁶³ Getirilen öneriler arasında ise din derslerinin verilmesi yönündeki talep dikkate değerdir. Rasih Kaplan¹⁰⁶⁴, Besim Atalay, Abdurrahman Naci Demirağ gibi milletvekilleri enstitülerde din dersleri verilmesini önermişlerdir. Besim Atalay'ın takriri, kanunun 10. maddesine “Köylerde eğitimci ve öğretmenler din terbiyesine, mânevi terbiyeye önem vereceklerdir.” şeklinde bir fıkra eklenmesidir.¹⁰⁶⁵ Atalay önerisini şöyle savunmuştur:

“Arkadaşlar, içinize bir şüphe gelmesin, mutaassıp bir adam değilim. Vaktiyle beni bu kürsüden öbür binada dinsizlikle itham etmişlerdi, zabıt cerideleri meydandadır. Memleketimden dinsiz diye kovaladılar, gece kaçmağa mecbur oldum. Arkadaşlar, ben dinsiz değilim, inanan bir adamım. Fakat benim inancım onların inandığı gibi bir şey değildir. Talim hayatımda aynı şeyleri yapmışımdır, hayatım aynı mücadele ile geçmiştir. Bir çok yerlerde, burada, aynı mücadeleyi yaptım. Birçok müteassıplarla karşılaştım. Azlime sebep oldular, felâkete maruz kaldım. Arkadaşlar, halk karanlıkta kalırsa bir şeye inanmazsa felâkettir, bomboş kalanyere başka bir şey dolar. Korkum budur. Birçok gençleri yetiştireceksin, eline sanat vereceksin. Her halde bunlar refah içinde yaşayan insanlar kadar refah içinde yaşamıyacaklardır. Bunlara bir de mânevi gıda vermezsen, kalplerini mânevi kıymetlerle doldurmazsan karanlıkta kalırlar. Bu bizim lâiklik prensipimize de muhalif değildir. Lâiklik din işini dünya işine karıştırmamak demektir. Burada kanun yaparken eski Babı vâlâyı fetva penahiden fetva istemek,

çalışmaya mani halleri göz önünde tutulur. (...) Çalışmaya mecbur olanlar yerlerine başkalarını çalıştırabilecekleri gibi çalışacakları günler için mahallî rayice göre amele ücretini vermek suretiyle de bu mükellefiyeti ifa edebilirler. (...) Köylerde arazi veya bahçeleri olanlar ve bunlardan yarıcılık veya işçi çalıştırmak şeklinde faydalanmakla beraber köy dışında oturanlar bu maddede yazılı yirmi günlük mükellefiyeti mahallî rayice göre işçi ücretini köy sandığına yatırmak suretiyle ifa ederler. Şu kadar ki, bu ücretin tutarı köydeki arazi veya bahçelerinin bir yıllık arazi vergisinden fazla olamaz.” **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:75 [19 Haziran 1942], s. 242-243. Maddenin ilk halinde 18-60 yaş aralığı öngörülmüştü ve kuyu kazmak gibi görece ağır mükellefiyetler de yer alıyordu. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:69 [5 Haziran 1942], s. 91-92.

¹⁰⁶³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 26, D:6, İ:68 [3 Haziran 1942], s. 61-64.

¹⁰⁶⁴ **A.g.e.**, s. 58.

¹⁰⁶⁵ **A.g.e.**, s. 63.

işte o, lâikliğe muhaliftir, acaba fetvahanene demiş diye düşünmek lâikliğe muhalif olur. Fakat halkın ve bilahssa köylü kısmının mânevi terbiyesine kıymet vermek lâikliğe zarar verir bir şey değildir, ve katiyen lâikliğemuhalif değildir. Arkadaşlar; bu cıvık lâiklikten Fransa dönmüştür. Dünyada harikalar yaratan kuvvet ancak mânevi terbiye ve mânevi inanıştır. Bir kavmin elinden bu kıymet alındığı gün o kavim ortada yoktur.”¹⁰⁶⁶

Atalay’ın Türkiye’nin benimsemekte olduğu Fransız modeline benzeyen laikliği eleştirmesi, oldukça dikkat çekicidir. Abdurrahman Naci Demirağ ise devrimin radikal tedbirlerinin uygulandığı dönemin artık geride kalması gerektiği kanaatindedir:

“Ben de Rasih Kaplanla hemfikirim. Maneviyatsız hiç bir millet yaşayamaz. Lâiklik, dinsizlik demek değildir. Asla bunu böyle anlamıyorum. Maksat; dünya işleriyle din işlerini karıştırmamaktır. Fakat çocuklarımızın maneviyat sahibi olması, memleketimizin yaşaması itibariyle fevkalâde lâzımdır. Binaenaleyh mekteplerimizde bunu temin edecek esasları koymak mecburiyetindeyiz. Biz lâikliği kabul ettiğimiz zaman birdenbire cezrî hareket etmek mecburiyetinde idik. Fakat bugün artık yavaş yavaş bu işi ıslah etmek zamanı gelmiştir. Çünkü millet, din işinin, dünya işinden ayrılmasına iman etmiştir. Artık mekteplerde din ve iman dersleri veriliyor diye bunu dünya işleriyle, Hükümet işleriyle karıştıracak adam kalmamıştır zannediyorum. Binaenaleyh bu cihetin de tedrisat işlerimizde nazarı dikkate alınmasını ben de temenni ediyorum.”¹⁰⁶⁷

Demirağ’ın tezi devrimin radikalizminin yerini bir restorasyona bırakması gerektiğini düşünen kesim için tipiktir: Artık devrim için gerici bir tehlike yoktur ve eski radikalizmden vazgeçilmelidir. Bununla birlikte kanunda bu konuda bir hüküm yer alması isteği kabul görmemiştir.

Kaydedilmesi gereken bir diğer soru, köy okullarında yetişen yetenekli çocukların yeni Barbaroslar, Mimar Sinanlar, Abdülhak Hamitler olarak yetişecekleri yüksek okullara gitmelerinin yolunun açık olup olmadığına yönelik olarak, Berç

¹⁰⁶⁶ A.g.e., s. 63.

¹⁰⁶⁷ A.g.e., s.64.

Türker'den gelmiştir. Yücel, cevabında, kendisinin de bu arzuda olduğunu söylemiştir; ancak mevcut yasalarla bunun nasıl gerçekleşeceği, açık değildir.¹⁰⁶⁸

Sonuç olarak kanun bazı değişikliklerle ve uzun denebilecek tartışmalarla kabul edilmiştir.¹⁰⁶⁹ Ancak daha sonra ortaya çıkacak eleştirilerin ve önerilerin nüvelerini yine burada görmek mümkündür. Özellikle enstitülerin yapımında köylülerin bedeni olarak hizmet vermeleri konusu, tartışmaların ikinci perdesinin başat konuları arasında yer alacaktır.

1945 sonrası eleştirilerin değerlendirilmesi bakımından, enstitü ortamı hakkında, enstitü öğrencileri, öğretmenleri ve dönemin diğer tanıklarının yazdıklarına bakmakta fayda vardır.

4.4.1.4. Köy Enstitüleri'nde Eğitim ve Yaşam Üzerine

Köy Enstitüleri mezunları ve yöneticileri -enstitülere yönelik eleştirilerin yoğunluğu ve bu eğitim kurumlarında yaşadıkları deneyimin kendi hayatlarındaki önemi nedeniyle olsa gerek- enstitülerle ilgili anılarını yazmışlar ya da çeşitli kitaplar yayınlamışlardır. Bunun haricinde, dönemin dışarıdan tanıklığını yapan kişilerin de yazdıkları tanıtıcı eserler vardır. Bu eserlerden ve enstitülere yönelik araştırmalardan yararlanarak bu kurumlardaki eğitim ve yaşam üzerine bir değerlendirme yapmak, onlara dair farklı görüşleri anlamak ve açıklamak bakımından gereklidir.

Enstitülerin en çok vurgulanan özellikleri arasında, gerek eğitim gerek yönetim anlayışlarının, demokratik yönelimli olması bulunmaktadır. Öğrencilerin hem yapılan işleri ve dolayısıyla arkadaşlarını hem de öğretmenlerini eleştirmeleri ya da özeleştiriyi yapmaları teşvik edilmekte, sorunlar tartışılarak çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Enstitülerde disiplinli bir anlayış olmakla birlikte alışlagelmiş katı hiyerarşiler yerine öğrencilerin özgüven kazanmalarını, eleştirici ruh geliştirmelerini -şahsiyatçılık yapmadan- sağlamak adına, böyle bir yolun tercih edildiği görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak, öğrencilerin inisiyatif sahibi olmaları da özendirilmiştir; nitekim ileride, köyün hemen her işiyle meşgul olacak rehberler olarak yetiştirilen kişilerin bu özellikte olmaları, başarıya ulaşmaları için de

¹⁰⁶⁸ A.g.e., s. 54, 57.

¹⁰⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 26, D:6, İ:75 [19 Haziran 1942], s. 237-252.

gereklidir. Ancak örneğin Yalman gibi liberal yazarları hayran bırakan husus, muhtemelen, bu anlayışın dönemin şartlarında, başka kurumlarda fazla yaygın olmayışıdır.

Enstitülerin bir başka özelliği, yerel bilgiyle temasa geçerek iş yapmalarıdır. Yani, ortamın şartlarına, gereklerine uygun bir hareket tarzı geliştirilmeye çalışılmasıdır. Bu yöntem de merkezîyetçi bir tek parti yönetimi altında sıklıkla rastlanan bir şey olmaktan uzaktır; kararlı bir adem-i merkezîyetçi olan Yalman'ın enstitülere bir methiye yazmasında bu özelliği de etkili olmuş görünmektedir.¹⁰⁷⁰

Kız ve erkek öğrencilere aynı ölçüde değer verilmesi, onların birlikte çalışmaya ve eğlenmeye teşvik edilmeleri, kurumun bir başka özelliğidir. Devrimin, kadın-erkek eşitliğine, kadınların erkeklerle birlikte hayat içinde yer almalarına ve insanların, çalışmalarının yanı sıra eğlenmelerinin de iyi ve gerekli bir şey olduğuna dair genel eğiliminin uygulamasını Köy Enstitüleri'nde görmek mümkündür. Tonguç'un Ekim 1940'ta tüm enstitüsü müdürlerine yönelik yazdığı bir yazıda yaptığı şu tavsiyeler bu bakımdan dikkate değerdir:

“Müesseselerinizdeki kız talebe işi, pek çok emeğinizi harcamanız lazım gelen çok ciddi, önemli ve büyük bir meseledir. Kızları bir tarafa, erkekleri de diğer tarafa ayırarak müesseseyi iki kafes haline getirmek asla doğru değildir ve bu ayırmanın bir neticesi olarak mektuplaşan kız erkek iki talebeden kız Enstitüden uzaklaştırmak tedbiri, cemiyetin kadına kıyan eski telakkisinin yaşatılmasından başka bir mahiyet ve manayı haiz değildir. Kızlar kızlıklarını, erkek çocuklar da erkekliklerini bilerek müessesenizin tabii hayatı içine sokulmalıdırlar. Bisiklet, motosiklet kullanma işini, bir musiki aletini çalmayı, şarkı söylemeyi, milli oyunlar oynamayı bütün talebe aynı derecede bilmelidir. Bütün güçlüklerine rağmen kız ve erkekli bir hayatın her türlü işine, eğlencesine, zevklerine veya ıstıraplarına iki cins talebe de müştereken sevk olunmalıdır. Bayağı olan her şeyden kaçınmak ve korunmak şartıyla kız ve erkek talebeye hayatı bütünü ile yaşatmanız lazımdır.”¹⁰⁷¹

¹⁰⁷⁰ Bkz. Ahmet Emin Yalman, **Yarımlık Türkiye'ye Seyahat**, Köy Enstitüleri ve Çağdaşlaşma Vakfı, Üçüncü Bası, Ankara, 1998.

¹⁰⁷¹ İsmail Hakkı Tonguç, **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1936-1946)**, Haz. Engin Tonguç, Güldiken Yayınları, Üçüncü Bası, Ankara, 1999, s. 32-33.

Burada kadın-erkek ilişkilerine dair Atatürk'ün modern ahlak anlayışının tüm yansımalarını görmek mümkün olduğu gibi, ata-erkil toplum anlayışının kadını suçlamaya meyyal yaklaşımının da mahkûm edilmesi söz konusudur.

Daha sonra çok eleştirilecek olmasına karşın, Köy Enstitülerinde, gerçekten kız ve erkek öğrencilerin işleri genel olarak birlikte yaptıkları görülmektedir.¹⁰⁷² Ancak yöneticiler, ahlakla ilgili muhafazakâr eleştirmenlerin farkındadırlar ve bu sebeple ahlakî konularda istenmeyen bir durumun ortaya çıkmaması adına azami dikkat göstermektedirler. Kirby'nin incelemesine göre, enstitüden mezun olan öğretmen adaylarının evlenmeleri de -birbirlerine uygun birer eş adayı olmalarından ve deneyin devamına uygunluğundan dolayı- teşvik edilmektedir. Bununla birlikte ahlakî açıdan eleştiriye uğrayacak olayların hemen hiç ortaya çıkmadığı saptanmaktadır.¹⁰⁷³

Köy Enstitüleri, buralara kabul edilen öğrenciler için pek çok şeyi ilk defa yaşadıkları bir ortam sunmuştur. Çeşitli müzik aletleriyle tanışmışlar, onları çalmayı öğrenmişler, türkülerin dışında Batı müziğinden de zevk almaya başlamışlar,¹⁰⁷⁴ tiyatro, şiir gibi alanlarda kendi eserlerini vermeye yönelmişler, bazı enstitülerde bulunan spor tesislerinde spor yapma imkânına sahip olmuşlar, Hasan Âli Yücel'in öncülüğünde yayımlanan klasiklere görece kolaylıkla ulaşmışlar, **Köy Enstitüsü Dergisi**'nde gerek okudukları kitaplara ilişkin gerekse bundan ayrı olarak özellikle köye dair yazılar yazmışlar¹⁰⁷⁵ ve çeşitli piyeslerde görev almışlardır.¹⁰⁷⁶ Bununla

¹⁰⁷² Fotoğraflarla yoğun biçimde desteklenmiş bir çalışma için bkz. Mustafa Güneri, **Hasanoğlan Hatırası: Bir Köy Enstitülünün Kaleminden ve Objektifinden (1941-1951)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.

¹⁰⁷³ Kirby, **a.g.e.**, s. 247-255, 355-356.

¹⁰⁷⁴ Mehmet Başaran, **Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri**, Cumhuriyet Kitapları, 6. Baskı, İstanbul, 2010, s. 36-37; Talip Apaydın, **Köy Enstitüsü Yılları**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 55-59.

¹⁰⁷⁵ Daha sonra ortaya çıkacak tartışmaların anlaşılır olması için **Köy Enstitüleri Dergisi**'nde kaleme alınan yazılar konusunda da açıklamalar yapmak gerekmektedir. Öncelikle kaleme alınan yazıların düzeyinin oldukça iyi olduğunu söyleyebiliriz. İşlenen konular arasında köylerin geri durumu, toprak azlığından kaynaklanan sorunlar, bazı yanlış geleneksel inançların köylü yaşamına etkisi, kan davalarının olumsuz etkileri, kızların henüz yaşları gelmeden evlendirilmeleri gibi başlıkları sayabiliriz. Öğrenciler gerek yazıları gerekse şiirleriyle köylünün emeğinin önemine dikkat çekmişler, efendilik kavramına itiraz etmişler ve efendiliğin kalkacağı, köylerin cennet gibi olacağı günlere dönük özlemlerini dile getirmişlerdir. Bu bakımdan yazılanların toprak ağalığına karşı duyguları besleyeceğine şüphe yoktur. Yazıların genel ideolojik tonuna bakıldığında, şaşkıncı olmayan bir biçimde, sol-Kemalist bir çizginin hakim olduğu görülür. Ancak 1947'den itibaren yaşanan değişimlerle, dergideki yazılarda da daha önce rastlanmayan biçimde dinî temaları işleyen ya da milliyetçi-muhafazakar tona sahip şiirler görülecektir. Bu hususlarda şu yazılara bakılabilir: Şevket Hızal, "Çukurova'da Toprak ve Müstahsil Durumu", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:1, 1945, s. 63-

birlikte enstitülerin kuruluş döneminde çeşitli binaların yapılması gerektiğinden, kültür-sanat faaliyetlerinin gelişimi biraz zaman almıştır¹⁰⁷⁷; çünkü henüz tesisler ortaya çıkmış, gerekli alt yapı kurulmuş değildir. İçme suyunun temini için dahi büyük uğraşlar verilmesi gerekmiştir. Bu süreçte Tonguç'un öngörülleri doğrulanmış ve köylüler, başlangıçta bir şey yapamayacaklarına inandıkları bu küçük çocukları hor görürlerken, işler başarılı olduğunda onlara karşı tutumları olumluya dönmüştür.¹⁰⁷⁸

Enstitüler, sol ve sağ eğilimli olan çeşitli dergilere de abone olmuşlardır. Savaşın kızışan ortamında, sol ve sağ görüşlerin öğrenciler arasında taraftar buldukları da anlaşılmaktadır. Gerçekten de enstitü öğrencileri arasında bu konuda ayrışmaların yaşandığı görülmektedir. Rejimin özellikle olumsuz baktığı sosyalist görüşlerin de bazı öğrenciler arasında revaç bulduğu anılardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁹ Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nün hocaları arasında Behice Boran ve Niyazi Berkes gibi solcu kişiler de vardır ve Şubat 1945'te Carl Ebert ile birlikte yine sol görüşleriyle tanınan Sabahattin Ali de enstitüyü ziyaret edenler arasındadır. Sabahattin Ali, geldiği gece okulda kalmış ve bazı öğrenci ve öğretmenlerle toplantı yapmıştır ki, bu, sağ görüşlü öğrencilerin durumu ihbar etmelerine yol açmıştır. Böylece savaşın sonunda sağ-sol çatışmasının belirginleştiği görülmektedir. Nitekim Tonguç, bu faaliyete katılan kişileri ateşle oynadıkları konusunda uyarmıştır.¹⁰⁸⁰ Bu çatışma, milliyetçiliğin resmî ideolojinin de önemli bir bileşeni olduğu

65, Mustafa Kahraman "Köylüme"(Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:1, 1945, s. 124, Süleyman Karagöz, "Edremit Köyleri", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:2, 1945, s. 199-203, Cesarettin Ateş, "Yeter" (Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:2, 1945, 313, İ. Öztürk, "Kan Gütme", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:4, 1946, s. 526-529, Mehmet Öcal, "Köyümde Olup Bitenler", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:4, 1946, s. 532-533, Arif Arslan, "El Ne Der Bilmem" (Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:4, 1946, s. 551, Ali Dündar, "Bizim Köyün İçinden: Yağmur Duası", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:5-6, 1946, s. 82-85, Selahattin Ertürk, "Bize Dair" Şiir", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S: 7-8, 1947, s. 198, Emin Neşe, "Her Gelen Allahtandır" (Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:7-8, 1947, s. 220.

¹⁰⁷⁶ Başaran, **a.g.e.**, s. 46-49, 52-60; Mahmut Makal, **Köy Enstitüleri ve Ötesi**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 22-45. Kayak da bu sporlar arasındadır. Bkz. Güneri, **a.g.e.**, s. 139-141. Bunların yanı sıra, örneğin Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'ne Türk ve yabancı devlet yöneticileri dahil önde gelen çeşitli kişilerin ziyaretlerde bulunmaları, öğrenciler açısından ilginç deneyimler oluşturmuştur. Bkz. Güneri, **a.g.e.**

¹⁰⁷⁷ Köy Enstitüsü mezunları ile ilgili yapılan bir araştırmada, mezunların bir kısmının, kurumun ilk yıllarında, bedensel çalışmayı gerektiren faaliyetlerden, üretime dayalı derslerden kitap okuyup kültürel olarak gelişmek için fazla imkân bulamadıklarına dair eleştiriler yönelttikleri saptanmıştır. Gazalçı, **a.g.e.**, s. 59-68.

¹⁰⁷⁸ Güneri, **a.g.e.**, s. 3, 11.

¹⁰⁷⁹ Pakize Türkoğlu, **Kısa Süren Hasat: Köy Enstitüsünde Öğrenci Olmak**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 368, 425-429.

¹⁰⁸⁰ Can Dündar, **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2011, s. 76-78, 92.

düşünüldüğünde, enstitülerin eleştiri bombardımanına tutulmaları açısından önemli bir çıkış noktası olacaktır. Makal'ın belirttiği gibi, bugün, bir okulda sol görüşe mensup öğrencilerin bulunması doğal karşılansa da¹⁰⁸¹, o dönem için bu durum, aynı normallikte görülüyordu.

4.4.1.5. Köy Enstitülerinin “İslah Edilmesi” ve Halkçı ve Köycü Bir Eğitim Deneyinin Sonu

Köy Enstitüsü çıkışlı öğretmenlere verilen yetkilerin genişliği konusunda eleştiri yapanlar haklıydılar; çünkü bu öğretmenler normal öğretmenler olarak düşünülmemişti; onlar devrimin köylerdeki uygulayıcısı olmak üzere yetkilendirilmişlerdi. Dolayısıyla salâhiyetleri ve nüfuzları geniş tutulmak istenmişti. Ancak gerek eğitim metotları gerekse öğretmenlerinin yetkileri bakımından devrimci olan bu deney, çok partili hayata geçişten sonra hızlı bir biçimde farklı bir yöne sokuldu ve sonunda uygulama tamamen ortadan kalktı.

Yapılan eleştirilere bakıldığında, enstitüler daha kurulurken geliştirilen anti-tezlerin, bu tezlerin sahipleri sanki yaşanacakları bire bir biliyormuş gibi bir aynılık taşıdığı görülür. Daha da enteresan olanı, daha önce farklı şeyleri savunmuş kişilerin bu kez o zamanki görüşlerini enstitülerin yöneticilerine has görüşlermiş gibi eleştirmeleridir. Söz konusu eleştiriler belli başlı noktalarda toplanıyordu: Enstitülere yabancı akımlar (komünizm) girmişti, enstitüler komünist yuvasına dönüşmüş, millî kurumlar olmaktan çıkmışlardı; bunun sebebi üretime dayalı materyalist eğitim anlayışı ve ahlakî ve dinî eğitime yeterince önem verilmemesiydi. Kız ve erkek öğrenciler arasında cinsel ahlak bakımından sorunlu olaylar oluyordu ki bunların da sebebi aynıydı. Mezunlar anne-babalarının görüşleri sorulmadan evlendiriliyorlardı. Milliyetçilik, din ve ahlak vurgusunun yükselişine bakıldığında, bunun, enstitülerdeki bazı olayları sebep göstererek başka bir ideolojik projeyi güçlendirme amacı taşıdığı netleşmektedir. Aslında ortaya çıkan, savaş sonrası anti-komünist retoriğe dayalı sağ milliyetçiliğin yükselişiydi.

Anti-komünizm ve din temelindeki eleştirilerin yükselişine milliyetçilik ve laiklik kısımlarında değinilecektir; ancak Köy Enstitüleri ile olan bağlantısı gereği,

¹⁰⁸¹ M. Makal, **a.g.e.**, s. 27.

konuya ilişkin burada da açıklamalar yapmak gerekiyor. Kirby'nin fark ettiği gibi savaş sonrası dönemde, daha önce adı duyulmamış, nezhur anti-komünizm ve sağ milliyetçilik şampiyonları ortaya çıkmıştı. Bunların içerisinde CHP'li Fahri Kurutuluş ile DP'li Kenan Öner başı çekiyorlardı. Anti-komünizme dayalı milliyetçi söylem oldukça revaçtaydı ve bu söylem içerisinde bir siyaset yıldızı olarak parlamanın imkânı oldukça yüksek görünüyordu. Yine de ne Kurtuluş ne de Öner, bir siyaset yıldızı haline dönüşmemişlerdi; ancak Öner'in Hasan Âli Yücel ile olan davası, dönemin siyasî iklimini yansıtan önemli davalardan biri olarak kayda geçecektir.

Çok partili hayata geçişle birlikte yoğunlaşan ve yüksek sesle dile getirilen eleştiriler, enstitülerin öncelikle tepe kadrosunu hedef almıştı. Önce bir solculuk olayı neden gösterilerek Çifteler Köy Enstitüsü Müdürü Rauf İnan'a yönelindi. Görünüşte İnan, Bakanlık Müfettişi olarak görevlendirilerek taltif edilmiş gibiydi; ancak aslında bu daha sonra kapsamı genişleyecek bir operasyonun başlangıcıydı. Nitekim Tonguç, "kelle verilmesine" karşı çıkacak, sıranın İnönü'ye kadar gelebileceğini söyleyecekti.¹⁰⁸² Daha sonra yeni kurulan Peker Kabinesi'ne Milli Eğitim Bakanı olarak Hasan Âli Yücel alınmayacak ve yerine Anadolu Reşat Şemsettin Sirer getirilerek ikinci operasyon da başarıyla gerçekleştirilecekti. Kirby, bu değişikliğin komünizm eleştirilerinin önüne geçme amacını taşıdığını söylemektedir; ancak Yücel'in yerine atanan isim yapılacakların daha kapsamlı olacağını göstermektedir. Bakanlık politikasının değişeceğinin anlaşılmasıyla birlikte, İsmail Hakkı Tonguç istifa etmek istemiş; ancak bunun sarsıntı yaratacağı düşüncesiyle Sirer öncelikle buna yanaşmamıştı. "Seni görevden alırsam nasıl hesap veririm. Birlikte çalışacağız; ancak Enstitüleri bir operasyondan geçireceğiz, sesini çıkarmayacaksın" demişti Tonguç'a. Tonguç ise dolaylı yoldan bu talebi reddetmiş ve Sirer'e Ağustos 1946'da yayımlanan **İlköğretim Kavramı** kitabını vererek "Benim yanıtım bu kitapta yazılı" cevabını vermişti.¹⁰⁸³

Tonguç, başlayan eleştiri dalgası karşısında gerçekten endişeliydi. 25 Ocak 1946'da on enstitü müdürüne yazdığı mektupta oldukça sinirli bir şekilde şöyle yakınmaktaydı:

¹⁰⁸² C. Dündar, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁰⁸³ Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, s. 549.

“Hayatımın sonuna kadar adlarını anmamaya karar verdiğim soysuzlardan biri son günlerde İ... adlı bir paçavra neşretmiş.¹⁰⁸⁴ Yalancılığa, iftiracılığa ve jurnalcılığa dayanan bu iğrenç zehir koleksiyonunu karşılıksız bırakmaya hem vicdanım razı olmuyor, hem de oradaki iddiaları kabullenmek gibi bir zan uyandıracağından çekiniyorum. Onun için bunu tahrik vasıtası addederek planını ilişik olarak gönderdiğim kitabı yayınlamak istiyorum. Eğer zehire karşı panzehirini yaratmazsak görevimizi tam yapmış olmayız. (...) Dünya savaşı sonunda memlekette başka türlü bir hava esmeye başladı. Yanlış anlaşılmuş demokrasi veya hürriyet prensiplerine sığınan bazı beyinsizler, zehirli hava yaratmaya teşebbüs edeceklerdir. Bunlar her ne kadar kendi kendilerini insanlık dışı bir mahluk haline getiriyorlarsa da bunun anlaşılması -hele üzerlerine varılmaz da meydan bu gibilere bırakılırsa- hayli gecikecektir. Biz hem uğrunda emek harcadığımız davayı, hem de rejimin ana ilkelerini müdafaaya mecburuz.”¹⁰⁸⁵

Tonguç, gerçekten de bu mektubundan yaklaşık altı ay sonra **İlköğretim Kavramı** adlı kitabını yayınladı. Bu kitap, ilköğretimin tarihçesini ve Türkiye’deki uygulamaları ele alan ve o günlerdeki eleştirilere cevap mahiyetinde bir eserdir. Tonguç, bu kitapta ilköğretimin yayılması sonucu cehaletin yenilmesinin, toprak sahipleri ve din adamları tarafından sömürülen kitlelerin özgürleşmesi ve gerçek bir demokrasinin tesisi bakımlarından önemine değiniyordu. Öyle ki önsözü bir anlamda Köy Enstitüleri’nin savunması gibiydi. “Halkın kendi kendini idare etmesi ilkesine bağlanan devlet, önce modern manalı ilköğretime dayanır. Cumhuriyet böylece temelleşir.” diyordu ve Cumhuriyet’in idealist kurucuları bunun anlamış oldukları içindir ki İstiklal Harbi biter bitmez Türk halkını bilgisizlikten kurtarmak için mecburî öğrenim çağında bulunan tüm çocukların ilkokula kavuşmasını istemişlerdi. Bu davaya uygun olarak geceli gündüzlü çalışmalarla yürütülen Köy Enstitüleri deneyi aleyhine bazı demagoglar bir kampanya açmışlardı; ancak millet vicdanı ve tarih hiçbir şey yapmadan aleyhte kampanya başlatan bu kişiler hakkında hükmünü verecekti. İlköğretime gereken önem verilmeksizin girişilen halk idaresi deneyimleri laftan öteye geçmemekteydi. Zira bu gibi toplumlarda yetenekli bireyler,

¹⁰⁸⁴ Ayını tespit edemedik ancak Emin Soysal **İlköğretim Olayları ve Köy Enstitüleri** adlı kitabını 1945’te yayımlatmıştır. Burada kast edilen kitabın bu kitap olması ihtimali çok yüksektir.

¹⁰⁸⁵ İ. Tonguç, **Mektuplarla Köy Enstitüsü...**, s. 176-177.

buldukları yerde sönmeye mahkûm oluyorlardı. Tonguç, köylünün iyiliği için konuşuyormuş gibi görünenleri işaret ederek “köylüye iyilik yapmak, onu cahil bırakmak veya aldatmak yolunu tutmakla sağlanamaz.” diyordu. Bu hararetli önsözün sonunda Tonguç, Köy Enstitüsü öğretmenlerini ve mensuplarını, “memleketin en ıssız köyelerine kadar sokulan” ve ilköğretim davası aleyhine propaganda yapanlara karşı tetikte olmaya çağırıyordu.¹⁰⁸⁶

Tonguç’un görüşleri, cehalet ve sömürüyle savaş zayıflatılırken demokrasi getirilmeye çalışılmasının “yanlış anlaşılmiş bir demokrasi” olduğu yönündeydi. Böyle bir halk idaresi de, fırsat eşitliği tam sağlanmadığından, laftan öteye geçmeyecekti. Ancak yeni Milli Eğitim Bakanı, Tonguç’un düşüncelerine ve metotlarına dayalı bir Köy Enstitüsü deneyini devam ettirmek niyetinde değildi. Bu sebeple 21 Eylül 1946’da, sarsıntı yaratmayacak bir atamayla, Tonguç Talim ve Terbiye Kurulu Üyeliği’ne “terfi ettirildi”. Daha sonra Köy Enstitüleriyle ilgili tartışmaların devam ettiği bir ortamda, bir kent okuluna resim ve elişleri öğretmeni olarak atandı.¹⁰⁸⁷ Böylece Tonguç, gündemde sarsıntı yaratılmadan tasfiye edilmişti.

Tepe kadro tasfiye edildikten sonra Köy Enstitüleri’nin “ıslah edilmeleri” daha kolay hale gelmişti. Bu ıslahın nasıl ve ne zaman yapılacağı tartışma konusu olduğu gibi, eskiden kalma husumetler de meclis kürsüsünden dile getiriliyordu. 23-24 Aralık 1946’da Milli Eğitim Bakanlığı Bütçesi mecliste görüşülürken yapılan tartışmalar bu bakımdan kayda değerdir. Fahri Kurtuluş, kendisi için daima bir mesele olan Köy Enstitüleri ile ilgili bakanla konuştuktan sonra bir ferahlama duyduğunu ve gerekli tedbirlerin kısa sürede hayata geçirilmesi sonrası enstitülerin “kendi hissiyatlarına uygun bir mevki” alacağını umduğunu söylemiştir. Kendisi de bir eğitimci olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise ilköğretimin ve dolayısıyla köy eğitiminin birinci amacının Türk’e Türklüğünü öğretmek olduğunu belirttikten sonra, bu eğitimdeki ikinci amacın “(k)öy çocuklarını ve mahalle çocuklarını, öğrenim hayatı, ilk kültürü alacak millet çocuklarını medeniyetin alfabesini teşkil eden, medeniyetin ilk ümanitesini teşkil eden teknik kurullarla, kaidelerle, şuurularla teçhiz etmek” olduğunu söylemiştir. Baltacıoğlu’na göre o güne kadar yapılan iş “realist, yerli ve parlak” bir görüşe dayanmaktadır; ancak hedefte isabetsizlik vardır. Bu

¹⁰⁸⁶ İsmail Hakkı Tonguç, **İlköğretim Kavramı**, Piramit Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 9-15.

¹⁰⁸⁷ Kirby, **a.g.e.**, s. 458-459.

noktada Baltacıoğlu, Kurtuluş'un endişelerine katıldığını belirtme ihtiyacı duymuştur. Baltacıoğlu enstitülerin eksiklikleri-yetersizlikleri üzerinde durmuş, enstitülerin geldikleri noktadan daha iyisine gidilebileceğini belirtmiştir. Baltacıoğlu esas gayenin klasikleri okumak, Batı tipi temsiller vermek değil, onlardan yararlanarak Türk orijinalitesine varmak olduğu yönündeki görüşünü savunmuştur. Bağımsız milletvekili Nurettin Ünen'in kürsüye geldiğinde yapacağı tenkitler öncesinde şu sözleri söyleme gereği duyması ise dönemin havasını anlamamızı kolaylaştırması bakımından dikkate değerdir:

“Demokratlıktan devşirme bir bağımsız olmakla berber (Alkışlar) Türk Milletini şeref ve şan dolu bir istikbale ulaştıracak olan köy ve sanat Enstitüleri gibi kutsal mevzularınaa ait tatbikat hatalarını bir hançer gibi yaraltarak dâvamin ruhunu deşmeye çalışanlardan değilim. (Alkışlar) Maziyi unutarak, istikbali düşünmiyerek yalnız hallerini hoş geçirmek için köycü ve halkçı kisvesine bürünerek bu dâvayı kötü politikalarına propoganda vasıtası yapan şarlatan aristokratlardan hiç değilim. (Bravo sesleri, alkışlar).”¹⁰⁸⁸

Ünen'in eleştirileri de enstitü mezunu öğretmenlerin çabuk yükselişine ve kısa bir eğitimle kendilerinden hem alim hem fazıl hem sanatkar olmalarının beklenmesine yöneliktir.

Cemil Sait Barlas ise emperyalizme özendirmek amacıyla olmamakla birlikte ilk ve orta öğretimde Türklerin yönettikleri yerlerin çocuklara öğretilmesi görüşündedir. Türkler çekildikten sonra oralarda tek bir eserimiz kalmamıştır. Bu konuda bir bilinç oluşturmak üzere Türk ve Osmanlı tarihi okullarda bir din kitabı gibi okutulmalıdır. Barlas, ikinci olarak solculuk meselesine değinmekte ve kendilerinin karşı olduğu solculuğun Komintern solcuğu olduğunu belirtmektedir.

Muhsin Adil Binal, Yüksek Köy Enstitüsü'nün dün bir ihtiyaç olmakla birlikte bugün gereksiz bir kurum haline geldiğini söylerken¹⁰⁸⁹, Muhittin Baha Pars, ülkede ahlaksızlığın çok arttığını ve bunun da din eğitiminin eksikliğinden kaynaklandığını savunmuştur. Hamdullah Suphi Tanrıöver de dinî eğitimle milliyetçi tarih öğretiminin önemine parmak basan bir konuşma yapmıştır. Konuşmacılardan

¹⁰⁸⁸ Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 3, D: VIII, B: 21 [23 Aralık 1946], s. 388-396.

¹⁰⁸⁹ **A.g.e.**, s. 400-401.

Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun köylülerin Köy Enstitüleri ile ilgili mükellefiyetlerini -normalde böyle yapmadıkları halde- yerine getirmekten kaçınmalarının sebepleri konusunda söyledikleri ise ilginçtir. Ona göre sebep, köylüye “Yahu vermeyin, lazımsa yapsınlar siz niye yapacaksınız?” şeklinde fesat kişilerin yaptıkları propagandalar ve bazı köylerin yükünün, kaldırabileceklerinin üstünde oluşudur.¹⁰⁹⁰

Ahlakî çöküş ve komünizme karşı panzehir olarak dinin öne çıkarılmasına karşı çıkan tek kişi Başbakan Recep Peker olmuştur. Peker, modern-laik ahlakın bir savunusunu yaptığı gibi, komünizmin panzehiri olarak dini göstermeyi reddetmiş ve şeriatçılığın yayılması kaydıyla komünizmi yenmeye çalışmanın büyük bir yanılğı olacağını söylemiştir: “(...) kommünizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin lâakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir.”¹⁰⁹¹

24 Aralık'taki oturumda söz alan Maraş Bağımsız Milletvekili Emin Soysal ise, adeta bir hesaplaşma konuşması yapmıştır. Tonguç ve Yücel'e yüklenmesinin yanı sıra -ki bazı vekiller şahsiyat yapmaması için onu uyarmak durumunda kalmışlardır-, enstitülerde komünizmin yayıldığından, dinin zayıfladığından ve mezunların anne babalarının bilgisi dahi olmadan nişanlandıklarından bahsetmiştir. İlginç olan, daha önce Soysal ile ilgili kısımda açıkladığımız gibi, Soysal'ın dinle ilgili sahip olduğu fikirlerin tamamen zıddında şeyleri bu kez savunuyor olmasıdır. Bir başka dikkat çekici olgu ise, Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer'in bunca eleştiriyi sükûtle geçiştirmesidir.¹⁰⁹²

Emin Soysal konuşmasında enstitülerin fikir babası olarak Halil Fikret Kanat'ı göstermişti. Bu bir kez kabul edilince, aslında Kanat'ın fikirleri doğrultusunda kurulmuş bir kurumu, Tonguç ve Yücel'in, çizgisinden saptırdıklarını ileri sürmek ve böylece enstitüleri dönüştürmek kolay olacaktı.¹⁰⁹³ Enstitülerde milliyetçiliğe mesafeli öğrencilerin varlığı, operasyona sebep olarak gösterildi ve enstitülerin sağa kayan milliyetçi ve otoriter esaslar dâhilinde yeniden dizayn edilmeleri parti içinde ve dışında geniş ölçüde destek buldu. Bu doğrultuda

¹⁰⁹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, C: 3, D: VIII, B: 22 [24 Aralık 1946], s. 428, 430, 437-440.

¹⁰⁹¹ A.g.e., s. 444-446.

¹⁰⁹² A.g.e., s. 456-468.

¹⁰⁹³ A.g.e., s. 457. Kirby, a.g.e., 155-156, 200-202.

kadrolarda önemli değişiklikler yapıldı, 1947’de -artık gereksiz olarak görülen ve komünizm yuvası ilan edilmiş olan- Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü kapatıldı. Enstitü’nün eğitim anlayışında ve programlarında değişiklikler oldu. Üretime dayalı metot materyalist bulunarak değiştirildi, kültür derslerinin ağırlığı arttırıldı; ancak serbest okuma saatleri kısıtlandı. 20 Mayıs 1947’de yayımlanan genelge ile verilecek kitapların “öğrencilerin düzeyine uygun olması” öngörüldü ki bunun klasiklere dönük eleştirilerle ilgisi olduğunu düşünmek mümkündür.

29 Nisan 1947’de “enstitülerin ıslahı” için önemli bir genelge yayımlandı. Enstitüler komünizmin yuvalandığı yerler olarak görüldüğünden, kontrolü ve disiplini arttırıcı önlemlere başvurulmak kaydıyla enstitülerin zapturapt altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Böyle olunca, daha önce görülen demokratik ortamdaki ve öğrencilere inisiyatif veren yaklaşımdan uzaklaşılması beklenen bir sonuçtu. Genelgenin 118. maddesinde “Öğrencinin Yapmakta Serbest Olmadığı İşler” düzenlenmişti. Bunlar “Enstitü içinde herhangi bir şekilde toplantı yapmak, nutuk söylemek, konferans vermek, Enstitü dışında toplantı ve gösterilere katılmak, Enstitü içinde ve dışında kitap, dergi, broşür, beyanname dağıtmak, duvarlara ilan yapıştırmak ve duvar gazetesi çıkarmak” şeklinde sayılmıştı. Enstitülerde okutulacak kitapların da Tebliğler Dergisi’nde liste olarak yayınlanması öngörülmüştü. “Doğrudan Doğruya Suç Sayılan Şeyler” başlığı altında 30 adet suç sayılmıştı. Bunlar içki ve keyif verici maddeler kullanmak, enstitüye sarhoş gelmek gibi eylemleri içeriyordu. Kız ve erkeklerin çalışma odalarının yanı sıra, aslında zaten ayrı olan yatakhaneleri de ayrılmıştı. Kirby’e göre bu metin, Enstitülerde sürekli böyle eylemler oluyormuş havasını vermeye dönük olarak hazırlanmıştı.¹⁰⁹⁴ Tanıklıklardan anlayabildiğimiz kadarıyla, enstitülerde rejimin temel prensiplerinden olan milliyetçiliğe mesafeli öğrenciler bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin eylemlerinin hangi sıklıkta ve ne düzeyde olduğunu saptamak kolay değildir; ancak bu yöndeki eleştiriler, komünizme olan mesafeden ötürü, 1946 öncesinde de yankı bulabilirdi. Ancak komünizm yönelimli olarak saptanmış eylemler yok denecek düzeydeydi. Bu durumda enstitülerde solcu öğrencilerin varlığının enstitülerin yeniden dizaynı için

¹⁰⁹⁴ Kirby, a.g.e., s. 472-476, Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, s. 547-554.

ve partiler arası çekişmeye konu edilmek üzere abartılarak propaganda malzemesine dönüştürüldüğünü düşünmek mantıklı olacaktır.

Bu propaganda özellikle daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız Yücel-Öner Davası'nda ortaya çıktı. Yücel'i komünistleri koruyan bir bakan olarak göstermek için Öner "ilginç" deliller getiriyordu. Buna göre **Köy Enstitüleri Dergisi**'nde Niyazi Berkes'in çevirdiği Harold Laski'nin **Demokrasi ve Sosyalizm** kitabı üzerine bir değerlendirme yapılması, Freudizm üzerine bir yazı yazılması ya da Zühtü Uray'ın **Tanrı...?** adlı kitabıyla ilgili bir değerlendirme yazısının yer alması, enstitülerde komünizmin yayıldığı ve cinsel ahlaksızlığa ilişkin savların doğruluğunun göstergesiydi. Laski'nin eseri sosyalist perspektiften yazılmış bir eseri.¹⁰⁹⁵ Zühtü Uray ise Cumhurbaşkanı'nın yani İnönü'nün Özel Kalem'i'ydi. Uray'ın kitabı, din ve Tanrı düşüncelerine eleştirel yaklaşan bir içerik taşıyordu.¹⁰⁹⁶ Enstitü öğrencileri arasında dinlere karşı eleştirel bakış geliştirenler olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu o zaman, olumsuz karşılanan bir özellik olarak tanımlanmış değildi. Freudizm ile ilgili makale ise Freud'un cinsellikle bağlantılı analizlerinden olsa gerek, garip bir biçimde kanıt haline dönüşmüştü. Ancak elbette okunan eserler bunlardan ibaret değildi. Bununla birlikte, **Köy Enstitüleri Dergisi**'nde köylünün yanlış inançlarına ve sömürülmesine dair yazılarla birleşince, bu yazılar da bir kesim tarafından kurumun tehlikeli olarak değerlendirilmesine yol açtı. Toprak Reformu'nun gündeme geldiği dönemde bu yazıların varlığı iyice göze batar olmuştu.

Diğer bir eleştiri konusu, köylülere yüklenen bedeni hizmetlerdi. Bu hususta çok tartışılan 25. maddeden, kadınları da yükümlülüklerle dâhil eden kısım çıkarıldı. Ancak bu değişikliğe ilişkin görüşmeler geçmişe dönük parti çekişmesi halini aldı ve konu kadınlara "ağır hapis mahkûmlarına verilen yüklerin yüklenmesi", kadınların iffetine aykırı görevler yüklenmesi gibi noktalara kadar vardı. CHP'li milletvekilleri madde değişikliğine olumlu bakmakla birlikte, bu tür hücumları kabul etmiyorlardı. Daha sonra yapılan bir başka değişiklikle, köylülerin bu yükümlülükleri yerine

¹⁰⁹⁵ Harold J. Laski, **Demokrasi ve Sosyalizm**, Çev. Niyazi Berkes, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1945.

¹⁰⁹⁶ Zühtü Uray, **Tanrı...?**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943.

getirmemelerinin bir sonuç doğurmaması sağlandı ki, bu, seferberliğin sona erdirilmesi anlamına geliyordu.¹⁰⁹⁷

Sirer'den sonra 1948'de Milli Eğitim Bakanlığı'na Tahsin Banguoğlu getirildi. Banguoğlu, enstitülerin yıkıcı biçimde eleştirilmesine karşı çıkan bir isimdi; ancak o da enstitülerden basit köy öğretmen okulu görevi bekleyenler arasındaydı. Enstitülerdeki üretime dayalı metot değiştirilince, öğretmen aylıklarını karşılamak zorlaştı ve bu da enstitülere öğrenci alımını azaltmayı gerektirdi.¹⁰⁹⁸ Banguoğlu da İnönü nezdinde Tonguç'un sahip olduğu yüksek konumdan rahatsızlık duyanlar arasındaydı ve dahası yaptıklarını küçümsüyordu. Anılarında Tonguç'la ilgili düşüncelerini şöyle aktarmıştır:

“Neydi bu adamın meziyeti? Köylerde mektep yapıyor. Köylüyü angaryaya sevk ediyor. Köyde genç kalmamış, herkes asker. Bir hadise. Kendi kendine zaptediyor köylünün tarlasını öğretmene veriyor. Öküzünü alıyor öğretmene verdik diyor. Böyle bir devirdi. O devir tabii verimli olmadı.”¹⁰⁹⁹

Oysa Banguoğlu, 1945'te **Ülkü** dergisinde kaleme aldığı makalesinde bu yöndeki eleştiricileri eleştirenler arasındaydı.

“Sabahları o muhitte en çok okunan gazetelerden birini elinize alıyorsunuz. –Yahu! Meğer memlekette neler oluyormuş: Hükümet bir ilköğretim davasına, köylüyü okutmak davasına düşmüş. Okumak, okutmak elbette iyi imiş. Ama bunun yolu yordamı varmış. Zorla okutmak olur mu imiş? Hükümet köylüye zorla mektep yaptırıyormuş. Köylü bütün varlığını harcıyormuş da bunu başa çıkaramıyormuş (...) Bu hem kanunsuzlukmuş, hem vicdansızlıkmuş.”¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁷ Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 4, D: 8, B: 44 [14 Şubat 1947], s. 146-156. Madde 24.5.1948'de tamamen kaldırıldı. Kirby, **a.g.e.**, s. 483-484.

¹⁰⁹⁸ Türkoğlu, **a.g.e.**, s. 557. Banguoğlu ise öğrenci alımını arttırdığını ileri sürmüştür. Bkz. Ülker Banguoğlu Bilgin, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Fikir Adamı: Tahsin Banguoğlu**, Geniş Kitaplık, İstanbul, 2012, s. 173.

¹⁰⁹⁹ Bilgin, **a.g.e.**, s. 174.

¹¹⁰⁰ Bilgin, **a.g.e.**, s. 110-111.

Banguoğlu yazının sonunda, Anadolu köylerini gezerken gördüğü her soruyu cevaplayan ateş gibi çocukları düşünerek “köylüyü zorla okutmaya çalışıyorlar” fikrini öne sürenler için “hey gidi gafiller hey!” demektedir.¹¹⁰¹

Ancak daha sonra kaleme aldığı anlarında ya da eleştirilere yönelik cevaplarında, başından itibaren enstitüleri eleştiren grubun fikirleriyle oldukça benzer görüşler ileri sürmüştür. Banguoğlu selefi Sırer’in yaptığı program değişikliklerini de doğru bulduğunu söylemiştir.¹¹⁰² Böylece Köy Enstitüleri Tonguç’un tasarladığı tarzda işleyen eğitim kurumları olmaktan çıkmış ve DP döneminde tam anlamıyla köy öğretmen okullarına dönüştürülmeye hazır hale gelmiştir. Zira yeni kadro, sınırlı ölçüde eğitim gören köy öğretmenleri eliyle devrimci bir dönüşüm yapılabileceğine inanmadığı gibi, enstitülere böyle bir misyon da biçmemektedir.

Bu noktada elimizdeki verilere bakarak genel bir değerlendirme yapabiliriz. Malî imkanların kısıtlılığı, nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu okutma ihtiyacı ve bu eğitim için gerekli öğretmenlerin yetiştirilmesi sorunları karşısında, mali olarak devlete fazla yük olmadan kendini çevirebilecek, öğretmen yetiştirme sürecini hızlandıracak ve onların köyden ayrılma isteği duymalarının önüne geçecek; bunların yanı sıra, köylülerin modern ziraî üretime elverişli bilgilerle ve yeni rejimin hedefleri doğrultusunda eğitilmelerini sağlayacak bir eğitim organizasyonu gerekmektedir. Tonguç’un hedefi, bir yandan ilköğretimin yaygınlaşmasını sağlamak diğer yandan da köylülerin kendi ortamları içerisinde kalkınma hedefleri ve rejim ilkeleriyle uyumlu bir biçimde eğitilmeleri ve kendilerini sömüren toprak ağalarının egemenliğinden kurtulmalarıydı. Dolayısıyla onun tasavvurunda enstitülerden yetişecek öğretmenler, köyün canlanmasını, özgürleşmesini sağlayacak devrimcilerdi. Bu amaçla köylülerin bedenî hizmetle katıldıkları bir seferberlik, yasaların verdiği yetkiyle sağlanmaya çalışıldığı gibi öğretmenlere de geniş yetkiler verilmiştir. Dönemin kimi entelektüelleri arasında, beş yıl ilkokul beş yıl enstitü eğitimi alan öğretmenlerin köylülerin eğitilmesi işinde yeterli olacağı fikri pek kabul görmemiştir. Enstitüler hakkında yapılan incelemelerde ise, özellikle soldan, bu kurumların sanayileşme hedefiyle bağdaşmayacakları yönünde eleştiri gelirken, bir

¹¹⁰¹ A.g.e.

¹¹⁰² A.g.e., s. 173.

başka tez de enstitülerin tek parti kurumları olduğu yönündedir.¹¹⁰³ Dolayısıyla çok partili dönemde sürdürülememeleri doğal görülmüştür. Köy Enstitüleri, köylülerin üretim bilgisi ve yeni rejimin ilkeleri doğrultusunda eğitilmelerini öngören, köydeki ekonomik yaşamın üretim bilgisindeki ilerlemenin yanı sıra daha adaletli bir toprak dağılımına dayalı olarak canlandırılmasıyla köylüleri sanayi mallarını tüketecek ve sanayiye besleyecek duruma getirmeyi amaçlayan ve daha sonraki yıllara nazaran çok hareketli olmayan, köyden kente büyük göçlerin yaşanmadığı bir ortamda bir yandan ekonomik ve sosyal yapı daha sağlıklı hale getirilirken diğer yandan rejimin ilkelerinin oturtulması hedeflerine hizmet etmeye yöneltmiş kurumlardı. Bu sebeple Köy Enstitüleri deneyine sanayileşme noktasında dikkate değer eleştiriler getirilse¹¹⁰⁴ bile bu, dönemin tartışmalarıyla ilgili değildir; çünkü eleştiricilerin ana tezi hızlı sanayileşmeye yönelmek değildir. Enstitülerin tek parti dönemiyle olan bağlantısı ve dolayısıyla o zamanki halleriyle devam edemeyecekleri açık olsa da, onların basitçe tek parti kurumlarından biri olarak görülmesi de bazı noktaları gözden kaçırmamıza yol açabilir. Zira enstitülerde tek parti döneminde pek alışık olunmayan bir demokratik ortam olduğunu söylemek gerekmektedir. Zaten bu sebeptir ki öğrenciler farklı ideolojilere eğilim gösterebilmiştir. Enstitülerin bu yönüne verilen tepki, demokratik bir toplumda normal karşılanacak bu tür farklılıkların ortadan kaldırılmasına dönük olması bakımından, çok partili demokratik düzene yönelmekle değil; daha çok otoriter yönetimlerin anlayışlarıyla açıklanabilir. Dolayısıyla enstitülerde yapılan değişimlerin onları çok-partili demokratik düzene daha uygun bir hale getirme amacı güttüğünü söylemek de doğru olmayacaktır. Değişikliğin sebeplerini ve yönünü başka noktalarda aramak gerekmektedir.

¹¹⁰³ Kayalı, Köy Enstitülerinin bir eğitim deneyi olarak önemi olmadığını, enstitülerin tek parti kurumları olduklarını ve bu kurumların tek partinin doğrultusunu aşmış gibi gösterilmeye çalışıldıklarını ileri sürmüştür. Bkz. Kurtuluş Kayalı, “Köy Enstitüleri’nin Siyasal ve Kültürel Boyutları”, **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 200-201. Köy Enstitüsü deneyinin sol çerçeveden aşırı yorumu konusunun dışında bakarsak, Kayalı’nın önermesi, örneğin, bu kurumların devrimci ya da sol romantizm içerisinde olmayan Yalman tarafından nasıl olup da bu derece övüldükleri hususunu açıklamaz. Bunun yanı sıra, “tek parti kurumu” kategorisi altında bir indirgemeciliğin kurumların anlaşılmasını zorlaştırdığı kanaatindeyim.

¹¹⁰⁴ Attila İlhan bu eleştirinin önde gelen temsilcilerindendir. İlhan, iktisadi gelişme temeline dayanmayan, eğitim yoluyla kalkınma düşüncesine ve Köy Enstitüleri’nin köylünün proletarya aşamasından geçmesini önleyici, sanayileşmeyi geciktirici yapılanmasına sosyalist bir perspektiften karşı çıkmaktaydı. Bkz. Attila İlhan, **Hangi Sol (Anılar ve Acılar)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1980, s. 214-225.

Öncelikle oluşan anti-komünizm¹¹⁰⁵ ortamında, kurumların rejimin milliyetçi amaçlarıyla çelişen bir niteliğe büründüklerine dair eleştiriler, enstitülere ele aldığımız çeşitli sebeplerle karşı çıkanlar, enstitülere yüklenen misyona güvenmeyenler, sağ kanat Kemalistler, milliyetçi sağ ve DP saflarında geniş ölçüde destek bulmuştur.¹¹⁰⁶ Sirer'in daha sonra söyleyeceği gibi, yeni bakan enstitülerle ilgili değişiklikleri hayata geçirirken hiçbir zorlukla karşılaşmamış ve DP'den de destek görmüştür.¹¹⁰⁷ CHP'de güçlenen ve Sirer'in de önemli bir figür olarak içinde yer aldığı Anadolu grup, enstitülerin alacağı yeni biçimde büyük rol oynamıştır.¹¹⁰⁸ Dolayısıyla enstitülerle ilgili tartışma ve çekişmeler, dönemin ideolojik ve kültürel konularındaki tartışma ve çekişmelerinin bir parçasıdır. Bunun yanı sıra toprak sahiplerinin de enstitülerin misyonundan rahatsız olduklarını ve onlara dönük muhalefetin bir parçasını oluşturduklarını belirtmek gerekiyor.¹¹⁰⁹ Çok

¹¹⁰⁵ CHP Genel Sekreteri Tefik Fikret Sılay'ın Köy Enstitüleri ile ilgili görüşlerini aktaran Barutçu'nun verdiği bilgiler enteresandır. Tahsin Bekir Balta'nın Rize'den gönderdiği bir yazı vasıtasıyla, DP'lilerin medreseleri ve tekkeleri yeniden açacakları yönünde propaganda yaptıkları öğrenilmişti. Bunun üzerine İnönü, halkın durumunun umut kırıcı olduğunu, İngiltere'de bir parti böyle bir propaganda yapsa tek milletvekili bile çıkarmayacağını belirtir. Bu şartlarda ne yapılabileceği üzerine bir tartışma açan İnönü, "Halkı okutmaktan başka yol yok. Bu, eğitimi köylüye götürme sorunudur, değil mi?" diye Barutçu'ya bir soru yöneltir. Barutçu ise İnönü'yü "Doğrudur" diye yanıtlar. Bu sırada lafa karışan Sılay ise ilginç bir yorumla tartışmaya katılır: "Köydeki yaşam standardı yükselmedikçe, soyut eğitim bütün köylüye komünizmi aşılır." Barutçu'nun aktardığına göre bu görüş karşılıksız kalır; ancak aslında Sılay'ın görüşü o dönemde pek çok çevrenin görüşlerini yansıtır mahiyettedir. Sılay kısaca, yoksul kitlelerin okutulmaları durumunda komünist olacakları endişesini öne sürmektedir. Klasiklere yönelen oldukça yoğun tepkiyi ve getirilen kısıtlamaları, bu fikri zemini anlamadan yorumlayamayız. Bkz. Barutçu, **a.g.e.**, s. 412-413.

¹¹⁰⁶ Bu anti-komünist ortaklığın genel bir şemsiye olduğunu ve komünizmle nasıl mücadele edileceği konusunda derin ideolojik farklılıklar olduğunu görmüştük.

¹¹⁰⁷ "1943 senesinin sonlarında idi, yahut 1944 senesinin ilk aylarında idi. Arkadaki Meclis gazinosunda Menderes'le bir masanın başında yine bu konuya temas ettik. Enstitülerin gidişatını ben beğenmiyordum... Biraz evvel ismi telaffuz edilen adam (İ. Hakkı Tonguç) etrafımı kandırmıştı, işgal etmişti; bütün iyi niyet sahiplerini işgal etmişti. 'Tonguç Baba'yı def ederken hiçbir mukavemetle karşılaşmadım... İcraatıma devam ederken 500 kişilik kadrodan 400 kişiyi ayırırken hiçbir taraftan güçlük görmedim, yardım gördüm. Bana manen yardım edenler içinde Demokrat Partili arkadaşlarım da vardı!" akt. Şerafettin Turan, **İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s. 212. Sirer'in sözlerinden anlaşılacağı üzere enstitülere ilişkin muhalefet hazırlığı anti-komünist havanın oluşmasının da öncesine dayanıyordu.

¹¹⁰⁸ Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'ne konferans vermek üzere gelen kişilerin de bu yönde seçtikleri anlaşılıyor. Türkoğlu bunlardan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Fahrettin Kerim Gökay ve Halil Fikret Kanad'ı anımsıyor. Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, s. 553.

¹¹⁰⁹ Avcıoğlu'na göre Köy Enstitüleri ve Toprak reformu, İnönü ve çevresindeki milliyetçi devrimci kadronun, tabandan bir baskı gelmeden giriştikleri ve sonunda mağlup oldukları bir projenin parçalarıydı. Bkz. Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni-1**, s. 500. Avcıoğlu'nun yorumunda özellikle dikkat edilmesi gereken hususun, tabandan bu yönde ciddi bir baskı gelmemesi ve parti içinde bir görüş birliği olmaması saptaması olduğunu düşünüyorum. Bu iki husus, kuşkusuz İnönü'nün elini zayıflatmıştır.

partili dönemde partiler arası propaganda savaşları da, bu kurumların hırpalanmasını kolaylaştırmış, konuyu siyasî bir malzeme haline getirmiştir.

Bunların dışında değinilmesi gereken bir başka husus ise Köy Enstitüleri'nin görece daha durağan bir toplumsal yapının devam edeceğine dönük varsayımın geçerli olduğu bir zamanda yapılandırılmış olmalarıdır. 1947'den sonra ortaya çıkan yeni iktisadi kalkınma programında tarım sektöründe beliren strateji, karayollarıyla kırsal kesimin pazar ekonomisiyle bütünleştirilmesine ve makineleşme yoluyla boş arazilerin kullanılmasına -tarımsal kapitalizme- dayalıydı ve bu, büyük köylü yığınlarının tarım dışına itilmesi pahasına uygulanacaktı.¹¹¹⁰

Köy Enstitüleri'nin içlerinde barındırdıkları demokratik potansiyele karşın bu halkçı-köycü ve devrimci¹¹¹¹ deneyin düşünsel sınırlılıklarına da temas etmek gerekiyor. Tonguç, Türkiye'nin kalkınmasının köylere dayalı olarak gerçekleşeceğini düşünüyordu ve tüm temeli köylerde arıyordu. Bu, onun köycü dünya görüşünün bir parçasıydı. Dolayısıyla Türkiye'nin modernizasyon hedefleri bakımından eleştiriyeye uğraması ve zamanla terk edilmesi de kaçınılmazdı.¹¹¹² Karşılıklı olarak yöneltilen yarı-aydın eleştirileri için denebilir ki, Tonguç, şehirli aydınların, köyü ve sorunlarını yeterince tanımadan kitabî bilgilerle her şeyi çözebilecekleri hayaline kapıldıkları noktasında haklıydı; ancak köylülerin eğitimi, nihai olarak bilinçlenerek toprak ağalarının tahakkümünden kurtulmaları ve köy kalkınması için düşünülen bir projenin, sınırlarını aşarak Türkiye'nin kalkınmasının ve her şeyin temeli olarak sunulmasına karşı çıkanların eleştirilerinde de haklılık vardır.

Sonuç olarak Köy Enstitüleri Tonguç'un tasarladığı türden bir misyona sahip kurumlar olmaktan çıkarılmışlardır. İnönü, enstitüleri çok desteklemiş olmasına karşın, parti dışının yanı sıra partisi içinde gelen eleştirilerin yoğunluğunda ve partisine yönelen komünizm eleştirileri karşısında, politik stratejisini belli ölçüde geri çekilme olarak belirlemiş ve Köy Enstitüleri'ni rakip partiye temel uzlaşma

¹¹¹⁰ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 401.

¹¹¹¹ Eğitim olanaklarından yoksun köylülerin eğitilmesine, köylülerin toprak ağalarınca sömürülmesine karşı bir düşünceye dayalı olmasına ve uygulamanın devrimci metotlarla sürdürülmesine binaen bu nitelendirmede bulunuyoruz.

¹¹¹² Bu eleştirilerden biri için bkz. Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler-Cilt 1**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s.173-175.

noktası olarak sunmasına karşın, bu yolu kararlılıkla takip etmemiştir.¹¹¹³ Yeni kalkınma stratejisi çerçevesinde köylülerin eğitimine ve köy kalkınmasına dair uygulamalar revize edilebilirdi; ancak enstitülerdeki dönüşümün başka sebeplerle ve yeni stratejinin benimsenmesinden önce başladığını, eleştirilerin de başından beri neredeyse hiç değişmediğini hesaba katmak gerekiyor. İnönü'nünse çok partili hayata geçişle birlikte devrim döneminin bittiğine dair kabulü düşünüldüğünde, Köy Enstitüleri'nin etkisizleştirilmesine güçlü bir itiraz yükseltmemesi şaşırtıcı olmamaktadır.¹¹¹⁴ DP döneminde kurumların varlığına tamamen son verilmesinin de, onların CHP ile yakın bulunan kurumlar olarak görülmesinin etkisi olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

4.4.2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Ülkenin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerin geçim durumları, yeterli toprağa sahip olup olmamaları, ağalık-derebeylik düzeninin rejime karşı oluşturduğu tehditler, Atatürk döneminde de tartışılan konulardı. Köylüler çok kötü şartlar altında

¹¹¹³ İnönü sonraları Muammer Erten'le yaptığı bir görüşmede bu konuda izlediği yolu şöyle açıklamıştır: “Köy Enstitülerinin kapanmasından duyduğum acıyı tarif edemem. Bir babanın evladını kaybetmesinden duyduğu acı gibi acı duyarım, ama herkes zaneder ki Hasan Ali Yücel’i, Tonguç’u isteyerek değiştirdim; Köy Enstitülerinin kapanmasına neden oldum diye benim hakkımda kamuoyunda yanlış bir hüküm vardır; aslında o zaman bir sürü olaylar oldu. Kurultaylarda Enstitüler aleyhine bir cereyan başladı. Ben bunların doğru olmadığını yerine giderek tespit ettim, ama bu o kadar yoğunlaştı ki grubu etkiledi. Grubun büyük çoğunluğu Köy Enstitülerinin aleyhine döndü. (...) O sırada ordudan, rahmetli Mareşal Fevzi Çakmak’tan, o Genelkurmay Başkanlığından ayrılmadan önce, yoğun şikayetler başladı. Mareşal, ‘Bu komünist yuvalarını ne zaman kapatacağsın?’ diye sordu. (...) Şimdi sana önemli bir şey söyleyeceğim: Herkes benim zayıflığım gibi görür; ama benim gücümdür aslında; mesela ben Köy Enstitüsü fikrine inanmışımdır. İnanmış bir insan, sonuna kadar bunu yürütür, idealizmde, felsefede bu böyledir, ama ben politikacıyım, uygulayıcıyım. Ben gücüme göre, gücümün var olduğu yerde, gücümü gösterebilirim. Ben dahi değilim, gücümle, tecrübemle memleket menfaatlerini en üst seviyede tutarak meselelere çözüm bulurum. Ben gücümün bittiği yerde bir politikacı, bir tecrübe sahibi bir insan olarak bir noktada, onu gelecekte tekrar uygulamak üzere bir noktada durdururum. (...) Zaman benim için çok önemli bir faktördür; zaman içinde imkanlar gelir önüme, bir noktada bıraktığım fikrimi yeniden uygularım. (...) Köy Enstitüleri meselesi de böyle olmuştur. Benim gücüm o zaman nereden geliyordu? Partiden, Parti Meclis Grubundan, gücümü ben buradan alıyordum. Bu konuda bütün organlarda gücümü kaybetmişim. Ordunun üst kademesinde de huzursuzluk başlamış. Onun için bir süre en çok bu konuda saldırıya uğrayan Yücel’le, Genel Müdür Tonguç’u onların da gönlünü alarak bir süre için bu şimşekleri bu olay üzerinden uzaklaştırmak istedim. Fakat sonradan demokratik hareketleri de başlatınca, olaylar öyle gelişti ki kendi cereyanında yürüdü ve bir an geldi ki artık Köy Enstitülerini, eski gücüyle, eski ruhuyla devam ettirmek olanakları benim elimden çıktı.” Bkz. Muammer Erten, **Topraktan Parlamento**, Yay. Haz. Hakkı Uyar, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2010 s. 271-272.

¹¹¹⁴ Bkz. Turan, **İsmet İnönü**, s. 194-195. Dolayısıyla Karaömerlioğlu'nun belirttiği gibi Köy Enstitüleri yönetici elitin “ne yardan ne serden” tutumunun kurbanı olmuşlardır. Karaömerlioğlu, **a.g.e.**, s. 116.

yaşadıkları takdirde yeni rejimin bu büyük kitlenin sempatisini kazanması oldukça zordu. Üstelik halkçılık ilkesini benimsediğini söyleyen bir rejim için bu, ideolojik açıdan da büyük bir zaaf oluşturacaktı. Derebeylik düzeninin Doğu isyanlarında etken olduğu da düşünülmekteydi. Köylülerin fakirleşmesi, onların sanayi mallarının tüketicileri olmalarına da engeldi.

Barkan'a göre Türkiye'de çiftçiyi topraklandırma işini daha kapsamlı bir Toprak Kanunu'nun hükümlerine göre ve inkılâpçı usullerle yapma ihtiyacı hissedildiğinden, 1935'ten itibaren çok kapsamlı ve ayrıntılı iskân ve toprak kanunu projeleri hazırlanmıştı.¹¹¹⁵ Nitekim Şükrü Kaya, rejimin halkçı vasfını 14 Haziran 1934'teki bir konuşmasında hatırlatma gereği duymuştu:

*“Bazı vilâyetlerin yarısından fazlasında köylü başkalarının elinde olan topraklarda çalışmaktadır. Bu toprağı nasıl ve ne suretle ele geçirmişler, şimdi tetkik edecek değiliz. Şimdi demek ki ellerinde tapuları vardır, ona riayet ediyoruz. Memleketin içinde başkalarının toprağında çalışan binlerce halk vardır. Bunları topraklandırmak, Türkü bu toprağın efendisi yapmak, bizim en birinci borcumuzdur.”*¹¹¹⁶

Atatürk de 1936 ve 1937 senelerindeki meclis açış konuşmalarında konuya değinmişti. 1 Kasım 1936'daki konuşmasında şöyle diyordu:

*“Toprak kanununun bir neticeye varmasını Kamutay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağı malik olması, behemehal lazımdır (alkışlar). Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır. Bundan fazla olarak, büyük araziye modern vasıtalarla işletip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek isteriz (alkışlar, bravo sesleri).”*¹¹¹⁷

1 Kasım 1937'de ise ÇTK'nın temel çerçevesini de bir ölçüde tarif ettiğini göreceğimiz şu değerlendirmelerde bulunur:

“Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini

¹¹¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, “‘Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’ ve Türkiye’de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri”, **Türkiye’de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 456. Makale ilk defa 1946’da yayımlanmıştır.

¹¹¹⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 23, D: IV, İ: 68 [14 Haziran 1934], s. 139.

¹¹¹⁷ **ASD I**, s. 407.

geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle, bölünemez bir mahiyet almasıdır (alkışlar). Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlanmak lazımdır. Küçük, büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını artırmak, yenileştirmek ve korumak tedbirleri, vakit geçirmeden alınmalıdır.”¹¹¹⁸

Aynı sene içerisinde, altı okun anayasaya girdiği değişikliklerle birlikte (5 Şubat 1937), istimlâke ilişkin olarak da anayasanın 74. maddesinde bir değişiklik yapılmış ve çiftçiye toprak dağıtma konusunda hükümete büyük mali yükler altına girmeden bu uygulamayı yapabilecek imkan sağlanmıştır. Bu değişiklik sırasında Halil Mentеше, ülkede büyük bir tarım sorunu olmadığını söylemiş ve toprak dağıtılacak kişilerin herhalde sadece ortakçılardan oluştuğunu ve toprak işçilerini kapsamadığını umduğunu söylemiştir. Çünkü onlara gerekli teçhizatın da verilmesi gerekecektir ve bu devlet maliyesine yük olacaktır. Ayrıca toprak işçisine ihtiyaç vardır. Bu kanun değişikliğinin, büyük bir tarım sorunu olmadığı halde kamulaştırılan arazinin değer pahasının verilmeyeceği anlamına geldiğini ve bunun da mülkiyet güvenliği bakımından endişeler doğuracağını da eklemiştir. Diğer CHP’li vekiller buna cevaben mülkiyet güvenliğine dair bir sorunun söz konusu olmadığını ve eğer adeta esir durumunda olan ortakçıların, tarım işçilerinin durumuna bir çözüm bulunmazsa rejimin getirdiği nimetlerin lafta kalacağını söylemişlerdir. Şükrü Kaya, bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Vatandaşını aç ve topraksız bırakıp şu veya bu muhayyel idealler peşinde koşmak, kendini aldatmak değil midir?”¹¹¹⁹

Buna karşın bu konuda köklü değişiklikler yapacak bir Toprak Kanunu çıkarılmamış, savaşın patlaması da bunda etken olmuştur. Konu, bir daha ancak sekiz sene sonra gündeme gelecektir. Bununla birlikte savaş sırasında İnönü, kanunun hazırlanmakta olduğuna dair açıklamalar yapmış ve konuyu takip ettiğini göstermiştir.¹¹²⁰

¹¹¹⁸ **A.g.e.**, s. 412.

¹¹¹⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937], s. 71. Tartışmalar ve ilgili madde için bkz. **a.g.e.**, s. 61-72, 74.

¹¹²⁰ **Barkan, a.g.m.**, s. 458.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, basit bir toprak dağıtma kanunu değildi. Zira zaten Cumhuriyet'in kuruluşundan beri önemli miktarda toprak dağıtımı yapılmıştı. Barkan'a göre Cumhuriyet Devrimi'nden 1946'ya kadar olan dönemde işlenen topraklar yekûnunun %8'ine varan 11-12 milyon dekar civarında toprak, çeşitli kanunlara dayanılarak dağıtılmıştı.¹¹²¹ Ancak bu sefer daha radikal içerikli bir kanun gündeme gelmişti. Öyleyse kanunun kritik maddelerine bakmak gerekiyor.

Yasanın 1. maddesinde bu yasayla güdülen amaçlar şöyle tanımlanmıştı:

- a) *Arazisi olmayan veya yetmiyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak;*
- b) *Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek;*
- c) *Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak.¹¹²²*

Kanunun 6. maddesi arazileri büyüklüklerine göre sınıflandırıyordu. Buna göre küçük arazi mülkü, 500 dönüme kadar olan arazileri kapsıyordu. Orta arazi mülkü, 501-5000 dönüm arasındaki araziler; büyük arazi mülkü ise 5000 dönümden büyük araziler olarak tanımlanıyordu. 7. madde kültür arazilerinin boş bırakılmayıp iktisadi bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini öngörmekte ve üç yıl üst üste sürüm, ekim, dikim ve bakım görmeyen arazinin işlenmiyor sayılacağını hüküm altına almaktaydı.¹¹²³ Kanunun 8. maddesi ise dağıtılacak arazileri sıralamıştı. Buna göre:

- a) *Devletin hüküm ve tasarrufu veya özel mülkiyeti altında bulunup kamu işlerinde kullanılmıyan arazi*
- b) *Bir veya birkaç köy, kasaba veya şehirin ortamalı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığınca belirtilen parçası;*
- c) *Sahibi bulunmıyan arazi;*
- d) *Devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılacak arazi*
- e) *Göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulmasıyle elde edilecek arazi;*

¹¹²¹ **A.g.m.**, s. 453-455.

¹¹²² **TBMM Tutanak Dergisi**, C.18, D: VII, B: 72 [11 Haziran 1945], s. 213.

¹¹²³ **A.g.e.**, s. 214-215.

f) *Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırılacak arazi.*¹¹²⁴

Kanun en kritik bölümü kamulaştırılacak arazilere ilişkindi. 14. madde tarım işçileri dahil olduğu halde arazisi olmayan ya da yetmeyen çiftçilere, üzerindeki zirai işletmeyle ilgili yapı ve tesisleriyle birlikte verilmek üzere kamulaştırılacak arazileri saymaktaydı. Bunlar:

- a) *Mülhak ve mazbut vakıfların tüzel kişilikleri narama Vakıflar Genel Müdürlüğü veya mütevelliler, tarafından tasarruf edilmekte bulunan bütün vakıf arazisinin tamamı;*
- b) *Özel idare ve belediyelere ait olupta kamu hizmetlerinde kullanılmayan arazi;*
- c) *Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel Mşilerine ait araziden beş bin dönümü geçen parçaları;*
- d) *Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra işlenmiyen arazi.*
- e) *Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırmağa bağlı araziden bölünmek suretiyle 1944 yılı Ekim ayından sonra iktisap edilen ve yine sahipleri "tarafından doğrudan doğruya işletilmeyen arazinin tamamı, şeklinde sayılmıştı.*¹¹²⁵

16. madde kanunun uygulanışına ilişkin hükümler içeriyordu. Geniş topraklı bölgelerde gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine ait kamulaştırmalarda 14. maddenin e bendi uygulanacaktı. Dar topraklı bölgelerdeyse 2000 dönümden fazla topraklar kamulaştırılabiliyordu. Bununla birlikte, yerel imkan ve şartlara göre gerekli tesisleri olan ve düzenli bir şekilde işletilmekte olan arazi, bu hükmün dışında bırakılmış, kısacası düzenli çalışan orta büyüklükte arazi mülkiyeti koruma altına alınmıştı. Ancak 17. madde, hükümete, ortakçı, kiracı ve tarım işçilerinin çalıştığı topraklarla ilgili bu hükümleri devre-dışı bırakma imkanı tanıyan, ona büyük yetkiler veren bir içerikteydi ve en çok itirazı da bu madde görecekti:

Madde 17- Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede (39) ncu madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak

¹¹²⁴ A.g.e., s. 216.

¹¹²⁵ A.g.e., s. 217.

olan arazi elli dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16 ncı maddelerin hükümleri işlemez.¹¹²⁶

Bu maddeye dayanılarak arazilerin elli dönüme kadar olan kısmını kamulaştırmak mümkündür.

Kanunu savunanlar, bu kanunun çözümleyeceği ihtiyaçların Osmanlı zamanından beri var olduğu; ancak ilk olarak Cumhuriyet döneminde konuya eğildiği, amacın köy kalkınmasını sağlamak ve köylerde iktisaden çok zor durumda bulunan insanları toprak sahibi yaparak oluşabilecek sosyal huzursuzlukların önüne geçmek olduğu ve bunun yabancı akımların tesirlerine karşı rejimin güvencesini oluşturacağı yönünde görüşler ileri sürmüşlerdir. Karşı tarafta ise Cavit Oral, Adnan Menderes, Halil Mentеше, Emin Sazak, Refik Koraltan, Damar Arıkoğlu gibi isimler vardı ve bu isimler arasında toprak sahiplerinin varlığı dikkat çekecek boyuttaydı. Eleştiriler özellikle 17. madde üzerinde duruyordu. Cavit Oral tasarının komisyondaki tüm gayretlere karşın radikal bir şekilde sokulmasından yakınmaktaydı:

“Geçici komisyon üç ay süren çalışmasında 45 toplantı yapmıştır ve bu sayede hükümetin getirmiş olduğu, bağı ve bahçeyi parçalayan, kültür ziraatini 30 dönümlük hadde kadar indiren toptancı bir zihniyetle ziraatimizi şekillendirmek ve memleket realitesine uymayan bir ocak sistemini ihya etmek isteyen ve ziraatte hiç de doğru olmayan mutaassıp bir müdahalecilik sistemine giden, haddizatında çok nazari olan bir kanun tasarısını, oldukça zararsız ve faydalı bir şekilde koymaya muvaffak olmuştur. (...)Fakat arkadaşlarım uzun ve çetin olan bu müzakereleri ve komisyonca hazırlanmış ve ikinci müzakerelerde katılmış bulunan makul, müspet ve mutedil tasarısının neticesi ne şekil almıştır? Ne yazık ki bütün bu kıymetli emeklerden sonra komisyonun, hükümet tarafından 17 nci maddenin tadili hakkındaki teklifi esaslı bir tartışmaya tabi tutmadan alelacele kabul edivermiş olması komisyonun üç aylık emeğini kökünden baltalamış, tasarımı tezatlarla düşürmüş ve maddelerini birbirini nakzeder bir hale sokmuştur.”¹¹²⁷

¹¹²⁶ A.g.e., s. 222.

¹¹²⁷ TBMM Tutanak Dergisi, C: 17, D: VII, B: 54 [14 Mayıs 1945], s. 63-64.

Oral, toprak reformuyla ilgili alınacak kararların müspet ve isabetli ya da nazarı ve isabetsiz olmalarına göre mesut ya da acıklı sonuçlar doğurabileceğini söyleyerek uyarıda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Oral'a göre toprakla ilgili bir sorun yoktu, işlenmekte olan araziye bir o kadar daha kültür arazisi ekleme imkanı vardı. Ülke, çalışan ve yerleşik nüfusun çok daha fazlasını barındırabilecek durumdaydı. Sorunun kaynağı toprak darlığı değil, zirai ve teknik bilgi eksikliği. Türk çiftçisinin çoğu karasabandan pulluğa bile geçememişti. Oral, liberal ve kolektivist sistemlerin aşırı uçlarına kaçmadan mutedil devletçiliğe uygun bir yola girilmesini salık veriyordu. Dolayısıyla çiftçiyi topraklandırırken ifrata kaçmamak lazımdı. Oysa orta işletmeye sosyal ve iktisadi bakımdan ihtiyaç duyulduğu halde, 17. madde mülkiyet güvenliğini ortadan kaldırmaktaydı. Kanunu savunanların sosyal problem tezine karşı Oral, bu türden emniyeti sarsıcı hükümlerin de sosyal huzursuzluklara yol açacağını söylemekte ve bunun sadece toprak sahiplerini değil, ameleli, tüccarı, esnafı, avukatı ve doktoru da endişeye düşeceğini iddia etmektedir. Kuşkusuz bu, temelde toprak sahiplerine ait bir sorunu herkesin sorununa dönüştürmeye dönük bir stratejiyi yansıtıyordu. Oral, iktisadî hayata siyasetle, kanunlarla yön vermeye çalışmanın beyhude olacağını, küçük, orta ve büyük işletmelerin varlığını iktisadî şartların belirlediğini de öne sürmüştü.

Refik Koraltan da mevcut hükümlerin bir emniyetsizlik havası yaratacağı kanaatindeydi. Ayrıca bu tarz bir toprak dağıtımının mülkiyet haklarının ihlali olduğunu da söylüyordu:

“Arkadaşlar, bu tasarının ruhu, kim ne derse desin, Ali'nin malını alıp Veli'ye vermektir. Bir vatandaş babasından veya ecdadından kalan bir mülkünü şahsi emekleriyle de arttırdıktan sonra büyük bir gayret ve fedakârlıkla ve yıllar boyunca işlemiş ve böylece çocuklarına ve yuvasına dolayısıyla içinde yaşadığı camiaya faydalı olmuş. Günün birinde bu adamın mülküniün bir kısmını alıyorsunuz yani hazıra konuyorsunuz.”¹¹²⁸

Bu kanuna dayanılarak toprağı elinden alınacak kişilerde büyük bir huzursuzluk ortaya çıkacaktı ve bu da sağlam bir toplum olmanın önünde engel

¹¹²⁸ A.g.e., s. 70.

oluşturacaktı. Koraltan, 1937'deki anayasa değişikliği sırasında kimsenin hukukuna taarruz etmek gibi bir amaç taşınmadığının söylendiğini de hatırlatarak, kanun tasarısının radikallliğini eleştiriyordu.

Halil Mentеше ise kanunun iki amaç taşıdığını düşünüyordu: Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak ve Medeni Kanun'un tesis ettiği mülkiyet rejiminin yerine yeni bir mülkiyet rejimi kurmak. Gerçi, Mentеше'den önce Yavuz Abadan, mülkiyet rejimini değiştirmek gibi bir amaç güdülmediğini söylemişti; ancak Mentеше buna ikna olmamış görünmektedir. Mentеше'ye göre yasa iki durumu sorunlu görüyordu: Büyük toprak mülkiyeti ve ortakçılık. Ortakçılık her ne kadar iptidai görünse de, diyordu Mentеше, memleketin zaruretlerinden doğmuştu ve bir kenara bırakılamazdı. Ülkede bir büyük arazi mülkiyeti sorunu da yoktu. Üstelik mevcut toprakları işleyen çiftçiler, tecrübeli kişilerdi, "yamama çiftçi" yapılamazdı. Mentеше'nin önerisi, Ziraat Bankası'na 2 milyon lira vermek kaydıyla onun çiftçileri toprak sahibi yapmasını sağlamaktı. Mentеше'nin endüstriyle ilgili görüşleri de dikkate değerdi. Ona göre endüstri lazımdı ama büyük endüstri kurmak "bizim harçımız değildi."¹¹²⁹

Emin Sazak da toprak meselesine müdahale edilmesi taraftarı değildi. Sanayi ve ticaret işlerinde yapıldığı gibi bu konuda da şahsi teşebbüse dayalı bir yol seçmemenin hata olduğunu söylüyordu. Sazak'a göre o güne kadar yapılan devrimlere ve hatta iktisadi müdahalelere destek olunmuştu; ancak bu seferki rahatsızlık vericiydi: "Arkadaşlar, eski bir tabir vardır, leş atlatmış adamlarız. Padişah devirdik, halife kovduk, şapkayı giydik, Latin harflerini kabul ettik, tekkeyi kapattık. En sonra bazı esbabı mucibelerle Varlık Vergisi'ni de kabul ettik. Fakat bunu kabul edemiyorum. Sebebi ne? Beni üç ay rahatsız etti."¹¹³⁰ Sazak, iktisadi işlerin şakaya gelmeyeceğini ve şefin buyruğuna göre değil akla göre hareket etmek gerektiğini belirtiyordu.

Bir diğer toprak sahibi Damar Arıkoğlu, toprak kanununa taraftar olmakla birlikte bazı maddelerinin zararlı olduğunu söylüyor ve kanunun bu aşırılıklarının giderilmesini istiyordu. Arıkoğlu'na göre 16. maddeyle 17. madde arasında çelişki vardı. 16. madde ortak çalışan araziye izin verdiği halde 17. madde bunu kökünden kaldırmaktaydı. Oysaki ortak çalışmaya dayalı makineli tarım daha verimliydi.

¹¹²⁹ A.g.e., s. 74-78.

¹¹³⁰ A.g.e., s. 80.

Arıkoğlu, yasanın mali hükümlerinin de adaletsiz olduğunu ve meclisin adaletsiz ve insafsız toprak dağıtımını yolunu seçen ülkeler gibi davranmayacağını umduğunu söylüyordu.

Adnan Menderes 16 Mayıs'ta söz almıştı. Menderes, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bugüne kadar yaptığı kanunların, derinliğine ve genişliğine tesirleri bakımından belki en önemlisi üzerinde bulunuyoruz." sözleriyle tasarıya verdiği önemi vurgulayarak konuşmasına başlamıştı. Menderes de benzer tezler ileri sürecekti. Komisyona yapılan müdahaleler işleri normal mecrasından çıkarmıştı. Türkiye'de bir büyük toprak mülkiyeti sorunu yoktu. İşlenecek topraklar genişletilebilirdi. Büyük, orta ve küçük arazi mülkiyetleri ülkelerin iktisadî şartlarına göre değişen oranlarda yan yana yer alırlardı. Yapılacak yanlış düzenlemeler üretimin gerilemesi tehlikesini doğurabilirdi. Menderes, kanunu savunanların köylü yanlısı konumlarını zayıflatmak için de o güne kadar köylü milletin efendisidir dendiği halde o güne değin yapılanların yetersizliğini eleştirmişti. Menderes'in değindiği bir başka nokta tarımda makineleşme konusunda yetersiz kalındığıydı.

Menderes kanuna dâhil edilmeyecek olan Çiftçi Ocakları meselesine de değinmişti. Bu konuda Nazi politikasının taklit edildiğini ileri sürmüştü:

*"Tasarıdaki ve gerekçedeki çiftçi ocakları kurmak ve çiftçiliği meslek haline getirmek mihveri etrafındaki düşünce ve hükümlere gelince (...) diyebilirim ki ocak müessesesi ileriye değil, geriye bakan bir zihniyete dayanmaktadır. Çiftçiliği meslek haline koymak fikri de modern iktisadi hayatın gerektirdiği bir işbölümü mevhumu ile izah olunamaz. Bunlar nasyonal sosyalist rejimin iskân, toprak kanunu olan Erhhof Kanunu'ndan hemen aynen iktibas olunmuş düşünceler ve hükümlerdir.(...) Tasarıdaki bu hükümler kabul olunsaydı kasabalının ve şehirlinin toprakla ve köyle alakasını hemen tamamen kesmek, ziraati köyde oturanlara hasretmek gibi neticeler doğuracaktı. (...) Köyle şehir arasına aşılmaz setler çekmek bu memleketin geriliğini devam ettirecek bir hareket olur."*¹¹³¹

Menderes, dışarıdan etkiler sonucu değil memleket şartlarına göre hazırlanan bir yasanın kabulünü istiyordu.

¹¹³¹ TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 17, D: VII, B: 55 [16 Mayıs 1945], s. 111-116

Menderes'in nasyonal sosyalizmden etkilenme tezi, doğal olarak muhalefetle karşılandı ve kabul edilmedi. Barkan da yazdığı makalede bunun Osmanlı dönemi toprak anlayışıyla olan benzerliğine dikkat çekerek, kanunun taklitle ilgili olmadığını savunmuştur.¹¹³²

Kanun çetin müzakereler sonucunda 17. madde de dâhil olmak üzere kabul edilmişti. Bunda İnönü'nün ısrarının büyük payı vardı. Ancak parti içinde bu konunun oldukça sıkıntı yarattığı da bir gerçektir.

Böyle bir sıkıntının doğacağını öngörmek zor değildi; nitekim Barkan'ın da belirttiği gibi daha önce gündeme gelen 1935 tarihli İskan-Toprak Kanunu'na ilişkin çalışmalar bir gizlilik içinde yürütülmüştü.¹¹³³ Öyleyse ÇTK'nın 1945'te gündeme getirilmesinin sebepleri neler olabilirdi? Bunlardan bir tanesi II. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine ulusal güvenlikle ilgili kaygıları üst düzeye çıkan bir ülkede, içeride huzursuzluk yaratabileceği öngörülen radikal bir kanunun gündeme getirilmesinin riskleri olabilir. İkinci olarak ÇTK'yı Köy Enstitüleri ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Köy Enstitüleri reformu destekleyecek ve reform sonrasında toprakları verimli biçimde işleyecek bilgiyle donatılmış insanlar yetiştirmekteydi. Bu konuda da zaman ihtiyaç vardı. Üçüncü olarak savaş sırasında izlenen politikalar ve çıkarılan vergilerle küçük köylünün durumu oldukça kötüleşmişti. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde demokrasiler kazanmıştı ve İnönü siyasî rejimi bu yeni şartlara daha uygun hale getirmeyi düşünüyordu. Dolayısıyla olası bir muhalefet odağı olarak büyük toprak sahipleri karşısında Türkiye nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan küçük köylüğün desteğini sağlamak için de böyle bir hamle yapılmıştı. Bu hamle, çok partili hayata geçtikten sonra kolaylıkla sürdürülemezdi; dolayısıyla çok partili hayata geçmeden önce uygulamaya girilmeliydi. Uygulama, devletçi, halkçı ve inkılapçı ilkelerin hayata geçirilmesi ve dolayısıyla rejimin prensiplerine uygun bir hareket olarak takdim ediliyordu. Bu strateji bir süre izlenmeye devam etti ve DP'ye karşı köylünün haklarını savunan CHP propagandası çerçevesinde yayınlara yansdı.

Ancak bu politika da uzun bir süre devam etmedi. Çünkü iktisat tarihçilerinin araştırmalarının ortaya koyduğu gibi, esas sorun toprak darlığından değil, çekim

¹¹³² Barkan, **a.g.m.**, s. 453, 491-492.

¹¹³³ **A.g.m.**, s. 456.

hayvanı yoksunluğundan kaynaklanıyordu.¹¹³⁴ İkinci olarak yönetici elitin 1945'e kadar olan bakış açısına göre, büyük miktarda traktör kullanımı ve uzun karayollarının yapımıyla köy ve kasabaların şehirlere bağlanması, büyük bir toplumsal akışkanlık yaratacak, şehre gelen köylülerin proleterleşmesi süreci yaşanacak ve bu da rejimi büyük bir sorunla karşı karşıya bırakacaktı.¹¹³⁵ Bu bakımdan bilhassa savaş yıllarındaki işçi ihtiyacını karşılamakla rejimin halkçı-solidarist yaklaşımından ötürü şehirlerde sosyalizme meyledecek kalabalık bir işçi sınıfının oluşmasının önüne geçilmesi arasında yönetim ikircikli bir tutum içindeydi.¹¹³⁶

Bununla birlikte, Marshall Planı'nın gündeme geleceği 1940'ların sonuna değin, büyük miktarda traktör ithalatı ve uzun karayollarının yapımı Türkiye'nin iktisadî imkânları dâhilinde de değildi. Dolayısıyla buna göre bir kır-kent nüfus kompozisyonu, eğitim ve iktisadi yapı görüşü geliştirilmişti. O dönem için Köy Enstitüleri ve ÇTK, rejimin amaçlarına ve imkânlarına uygun ve sorunlarını çözer mahiyette görünüyordular. 1940'ların sonunda makineleşmeyi teşvik etmek kaydıyla tarımsal fazlanın arttırılması yoluna gidilmişti. Bu strateji daha sonra DP tarafından da devam ettirilecekti.¹¹³⁷

Ülkedeki az topraklıların ve topraksızların varlığına bakıldığında istatistikler de bunların dikkate değer bir yekûn tuttıkları görülmektedir. Dolayısıyla İnönü başta olmak üzere yöneticilerin bu durumdan rahatsız olduklarını ve durumu sosyal adalet ölçülerine göre bir çözüme kavuşturmayı düşündüklerini söylemek mümkündür. Halkçı diyebileceğimiz bu ideolojik prensibin yanı sıra belirttiğimiz etkenlerle ÇTK gündeme gelmiş; ama II. Dünya Savaşı sonrasında değişen şartlarında gündemden

¹¹³⁴ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi...**, s. 393, Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler-II**, Yazan: Şevket Pamuk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 210-211.

¹¹³⁵ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî...**, s. 396-399.

¹¹³⁶ "(...) Cumhuriyet'in işçileşme konusunda oldukça ikircikli olduğu söylenebilir. Eğer işçileşme, tarımın mevsimlik iniş ve çıkışlarının yarattığı düzensizlikten ya da bağımsız esnafın kendi kendini denetlediği rahatlığından tamamıyla farklı; kesintisiz, günlük ve düzenli bir çalışma temposu içinde çalışma olarak görülürse, bunun başarmak istendiğini söylenebilir. Ama CHP yöneticileri için kentleşme ve işçileşme aynı zamanda sosyalist devrim potansiyeli taşıdığı için kaçınılması gereken bir şeydi. (...) Bu ikircikli konum kendisini, CHP yöneticilerinin işçi yaratmaktan çok, devrim riski taşımayan köylü-işçi kategorisi yaratmak için yaptıkları düzenlemelerde gösteriyordu. Bu tutum CHP'nin, sınıf farklılıklarının oluşmasını engellemeye çalışan dayanışmacı halkçılığının bir sonucu olarak da yorumlanabilir." İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 178-179.

¹¹³⁷ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî...**, s. 389-393.

düşmüştür. Bu bakımdan kanuna karşı çıkan Cavit Oral'ın 1948'de Tarım Bakanlığı'na getirilmesi ve 1947 Kurultayı'nda kanunun gözden geçirileceğinin programa konması anlamlıdır.¹¹³⁸ Sonuç olarak toprak dağıtımına devam edilmiş; ancak büyük toprak sahipliğine dokunulmamıştır. Dağıtılan topraklara rağmen 1950'ye gelindiğinde kırsal ailelerin %20'si de hâlâ topraksız durumdaydı.¹¹³⁹

Köylü tabanından bir baskının gelmediği, parti içinde ve sonrasında dışında kanuna yönelik muhalefetin bulunduğu¹¹⁴⁰, Köy Enstitüleri'nin karşı propaganda ile ÇTK'nın amaçlarına uygun birimler olmaktan çıkarıldığı, parti teşkilatında gerekli hazırlıkların yapılmadığı/yapılamadığı bir ortamda böylesi bir projeyi yürütmek pek mümkün değildi:

“Radikal bir toprak reformunun başarıyla uygulanması, kırsal kesimdeki sosyal güç dengelerinin değiştirilmesi, küçük ve orta köylülüğün desteğini seferber eden ve bu desteği yansıtan yeni bir parti teşkilatının kurulabilmesi, on, onbeş yıllık süreler ima etmekteydi. Lider kadrosunun böyle bir uygulamaya sosyal gücünün yetip yetmeyeceği de belirsizdi. Halbuki CHP'nin liderleri, radikal reform niyetlerini, bir kanunla deklare ettikten hemen hemen bir yıl sonra, ilk kez tek dereceli ve çok partili bir genel seçime girdiler. İster istemez, il ve ilçe düzeyindeki mevcut teşkilatlarına dayanmak zorunda kaldılar. Bu teşkilatları ise, büyük ölçüde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile meydan okudukları varlıklı çevreleri içeriyordu.”¹¹⁴¹

Teşkilatlanma konusunda hazırlıklar yetersiz olduğu gibi, savaş sonrası dönemin değişen koşullarında siyasal ve iktisadi alanlardaki parti politikası da değişmişti. Artık toprak sahiplerinin kazanılması önemliydi. Bu sebeple kanun hiç uygulamaya konmadı ve Oral bakanlığa getirilerek bu konuda toprak sahiplerine güven verilmeye çalışıldı. Böylece halkçı ve inkılâpçı bir ideolojik söyleme dayandırılan ÇTK, hayata geçirilmedi. Burada Aydemir'i izleyerek, sorunun Atatürk döneminde gündeme

¹¹³⁸ C.H.P. Yedinci Büyük..., s. 480.

¹¹³⁹ A.g.e., s. 401.

¹¹⁴⁰ Muhalefet, bazen demokrasiye aykırı olmayı, bazen faşizme bazen de komünizme öykünmeyi eleştirilerinin bir parçası haline getirebiliyordu. Köy Enstitüleri'nin komünizm yuvası olarak adlandırıldığı bir dönemde onların desteğine dayanarak toprak mülkiyeti rejiminde kapsamlı bir reform gerçekleştirmeye çalışmak, komünizm suçlamalarını güçlendirecek bir uygulama olurdu. Dolayısıyla CHP'nin de hararetle desteklediği anti-komünizm, bir bumerang gibi dönüp kendisini vurabilirdi.

¹¹⁴¹ Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadî..., s. 400.

geldiğini ve her iki dönemi de ilgilendirdiğini belirtmeliyiz.¹¹⁴² Zira böyle bir reform projesi Atatürk döneminde de hayata geçirilmeye başlanmış değildi. İnönü dönemindeki deneme de sonuca ulaşmamıştı. Ancak ortaya çıkan sonucun, CHP'nin tutarlı bir şekilde uyguladığı halkçılık ideolojisine dayalı bir politikanın değiştirilmesiyle ya da halkçılık ilkesinin terk edilmesiyle ilgili olduğunu söylemek mümkün değildir. Burada esas olarak köylülerin ekonomik sorunlarını çözme bağlamında 1950'ye gelindiğinde yukarıda belirttiğimiz istatistik göz önüne alındığında halkçılık ilkesi bakımından bir politik başarısızlıktan söz etmek mümkündür. Halkçı solidarist yaklaşım bakımındansa, sınıfa dayalı partilerin ve işçi sendikalarının kuruluşuna izin verilmek kaydıyla çok-partili demokrasiye yönelişle ilgili sınırlı bir uyarılama yapıldığını sıradaki başlık altında göstereceğiz.

4.4.3. İkinci Dünya Savaşı'ndan Savaş Sonrasına Sosyal Politikalar

19. ve 20. yüzyıllarda savaşların yıkıcı etkisinin artması ve topyekûn savaşın ortaya çıkışı, savaşın cephe gerisini de önemli hale getirdi ve savaşa bilfiil katılmayan sivillerin de savaştan etkilenme oranını arttırdı. Bu sebeple cephe gerisindeki sosyal refahın ve toplumsal dengelerin gözetilmesi devlet yöneticilerinin iktidarlarını meşru bir zemine dayandırabilmeleri ve düşmana karşı iç cepheyi güçlü tutabilmeleri bakımından önem kazandı. Devlet gücünün artırılması bakımından nüfusun nitel ve nicel potansiyelinin geliştirilmesi de modern devletin özelliklerinden biri oldu.¹¹⁴³ Böylece sosyal politikalar giderek artan bir önem kazandılar. İlgili kısımda gördüğümüz üzere, İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan deneyimler, savaş sonrasında sosyal politikaların daha önce görülmemiş düzeyde ön plana çıkmasına sebep oldu. Türkiye de hem savaş sırasındaki kendi deneyimlerinden hem de dünyadaki gelişmelerden etkilenerek, savaş sonrası dönemde yeni politikalar geliştirdi. Aşağıda, savaş sırasındaki ve sonrasında sosyal politikalar, halkçılık bakımından ele alınacaktır.

¹¹⁴² Aydemir, **İkinci Adam-II**, s. 338.

¹¹⁴³ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 15-16, 19, 41.

4.4.3.1. Savaşa Katılmayan Bir Ülkenin Ekonomik ve Sosyal Sorunları ve Üretilen Politikalar

Türkiye II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmadı; ancak bu savaştan oldukça etkilendi. Her şeyden önce, Mihver Devletleri'nden (Almanya-İtalya) ya da Rusya'dan gelebilecek bir saldırı endişesiyle oldukça büyük bir nüfus silah altına alındı. Öyle ki, 1936'da ordudaki asker sayısı 120.000 kişi iken savaş sırasında bu sayı 1.000.000'a çıkmıştı ve çoğunluğunu köylüler oluşturuyordu.¹¹⁴⁴ Ancak Türkiye'deki nüfusun büyük çoğunluğu tarım sektöründe olduğundan oradaki üretimden çekilen nüfus, sektör açısından büyük bir sorun yaratmadı. Bununla birlikte ihtiyaç duyulan üretimin yapılabilmesi için özellikle nitelikli iş gücünü temin edebilme noktasında zorluklarla karşılaşıldı.¹¹⁴⁵ Böyle bir ortamda, çıkarılan Millî Korunma Kanunu'nun (MKK) özellikle 9., 10. ve 19. maddelerine dayanılarak gerekli iş gücü temin edilmeye çalışıldı.¹¹⁴⁶ Bunlardan 9. madde ücretli iş mükellefiyeti öngörürken 10. madde sanayi ve madenlerde çalışanlar için işyerini terk yasağı getiriyordu. 19. madde ise üç saat kadar fazla mesai yapılması zorunluluğuyla birlikte İş Kanunu'nun 50. maddesinin çocuk ve kadınların çalıştırılmasıyla ilgili kurallarının ve 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun bazı maddelerinin uygulanmayabileceğini hükme bağlıyordu.¹¹⁴⁷ Ücretli iş mükellefiyeti sadece madencilik alanında kullanılmış, sanayi alanındaysa genellikle çalışma sürelerini uzatma yöntemi benimsenmiştir.¹¹⁴⁸

Savaş nedeniyle tarım ihracatında büyük bir azalma olduğu gibi ithalat imkânları da azalmıştı. Ülke içinde köylülerin ihtiyaç duydukları maddelerin fiyatları, sattıkları ürünlerin fiyatlarından daha fazlaydı. Bu da özellikle küçük köylülüğün durumunun kötüleşmesini beraberinde getiriyordu.¹¹⁴⁹ Ordunun beslenmesi ve kentlerin iaşesi için ihtiyaç duyulan gelir, büyük ölçüde vergilendirme yoluyla elde edilmeye çalışılıyordu. Savaş döneminin pahalılığı ve kıtlıklarından

¹¹⁴⁴ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 56, Arslan Başer Kafaoğlu, **Varlık Vergisi Gerçeği**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 74.

¹¹⁴⁵ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 173-174.

¹¹⁴⁶ Makal'ın belirttiği gibi MKK, "olağanüstü bir çalışma rejimi" tesis etmişti. Bkz. A. Makal, **Ameleden İşçiye**, s. 207.

¹¹⁴⁷ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 180.

¹¹⁴⁸ **A.g.e.**, s. 180-181, 183.

¹¹⁴⁹ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 135-139.

yararlanarak ihtikâr yolunu tutanları önlemek, gerekli iş gücünü temin etmek ve vergileri belirleyip toplamak için çaba gösteriliyor; ancak kurumların tecrübeli ve nitelikli elemanlara sahip olmayışlarından, teşkilatların yetersizliğinden kısacası devlet gücünün sınırlarından ötürü bunları sağlamak her zaman mümkün olmuyordu.¹¹⁵⁰ Buna bir de köylü ve işçilerin getirilen mükellefiyetlere ve vergilere direnişleri ile halkın ihtikârla mücadelede devlete yardım etmesinin önündeki bürokratik zorluklar eklenince, başarı şansı iyice düşüyordu.¹¹⁵¹

Savaş sırasında kentlerin iaşesi ve askerî ve idarî masraflar için gelir temin edilmesi adına köylüleri doğrudan ilgilendiren bir dizi uygulama yapıldı. Köylüye en çok külfet getiren uygulamalar arasında Şubat 1941 ile Temmuz 1942 arasında çiftçilerin ürünlerini piyasa fiyatından düşük bir fiyata devlete satması, bu uygulama sonucunda üretimin azalması ve karaborsanın belirmesiyle söz konusu uygulamanın biraz esnetilmesi sonucu ortaya çıkan Yüzde 25 uygulaması ve nihayet 1943'ten kabul edilip 1946'ya kadar uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi en başta gelmekteydi.¹¹⁵² Yüzde 25 uygulaması, her üreticinin 50 tona kadarki hububat üretiminin %25'ini, 50-100 ton arasındaki üretiminin %35'ini, 100 tonun üzerindeki üretimininse %50'sini devletçe saptanan sabit fiyatlar üzerinden devlete teslim etmesini öngörüyordu. Bu uygulamayla, üretimin artacağı, karaborsanın önüne geçileceği ve iaşe sıkıntılarının giderileceği düşünülmüştü; ama beklenen olmadı. Zira piyasada buğdayın kilosunun 100 kuruşa ulaştığı 1943 yılında devlet aynı miktar için 20 kuruş ödüyordu ve bu yüzden gerek büyük çiftçiler gerekse yoksul köylüler ürünlerini devletten kaçırmaya çalışıyorlardı. Bunun üzerine üretimin beyan sistemi üzerinden değil tahmin sistemi üzerinden saptanmasına gidildi; ancak direniş yine de sürdü.¹¹⁵³ 1943 senesinde vergi oranından ötürü Osmanlı dönemindeki aşar vergisini andıran Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV) kabul edildi. Verginin amacı, savaş sırasında artan harcamalar nedeniyle devlete gelir sağlamaktı. Metinsoy'a göre TMV'nin kabul edilmesindeki gaye, devletin askerî ve idarî harcamalarını değil; kentlerin iaşesi, yoksulluk, ihtikar ve hayat pahallığı gibi sosyal sorunları çözmekle

¹¹⁵⁰ **A.g.e.** Metinsoy'un çalışması bu problemler hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir.

¹¹⁵¹ **A.g.e.**, s. 53, 118-119.

¹¹⁵² Metinsoy, **a.g.e.**, s. 155-157.

¹¹⁵³ **A.g.e.**, s. 157.

ilgili harcamalarını karşılamaktı. Bu vergi, 1943'ten itibaren başlayan sosyal yardım kampanyasıyla¹¹⁵⁴ doğrudan ilgiliydi.¹¹⁵⁵

Ülkede sanayileşmenin ve savaş harcamalarının finansmanına ilişkin yük büyük ölçüde küçük köylülüğün üstüne yüklenmiş durumdaydı. 1942-1943'te hububat fiyatlarının artışıyla zenginleşenler büyük çiftçilerdi ve bu büyük çiftçilerin kentlerde yaptıkları savurgan harcamalar alay konusu haline gelen hacı ağa tipini ortaya çıkardı.¹¹⁵⁶

İaşe sorununun çözülmesi için, halkın piyasada az bulunan ve zorunlu tüketim maddelerine erişimini sağlamak üzere kabul edilen karne uygulaması da, yönetimin hedeflediği halkçı-solidarist ideolojik konumunun pekiştirilmesinde istenen katkıyı sağlayamadı. Zira:

“Üst gelir grupları karaborsada, yüksek fiyattan hem de kaliteli ekmeği rahatlıkla ve halkın gözü önünde bulabiliyorlardı. Ayrıca esnaf olsun, karne hırsızlığı yapan çeteler olsun, karneyle ekmek alan vatandaşlar olsun sürekli hileye ve karne kaçakçılığına başvurular. Karne uygulamasından sorumlu olan Halk Dağıtma Birlikleri bile karne ticareti yaparak görevlerini suistimal ettiler. Bu hareketler etkili biçimde kontrol altına alınamadı. Dolayısıyla, alt sınıflar arasında karne uygulamasının kendileri için faydalı ve eşitlikçi bir uygulama olduğuna dair bir güven inşa edilemedi.”¹¹⁵⁷

Köylüler, devletin şehirlerin sorunlarına göre kendi sorunlarıyla daha az ilgilendiğini düşünüyorlardı. İş mükellefiyetlerinin büyük ölçüde köylülerin sırtına yüklendiği¹¹⁵⁸ ve orduda görev yapan askerlerin büyük çoğunluğunu yine köylülerin oluşturduğu bir ortamda, köylülerin şehirlilere göre üvey evlat muamelesi gördüklerini düşünmeleri¹¹⁵⁹ kuşkusuz önemli bir sorundu. Kendi üretim

¹¹⁵⁴ Örneğin 7 Ocak 1943'te **Ulus**'ta 1. sayfada memurlar ve sabit gelirliler gibi yoksullara da ucuz ekmek veya ekmeçlik hububat dağıtılacağı haberi yer alıyor ve 8 Ocak 1943'te bu konudaki kanunun kabul edildiği yine 1. sayfadan duyuruluyordu. **Ulus** [7-8 Ocak 1943]. 18 Eylül 1943 tarihli **Ulus**'ta ise memurlara birer maaş ikramiye verilmesine dair layihanın kabul edildiği belirtilirken 17 Ekim'de memur ikramiyelerinin ayın 18'inden itibaren dağıtılacağı müjdeleniyordu. **Ulus** [18 Eylül ve 17 Ekim 1943].

¹¹⁵⁵ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 157-158.

¹¹⁵⁶ **A.g.e.**, s. 61-62.

¹¹⁵⁷ **A.g.e.**, s. 106-109.

¹¹⁵⁸ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Uygulama ve...**, s. 187.

¹¹⁵⁹ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 151.

faaliyetlerini aksattığı için köylüler de iş mükellefiyetine karşı direniyorlardı. Bazı köylerde muhtarlar iş mükellefiyetine tabi tutulan köylülerin listesini kabul etmiyorlardı; bunun sonucunda ise kaymakam onları aşağılıyor ve onlar da listeye dahil ediliyorlardı. İş mükellefiyetinden kaçmak için firar eden köylüler, oldukça sert önlemlerle karşılaşılıyorlar ve durum bazen evlerinin basılmasına, çocuk ve eşlerinin gözaltına alınmasına ve işkenceye kadar gidebiliyordu.¹¹⁶⁰ Devlet imkânlarının yetersizliği sebebiyle açlık ve yoksulluk, sağlık sorunları -ki savaş sırasında verem hastalığında büyük artış olmuştu- gibi konularda sıkıntıların çözüme kavuşturulmasında çekilen zorluklar da eklenince, özellikle yoksul köylüler için savaş oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Yaşanan olayların, köylü nezdinde yönetimin halkçı iddialarını oldukça sarstığını tahmin etmek zor değildir.

İşçiler de sanayileşmenin ve savaşın getirdiği yükü sırtlayan bir diğer önemli kesimdi. Bununla birlikte Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde (KİT) çalışan işçilerle özel sektörde çalışan işçilerin durumu farklıydı. Devletin kurduğu sanayi tesisleri bakımından özel bir tercih de söz konusuydu. Yeni devlet sanayi tesislerini¹¹⁶¹ büyük kentler yerine Anadolu'da, demiryolu üzerindeki küçük kentlerde kuruyor; böylece uzun müddet ihmal edilmiş Anadolu'nun, uygarlığın nimetlerinden yararlanmasını ve kalkınmasını hedefliyordu.¹¹⁶² Aydemir bu sanayi tesisleri için şöyle demektedir:

*“Devlet işletmelerinin her birinin buldukları yerler, memleketin içinde ve uzak yerlerinde birer şehir halindedir. Parkları, lojmanları, eğitim müesseseleri, toplu yaşama ve spor hayatının bütün tesisleri, rahat ve konforlu hayat düzeni ile, eşleri demokratik memleketlerde dahi pek görülmeyen uygar tesislerdir.”*¹¹⁶³

Devlet sektöründe çalışan işçiler için ücretsiz yemek, barınma, eğitim-kültür, spor faaliyetleri ve sağlık hizmeti konularında daha iyi şartlar sağlanmıştı. Birçok kamu kuruluşunda çalışanların tüketim mallarını piyasa fiyatının altında fiyatlarla alabilmeleri için ekonomolar kurulmuştu.¹¹⁶⁴ Bu sebeple devlet işletmelerinde çalışan

¹¹⁶⁰ A.g.e.,s. 141.

¹¹⁶¹ Sanayi ve madencilik alanlarında işçileşmeyi sağlayan kurumlar Sümerbank ve Etibank'ın işyerleriydi. Bkz. Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 178 ve A. Makal, **Türkiye'de Tek Partili...**, s. 264.

¹¹⁶² Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 173.

¹¹⁶³ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 438

¹¹⁶⁴ A. Makal, **Türkiye'de Tek Partili...**, s. 272.

işçilerin bir tür “işçi aristokrasisi” oluşturduklarına dair görüşler ileri sürülmüştür.¹¹⁶⁵ Bununla birlikte kurumun çeşitli tesisleri arasında farklar ortaya çıkabiliyordu.¹¹⁶⁶ Dönemin tanıklıkları ise devlet işletmelerinden dahi işçilere sağlanan imkânların olumsuzluklarına-yetersizliklerine ilişkin bilgiler sunmaktadır.¹¹⁶⁷

Savaş döneminde yoğun ve kontrolsüz çalışma temposu sebebiyle iş kazaları da artmıştı. Ancak, kazazedelere yardım yapmayı yasal olarak zorunlu kılan bir düzenleme bulunmuyordu. Dahası başka birçok hayati konuda da herhangi bir sosyal sigorta, yardım ya da tazminat öngörülmemişti: “İşçilerin hastalık, hamilelik veya ailelerinden bir ferden hastalanması ya da ölmesi gibi durumlara karşı sosyal güvenceleri yoktu”.¹¹⁶⁸ Sosyal güvenlik olanakları, esasen KİT’lerde çalışan memurlar için öngörülmüştü.¹¹⁶⁹ Bununla birlikte bazı devlet işletmelerinde işçilere dönük farklı imkânlar sağlandığı görülmektedir. Örneğin 27 Mayıs 1935 tarihli ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu’na göre tatil günlerinde ücret ödenmemekteydi; ancak TCDD çalışanları için bu olanak 1936 yılında sağlanmıştı.¹¹⁷⁰

24 Nisan 1930’da kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun 180. maddesinde işçiler için öngörülen sağlık hizmetleri de düzgün bir biçimde sağlanamıyordu.¹¹⁷¹ Çoğu işyerinde ne doktor ne de sağlık memuru bulmak mümkündü. Kanunun gereğini yerine getiriyormuş görünmek için tutulan doktorlar yalnızca ara sıra işletmeye uğramakta bu sebeple de işçiler gerçek anlamda muayene ve tedavi edilememekteydiler. Doktorların tayin ve azilleri işletme sahiplerine bırakıldığından bu konudaki ihmallere karşı fazla bir şey yapılamıyordu.¹¹⁷²

¹¹⁶⁵ Yıldırım Koç, **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı’dan 2010’a**, Epos Yayınları, Ankara, 2010, s. 116-131. Koç’un görüşlerinin eleştirisi için bkz. A. Makal, **Türkiye’de Tek Partili...**, s. 281-287.

¹¹⁶⁶ **A.g.e.**, s. 253-277.

¹¹⁶⁷ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 204-205, 224-227.

¹¹⁶⁸ **A.g.e.**, s. 211-214.

¹¹⁶⁹ A. Makal, **Türkiye’de Tek Partili...**, s. 277-278.

¹¹⁷⁰ **A.g.e.**, s. 278.

¹¹⁷¹ “Madde 180-. Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün iş sahipleri, işçilerinin sıhhi ahvaline bakmak üzere, bir veya müteaddit tabibin sıhhi murakabesini temine ve hastalarını tedaviye mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok olan işlerde tabip daimî olarak iş mahallerinde yahut civarında bulunur. Hastanesi olmayan mahallerde veya şehirler ve kasabalar haricinde bulunan yerlerdeki iş müesseseleri bir hasta odası ve ilk yardım vasıtalarını ihzar ederler. Yüzden beş yüze kadar daimî amelesi olan müesseseler bir revir mahalli ve beş yüzden yukarı amelesi olanlar yüz kişiye bir yatak hesabına hastane açmağa mecburdurlar.” **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 18, D: 3, İ: 50 [21 Nisan 1930], s. 116-117.

¹¹⁷² Metinsoy, **a.g.e.**, s. 215.

İşçilerin reel ücretlerinde de savaş sırasında ciddi bir gerileme yaşanmıştı. Tekeli ve İlkin'e göre emek ücretlerini enflasyon düzeyinin altında tutmak kaydıyla fiyat artışları üzerinde bir baskı yaratılmak istenmiştir. Ancak iş mükellefiyetlerinin getirildiği ve fazla mesai kararlarının alındığı bir ortamda ücretlerin düşük tutulması, süreci çok sancılı bir hale getirmiştir. Bu zor koşullar altında işçiler İtalyan grevi denilen iş yavaşlatma, iş bırakma, iş mükellefiyetinden kaçma, sık sık iş değiştirme ve işyerinden mal aşırma gibi yollara başvurarak direnç göstermişlerdir. Konut sorununun çözülememesi nedeniyle Türkiye tarihinde ilk defa gecekondulaşma denen süreç de başlamıştır. İşçilerin olumsuz şartlarda çalışması, verimi oldukça etkilemiş ve işçi bulma sorunu tam olarak çözülemediğinden istenilen düzeyde üretim gerçekleştirilememiştir.¹¹⁷³ İzlenen politikalara dair genel bir değerlendirme yaptığımızda, Makal'ın belirttiği gibi "C.H.P'nin tek parti yönetimi döneminde işçi kitlelerine ve onların çalışma ve yaşama koşullarına duyarsızlığı, işçileri giderek partiden uzaklaştırmıştı(r)."¹¹⁷⁴

Genel olarak memurların geçim durumu da sanıldığı gibi aksine kötüleşmiştir. Metinsoy'a göre dar gelirli memurlar, sosyal yardımlardan çok faydalanamamışlardır.¹¹⁷⁵ Tekeli ve İlkin ise yaptıkları hesaplamada, memurların her barem seviyesinde 1943 yılına kadar olan döneme kadar satın alma gücü endeksinde benzer oranlarda kayıplar yaşarken 1943'ten sonraki sosyal yardımlarla yapılan iyileştirmeler sonucu üst kademelerin en alt kademeye göre daha az iyileşme yaşadığını saptamaktadırlar.¹¹⁷⁶ Ancak belirtildiği gibi bazı sosyal güvenlik uygulamaları memurlar için daha önce devreye sokulmuştur.

Hayat pahalılığı, yoksulluk, açlık, sağlık sorunlarının artışı, reel gelirlerin düşüşü, kıtlık gibi sorunlar, Türkiye'yi sanki savaşa dâhil olmuş bir devlet gibi sarmıştı. Devlet yöneticileri ve partililer, bunun iç cepheyi zayıflatacağının ve hırsızlık, rüşvet gibi ciddi ahlakî sorunları ortaya çıkaracağına farkındaydılar.¹¹⁷⁷ İnönü, 1 Kasım 1942'de TBMM'yi açarken savaş şartlarından yararlanan kötü niyetli kişilerin varlığından duyduğu rahatsızlığı bizzat dile getirmişti:

¹¹⁷³ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Uygulamaları ve...**, s. 183, 187; Metinsoy, **a.g.e.**, s. 195-272.

¹¹⁷⁴ A. Makal, **Ameleden İşçiye**, s. 223.

¹¹⁷⁵ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 46, 273-345.

¹¹⁷⁶ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Uygulama ve...**, s. 426-427.

¹¹⁷⁷ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 148-149, 165, 191-192, 244, 282.

“Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün Vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor. Bu halin umumî harpten doğan, kendi hususî şartlarımızda ilgili olan sebeplerini ve çarelerini Cumhuriyet Hükûmeti sizin yüksek nazarlarınıza etrafiyle serip anlatacaktır. (...) Acı ile hatırlamalıyız ki milletin iâşe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükûmetlerinin sarfettikleri gayretlere, iki seneden beri, cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün ilk hallolunacak mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakcı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yağmağa yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar, ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır.”¹¹⁷⁸

İnönü, savaşın zorluklarını ve bunu kullanan tüccar ve toprak ağalarını olumsuz şartların sebepleri olarak adres gösterse de, insanlar doğal olarak hükümetin politikalarındaki hataları ve yetersizlikleri de görüyorlardı. Üstelik, büyük toprak sahipleri ve ithalatçılar, savaşın zenginleşenleri arasındaydılar.¹¹⁷⁹ Dolayısıyla söylemle olgu tutarsızdı. Diğer yandan CHP'nin bir imaj sorunu da olduğu anlaşılmaktadır. İlk ve Tekeli CHP'nin politikalarının halkçılık bakımından değerlendirilmesinde şu hükme varıyorlar:

“Milli Korunma Kanunu'nun kararlarının uygulanması için oluşturulan örgütlenmenin gerisinde CHP'nin halkçılık ideolojisinin etkileri açıkça görülmektedir. Örneğin ithalat ve ihracatın örgütlenmesinde kurulan birlikler ve dokuma alanında küçük üreticiliği teşviki için oluşturulan çok sayıda kooperatif, birer halkçılık uygulamasıdır. (...) Bununla birlikte halkçılık ilkesinin uygulanmasında devletçilik ilkesinin uygulanması kadar açık bir başarı görülmemektedir. Devletin, halkçılık ilkesinin uygulanması için devletçilik ilkesinin uygulanmasından yararlandığı açık olarak görülmektedir. (...) Halkçılık ilkesinin CHP ideolojisi için en çok tekrarlanan ifadesi Türkiye'nin imtiyazsız ve sınıfsız bir toplum olduğudur. Oysa toplumda bürokrasinin imtiyazlı

¹¹⁷⁸ Millî Şef'in Söylev..., s. 135-136.

¹¹⁷⁹ Metinsoy, a.g.e., s. 60-61.

olduğu konusunda yaygın bir kanı bulunmaktadır. Savaş içinde değişik grupların kayıpları ve kazançlarını(n) analiz(i) toplumda en hızlı kaybeden kesimin memurlar olduğunu ortaya koymaktadır ki bu ilginç durum halkçılık ilkesine duyarlılığın bir göstergesi olarak ele alınabilir. Memur kesimi savaş döneminde büyük kayıplara uğramasına karşın, toplumda memurların imtiyazlı olduğu konusundaki kanı sürmüştür.”¹¹⁸⁰

Tekeli ve İlkin’in değerlendirmelerindeki birkaç husus önemlidir. Öncelikle CHP’nin halkçılık ilkesi, toplumdaki tüm meslek gruplarını içeren bir yapıdaydı; dolayısıyla halkçılık sadece işçilerin ya da köylülerin desteklenmesiyle ilgili bir olgu olarak değerlendirilmiyordu. İkinci olarak, devletçilik uygulamalarıyla halkçılık arasında hem ideolojik hem de politik bağlantılar bulunmaktaydı. Ancak CHP, aynı zamanda sermaye birikiminin sağlanmasını önemseyen bir partiydi ve bu birikimin sağlanması için¹¹⁸¹ gerekli işgücünü temin etme konusunda zorlayıcı politikalar izlemesi de bununla ilgiliydi. Bu da CHP’yi bir parti olarak uzun dönemde sonuçları alınacak bir uygulama için imaj olarak zedeleyen bir husustu.¹¹⁸² Son olarak özellikle Metinsoy’un belirttiği gibi devlet ya da parti, deneyimli kişilerden oluşan güçlü bir teşkilatlanmaya sahip değildi ve hedeflerini uygulamak için gerekli kurumsal yapı ve kalifiye elemanlardan yoksundu. Parti, yapısı itibarıyla sosyal devletçiliği belirgin bir doktrin olarak benimseyip ona göre bir teşkilatlanma ve eğitim gerçekleştirmediği için, İnönü’nün “bulanık havadan yararlananlar” olarak tabir ettiği kesimlerle ve onlarla işbirliği yapanlarla uğraşması pek mümkün değildi.

Bununla birlikte, Avrupa’da sosyal devlet anlayışına doğru güçlü bir eğilim olduğu ve savaş sonrası dünya politikasında bu tür uygulamaların bir yeri olacağı anlaşılmıştı. Bu hem üretim verimliliğini sağlamak hem hükümete ve partiye karşı olumsuz duygular içinde olan kitleleri kazanmak hem de değişen dünya şartlarına uyum sağlamak için gerekliydi. İşte bu koşullar altında, savaş yıllarında sosyal politika alanında yazılar yazan bir hukukçu, Sadi Irmak, dikkat çekmiş ve 1945’te İnönü tarafından çağrılmıştır. Irmak 1943’te zaten milletvekili olmuştur; ancak bu

¹¹⁸⁰ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Uygulamaları ve...**, s. 436.

¹¹⁸¹ **A.g.e.**, s. 437.

¹¹⁸² Belge, haklı olarak -tek sebep bu olmasa da- ilk birikimin sağlanması döneminin CHP iktidarı zamanına denk gelmesini DP’nin avantajlarından biri olarak saptar. Bkz. Murat Belge, **Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 617.

kez istenen çok daha önemli bir görevdi. İnönü, Irmak'a "Biz birçok görev yaptık, fakat bu sosyal meselelerde geriyiz." demiş ve aldığı bir kararı açıklamıştır: Çalışma Bakanlığı kurulacaktır. İnönü, "Bu bakanlığa da sen geleceksin!" diye eklemiştir. Irmak, siyasî tecrübesinin zayıf olduğunu söyleyerek başta kabul etmek istememiş; fakat sonuçta Çalışma Bakanı olmuştur.¹¹⁸³ Türkiye'de sosyal politika alanındaki bazı önemli kurumlar onun zamanında kurulacaktır.

Öyleyse, şimdi savaş sonrasındaki sosyal politikaları ele alabiliriz.

4.4.3.2. Savaş Sonrası Dönemde Sosyal Politikalar ve Anti-Komünist, Devletçi-Halkçılık

İnönü'nün Irmak'a sosyal meselelerde geri kalındığını söylemesi, aslında konunun bir boyutunu aydınlatmaktadır; sosyal politikalar devletin modernleşmesinin, ilerlemenin de bir parçasıydı. Örneğin Türkiye, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) üyesiydi. Ancak madenlerde mecburi çalıştırma ILO'nun kabul ettiği 1930 tarihli ve 29 numaralı Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi'nde yasaklanmış olmasına karşın, bu sözleşmeyi Türkiye imzalamamış olduğundan Türkiye'de bu uygulama yapılabiliyordu.¹¹⁸⁴

Savaş sonrası dönemde Türkiye, sosyal politikalar konusunda bir tutum değişikliğine gitti. 8 Haziran 1945'te Çalışma Bakanlığı kuruldu. Yasa tasarısı hakkındaki bütçe komisyonu raporunda bakanlığın amacı "memlekette iş kudret ve kabiliyetinin değerlendirilmesi ve iş münasebetlerinin düzenlenmesi, işçilerin yaşama şartlarının iyileştirilmesi ve sağlıklarıyla çalışma güçlerinin korunması işçi ve işveren münasebetlerinin ahenkli ve düzenli bir şekilde yürümesinin sağlanması" şekline ifade edilmişti.¹¹⁸⁵ Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'daysa:

"Çalışma Bakanlığı, çalışma hayatının düzenlenmesi, çalışanların yaşama seviyesinin yükseltilmesi, çalışanlar ile çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin memleket yararına ahenkleştirilmesi, memleketteki çalışma gücünün genel refahı artıracak surette verimli kılınması, tam çalıştırma ve sosyal güvenin sağlanması ile görevlidir."

¹¹⁸³ Tunalı, a.g.e., s. 153, 160-161.

¹¹⁸⁴ A. Makal, Ameleden İşçiye, s. 205-206.

¹¹⁸⁵ TBMM Tutanak Dergisi, C: 18, D: VII, B. 77 [22 Haziran 1945], S. Sayısı 143.

denmekteydi.¹¹⁸⁶ Bu Bakanlık'ın öncülüğünde, Avrupa'da beliren yeni sosyal politika uygulamalarına referans verilerek ve devletçi, halkçı-solidarist ve milliyetçi bir anlayış çerçevesinde sosyal güvenlik alanında çeşitli yasalar çıkarıldı. İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu (1945), bu kanunun uygulanmasını sağlamak üzere İşçi Sigortaları Kurumu'nun kuruluşu (1945-1946), İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun Kuruluşu (1946), İhtiyarlık Sigortası Kanunu (1949), Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu (1950), İş Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi (1950), İş Mahkemeleri Kanunu (1950) bu alanda çıkarılan yasalardır. Söz konusu değişikliklerinden yapılmasında, iş veriminin artırılması, işçilerin sömürülmesinin önlenmesi, ILO'nun kabul ettiği sözleşmelere uyum sağlamak, sosyal adaleti sağlamak, sosyal dengeyi korumak gibi gerekçeler gösterilmiştir.¹¹⁸⁷

Sosyal politikalarla ilgili bu adımlar niçin 1945'ten sonra atılmaya başlandı sorusu, burada önem kazanmaktadır. Metinsoy'a göre, savaşın ve savaş sırasındaki - örgütlü olmayan- sınıf mücadelelerinin savaş sonrası sosyal politikaların ortaya çıkmasındaki etkisi ihmal edilmiştir.¹¹⁸⁸ Ancak yazarın da eserinde kabul etme eğilimi gösterdiği üzere bu ancak dolaylı bir etkidir. Dikkate değerdir ki I. Dünya Savaşı sırasında da iş ve işçi bulma hizmetleri başlamış; ancak daha sonra bu konu gündemden düşmüştür. Sosyal politikalar alanında esas gelişme, İkinci Harp'ten sonradır.¹¹⁸⁹ Bu noktada Türkiye'deki gelişmeleri de demokratik yönelişten ziyade "Birinci Dünya"ya entegrasyon amacıyla açıklamak mümkündür.¹¹⁹⁰ Örneğin ILO, iş ve işçi bulmayla ilgili 2 numaralı İşsizlik Sözleşmesini 1919'da kabul ettiği halde, Türkiye bu sözleşmeyi 16.2.1950 tarihli ve 5543 sayılı kanunla onaylamıştır. 8 Haziran 1933 tarihli ve 34 numaralı Ücretli İş Bulma Bürolarının Kapatılması Hakkındaki

¹¹⁸⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 21, D: VII, B: 27 [23 Ocak 1946], s. 95-96. Tasarıya ilişkin gerekçede ise, rejimin demokratik karakterine, milli refah ve dayanışmanın sağlanmasına ve muasır medeniyete uyumlu sosyal politikalar geliştirmeye vurgu yapılmıştır: "Bakanlığın kuruluş gayelerini ve demokrat rejimimizin Türk işçisine sağlamayı hedef tuttuğu esasları belirten görevler, millî refah ve dayanışmanın icaplarına uygun olarak açıklanmış ve muasır medeniyet dünyasının bilhassa harp sonrası için gözetilen sosyal amaçlarını kapsayacak genişlikte ele alınmıştır. Bu amaçlar Milletlerarası çalışma teşkilâtının 1944 Filâdelfiya konferansı kararıyla teyid edilen gayelerine ve Birleşmiş Milletler Anayasasının sosyal esaslarına da uymaktadır." Bkz. **A.g.e.**, S. Sayısı: 52.

¹¹⁸⁷ Burada bu kanunların ayrıntıları ele alınmayacaktır. Kanunlarla ilgili ayrıntılar için bkz. Cemil Koçak, **Rejim Krizi: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 552-574.

¹¹⁸⁸ Bkz. Metinsoy, **a.g.e.**

¹¹⁸⁹ A. Makal, **Türkiye'de Tek Partili...**, s. 470.

¹¹⁹⁰ Elbette, bu entegrasyon gayretinin siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlardaki gelişmelere etkisini unutmamak kaydıyla.

Milletlerarası Sözleşme, 11.2.1946 tarihli ve 4866 sayılı kanunla onaylanırken; 9 Temmuz 1948 tarihli ve 88 sayılı İş ve İşçi Bulma Servisi Kurulması Sözleşmesi 30.11.1949 tarihli 5448 sayılı kanunla kabul edilmiştir.¹¹⁹¹ 1919'da kabul edilen bir sözleşme ancak otuz bir yıl sonra onaylanırken, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1948'de ILO'nun kabul ettiği bir sözleşmenin hemen bir yıl sonra kabul edilmesi, sosyal politika alanında entegrasyonla ilgili bir tutum değişikliğini işaret eder.

Bir diğer faktör, çok-partili hayata yönelinmiş olmasıdır. CHP, köylülerin ve işçilerin oldukça memnuniyetsiz olduklarının farkındadır. İşçileri kazanmak ve işçi örgütlerine nüfuz etmek için hem CHP'nin hem DP'nin gösterdikleri çabalar bununla ilgilidir.

Bu değişiklikler doğrultusunda CHP parti programındaki halkçılık ilkesi de yeniden tanımlanmıştır. 1939 ve 1943 programlarında, bazı kelime değişiklikleri hariç tanım aynıdır:

1939 ve 1943 CHP Programları:

“İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin, devletin vatandaş a ve vatandaşın devlete karşı karşılıklı vazifelerinin hakkiyle ifasını tanzim yolunda kullanılması Partice büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiç bir ferde, hiç bir aileye, hiç bir sınıfa, hiç bir cemaata imtiyaz tanımayan fertleri halk - tan v e halkçı olarak kabul ederiz. Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesaî erbabından¹¹⁹² teşekkül etmiş bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, amele¹¹⁹³ ve işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, tüccar ve memurlar (T)ürk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Partimizin bu prensiple istihdaf ettiği¹¹⁹⁴ gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesi ile mütenasip olur.”¹¹⁹⁵

¹¹⁹¹ A. Makal, **Türkiye’de Tek Partili...**, s. 471-472.

¹¹⁹² 1943 Programı’nda “iş ve hizmet sahiplerinden”.

¹¹⁹³ 1943 Programı’nda amele sözcüğü yoktur.

¹¹⁹⁴ 1943 Programı’nda “hedef tuttuğu”

¹¹⁹⁵ **CHP Beşinci Büyük...**, s. 88; **C.H.P Programı (1943)**, s. 4-5.

1947 CHP Programı:

“Halkçılık, Partimizi adlandıran bir vasfımızdır. Halktan olarak, halk için çalışır ve halkın faydasını her faydanın üstünde tutarız. Partimiz, bütün yurttaşları kanun önünde eşit tutar. Hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata üstünlük tanımaz. Şahıs, sınıf ve zümre tahakkümleriyle savaşmayı vazife bilir. Halkımızı meydana getiren çeşitli sosyal gruplar, Millet bütünlüğünü yaratır. Partimiz bunların karşılıklı faydalarını memleket yüksek menfaatleri esasına göre ahenkleştirmeye çalışır; bununla beraber Partimiz, halk çoğunluğunu teşkil eden köylümüzün ve çiftçimizin yaşama seviyesini yükseltecek tedbirleri almayı zarurî bir şart sayar; topluluğun olduğu kadar kişinin de varlığını tanıyan Partimiz, memleketimizin kişi ve topluluk değerlerinin denkleşmesi içinde gelişmesini ister.”¹¹⁹⁶

Görüldüğü gibi ideolojik yaklaşım bakımından tanımlarda önemli bir farklılık yoktur; bu kez “sosyal gruplar” tek tek sayılmamış, ancak bu grupların Türk milletinin bütünlüğü içinde değerlendirilmeleri gerektiği vurgulanmış ve gruplar arasında ahengi sağlamak partinin gayesi olarak saptanmıştır. Daha önceki programlarda yer almamasına karşın köylülüğe özel bir önem atfedilmesi de temelde bir farklılığa işaret etmez. Dikkate değer olan işçilerden hiç bahsedilmemiş olmasıdır. İşçilerle ilgili düşünceler, “Sosyal Politikamız” başlığı altında açıklanmıştır. Bu kısımda işçileri, işverenlerin de haklarını göz önünde tutarak istismardan koruma, işsizlere iş bulmak için gerekli tedbirleri alma ve iş hukukunu demokratik esaslara göre geliştirme düşünceleri partinin prensipleri arasında sayılmıştır. İş kazalarına yönelik tedbirler, işyerlerindeki sağlık koşullarının düzeltilmesi, çocuk işçilerin ve analık hallerinde kadın işçilerin korunması, hastalık, meslek hastalığı, malûllük, ihtiyarlık, doğum, analık ve ölüm gibi hallere karşı çalışanların korunması gibi hususlar bu bağlamda partinin görev kabul ettiği diğer noktalardır. Dikkat edilirse bunlar, yukarıda saydığımız kanuni düzenlemelerle doğrudan ilgili maddelerdir. Bunun yanı sıra “devamlı işçiler”in hafta tatilinin ücretli olması da benimsenmiştir. Halkçılık ve sosyal politika alanındaki maddeler, pek bir tartışma olmaksızın kabul edilmişlerdir. Programın 90. maddesi işçi ve işveren

¹¹⁹⁶ C.H.P. Yedinci Büyük..., s. 405.

sendikalarıyla ilgilidir. Burada önemli olan sendikaların “milli bir zihniyetle” kurulmalarına ve “siyasî cereyanların dışında kalma”larına dair vurgudur.¹¹⁹⁷

DP'nin 1946 Programı'nda halkçılığa daha kısa bir yer verilmiş ve imtiyazlara karşı olma, halkın menfaatlerini koruma ve hükümet ve idarenin halktan, halkla beraber ve halk için olması gibi CHP programlarıyla benzer görüşler dile getirilmiştir.¹¹⁹⁸ 1949 Programı'nda ise konu daha ayrıntılı ele alınmıştır. Halkçılıkla bağlantılı kısımda:

“Aile ve mülkiyet esaslarına dayanan Türk cemiyetinde, içtimai adalet ve insani tesanüd prensiplerinin milli vicdanda kökleşmesi ve tatbikatta geniş yer bulması için, çalışmak isteyen her işsiz yurddaşa iş bulunmasını, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi hallerde yurddaşların yardım görmelerini, demokrat bir cemiyetin başlıca hedeflerinden sayarız. İçtimai iş bölümünün tabii neticesi olarak, çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi yurddaşların teşkil ettikleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı münasebet ve menfaatlerin, umumî menfaat çevresi içinde içtimai adalet ve insanî tesanüd prensiplerine uygun olarak ahenkleştirilmesi lüzumuna ve imkânına inanıyoruz.”

denmekte ve vatandaşların iktisadî ve sosyal amaçlarla kuracakları cemiyetlerin ve bu bağlamda sendikaların kurulmasının gerekli bulunduğu da belirtilmekteydi. Tüm meslek ve tesanüd teşekküllerinin her türlü siyasî tesir ve maksatlar dışında kalmaları koşuluyla işçi sendikalarının grev hakkının tanınmasına taraftar olduğu ifade edilmekte ve hafta tatili için de “devamlı” kaydı konmaksızın işçiler için ücretli hafta tatilinin kabul edilmesi öngörülmekteydi.¹¹⁹⁹

Programlara karşılaştırmalı olarak bakıldığında, DP'nin biraz daha liberal bir tutum benimsediği görülmektedir. Nitekim bu tutum farkı sendikalarla ilgili meclis tartışmasında da görülecektir. Ancak daha sonraki gelişmeleri de bildiğimiz için çok çabuk hüküm vermememiz gerekiyor. İşçi-işveren ilişkileri ve işçi hakları DP için önemli bir gündem maddesi oluşturmuyordu. DP'nin öncelikli gündem maddesi, özel sektörün, sermayedarların çıkarlarının savunulmasıydı ki DP programlarında da bu

¹¹⁹⁷ A.g.e., s. 499-501.

¹¹⁹⁸ Demokrat Parti Programı 1946.

¹¹⁹⁹ Demokrat Parti Tüzük ve Program (1949), s. 8-49, 74.

konuya verilen ağırlık açıkça görülmektedir. Nitekim DP muhalefet döneminde savunduğu grev hakkını iktidara geldiğinde tanımaya yanaşmayacak; bu kez de CHP grev hakkını savunmaya başlayacaktır.¹²⁰⁰ Bu da, politik ve ideolojik pozisyonların “edinilmiş mal-mülk” gibi algılanmaması gerektiğini bir kez daha doğrulamaktadır.

Parti programlarıyla ilgili bir karşılaştırmanın yanı sıra, ele aldığımız dönemde halkçılık ilkesi ve sosyal politikalarla ilgili hâkim ideolojik yaklaşımı daha ayrıntılı olarak açıklayabilmek için, sendikal örgütlenme ve grevle ilgili tartışmalara ve CHP’nin işçi örgütleriyle temasa geçerken kullandığı ideolojik argümanlara da bakmak gerekmektedir.

1924’te kurulan Amele Teali Cemiyeti, 1927’de kapatılmıştı. Bu cemiyetin kapatılmasından sonra 1946’ya kadar olan dönemde hükümetin denetimi dışındaki hiçbir örgütlenmeye izin verilmedi. Öyle ki İşçi Sendikaları Birliği’nin 1946’da yayınladığı “Bize Göre Görüşler” adlı broşürde “18 seneden beri her türlü teşkilat ve neşir vasıtalarından mahrum olarak yaşadık” denilmekteydi.¹²⁰¹ 1946’da kurulan sendikalar ise siyasetle uğraştıkları görüşüyle sadece altı ay yaşayabilmiş, sonra kapatılmışlardı.¹²⁰² Hükümet, sendikaların siyasetle uğraşmalarını, siyasî partilerle doğrudan bağ kurmalarını ve sosyalist-komünist ideolojiye meyletmelerini yasaklayan, anti-komünist, devletçi-halkçı, milliyetçi bir kanun hazırladı ve 20 Şubat 1947’de İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun kabul edildi.

Kanun’un 1. maddesi sendikaları tanımlamaktaydı:

“MADDE 1- Aynı iş kolunda veya bu iş kolu ile ilgili işlerde çalışanların yardımlaşmaları ve ortak menfaatlerini korumaları ve temsil etmeleri amaçlarıyla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler işçi sendikalarıdır. Bir iş kolunda işverenlerin aynı maksatlarla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler de işveren sendikalarıdır.”

İşçi sendikalarına işçi olmayanlar, işveren sendikalarına da işveren olmayanlar üye olamazlardı. Sendikalar üyeleri adına genel sözleşmeler yapabiliyor

¹²⁰⁰ Ahmet Makal, **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 55-60.

¹²⁰¹ Aziz Çelik, **Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 79.

¹²⁰² **A.g.e.**, s. 85-86.

ve işçi ve işverenler arasındaki iş ihtilaflarında yetkili hakem kurullarına ya da ilgili mercilere ihtilaf konusu hakkında görüş bildirip çözümü için istekte bulunabiliyorlardı. Sendikaların hizmet akdini ilgilendiren konularda hakkını arayan üyelerine ve hak sahibi mirasçılara hukuki yardımda bulunmaları ve genel sözleşme ve mesleğin müşterek menfaatleriyle ilgili hususlarda ve sigorta haklarında üyelerini ve mirasçılarını temsilen dava ve husumete ehil olmaları da öngörülüyordu. Yasa grev ve lokavtı öngörmemişti. 5. Madde ise sendikaların siyasetle uğraşmalarını ve siyâsi partilerle ilişki kurmalarını kesinlikle yasaklıyordu:

“MADDE 5- İşçi ve işveren sendikaları, sendika olarak, siyasetle, siyasi propaganda ve siyâsi yayın faaliyetleriyle iştigal edemezler ve her hangi bir siyâsi teşekkülün faaliyetlerine vasıta olamazlar. Sendikalar millî teşekküllerdir. Milliyetçiliğe ve millî menfaatlere aykırı hareket edemezler. Bakanlar Kurulu kararıyla her türlü Milletlerarası teşekküllere iştirak edebilirler.”¹²⁰³

Yasa maddelerinin görüşülmesi sırasında, Vedat Dicleli, sanayileşmenin bir zaruret olduğunu, çiftçilerin menfaati için dahi sanayileşmek gerektiğini belirtmiş ve sanayileşme neticesinde ülkedeki işçi sayısının küçümsenmeyecek bir miktara vardığını, işçi sınıfının doğduğunu söylemiştir. Batı’da işçi-işveren ilişkilerinin gelişimine değinen Dicleli, aşırı liberalizm döneminde sadece işveren menfaatlerinin göz önünde tutulduğunu, işçilerin de bu durum karşısında nefsi müdafaa için örgütlendiklerini ifade etmiştir. Dicleli’ye göre “(z)amanla bu hareket öyle hal almıştır ki, işçilerin toplanma, mesleki menfaatlarını koruma ve yardımlaşma haklarını tanımak her memleket için bir mecburiyet haline gelmiştir.”. Patronlar da bunun karşısında örgütlenmeye başlamışlar ve böylece işçilerle işverenler karşı karşıya gelmiştir. Bu da Avrupa’nın sosyal ve ekonomik hayatını büyük sıkıntılar içerisine sokmuş, devlet müdahalesi gerekli bir hal almıştır. Dicleli, sanayileşmekte geç kalmamıza karşın, bunun tesellisinin Avrupa’nın deneyimlerinden ders almak olduğunu belirtmiştir. Dicleli’ye göre artık sendika sözcüğünden de korkmamak lazımdır. Nitekim Cemiyetler Kanunu ile ülkede çeşitli dernekler kurulmuş; ancak bunlardan bazıları gelişigüzel olarak kurulduklarından sorunlar çıkmıştır. Konuşmasında uluslararası gaye güden bir sendika başkanının bakana yazdığı

¹²⁰³ Yasa için bkz. **Tutanak Dergisi**, C: 4, D: VIII, B: 47 [20 Şubat 1947], s. 316-324.

mektubu örnek veren Dicleli, bu yazıda savunulan düşüncelerin aslında işçilere ait olmadığını ve eğer işçilerin bu gibi cereyanların etkisi altında kalması istenmiyorsa, bu kanunun geçmesi gerektiğini ifade etmiştir. CHP’li vekilin şu sözleri, görüşlerini özetler niteliktedir:

“Bu tasarı, âdeta, cebindeki valizinde cibinliği, bataklık bir muntıkaya giden bir yurttaşın temennisini göstermektedir. Bizim için bu sıtmalık muntika endüstri yoludur. Hakikaten endüstrinin hem iyi tarafı hem de fena tarafı vardır. İyi tarafı biran evvel memleketin zenginleştirilmesi, iptidai maddelerin değerlendirilmesi, yurttaşın refaha kavuşmasıdır. Fena tarafı da iş ve işçi âleminde düzensizlik doğurmak ihtimalidir. Biz bu yolda yürürken iş âleminin huzursuzluk veren bütün bataklıkları kurutacak ve endüstri hayatımızın gelişmesine elverişli münbit bir ova ve müspet bir hava yaratacağız.”¹²⁰⁴

Bir diğer CHP’li vekil Cemil Sait Barlas ise tasarımı eleştirmiştir. Ona göre kanun tasarısı acele hazırlanmıştır. Barlas, nedensellik ilişkisinin ters kurulduğu kanaatindedir; Avrupa’da önce başıboş ve yıkıcı işçi hareketleri ortaya çıkmış, ondan sonra bu tür kanunlar gündeme gelmiştir. Bununla birlikte Barlas, yasanın 1946 yılındaki sendikal hareketleri kontrol altına alma gayesini atlamış görünmektedir. Barlas, yasaya dikkate değer bir eleştiri daha getirmiştir. Ona göre Avrupa’da sendikalar amelenin sömürülmesini önlemek üzere kurulmuşlardır. Ancak yasada, sanki sömürülen işverenler de varmış gibi, işveren sendikaları da öngörülmektedir. Barlas bunun sebebini bakandan sormuştur.

DP’li Suphi Batur ise, yasanın gerekli olduğunu belirtmekle birlikte, yasada grev hakkının yer almamasını eleştirmiştir. Bakanlığın gerekçe olarak bu hakkın bazı devletlerce verilmediğini -dolayısıyla verilmesi zorunlu bir hak olmadığını- ifade etmesine karşın bu ülkelerin hangi ülkeler olduğunu belirtmemesinin dikkate şayan olduğunu söylemiştir. Batur, eleştirisinin devamında, DP’lilerin CHP karşısında çokça kullandıkları bir ideolojik stratejiye başvurmuş ve grev hakkını kabul etmeyen ülkelerin Nazi Almanyası ve SSCB gibi totaliter devletler olduğunu belirtmiştir. Bununla yanı sıra Batur, grev hakkının verilmemesinin yaratacağı bazı önemli sakıncalara dikkat çekmiştir. Batur’a göre, işverenlere de sendika hakkı verildiği

¹²⁰⁴ A.g.e., s. 295-297.

düşünülürse, işverenlerin sahip oldukları malî kudret de hesaba katılınca, grev hakkının tanınmaması işçilerin işverenler karşısındaki durumu oldukça zayıflayacaktır. Ancak Batur, yasanın milliyetçi içeriğini ve kökü dışarıda cereyanlara karşı aldığı tedbirleri takdirde karşıladıklarını da eklemiştir.¹²⁰⁵

Çalışma Bakanı Sadi Irmak, yapılan bu eleştirilere cevap vermiştir. Irmak'ın cevabı, yasanın hangi düşüncelerle hazırlandığını oldukça iyi özetlemektedir. Irmak, Cemiyetler Kanunu'nun kabulünden sonra, birçok derneğin ortaya çıktığını ve bunların bazılarının ödevlerinden uzaklaştıklarını, ortaya çıkan durumun bir yasal düzenlemeyi gerekli kıldığını belirterek, “46 sendikacılığının” devlet nezdinde yarattığı tepkiye işaret etmiştir. Irmak'ın verdiği bilgiye bakılırsa, “büyük ekseriyeti oluşturan vatanperver, devletle işbirliği etmeğe amade işçiler” Bakanlığa başvurmuşlar ve devletin kendilerine rehberlik etmesini istemişlerdir. Kanun da bu ihtiyaçtan doğmuştur:

“Bu vaziyette hürriyetçi devletçi olan Devletimiz (totaliter rejimlerde olduğu gibi kendiliğinden sendika aranje etmesi ve onları bir nevi memurlar mahiyetinde insanlarla idare etmesi asla bahis mevzuu olamazdı.(...) Huzurunuzda sevk edilen tasarı bu görüş ve ihtiyacın karşılığıdır. Prensipimiz, hürriyetçilik, milliyetçilik, ve devletçilik görüşünü bu yeni doğmakta olan derneklere istikamet olarak vermek ve bunlara gerek mesleklerine ve gerekse millete; kanun menfaatına yararlı olmalarını temin etmektir.”¹²⁰⁶

Irmak'a göre iç tip sendika bulunmaktadır: Devlete karşı, devlet emrinde ve devletle beraber. Bakan, devlete karşı sendikaların zaten Türkiye'de geçerli olamayacağını ve dünyada da azalmakta olduklarını belirttikten sonra, devlet emrinde sendikaların da totaliter rejimlere ait olup günün telakkilerine uygun olmadığını dile getirmiştir. Bu durumda Türkiye, devletle beraber çalışan sendika tipini tercih etmiştir. Bu sendikalar millî vasıf taşırlar; ancak bu, uluslararası cereyanlara kapalı olmaları anlamına gelip dünya milletleriyle sosyal meselelerde ilişki kurmalarına engel teşkil eden bir mahiyet taşımamaktadır.

¹²⁰⁵ A.g.e., s. 299-300.

¹²⁰⁶ A.g.e., s. 300-301.

Kanunda işveren sendikalarına yer verilmesi eleştirisine de değinen Irmak, işçilerin de işverenlerin de toplumun uzuvları olduğunu ve her iki sendikaya da izin verilmesinin “devletin adaleti ve basiretli nazım bir rol oynamasının sembolü” olup nizamcılık ve devletçilik görüşlerinden kaynaklandığını belirtmiştir.

Bakan, grev ve lokavt haklarının tanınmamasını da Türkiye’deki rejimin liberal değil devletçi olmasıyla açıklamıştır. Liberal rejimlerde işverenler sermayelerine işçiler de sayılarına güvenerek örgütlenmekte, grev ve lokavt hakkı da bu çerçevede kabul görmektedir. Ancak devletçi rejimlerde sınıflar arası ihtilaflarda devletler hakem olmaktadır. Nitekim İş Kanunu da bu hakları tanımamıştır. Yine de bakan İş Kanunu ile ilgili görüşmelerde bu konunun gündeme gelebileceğini ifade etmiştir.¹²⁰⁷ Grev hakkının hangi devletlerde kabul görmediğinin belirtilmediğine ve aslında yalnızca totaliter devletlerde kabul görmediğine yönelik eleştiriler karşındaysa Irmak, Yunanistan, Portekiz, Brezilya, Yeni Zelanda, Uruguay gibi ülkeleri örnek vererek bu ülkelerde grevin kesinlikle yasak olduğunu söylemiş ve birçok ülkede de greve gitmenin oldukça zor olduğunu eklemiştir. Irmak, ayrıca, ABD’de de grevlerin getirdiği büyük hasarlar karşısında onu daha az tahripler bir silah haline getirme yönünde bir eğilim olduğunu öğrendiklerini belirtmiştir. Irmak, ILO’nun sendikayı hak olarak tespit etmesine karşın grevi hak olarak kabul etme görevini devletlere yüklediğine de dikkat çekmiştir.

Irmak, kanunun acele hazırlandığı fikrini de kabul etmemiştir.¹²⁰⁸

DP grubundan söz alan bir başka vekil olan Fuat Köprülü de yasanın aceleye getirildiğini ve bakanın da konuşmasında sendika tahrikçiliği ve uluslararası antlaşmalara uyma yükümlülüğü nedeniyle yasanın çıkarıldığını doğruladığını ifade etmiştir. Köprülü de grev hakkının yasada yer almamasını eleştirenler arasındadır. Köprülü, Batur’la paralel biçimde bu durumla totaliter devletlerdeki durum arasında ilişki kurmuş ve sendika dendiği zaman grev hakkını işçilere tanımamış hiçbir demokratik devlet olmadığını söylemiştir. Irmak’ın verdiği örneklerden Yunanistan konusunda bakanın yanlış olduğunu sandığını, Yeni Zelanda’nın grevi kabul etmemesinin sosyalizmin aşırı bir biçimini benimsemesiyle ilgili olabileceğini, diğer ülkelerin de demokratik ülkeler için örnek teşkil etmeyecek Güney Amerika ülkelerinden

¹²⁰⁷ A.g.e., s. 301-303.

¹²⁰⁸ A.g.e., s. 303.

oluşturduğunu belirtmiştir. Köprülü, sonuç olarak grevin verebileceği zararları kabul etmesine karşın, demokrasi namına getirildiği söylenip grev hakkını tanımayan bir yasanın gösterişten ibaret kalacağını ifade etmiştir.

Sadi Irmak ise Köprülü'nün eleştirilerini kabul etmemiş ve dünyanın gözünü boyamak amacıyla yasa yapmadıklarını, yasanın ülke ihtiyaçlarından kaynaklandığını savunmuştur. Sonuç olarak yasa 20 Şubat'ta kabul edilmiştir. Irmak'ın açıklamalarında netlikle görülebileceği üzere, sosyal politika alanında uluslararası antlaşmaların zorunlu kıldığı asgari şartları kabul etme, dolayısıyla sınırlı bir değişiklik yapma eğilimi söz konusudur. Yasa, devletçi-halkçı, solidarist, otoriter, milliyetçi bir fikrî arka plana dayanmaktaydı. Aynı ideolojik çerçevenin genel olarak dönemin sosyal politikaları için geçerli olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bu bakımdan liberal ve sosyalist rejimler karşısında politikaları güncellenmiş devletçi-halkçı bir rejim olarak Türkiye'nin konumunun sürdürüldüğünü ifade edebiliriz.

'46 sendikacılığının tekrar ortaya çıkmaması için gerekli yasal önlemler alınmış olmakla birlikte, ideolojik iktidarın sürdürülmesi için CHP sendikalarla yakından ilgilenmeye devam etmiş ve onları kontrol etmeye çalışmıştır. Nitekim Genel Sekreterlik İşçi ve Esnaf Teşekkülleri ve sosyal mevzularla ilgili olarak Genel İdare Kurulu üyelerinden Dr. Fazı Şerafettin Bürge görevlendirilmiştir. Rebiî Barkın da Bürge ile beraber işçi teşekkülleriyle ilgilenmektedir.¹²⁰⁹ CHP Genel Sekreteri T. Fikret Sılay, 14 Eylül 1949'da CHP İstanbul İl İdare Kurulu Başkanlığı'na yazdığı yazıda, Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesi gereğince siyasî kurumların sendikalarla ilgilenmesi yasak olduğundan, parti teşkilatı dışından iki kişinin bu konuda görevlendirildiğini ve il teşkilatının da bu kişilere yardım etmesi gerektiğini belirtmekteydi. Sılay, "Parti menfaatlerini daha iyi ve kanunî bir yoldan takip edebilmek için bu arkadaşları(n) tavzih e(dildiği)"ni belirtmekte ve "parti ocaklarına işçilerin geniş mikyasa üye olmalarını sağlama bakımından da bu iş birliğinin iyi sonuçlar vereceğinden şüphe yoktur" demektedir. Sılay, partinin işçilerle teması iki grupta topladığını belirtmekteydi:

- 1- İşçi teşekkülleriyle parti olarak değil, yukarıda adını bildirdiğimiz kanun dairesinde vazifeli arkadaşlarımız vasıtasıyla ilgilenmek

¹²⁰⁹BCA 490.01.0.0.1439.7.2/47.

2- İşçileri ferd olarak diğer vatandaşlar gibi parti üyesi yapmaya çalışmak.

Bu amaçların gerçekleştirilmesi için, partinin İstanbul'daki en yüksek temsilcisi olan İl İdare Kurulu'ndan belirtilen kişilerle işbirliği halinde işçi teşekkülleriyle meşgul olması talep edilmekteydi.¹²¹⁰

Bununla birlikte İstanbul İl Teşkilatı ile işçilerle temas için görevlendirilen Rebiî Barkın ve Sabahattin Selek arasında bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. İstanbul İl Teşkilatı, işçilerle temasın söz konusu iki kişinin inhisarına verilmesini eleştirmektedir. CHP İstanbul İl İdare Kurulu Başkanı Esad Durusoy'un 23 Temmuz 1949'da CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı yazıda bu husus belirtilmekte ve izlenmekte olan politikanın sakıncalarına işaret edilmekteydi. Durusoy'a göre:

“İstanbulda İşçilerle temas mes'elesi çok mühimdir. İşçi, İstanbulda en mütekâsif ve hareketli bir varlıktır. Yani İşçi, öyle bir zümredir ki hangi siyasî partiye temayül ederse o Parti seçimde mutlaka ağır basar. Çünkü işçi seçime tek başına değil, karısı, çocuğu ve çoluğu ile iştirâk eder. Şehirde seçime bu derece alâka gösteren (b)aşka bir zümre bulmak mümkün değildir. İşçi siyasî akidesi kolayca değiştirilebilen seyyâl bir kütledir. Yazınızda bahsi geçen Parti İşçi teşkilâtının Sendikalar kurmak ve işçiyi bu sendikalar mevzuu ve çerçevesi içinde bilvasıta idare etmek şeklindeki mesaisi işçiyi Partimize kazandırmamış, bilâkis Sendika teşkili suretiyle kümelenirilen işçiler yine bu teşkilat dolayısıyla rakip Partilere küme halinde müzahir olmaya, komünizm ve saire gibi kötü cereyanların tesirinde kalmağa başlamışlardır. Yani Sendika Kümelenmesi partimizden ziyade rakip partilere yardım olmuştur. Sebebi Sendikalarla meşğul olan ve tarafınızdan sureti hususiyede memur edilen arkadaşların Sendikalarda parti lehine hiç meşğul olmaması ve Sendikaliya Parti ve Particilik mevzuu üzerinde hiç bir telkin yapmamasıdır. İşte böyle kitlevî zayıat teşkilâtımızın dikkatini çekmiş İlçe teşkilâtı kendi bölgelerindeki işçi ve işçi teşekkülleriyle doğrudan doğruya temasa zaruret hissederek bundan evvelki genelgenizdeki prensipler çerçevesi içinde çalışmaya hız vermişlerdir. Nazaret ve mes'uliyetimiz altındaki bu teşebbüs ve çalışmalar çok isabetlidir. Çünkü

¹²¹⁰ BCA 490.01.0.0.1439.7.2/1-3.

işçiyi gerek ferden, gerekse Sendika veya Dernek halinde kitlevî bir şekilde partiye bağlamak zaruridir.”¹²¹¹

Rebii Barkın da CHP Genel İdare Kurulu üyesi Muhsin Adil Binal’a hitaben yazdığı 3 Mayıs 1949 tarihli yazıda, İstanbul İl Teşkilatı ile olan uyumsuzluktan bahsetmekteydi. Barkın, özellikle işçilerle kurulan temasta, CHP İstanbul Beyoğlu İlçe İdare Kurulu Başkanı Ekrem Tur’un hatalı müdahalelerinden yakınmaktadır. Barkın’a göre özellikle Devlet Denizyollarında CHP’ye ve rejime düşman solcu işçiler bulunmaktaydı. Bu hareketin başını da Nurettin Kırılı adlı bir tesviye ustası çekmekteydi ve bu amaçla 1.5 yıldır CHP’ye karşı mücadele vermekteydi. Barkın, işçilerin bu düşmanlığının sebepsiz olmadığını düşünüyordu. Zira işletmeler tamamen keyfi idare edilmekte ve İş Kanunu’nun birçok hükmü tatbik olunmamakta; müdürler ve mühendisler tarafından işçilere “aşağılık birer mahluk” nazarıyla bakılmaktaydı. Yevmiyelerin azlığı, iş elbisesi verilmemesi, takım parası adı altında işçiye ait mühimce bir paraya idare tarafından el konulması ve hor muamele de işçilerin CHP’den ve rejimden soğumasına yol açmıştı. Bu sebeple bir sendika kurmayı zorlukla başardıklarını belirtiyordu. Ancak zaman içinde başarılı olunmuştu ve artık Kırılı’nın adını duyan kalmamıştı. Barkın bu konudaki çabalarını anlatırken, kendilerinin yardımıyla kurulan sendikaların tüzüklerinin çeşitli yerlerinde ve sendikaların amaçları ve görevleri arasında “işçi ile işveren arasında karşılıklı saygı, sevgi ve güven sağlamak-istihsal vasıtalarının hüsnü muhafazasına itina etmek ve istihsalı arttırmak yolunda işverenlere tekliflerde bulunmak” şeklinde hükümler yer aldığını ve bu şekilde işverenlerin fazla ürkmelerinin önüne geçilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Nitekim kendisinin işverenlerle kurduğu temaslar sonucunda birçok fabrikada esaslı rejim değişiklikleri olduğu ifade edilmektedir.¹²¹²

Bürge’nin Genel Sekreterlik ile yaptığı yazışmada, çeşitli işçi sendikalarıyla ilgili olarak Çalışma Bakanı’yla yaptıkları görüşmelere dair bilgiler verilmektedir. Yazışmada özel işletmelerde gündelik dışında işçilere öğle yemeği verilmesi, sendikalara yardım yapılması için devlet bütçesine para konması, birer kültür kurumu işlevi de görecek işçi lokalleri kurulması, ücretli pazar tatili konusunda işçilerden gelen taleplerin karşılanması gibi hususların dile getirildiği görülmektedir. Umumi

¹²¹¹ BCA 490.01.0.0.1439.7.2/ 14-18.

¹²¹² BCA 490.01.0.0.1439.7.2/33-38.

Hıfzıssıhha Kanunu'nun hükümlerini yerine getiriyormuş gibi görünmek için istihdam edilen ancak aslında işçilerle meşgul olmayan doktorlar sorununun da hâlâ devam ettiği görülmektedir. Bürge'nin yazısında İşçi Sigortaları Kurumu'nun bu sorunun çözümü için İstanbul Belediye Hastanesini satın almaya karar verdiği belirtilmekte ve Sigorta Kurumu'nun işçilerin yoğun olduğu bölgelerde ufak pansuman ve benzeri işler için sağlık merkezleri açması durumunda hastaneden daha fazla yararlanılabileceği ve tedavi masraflarının da azalacağı savunulmaktadır.¹²¹³

Bürge ve Barkın'ın çalışmalarına bakıldığında, işçilerin CHP ve rejime karşı soğukluklarının giderilmesine, CHP yanlısı sendikalar kurulmasına ya da mevcut sendikaları CHP'ye mütemayil bir hale getirmeye çabaladıkları görülmektedir. İşçilerin milliyetçi amaçlara aykırı olmayan bazı sosyal ve iktisadî taleplerinin karşılanması için gayret sarf edildiği de belirtilmelidir. İşverenlerin endişeleriye, sendikaların kontrol altında olduğu, işçi ve işveren arasında karşılıklı sevgiyeye dayalı ilişkiler kurulmaya çalışıldığı savlarıyla giderilmeye çalışılmakta, devletin hakem rolüne vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla sendikalarla ve işçilerle kurulan ilişkinin de, yukarıda açıkladığımız ideolojik çerçeveye uygun olduğu görülmektedir.

4.5. Devletçilik

4.5.1. Devletçilik, Savaş Ekonomisi ve Sonrası: Yalpalamalar, Başarılar, Eleştiriler, Savunular ve Yeni Yönelimler

Devletçilik, daha önce ele aldığımız üzere tek-parti yönetiminin ideolojik bir tercihten çok, o günün şartlarında ülke kalkınması için öngördüğü bir politik yönelimdi. Devletçiliğe olan taraftarlığıyla bilinen İnönü dahi, karşıt görüştekilere ideolojiye değil realizme, ülke koşullarına dayalı olarak yanıt veriyordu. Eğer devletçilikte ülke şartları ve elde edilen tecrübeler etkili olduysa, II. Dünya Savaşı'nda devletçi politikaların devam etmesi de beklenir bir şeydi. Tekeli ve İlkın'ın saptadıkları gibi, savaş yıllarında temel sorun, üretim-tüketim dengesinin yeniden kurulmasıydı. Zira, ülke nüfusuna nazaran çok büyük bir ordu

¹²¹³ BCA 490.01.0.0.1439.7.2/61-66.

beslenmekteydi ve bu ordu motor gücüne değil, hayvan gücüne dayanmaktaydı. Dolayısıyla hayvanların da beslenmesi gerekmekteydi. Bunun yanı sıra, kentlerin iaşesi de, daha önce belirttiğimiz üzere, temel sorun alanlarından biriydi. Savaş koşulları, dış ticareti de kaçınılmaz olarak etkileyecek, dış ticaret daralacaktı. İthal edilen malların fiyatları yükselmişti ve bu sebeple yeterince tedarik edilemiyorlardı; ülkenin ihraç mallarına ise yüksek fiyatlı dış talep artış göstermekteydi. Ülkenin, kendi ihtiyaçlarını sağlayabilmesi, vurgunculuğun, istifçiliğin önüne geçilmesi, bu şartlar altında zorlaşmıştı. Dolayısıyla, üretim-tüketim dengesini sağlayacak yeni politikalara yönelmesi, bir savaş ekonomisine geçilmesi zorunlu hale gelmişti. Yönetici kadronun gerek önceki dünya savaşından gerekse 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan edindikleri tecrübeler, bu hususların sağlanması için ekonomide devletin etkin bir rol oynaması gerektiğine dair görüşleri pekiştirmiştir. Bu düşünceler, “Türkiye'nin savaş döneminde ekonomisini yönetebilmek adına geliştirdiği temel araç” olan Milli Korunma Kanunu'nun ortaya çıkışını hazırlayacaktır.¹²¹⁴

Atatürk döneminde başlayan iktisadî plancılık, İnönü'nün başbakanlıktan alınması sonrasında, Bayar döneminde de devam etmişti. Bu çerçevede hükümet, Aralık 1937'de, 1936-İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı Projesi'nin madencilikle ilgili bölümünü “Üç Senelik Maden Programı” adıyla yürürlüğe koymuştu. Yaklaşık bir yıl sonra, Eylül 1938'de, bu üç yıllık maden programını da kapsayan yeni bir “Dört Yıllık Plan” kabul edildi. Bu İkinci Sanayi Planı, oldukça geniş kapsamlıydı; öyle ki madencilik ve imalat sanayinin dışında enerji ve ulaştırma sektörlerinde de önemli yatırımlar öngörmekteydi. Fakat cari maliyet tahminleri gerçekçi değildi. Projelerin çoğunun maliyet hesapları 1936 yılına dayandığı gibi, bu durumda bile Plan'ın uygulanabilmesi için 200 milyon TL'ye yakın bir harcama gerekiyordu. Bir dünya savaşının yaklaştığı ortamda, İnönü yönetimi, böylesi bir harcamayı gerektirecek bir planın uygulanması için gerekli iç ve dış kaynakların sağlanıp sağlanamayacağını incelemesini istedi. Bu doğrultuda İktisat Vekâleti'nin Başvekalet'e sunduğu 1 Mart 1939 tarihli raporda, öngörülen projelerin gerektireceği para hakkındaki tahminlerin “iptidai” olduğu belirtiliyor ve madencilik ve sanayi alanına dair bazı projelerin

¹²¹⁴ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 83-84.

ertelenmesi öneriliyordu. Bu rapora dayanarak hükümet, 13 Mart 1939 tarihli gizli bir kararname ile 1938 Planı'ndaki projelerin çoğuyla ilgili yürürlüğe koyma kararını iptal etti.¹²¹⁵

Diğer pek çok ülkede görüldüğü üzere, Türkiye bir savaş ekonomisine geçiş yapma kararı aldı. Bu doğrultuda 18 Ocak 1940'ta Millî Korunma Kanunu kabul edildi. Bu kanun hükümete, “üretim araçlarına el koymak, çalışma koşullarını yeniden düzenlemek, fiyatları saptamak, tayinlama yapmak ve bazı maddelere tüketim yasağı getirebilmek” gibi çok geniş yetkiler tanıyordu. Ancak bu, söz konusu yetkilerin mutlaka kullanılacağı anlamına gelmiyordu; yetkiler, gerektiğinde kullanılmak için istenmişti.¹²¹⁶ Nitekim, Kanun'un kabulü sırasında Başbakan Refik Saydam, kanunun ne zaman tatbik edileceğine dair soruya:

*“Heyeti Celilenizce de malûm olduğu veçhile dünya vaziyetinin, dünya harb ve iktisadî vaziyetinin mecburiyetleri olmasaydı bu kanunun tedvini için üzerinde durmazdık. Binaenaleyh bu gün bu kanunun kabulünden sonra derhal tatbik mevkiine geçmesini tabîi ve lâzım görüyoruz (Bravo sesleri). Haricî, iktisadî müesseselerin dâhilde yaptığı inikaslar ve bilhassa ihtikârla mücadele lüzumları bu kanunun derhal tatbikına geçilmesi için âmil oluyor.”*¹²¹⁷

şeklinde yanıt vermiş; kanuna hakim olan zihniyetin ne olduğuna dair soruyu ise üç hususun göz önünde tutulduğunu belirterek cevaplamıştır: 1- Tatbikatın vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayatını örselemeyecek şekilde olmasına dikkat etmek 2- Kanunu iş sahibi vatandaşların normal sâylerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdit etmeyecek şekilde tatbik etmek 3- Özel girişimi ilgilendiren durumlarda, iş çevrelerinin görüşlerini zamanında sormak.¹²¹⁸

¹²¹⁵ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî...**, s. 305-310.

¹²¹⁶ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 84-85.

¹²¹⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 8, D: VI, İ: 27 [18 Ocak 1940], s. 140.

¹²¹⁸ **A.g.e.**, s. 140-141. Ayrıca bkz. Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 97. Savaş yıllarında özel girişim-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi hususunda ilk başlarda dile getirilen görüş, özel girişimin alanının ilke olarak daraltılmayacağı; ancak onun da savaş şartlarına uygun sorumluluğu göstermesi yönünde olmuştur. Nitekim dönemin Ticaret Bakanı 1940 Ağustos'unda İzmir Fuarı'nı açış konuşmasında şöyle diyordu: “Tacir, ihracatta olduğu kadar ithalatta da hükümetin takip ettiği siyasetin sadık ve samimi mümessili olmağa, bu siyasetin, sırasında, feragat göstermeği, feda etmeği de bilen dürüst bir tatbikatçısı olarak çalışmağa mecburdur.” Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 310-311.

Tatbikatta, II. Saydam Hükümeti dönemi, Millî Korunma Kanunu'nun (MKK) en sert şekilde uygulandığı dönem olmuştur. 1946'ya kadar olan dönemde, MKK'da yapılan değişiklikler öngörülen yetkilerin ve cezaların arttırılması ya da cezaların kapsamının genişletilmesi yönünde olmuştur. Uygulamada MKK, üretimin arttırılması hedefi konusunda oldukça sınırlı kalırken, en fazla ihtikârla mücadele için kullanılmıştır. Yasaklama ya da sınırlama yoluyla tüketimin denetlenmesi de, MKK'nin kullanıldığı bir diğer alandı; ancak bu konuda halkın tepkisinin fazla olması, kanunu ancak gerektiğince kullanmayı zarurî kılıyordu.¹²¹⁹

Hükümet üyelerinin deneyimli devlet adamlarından oluşmasına karşın, iktisat politikası alanında sistemin oturtulması biraz fazla zaman almış, fazla kısıtlayıcı tedbirler almaktan serbest piyasaya fazla bel bağlamaya kadar giden savrulmalar -önceki II. Saydam sonraki I. Saraçoğlu hükümetleri için söylenebilir- II. Saraçoğlu hükümetiyle bir dengeye oturtulmaya başlanmıştır. Devlet, ihtiyaçlarını piyasa mekanizması dışındaki yollardan sağlayacak araçlar geliştirmiş ve uygulanan politikalar belli bir başarıya ulaşmıştır.¹²²⁰

Bununla birlikte yaşananları topyekûn bir başarı öyküsü olarak değerlendirmemek gerekiyor. Halkçılık başlığı altında gösterildiği gibi, savaş sırasında izlenen politikalar, halkın özellikle dar gelirli kesimlerinin üzerine büyük yükler yüklemiştir. Hükümetin işleyen bir ekonomi politikası geliştirene değin yaptığı hatalar da bu konudaki eleştirileri doğal olarak pekiştirecektir. Bu dönemde, hayat pahalılığı olağanüstü artarken, reel ücretlerde de büyük bir gerileme yaşanmıştır. Dolayısıyla hükümetin sermaye birikimi, ülkenin iktisadî sektörlerinin kuvvetlendirilmesi hususlarında yaptığı kayda değer girişimler, özel girişimin gelişmesi için sağladığı altyapı, önemli birtakım bedellerle gerçekleşiyordu ve sorumlu olarak da tek-parti yönetiminin görülmesi, olağandı. Geniş halk yığınlarıyla

¹²¹⁹ A.g.e., s. 105-111.

¹²²⁰ A.g.e., s. 434-435. Tekeli ve İlkin aynı eserlerinde şöyle yazıyorlar (s. 435): “Bu dönemde devletçilik uygulamalarını; Sümer bank, Etibank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Zirai Kombinalar, Zirai Donatım Kurumları, Devlet Demiryolları, Devlet Deniz Yolları ve Devlet Bankaları gibi oldukça değişik kurumlar aracılığıyla görebiliyoruz. Bu kuruluşlar dönemin tüm kısıtlarına rağmen üretimlerini arttırmışlar, bunun yanı sıra dışarıdan makine teçhizat ithalindeki güçlüklerle rağmen bazı tesisleri de üretime sokmuşlardır ve netice başarılı olmuş, dar boğazların derinleşmesini engellemişlerdir. Hatta Zirai Kombinalar örneğinde olduğu gibi bazıları efsaneleşmiştir.” Kazgan da aynı sonuca varmaktadır: “1923-1945 yılları arasında, Türkiye önemli çapta ekonomik gelişmeyi, arkaplanda yurtiçinde de yaşanan çok sayıda siyasal, toplumsal badireye rağmen gerçekleştirebildi.” Bkz. Kazgan, a.g.e., s. 59.

CHP yönetimi arasında “telafi edilemeyecek kopuşlar”ın ortaya çıkması, 1945 senesinin sonuna gelindiğinde, Cumhuriyet’in o zamana kadarki siyasî ve ekonomik atılımlarıyla sağladığı meşruiyeti büyük ölçüde kırmıştı. Bu sebeple savaş sonrası dönemde toplumun çeşitli katmanlarında bir değişiklik özlem ve beklentisi doğmuştu.¹²²¹ Kısacası, devletçiliğe karşı ideolojik savaş için toplumsal zemin oldukça müsaitti.

Boratav’ın da belirttiği gibi, 1940-1945 dönemi, nazarı anlamda devletçiliğin tartışıldığı bir dönem olmamıştı. Daha ziyade, özel kesimin alanının tamamen ortadan kaldırılmaması ya da onu ortadan kaldıracak girişimlerin ortaya çıkmaması dile getiriliyordu.¹²²² Dikkate değerdir ki, MKK, piyasa alanını hemen tamamen silebilecek yetkileri hükümete vermesine karşın bu yönde bir eğilim ortaya çıkmamıştı. Dahası, MKK’nin uygulanması geniş bir bürokratik örgütlenme gerektirdiği halde, kanun böyle bir örgütlenme öngörmüyordu.¹²²³ 1943 yılındaki parti programında ise devletçilik tanımı iyice ılımlı bir hale getirilecek ve programdaki iktisatla ilgili müstakil kısım çıkarılacaktı.¹²²⁴

Bu noktada, 1939 ve 1943’teki parti programlarında devletçiliğin nasıl tanımlandığına bakabiliriz.

1939 Programı:

“Hususî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır. İktisat işlerinde devletin alâkası fi(i)len yapıcılık olduğu kadar hususî teşebbüsleri teşvik ve yapılanları tanzim ve murakabe de etmektir. Devletin hangi iktisadi işleri f(i)ilen yapacağıın takdiri milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır. Eğer devletin bu icap yolundan fi(i)len yapmaya karar verdiği iş hususî bir teşebbüs elinde bulunuyorsa bunun alınması her defasında bir kanun yapmaya bağlıdır. Bu kanunda hususî teşebbüsün bu yüzden uğriyacağı zararın devlet

¹²²¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 91.

¹²²² Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 309-313.

¹²²³ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politika ve...**, s. 85.

¹²²⁴ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 313.

tarafından tazmini şekli gösterilecektir. Zararın takdirinde istikbale ait muhtemel kâr düşünülmez."¹²²⁵

1943 Programı:

*"Az zaman içinde Türk milletini ileri medeniyet seviyesinde, kudretli ve geçim şartları yükselmiş bir dereceye erdirtmek ve Türk vatanını her bakımdan mamur bir hale getirmek Partinin esas vazifelerindedir. Parti bunun için vatanda fertlerin ve hükmi şahısların bütün vasıta ve çalışmalarında ve Devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifade etmeği lüzumlu görür. Partimizin devletçiliği bu ihtiyaçtan doğmuştur. Parti, şahısların bugün hiç veya kâfi derecede yapamadığı işleri Devlet eli, veya sermayesi ile yapmağa çalışır. Devletin hususî teşebbüsleri teşvik ve bunları tanzim ve murakabe etmesi tabiidir. Devletçiliğimiz açık veya kapalı olarak hiçbir hususî menfaate vasıta kılınamaz. Devletçiliğimiz millet menfaatlerinin zarurî kılmadığı hiçbir şekilde hususî menfaatlerle mücadele edemez. Devletin hangi işleri kendisinin yapacağını takdiri yukarıdaki esaslara göre, milletin yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır."*¹²²⁶

Gerçekten de, 1943 Programı'ndaki devletçilik tanımının, devletçiliğe dair yapılagelen eleştirilere karşı savunmacı bir nitelikte olduğunu ve 1935-1939 programlarına göre daha ılımlı bir tanımın benimsendiğini söylemek mümkündür. İktisatla ilgili müstakil kısım da programdan çıkarılmıştır. Ancak 1943 Programı, kısa bir program olup daha çok savaş sırasında yapılan/yapılacak uygulamalar ve savaş sonrasına dair ihtimaller üzerinde durmuştur. Dolayısıyla daha çok bir taslak metnini andırmaktadır. İkinci olarak söz konusu değişiklikleri kaydetmek anlamlı olsa da, bu değişime fazla dramatik bir mana yüklememek gerekmektedir; zira Atatürk döneminden beri özel girişimin esas olduğu, devletin geri kalmış bir ülkeyi kalkındırmak için zorunlu olarak ekonomide önemli bir aktör olarak yer alacağı, Türkiye'deki devletçililiğin sosyalizm veya kolektivizmle karıştırılmaması lazım geldiği belirtilmekteydi. Kısacası devletçilik, özel girişimin güçlü olmadığı bir ülkede, özel girişimin serpileceği altyapıyı hazırlamak ve ülke kalkınmasını hızlandırmak için düşünülmüş bir politik uygulamaydı. Devletçilik ideolojik bir

¹²²⁵ C.H.P. Beşinci Büyük..., s. 88.

¹²²⁶ C.H.P Programı (1943), s. 5.

tercihe dayandırılmadığı için, bu hedefler noktasındaki işlevselliği açısından ele alınması ve tanımlanması beklenirdi. Özel girişimin gelişme durumuna belirleyici bir değişken olarak vurgu yapılması, onun taleplerini, devletçilik tanımı açısından önemli hale getirmekteydi.

Bununla birlikte, 1943'ten sonra devletçiliğin handiyse önemsiz hale geldiği gibi bir anlam da çıkmamalıdır. Ele aldığımız tüm konu başlıklarında olduğu gibi, burada da, kısa süre içerisinde birçok dikkate değer değişimin yaşanabildiği ve bu bakımdan politik karar oluşumunun dikkatli bir gerektirdiği bir dönem söz konusuydu. Öyle ki, 1944-1947 yılları arasında, devletçilik çerçevesinde düşünülen, başlangıçta oldukça kapsamlı yatırımlar gerektiren planlar hazırlanmaktaydı. Bu planlama faaliyetlerinin içerisinde İktisat Bakanlığı'na bağlı Sanayi Tetkik Heyeti Başkanı Şevket Süreyya Aydemir önemli bir görev almıştı. Aydemir'in Mayıs 1945'te hazırladığı "Öz Rapor", bir teknokrat olarak onun, otarşist, devletçiliği kapitalizmle sosyalizm arasında üçüncü bir yol olarak gören görüşlerini yansıtıyordu. Dolayısıyla koyu devletçi bir rapordu. Hükümet, rapora devletin yanında özel girişime faaliyet alanı bırakılması yönünde şerh koyarak devletçiliğin bu denli koyu bir versiyonunu benimsemediğini ortaya koydu. 1945-1946 Planı konusunda zaman içinde bazı kararsızlıklar yaşandı, bazı projelerden vazgeçildi ve öngörülen bütçe konusunda değişiklikler yaşandı. Göreceğimiz üzere, 1947'den itibaren de yeni bir program yapılması gündeme geldi.¹²²⁷

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ABD'nin kesin öncülüğünde şekillenecek olan kapitalist dünya ekonomisi, belirtildiği üzere, iktisadî milliyetçiliğin savaşları tetikleyici olduğu, ülkeler arası milliyetçi rekabetin yıkıcı sonuçlar doğurduğu tezine dayanıyordu. Bu sebeple ABD, iktisadî liberalleşmeyi savunuyor ve komünizm karşısında Batı kampını ayakta tutmak ve kapitalist dünya ekonomisini düzenlemek için çeşitli kurumların ortaya çıkışına öncülük ediyordu. Bretton Woods sisteminin benimsenmesi, IMF, Dünya Bankası ve GATT, sistemin dayandığı önemli kurumsal yapılar, anlaşmalardı.¹²²⁸ Türkiye de savaş sonrasında bu sisteme tam anlamıyla

¹²²⁷ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi...**, s. 313-323.

¹²²⁸ Henüz savaş devam ederken 1944 Temmuzunda Bretton Woods Anlaşması 44 ülkenin katıldığı bir toplantıda kabul edilmişti. Bu anlaşmayla güdülen gaye 1930'lardaki iktisadî milliyetçiliğin doğurduğu düşünülen iktisadî krizlerin yeniden ortaya çıkmasını önlemek ve uluslararası ticareti geliştirmekti. Paralar konvertibl hale getirilecek ve uluslararası para birimleri Amerikan dolarına göre

entegre olacak kararları almıştır. IMF üyesi olan Türkiye sabit ama ayarlanabilir bir kur sistemini benimsemişti. II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan enflasyonun döviz kurunu aşırı değerlendirmiş olmasını gidermek adına Peker Hükümeti, 7 Eylül 1946'da Türk lirasının dış değerini 1.28 TL=1 Dolar'dan 2.80 TL=1 Dolar'a tekabül edecek şekilde devalüe etti. Bunu takiben Türk lirasına olan güveni arttırmak için Merkez Bankası altın satışlarını serbest bıraktı ve ithalatta kota sistemi gevşetildi.¹²²⁹ Ancak bu liberal dış ticaret politikasına ihtiyatsız geçiş, oluşan dış ticaret açıklarından ötürü, Türkiye'nin savaş sırasında biriktirdiği altın rezervlerinin erimesinde önemli rol oynadı.¹²³⁰

ABD'nin Türkiye'ye olan desteğinin belirginleşmesinden sonra Türk Başbakan Recep Peker'le ABD Büyükelçisi Wilson arasında geçen ve daha önce demokrasi noktasında 1930'lara dönülmeyeceğine ilişkin bir sözlü güvence verildiğini belirttiğimiz konuşmada, iktisadî liberalleşme konusu da gündeme alınmıştı. Peker, fiyatları yakın zamanda düşürmeyi umduklarını ifade ettikten sonra, hükümetinin özel sermayenin iktisadî gelişmeye katkı sağlamasını kolaylaştırmak niyetinde olduğunu söylüyor ve ayrıca iş ve ticaret üzerindeki savaş zamanı kontrolünü kaldırma niyetinde olduklarını da özellikle vurguluyordu.¹²³¹ Gerçekten de, Haziran 1946'dan sonra MKK'da yapılan değişiklikler, yetkilerde daraltmaları ve cezalarda hafifletmeleri içeriyordu.¹²³²

ayarlanacaktı. Bunun yanı sıra, Bretton Woods sistemine üye ülkelerin geçici ödemeler dengesi sorunlarını çözmelerinde yardımcı olmak için Uluslararası Para Fonu (IMF) ve savaş sonrası yeniden yapılanma için yapılacak projeleri desteklemek adına daha sonra Dünya Bankası adını alacak olan Uluslararası İmar ve Gelişme Bankası kuruldu. IMF'ye katılan ülkeler, GSYH'leri ve uluslararası ticaretteki rollerine dayalı bir kota sistemine göre %25'i altın ya da dolar, %75'i ulusal paralarından oluşan bir katkı payı ödemek durumundaydılar. IMF'nin müzakerelerinde oy kullanma hakkı, yapılan katkıya oranla verildiği için, kurumun açık bir biçimde ABD önderliğinde olduğunu söylemek mümkündür. ABD, 1947'de, uluslararası ticaretin liberasyonu adına, yüksek gümrük tarifeleri ve ithalat kotalarını kaldırmak için müzakereler yapmak üzere 27 ülkeyi bu kez Cenevre'ye davet etti. Burada yapılan görüşmeler sonucu Ekim 1947'de 23 ülkenin imzaladığı Çok Taraflı Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT) ortaya çıktı. Bu anlaşma gümrük tarifelerinin kısıtlanmasını öngörmekteydi. On beş yıldan kısa bir sürede, üye ülkelerin sayısı 70'e yükseldi ve bu ülkeler dünya ticaretinin %80'ini ellerinde tutuyorlardı. Böylece ABD öncülüğünde iktisadî milliyetçiliğe karşıt, liberalizmi temel alan bir uluslararası ekonomik sistem kurulmaya çalışıldı. Bkz. Berend, *a.g.e.*, s. 252-253, Mark Mazower, *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi*, Çev. Mehmet Morali, Alfa Kitap, İstanbul, 2015, s. 228-229.

¹²²⁹ Kazgan, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹²³⁰ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi...*, s. 186-187.

¹²³¹ *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1946, (The Ambassador in Turkey to the Secretary of State-17 Ağustos), s. 845.

¹²³² Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politika ve...*, s. 107.

Bununla birlikte CHP devletçilikten tamamen vazgeçtiğini söylemiyor ve devletçiliğe yöneltilen eleştirilere yanıt verilmeye çalışılıyordu. Zira devletçilik politikasının yanlışlığını kabul etmek, tek-parti döneminin tüm bir iktisadî politikasının yanlışlığını kabullenmek ve DP propagandası karşısında mağlup olmak demektir. Ayrıca İnönü, devletçiliğin tamamen terk edilmesi için şartların oluştuğu kanaatinde değildi ve bu fikrini iktidardan düştükten sonra da devam ettirecekti.¹²³³

CHP, devletçiliğe yönelik eleştirileri cevaplarırken, iki temel nokta üzerinden yürümüştür: Kalkınma açısından devletçiliğin niçin zaruri olduğu ve daha iyi bir demokraside izlenecek sosyal politikalar açısından niçin liberalizmden üstün olduğu. İlk tez CHP'nin başından beri dile getirdiği bir tezdir. Ancak ikinci tez, bu kez ciddi bir vurguyla ortaya çıkıyordu. Parti yöneticileri ve partili yazarlar şunun farkındaydılar ki, devletçilik eleştirisine bu denli popülerite sağlayan şey, onun halkçılıkla, sosyal politikalarla ilgili yönünün oldukça zayıf oluşuydu.

Eylül 1945'te Esat Tekeli, Türkiye'de devletçilikle halkçılığın arasında tezat olduğuna dair eleştirilerin gerçeği yansıtmadığını yazmıştı.¹²³⁴ Ancak Emin Erişirgil'in Kasım 1946'daki yazısı daha gerçekçiydi. Erişirgil'e göre devletçilik aleyhindeki propagandanın tutmasının sebebi, onun sosyal yönünün eksikliğindeydi:

“Eğer biz devletçiliğin bu sosyal gayeleri üzerinde dursaydık hele bu gayelerin gerçekleşmesi için çalıştığımızı halk kitlelerine inandırmak yolunu bulsaydık devletçilik aleyhindeki yazıları yazanlar vatandaşların gözünden düşer ve çok az kimse böyle bir yazı yazmağa cesaret edebilirdi. Çünkü o zaman bu yazıları yazanlar dar bir sınıfın menfaatini müdafaa eden insanlar olarak herkesin gözüne batardı.”¹²³⁵

Kısacası, devletçiliğin, halkın geniş kesimlerinin yararına uygulanması ve halkın buna ikna edilmesi gerekiyordu. Böyle bir durumda, devletçiliğe karşı çıkıldığında, halk, bunun sebebini belli bir sınıf menfaati gütmekte bulacaktı. Ancak izlenen politika böyle olmayınca, ortaya tam tersinin geçerli olduğu bir durum çıktı. Öyle ki, vaktiyle kurulmuş devlet fabrikalarının özel teşebbüse devredilmesinin halk

¹²³³ Vehbi Koç'un bu husustaki bir anısı için bkz. **Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç (1961-1976)**, 2. Cilt, Haz. Can Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 36.

¹²³⁴ Esat Tekeli, “Devletçiliğimiz ve Halkçılığımız”, **Ulus** (14 Eylül 1945).

¹²³⁵ Emin Erişirgil, “Ekonomide Devletçilik Niçindir?”, **Ülkü**, C:11, S: 123, 1946, s. 3.

yararına olduğu savunuluyor, yani devletçiliğin halk yararına olmadığı tezi, liberal bir çerçeveden dile getiriliyordu. Atay, bu tezi şöyle yanıtlama ihtiyacı duymuştu:

“Gazetelerin yazdıklarına göre bazı büyük tüccarlar, Devlet dokuma fabrikalarının, bugünkü değerleri ile kendilerine devredilmesini istemişlerdir. Bu tüccarları halk menfaati adına hareket ettiklerini söyleyenlerden daha dürüst buluruz. Bunlar, hangi teşebbüs Devlete kâr getiriyorsa onu bize veriniz, hangisi zararlı ise kendiniz işletmekte devam ediniz, diyorlar. Hiç şüphesiz malların ucuzlatılmasına fırsat vermek için hükümet, vergi nispetlerini de mümkün olduğu kadar azaltmalıdır. Demek ki hükümet bütün karlı teşebbüslerini serbes(t) vatandaşa bıraktıktan başka, vergileri de alabildiğine hafifletecektir. Gerek devlet endüstri tesislerinin gerek bugünkü vergilerle zoru zoruna karşılamaya çalıştığımız milli savunma ve milli kalkınma giderlerini nereden bulacağız? Liberalizme göre bundan da kolayı vardır: Yorganınıza göre ayağınızı uzatmak yani ne kadar paranız varsa o kadar asker beslersiniz ve ne kadar ödünç para bulabilerseniz, o kadar demiryolu, sulama ve bayındırlık işleri yaparsınız. İşin garip tarafı, Devlet endüstri kazançları sadece halk menfaatine ait teşebbüslere harcandığı halde, bu kazançların hususi sermayelere devredilmesinin gene halk menfaatine olduğu(nun) söylenmesidir.”¹²³⁶

Atay, liberalizmi iki açıdan eleştiriyordu. Özel teşebbüse devletin kâr ettiği fabrikaları devretmenin halk menfaatıyla değil tüccarların menfaatıyla ilgili olduğu gözden kaçırılıyordu. İkinci olarak devletin kalkınma adına hırslı teşebbüsler içine girmesi, liberal görüşte onay bulmuyordu. Ancak bu liberalizm eleştirileri o dönemde pek de etkili değildi; CHP savunma pozisyonuna geçmişti ve devletçiliğin hem ülke şartlarından doğmuş bir zaruret olduğuna hem ülkenin yeni yönelimi olan demokrasiyle çelişmediğine hem de halkın yararına sosyal tedbirler içermek bakımından liberalizmden üstün olduğuna halk, ikna edilmeye çalışılıyordu. Örneğin Vedat Dicleli, devletçilikte fertlerin ekonomik haklarının bazı kayıtlar altına alınmış olmasından yola çıkılarak devletçiliğin demokrasiye uymadığını söyleyenlerin demokrasiyi Antik Yunan’daki anlamıyla ele aldıklarını belirtiyor ve demokrasilerdeki yeni gelişmelerin bu kişilerce takip edilmediğini ifade ediyordu. Oysaki milli servetin belli ellerde toplanması demokrasiyi geriletecek sosyal

¹²³⁶ Falih Rıfki Atay, “Ekonomi İşlerimiz Hakkında”, **Ulus** (16 Şubat 1946).

problemlere yol açardı; dolayısıyla devletçilik, demokrasinin aleyhine değil lehine bir politikaydı. Bunun için tek şart devletçiliğin çizilen sınırları aşmaması yani yazar açıkça söylemese de sosyalizm ve komünizme yönelinmemesiydi.¹²³⁷

Dicleli, bir başka yazısında, devletçiliğin milli güven, sosyal huzur ve ekonomik kalkınma için katedilmesi gereken uzun bir yol olduğunu belirtiyordu. Dicleli'ye göre devletçilik, uzun zamanların ihmallerini gidermek gereği ve sermaye yetersizliği nedeniyle ortaya çıkmıştı. Nitekim DP de programında devletçiliği benimsemişti. İki taraf arasındaki temel ayrılık, devletçiliğin sınırları hususundaydı. Dicleli, bununla birlikte, Peker hükümetinin devletçiliği arzu edilen sınırlar içinde tutan, hususi teşebbüse daha fazla yer açan programını takdirle karşılıyordu.¹²³⁸

Bir başka CHP'li milletvekili Esat Tekeli ise DP'nin devletçilik ve İktisadî Devlet Teşekkülleri'ne (İDT) dair eleştirilerini yanıtlıyordu. Tekeli, DP saflarında, devletçiliğin adeta halkı soymak gibi aşırı biçimlerde eleştiriye uğramasından yakınıyordu. Bayar ise İDT'lerin kendisinden sonra kötü yönetildiğini söylemiş ve devletçiliğin devletin sanayi ve ticaret alanında tesisler kurması, birtakım işlerin devlet tarafından yapılması demek olmadığını savlamıştı. Bayar, uygulanan devletçiliğin devlet kapitalizmi olduğu eleştirisini getirmişti. Tekeli'ye göre Bayar, devletçiliği bir millî kalkınma tedbiri olarak anlayıp herhangi bir ideolojik ve sosyal hedefi olmadığını düşünüyordu. Yazar, aslında CHP'nin de bu kanaate uzak olmadığını, yalnızca devletin sosyal bir yönü olduğunu düşündüğünü belirtiyordu. Bu şekilde işçilerin haddinden fazla çalıştırılması önlenemez, sağlık ve istikballeri korunacak ve ticaretle uğraşanların halk aleyhine hile ve anlaşımlara gitmelerinin önüne geçilecekti. Tekeli, milli kalkınmayı ve halk ihtiyaçlarını düşünen kurumlar olarak İDT'lerin de devlet kapitalizmi çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini belirtiyordu.¹²³⁹

Devletçiliğin sosyal yönüne değinen ve siyasî liberalizmle uyuşup iktisadî liberalizme eleştiri getirdiğini savunan daha başka yazılar da yayımlanmıştı.¹²⁴⁰

¹²³⁷ Vedat Dicleli, "Devletçilik ve Demokrasi", **Ulus** (6 Ocak 1946).

¹²³⁸ Vedat Dicleli, "Devletçilik Anlayışımızda Gelişmeler", **Ulus** (3 Eylül 1946).

¹²³⁹ Esat Tekeli, "Demokrat Parti ve Devletçilik", **Ulus** (17 Ocak 1947).

¹²⁴⁰ Bkz. Örn. Esat Tekeli, "Harp Sonrası Programımız Hakkında Düşünceler", **Ülkü**, C: 10, S: 109, 1946, Esat Tekeli, "Liberalizm ve Bay Yalman", **Ulus** (26 Haziran 1947), Sadi İrmak, "Programlarda liberalizm ve devletçilik", **Ulus** (28 Temmuz 1948).

Ancak devletçiliğin yeniden tanımlanması gerektiği konusunda hâkim bir fikir vardı ve CHP içinden de devletçiliğe yönelik tepkiler yükselmekteydi. Bu ortamda 1947 Kurultayı, devletçiliğin nasıl tanımlanması gerektiği yönündeki tartışmalara sahne oldu.

4.5.2. 1947 Kurultayı'nda Devletçilik Tartışmaları ve Devletçiliğin Yeniden Tanımlanması

CHP Yedinci Büyük Kurultayı'nda laiklikle birlikte en çok tartışılan konu devletçilik olmuştur. Tartışmalar oldukça uzun sürdüğü için, burada bazı temel noktaları özetleyeceğiz.

Öncelikle tartışmalar sırasında, laiklikle ilgili tartışmalarda da görüleceği gibi, CHP'nin içinde bir partide kolay rastlanmayacak türden büyük görüş farklılıkları olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunu iki yönden ele almak gerekir: CHP'nin benimsediği ilkeleri daha farklı şekilde nitelendirmekten yana olanlar ve aslında bu ilkeleri benimsemeyenler. Gerçekten de, bazı delegelerin aslında parti ilkelerini, Kemalizm'i benimsemedikleri görülmektedir. Örneğin Abdülkadir Güney, doğrudan ilkelere karşı çıkmamakla birlikte, devletçiliği devletçilik, laikliği laiklik olmaktan çıkaracak öneriler verme yöntemini izlemiştir. Diğer nokta ise, devletçilikle ilgili en temel konularda dahi parti içinde tamamen birbirine zıt kanaatlerin ifade edilmesidir. Örneğin bir konuşmacıya göre devletçilik bir doktrin değilken diğer bir konuşmacıya göre CHP'nin ekonomik doktriniydi. Bir konuşmacıya göre devletçilik liberalizme, bir diğerine göre hem liberalizme hem sosyalizme karşı bir tepki olarak doğmuşken bir diğerine göre sadece ülke ihtiyaçlarından doğmuştu. Bir başka konuşmacıya göre ise ülke ihtiyaçlarına dayalı tanımlar demagojikti; ülkenin ihtiyacı herkese göre değişirdi. Bir konuşmacıya göre Sümerbank, Etibank ve Tekel bir başarı öyküsüyken bir başkasına göre bunlar acı birer misal, bir heyulâ olarak nitelenmeliydiler. Saptanması gereken bir diğer nokta, devletçilik üzerine yapılan tartışmaların, fikrî yönden, şaşırtıcı ölçüde zayıf olmasıydı.

1947 Programı'nda yapılan devletçilik tanımı, bu kez oldukça uzundu. Bunun sebebi, iş çevrelerinden ve partiden gelen, o güne kadar devletçiliğin tanımının

anlaşılır bir biçimde yapılmamış olmasıydı. Bunu parti yönetimi de kabul etmişti. Dolayısıyla devletçilik sekiz maddede tanımlanmıştı.

Tartışma metninden parti yönetiminin bu kurultayda geçmişte yapılan bazı şeylerin eksik ya da hatalı olduğunu kabul etme, yapılanları şartların bir gereği olarak savunma eğiliminde olduğu ve delegeleri devletçiliğin yumuşatıldığına ikna etme çabası gösterdiği anlaşılmaktadır. 1947 Kurultayı'nda kabul edilen devletçilik tanımına göre, devletçilik, milli ekonomiyi hızla güçlendirerek çağa uydurma gereğinden doğmuştur. Devlet, bu amaçla ekonomiyi koordine edici bir rol üstlenecek, yine bu amacı gerçekleştirmekle ilgili gördüğü, kamu menfaatlerinin ve milli savunmanın gerektirdiği alanlarda kurmuş olduğu ve kuracağı teşebbüslerle ekonomide rol üstlenecekti. Bu alanlar ise sınırlandırıcı olarak, net bir biçimde sayılmıştı: Büyük maden işletmelerinin, büyük enerji santrallerinin ve ağır sanayinin kurulması, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüsler, kamu hizmetlerini ilgilendiren ulaştırma, PTT gibi hizmetler. Bu alanlar dışındaki işler özel sermayeye bırakılacak ve devlet bu girişimcileri koruyacak, teşvik edecek ve onlara yardımda bulunacaktı. Özel girişimin kendini güvende hissetmesi için, hazırlanacak bir plan-programla, milli ihtiyaçlar bakımından hangi işlerin, nerelerde, ne kadar zamanda ve hangi ölçülerde yapılması gerektiği saptanıp ilan edilecekti. Bununla birlikte özel teşebbüsün başarmaya imkan bulamadığı ya da yeterli ölçüde başaramadığı alanlarda devlet söz konusu işleri üstüne alabilirdi. Ancak devlet, kar amacıyla ziraat yapamazdı. Devlet girişimleriyle özel girişimlerin, eşit şartlarda çalışmaları sağlanacaktı. İstismarın önüne geçmek için devlet, her türlü düzenleme ve denetleme işini de üstlenecekti. İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin gereksiz fiyat artışlarıyla halkın yaşama şartlarını zorlaştırmaları da engellenecekti. Sosyal adalet ve güvenlik içinde çalışmanın korunmasını sağlayacak tedbirler alınacaktı. Devletçilikle ilgili bir başka önemli madde, henüz devletçilik ilkesinin kabul edilmediği sırada kurulan Âli İktisat Meclisi¹²⁴¹ benzeri bir Ekonomi Genel Meclisi öngörmekteydi. Bu meclis uzmanlardan ve ilgililerden oluşacak ve "(h)ükümetçe hazırlanacak ve milli ekonomiyi ilgilendirecek olan kanun ve tüzük tasarılarını önceden incelemek ve görüş ve düşüncelerini bildirmekle görevli kılın(acaktı)".

¹²⁴¹ Âli İktisat Meclisi için bkz. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 132-133.

Devletçiliğe dair tanımın bu son hali bazı ek “yumuşatmalar”la kabul edilmişti. Öyle ki, Manisa Milletvekili Yunus Muammer Alakant’a göre, devletçiliğin ekonomik kalkınma zaruretinden doğduğunu ve devletin koordine edici vazifesi bulunduğunu belirten yedinci madde, bir sosyalist partinin de rahatlıkla benimseyeceği bir içerik taşıyordu. Ancak Alakant, diğer maddelerin devletçiliği yumuşattığını kabul ediyordu. Yine de devletçiliğe ruhunu veren yedinci maddeye, özel teşebbüsleri teşvik ve tergible¹²⁴² ilgili bir ifade eklenmeliydi. Aslına bakılırsa bu husus zaten dokuzuncu maddede vardı; ancak Alakant’a göre bu ekleme yapılmalıydı. Ne var ki Manisa Milletvekili’nin verdiği bu yöndeki önerge kabul edilmedi.

Görüşmeler sırasındaki dikkat çekici yorumlardan biri de Alaeddin Tiridoğlu’na aitti. Tiridoğlu, o güne değin devletçiliğin tarifindeki vuzuhsuzluğun vatandaşlar arasında bir huzursuzluk ve emniyetsizlik yarattığı kanaatindeydi. Her bakan, devletçiliği kendine göre yorumlamış ve uygulamıştı. Oysa bir partide belli bir ilkeyle ilgili bir fikri uzlaşma olmalıydı. Sadece memleket gerçeklerine bir ilkeyi bağlamak, demagoji olurdu; çünkü bu ihtiyaçların tanımı herkese göre değişirdi. Gerçekten de, Tiridoğlu önemli bir noktayı yakalamıştı: Devletçilik, bir ideolojiden çok bir politika olmakla birlikte, bu politikanın benimsenmesinde ve uygulanmasında ideolojik bir bakışın etkisi vardı ve böyle olmak durumundaydı. Ancak Tiridoğlu’nun devletçiliğin eklektik bir tanımdan kurtarılması yönündeki önergesi de kabul edilmemişti.

Kurultay’da iki farklı kesimin adeta iki farklı gündemi vardı. Bir kesim, devletçiliğin kabul edildiği dönemde niçin zaruri olduğunu, uygulamada yapılan yanlışların ve acemiliklerin niçin devletçiliğe tümünden atfedilmemesi gerektiğini, devletçiliğin sosyal yönünün önemini vurgulamaya çalışırken diğer taraf, İDT’lerin verimsizliğini, devletçiliğin tanımının belirsizliğini ve iş çevrelerinde emniyetsizlik yarattığını, 5-6 senedir süren devletçiliği yumuşatma eğiliminin devam etmesi gerektiğini ve devletçilik tanımının bu sebeple gözden geçirilmesi gerektiğini savunuyordu. Daha da eleştirel olan kesim, “devletçilik tarihiyle” bir hesaplaşma içine girmişti. Örneğin Ekonomi Genel Meclisi’yle ilgili madde sırasında söz alan İstanbul Delegatesi Suat Karaosman’a göre bu meclisin kurulmasıyla güdelen amaç, uzmanlarla iş çevrelerinin yapılacak işleri münakaşa etmesi olduğu halde, söz konusu

¹²⁴² İsteklendirme, şevklendirme.

meclis için yeni daireler, kadrolar ve uzmanlar yaratılması doğru olmazdı. Karaosman şöyle diyordu: “Arkadaşlar; memleketimiz, milli ekonomimiz, bu gibi bilgilerin çıkardığı kanun ve nizamlardan artık bıkmıştır. (Bravo sesleri). Biraz da pratik sahada çalışanları, bunun zararını çekenlerin, vergisini veren mükelleflerin dinlenmesi sırası gelmiştir.”. Karaosman’a göre devlet, bir planlama dairesi kurabilirdi, “bizim öyle ekonomik işlere aklımız ve gücümüz yetmez” diyordu. Ancak İstanbul delegesi için önemli olan, iş çevrelerine görüşlerini iletecek kanallar açılmasıydı. Burada Şevket Süreyya Aydemir gibi devletçi teknokratlara yönelik tepkiyi görmek mümkündür.

Tartışmalar sırasında -ismi verilmemekle birlikte- devletçiliğiyle bilinen eski İktisat Bakanı Mustafa Şeref Özkan da unutulmamıştı. Yunus Muammer Alakant, “devletçiliğin suistimali” olarak İş Bankası-Özkan çatışmasını hatırlatan şu örneği vermişti:

“Devlet, sanayini kurarken, teşebbüslere girerken, aynı sahada, hususi teşebbüsler dahi, aynı işleri yapmak için – bu imkâna maliktir- müracaatlarda bulunmuş oldukları halde Devletin bunların önlemiş olduğu görülmüştür. Ancak, bu hal, Devletçilik nazariyesiyle kabili telif değildir, bu sistem suistimal edilmiştir.”¹²⁴³

Alakant’a göre, bu anlayış nedeniyle, bir zaruret olarak doğmuş devletçilik zamanla bir ideoloji haline gelmişti. Alakant’ın görüşleri daha ziyade Demokrat Parti’nin fikirlerini yansıtıyordu.¹²⁴⁴ Kurulmuş olan devlet sanayiinin hisselerle ayrılıp satışa çıkarılmasını öneren Afyon Delegesi Ali Veziroğlu’nun teklifi de daha ziyade DP’nin fikirlerini yansıtıyordu; ancak bu önerge kabul görmedi.

CHP yönetimi, devletçiliği özel teşebbüsü ürkütmeyecek dolayısıyla iş adamlarının tepkisini çekmeyecek; sosyal içeriğe sahip böylece emekçi kesimin de sempatisini kazanacak şekilde yeniden tanımlamaya çalışıyordu. Ancak bu uzlaştırma çabası, kafalarda karışıklık yaratmıştı. Hem devletçilikten geri adım atıldığı, dolayısıyla eskiden tam olarak doğru yolda olunmadığının kabul edildiği intibai bırakılmak istenmiyor hem de devletçiliğin ürkütücü bir içeriğe sahip

¹²⁴³ C.H.P. Yedinci Büyük..., s. 410.

¹²⁴⁴ Alakant, daha sonra DP’ye geçecek ve TBMM’nin bu dönemini (8. Dönem), DP milletvekili olarak tamamlayacaktır.

olmadığı söylenmeye çalışılıyordu. Program Komisyonu Sözcüsü Vehbi Sarıdal'ın devletçiliğe devletçilik deyip dememe konusundaki kararsızlığı, bu durumu netlikle ortaya koymaktaydı:

*“Devletçiliği genişletmek daraltmak gibi, katiyen bir şey yoktur. Bizim hazırladığımız metinde ne yumuşatıcı; ne de katılaştırıcı bir şey yoktur. Yumuşak yapalım da Devletçilikten rücu mu edelim? Hayır, böyle bir şey yoktur. Katılaştıralım da Devletçiliğe mi gidelim? Asla böyle bir şey de yoktur.”*¹²⁴⁵

Sarıdal yumuşatmayı, aslında kendi sözleriyle kabul etmiş oluyordu. CHP Programı'nın ekonomiyle ilgili kısmında, yeni iktisat politikası yönelimini açığa vuran iki madde de göze çarpıyordu. Endüstri alanında kanunlara uyması ve eşit şartları kabul etmesi kaydıyla yabancı sermayeden yararlanılması öngörülüyordu ki, ilke olarak CHP buna zaten hiçbir zaman karşı çıkmamıştı. Ancak programa eklenmesi, ABD öncülüğündeki kapitalist ekonomi düzenine eklenme talebinin açığa vurulmasıyla ilgiliydi. Milli ekonominin ve yurt bayındırlığının çabukça geliştirilmesini sağlamak içinse uzun ve kısa süreli iç ve dış borçlanmalardan faydalanmanın uygun bulunduğu belirtiliyordu ki, bu da ABD'den sürekli talep edilen kredilerle ilgiliydi. ABD sermayesinin Avrupa'ya aktığı dönemde, Türkiye de bu sermaye akışından pay almak istiyor ve ABD'nin stratejik ilgi alanına girdiğinden emin olmaya da çalışıyordu. Ancak göreceğimiz üzere, yapılan yardımların boyutu istenen ölçüde değildi; yardımların kullanımı da ABD'nin kontrolünü beraberinde getirmektedir.

ABD'den kredi sağlamak için, 1945-46 programı da rafa kaldırılmıştı. Zira devletçi bir mantaliteyle yazılmış bu programla yardım alınması mümkün görünmüyordu. Bu sebeple hükümet, Şubat 1947'de yeni bir planlama çalışması başlattı ve İktisat Bakanlığı Başdanışmanı Kemal Süleyman Vaner'in başkanlığında, devlet kadrolarının liberal kesimini temsil eden Türk Ekonomi Kurumu üyelerinden oluşan bir kurula yeni bir İktisadi Kalkınma Planı yapma görevi verdi. Plan, Türkiye'ye yapılacak yardımla ilgili karar alacak ABD yönetimine fikir vermek üzere gelmiş Max Thornburg'un fikirlerine daha uygun bir içerik taşıyordu.

¹²⁴⁵ **A.g.e.**, s. 420. Tartışmalar için bkz. **a.g.e.**, s. 406-448.

Thornburg, Türkiye'nin tarıma ağırlık vermesini, mali imkânlarını aşan hırslı projelere girişmemesini ve yaptığı yatırımları rasyonel bir şekilde yönetmesini savunan bir eser kaleme almıştı.¹²⁴⁶ Zira ABD'nin önceliği Avrupa'ydı ve Avrupa'nın "doyurulması" gerekiyordu; Türkiye'ye işbölümünde düşen vazife bu idi. Yine ABD'li Barker da benzer düşünceler içeren bir rapor hazırlamıştı.¹²⁴⁷ Vaner Planı, 1948-1952 dönemi için Türkiye'nin tarıma ağırlık vermesini öngörüyor, sanayi kesiminde tarımsal ürünleri değerlendiren tesislere öncelik veriyor, tarımın gelişmesi için ulaştırma alanında yatırımlar yapılması gerektiğini vurguluyordu. Bunun için 10.000 km karayolu, 1.600 km demiryolu ve İstanbul, Samsun, Trabzon ve Ereğli limanlarının yapılması önerilmişti. Plan, hususi teşebbüsün tam bir serbesti ve emniyet içinde inkişaf etmesini sağlamak ve fertlerin başarabileceği her işi hususi teşebbüse bırakmak prensibini de benimsemişti. Vaner Planı'nda, imalat alanında yeni yatırımlar yapılması değil¹²⁴⁸, 1945-1946 Planı'na göre başlanan projelerin tamamlanması düşünülmüştü. Ancak bu haliyle bile Vaner Planı "fazla hırslı" bulunmuştu; Ocak 1948'de ABD hükümeti, Türkiye'nin yaptığı 615 milyon dolarlık kredi başvurusunu reddetti. Bunun üzerine daha mütevazî hedefleri olan bir plan hazırlandı. Türkiye, Nisan 1948'de, hazırlanan bu plan ile Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı Anlaşması'na katıldı.¹²⁴⁹

Türkiye, uluslararası kapitalist sisteme entegre olmak için yabancı sermaye ve dış borçlanmaya kapılarını açan, gümrük uygulamasını yumuşatan ihtiyatsız bir liberalleşmeye girişmişti; ancak ortaya çıkan açıklar, kısa sürede döviz kontrollerine ve ithalat kısıtlamalarına geri dönülmesini gerektirdi.¹²⁵⁰ Devlet işletmeleri konusundaki özelleştirmeci-liberal söylemine karşın, DP döneminde de bu uygulama

¹²⁴⁶ Max Thornburg, **Türkiye Nasıl Yükselir**, Çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.

¹²⁴⁷ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî...**, s. 328-329, 419.

¹²⁴⁸ "C.H.P. iç ve dış şartların baskısı altında, ekonomik politikasında devlet sektörü yerine özel sektöre, iç kaynaklarla kalkınmayı finanse etmek yerine dış kaynaklara dayanmağa, sanayi yerine tarıma öncelik vermeğe başlamıştır. 'Vaner' Planının bu politikayı koymasından çok, veri olarak alması söz konusudur. (Ancak) (b)u genel politika çizgisinin altına inilmeğe başlandığında Vaner Planı'nın D.P. döneminde de uygulanmadığı görülür." Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadî Kalkınma Planı**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 24. Vaner Planı için bu çalışma önemli bir kaynaktır.

¹²⁴⁹ Vaner Planı için bkz. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî...**, s. 327-330; Tekeli ve İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında...**, s. 1-26. Tekeli ve İlkin, 16 Avrupa ülkesi içinde kredi talebinde bulunduğu halde elde edemeyen tek ülkenin Türkiye olduğunu yazmaktadırlar. Bkz. **a.g.e.**, s. 11.

¹²⁵⁰ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî...**, s. 186.

gerçekleştirilemedi. Öyle ki devlet işletmelerinin özel teşebbüsçe doğrudan devralınması mümkün olmamış, işlevleri değişmekle birlikte devlet kesimi varlığını DP döneminde de sürdürmüştü. Kamu yatırımları da “DP döneminin genişlemeci konjonktürünü sürükleyen” unsurlardan biri olmuştu.¹²⁵¹

CHP'nin devletçilik politikasını yeniden şekillendirmesinde, hem iş çevrelerden¹²⁵² hem de emekçi kesimlerden oy alma amacı etkiliydi. İktisadî liberalleşme konusunda atılan adımlarla, ABD'den kredi alma ve uluslararası kapitalist sistemin bir parçası haline gelme gayeleri güdülmüştü; nitekim ABD de yardımlar için bu yönde talepte bulunuyor, bir nevi baskı oluşturuyordu. Ancak CHP, devletin ekonomideki rolünün “mutlak bir liberalizm”le ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını ileri sürüyordu ki, bu konuda haklı olduğu DP'nin uygulamalarından da ortaya çıkacaktı.¹²⁵³

4.6. Milliyetçilik: Radikal Modernizme Tepki ve Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi

İnönü dönemi, milliyetçilik bakımından halen devam eden pek çok tartışmaya kaynaklık eden olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Tarih ve dil tezleri ile ilgili değişiklikler, savaş sırasında çıkarılan Varlık Vergisi, milliyetçi sağın yükselişi ve 1944 Irkçılık-Turancılık Davası, savaş sonrasında başlayan anti-komünizm dalgasıyla şartların tekrar değişmesi ve milliyetçi sağın etkili olduğu Yücel-Öner Davası ve DTCF'deki komünist profesörlerin tasfiyesi, böylelikle Soğuk Savaş milliyetçiliğinin belirginlik kazanması, tüm bu önemli gelişmeler, ele

¹²⁵¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 98-99.

¹²⁵² İnönü'ye ve CHP'ye yakın bir iş adamı olan Vehbi Koç'un devletçilikle ilgili yazdıkları bu bakımdan önemlidir. Koç'a göre devletçilik, özel sektörün gelişmesi ve ülke kalkınması bakımlarından faydalı olmuştu: “Eğer başta Atatürk olmak üzere Halk Partisi, devlet teşekkülleri vasıtasıyla fabrikalar kurmasaydı, bugünkü özel sektör endüstriye giremezdi. Özel sektör, devlet iktisadî teşekküllerinin yetiştirdiği elemanlardan ve bilgiden yararlanarak 1950'den sonra endüstriye girmiştir.”. Ancak bu sözlerinin hemen altında yazanlar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra CHP'nin devletçilik ilkesine bağlı kalmasından -ki gördüğümüz üzere devletçilik epeyce ılımlı hale getirilmişti- Koç dahi rahatsızdı: “Partinin ileri gelenleri, vatansever ve dürüst politikacıları, ama her şeyi kendilerinin en iyi bildiğine, en büyük vatanseverlerin kendileri olduğuna inanırlardı. Özellikle ekonomik işlerde dünya ekonomisine ayak uyduramadıkları ve Devletçiliğe büyük ağırlık verdikleri için başka alanlarda yaptıkları hizmetleri, ekonomik alanda aynı çapta yapamamışlardır.” Bkz. Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem**, yayıncı yok, İstanbul 1974, s. 135-136. Koç'un yazdıkları, devletçiliğin özel sektörün ihtiyaç duyduğu altyapıyı hazırlamasından ötürü yapılanları takdir eden; ama yine de devletçilikten pek memnun olmayan bir iş adamının görüşlerini yansıtmaktadır.

¹²⁵³ **A.g.e.**

aldığımız zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra II. Harp sonrasında ABD ile geliştirilen ilişkiler ve onun önderliğindeki Batı bloğuna eklenme, milliyetçiliğin bileşenlerinden biri olan bağımsızlıkçı dış politika noktasından da eleştirilere uğramıştır. Bütün bu konu başlıklarının her biri oldukça ayrıntılı incelemeleri hak eder ve nitekim bugüne değin bu konularda bazı çalışmalar da yapılmıştır. Bu kısımda güdülen amaçsa, bu alanlardaki olayları analitik bir biçimde ele alıp ortaya çıkan eğilimleri tanımlamaktır.

4.6.1. Yumuşak Geçiş: Tarih ve Dil Çalışmalarında Değişen Yönelimler

Atatürk, Türk Devrimi'nin dehasıydı ve büyük projeler yapma noktasında büyük hırsları vardı. Türk ulusunun uygarlığa katkılarını, insanlık tarihindeki önemli yerini ortaya koymak, böylece ulusuyla ilgili iftiralara cevap vermek, onu “uygar milletler” ailesinin önde gelen bir üyesi yapmak ve ulusun kendine olan güvenini sağlamlaştırmak istiyordu. Ortaya atılan tezler, Batılı, modern bir ulus olarak Türk ulusunun inşasında yapıtaşını işlevi göreceklerdi. Bu hırsla Atatürk, tarih ve dil üzerine çok miktarda kitap okumuş ve önceki bölümde gördüğümüz tezlerin oluşumunda birinci dereceden rol almıştır. Atatürk, kendi amaçları doğrultusunda, yaptığı okumalardan çıkardığı sonuçlarla tarih ve dil alanlarında yeni kuramların ortaya çıkmasını istiyor ve bu kuramlara kendi damgasını vurmaya çalışıyordu. Ancak Atatürk bir askerdi ve yaptığı yoğun okumalara karşın ortaya çıkan tezlerin siyasi amaçlar taşıdıkları çok belirgindi ve ne Türk ne de yabancı bilim camiaları için fazla inandırıcı değillerdi. Aslında, ortaya konan tezlerin pek çok ögesi, Atatürk öncesinde veya onunla çağdaş olan başkaları tarafından yapılan çalışmalara aitti. Atatürk bu çalışmalardan orijinal bir sentez ortaya çıkarmaya çalıştı; ancak sonuç, başarılı olmadı.

İsmet İnönü'nünse yeni dil ve tarih tezleriyle tarihe damga vurma isteği bulunmuyordu. Onun ilgilendiği, Türk ulusunun kendine olan güvenini canlı tutacak, yeni rejimin ilkelerine uygun bir tarih eğitimi yapılması ve mümkün mertebe sadeleşmiş ve gelişkin bir Türkçe'nin ortaya çıkmasıydı. Dolayısıyla yaptığı, Türk Tarih ve Dil Tezleri'nin aşırılıkları olarak görülen kısımları bir yumuşak geçişle törpülemek oldu. Tarih alanında Osmanlı'ya dair çalışmaların arttırılmasını

destekledi, hümanizmle bağlantılı olarak klasik kültürün keşfine önem verdi ve dilde öz-Türkçeciliği değil ama sadeleşmeyi, dilin özellikle Arapça ve Farsça'nın aşırı boyutlara varan etkilerinden kurtarılmasını savundu. Denilebilir ki İnönü'nün ağırlık verdiği konu, daha çok, dil meselesiydi. Bu temel eğilimleri saptadıktan sonra, tarih ve dil kongrelerindeki gelişmelere göz atabiliriz.

4.6.1.1. Tarih Kongreleri

İnönü döneminde iki tarih kongresi toplanmıştır. Bunlardan ilki 1943'te ikincisi 1948'dedir.

III. Türk Tarih Kongresi, 15-20 Kasım 1943 tarihleri arasında, artık kurumun Koruyucu Başkanı olan Cumhurbaşkanı İnönü'nün de katılımıyla Ankara'da yapılmıştır.¹²⁵⁴ Kongre Başkanı Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'dir. Türk Tarih Kurumu Başkanı ise Şemsettin Günaltay'dır. Hatırlanacağı gibi daha önceki kongre 1937 senesinde gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla Üçüncü Kongre, ancak 6 sene sonra toplanabilmişti ki bunun sebebi II. Dünya Savaşı'ydı. Yapılan açıklamaya göre kongreye yabancı bilim adamlarının da katılması isteniyordu ancak savaş şartları bunu zorlaştırmaktaydı. Yine de Koruyucu Başkan İnönü daha fazla geciktirilmeden kongrenin 1943'te yapılmasını istemişti.

Yukarıdaki açıklamada belirtildiği gibi, tezlerin aşırılıklarının törpülenmesi konusunda yumuşak bir geçiş yaşanıyordu. TTK Başkanı Şemsettin Günaltay, açış konuşmasına, tarihin milletlerin yaşayış savaşlarında varlıklarını korumak, geliştirmek ve emniyet altına almak için muhtaç oldukları enerjiyi ve coşkuyu sağladığını belirterek, onun, milliyetçilik açısından stratejik önemine parmak basarak başlıyordu. Türkler mazisi geriye doğru gidildikçe derinleşen çok eski bir ırktı; ancak Türklerin tarihi ihmale uğramıştı. Oysaki Asya tarihi, baştan başa kahramanlıklarla dolu olan Türk tarihidir. Türk tarihi olmaksızın Avrupa ve Afrika tarihlerini anlamak da olanaksızdı. Çok eski devirlere dayanan bu tarih içinde Osmanlı ve Selçuklu asırları, bu büyük Türk tarihinin övündürücü başarılarla dolu, şanlı; ancak muayyen halkaları olarak görülmeliydi. Nitekim Atatürk dehasıyla bunu sezmiş ve TTK'ya bu

¹²⁵⁴ Kongre ile ilgili bilgilerde şu kitaptan yararlanılmıştır: **Üçüncü Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-20 Kasım 1943-Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010.

doğrultuda bir program vermişti. Aslında Türklere ait olan ama başkalarına mal edilen başarılar böylelikle ortaya çıkarılmış, insanlığın ilk medeniyet ışığını Türklerin yaktığı anlaşılmıştı. Ancak daha yapılacak çok iş vardı. Yine de bu büyük yükün altına girecekler yılmayacaklardı; çünkü başta Atatürk'ün mefkure ve mesai yoldaşı İnönü bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi Günaltay, Türk Tarih Tezi'ne referanslarla dolu bir konuşma yapmış; ancak Osmanlı ve Selçuklu tarihlerinden de övgüyle söz etmiştir.

Günaltay'dan sonra söz alan Kongre Başkanı ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel de dil ve tarih davalarının Atatürk'ten kalan kutsal ve kıymetli yadigarlar olduğunu söylemiştir. Yücel'e göre Türk Tarih Tezi Türkler hakkında uzun süredir devam eden ve Türk tarihçilerine de -ki Abdurrahman Şeref buna örnek verilmekteydi- yansıyan olumsuz düşüncelere bir tepki mahiyetinde de görülmeliydi. Ancak Türk Tarih Tezi'yle bu kanılara darbe indirilmişti. Nitekim yapılan çalışmalar sonucunda Batılı bilim adamlarının bazıları da Türk Tarih Tezi'ni destekleyici mahiyette sonuçlara ulaşmışlardı. Konuşmasının devamında Tarih Tezi'nin önemine değinmeye devam eden Yücel de, "Atatürk'ün büyük halefi" olan Milli Şef'e desteklerinden ötürü teşekkür ediyordu.

TTK'nin altı yıllık çalışmaları hakkında TTK Genel Sekreteri Muzaffer Göker, ayrıntılı bilgiler vermişti. Bu çalışmaların hayli iddialı ve kapsamlı oldukları görülmektedir. Konuşmada Antik Çağ Anadolu tarihine ilişkin yapılan hafriyatlar hakkında bilgi verilmiştir. Orta Asya Türk tarihinin anlaşılmasına yönelik olarak, Türklerin büyük komşusu olan Çin'le ilgili kaynaklar noktasında, Sinoloji Profesörü Eberhard ile çalışıldığı belirtilmiştir. İslamiyet'e geçildikten sonra Arap ve İran dilinde yazılmış eserler Türk tarihinin kaynakları arasında yer aldığı için, bu dillerdeki önemli eserlerden yapılan çeviriler de gösterilmiş ve yapılması düşünülen diğer çeviriler sayılmıştır. Bunların dışında, Türk tarihiyle ilgili Süryani, Gürcü, Bizans, Ermeni kaynaklarından çevrilen ve çevrilmesi düşünülen eserler hakkında bir liste sunulmuştur. Osmanlı tarihine ilişkin olarak, Hammer'in ve Iorga'nın meşhur eserlerinin de tercüme ettirildiği ifade edilmiştir. Göker, o güne kadar sınırlı tarihlere ve vesikalara dayalı olarak yazılan ve dolayısıyla birçok yanlış hükümlerle dolu olan Osmanlı tarihinin doğru bir şekilde yazılabilmesi için, İsmail Hakkı Uzunçarşılı başkanlığında bir teşkilatın kurulduğunu da belirtmekteydi. Yine Türk büyükleriyle

ilgili yıldönümlerine ilişkin hazırlıklar yapıldığına işaret edilmekteydi. İbni Sina'nın vefatının 900. yılında, onun için bir tören yapıldığı ve 1000 sayfalık bir eser çıkarıldığı; Ali Şir Nevai'nin doğumunun 500. yılı münasebetiyle 1941'de bir tören düzenlendiği ve onunla ilgili iki ciltlik bir eser hazırlamayı Profesör Fuad Köprülü'nün üzerine aldığı; Farabi'nin vefatının bininci yıl dönümü münasebetiyle eserlerinin çevrilmesinin ve üzerine monografiler yazılmasının düşünüldüğü; yine İstanbul'un fethinin 500. yılına ilişkin hazırlıklar yapıldığı ve bunun için Prof Hikmet Bayur başkanlığında bir komisyon teşkil edildiği kaydedilmekteydi. Görüldüğü gibi çalışmalar çok önemli ve iddialıydı.

Kongre'de üç seksiyonda tebliğler sunulmuştu. A seksiyonunda prehistorya, arkeoloji, antropoloji ile İlkçağ, B seksiyonunda Ortaçağ, C seksiyonunda ise Yeni ve Yakın Çağlara ilişkin tebliğler okunmaktaydı. Kongrede, Sümer ve Hititlerle Türklerin tarih ve dillerinin menşe birliği üzerine başta Ahmet Cevat Emre olmak üzere çeşitli konuşmacılarca dile getirilen ve yabancı profesörlerce eleştirilen tezlere yine rastlanmaktaydı. Hafriyat çalışmalarında Roma, Yunan ve Hitit eserlerine ağırlık verildiği görülmekteydi. Kongrede bir başka dikkat çeken husus, Zeki Velidi Togan ile Ahmet Caferoğlu'nun tekrar tebliğci olarak kongreye katılabilmeleri idi. Bu da yönetimle bir ölçüde barışmaya işaret etti. Osmanlı tarihinin araştırılmasıyla ilgili kurum bünyesinde bir teşkilat oluşturulması da kayda değer diğer hususlardandı. Yine dikkatli bir inceleyici, açış konuşmalarında Türk Tarih Tezi'ne yönelik vurgulu sözler sarf edilmiş olmasına, sunulan tebliğler arasında Türk Tarih Tezi'yle bağlantılı konuları işleyen çalışmalar bulunmasına karşın, ağırlığın buna verilmediğini ve Orta Asya Türklüğü, Selçuklular ve Osmanlılarla bağlantılı oldukça fazla sayıda tebliğ sunulduğunu görecektir.

Dördüncü Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948'de Ankara'da yapılmıştır¹²⁵⁵ ve bu, İnönü dönemindeki son tarih kongresidir. Artık II. Dünya Savaşı bitmiş, çok partili hayata geçilmiştir. Savaş sırasında başlayan eğilimler de gelişerek devam etmektedir. Artık demokrasiye geçildiği için, Milli Eğitim Bakanı, aynı zamanda kongre başkanı değildir. Türk Tarih Kurumu Başkanı Şemsettin

¹²⁵⁵ Kongre ile ilgili bilgiler şu eserden alınmıştır. **Dördüncü Türk Tarih Kongresi Ankara: 10-14 Kasım 1948-Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010.

Günaltay, kongre başkanlığını da deruhte etmektedir. Kongre ile ilgili açıklamaların yapıldığı kısımda İnönü'den koruyucu başkan olarak söz edilmemektedir; ancak Şemsettin Günaltay konuşmasında “hami reisimiz” diyerek İnönü'ye göndermek yapmıştır. Bu, Milli Şeflik döneminin bitmesinden sonra, bazı CHP'lilerin hâlâ bir nevi saygı gereği İnönü'ye Milli Şef demeye devam etmeleri gibidir.

Bu sefer genel toplantı dışında tebliğlerin okunacağı seksiyonlar da farklı dizayn edilmiştir. Toplamda dört seksiyon vardır. I- Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu II- Klasik Çağlar ve Bizans Seksiyonu III. Orta Asya ve Ortaçağ Türk Tarihi Seksiyonu IV. Osmanlı Tarihi Seksiyonu. Bir önceki kongrede üzerine eğildiği söylenen çalışma alanları bu kez seksiyon halinde düzenlenmiş, ilk defa Osmanlı Tarihi ayrı bir seksiyon olarak bu kongrede yer almıştır. 1944 Irkçılık Turancılık Davası'nda mahkum edilen Zeki Velidi Togan'ın Askeri Yargıtay'ın kararı bozması sonucu affedilmesinden sonra, tekrar tebliğcilerden biri olarak kongreye katılması da ülkedeki gelişmeler bakımından oldukça dikkate değerdir.

Dördüncü Kongre'nin açış konuşmasını Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu yapmıştır. Banguoğlu, milletin maddi unsuru olan vatanın kurtarılmasından sonra, tıpkı İstiklal Harbi'nde olduğu gibi, milletin manevi varlıklarının kurtarılması konusunda da Atatürk'ün rehberliğine dikkat çekmiştir. Ancak konuşmasında Türk Tarih Tezine, dil ve tarih davalarına hiçbir atıfta bulunmamıştır. Zira Banguoğlu, her iki tezin de bilim-dışı olduğunu düşünmektedir.¹²⁵⁶ Banguoğlu, kurumu himaye eden Atatürk ve İnönü'nün katkılarına işaret etmiş ve “Türk milletinin yeni medeniyetini meydana getirmek yolunda” TTK'ya büyük vazifeler düştüğünü belirtmiştir. Atatürk'ün kendilerine tevdi ettiği bir kurum olarak TTK, zaman içinde sürekli ilerleyecek ve gelişecektir.

Türk Tarih Kurumu ve Kongre Başkanı Şemsettin Günaltay, ikinci konuşmayı yapmıştır. Günaltay, milli tarihin bilinmeyen noktalarını açığa kavuşturmak için Atatürk'ün açtığını “geniş yolda” kurumun ilerlediğini belirtmiş ve bundan derin bir huzur duyulduğunu eklemiştir. Günaltay, Atatürk'ün “manevi varlığı olan milli ideallerinden birinin” tahakkuku yolundaki çalışmalarını belirtiyor, “bu surette ruhunu şâd ettiğimize inanıyoruz” diyordu. İnönü'yü de unutmayan

¹²⁵⁶ Bkz. Bilgin, a.g.e., s. 36, 42, 44.

Günaltay, “hami reise” minnet ve şükranlarını sunuyordu. TTK Başkanı, bir önceki kongredeki konuşmasını hatırlatır biçimde yine, milli vicdanı besleyecek ve milleti fikrî kapitülasyonlardan kurtaracak tarih çalışmalarının önemine dikkat çekiyordu. Bunu başarabilmek için, iki husus üzerinde durulmaktaydı: 1- Kitabeleri derlemek, arşivleri “didikleme”, başka dillerde yazılı ana kaynakları araştırmak ve gerekli görülenleri Türkçe’ye çevirmek, yabancı ülkelere bulunan ve Türkiye’ye/Türklere ait vesikaları taramak ve gerektiğinde metruk mezar taşlarını aramak 2- Eski uygarlıkların beşiği ve yayılma merkezi olmuş, üç kıtanın güzergahında olmasından dolayı çok zengin bir tarihe sahip ve tarihteki rolü çok büyük olan Anadolu’nun/yurdun karanlıklar içinde kalmış devirlerini aydınlatmak. Günaltay, ilmi metotlara dayalı olarak Türk zeka ve emeğinin gücüyle bunların başarılabileceğini düşünüyordu.

1948 Kongresi, tarihi devamlılığa hem genel konuşmalar yapan kişilerce hem de kongredeki tebliğlerin mahiyetiyle vurgu yapan bir kongreydi. Dil ve tarih çalışmaları bakımından çok önemli bir kurumun, DTCF’nin dekanı olan Prof. Hamit Dereli, konuşmasında iki defa tarihi devamlılığa vurgu yapmıştı. Atatürk İnkılabı’nın bir eseri olarak Türk Tarih Kurumu’na gönderme yaparak kurumun onun çizdiği yolda ilerlediğine işaret etmeyi gerekli görmüş, sonrasında mavevi istiklalin temeli olan tarih şuurunun önemine dikkat çekmiştir. Konuşmanın devamında, Türk Tarih Tezi’nin bir reaksiyon olarak doğduğuna işaret etme gayesi güttüğü anlaşılan sözlerle, tarihî devamlılığın sağlanmasının gerekliliğini vurgulamıştır:

“Biz ileriye doğru yapılan ve yapılacak olan medeniyet hamlelerinin maziden alınan kuvvetlerle de beslenmesi lazım geldiğine inanan inanan bir milletiz. Bu inançla tarihi devamlılık şuurunu kendimize ilmi metotlarla ve kuvvetle aşılacak zorunda bulunduğumuz kadar Haçlı seferlerinden kalan bir zihniyetin çok zararlarını görmüş bir millet olarak da Türk medeniyetini hakiki hüviyeti ile ve aynı ilmî, objektif metotlarla dünyaya tanıtmak, garbın en ciddi edalı tarih kitaplarında bile yer alan o sakat zihniyetle yorulmadan savaşmak mecburiyetinde idik ve mecburiyetindeyiz.”¹²⁵⁷

¹²⁵⁷ **Dördüncü Türk Tarih Kongresi**, s. 7.

Daha önceki kongrede olduğu gibi TTK Kurumu Başsekreteri (Uluğ İğdemir), TTK'nin çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Yine Türk tarihinin yabancı kaynakları hakkında yapılan çalışmalar ve çeviriler ile hafriyat çalışmaları üzerinde durulmuştur. “Dünya tarihinin ölmez eserlerinin” millete kazandırılması gerektiği düşüncesiyle çalışmalar yapılmakta, ayrıca “Türk münevverlerinin ve lise öğretmenleriyle üniversite öğrencilerinin büyük bir ihtiyacını karşılamak üzere” 40 ciltlik bir dünya tarihi de hazırlanmaktadır. İğdemir, Türk mimarisi için önem taşıyan tarihî niteliği haiz camilerin tamiratlarının da yapıldığını belirtmiştir.

Kongreye genel olarak bakıldığında, demokrasiye yönelmenin icabı olarak görülen bazı değişiklikler yapılmış, tarih anlayışı da, bugün bize çok daha tanıdık olan bir biçime, genel Türk tarihi olarak tanımlanan alana uygun hale getirilmiştir. Konuşmacıların Türk Tarih Tezi yerine, onun özü olarak görülen; Türk milleti hakkında haksız önyargılarla mücadele etmeye ve Türk tarihinin aydınlatılmamış kısımlarını aydınlatmaya vurgu yaptıkları ve tarihi devamlılığı sağlamanın önemine dikkat çektikleri görülmektedir. Bu sebeple Selçuklu ve Osmanlı tarihi çalışmalarına verilen önem arttırılmıştır. Böylece yumuşak geçiş, büyük ölçüde sağlanmış oluyordu. Atatürk, yaptığı radikal girişimlerle Türk tarih araştırmalarının ufkunu oldukça genişleten sahalara yönelmenin önünü açmıştı. Onun açtığı ufuk, sadece Türk tarihini içermeyen çok geniş bir dünya tarihi ilgisi doğurmuştu. Ayrıca Türk entelektüellerinin çok rahatsız oldukları etno-santrik açıklamaların bertaraf edilmesi için gayret gösterilmesi gerektiğini de ısrarla vurgulamıştı. Ancak devrim döneminin “tarihsel kopuş” yönelimi ve dile getirilen tezlerin bilimsel açıdan sorunlu oluşu, Kemalizm'in ideolojik muhalifleri bir tarafa, Türk bilim insanlarını rahatsız etmişti. Türk İnkılabı'nın sahip olduğu önem teslim edilmek kaydıyla tarihsel sürekliliğin tekrar sağlanması ve tezlerin bilimsel niteliklerinin arttırılması arzulanıyordu. Konuşmacılar bu değişikliklerin farkındaydılar; o sebeple öz itibarıyla Atatürk'ün yolundan ayrılmadıklarının altını çizme ihtiyacı duyuyorlardı. Ancak elbette bu, Türk tarih çalışmalarında, çalışmaları yürüten bilim insanlarının ideolojik tercihlerinin hiçbir etkisi olmadığı anlamına da gelmiyordu.

4.6.1.2. Tarih Kitaplarındaki Yansımalar

1941'den sonra okutulan lise tarih kitapları, Arif Müfid Mansel'in öncülüğündeki bir ekip tarafından hazırlanmıştı. Bu kitaplar, yumuşak geçişi netlikle gösteren bir mahiyetteydiler. Evrim teorisi çıkarılmış, ırklarla ilgili açıklamalar kısa tutulmuştu. Ayrıca bu kısımda ırk saflığının tarih içinde devam etmediğine de işaret edilmişti.

Türkler, yine Orta Asya kökenli ve Alp ırkına mensup bir kavim olarak ele alınıyor ve dünyanın başka bölgeleri pek iptidai bir vaziyette iken Türklerin ileri bir medeniyet kurmuş olduklarının anlaşıldığı belirtiliyordu. Ancak bu kez Türk Tarih Tezi'nde yer alan ayrıntılara girilmiyordu. Çin tarihine değinilirken Konfüçyüs'ün Türklüğünden hiç bahsedilmemişti. Sümerlerin bir Türk kavmi oluşuna işaret edilmiş; fakat Akadlarda veya Elamlarda böyle bir iddiada bulunulmamıştı. Hititlerle ilgili bahiste de onların Türklüğüne dair bir iddia bulunmamaktaydı. Etrüsklerin de Anadolu'dan İtalya'ya gittikleri ve oradaki medeniyeti etkiledikleri üzerinde durulsa da, Türklükleriyle ilgili hiçbir şey yazılmamıştır. Antik Yunan ve Roma tarihlerine genişçe yer ayrılması da dönemin hümanizm akımı düşünüldüğünde dikkat çekicidir.

İslam tarihi, laiklikle ilgili kısımda belirtileceği gibi daha değişik bir şekilde ele alınmıştır. Dinle ilgili tartışma yaratabilecek konulara girilmemiş, Türklerin İslamiyet'e hiçbir zorlama olmaksızın girdikleri belirtilmiş ve Türkler'in İslam medeniyetine yaptıkları katkılar üstünde durulmuştur.

Osmanlı modernleşmesiyle ilgili değerlendirmeler, eleştirel olmakla birlikte temelde bu sürecin olumluluklarının da altını çizen bir mahiyettedir. Tanzimat ile başlayan hareketlerin eğitim ve öğretim birliğini sağlayamaması eleştirilen konuların başında geliyordu; imparatorluk dört ayrı bilgi ve ruhta insan yetiştirir hale gelmişti. Sanat alanında milli orijinalite de yakalanamamıştı. Ancak kültür ve medeniyet alanındaki gelişmeler genel olarak olumlu bulunuyordu. Yeni Osmanlıların, din ve mezhebi ne olursa olsun bütün tebaanın devletin idaresiyle ilgilenmesinin imparatorluğu kurtaracağını sandıkları ifade edilmek kaydıyla, Osmanlıcı inancın naifliğine gönderme yapılmaktaydı. II. Abdülhamid dönemi hemen tamamen olumsuz olarak değerlendirilmişti. II. Meşrutiyet, Abdülhamid'in idaresine bir tepki

doğması sonucunda ilan edilebilmişti. II. Meşrutiyet'in ilanı anlatılırken, Atatürk'ün 1906'da kurmuş olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne gönderme yapılmış; fakat bu cemiyete birincil bir rol verilmemişti. II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan İTC'nin Osmanlılık ve İslamlık düşüncelerini kullanmaya devam etmekle birlikte Türkçülüğe yöneldiği belirtilmekte; ancak büyük çapta harplere girmek ve iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldığı için programını tam uygulayamadığına işaret edilmekteydi. Dolayısıyla İTC'ye daha ılımlı bir bakış söz konusuydu.

Enver Ziya Karal'ın kaleme aldığı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nde, Atatürk'ün kurucu ve kurtarıcılığına, kahramanlığına, öngörü sahibi oluşuna işaret ediliyor ve İstiklal Harbi'nden önce özellikle Çanakkale'de önemli bir komutan olarak ortaya çıktığı belirtiliyordu. Anadolu'da direniş için kongreler Atatürk'ün Samsun'a çıkmasından önce ortaya çıkmışlardı. Ancak Atatürk bunları yeterli bulmamış ve birleştirici bir önderlik rolü üstlenmişti. Onun milliyetçi idealizmi ile sağladığı başarılar, manda taraftarlarının görüşlerinin zararlılığını da ortaya koymuştu. Kitapta, Milli Mücadele'de görev alan komutanlara yaptıkları hizmetler bakımından yerleri verilmişti; ancak İnönü'nün konumu oldukça ayrıcalıklıydı. Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri'nin önemine değiniliyor, İkinci İnönü Muharebesi'nin dahice bir sevk ve idare ile kazanıldığı belirtiliyordu. Mudanya'da ancak bir meydan muharebesiyle kazanılacak başarı, savaşılmaksızın, İnönü'nün "çelik iradesi" ile millete kazandırılıyordu. İnönü, Lozan'da da büyük başarılar kazanmıştı. Ortaya çıkan "Türk mucizesi"ni sağlayan, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki görüş ve anlayış birliğiydi. Cumhuriyet dönemi gelişmelerine ilişkin olarak, Cumhuriyetin İlanı'nı acele bulan "cumhuriyetçi geçinenlere" değinilerek muhalif paşalar eleştiriliyor, SCF'nin de gericiilere umut verdiği üzerinde duruluyordu. Kısacası her şeye karşın, muhalif paşalar ve politikacılar konusunda geri adım atılmamıştı.¹²⁵⁸ Karal'ın çalışması İnönü döneminin atmosferini

¹²⁵⁸ Bu konularda bkz. Arif Müfid Mansel ve diğerleri, **İlk Çağ Tarihi**, [Lise Kitapları-Birinci Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1943; Arif Müfid Mansel ve diğerleri, **Orta Çağ Tarihi**, [Lise Kitapları-İkinci Sınıf], Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945; Arif Müfid Mansel ve diğerleri, **Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi**, [Lise Kitapları-Üçüncü Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1942; Enver Ziya Karal, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

yansıtıyordu. Bununla birlikte, İnönü'ye ağırlıklı olarak yer veren kısımlar 1950'den sonra Karal'ın eserinde yer bulamayacaktı.¹²⁵⁹

4.6.1.3. Dil Devrimi'nin Savunulması, Tartışmalar ve Dil Kongreleri

Atatürk'ün vefatından sonra, Latin Alfabesi'nden dönüleceği yolunda şayialar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunun üzerine Harf Devrimi ile Dil Devrimi'nin savunulması konusundaki hassasiyet, Kemalist yazarlarca gündeme taşındı. Falih Rıfki Atay, o zamana kadarki inkılâp davalarının daima iki münevver zümre arasında -memleket ve medrese münevverleri- cereyan ettiğini işlediği yazısında, geri ve zalim taassubun, devrimlerin en ilerilerinden biri olan Latin Alfabesi'ne hücum ettiğini yazmaktaydı.¹²⁶⁰ Ancak Dil Devrimi ile birlikte Türkçe'de ortaya çıkan karışıklıklar henüz giderilememişti. Yaşar Nabi, “bugün edebiyatımızın bir dil meselesi vardır ve bu mesele belki de edebi meselelerimizin en ehemmiyetlisidir” diyordu. Zira Türkçe'nin “mazbut kaideleri yeni icaplar ve inkılâplarla yıkılmış yerine yenileri konamamıştı”. Bununla birlikte, Türkçe lughatı genişletmek ihtiyacıyla yeni kelimeler yaratmak isteyenlerin gayretleri ancak takdirle karşılanabilirdi.¹²⁶¹

Falih Rıfki Atay da benzer görüşteydi. O, yapılan eleştirilerin insafsızlığına ve deneme-yanılma yöntemlerinin geriye dönüş için fırsat bilinmesine sert eleştiriler yöneltiyor ve Dil Devrimi'nin alacağı biçim konusunda belirleyici önemde ilkeler saptıyordu. Şöyle yazıyordu Atay:

“Atatürk'ün espirit'sine sadık kalarak davamızı halledelim. Büyük inkılâpçı dil meselesi ile karşılaştığı vakit, müfrit tasfiyecileri de davalarını tecrübe etmekte serbest bırakmıştır.(...) Nihayet Güneş-Dil teorisinin imkanları ile, dilimizi genişletmek ve ferahlatmak ihtiyacını en başta gene kendi hissetti ve yaptı. Güneş-Dil teorisi, bize ihtiyacımız olan, hatta olmayan birçok kelimeleri yeniden kazandırmıştır. (...) İlk tecrübe devrine dair darlıklarımızı Atatürk'e maletmek ne kadar yanlış ise, Atatürk'ün dilimizi bu darlıktan kurtararak ona ferahlık ve

¹²⁵⁹ Celal Metin, **Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.

¹²⁶⁰ Falih Rıfki Atay, “Bir Yıldönümü Münasebetiyle”, **Ulus** (3 Ocak 1939).

¹²⁶¹ Yaşar Nabi [Nayır], “Lughatimizi Genişletmek İhtiyacındayız”, **Ulus** (11 Ocak 1939).

inkişaf veren nazariyesini de, medrese ve divan Osmanlıcasına doğru irticai bir harekete alet etmek de o kadar insafsızlık olur. (...) Lûgatimize alacağımız kelimeleri iki tabii miyara vurarak seçeceğiz: 1- Bize lazım mıdır? 2- Konuşma ve kullanma dilinde yaşıyorlar mı? Ne ölmüş olanı diriltebiliriz; ne de lüzumu olmayanı hayat verebiliriz. Köye kadar giren “müdür” kelimesinden kurtulmak için neden boş yere emek verelim?”¹²⁶²

Falih Rıfki ve Yaşar Nabi Nayır gibi yazarlar, Dil Devrimi sürecinde o güne kadar yapılanların bir muhasebesine girişerek, verimli sonuçlar elde edilen kısımların korunmasını ve diğerlerinin fazla üstünde durulmamasını savunuyorlardı. O güne kadar yapılan denemeler içinde tutmayanların olması, davanın tamamına karşı çıkılmasına hak kazandırmazdı. Gaye, acil bir ihtiyaç haline gelen, dile bir istikrar kazandırmaktı. Dili fakirleştirmeye varmayan politikalar ve arı, temiz ve mazbut bir Türkçe isteniyordu.¹²⁶³

Bu bağlamda, 26 Eylül'deki Dil Bayramı'na büyük önem veriliyordu. Nurettin Artam, **Ulus**'taki köşesinde dilin doğru kullanımı konusunda sürekli yazılar kaleme almaktaydı. Bu arada lise son sınıflara seçimlik Latince dersi konması üzerine bir tartışma ortaya çıkmıştı. Ahmet Emin Yalman, Arapça, Farsça ve Osmanlıca derslerinin de liselere konmasını gündeme taşımıştı. Falih Rıfki Atay, eski metinleri okumak için seçimlik Arapça ve Farsça derslerinin yeterli olmayacağını, eski eğitimden geçmiş bir kuşak olarak bunu bildiklerini söylüyor ve eski metinlerin hakkıyla okunabilmesi için medrese eğitimindeki başka derslerin de okutulması gerekeceğini savlıyordu. Ona göre bu tartışma lüzumsuzdu. Nurullah Ataç ise, Latince ve Yunanca derslerin en büyük iyiliğinin heme fayda beklemeden disiplinli ilmi çalışmayı teşvik etmesi olduğunu söylüyordu. Bir başka yazısında bu derslerin yanı sıra divan edebiyatının da lise müfredatına girmesine sevindiğini söylemişti.¹²⁶⁴ Bu arada dilin yabancı etkilerden kurtarılması konusunda, sadece

¹²⁶² Falih Rıfki Atay, “Kelime ve İstılahlarımıza İstikrar Verebiliriz”, **Ulus** (17 Ocak 1939).

¹²⁶³ Hakkı Süha Gezgin'in “Dil İnkılabına Hürmet” başlıklı **Vakit** gazetesinde çıkan yazısı **Ulus** sayfalarında da kendine yer bulmuştu. Bkz. **Ulus** (23 Ocak 1939). Ayrıca bkz. Falih Rıfki Atay, “İrtica Değil İstikrar İstiyoruz”, **Ulus** (24 Ocak 1939), Yaşar Nabi [Nayır], “Dil İnkılabı Hamlesini Gevşetmeyelim”, **Ulus** (8 Şubat 1939), Yaşar Nabi [Nayır], “Dil İnkılabından Gaye Dili Zayıflatmak Değildir”, **Ulus** (12 Şubat 1939).

¹²⁶⁴ Falih Rıfki Atay, “Lüzumsuz ve Zamansız Münakaşalar”, **Ulus** (13 Ekim 1940), Nurullah Ataç, “Latince ve Yunanca”, **Ulus** (17 Ekim 1940), Nurullah Ataç, “Edebiyat”, **Ulus** (16 Ekim 1940).

Arapça ve Farsça'nın değil, Batı dillerinin etkilerinin de önemsenmesi konusunda görüşler dile getirilmekteydi.¹²⁶⁵

İnönü ise dil davasını nasıl gördüğünü, Dil Bayramı münasebetiyle verdiği bir söylevde dile getirmişti. İnönü, milli dili arıtmanın bu denli uzun ve yavaş sürmesini, aydınların kendi zevklerinde çok kıskanç olmalarına ve herkesin kendi ölçüsünü en üstün tutmasına bağlıyordu. “Eğer” diyordu, “Türkler, bilimin her dalında yabancı diller için çalıştıkları kadar kendi öz dilleri için emek çekselerdi, Türk dili çok zamanlardan beri eksiklerinden tamamıyla kurtulmuş ve medeniyet dünyasının örnek bir dili olmuş bulunurdu.” İnönü, ulusa sözünü işittirebilen her aydının, dildeki bir yabancı sözcüğün bile eksilmesine çalışmayı özenmeye değer bir zevk sayması durumunda, birçok sıkıntının kolayca aşılabileceğini savlıyordu.¹²⁶⁶

İşte Dördüncü Türk Dil Kurultayı'na böyle bir düşünsel atmosferde gidiliyordu. Dördüncü Kurultay, 10-14 Ağustos 1942'de Ankara'da gerçekleşmişti. Normalde kurultayın 1939'da toplanması gerekiyordu; ancak savaş şartları nedeniyle ancak 1942'de toplanabilmişti.¹²⁶⁷

Kurultay, beklenebileceği gibi, Millî Şef'in görüşlerini ve Millî Şef Dönemi'nin atmosferini yansıtan bir mahiyetteydi. Türk Dil Kurumu'nun bu kurultayda kabul edilen tüzüğüne göre TDK'nin Kurucu Genel Başkanı Ebedî Şef Atatürk, Koruyucu Genel Başkanı ise Millî Şef İsmet İnönü'ydü. Türk Dil Kurumu Başkanı ise Kültür Bakanı'ydı. Kamutay Başkanı, Genel Kurmay Başkanı ve CHP Genel Sekreteri kurumun onursal başkanlarıydılar. Tüzüğe göre kurumun amacı, “Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında değerine yaraşır yükseklığe erdirmektir”. Kurultayın çalışma programının 1. maddesi de ulaşılmak istenen hedef bakımından açıklayıcıdır: “Dilimizin yabancı kurallardan ve yabancı sözcüklerden temizlenmesi yolundaki çalışmalar ileri götürülerek, yazı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılıkları en aza indirmek, devlet

¹²⁶⁵T.İ, “Dil Davamıza Gösterilen İlgi”, **Ulus** (23 Eylül 1941).

¹²⁶⁶**Ulus** (27 Eylül 1941). Falih Rıfki Atay ise, “sadeleştirmek” yerine “Türkçeleştirmek” ilkesinin savunulmasının dil davasının hallini sağlayacağını ileri sürüyor ve dil bakımından bir yandan sürekli bir tasfiye diğer yandan sürekli bir tekamül içinde olduğunu belirtiyordu. Atay'a göre dil davasının geriye dönmesi mümkün olmamakla birlikte, sadece bazı ihmallerin davanın halledilmesi için geçecek süreyi uzatmasından endişe edilebilirdi. Falih Rıfki Atay, “9 uncu dil bayramı”, **Ulus** (26 Eylül 1941).

¹²⁶⁷ Kurultayla ilgili olarak şu kaynaktan yararlanılmıştır: **Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942-Toplantı Tutulgaları, Tezler**, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul-Ankara 1943.

ve bilim dillerini de (T)ürkçeleştirmek yolunda elden gelen hiçbir uğraşma esirgenmeyecektir.”

Kurultay'daki konuşmacılar dilin arıtılması noktasında fikirler öne sürmüşlerdi. TDK Başkanı ve Maarif Vekili Yücel, dilde sadeleşme, halklaşma ve millileşme gayelerine işaret ediyordu. Bu amaçla, “Türk dil hazinesi olacak büyük bir sözlük ve dil kurallarını gösteren bir gramer” hazırlamayı kurumun başlıca vazifeleri arasında gördüğünü belirtiyordu.

TDK Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen de kurumun faaliyetleri hakkındaki raporunu okumuştı. Tarama faaliyetlerine devam edildiği belirtilmekte ve dil ve edebiyat alanlarında Batı ve Doğu klasiklerinden yapılan çevirilere işaret edilmekteydi. Dilmen, Güneş-Dil Teorisine ilişkin açıklamalar yapmaya da devam ediyordu. Ona göre, Ari ve Sami dillerinin ana kaynağını Altaylarda aramak gerektiğini bazı Batılı bilginler de kabul etmişlerdi ve bu hakikat günden güne daha iyi anlaşılıyordu. Dilmen, Ahmet Cevat Emre'nin Hint-Avrupa Dilleri ile Türk dil ailesi arasındaki münasebetlere dair çalışmaları ile Naim Onat'ın “Arap dilini kuran Türkçe” adlı eserine atıfta bulunmaktaydı.

TDK Genel Sekreteri, yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan dilin, dünkü öğretimin yetiştirmeleri olan kendileri gibi kişilere biraz yadırgama duygusu verebileceğini; ancak yarının gençliğinin bu dili kolaylıkla benimseyeceğini belirliyordu. Dilmen, bu konuda ilerleme kaydedilmesinde devlet desteğinin önemine de dikkat çekmişti.

Dilmen yapılan çalışmalar arasında anayasanın öz-Türkçeleştirilmesi olduğunu da ifade etmişti.

Kurultay'daki bilimsel çalışmalar yine çeşitli komisyonlar halinde örgütlenmişti. Bunlar: Terim Komisyonu, Lûgat-Filoloji Komisyonu, Gramer Sentaks Komisyonu ve Lengüistik Etimoloji Komisyonu'ydu.

Hem Dilmen'in hem de Gramer-Sentaks Komisyonu'nun raporlarında görülebileceği üzere, Türkçe'nin tüm dillerin kendisinden kaynaklandığı ana-dil olduğu tezi kabul görmeye devam etmekteydi. Bu da Güneş-Dil Teorisi'nin terk edilmediği anlamına geliyordu. Nitekim bu konuda kitaplar hazırlanmaya devam etmekteydi.

Kurultayın genel havası bu olmakla birlikte, Kevser Acarlar adlı Türkçe öğretmeni olduğu anlaşılan bir katılımcı, komisyon çalışmalarının yeterince koordine yapılmamasından ötürü, terimlerin, Gramer Komisyonu'nun saptadığı kaidelere fonetik bakımdan uygun olmadığını söylüyordu. Bu sebeple Türkçe öğretmenleri ile matematik öğretmenleri arasında ihtilaf çıkmaktaydı. Örneğin üçgen kelimesi gramer kaidelerine uygun değildi. Ancak matematik öğretmenleri bu kelimeyi olduğu gibi öğretiyorlardı. Bu sebeple Acarlar, çalışmaların daha koordineli yürütülmesini talep etmekteydi. Bir başka öğretmen, Abdi Tevfik Yegül ise, gramer terimlerinin istikrar bulmasını ve her sene gramer değiştirmek kaydıyla öğrenci ve öğretmenlerin tecrübe tahtası olmaktan kurtarılmasını istemişti. İbrahim Necmi Dilmen, cevabında, TDK'nin ders idaresini düzenleme vazifesini üstüne alan bir kurum olmadığını ve kendi bilimsel ve devrimci vazifeleriyle meşgul olduğunu söylemişti. Kimsenin öğrenci ve öğretmenleri deneme tahtası yapmak niyetinde olmadığını; ancak büyük bir inkılap sırasında bazı tecrübelerin yapılmasının zarurî olduğunu belirtmişti.

Görüldüğü gibi, Dördüncü Kurultay, dilin arılaşması ve halk diline yaklaşması konusundaki ana eğilimi yansıtır mahiyetteydi; ancak dilin bir türlü istikrar kazanamamış olması, uygulayıcıların şikâyetlerine yol açıyordu.

Beşinci Türk Dil Kurultayı, öncekinden yaklaşık 3 sene sonra, 26-30 Kasım 1945 tarihleri arasında toplandı. Bu tarihte henüz çok partili hayata geçilmemişti; devlet ve partinin önde gelenlerinin onursal başkanlığı, Milli Eğitim Bakanı'nın TDK Başkanlığı ve İnönü'nün Koruyucu Başkanlığı sürüyordu. Genel Sekreter İbrahim Necmi Dilmen vefat etmişti; bu sebeple TDK Genel Sekreteri değişmiş ve Hasan Reşit Tankut olmuştu. Bilimsel çalışmaları yürütecek komisyonların adı aynıydı. Bu Kurultay, daha önceki çalışmaların ve anlayışın bir devamı olarak görülebilir. Ancak dikkate değer bir nokta vardı ki, o da artık Güneş-Dil Teorisi'nden bahsedilmiyor oluşuydu. Dil Devrimi ile ilgili olarak; dilin arılaşması, Türkçe bilim terimleri üretilmesi, kullanışlı bir Türkçe Sözlüğü'nün hazırlanması, Türkçe gramerin istikrarlı bir hale konulması üzerinde yoğunlaşılmaktaydı. Nitekim bir önceki kurultayda gelen talepler doğrultusunda, bir Türkçe Sözlük bastırılmış ve Türkçe gramer üzerindeki bilimsel araştırmaları ve okul kitapları hazırlamayı kolaylaştıracak bir Türk Dilbilgisi esası da sunulmuştu. Ahmet Cevat Emre'nin bu doğrultuda

hazırladığı eserin uygun olduğuna ve ikinci baskısının yapılmasına Lûgat-Filoloji Komisyonu onay vermişti.

Kurultay'dan önce, 1945 yılının başında gerçekleşen bir başka önemli olay, Beşinci Dil Kurultayı'nın da konusuydu. 10 Ocak 1945'te, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu "Anayasa"ya dönüşmüş ve içindeki kelimeler ve terimler öz-Türkçeleştirilmişti.¹²⁶⁸ Kurultay'da, bu değişiklik ile ilgili Tahsin Banguoğlu tarafından yapılan açıklamada, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kanunların dilinin, millileşme bakımından edebiyat ve yayım dilinden daha geride olduğu belirtiliyor ve "kanunlarımızı Osmanlıca yazıyorduk" deniyordu. Bununla ilgili birçok örnek sıralanmıştı. Dilin arılaştırılmasında ve tasfiyelerde kullanılan ölçüte getirilen eleştirilere de yanıt verilmekteydi. "Anayasanın dilini millileştirirken yabancı kelimelere karşı korkunç bir taassup gösterildiği söylenmiştir" diyen Banguoğlu, bu iddianın doğru olmadığını söylüyor ve "Anayasa'da halkın diline mal olmuş yabancı kelimelere ve uygun (T)ürkçe karşılıklarıyla karşılanamamış munis pek çok terimlere karşı (T)ürkçeymişler gibi davranılmıştır" diye ekliyordu. Bu türden korunan kelimelere örnek olarak: can, mal, mülk, hak, ırz, namus, şan, şeref, din, mezhep, vicdan, kanun, aile, vatan, millet, halk, devlet, cumhuriyet, milliyet, hürriyet gibi sözcükler verilmişti. Banguoğlu, tıpkı Anayasa dili öz-Türkçeleştirilirken söylediği gibi, Osmanlıca ile Türk dilinin aktığı yataktan saptığını, Tanzimatçıların, Türkçülerin ve son olarak Cumhuriyetçilerin gayretiyle dilin yeniden yatağına uygun olacak bir hale getirildiği belirtiliyordu.¹²⁶⁹

Gerçekten de Dil Devrimi'ne karşıt görüşte olan ve dilin bilimsel bir şekilde işlenmediğini, sözcük tasfiyesinde aşırıya kaçırıldığını, uydurma kelimeler ortaya atıldığını savunan kişiler bulunmaktaydı. Bu eleştiriler sağ kesimden geliyordu. Örneğin Anadoluocu görüş çizgisinde olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, bu konuda önde gelen eleştirilerden biriydi. Fındıkoğlu, 1947-1950 arasında yazdığı bir dizi makalede, liselerde anadilin öğrenilemediğini belirtmiş ve bu sebeple öğrencilerin düşünme, anlama ve anlatma kabiliyetlerinin gelişemediğini savunmuştu. Fındıkoğlu 1949 ve 1950'de kaleme aldığı iki yazısında şu eleştirileri getirmişti:

¹²⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 15, D: VII, İ: 22 [10 Ocak 1945].

¹²⁶⁹ Kurultayla ilgili bilgiler için şu eserden yararlanılmıştır: **Beşinci Türk Dil Kurultayı 1945-Birleşimler, Tutanaklar, Tezler**, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1946.

“Bizdeki lise meselesi ne öğretim müddetinin kısalığı veya uzunluğu ne de öğreticinin kalitesi meselesidir. Bunların fevkinde bizdeki lise meselesi, her şeyden önce... bir dil meselesi, sonra lisan meselesidir. Dil meselesidir. Zira liseli genç anadilini, yani meçhul kuvvetlerin karmakarışık bir hale soktuğu Türkçe dilini bilmiyor. Lisan meselesidir. Zira liseli genç kültür lisanına vakıf değildir. Bu iki ‘zira’nın dayandığı bir büyük ‘zira’ da şudur: Zira öğretici son çeyrek asır boyunca tedris hürriyetinden mahrum edilmiş, fena bir dil ve öğretim müdahaleciliği, dünyanın en müfrit iktisadi müdahalecilerini bile çileden çıkaracak derecede ağır bir hakimiyet sürmüştür.”

Dolayısıyla Fındıkoğlu, dile fazla müdahaleyi doğru bulmuyor ve tasfiyecilere karşı çıkıyordu.¹²⁷⁰

Muhafazakarlar-restorasyon taraftarları, İstanbul’da Muallimler Birliği adlı bir dernek kurmuşlardı. Bu dernek 23 Ekim 1948’de bir Dil Kongresi düzenlemişti. Kongreyi düzenleyenler şu dört savı öne sürmekteydiler: “1-Dil devrimi bilimle hiç ilgisi olmayan bir parti politikası oyunudur. 2-Devlet zoruyla okul kitaplarına uydurma sözcükler doldurulmuştur. O yüzden büyükler çocuklarının dilini anlayamaz bir hale gelmiştir. 4- Dil Kurumunda çalışanlar buyrukla iş gören bilgisiz kimselerdir.” Bu tezlerin savunucularına göre, dil devriminden vazgeçilmeli, TDK kapatılmalı ve dil de I. Kurultay’dan önceki haline dönmeliydi.¹²⁷¹

Dil Devrimcileri arasında da tartışmalar vardı. Örneğin Falih Rıfkı Atay ile Nurullah Ataç arasındaki görüş ayrılığı böyleydi. Ataç, tasfiyeci kanatta yer alıyor ve kendi deyişiyile Türkçe’nin “Latinceleştirilmesi, Yunancalaştırılması” gerektiğine inanıyordu. Ataç’ın süper-Batılılaşmacı sebeplerle öne sürdüğü bu tez, Atay tarafından kabul görmüyordu. Atay’a göre iki esas tartışma söz konusuydu. Osmanlıca yanlıları ile Türkçe yanlıları arasındaki tartışmayı Osmanlıca yanlıları kaybetmişti. Diğer özleştirmecilerle millileştirmeciler arasında geçmekteydi ve hâlâ devam ediyordu.¹²⁷²

¹²⁷⁰ Nevin Güngör, **Fındıkoğlu’nun Kültür, Eğitim ve Dil Üzerindeki Görüş ve Önerileri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988, s. 168-169.

¹²⁷¹ **Dil Devriminin 30 Yılı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s. 42-43.

¹²⁷² Hürriyet Konyar, **Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 260-264.

İnönü dönemindeki son dil kurultayı, işte bu tartışmaların cereyan ettiği bir dönemde toplandı. Altıncı Türk Dil Kurultayı, 19-23 Aralık 1949'da Ankara'da yapıldı. İnönü'nün Koruyucu Başkanlığı halen devam etmekteydi; ancak bu kez, kurultay kitabında, Koruyucu Başkan ve Onursal Başkanlara ilişkin bir giriş ya da İnönü'yü övücü uzun sözler yoktu. Kurultay Başkanı ve Asbaşkanlar'ın sadece önerilmesi yetmemiş, bu sefer ciddi bir seçim yapılması istenmişti. Milli Eğitim Bakanı olan Tahsin Banguoğlu tarafından kurultay başkanlığı için önerilen Hüseyin Cahit Yalçın'a, dil davasına çok destek olmadığı için itirazlar gelmişti; buna karşın Yalçın gene de seçildi. Bilimsel komisyonlarda da çalışmak isteyenlerin isimlerini yazdırmaları kabul edildi.

Kurultay'ın bir başka özelliği, "(d)il davasında Dil Kurumu ile esasta birlik olmayanlarla, davaya yabancı kalanların ve davaya karşı olanların" da Kurultay'a davet edilmesi idi. Bununla amaçlanan gaye, onların fikirlerinden faydalanmak ve TDK'yı onlara tanıtmak şeklinde belirtildi. Böylece Kurultay, Dil Devrimi üzerine tartışmaların yaşandığı bir platform haline geldi.

Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu, Batı medeniyetine yöneldikten sonra Türk milletinin ihtiyaçlarını karşılamayan ve esasen bir sınıf dili olan Osmanlıca yerine, halk diline uygun bir Türkçe'ye ulaşmanın amaçlandığını; ikinci bir amaç olarak, Batı medeniyetine girmiş bir ulusun ihtiyaçlarını karşılayacak Türkçe terimler üretmenin benimsendiğini söylüyordu. "Aralarında sistem münasebeti bulunmayan terimler" tutunamayacakları için, ortada iki yol görülmüştü: Ya Arapça terim sistemi kabul edilecek ya da terimler Türkçe köklerden türetililecekti. Atatürk, Osmanlı zamanından beri ulusun Batı medeniyetine doğru yürüyüşünü gördüğü için ikinci yolu seçmişti. Kurum, o güne değin bu istikamette çalışmalar yapmıştı; istikamet doğru olmakla birlikte, terim sisteminin kendi içinde bazı hatalar ve sakatlıklar ortaya çıkmıştı. Ancak bu sisteme uymayan kısımlar zamanla yine bu sistem içinde düzeltililecekti. İmla meselesinin de önemli bir mesele olduğuna değinen Banguoğlu, ulaşılan noktada, Osmanlıca'ya nazaran çok daha mazbut bir imla sistemine kavuşulduğunu söylüyordu. Banguoğlu konuşmasının sonunda hedefin, ileri, müstakil ve zengin Türkçe olmaya devam edeceğini belirtiyordu.

Kurultay'da Dil Devrimi üzerine özel bir oturum yapılmıştı. Yapılan konuşmalarda, dil devrimcileri, devrime karşı çıkanlara ateş püskürmüştü. Öğretmen

Feridun Ankara, “dil elden gidiyor” yaygarası koparanların eskiden de olduğunu, dün “Arapça söndü, Acemce koğuldu, mezarından Kayıhan lisanı çıktı. Halkı Ramazanı Şerif, suali hatır, talâkı selâsa demekten nasıl menedebiliriz?” diyenlerin bugün “Asyanın çağılıtlı, gürültülü dilini, Mahmudı Kaşgari’nin yontulmamış çirkin kelimelerini dilimize sokuyorlar” diyerek devrime karşı çıktıklarını belirtiyordu. Ankara şöyle sormuştu: “Üç lisandan mürekkep bir lisan, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir. Bu nasıl lisandır ki Araba söyleyen anlamaz, Aceme söyleyen anlamaz, Türkçe söyleyen anlamaz.”

Konuşmacıların değindikleri bir başka konu, Dil Kurumu’nun bulduğu kelimelerle çeşitli yayın organlarında dalga geçilmesi idi. Bunun için çeşitli yayımlarla, gerçekleştirilen çalışmaların propagandasının yapılması öneriliyordu. Ancak burada da aşırı özleştirmecilere, Nurullah Ataç’a olan karşıtlık ortaya çıkmıştı. Halit Fahri Ozansoy, çıkarılması önerilen dergi için “eğer Nurullah Ataç’ın yazdığı gibi çıkacaksa ben yalvarıyorum, Allah aşkına böyle bir dergiyi hiç çıkarmıyalım” diyor ve alkışlanıyordu. Millileştirmecilerin özleştirmeciler karşısındaki üstünlüğü de böylece ortaya çıkmış oluyordu. Altıncı Kurultay, bu bakımdan, aşırı öz-Türkçeciliğin bir eleştirisi de olmuş, özleştirmede aşırıya kaçıldığını, dilin uydurma kelimelerden temizlenmesi gerektiğini çeşitli konuşmacılar savunmuştu. Bu arada kuruma üyelik şartları üzerinde de durulmuştu ve Muharrem Ergin, kuruma, dil işinden anlayan, bilimsel kişiliklerin girmesini savunuyordu. Ona göre, o güne kadar kurumdaki var olan ilimsizlik, TDK’nin bir akademi haline gelmesini önlemişti. Muharrem Ergin, bilim komisyonlarına da dilcilerin alınmasını savunuyordu. Ancak bu görüş, dil davasına inanmayan bilim insanlarının da olduğu ve davanın tüm bir milletin elbirliğiyle gerçekleştirilecek bir millet davası olduğu gerekçeleriyle itirazla karşılanmıştır. İlim adamlarına hürmet edilmesi gerektiğini belirten ve kurumu bu yönden eleştiren tek kişilik muhalefet Muharrem Ergin, tüm önerilerinin geri çevrilmesi karşısında kurumdan ümidini kestiğini söylemiştir. Bu “bilim” tartışması, aslında, dilciler ve edebiyatçılar arasında Dil Devrimi’ne şüpheyile yaklaşan ya da karşı çıkan pek çok kimsenin olmasından kaynaklanıyordu. Bu sebeple Kurum, davanın onların eline teslim edilmesine karşı çıkmıştı; ancak Lûgat-Filoloji ve Terim Komisyonu, üretilecek terimlerin dilin gramerine uygun olması ve terimlerin yapılmasında ihtisas sahiplerinin çalışma ve

tekliflerinin esas sayılması gerektiğini belirten bir rapor hazırlamıştı. Dolayısıyla Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu'nun da rahatsız olduğu ve bilim yönünden zayıf ve tartışmalar yaratan sonuçların önüne geçilmesi gerektiğine karar verilmişti.¹²⁷³

Sonuç olarak Türkçe'nin arılaştırılması, terimlerin Türkçe'den türetilmesi konularında dil davasından dönülmemişti. Ancak geçmişe dönük bir öz-eleştiri söz konusuydu.¹²⁷⁴ Denilebilir ki, Kemalistlerin öngördüğü şekliyle dildeki hareketin başarıya ulaşması, uzmanlıkla, dilin millileşmesine, halklaşmasına ve Türkçe sözcük varlığının zenginleşmesine inanmışlığın bir araya gelmesine bağlıydı. Ancak bu ikisini buluşturma noktasında, tek parti döneminde sıkıntılar yaşanmıştı. Yaşanan sıkıntıların bir diğer kaynağı da, arayış devresinin yarattığı belirsizliklerdi. Kurum'un yeni yönelimi, dili mazbut hale getirmek ve dilin işlenmesinde dilcilere ve edebiyatçılara öncelik tanımak şeklinde ortaya çıkmıştı.

4.6.2. Varlık Vergisi ve Milliyetçilik Tartışmaları

Varlık Vergisi, aslında Atatürk Döneminde Kemalizm bölümünde, devletçilik başlığı altında incelediğimiz konularla doğrudan ilgilidir. Ancak, söz konusu vergiyle ilgili tartışmaların yoğunluğu, milliyetçilik ve ırkçılık ekseninde olagelmıştır. Dolayısıyla, Varlık Vergisi'ni milliyetçilik başlığı altında sorunsallaştırmak yerinde gözükmemektedir.

Varlık Vergisi ile ilgili şu ana kadar pek çok çalışma yapılmıştır ve konu üzerinde çok ayrıntılı durulabilir. Ancak biz burada bu verginin milliyetçilik anlayışı bağlamında yerini ele alacağız.

Çeşitli araştırmacıların saptadığı üzere, Türkiye savaşın getireceği ekonomik yükler açısından gerek stokları gerekse teşkilat ve personeli bakımından hazırlıksızdı. Savaş sırasında izlenen hatalı iktisat politikalarının da etkisiyle enflasyon yükselmişti, devletin savunma masrafları, iaşe gibi sorunlar için gelire ihtiyacı vardı ve vergileri arttırmak dışında elinde çok fazla bir araç da yoktu. İnönü'nün bir konuşmasında sertçe eleştirdiği gibi, savaş koşullarından yararlanarak

¹²⁷³ Altıncı Kurultay'a ilişkin bilgiler şu eserden alınmıştır: **Altıncı Türk Dil Kurultayı 1949-Birleşimler, Tutanaklar**, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

¹²⁷⁴ Dil Devrimi ile ilgili eleştirel bir çalışma için bkz. Geoffrey Lewis, **Trajik Başarı: Türk Dil Reformu**, Çev. Mehmet Fatih Uslu, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.

zenginleşen muhtekirler de, hem yönetimin hem de halkın tepkisini çekmekteydi. Bu koşullar altında henüz 1941’de bir Kazanç Vergisi konması gündeme geldi. Refik Saydam’ın vefatının ardından başbakanlığa getirilen Şükrü Saraçoğlu’nun döneminde Varlık Vergisi adıyla bir olağanüstü kazanç vergisi kabul edildi. Başbakan Saraçoğlu, verginin kapsadığı yükümlüler ve vergiyle ulaşılmak istenen hedefler noktasında şu açıklamayı yapmıştı:

“Alelûmum eşya fiyatlarının bugünkü delice artışında filvaki istihsal azlığının, ithalât] noksanının, yanlış tedbirlerin bilhassa doymak bilmiyen hürsin ve ihtikârın geniş hisseleri vardır. Fakat bütün bunların tesiri kadar diğer bir vakıa vardır ki o da tedavüldeki Türk parasının mütemadiyen artması ve 700 milyona çok yaklaşmış olmasıdır. Nisbeten ufak dertlere ilâç aranırken bu büyük yarayı ihmal etmek bittabi doğru olmazdı. Onun için diğer işlerle beraber bütün dikkat ve ihtimamımızı bu] yara üstünde toplamağı ve bir ilâç bulmayı en! önde gelen bir vazife saydık. Bu iş için tek yol tedavüle çıkan paranın bir kısmını vergi olarak geri çekmekten ibarettir ve bu geri alış başlıca harb yıllarında çok para kazanmış olanlardan yapılmalıdır, ve yalnız bir defaya mahsus olarak alınmalıdır. Bu mülâhazalara binaen bu iş için bir kanun lâyihası hazırlamak zaruretini duyduk. Uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun lâyihası başlıca üç matrahtan para tophyacaktır. Bu matrahlar ehemmiyet sırasıyle şunlardır: Tüccarlar, emlâk ve akar sahipleri, büyük çiftçilerdir. Harb yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır. Esasen nevilere, sınıflara ve zümrelere ayrılmış bulunan ve verdikleri vergi ve yaptıkları iş malûm olan bu sınıf mensupları hakkında kazandıkları paraların komisyonca takdir edilen bir kısmını vergi olarak istemekte tereddüt duymuyoruz. (Alkışlar). Bu vergi için ikinci matrahımız hanlar, hamamlar, apartmanlardır. Bunların sahipleri bu vergi ile mükellef kılınmıştır. Yalnız aldıkları senelik kira yekûnu 2 500 lirayı tecavüz etmezse bunlar için bir mükellefiyet yoktur. Fakat bu miktarı geçiyorsa bunlar komisyonlarca tâyin edilen parayı ödemeğe mecburdurlar. Üçüncü matrah büyük çiftçilerdir, büyük çiftçiden kasıt 500 lirayı hiçbir işine haleb getirmeden verebilecek çiftçidir. Bunlar mükelleftir ve bu mükellefiyet hiç bir zaman bir çiftçinin varlığının yüzde beşini tecavüz etmiyecektir. Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüldeki paraları azaltmak ve memleket

ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikından, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi, vergileri önlemek için bizzarure satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal husule getirmesi gibi tâli faydaların tahassül etmesi de imkân haricinde addedilemez.”¹²⁷⁵

Bu tür kazanç vergileri savaş sırasında başka ülkelerde de uygulanmıştı.¹²⁷⁶ Ancak Varlık Vergisi Kanunu modern hukuk ilkelerine uygun olarak düzenlenmemişti. Zira yasada mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarı ya da oranı belirtilmemişti.¹²⁷⁷ Kazanç sahiplerine getirilen vergi yükü, her il ve ilçede en büyük mülkiye memurunun başkanlığında en büyük mal memurunun ve ticaret odaları ile belediyelerin seçecekleri ikişer üyeden oluşan komisyonlarca belirlenecekti. Gerekli görüldüğünde birden fazla komisyon kurulabilecekti ve bu komisyonların 15 gün içinde vergi tarhını tamamlamaları öngörülmüştü. Komisyonların kararları kesin olup itiraz kapısı açık değildi; kararlara karşı adli ya da idari dava açılamıyordu. Tahakkuk eden vergiler 15 gün içinde ödenmeliydi ve verginin gecikmeyle ödenmesi durumunda faiz işliyordu. Toplam bir ay içinde vergilerini ödemeyenlere ise haciz geliyordu. Ayrıca bir ay içinde borcunu ödemeyenler borçlarını ödeyinceye kadar bedenî yeteneklerine göre askerî nitelikte olmayan genel hizmetlerde ya da belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardı. 7 Ocak 1943'te kabul edilen çalışma mükellefiyeti yönetmeliğine göre, bu mükellefiyet Erzurum-Aşkale'de yerine getirilecekti.¹²⁷⁸

Oysaki 15 gün gibi kısa bir sürede böyle bir verginin saptanması için gerekli hazırlıklar bulunmuyordu. Tıpkı Toprak Mahsulleri Vergisi'nde başvurulduğu gibi,

¹²⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 28, D: VI, İ: 3 [11 Kasım 1942], s. 21-22.

¹²⁷⁶ Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşısı Politika Örneği**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 20-24.

¹²⁷⁷ Kafaoglu, **a.g.e.**, s. 56-57. Verginin uygulanması sırasında İstanbul Defterdarı olarak önemli bir görev üstlenen ve yazdığı kitap Varlık Vergisi ile ilgili çalışmalarda temel alınan Faik Ökte, üniversiteden hocası iktisatçı Prof. Dr. Fazıl Pelin'in Varlık Vergisi'ne ilişkin haberleri gazeteden okuduktan sonra kendisiyle konuştuğunu belirtmekte ve aralarında geçen diyalogu şöyle aktarmaktadır: “-Faik oğlum, bu sabah gazetede Varlık Vergisinin metni çıktı. -Evet hocam. -Tabii gazeteciler işi kavramamış, metni eksik yazmışlar... -Hayır, benim okuduğum gazetelerin hepsinde metin tamamdır... -Nasıl tamam? İtiraza, temyize müteallik bir hüküm yok! Verginin nisbeti malum değil... -İşte bu da öyle bir vergi hocam! -Oğlum, siz toptan deli mi oldunuz?” Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s. 64.

¹²⁷⁸ Tekeli ve İlkin, **İktisadi Politikaları ve...**, s. 46, 48.

öncelikle vergiyi toplamak amaç edinilmiş, uygulamadaki keyfiliğe göz yumulmuştu. Ancak verginin resmî olarak açıklanan yönünün dışında başka bir amaca da yöneldiği Faik Ahmet Barutçu'nun anılarında yer almaktadır. Saraçoğlu Meclis'te kanun kabul edilmeden önce, kanunun amacıyla ilgili milletvekillerine: “Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz.” demişti.¹²⁷⁹ Başbakan olduktan sonra Türkçülüğü üzerine vurgu yapan Saraçoğlu'nun böyle bir açıklama getirmiş olduğunu düşünmek bilgilerimizle uyumludur. Daha önce ele aldığımız gibi, Türkiye piyasasını Türklerin iktisadî kontrolüne vermek, millî iktisat anlayışının, iktisadî milliyetçiliğin bir parçası olarak Osmanlı zamanından beri milliyetçiler arasında kabul görmüştü. Atatürk zamanında da millî iktisat politikası benimsenmiş olmakla birlikte, Türkiye ekonomisinde gayrı-müslimlerin ağırlığı oldukça fazla olmaya devam ediyordu. Dolayısıyla, Akar'ın saptadığı gibi, “ekonominin kilit noktalarını ellerinde bulunduran azınlıkların enflasyon, karaborsa gibi sorunlarda kısmen olumsuz işleve sahip olmaları” onların kamuoyu nezdinde de olumsuz görülmelerine yol açmıştı.¹²⁸⁰ Dolayısıyla kanun kabul edilirken hem mecliste hem de meclis dışında oldukça olumlu karşılanmıştı.¹²⁸¹

Ancak vergiyi olumsuz karşılayanlar da vardı. Vergi uygulamaları diplomatik temsilcilerce protesto edilmişti. ABD Büyükelçisi, verginin azınlıklara karşı diskriminasyon yapılmak kaydıyla uygulandığını bildiriyordu.¹²⁸² Yabancı basında

¹²⁷⁹ Barutçu, **a.g.e.**, s. 263.

¹²⁸⁰ Akar, **a.g.e.**, s. 100.

¹²⁸¹ **A.g.e.**, s. 50, Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 41.

¹²⁸² Büyükelçiye göre bu tutum Türkiye'nin ABD'deki imajını ve Türk-Amerikan ilişkilerini çok olumsuz yönde etkileyecekti. ABD Büyükelçiliği'ne verilen notada Türk hükümeti yapılan uygulamanın nedenlerini açıklamıştı. Buna göre savaşın sebep olduğu zorluklar pek çok hükümeti katı sınırlamalar yapmaya mecbur bırakmıştı. Türkiye ise uzun süre böyle tedbirler almaktan kaçınmıştı. Ancak son zamanlarda köylülerden ürünlerinin %25'ini piyasa fiyatının çok altında teslim etmeleri istenmiş, maden işçilerineyse zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilmişti. Şimdi de Türk hükümeti, savaştan kazanç sağlayanlara bir darbe vurmak için Varlık Vergisi'ni çıkarmaya kendini zorunlu hissediyordu. Vergi, eşitlik ve adalet ilkelerine uygun olarak, savaşın getirdiği olağanüstü yükleri hafifletmek için çıkarılmıştı. Kanunun hiçbir cümlesi hiçbir şekilde yabancıları karşı ayrımcılık yapmak şeklinde yorumlanamazdı. Uygulamada, yabancılar ve Türk vatandaşları arasında hiçbir ayırım gözetilmemekteydi. Türk hükümetinin bu açıklamasına karşın ABD yönetimi Türkiye üzerindeki baskısını arttırdı ve sonuçta vergilerde düzeltmelerin yapılması sağlandı. Bu sebeple ABD Büyükelçisi Steinhardt'ın 1943 sonuna doğru yaptığı değerlendirmeler çok daha yumuşaktır. Bkz. **FRUS**, “The Near East and Africa [Turkey] 1943”, s. 1077-1086.

da verginin amacının ekonominin Türkleştirilmesi olduğuna dair yazılar çıkmaktaydı.¹²⁸³

Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin verdiği bilgilere göre, Varlık Vergisi'ne giden süreçte, Maliye Bakanlığı'ndan kendilerine, savaş zamanında ihtikâr yoluyla özellikle azınlıklardan kişilerin büyük servetler yaptıkları, oysa fevkalade kazançları mevcut kanunların vergilendirmemekte bulunduğu, bu sebeple fevkalade kazanç sağlayanların tespiti için azınlıkları ayrı cetvelde gösteren bir tespit yapılması gerektiği yönünde bir yazı gelmiştir. Bunun üzerine irat ve servet müdürlüğü şubelerinden gizli olarak bilgi istenmiş ve bazılarında da bu bilgiler alınmıştı. Ancak yapılan tespitler tahmine dayalıydı.¹²⁸⁴

Türkiye'de o sıralarda gelir vergisi yoktu, kazanç vergisinin beyannameli olan kısmı ise sınırlıydı.¹²⁸⁵ Dolayısıyla elde sağlıklı bir bilgi temeli bulunmuyordu. O şartlar altında yapılacak bir vergilendirmede keyfiliklerin olması kaçınılmazdı.

Yapılan bir araştırmada, o dönemde Türkiye ekonomisinin büyük ölçüde gayrı-müslimlerin kontrolünde olduğu saptanmıştır. Verginin, ekonomide ağırlığı nedeniyle adeta bir "İstanbul Vergisi"¹²⁸⁶ olduğu düşünüldüğünde şimdi sunulacak bilgi daha anlamlı olmaktadır. Necati Doğru'nun İstanbul Ticaret Odası kayıtlarına dayalı olarak yaptığı araştırmaya göre II. Harp sırasında "İstanbul'un ticaret hayatının, sanayicilik hayatının, eğlence hayatının, otelcilik hayatının ve hatta terzilik hayatının, doktorluk, pastanecilik, meyhanecilik hayatının yüzde 87'si Musevi, Ermeni ve Rumların elinde(ydi)." Doğru, şehir rehberini bulup taradıktan sonra bu oranın %89.2'ye çıktığını fark etmiştir.¹²⁸⁷ Bu durumda vergilerin çoğunun gayrı-müslimler tarafından ödenmesi doğaldı; ancak söz konusu durum yönetimi millî iktisat bakımından da ilgilendirmiş olacak ki, Varlık Vergisi'nin bu konuya da bir çözüm getireceği umulmuştur.

Hazırlanan cetvellerde, daha önce görülmemi bir biçimde, Müslümanlar (M), gayrı-müslimler (G), dönmeler (D), ecnebler (E) harfleriyle gösterilmişlerdi. Ökte,

¹²⁸³ BCA 030.10.0.0.232.563.2.

¹²⁸⁴ Ökte, **a.g.e.**, s. 47.

¹²⁸⁵ **A.g.e.**, s. 51.

¹²⁸⁶ Mükelleflerin %54'ü ve tahakkuk eden verginin %68'i İstanbul'a yönelmişti. İzmir, tahakkuk eden verginin %5.8'i ile ikinci sırada gelmekteydi. Ankara %2.2 ile üçüncü sıradaydı. Bkz. Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 45.

¹²⁸⁷ Akt. Kafaoglu, **a.g.e.**, s 59.

hazırladıkları barem formülüyle farklı gruplara yönelik vergileri tespit ettiklerini yazmaktadır. Buna göre Müslümanlardan ödedikleri kazanç vergisinin 1-3 misli nispetinde Varlık Vergisi alınacaktı. G grubunun vergisi ise M grubunun en aşağı 2 en fazla 3 misli olacaktı. Faik Ökte, Şevket Adalan'la birlikte tespit ettikleri bu sistemin kabul edildiğini ancak baremin yeniden düzenlendiğini belirtmiştir. Buna göre G grubunun vergisi yerine göre 5-10 misli ağırlaştırılmıştı.¹²⁸⁸

Daha sonra yapılan, Kayra'nın değineceğimiz bir araştırmasında, böyle bir vergilendirmenin gerçekleşmediği tespit edilecektir. Burada **Varlık Vergisi Faciası** kitabı yazarına ilişkin bir ara not düşmek de gerekmektedir. Ökte, eserini 1951 senesinde kendisinin ifadesiyle Varlık Vergisi'nin TBMM'de konuşulması ve "bilhassa vergi hakkında Maliye Bakanının konuşuş şekli dolayısıyla" bastırmıştır. Ökte'nin çalışması, Amerikalı uzman Thornburg'un devletçilik eleştirilerini andıran bir CHP ve devletçilik eleştirisiyle başlamaktadır ve Ökte'nin temel tezi, verginin Şükrü Saraçoğlu'nun eseri olduğudur.¹²⁸⁹ Ancak DP'nin hedefinde esasen Saraçoğlu değil İnönü olduğu için, esas olan Saraçoğlu'nun dönemin Millî Şef'i olan İnönü'yü işaret etmesiydi; ancak Saraçoğlu bunu yapmamış ve eserin kendisine ait olduğunu, aynı şartlarda bir yenisini yapmakta tereddüt etmeyeceğini belirtmiştir. Böylece kitap, DP tarafından çok fazla önemsenmemiştir.¹²⁹⁰

Ökte'nin çalışmasına ve onun çalışmasını temel almak kaydıyla yapılan diğer çalışmalara yönelik bazı eleştiriler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin tarım alanında çalışan insanlara yüklediklerinin, ülkenin geneline yayılan açlık ve sefalet koşullarının fazla göz önünde bulundurulmaması ve çalışmalarda tüm ağırlığın Varlık Vergisi'ne kaydırılmasıdır.¹²⁹¹ İkinci eleştiri, Ökte'nin verdiği bilgilerin tam olarak sorgulanmadan kullanılmasıdır.¹²⁹² Bu ikinci eleştirinin temeli Cahit Kayra'nın çalışmasıdır.

Varlık Vergisi ile 114.368 mükelleften 465.384.820 liralık bir vergi tahakkuk ettirilmesi öngörülmüştü.¹²⁹³ Ökte'nin verdiği bilgilere göre bunun 189.969.980 lirası

¹²⁸⁸ Ökte, **a.g.e.**, s. 78.

¹²⁸⁹ **A.g.e.**, s. 11, 13-14.

¹²⁹⁰ Kafaoğlu, **a.g.e.**, s. 14-15.

¹²⁹¹ **A.g.e.**, s. 15-17, Metinsoy, **a.g.e.**, s. 25, 43, Cahit Kayra, **Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi**, Tarihçi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 82.

¹²⁹² Bkz. Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 50.

¹²⁹³ **A.g.e.**, s. 45.

2.563 gayrı-müslim mükellefe yüklenmişti. 17.209.549 lirası ise Türk-Müslüman nüfusa tahakkuk ettirilmişti.¹²⁹⁴ Ancak bu istatistik, tahakkuk ettirilen vergileri göstermekteydi, tahsil edilenleri değil. Nitekim gayrı-müslimlerden yapılan tahsilatın tahakkuka oranı %74.4 iken, Müslümanlarda bu oran %94.1 ecnebilere ise %41.5'tir.¹²⁹⁵ Kayra, sadece tahakkuk ettirilen rakamlara bakıldığında dahi, M grubuna kişi başına 6.102 lira, G grubuna kişi başına 5.326 lira düştüğünü saptamaktadır.¹²⁹⁶ Bu saptama, Tekeli ve İlkin'in belirttikleri gibi Ökte'nin verdiği rakamların hayli abartılı olduğunu ortaya koymaktadır; ancak yine de vergi yükünün ağırlığının gayrı-müslimlerce çekildiği gerçeğini değiştirmemektedir.¹²⁹⁷

Vergiyle yapılacak tahsilatın sınırlarına gelindiği düşüncesiyle 17 Eylül 1943 tarih ve 4501 sayılı Kanun'la vergilerini ödeyemeyecekleri anlaşılan hizmet erbabıyla gündelik gayrı-safi kazançları üzerinden kazanç vergisine tâbi mükelleflerin tahsil edilmemiş borçlarının silinmesi konusunda Maliye Bakanlığı yetkili kılınmıştı. Buna bağlı olarak 23.610 mükellefe ait 12.266.966 liralık vergi silinmişti. Aralık ayı başında da Sivrihisar Çalışma Kampı'ndakiler serbest bırakılmışlardı. 14 Mart 1944'te çıkarılan 4530 sayılı Kanun'la ise tahsil edilmemiş tüm vergi bakayası silinmiştir.¹²⁹⁸ Ecnebilere konusunda da elçilikler devreye girmiştir. Özellikle ABD Büyükelçiliği bu konuda oldukça faaldir ve birçok Amerikan vatandaşının vergilerinin düşürülmesinde etkin rol oynamıştır. Varlık Vergisi ile sonuçta 314.9 milyon liralık bir tahsilat yapılabilmektedir. Bunun 166 milyonluk kısmını gayrı-müslimler, 115.3 milyon liralık kısmını Müslümanlar, 33 milyonluk kısmını ecnebilere ödemişlerdir. Gayrı-müslimler borçlarını ödeyebilmek için çeşitli mülklerini satmışlardır ve bir kısmı da Aşkale'ye gitmiştir. Ancak söz konusu miktar, gayrı-müslimleri piyasadan silmeye yetecek bir miktar değildir ve bu açıdan ekonominin Türkleştirilmesine dair bir amacı gerçekleştirdiği de söylenemez. Ortaya çıkan sonuç, gayrı-müslimlerin devlete dönük güvenlerinin kırılması ve faaliyetlerini sanayiden çok ticaret alanına kaydırmalarıydı. Ancak çok kısa bir süre

¹²⁹⁴ Ökte, **a.g.e.**, s. 102.

¹²⁹⁵ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 50.

¹²⁹⁶ Kayra, **Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi**, s. 183-185.

¹²⁹⁷ Tekeli ve İlkin, **İktisadî Politikaları ve...**, s. 50.

¹²⁹⁸ **A.g.e.**, s. 49.

içerisinde ekonomik açıdan durumlarını toparlayabilmişlerdi.¹²⁹⁹ Rifat Bali'nin Varlık Vergisi ile ilgili hatıra ve tanıklıklara dayalı olarak yaptığı derlemede ise, hem Müslümanlara hem de gayrı-müslimlere dönük yanlışlıklar ve keyfilikler yapıldığı görülebilmektedir.¹³⁰⁰ Bütün bu verilerden yola çıkılarak, Varlık Vergisi'nin, devletin, gerekli malî-hukuki hazırlıklar olmaksızın, teşkilat ve personel yetersizken vergiyi uygulanmaya çalışmasından ötürü, bazı yanlışlık ve keyfiliklerin ortaya çıktığı, azınlıkların ekonomide kilit yer tutmalarından ötürü vergide temelde onların gelirlerinin hedef alındığı, bunda, millî iktisat-ekonominin Türkleştirilmesi bakımından bazı faydalar beklendiği, bu yönüyle Varlık Vergisi'nin milliyetçi nitelikler taşıyan bir vergi olduğu söylenebilir.

4.6.3. Türkçü-Turancılarla İlişkiler ve 1944 İrkçılık Turancılık Davası

1939'dan 1944'e kadar olan dönem, "yayınların çoğalması ve destekçilerin artması sayesinde Türkçü akımın 'altın yılları'" olmuştur.¹³⁰¹ Bu dönemde **Ergenekon**, **Bozkurt**, **Gök-Börü**, **Çınaraltı**, **Tanrıdağ**, **Kopuz**, **Türk Yurdu**, **Orhun**, **Millet**, **Türk Amacı**¹³⁰² gibi birçok Türkçü ya da Türkçü-Turancı dergi yayımlanmıştır. Bu yayınlarda Reha Oğuz Türkkkan ve Nihal Atsız isimleri ön plana çıkmaktaydı. Reha Oğuz Türkkkan, hareketin içindeki diğer isimlerle karşılaştırınca oldukça genç bir aktivistti. Kasım 1938 ile Ocak 1939 tarihleri arasında **Ergenekon** adlı dergiyi çıkarmıştı. Bu derginin künyesinde "Türk ırkı bütün ırklardan üstündür" ibaresi yer alıyordu. Ancak dergi uzun süre yayın faaliyete devam edemedi hükümet tarafından kapatıldı. **Ergenekon** çıktığı zaman henüz Türkkkan ile Atsız'ın araları bozulmadığı için, Atsız da dergiye katkıda bulunuyordu. Dergide 1930'lu yılların tanınmış Türkçüleri de yazıyorlardı. Daha sonra Türkkkan, **Ergenekon**'un

¹²⁹⁹ **A.g.e.**, s. 49-52.

¹³⁰⁰ Örn. bkz. **Varlık Vergisi: Hatıralar-Tanıklıklar**, Der. Rifat N. Bali, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 103-107, 113-114, 201-204. Bu konuda yapılan bazı keyfilikler akıl almaz boyutlara ulaşmıştı. Kayra şöyle anlatıyor: "Bu arada sadistçe davranışlar da oldu. Arkadaşlardan biri, kendi bölgesindeki bütün altın, mücevherat satıcısı kuyumcuların tümüne haciz koydu. Bir mükellefin yaşam boyunca şiiirlerini yazdığı defterler alınıp götürüldü. Mareşal Fevzi Çakmak'a büyük bir vergi konulmuş olduğu anlaşıldı. Dükkanların sactan ondüle kepenklerini yağlayan bir garibana 'yağ tüccarı' olarak büyük vergiler yükletildi." Bkz. Kayra, '38 Kuşağı, s. 113.

¹³⁰¹ Özdoğan, **a.g.e.**, s. 229.

¹³⁰² Türk Amacı'nın tıpkıbasımı için bkz. **Türk Amacı**, Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

devamı mahiyetinde **Bozkurt** dergisini çıkarmaya başlamıştı (Mayıs 1939). Ancak bu dergi de kısa bir süre sonra kapatıldı. Yine de Türkkan'ın faaliyetlerine son vermek gibi bir niyeti yoktu. Bu kez de bir başka girişimle ortaya çıkmış, oldukça ılımlı bir isim kullanmayı seçerek Kitap Sevenler Kurumu'nu kurmuştu. Derneğin onursal Başkanı Fethi Okyar'dı; Kütahya Milletvekili ve Türkolog Besim Atalay, Mahmut Esat Bozkurt, Şevket Raşit Hatipoğlu, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan gibi isimlerin de derneğe üye oldukları söylenmekteydi.¹³⁰³ Derginin Mayıs 1940'ta yeniden yayımlanmasına izin verildi ancak bu izin de Aralık 1940'a kadar sürdü. Sebep Atsız'ın tarihin çeşitli dönemlerinde farklı hanedanlarca yönetilmiş tek bir Türk Devleti olduğunu ve bu devletinin temelini 1040'ta Horasan'da atıldığını söylemesi ve bu fikrin Türk Devleti'nin ilerici anlam ve önemini küçümseyen, Türkiye Cumhuriyeti'nin itibarını zedeleyen bir mahiyette bulunmasıydı.¹³⁰⁴ İlk zamanlarda Atsız ve Türkkan, **Bozkurt** dergisinde işbirliği yapmışlardı; ancak bazı konularda aralarında görüş ayrılıkları vardı -örneğin Türkkan Türk Tarih Tezi'ne olumlu yaklaşıyordu; Atsız'a göreyse bu tez bir saçmalıktı¹³⁰⁵; Türkkan ırkla kafatası arasında ilişki kuran 1930'lardaki antropolojiye dayalı görüşlerden etkilenen bir kuşaktandı; Atsız ise ırkla kan arasında bağ kurmaya yatkındı- ve Türkkan'ın hırslı tutumları Atsız'la arasında bir liderlik mücadelesi belirmesine sebep olmuştu. Böylece 1941 Haziranı'nda **Bozkurt** yeniden yayımlanmaya başladığında sorunlar da daha berrak hale gelmiş ve sonunda 1942'de biri Türkkan'ın diğeri de Atsız'ın yönetiminde iki ayrı **Bozkurt** dergisi çıkmaya başlamıştı. Türkkan, daha sonra **Gök-Börü** adlı başka bir dergi çıkararak yoluna devam etme kararı almıştı.¹³⁰⁶

Bilindiği üzere Haziran 1941'de Nazi Almanyası SSCB'ye savaş ilan etmişti. 1942'de Kırım'ın işgaliyle Türkçü-Turancı çevrelerde heyecan daha da artmıştı. Henüz 1941 Temmuzunda, yani Almanya SSCB'ye savaş ilan ettikten çok kısa bir süre sonra, daha önce Nazizm'e karşı çıkmış olan Türkkan, **Bozkurt** dergisinde bir Türk Budunu haritası yayınlıyor, Türkiye'nin savaşa girmesini istiyor ve bu yönde

¹³⁰³ A.g.e., s. 209-212.

¹³⁰⁴ A.g.e., s. 232, 234.

¹³⁰⁵ [Nihal] Atsız, "Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?", **Çınaraltı**, S: 1, 1941, s. 6-8.

¹³⁰⁶ A.g.e., s. 234-235. Nizam Önen, "Reha Oğuz Türkkan", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik**, s. 362-369.

İnönü'ye şöyle çağrıda bulunuyordu: “Ey tarihin bu büyük gün için seçtiği İNÖNÜ! Türklüğün mukaddes istiklali için kanımızı dökmeye hazırız! Bütün Türklük senin işaretini bekliyor!”¹³⁰⁷ 1942 baharında Almanya'nın Kırım'ı işgal etmesiyle birlikte Türkçü-Turancı dergiler peşi sıra çıkmaya başlamıştı: Rıza Nur'un **Tanrıdağ'**, Ahmet Caferoğlu'nun **Türk Amacı**, Hasan Ferit Canssever'in yeniden çıkarmaya başladığı **Türk Yurdu**, Fethi Tevetoğlu'nun ikinci defa çıkarmaya başladığı **Kopuz**, ırkçı-Anadolucu çizgideki ve Hüseyin Avni Göktürk'ün sahibi, Remzi Oğuz Arık'ın genel yayın müdürü olduğu **Millet** bu dergileri oluşturmaktaydı.¹³⁰⁸ Bu arada başka gelişmeler de olmaktaydı. Türkkan, Kitap Sevenler Kurumu'nun Halkevleri'ne bağlanmasına ve **Bozkurt** dergisinin kapatılmasına çok sinirlenmişti. Bu çerçevede, 26 Temmuz 1941'de Türkkan'ın Bozkurt Gurem'ı adını verdiği bir örgüt kurulmuştu.¹³⁰⁹ İlimli bir dergi¹³¹⁰ olarak nitelenen **Çınaraltı** ise 1941'de çıkmaya başlamıştı ve Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından yayınlanmaktaydı. Dergi gerçekten de hükümetle iyi geçinmeye çalışıyordu; ancak bünyesinde Turancı yazarlar barındırmaktaydı. Dergide, ırkçı¹³¹¹ ve Turancı-yayılmacı çizgide yazılar yayımlanmıştı. Örneğin Orhan Seyfi Orhon, hükümetlerin realist olmaları gerektiğini ama milletlerin böyle davranamayacağını, küçük Balkan milletlerinin bile Büyük Sırbistan, Büyük Bulgaristan, Büyük Yunanistan peşinde olduklarını söylüyor ve şu eleştiriyi getiriyordu:

“Milli şuuru uyandırmak için küçük vatan ve milletseverliğin dar sınırı içinde kalamayız. Bu derece realist, bu derece temkinli bir düşünce ile millete peşinden koşacağı bir ideal veremeyiz. Bu terbiye sistemi gitgide bizi hodgâm, lâkayd ve kozmopolit yapar. Ruhumuzdaki ateşi söndürür, fedakârlık duygularımız yavaş yavaş ölür...”¹³¹²

¹³⁰⁷ Bkz. Nizam Önen, **İki Turan: Macaristan ve Türkiye’de Turancılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 277.

¹³⁰⁸ **A.g.e.**, s. 278-279, Özdoğan, **a.g.e.**, s. 238-245.

¹³⁰⁹ Mithat Atabay, **II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Milliyetçilik Akımları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 291.

¹³¹⁰ Önen, **a.g.e.**, s. 276.

¹³¹¹ Örn. bkz. Necdet Sançar, “Dün ve dünü inkar edenler”, **Çınaraltı**, S: 3, 1941, s. 14, H.E.E., “Yahudiler”, **Çınaraltı**, S: 6, 1941, s. 11, Al Temur Kılıç, “Genç İrkdaşlara”, **Çınaraltı**, S: 8, 1941, s. 10, Hüseyin Namık Orkun, “İrk Meselesi: Bize bu işte düşen vazifeler”, **Çınaraltı**, S: 32, 1942, s. 10.

¹³¹² Orhan Seyfi Orhon, “Büyük Vatanseverlik, Küçük Vatanseverlik”, **Çınaraltı**, Sayı:2, s 1941, s. 3.

Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet de yazılarıyla Rusya'daki Türk varlığını hatırlatıyor ve gerek Turancı gerek Türk-İslamcı dış politika tezlerinde sıkça gündeme gelen nüfusu kalabalık ülkeler karşısında zayıf düşmemek için nüfusça büyüme ve genişlemek ihtiyacını -irredantist bir bakışla- savunuyordu. Erkilet söz konusu görüşlerini “İdeale Doğru” adlı anlamlı bir başlık altında şöyle dile getirmişti:

“Nüfus sayıları az olan milletler kendilerini ancak birtakım muvazene oyunlarile korumağa çalışırlar ve ekseriyetle muvaffak olamazlar (...) Ne yazık ki büyüğün küçüğü yutması ve kuvvetlinin zayıfı alt etmesi basit bir yaşama kaidesidir. (...) Görülüyor ki nüfus çokluğu bir millet için en büyük nimetlerdendir. Çünkü nüfus başlı başına bir kuvvet kaynağıdır. Onun için nüfusun bir parçası yahut çoğu başkalarının hüküm ve esaretinde bulunan milletlerde, kuvvetlenmek için her şeyden evvel birleşmek gayeleri güdülür.”¹³¹³

Görüldüğü gibi Türkçü-Turancılar arasında SSCB'deki Türklerin bağımsızlığı için savaşa girilmesine yönelik bir taraftarlık mevcuttu. 1942 Ağustosunda Türkçü-Turancılar cephesinde sevinçle karşılanan bir başka gelişme daha oldu. 8 Temmuz 1942'de Başbakan Refik Saydam vefat etti ve komünistlerin başbakanlığa gelmesinden çekindikleri Türkçü eğilimleriyle bilinen Şükrü Saraçoğlu başbakan oldu. Başbakan Saraçoğlu, göreve gelmesinden çok kısa bir süre sonra, Bakanlar Kurulu'nun izleyeceği iç ve dış siyaset hakkında TBMM'de yaptığı konuşmada ünlü sözlerini sarf edecekti:

Arkadaşlar, Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız (Bravo sesleri, şiddetli alkışlar). Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir (Bravo sesleri alkışlar). Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız (Bravo sesleri, alkışlar).¹³¹⁴

Saraçoğlu konuşmasında Türkiye'nin harp-dışı vaziyetinin ve sergüzeşt aramayan siyasetlerinin devam edeceğini de söylemişti.¹³¹⁵ Saraçoğlu, Türkçülüğün

¹³¹³ H.E. Erkilet, “İdeale Doğru”, **Çınaraltı**, S: 2, 1941, s. 4. Ayrıca bkz. H.E. Erkilet, “Coğrafi Türk Birliği”, **Çınaraltı**, S. 32, 1942, s. 4-5.

¹³¹⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 27, D.VI, İ: 77 [5 Ağustos 1942], s. 21-22.

¹³¹⁵ **A.g.e.**

başbakan düzeyinde devlette temsil edildiğini hatırlatan bir cümle kurmayı uygun görürken, Türklüğü, sadece ırka değil vicdana yani gönüllülüğe ve kültüre de dayanan ve ırkçıların anladığından daha geniş bir daire olarak da çizmeye çalışıyordu. Irkçılığı, “azalan ve azaltan”, kendi Türkçülük anlayışlarını ise “çoğalan ve çoğaltan” sözleriyle niteliyordu ki bu sözler, Saraçoğlu’nun Türkçü fikir yapısını yansıtmakla birlikte resmî görüşe uygun olarak ırkçı Türkçülüğü benimseyenlerle araya bir mesafe koyma amacını da yansıtmaktaydı. Yine de Türkçü-Turancı çevreler Saraçoğlu’nun sözlerini kendi görüşleri açısından bir ileri adım olarak kabul ettiler. Dahası, Saraçoğlu’nu sözleri, onun vermek istediği anlamın tam tersi olacak şekilde değiştirilerek lanse edilecektir.¹³¹⁶ Bununla birlikte Saraçoğlu’nun Türkçülük çıkışının Türkçü-Turancı çevreler açısından olumlu bir etki yaptığını belirtmek yerinde olacaktır.

Kemalizm, resmî ideoloji konumunda olduğu için, sol çevreler de sağ çevreler de onu kendi düşünceleri doğrultusunda “yorumlamaya” çalışıyorlardı. Bu seçmeci yorumlar, **Ulus** gazetesinde de bilhassa Falih Rıfki Atay’ın eleştirilerine uğramaktaydı. **Ulus**’un CHP’nin yayın organı olduğu düşünüldüğünde, bu yazıları uyarı mahiyetinde okumak da mümkündür.

Bu konulardaki ayrılık savaşın başından itibaren izlenebilmektedir. Alman ve İtalyan saldırganlığına olumsuz yaklaşmış, Fransa’daki Vichy rejimi eleştirilmiş, Fransız Devrimi’nin ideallerine olan bağlılık vurgulanmıştır. Militarizmin ve ırkçılığın eleştirildiğini görmek de mümkündür. Falih Rıfki, 2 Temmuz 1940’taki yazısında, Türkiye’nin tek bir davası olduğunu, bunun da “Türkiye ve hür Türk milleti”nden ibaret olduğunu yazmıştı. Atay, iç ve dış siyasetin bu dava ile belirlendiğinin ve 21 senedir Kemalizm’in saf mayasına “madde-i ecnebiye” karıştırılmasına müsaade edilmediğinin de altını çizmişti.¹³¹⁷ Atay, bir başka yazısında ise Mihver saldırısı altında Anglo-Sakson âleminin askerleşmek zorunda kalmasına esef etmekte ve bu durum ortaya çıkmasaydı “beynelmilel tesanüt ve hukuk sistem ve münasebetlerini inkişaf ettirme”nin ve “hür milletler Avrupası birliğini vücuda getirme”nin mümkün olacağını ileri sürmekteydi. Bu başarıyla “asrın insanıyeti tarihte emsalsiz bir şeref kazanacaktı”.¹³¹⁸ Bu düşüncelerin ırkçı ve

¹³¹⁶ Bunu ileride göreceğiz.

¹³¹⁷ Falih Rıfki Atay, “Tek Dava ve Onun Tek Siyaseti”, **Ulus** (2 Temmuz 1940).

¹³¹⁸ Falih Rıfki Atay, “Askerleşen Yeni Bir Âlem”, **Ulus** (9 Şubat 1941).

Turancı dergilerde savunulanlarla tam bir tezat içinde olduğu açıktı. 13 Kasım 1941’de Falih Rıfkı, Kemalizm’i sağa sola¹³¹⁹ çekiştirenleri bu kez doğrudan uyardı:

“Birtakım sinsî gazete ve gergi sütunlarında, ara sıra, yabancı ideoloji simsarlığı revaç bulur. Yeni bir hareketin kılavuzluğu veya müritliği süsü takınan hafif akıllıların karşısındaki soğuk ve katı kayıtsızlığı sökmek, duru ve temiz milli birlik kaynağını çalkalayıp havasına kapıldıkları görülür. Türk milliyetçiliğini kimi sağa çekmek, kimi sola sürümek ister. En kötü huyları, ellerindeki gümrük kaçağı yabancı malı üstüne

¹³¹⁹ Bu noktada Atatürk döneminden beri devam eden sağ-sol çekişmesinin mahiyetine ilişkin bazı açıklamalar yapmak gerekmektedir. Hem komünistler hem de ırkçı-Turancılar, bir diğersinin savunduğu fikirlerin rejime uygun olmadığını ispat etmek için kitaplar ya da risaleler yazmışlardır. O sırada Kemalizm yegane meşru referans olduğundan, Komünistler, kendi görüşlerini Kemalizm’e uyarlayarak hem kendi savunduklarının rejime uygunluğunu hem de ırkçı-Turancıları eleştirmek kaydıyla onların görüşlerinin rejime uygunsuzluğunu göstermeye çalışmışlardır. Bunlar içerisinde en bilineni, Faris Erkman’ın yazdığı **En Büyük Tehlike** adlı risaledir. Bu risalede, dış güçler tarafından yönlendirilen ırkçı-Turancıların ülke güvenliği açısından oluşturdukları tehdide değiniliyor, onların milliyetçilik anlayışının katıyem Kemalist milliyetçiliğe uymadığı ifade ediliyor ve ırkçı-Turancıların yaptıkları yayımlara pek müdahale edilmemesi eleştiriliyordu. 1943 senesinde bu konu, meclise kadar taşınan bir tartışma mevzusu haline gelmişti. Atsız, bu risaleye, hızlı bir cevap yazmıştı. Atsız’ın risalesinde Türkçülüğü başka milletler hesabına çalışan bir siyasî akım gibi göstermeye çalışan solcular eleştiriliyordu. Bu kişiler “halkçılık, yurtçuluk” maskeleri altında gençliği zehirlemekteydiler. Söz konusu risalede solcular sertçe eleştirildikten başka, faşizm, demokrasi ve komünizmin savaş sonrası durumu değerlendirilmekte ve demokrasinin yerini kaybedeceğine kesin gözüyle bakılarak, onun yerini herhalde komünizmin almayacağı söylenmekteydi. Yine Atsız’a göre, bu üç rejimin üçü de yabancı kaynaklı olduğu için, bu ideolojilerden birine taraftar olanların diğerslerini yabancı ajanlığı ile suçlamaları yersizdi. Bir başka çatışma, Sabahattin Ali’nin yazdığı **İçimizdeki Şeytan** adlı roman nedeniyle çıkmıştı. Bu romanda S. Ali, anlaşıldığı kadarıyla Nihal Atsız, Peyami Safa, Mükrimin Halil Yinanç ve Zeki Velidi Togan gibi Anadolu’cu veya Turancı olarak bilinen şahısları da eleştiri konusu yapmış; onların siyasî hırsları için gençleri kandırdıkları, kötü niyetli kimseler oldukları işlendiği gibi, ahlakî özellikleri de tenkit edilmişti. Atsız, bu romana da bir cevap verme gereği duydu ve **İçimizdeki Şeytanlar** adlı cevabında, ırkçı ve Turancı olmaktan ve bunu söylemekten çekinmediğini, romanda adı verilmeden kast edilen kişilerin çok değerli ve namuslu kişiler olduklarını belirtmekte ve S. Ali’ye yönelik çok sert kişisel eleştirilerde bulunmaktaydı. Atsız, metnini, Ali’yi düelloya davet ederek bitirmekteydi. Kolaylıkla anlaşılabilirdi üzere bu metinler savaşında iki taraf da diğersini hükümete şikayet ve hatta ihbar etmekteydi. Dikkat çekici olan daha sonra tamamen düşman kesilecek kişilerin bir dönem arkadaş olmalarıdır. Örneğin S. Ali ve Pertev Naili Boratav Türkçü oldukları dönemde Atsız ile arkadaşlıklar. S. Ali, bir toplantıda okuduğu ve Atatürk’e ve bazı devlet adamlarına hakaret ettiği öne sürülen bir şiirinden ötürü, hapis cezası da almıştı. Ali aleyhine tanıklık edenlerden biri de Emin Soysal’dı. Atsız’ın Falih Rıfkı sevmeliği de 30’lu yıllara dayanıyordu. Pertev Naili Boratav’ın komünist fikirlere sahip olduğu gerekçesiyle Almanya’daki eğitimden geri çağırılmasında Reşat Şemsettin Sırer karar verici pozisyondaydı. Dolayısıyla sağ ve sol görüşlere mensup kişiler ya da sol-Kemalistler ile ırkçı-Turancılar ve Anadolu’cular arasındaki kavga, 1940’larda aniden ortaya çıkmış değildi. Bkz. Faris Erkman, “En Büyük Tehlike”, **Kırklı Yıllar-1**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2002,[Nihal] Atsız, **İçimizdeki Şeytan-En Sinsî Tehlike-Hesap Böyle Verilir**, İrfan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1997, Sabahattin Ali, **İçimizdeki Şeytan**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, Sabahattin Ali, **Mahkemelerde**, Haz. Nüket Esen, Nezihe Seyhan, Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2016.

mukaddesat damgası vurmaya kalkışmaktır. Propaganda servislerine bazen kiralanarak, bazen gönüllü yazılarak ya kurnaz ya kör alet hizmeti görenlere sade bu memlekette rastlamıyoruz. (...) Biz memleketçiyiz ve bu halkın, yalnız onun hizmetindeyiz. Sınırşırı hiçbir savaşa bağlı değiliz. Davamız birdir ve bizimdir. Onu ne bize milliyetçilik ne de cemiyetçilik¹³²⁰ dersi vermek isteyenlerin aşî tecrübeleri ile yaralamayız.”¹³²¹

Türkçü-Turancı yayınların patlama yaşadığı bir dönemde Atay, yine benzer çizgideki eleştirilerine devam etmiştir. 8 Ağustos 1942'deki yazısı, Saraçoğlu'nun Türkçülükle ilgili meşhur açıklamasının üstüne getirilen bir yorumdur. Atay, Başbakan Saraçoğlu'nun nutkunda söylediği bazı şeylerin idealken gerçek olduğunu belirtmiş ve yazısına şöyle devam etmiştir:

“Ancak hatta ideal ve fikir bakımından da vazifemiz bitmemiştir; fikir ve idealin temiz kaynağını ithal malî ideolojilerin bulandırıcı ve zehirleyici sızıntılarından korumak lazım gelir. Biz bu vatanda hiçbir zaman misli görülmeyen bir millet birliği kurduk: Bu genişliğine birlik, Cumhuriyet terbiye tesisleri ile, derinliğine kök salmaktadır. İthal malî ideolojiler, ham hayaller uğruna bu birliği parçalamak, onun maddesini zayıflatmak, manasını çürütmek tehlikesini gösterirler. Türk milli müdafaası demek, bu birliği ve onun vatanını korumak demektir. Bu ideale hıyanet eden hiçbir fikir, Türkçü kafasından gelemez; Türkçü gönlünden doğamaz. Kuvvetimiz, bu birliği yoğuran toplayıcı, kurtarıcı, yetiştirici, çoğaltıcı unsurlardan geliyor.”¹³²²

Henüz İrkçılık-Turancılık Davası olarak bilinen davanın başlamasına yaklaşık 1 sene varken, Atay'ın uyarıları -Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun sözlerinden de destek alarak- devam etmekteydi.¹³²³ Atay, çeşitli dergilerde ya da broşürlerde,

¹³²⁰ Atay, halkçılığı kast ediyor olmalıdır.

¹³²¹ Falih Rıfki Atay, “Sağa Sola Zorlamalar”, **Ulus** (13 Kasım 1941).

¹³²² Falih Rıfki Atay, “Daima Bağlı Kaldığımız İmanlar”, **Ulus** (8 Ağustos 1942).

¹³²³ Meclis'te Cevdet Kerim İncedayı, Faris Erkmán tarafından yazılmış olan “En Büyük Tehlike” adlı kitapta Türkiye'de dış destekli bir yayılcı ırkçılık tehlikesi olduğunun belirtildiğini; fakat kendisinin bildiği kadarıyla bu yönde ciddi bir akımın Türkiye'de mevcut olmadığını ifade etmiş ve bu risaleyi yayımlayanın amacının ne olacağına dair Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'na soru yöneltmiştir. Menemencioğlu, yayın hürriyeti çerçevesinde hemen sansüre yönelmeme politikasını izlediklerini; ancak ülke menfaati aleyhine bir yayın görürlerse şiddetle takip edeceklerini ifade etmiş, daha sonra Türkçülük bahsine ilişkin kısa bir açıklama yapmıştır. Menemencioğlu'na göre Türkiye'de birbirleriyle savaş halinde cereyanlar olduğu ve bunlardan birinin en büyük tehlikeyi oluşturduğu şeklindeki görüşler gerçeği yansıtmamaktaydılar. Takip edilen Türkçülüktən ne anlaşıldığı ise açıktı:

kitaplarda yazılanlar bir fikir cereyanı ise ehemmiyetsizdirler, diyordu. Ancak bu propagandanın aslında iki gayesi vardı: 1- İç havayı bulandırmak. 2- Türk imzaları üstünde çıkan yazıları dışarıda kullanmak. Falih Rıfkı Atay, milliyetçiliğin tarifi konusunda sadece CHP programının geçerli olduğunu belirtiyor ve sloganik bir ifadeyle “Yani Türküz bir, Türkçüyüz iki, Türkiyeciyiz üç! Ne ırkçıyız ne de sınırdışı herhangi bir dava peşindeyiz.” diyordu.¹³²⁴ Kısacası, resmi görüşü yansıtan ağızlardan, Türkçülüğün bazı dergilerde ve yayınlarda dile getirilen görüşlerden farklı anlamda tanımlandığı ve Türkçülükten bahsedilirken bu tanımın esas alınması gerektiği belirtiliyordu. Bu durumda, 1943 senesinde, yani yukarıda özetlediğimiz köşe yazısının ve Menemencioğlu’nun açıklamalarının olduğu yıl, Nihal Atsız’ın tekrar **Orhun** dergisini çıkarmaya Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper tarafından teşvik edilmesi, iyice ilginç bir hal almaktadır. Atsız, Mayıs 1943’te Türk Sazı adlı **Orhun**’un devamı mahiyetinde bir dergi çıkarmak istemiş; derginin çıkacağı duyurulmuş; ancak daha çıkmadan yasaklanmıştır. Bunun üzerine Atsız, hakkını aramak için Ankara’ya gitmiş ve Selim Sarper’le görüşmüştür. Bu görüşmede Sarper, Atsız’a göre, derginin çıkmasına izin verilmemesine dair sorusunu baştan savıncı açıklamalarla geçiştirmiş ve ona “hükümetin kapattığı bir derginin devamını nasıl çıkarırsınız” diye sormuştur. Atsız ise çıkarmak istediğinin yeni bir dergi olduğunu; ancak **Orhun**’daki fikir çizgisini sürdürmeye devam edeceğini ve bildiği kadarıyla buna kanunî bir engel bulunmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Sarper, samimi bir eda ile Atsız’a niçin muvazaa yaptığını sormuş ve dergiyi doğrudan

“Bizim Türkiye hudutları haricinde kalan Türklere yalnız refah ve saadet temennimiz vardır. Bunun yanında bütün siyasetimiz, bütün Türkçülüğümüz, bu vatanın sınırları içine girmiş olan Türklere ait ve onlara münhasırdır. (Bravo sesleri). Biz Türk milleti dediğimiz vakit Halk Partisi programının tavsifi içinde bulunuyoruz. Böyle iken şu veya bu maksatta yapılmış bir takım telkinlerin bize Türk milletinin nefret ettiği emperyalizmi izafe ettiğini düşünmek çok fahiş ve gülünç bir hatadır. Biz Türküz ve Türkçüyüz diyoruz. Fakat bunu söylediğimiz vakit kastımızın ne olduğunu siz benden iyi bilirsiniz. Bu memlekette asırlarca her türlü nimetten mahrum, her türlü külfeti yüklenmiş mahkur bir halde, fakat milleti hâkime vasfı altında yaşamış olan Türkü biz iktisat, kültür ve ülkü bakımından on yüksek bir seviyeye çıkarmak ve Türk milletine en müreffeh bir yaşayış yapmak iddiasındayız ve Türklüğümüz ve Türkçülüğümüz budur arkadaşlar. (Alkışlar). Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 4, D: VII, İ: 44 [5 Temmuz 1943], s. 13-14. Menemencioğlu, Türkiye’de hükümet kontrolünün dışında Türk siyasetine yön verecek bir akım olmadığının altını çizerken, Türkçülükten kast edilenin emperyalist gaye gütmeyen, kültürel ve iktisadi bakımdan -Türkiye sınırları içindeki- Türk milletini yükseltmeye dayanan bir milliyetçilik olduğunu belirterek, Türkçülükten ne anlaşılması gerektiğini de açıklama ihtiyacı duymuştur.

¹³²⁴ Falih Rıfkı Atay, “Türküz, Türkçü ve Türkiyeciyiz”, **Ulus** (6 Temmuz 1943).

Orhun adıyla çıkarmasını önermiştir. Atsız, derginin çıkarılacağına dair gerekli teminatı da almıştır. Böylece **Orhun**, Ekim 1943'te yeniden çıkmaya başlamıştır.¹³²⁵

Orhun dergisi ve Nihal Atsız, 1944 Irkçılık-Turancılık Davası'na giden yolda çok önemli rol oynayacaklardır. Ancak yargılamalara geçmeden evvel, Türk hükümetinin Almanya'ya karşı yürüttüğü dış politikada Turancılık ve Turancıların yeri konusunda bazı açıklamalarda bulunmak gerekmektedir.

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı dönemindeki dış politikasının temelinde, ülkeyi savaş dışında tutmak vardır. Bununla birlikte, özellikle ABD savaşa girinceye ve Almanya'nın durumu Sovyet topraklarında kötüleşinceye kadar "denge politikası" Türkiye için büyük önem taşımıştır; zira savaşın hangi tarafın lehine seyredeceği konusunda bir belirsizlik vardır. Daha önce değinildiği üzere, gazetelerin farklı tutumları, Türkiye'yi fazla zor duruma sokmadıkça, bu politika açısından işlevsel dahi bulunmaktaydı. Nazi Almanyası'nın politikası, Türkiye'yi öncelikle İngiltere'nin müttefiki olmaktan çıkarmak ve sonra da kendi safına çekmekti. Almanya'nın Irak'ta yönetimi ele geçirmek için yapmayı planladığı yüklü miktarda savaş malzemesi transferine Türkiye'nin göz yumması isteniyordu.¹³²⁶ Dolayısıyla gerek SSCB ile olan savaş sırasında Türkiye'nin alacağı tutum gerekse Almanya'nın hedefleri konusunda ona sağlayabileceği yardımlar, anlaşılmaya çalışılıyordu.

Türkiye ile Almanya'nın, Barbarossa Harekatı öncesinde yapacakları anlaşmaya giden süreçte, Alman Büyükelçisi Von Papen ile Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerden birinde, Von Papen Saraçoğlu'na bir Alman-Rus savaşında Türkiye'nin tutumunun ne olacağını sorar. Saraçoğlu cevaben: "Türk (u)lusunun kalbini dinlemek, bu durumun ne olacağını anlamak için yeterlidir." der. Dışişleri Bakanı, bu sözleriyle Türk kamuoyunun Sovyet Rusya ile savaşında Almanya'ya duyduğu yakınlığı anlatmak istemektedir. Saraçoğlu, Papen'e, SSCB'nin Türkiye'ye karşı eski Çarlık siyasetine döndüğünü ve Almanlardan Boğazları istemelerinde de bu dönüşün görüldüğünü söylüyordu.¹³²⁷

¹³²⁵[Nihal] Atsız, **Türkçülüğe karşı Haçlı Seferleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s.263-265.

¹³²⁶S.S.C.B. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü **Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, Havas Yayınları, İstanbul, t.y., s. 11-15, 23. Bu eser bundan sonra kısaca **ADB** olarak anılacaktır.

¹³²⁷ Barutçu, **a.g.e.**, s. 197. Barutçu şöyle yazıyor: "Sovyetler'in Boğazlar üzerindeki emellerinin Almanlar tarafından açıklanması üzerine, Alman-Rus savaşı ülkemizde bir bayram havası yaratmıştır.

Savaşın başlamasından sonra yapılan askeri değerlendirmede, Almanların güç üstünlüğüne sahip olduğu sonucuna ulaşıyordu. İnönü, “Almanlar hava egemenliğini bütünüyle kurmuşlar, bu önemlidir” deyince Mareşal Çakmak gülererek “Bir hafada bitmezse, çok ayıp olacak” diye sevincini gösteriyordu.¹³²⁸

Bu arada Alman-Rus savaşı devam ederken, General Ali Fuat Erden ile Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Almanya’ya durumu yerinde incelemeye gitmişlerdir.¹³²⁹ Erden, İnönü’nün yakın dostlarından biridir ve ordudaki önemli generaller arasındadır. Erkilet de Turancı fikirlere sahip emekli bir generaldir.¹³³⁰ Almanya’daki Türk Büyükelçisi Hüsrev Gerede de Türkçü-Turancı fikirlere yatkındır. Enver Paşa’nın kardeşi ve o sırada iş adamı olan Nuri Kılıgil de Almanlarla temas halindedir. Gerek Erden ve Erkilet gerekse Gerede, Almanlardan, Rusya’da ele geçirilen Türk savaş esirlerine ayrı muamele etmelerini, onlardan anti-Sovyet propaganda için yararlanmalarını talep ederler.¹³³¹ Papen’in Alman

Beş yüz yıllık tarihin yöneltmesi ile, bütün kalpler Almanların zaferi için çarpmağa başlamıştır.” **A.g.e.**, s. 206.

¹³²⁸ **A.g.e.**, s. 210-211.

¹³²⁹ Bkz. Ali Fuad Erden, **İsmet İnönü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 81, 221, H.E. Erkilet, Şark **Cebhesinde Gördüklerim**, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 196-205.

¹³³⁰ Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, yukarıda referans verdiğimiz, 1943 yılında basılan “Şark Cebhesinde Gördüklerim” adlı eserinde, dünya görüşünü, Almanya’ya ve SSCB’ye bakışını çeşitli açılardan belirginleştiren görüşler ileri sürmüş ve ifadeler kullanmıştır. Erkilet’in yazdıklarında bir Alman tehdidinden hiç bahis yoktur; buna mukabil SSCB’nin eski Çarlık yayılcılığına döndüğü ve hem Türkiye ve Türkler hem de dünya için tehdit oluşturduğu çeşitli vesilelerle okuyucuya hatırlatılır. Erkilet, hem Rumen Faşist Diktatör Antonescu hem de Hitler için çok olumlu, bilhassa ikincisi için övücü ifadeler kullanmıştır. Erkilet’in yazdıklarından, Almanya SSCB’yi mağlup edip Rusya parçalanınca Almanların Türklere bağımsızlıklarını vereceğine inandığı/inanmak istediği anlaşılmaktadır; ancak Almanya’nın bunu açıkça ifade etmemesini, tavırlarında belirsizlik olmasını hatalı bulmaktadır. Erkilet şöyle yazar: “(...) Bay Hitler’in yani Üçüncü Reich Almanyasının hedefi sadece Rus ordularını mağlup ederek, Fransada yapıldığı gibi bir mütareke akdetmek değildir. Onun hedefi Sovyetler Birliğini yıkmaktır. Bu maksadı sarıh olarak anlaşılmakta ise de yıkılacak olan bu imparatorluktan ne yapmak istediği belli değildir. Çünkü Rusya Fransa gibi bir tek millet ve bir tek memleket değildir; bilakis muhtelif millet ve memleketlerden mürekkeptir. İşte Hitlerin sözlerinden bir Alman katı galebesi halinde, bu millet ve memleketlerden müstakil devletler mi, yoksa müstemlekeler mi yapılmak istediği anlaşılmamaktadır. Halbuki Rusya İmparatorluğunu mahvedeceğiz, parçalıyacağız, dendikten sonra bu imparatorluğu teşkil eden milletleri hürriyet ve istiklale kavuşturacağız gibi bir ifade, hiç olmazsa lazımdı ve çok mantıkî olurdu. Böyle bir tasrih olmadığına göre, ya Almanya henüz bunlara dair bir karar verememiştir; veyahut bu karar şimdiden ifşa edilemeyecek kadar uygunsuzdur. Onun için Almanların Rusyayı mağlup etmeleri halinde bu imparatorluğu kendilerine sömürge yapmak istemediklerini şimdiden söylemeleri makul olurdu.” Bkz. **a.g.e.**, s. 226

¹³³¹ **ADB**, s. 31, R. Hüsrev Gerede, **Harb İçinde Almanya(1939-1942)**, Yay. Haz. Hulusi Turgut ve Sırrı Yüksel Cebeci, ABC Yayınları, İstanbul, 1994, s. 250, 252. Erkilet ve Erden, Almanya’ya yaptıkları gezide bu talebi gündeme getirirler; ancak örneğin Zeki Velidi Togan seçilen savaş esirlerinin eğitimi için Şubat 1942’de Ostministerium tarafından şahsen davet edilmesine ve

Dışışleri'ne 5 Ağustos 1941'de yazdığı bir telgrafta göre, Türkiye'de Pan-Turan hareketi giderek ilgi uyandırmaktadır. Bu amaçlar için bir de gizli bir uzmanlar komitesi oluşturulmuştur. Komite özellikle Azeri Türklerinin kaderiyle ilgilenmektedir. Amaç, İran Azerbaycanı'ndan Hazar'a kadar Türk nüfuslu bölgeleri Türkiye'ye ilhak etmektir. Bu grubun lideri İstanbul Milletvekili Şükrü Yenibahça'dır. Diğer isimler Enver Paşa'nın kardeşi eski Turancı komutan Nuri Kılıgıl, Ahmet Caferoğlu -ki Papan'e göre kendisi güvenilmezdir ve hükümet casusudur- ve Zeki Velidi Togan'dır. Papan, Mehduh Şevket Esendal'ın da bu gruba dâhil sayılabileceğini söyler.¹³³² Alman belgelerine bakıldığında, Mareşal Çakmak'ın da Almanlarla iletişim kurduğu görülmektedir. Şükrü Saraçoğlu başbakan olduktan sonra Papan'ın Saraçoğlu ile yaptığı görüşme de dikkate değerdir. Bu görüşmede Saraçoğlu, Papan ile bir Türk ve bir başbakan olarak konuşacağını söyler. Türk olarak Rusya'nın yok edilmesini şiddetle istemekteydi. Bu Türklerin esaretine de son verecekti. Ancak bir başbakan olarak Rusya'nın Türk azınlıklara karşı bir harekete girişmesine bahane verecek mahiyette en ufak bir şey yapamayacağını söylüyordu.¹³³³

Özellikle Alman belgelerine ve Gerede'nin anılarına bakıldığında, hükümet çevrelerinde ve orduda Turancılığa sempatiyle bakan isimler olduğu görülmektedir. Saraçoğlu, Esendal, Çakmak, Erden bu isimler arasındadır. Ancak Alman makamlarının da farkında olduğu gibi dış politika İnönü'nün kontrolündedir ve bu kişiler, fikirlerine karşın, Türkiye'nin savaşa girmeme konusundaki tavrını değiştirecek halde değildirlir ve bu politikaya uygun davranmak durumundadırlar. Görüşmelerde her iki tarafın da birbirlerinin niyetlerini yokladığı anlaşılmaktadır. Ancak Almanya, Türkiye'nin tavrını toprak pazarlıklarıyla değiştiremeyeceğini anlamış ve bu konularda yeni görüşmeler yapılması bizzat Hitler'in emriyle durdurulmuştur.¹³³⁴ Böylece aslında 1943'e gelindiğinde, konu büyük ölçüde kapanmış durumdaydı.¹³³⁵

Genelkurmay Başkanı Çakmak ile Dışışleri Bakanı Menemencioğlu'na şahsen başvurmasına karşın, gitmek için hükümetten onay alamamıştır. Bkz. Özdoğan, **a.g.e.**, s. 163.

¹³³² **ADB**, s. 27-28.

¹³³³ **A.g.e.**, s. 68-69.

¹³³⁴ Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara t.y., s. 213.

¹³³⁵ Bununla birlikte 5 Aralık 1942 gibi geç bir tarihte bile Ribbentrop'un Papan'e gönderdiği telgrafta şöyle denmekteydi: "20 Kasım tarihli ve A 6154 numaralı raporunuza cevaben Türkiye'deki dostlarımızı içinde buldukları güç durumdan kurtarmak üzere size beş milyon altın Alman markı

Savaşın sonu yaklaşırken, SSCB'nin suçlamalarına maruz kalmamak için Alman yanlısı olarak bilinen kişiler elenmeye başlamıştı. Mareşal Çakmak'ın emeklilik zamanı gelmişti ve görev süresi bilerek uzatılmamıştı. Menemencioğlu bakanlıktan alınmıştı. Böylesi bir ortama gidilirken Sarper'in Atsız'ı **Orhun**'u çıkarması konusunda teşvik etmesi, belirttiğimiz gibi, ilginç olmaktadır. Atsız'ın yöneticilerle kavga etmekten çekinmeyen¹³³⁶, polemikçi karakteri düşünüldüğünde, bu tercihin belli bir politika doğrultusunda mı yapıldığı sorusu akla gelmektedir; ancak elimizde kesin kanıtlar yoktur. Bu, daha önce benzerleri görülen, dergilerin/gazetelerin kapatılması ve sonra tekrardan açılması şeklindeki klasik döngünün bir parçasından ibaret de olabilir. Ancak birinci senaryo hazırlanmamış olsa bile, gerçekleşen o olmuştur.

Atsız, 1944'ün henüz ilk yarısında Başbakan Saraçoğlu'na **Orhun**'da yazdığı iki açık mektupla seslenmiş ve ülkede sinsî şekilde yayılan solcu fikirlerden ve bunlara karşı yeterli önlem alınmayışından yakınmıştır. Saraçoğlu'nun Türkçülükle ilgili sözlerine atıf yaparak ilk mektubuna başlayan Atsız, isim vermeden Pertev Naili Boratav'ı hedef göstermiş ve solcuların “bazen devletçi, bazen vatancı; bazen insancı, bazen ilimci kılıklarla Türk milletini zehirlemesine” neden izin verildiğini sormuştur. Eğer istenirse bu fikirleri yayan öğretmenlerin kimler olduğunu söyleyebileceğini, iddiasını ispat edebileceğini de belirtmiştir.¹³³⁷ Dönemin şartları da hesaba katıldığında Atsız'ın üslubu oldukça cüretkâr ve serttir.

iletmesini emrettim. Bu parayı cömertçe kullanmanızı ve bana raporla durumu bildirmenizi rica ederim.” **ADB**, s. 87. Bu belge, günümüze değin devam eden bir tartışmanın temel sebebi olmuştur, denebilir. Zira bu dostların kimler oldukları, bu paradan kimlere ne kadar verildiği tevsik edilmiş değildir.

¹³³⁶ Nihal Atsız, 1941'de **Dalkavuklar Gecesi** adlı bir kitap yayınlamıştı. Bu kitapta Atatürk ve çevresindeki bazı kişiler ile önde gelen devlet adamları, bilim insanları sert bir eleştiri ve hiciv konusu olmuşlardı. Atsız, kelime oyunlarına başvurarak hedef aldığı kişilerin isimlerine benzer isimler kullanmak kadıyla bu eleştirileri yöneltiyordu. [Örneğin Reşit Galip için Pilga ismi kullanılmıştı; bu, Galip ismindeki harflerin yer değiştirmesiyle uydurulmuş bir isimdir.] Türk Tarih Tezi'yle alay etmek amacıyla da olay Hitit ülkesinde geçmekte ve Atatürk'e de Subbiluliyuma adı verilmekteydi. Bu kitapta geçen kişiler arasında Atsız'ın kendisi olduğu anlaşılan Kahin Şilka, Mareşal Fevzi Çakmak'ı temsil eden Başkomutan Tutaşıl ve Zeki Velidi'yi temsil eden İkeznini iyi kişilerdir. Diğer kişiler ise dalkavuklar olarak gösterilmekte, Atatürk ve çevresindekiler, özel hayatlarına varıncaya değin hicvedilmemektedir. Bunlardan Atatürk, Afet İnan, Sadri Maksudi Arsal, Hasan Ali Yücel, Reşit Galip ve Sabahattin Ali gibi isimler ön plana çıkmaktadır. İlgi çekici olansa, İnönü ile ilgili hiçbir şey söylenmemiş olmasıdır. Atsız'ın İnönü'yü eleştirdiği kitabı, **Z Vitamini**, ancak 1959'da yayınlanacaktır. Bkz. [Nihal] Atsız, **Dalkavuklar Gecesi -Z Vitamini**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015.

¹³³⁷ Atsız, **Turancılık, Milli Değerler...**, s. 103-109.

Atsız'ın ikinci mektubu daha da cüretkârdır ve ismiyle hedef gösterdiği kişilerin sayısı artmaktadır. Üstelik bunlardan bir tanesi, Milli Eğitim Bakanı Yücel'dir. Atsız'a göre solcular, CHP'nin altı okunun elastikiyetinden faydalanarak bu ilkeleri kendi fikirlerine göre yorumlamakta ve solculuğu yaymaktadırlar. Solculuğun alamet-i farikası "ırk ve aile düşmanlığı, din ve savaş aleyhtarlığı, faşistliğe hücum perdesi altında milleti baltalama, yurdumuzdaki azlıklara karşı aşırı sevgi ve her şeyi iktisadi gözle görüş"tü. Atsız'a göre ırkçılığa saldırmalarının nedeni, "milliyetçilikte ırkçılığın temel olduğunu" bilmeleriydi. Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı'nda solcuların Yücel'in şahsi sempatisi nedeniyle barınabildiğini öne sürmekte, Sabahattin Ali, Sadrettin Celal Antel ve Ahmet Cevat Emre gibi eski solcuları ve bu kez ismini vermek kaydıyla Pertev Naili Boratav'ı solculuğu ülkeye yayan isimler olarak başbakana bildirmekteydi. Başka örnekler de getiren Atsız, son olarak Yücel'in bu olanlar karşısında istifa etmesinin "çok vatanperverane bir jest" olacağını yazmıştı.¹³³⁸

Atsız'ın mektubu, hem başbakana yönelik cüretkâr bir üslupla yazılmıştı hem de Milli Eğitim Bakanı'nı hedef alıyordu. Savaşın sonuna doğru Turancılıkla araya koyduğu mesafeyi belirginleştirmek isteyen yönetim için bu tutum iyi bir fırsat vazifesi gördü.

Orhun, 6 Nisan 1944'te kapatıldı.¹³³⁹ Sabahattin Ali ise, Atsız'a hakaret davası açmıştı. Dava sırasında 3 Mayıs'ta Atsız lehine gösteriler yapıldı. Bu gösteriler basında olumlu karşılanmadı. Sonuçta 26 Nisan'da başlayan dava 9 Mayıs'ta Atsız aleyhine sonuçlandı; Atsız dört ay hapis cezasına çarptırıldı ancak cezası ertelendi.¹³⁴⁰ Fakat esas dava şimdi başlıyordu. Atsız'ın 9 Mayıs'ta tutuklanmasını başka birçok kişinin tutuklanması izledi. Hasan Ali Yücel'in başkanlığındaki bir komisyonca belirlenen 47 kişilik bir liste İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'na gönderilmişti. İrkçı-Turancı olarak nitelenen bu kişiler arasında Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet ve Reha Oğuz Türkkan da vardı. Bu kişilerin tutuklanma gerekçeleri 18 Mayıs tarihli bir hükümet bildirisinde açıklandı. Buna göre Atsız'ı desteklemek için yapılan gösterilere katılan

¹³³⁸ **A.g.e.**, s. 110-121.

¹³³⁹ **BCA** 030.18.1.2.105.24.10.

¹³⁴⁰ Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 263-265.

ve bu nedenle polis gözetimi altında tutulan kişilerde şüpheli bazı evraklar bulunmuştu. Bunun üzerine Atsız, Türkkan, Togan, Cansever ve bazı yakın arkadaşlarının evleri aranmış ve bazı belgeler ele geçirilmişti. Bu kişiler, anayasaya aykırı olarak ırkçı ve Turancı gayeler gütmek, bu konuda tertipler hazırlamak ve anlaşmalar yapmakla suçlanıyorlardı. 19 Mayıs 1944'teki Gençlik ve Spor Bayramı'nda İnönü, ırkçı ve Turancılara çok sert sözlerle yüklendi. Onları gizli komitelerle ülkeler fethedeceğini sanmakla, Türk milliyetçiliğine aykırı ırkçı ve Turancı gayeleri, yabancılara hizmet edecek ve Türkiye'yi komşularına düşman edecek surette izlemekle suçladı.¹³⁴¹ Yücel, 19 Mayıs söylevinin 1944-1945 öğretim yılının başlangıcında öğrencilere tekrar duyurulması ve bu söylevin ders konularına dâhil edilmesi hususunda bir genelge yayımladı. Esenal da parti örgütüne yolladığı bir genelgeyle daha yumuşak bir tonla da olsa İnönü'yle paralel görüşler ifade etti. Yargılamaların ilk perdesi 7 Eylül 1944'te başladı ve aralarında Atsız, Togan, Atsız'ın kardeşi Necdet Sançar, daha sonra anti-komünizmin şampiyonluğunu üstlenecek Fethi Tevetoğlu, gelecekteki MHP lideri Alparslan Türkeş ve Reha Oğuz Türkkan'ın da bulunduğu 23 kişi yargılandı. 29 Mart 1945'te verilen ilk kararda bunların çoğu cezaya çarptırıldılar. Togan ve Türkkan iki farklı gizli örgüt kurmakla suçlanıyorlardı. İddiaya göre Togan ve arkadaşları, Almanya ile birleşerek SSCB'ye savaş açmak kaydıyla Büyük Türk Birliğini kurmak için ele geçen tarihi fırsatın hükümetin politikası nedeniyle gerçekleşemediğine inanıyor ve bu sebeple hükümeti devirmek istiyorlardı. Türkkan ise bazı ortaklarıyla birlikte Gürem adlı gizli bir örgüt kurmuştu. Bu örgüt, ırkçı ve Turancı propaganda yapıyor ve ileride safkan Türklerden meydana gelecek bir büyük Türk devleti kurmayı amaç edinen bir hükümet oluşturmayı planlıyordu. Atsız, Türk kökenli topluluklarla birleşmek için ırkçı ve Turancı propaganda yapmakla suçlanmıştı. Necdet Sançar, Orhan Şaik Gökyay, Fethi Tevetoğlu ve Alparslan Türkeş ise Atsız'la işbirliği yapmakla suçlanıyorlardı. Sonuçta sadece Togan, hükümeti devirmek amacıyla komplo kurmaktan suçlu bulundu. Reha Oğuz Türkkan, Nurullah Barıman ve Cihat Savaşer sadece gizli örgüt kurmaktan hüküm giydiler. Sıkıyönetim Mahkemesi, bu kişilerin darbeyle suçlanamayacağına; zira örgütün, tutuklamalardan önce feshedilmiş

¹³⁴¹ Konuşmanın tamamı için bkz. **Millî Şef'in Söylev...**, s. 193-201.

olduğuna dair kanıtlar bulunduğuna hükmetti. Atsız, Türkes, Sançar ve Tevetoğlu ise yıkıcı propaganda yapmaktan çeşitli derecelerde suçlu bulundular.¹³⁴²

Davanın ilk perdesi bu şekilde sonuçlanmıştı.¹³⁴³ Yücel, kendisine yönelik hücumu cevap vermekte gecikmemişti. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayınlarından da Irkçılık-Turancılık adıyla, bu görüşü savunanlara karşı yazıları toplayan bir kitap yayımlandı.¹³⁴⁴ İnönü'nün, tutuklamalarla ilgili olarak kendisine "Ben de Türkçüyüm" diye itiraz eden Esendal'a, söz konusu kişilerin darbe yapmak amacıyla olduğu yönünde cevap verdiği söylenmektedir. Böyle bir darbe planı olduğuna dair, Türkiye'de olan suçlamalar hariç, tevsik edilmemiş iddialar mevcuttur. Bu plana göre bir Alman işgalinden sonra Alman yanlıları ile işbirliğine dayalı bir darbe yapılacak ve Çakmak hariç tüm üst düzey yetkililer tutuklanacak ve görevden uzaklaştırılacaklardır.¹³⁴⁵ Bu yönde belgeler İnönü'nün önüne de gelmiş olabilir. Ancak, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki konjonktür, milliyetçi sağa karşı resmî tutumda dikkate değer dönüşümleri beraberinde getirecektir. Anti-komünist Soğuk Savaş milliyetçiliği, yükselmiştir.

4.6.4. Anti-Komünist Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükseliş

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonrasında SSCB tehdidinin ortaya çıkması ve Soğuk Savaş'ın başlaması gibi gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye'de sadece sosyalizm-komünizm değil; fakat sol-Kemalizm de güç kaybetmeye başladı. Köy Enstitülerine karşı başlatılan kampanya, Hasan Âli ve Tonguç'un düşüşü ve klasiklere dair eleştirilerin yoğunlaşması bunun belirgin işaretleriydi. Anti-komünist kampanya, kendini çeşitli davalarda ve uygulamalarda açığa vurdu. Irkçılık-Turancılık Davası'ndaki gelişmeler, Yücel-Öner Davası ve DTCF'deki solcu öğretim

¹³⁴² Özdoğan, a.g.e., s. 104-112, Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 261-271

¹³⁴³ Gerek Irkçılık-Turancılık Davası'nda tutuklanan kişilere gerekse tutuklanan komünistlere İkinci Dünya Savaşı sırasında önce İstanbul Emniyet Müdür Muavini sonra da İstanbul Emniyet Müdürü olan Ahmet Demir tarafından tabutluk diye adlandırılan yerlerde işkence yapıldığına dair tanıklıklar bulunmaktadır. Bkz. Alparslan Türkes, **1944 Milliyetçilik Olayı**, Ergenekon Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1974, s. 65-73, Reha Oğuz Türkkkan, **Tabutluktan Gurbete**, Gülen Ofset, İstanbul, 1988, s. 53-68. Bu konuyla ilgili bir araştırma için bkz. Rıfat N. Bali, **Tabutluklar, Sansaryan Han ve İki Emniyet Müdürü: Nihat Halük Pepeyi ve Ahmet Demir**, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2011.

¹³⁴⁴ **İrkçılık-Turancılık**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1944.

¹³⁴⁵ Rıfat N. Bali, "Nazi Almanya'sının Türkiye'de Yandaş Hükümet Kurma Planı: Orient Stern (Şark Yıldızı) Harekâtı", **Toplumsal Tarih**, S: 262, 2015, s. 48-54.

üyelerinin hukukun üstünden atlanarak tasfiye edilmeye çalışılmaları bu konudaki en önemli gelişmelerdir.

İrkçılık-Turancılık Davası'nda seyir, 1945'in sonlarına doğru tersine döndü. Askerî Yargıtay 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nin verdiği kararı bozdu ve dava 2 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'ne aktarıldı. Sanıklar da 26 Ekim 1945'te salındılar. Davaya 26 Ağustos 1946'da yeniden başlandı. 31 Mart 1947'de sanıkların beraatine karar verildi. Gerekçe ise anlamlıydı: Gösteriler, yalnızca milliyetçi bir ideolojinin milli olmayan bir ideolojiye karşı ifadesinden ibaretti. Mahkeme, ayrıca ırkçılığın Anayasa'ya aykırı düşmediğine hükmetmişti.¹³⁴⁶ Bu karardaki gerekçe, dönemin ruhunu oldukça iyi yansıtmaktaydı ve göreceğimiz üzere, TBMM'de daha sonra cereyan edecek bir tartışma sırasında benzer bir görüş, çoğunluğun fikri olarak ortaya çıkacaktı.

Özellikle 1946-1947'den başlayarak komünistler hakkında gerekli önemlerin alınıp alınmadığı konusu da sık sık TBMM gündemine gelecektir. Bu hususta, daha önce belirttiğimiz gibi, Fahri Kurtuluş bir politik star olarak ortaya çıkmak istemiştir. Köy Enstitüleri'ne karşı kampanyaysa zaten başlamış bulunuyordu. 29 Ocak 1947'de, bu kez Giresun Milletvekili Ahmet Ulus, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'e "(s)on günlerde kendini daha fazla gösteren komünist tahrikleri üzerinde, İstanbul'da Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yapılan tahkikatın bugünkü durumu ve şimdiye kadar alınmış olan sonuçlar" üzerine soru yöneltmişti. Sökmensüer, bu soruya, Türkiye'deki komünist faaliyetleri beş safhada ele alan uzun bir açıklamayla karşılık vermişti. Sökmensüer'e göre Türkiye'deki komünist faaliyetler "1919 - 1925, 1925 ilâ 1928, 1928 ilâ 1935, 1935 ilâ 1945 ve 1945 ten bugüne kadar olmak üzere beş safhada açıklanabilir"di. Tabii konuşmanın en kritik kısmı 1945 sonrası faaliyetlere ilişkindi. Bu dönemde **Tan** gazetesinin yayınları, Şefik Hüsnü'nün önderliğindeki Türkiye Sosyalist, Emekçi ve Köylü Partisi, Esat Âdil'in örtülü olarak kurduğu Türkiye Sosyalist Partisi, TKP'nin direktifleri ile

¹³⁴⁶ Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 271-272, Özdoğan, **a.g.e.**, s. 113. Orgeneral Ali Fuat Erden o sırada Askerî Yargıtay Başkanı'ydı. İddiaya göre bu karar üzerine Erden ile mahkeme üyeleri Tümgeneral Kemal Alkan ve Tuğgeneral İsmail Berkok, emekliye sevk edilmişlerdi. Erden de anılarında, bu konudan ötürü İnönü ile dargınlık yaşadıklarını yazmaktadır. Bkz. Koçak, **Rejim Krizi**, s. 316, Erden, **a.g.e.**, s. 240. İnönü, gerçekten bir darbe planı olduğunu düşündüğünden ya da kendisine rağmen hareket edilmesinden ötürü böyle bir rahatsızlık duymuş olabilir. Ancak yargılamalarda en yüksek cezaya çarptırılan Zeki Velidi Togan'ın Türk Tarih Kongresi'ne katıldığı/katılabildiği düşünüldüğünde, İnönü'nün darbe iddiasının üstünde çok durmadığını düşünmek makûl görünüyor.

kurulan sendikalar, bakana göre, ilk olarak ortaya çıkan tehditlerdi. Sökmensüer, **Yurt ve Dünya**¹³⁴⁷, **Adımlar** dergileri ile **Tan** gazetesini TKP'nin idare ettiğini ve bu dergilerle gazetenin komünist propaganda yaptıklarını da belirtiyordu. Sökmensüer, bazı mektuplara dayanarak, Zekeriya Sertel ve Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla komünistlerin DP'yi ve Mareşal Çakmak'ı da kullanmaya çalıştıklarını öne sürüyordu. DP'nin izlediği ihtilalci muhalefet metodu da buna bağlıyordu. Ancak neyse ki DP'liler bu oyuna kanmamışlardı ve İçişleri Bakanı bu sebeple muhalefeti tebrik ediyordu.¹³⁴⁸ Sökmensüer'in açıklamaları DP'yi ve Çakmak'ı komünizmle ilişkilendirir nitelikteydi ve CHP'nin ideolojik saldırısının bir parçasıydı.¹³⁴⁹ Mareşal'in bu duruma çok sinirlendiğine hiç şüphe yoktur¹³⁵⁰ ve Çakmak da komünizmin esas CHP'de aranması gerektiğine işaret eden bir çıkış yapma gereği duymuştur. Çakmak'a göre komünistleri destekleyen aslında CHP'li bir Milli Eğitim eski Bakanı'dır. Çakmak bu iddiasını desteklemek için Hamidiye Köy Enstitüsü'nün bir "komünist yuvası" olduğundan da söz etmiştir. Ancak bu eski bakanın kim olduğunu netlikle söylememiştir. Köy Enstitülerine yapılan atıf da düşünüldüğünde, doğal olarak Hasan Âli Yücel, Mareşal'e ısrarla söz ettiği bakanın kendisi olup olmadığını sormuştur; ancak yanıt Çakmak'tan değil; Irkçılık-Turancılık Davası'nda sanık avukatı olan ve müfrit DP'liler arasında yer alan avukat Kenan

¹³⁴⁷ Yazarları arasında Behice Boran, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Adnan Cemgil gibi isimler bulunan **Yurt ve Dünya** dergisi, sosyalist diye niteleyebileceğimiz görüşleri içeren yayınlar yapmaktaydı. Dergide, ırkçılık, kapitalizm, zenginlerle yoksullar arası uçurum, kuvvetlinin zayıfı ezmesi, emperyalist sömürü, dincilik gibi konular eleştirilmiştir. Dine yönelik bakış eleştireldir. Konuların incelenmesinde ekonomiyi temel alan bir metodoloji de gözlenmektedir. **Yurt ve Dünya**, Köy Enstitüleri ve klasiklerin çevirisi ile hümanizm akımını desteklemiştir. Bu hususlarda şu yazılara bakılabilir: Mediha Berkes, "Ankara Eğleniyor", **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 7, 1941, s.4-5; Mediha Berkes, "Mektepliler Arasında Bazı İnanmalar", **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 7, 1941,31; Niyazi Berkes, "Yeni İslamcılık", **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 8, 1941, s. 113-121; Niyazi Berkes, "Hadiseler ve Düşünceler: Fikir Seferberliği", **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 9, 1941, s. 129-130; Behice Boran, "Dünyanın Gidişi", **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 11, 1941, s. 263-271; "Hadiseler ve Düşünceler: Atatürk'ü Anarken", **Yurt ve Dünya**, C: 3, S: 21, 1942, s. 314; Mediha Berkes, "İrk ve Medeniyet", **Yurt ve Dünya**, C: 4, S: 36, 1943, s. 473-478; "Hadiseler ve Düşünceler: Dördüncü Yılıımız", **Yurt ve Dünya**, C: 5, S: 47, 1944, s. 3-4; Adnan Cemgil, "Geçen Yılın Fikir Hayatı", **Yurt ve Dünya**, C: 5, S: 37, 1944, s. 8-18, Niyazi Berkes, "Günün Terimleri: Emperyalizm", **Yurt ve Dünya**, C: 5, S: 40, 1944, s. 113-115.

¹³⁴⁸ Soru ve Sökmensüer'in yanıtının tamamı için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C. 4, D: 8, B: 37 [29 Ocak 1947], s. 66-76.

¹³⁴⁹ Nitekim Kenan Öner, Yücel-Öner Davası ile ilgili kitabında, konuyu DP'ye Moskof ajanı ithamı yapılmasıyla başlatır. Bkz. Kenan Öner, **Öner ve Yücel Davası**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947, s. 4.

¹³⁵⁰ Cihad Baban, **Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümlerleri**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 113-116.

Öner'den gelmiştir. Öner'in yanıtı netti: "Evet, sensin."¹³⁵¹ Öner'in bu yanıtı üzerine uzun sürecek ve Koçak'ın yerinde nitelemesiyle Irkçılık-Turancılık Davası'nın rövanşı niteliğinde¹³⁵² olacak Yücel-Öner Davası başlamıştır.

Öner'in Yücel hakkındaki suçlamaları çok ağırdı. Onu, bakanlığı sırasında komünistleri beslemek ve korumakla, Sabahattin Ali'yi Nihal Atsız'a dava açmak için kışkırtmakla, Irkçılık-Turancılık Davası sırasında milliyetçi gençleri "engizisyona rahmet okutacak işkenceler"e maruz bıraktırmakla itham ediyordu. Öner, Irkçılık-Turancılık konusunun ele alınışına da geri dönmüştü. Anayasa'ya göre Türkiye Devleti milliyetçi bir devlettir. Milliyetçilik hukuken hiçbir tahdide tabi tutulmamıştır. Dolayısıyla Irkçılık-Turancılık da milliyetçiliğe dâhildir. Hatta ülkedeki en yetkili ağızların açıklamaları ve okutulan ders kitaplarıyla ırkçılığın ülkede kök salmasına bizzat devlet çalışmıştır.¹³⁵³ Şu halde diyordu Öner, "milliyetçilik, her derecesinde mubah bir fiil, komünizm ise ister bir cemiyet halinde görülsün, ister propaganda ve istihsan haddini aşmasın, ağır cezaları istilzam eden bir suç"tu. Öner, **Köy Enstitüleri Dergisi**'ndeki şiirleri, Freudizm hakkında yine bu dergide yayımlanan bir makaleyi, DTCF'deki solcu hocaların varlığını ve bunların enstitülerde de ders vermelerini, klasiklerin çevirilerinin solculara verilmesini de eleştiri konusu yapıyordu. Öner'in tezleri duruşmalar sırasında da bu şekilde ortaya

¹³⁵¹ Koçak, **Rejim Krizi**, s. 321-322.

¹³⁵² **A.g.e.**, s. 312.

¹³⁵³ Oysa gördüğümüz üzere gerek Atatürk döneminde gerekse İnönü döneminde bunun aksi resmi ağızlardan defalarca dile getirilmiş, bazı dergiler bu sebeple kapatılmıştı. Otoriter politika anlayışı nedeniyle sık sık faşizmle ilişkilendirilen Recep Peker dahi, Mart 1947'de şöyle bir açıklama yapmıştı: "Tarihi mefâhire dayanan, âile duygusundan hareket ve vatan sevgisinden kuvvet alan din, mezhep ve ırkçılık gayreti gütmeyen medenî bir milliyetçilik anlayışı şuurularımıza hâkim olmalıdır. Dinleri, vicdan kanaatleri ve ırkları ne olursa olsun hukukî şartları ile Türk olan bütün yurttaşları, yalnız kânun dili ile ve resmî muamelelerimizde Türk saymak da yeterli değildir. Özel yaşamımızda da daha sıcak duygularla birbirimize kaynaşmamız lazımdır." Akt. Koçak, **a.g.e.**, s. 315. Fuat Köprülü de, Türk Tarih Tezi ile ırkçı görüşlerin beslendiği kanaatindeydi. Türk Tarih Tezi'nde ırksal antropolojiye yapılan müracaatlar ve Köprülü'nün de işaret ettiği üzere, Batı'da görülen Türklere ilişkin horlayıcı, ırkçı anlatılara karşılık vermek üzere ortaya çıkan aşırılıklar, elbette ırkçı düşünce açısından malzeme oluşturabilirdi. Ancak aynı eserlerde ırkın sosyal bakımdan bir önemi olmadığı da belirtilmekteydi ve tezin milliyetçiliği ve ırk meselelerini bambaşka bir gayeyle ve yorumla ele alış, gördüğümüz üzere Togan ve Atsız tarafından anında eleştiri görmüştü. Dolayısıyla Irkçılık-Turancılık Davası'nda ön plana çıkan kişilerin dünya görüşlerinin Türk Tarih Tezi'nce şekillendirildiğini öne sürmek doğru bir tespit olmayacaktır. Burada daha ziyade, milliyetçiliği farklı yorumlayan ve özellikle öğretmenlik mesleği icra eden kişilerin milliyetçi-muhafazakâr ve taşra kökenli-çevreden gelen yeni neslin yetişmesindeki rolünden bahsedilebilir ki 1940'larda bu neslin etkisi hissedilmeye başlayacaktır. Bkz. Yüksek Taşkın, Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-70. Özdoğan, **a.g.e.**, s. 215-228. Köprülü'nün görüşleri için bkz. F. Köprülü, **Demokrasi Yolunda**, Der. T. Halası-Kun, Mouton&CO. Publishers, The Hague, 1964, s. 393-396.

çıkmıştı. Öner, Yücel'in imtiyazlı bir şahsiyet olduğunu ve mahkeme tarafından korunacağını düşündüğü için sık sık bu hususu gündeme getirmişti. Hâlbuki dava sürecinde Yücel'in oldukça zayıf bir konuma düştüğü görülecekti.

Öner'in Yücel'e karşı suçlamaları, üniversitede ve bakanlık bünyesindeki diğer kurumlarda solcu hocaları/solcuları koruması, Köy Enstitüleri'nin komünist yuvasına dönmesi, milliyetçi gençlere onun Cumhurbaşkanı'nı kandırması sonucu dava açılması ve işkence edilmesi, -Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından basılan Irkçılık-Turancılık adlı yayın kast edilerek- milliyetçilik karşıtı dolayısıyla beynelmilelcilik yanlısı yayın yapılması, Hasan Âli'nin oğlu Can Yücel'in komünistliği, komünist dergisi olarak tanınan **Yurt ve Dünya** dergisine abone olunması şeklinde sıralanabilir. Yücel'in savlarını desteklemek için tanıklık yaptırdığı kişilerin hemen tamamı da Irkçılık-Turancılık Davası'na karışmış ve dolayısıyla Yücel ile kişisel ve siyasî anlamda sorunu olan¹³⁵⁴ kişilerdi.

Yücel ise savunmasında öncelikle kendisinin hükümet tarafından korunmadığını gösteren noktalar üzerinde durmuştur. Yücel, kendisinin komünistleri himaye ettiğine ve milliyetçilere zulmettiğine dair tanıklık yapan kişilerin hemen hepsinin Irkçılık-Turancılık Davası ile ilişkili olmaları nedeniyle tanıklıklarının muteber olmayacağına işaret ettikten sonra, söz konusu kişilerin iddialarına ve dünya görüşlerine değinmiştir. Yücel, ilk olarak bahsi geçen işkencelerle bir ilgisi olmadığını belirtmiştir. İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan bir soruşturmada, bu işkencelerin gerçekleşmediğine dair varılan sonuç da Yücel tarafından zikredilmiştir. Tanıkların dünya görüşlerine ilişkin açıklamalarındaysa Yücel, Nihal Atsız'ın Kemalizm'deki milliyetçilikle ilgisi olmayan, anti-demokratik, aşırı muhafazakâr, ırkçı ve Turancı bir dünya görüşüne sahip olduğunu, Atatürk ve İnönü ile rejim hakkında çok olumsuz ifadeler kullandığını belirtmiş, bunu yaparken İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nden getirtilebilecek ve Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından ele geçirilen vesikalara dayanmıştır. Aynı vesikalara göre Yücel, Atsız'ın kendisinin ölmesini istediğini de belirtmiş ve dolayısıyla onun ve taraftarlarının tanıklığının ne kadar geçerli olabileceğini gündeme taşımıştır. Yücel, kendisinin solcu öğretmen ve öğretim üyelerini koruduğuna dair iddialara da uzun cevaplar

¹³⁵⁴ Bkz. Hasan Âli Yücel, **Dâvam**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12.

vermiştir. Bahsedilen kişilerin göreve gelişlerinin kendilerinden önce olduğunu, komünist olarak yargılanıp hapse atılan tek kişi Sadrettin Celal Antel olduğu halde onun da af ile çıkıp kendi bakanlığı öncesinde göreve getirildiğini belirten Yücel, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Pertev Naili Boratav gibi öğretim üyelerininse **Görüşler** adlı ihtilalci-solcu dergide yazdıkları için zamanında bakanlık emrine alındıklarını ilgili belgeleri sunmak kaydıyla göstermiştir. Sabahattin Ali konusunda ise eski Milli Eğitim Bakanı, Ali'yi komünistliğinden ötürü şimdi şikayet eden Orhan Şaik Gökyay'ın, Devlet Konservatuvarı Müdürü olarak onun amiri iken niçin S. Ali'nin komünist faaliyetlerinden ötürü kendisine bir bildirimde bulunmadığını sormuştur. Yücel'in bu konuyla ilgili gündeme getirdiği bir diğer soru ise, şayet komünistleri korumak için özel bir gayreti varsa, komünistlerin bulunduğu bir kurumun başına niçin milliyetçi bir müdür ataması yaptığıydı. Çeviriler konusunda Yücel, memleket irfanının gelişiminde sağcı-solcu ayrımı yapılmadan eserlerin işin ehline verildiğini, örneğin Orhan Şaik Gökyay'a da Kabusname'nin çevirisinin verildiğini söylemiştir. **Yurt ve Dünya** dergisine abone olunması konusunda da Yücel, benzeri bir açıklama getirmiş ve ırkçı-Turancı çizgideki **Çınaraltı** dergisine de abone olunduğunu, üstelik ona daha fazla ücret ödendiğini ifade etmiştir. Yücel, bu noktada sağ ve solun tanımına ilişkin bir değerlendirme yapmış ve bu iki dünya görüşünün geniş bir skalada uzandığını ve kendisinin karşı çıktığı ve engellemeye çalıştığı sağ ve sol görüşlerin, bu ideolojilerin aşırı versiyonları olduğunu söylemiştir. Öyle ki, Fethi Tevetoğlu'nun çıkardığı ırkçı-Turancı çizgideki **Kopuz** dergisinin kapatılması için Başbakanlığa yazı yazdığı gibi komünist **Yurt ve Dünya**'nın kapatılması için de yazmıştır. Yücel, müdafaasının sonunda, başa dönerek, Kenan Öner ve onun tanıklarının kişisel sebeplerle ve Öner'in partililik gayretiyle hareket ettiğini öne sürmüş ve onun ve destekçilerinin yaptıkları propagandalar sebebiyle ülkede isminin yanlış yere komünist olarak çıktığını ve bundan üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Yücel'in talebi, Öner'in iddiasını ispatlayamadığının ve dolayısıyla suçlu olduğunun kabulüdür.¹³⁵⁵

Ancak davaya bakan Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi, 19 Kasım 1947 tarihli son duruşmada, Yücel'in açtığı hakaret davasının düşmesine karar

¹³⁵⁵ Bkz. a.g.e.

verecektir. Gerekçede, Öner'in iddialarını ispatladığı belirtilmiştir.¹³⁵⁶ Bu karar üzerine Yücel temyize başvurmuştur. Temyiz talebinde karardaki hatalar gerekçeleriyle açıklanmakta ve davada ispat hakkının yasal olarak uygulanmasına imkân olmadığı da belirtilmekteydi. Ayrıca bazı tanıkların dinlenmesi yönünde gelen talebin mahkemece reddedildiği, bazı tanıkların beyanlarınınsa yine mahkemece dikkate alınmadığı ifade edilmekteydi.¹³⁵⁷ Yargıtay Dördüncü Ceza Dairesi talebi değerlendirecek ve 26 Mayıs 1948'de kararı oybirliğiyle bozacaktır. Kararda isbat hakkına ilişkin durumun kabul edilmesi için gerekli koşulların ortaya çıktığının delillendirilemediği, isnatların isbatının kabulünde yeterli özenin gösterilmediği, tanıkların bir kısmının dinlenmediği ve bir kısmının beyanlarının da değersiz sayıldığı belirtilmekteydi.¹³⁵⁸ Böylece dava yeniden görülmeye başlanacaktır. Buna karşın Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi, kararında ısrar edecek ve “isnatların doğruluğu(nun) sabit olduğu”nu belirtecektir.¹³⁵⁹ Ancak bu karar da temyiz edilmiş ve Yargıtay Genel Kurulu “tevhidi içtihat” kararı vermiştir. 16 Mart 1949 tarihli kararda, Öner'in iddialarını ispat etmesinin yasal olarak mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır.¹³⁶⁰ İçtihadı birleştirme kararından sonra Yargıtay Ceza Genel Kurulu İlamı'nda, ispat için öne sürülen iddiaların mesnetsizliğine ve mahkemece takdir hakkının yanlış kullanıldığına yönelik ifadeler yer almıştır. Ne var ki Yargıtay, “subuta müteallik diğer bozma sebepleri hakkında tahkikat icrasına mahal görülmeksizin” ısrar kararının yalnızca ispat kaziyesine ait kısmının bozulmasına karar vermiştir.¹³⁶¹ Bu arada dava sürerken Kenan Öner, 8 Mart 1949'da hayatını kaybetmişti. Yargıtay'ın kararı karşısında Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi, karara zorunlu olarak uyduğunu belirtiyor ve Öner'in vefatı nedeniyle davanın düşmesine karar veriyordu.¹³⁶² Sonuçta Yücel, davayı hukuken kazanmıştı; Öner hakkında açılan hakaret davası¹³⁶³ da kazanılmıştı. Ancak Koçak'ın belirttiği gibi

¹³⁵⁶ Hasan Âli Yücel, **Dâvalar ve Neticeleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 91. Öner bu karar üzerine verdiği beyanatta “Bu dâva benim değil, halkın dâvası olduğu için kendimden fazla vatandaşlarımı şayanı tebrik görüyorum” demişti. Bkz. **a.g.e.**, s. 92.

¹³⁵⁷ **A.g.e.**, s. 93-139.

¹³⁵⁸ **A.g.e.**, s. 170-185.

¹³⁵⁹ **A.g.e.**, s. 186-190.

¹³⁶⁰ **A.g.e.**, s. 191-201.

¹³⁶¹ **A.g.e.**, s. 202-212.

¹³⁶² **A.g.e.**, s. 213-220.

¹³⁶³ Ankara Üçüncü Asliye Ceza Yargıçlığı'nda yapılmakta olan duruşma sırasında Öner “bir rezili himaye edemem” ifadelerini kullanmıştı. Yücel bu sözlerin kendisine yönelik söylendiğini ileri

siyasi anlamda kazanan Öner'di. Zira dava öyle bir hal almıştı ki, sanık sandalyesinde “Öner’in yerine Yücel’in oturmakta olduğu belli olmuştu.”¹³⁶⁴

Bu arada Yücel-Öner davası devam ederken sosyalist-komünistlere ve yayınlarına¹³⁶⁵ karşı mücadele hızla devam ediyordu.¹³⁶⁶ İnönü döneminde savaş sonrasında savaş sırasına göre daha çok sansüre başvurulması ve bunun ağırlığını sol yayınların oluşturması dikkate değerdir.¹³⁶⁷ Bir süredir dikkatler zaten DTCF'deki solcu hocalara çevrilmiş bulunuyordu. 1947'de DTCF'deki solcu hocalara karşı çift koldan harekete geçildi. DTCF, milliyetçi sağ eğilimli kişiler tarafından örgütlenen gösterilerle karşı karşıya kaldı ve Rektör Şevket Aziz Kansu'nun odası basılarak istifaya zorlandı. Solcu hocalar -Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu¹³⁶⁸- ise hükümetin uzun uğraşları¹³⁶⁹ ve üniversite

sürerek ayrıca bir hakaret davası açmıştı. Öner ise bu ifadeyi Yücel'e değil avukata karşı söylediğini, avukatların müdafaa ettikleri kişiler arasında her çapta insan olabileceğinden hareketle bu ifadeyi kullandığını belirtmişti. Ancak mahkeme bu sözün davacıyı kast ederek söylendiği kanaatine varmıştı. Dava süreci için bkz. **a.g.e.**, s. 223-230.

¹³⁶⁴ Koçak, **Rejim Krizi**, 358-361. Koçak, Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi'nin kararının yalnızca usul yönünden bozulduğuna dikkat çekmektedir; ancak kararlarda mahkemenin ispat kabul ettiği iddiaların yeterince delillendirilmediği ve mahkemenin takdir yetkisini iyi kullanmadığı da belirtilmekteydi. Dolayısıyla Yargıtay kararları, mahkemenin davayı objektif bir biçimde incelemeyi kabul eder mahiyettedir. Yine de dönemin atmosferinde, davadan siyasî olarak Öner'in temsil ettiği çizginin daha kazançlı çıktığını söylemek mümkündür.

¹³⁶⁵ Bu noktada anti-komünist ve devletçilik karşıtı neşriyatıyla Nebioğlu Yayınevi'ne dikkat çekmek gerekmektedir. ABD'nin Soğuk Savaş propaganda metinlerinden biri olarak düşünülen **Mağlup Olan İlah** kitabı, Max Thornburg'un Türkiye'deki devletçiliği topa tutan **Türkiye Nasıl Yükselir** adlı kitabı ile yine devletçilik eleştirisinin önemli bir yer tuttuğu Faik Ökte'nin **Varlık Vergisi Faciası** kitaplarının üçü de bu yayınevince yayımlanmıştır. Bkz. **Mağlup Olan İlah**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y., **Mağlup Olan İlah** kitabının bu niteliği hakkında bkz. Frances Stonor Saunders, **Parayı Verdi Düdüğü Çaldı: CIA ve Kültürel Savaş**, Çev. Ülker İnce, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s. 76-78. Thornburg, **a.g.e.**, Ökte, **a.g.e.**

¹³⁶⁶ Aslında komünizmle mücadele hususu 1940'lar boyunca devam etmiş, bu konuda çeşitli davalar açılmıştır. 1945'ten sonra sadece bu takibatın sertleştiğinden ve anti-komünizmin başka bir boyut kazandığından bahsedebiliriz. Söz konusu davalar ve komünizmle mücadele için bkz. **Kırkl Yıllar-2: 1944 TKP Davası**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003, **Kırkl Yıllar-3: 1945 İGB Davası**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003, **Kırkl Yıllar-4: 1947 TKP Davası**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003, **Kırkl Yıllar-5: “İfşa Ediyorum”:** **Türkiye’de Komünizm ve İrkçilik (Kazım Alöç)- Savcı Konuştu Söz Sanığıdır (Mihri Belli)**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006.

¹³⁶⁷ Yılmaz ve Doğaner, **a.g.e.**, s. 18.

¹³⁶⁸ Başoğlu sosyal psikoloji alanında dünya çapında isim yapmış bir bilim insanıdır. DTCF'de öğretim üyesi olan Başoğlu, 1944'te Türkiye Komünist Partisi'ne yönelik tutuklamalar kapsamında gözaltına alınmış; ancak kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır. 1944'teki bu gözaltı düşünüldüğünde dikkat çekici bir husus, Başoğlu'nun 1943 senesinde yayımlanan ve ırkçılığı eleştiren kitabı **İrk Psikolojisi'nin Ulus** gazetesinde övgüyle karşılanmış olmasıdır. Herhangi bir yazar imzası taşımayan, dolayısıyla gazete görüşü olarak nitelendirilebilecek tanıtım yazısında şöyle denmektedir: “Kitabın üzerinde (İrk Psikolojisi) adını görünce insanda müellif tarafından ırkların psikolojik haller ve fonksiyonlar bakımından ayrı ve müstakil entite’ler olduklarının kabul edilmiş olduğu ve eserde bunun müdafaa edileceği zannı uyandırıyor.” Ama tanıtım yazısında, yazarın, aksine olarak, ırklar arası

özerkliğinin¹³⁷⁰ çevresinden dolanan kişiye özel nitelikte bir kanun değişikliği ile fakülteden uzaklaştırılabildiler.¹³⁷¹

Bir başka dikkate değer gelişme Türkçü-Turancuların yayınlarına ilişkindi. Örneğin Reha Oğuz Türkkan'ın "Solcular ve Kızılılar" adlı kitabının dağıtılması 11 Eylül 1943 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanmış ve kitabın toplatılmasına

mertebe kurulmasını tenkit için, bunu politik amaçlar adına kullananları tenkit için yazdığını belirtmekte ve "eserin ilim bakımından da bizim kültür politikamız bakımından da en çok beğenilmeye değer tarafı(nın)" bu olduğu ifade edilmektedir. "Kitaplar ve Fikirler: Irk Psikolojisi", **Ulus** (21 Ağustos 1943). Muzaffer Şerif, gözaltına alındıktan sonra serbest bırakılmıştır; ancak gözaltı haberinin duyulmasıyla birlikte ABD'li akademisyenlerin yardımıyla bir araştırma bursu alarak 1945'te tekrar Türkiye'ye dönme fikrine sahip olarak ABD'ye gitmiştir. Ne var ki ABD'de tanıştığı Carolyn Wood ile evlenmiş ve izinli olarak ayrıldığı DTCF ile ilişkisi, yabancı bir kadınla evliliğin devlet memuriyetine aykırı olduğu gerekçesiyle kesilmiştir. Batur'a göre Başoğlu'nun zaten taşımakta olduğu Marxist eğilimler yayınlarında gittikçe daha belirgin hale gelmiştir. Soğuk Savaş dönemi ile sertleşen anti-komünist rüzgâr, Başoğlu'nun FBI tarafından takibata uğraması sonucunu vermiş ve FBI, Muzaffer Şerif hakkında çok geniş kapsamlı bir soruşturma yürütmüştür. Ancak Başoğlu, komünist suçlamasıyla hiçbir zaman yargılanmamıştır. Bkz. Sertan Batur, "Muhafif Görüşleri Nedeniyle Amerika'ya Göçen Muzaffer Şerif Hakkında FBI Soruşturması", **Toplumsal Tarih**, S: 236, 2013, s. 18-27.

¹³⁶⁹ 1946'dan sonra üniversitelerde görev yapan Almanya'dan Türkiye'ye gelmiş öğretim üyelerine karşı da bir kampanya başlatıldı. Falih Rıfki Atay, 7 Eylül 1947'de yazdığı "Gerileme Ne Demektir" başlıklı köşe yazısında Demokrat Parti Burdur Milletvekili'nin bir yabancı uzmanın adını "gavur" koymasından yakınıyor ve bu zihniyetin Tanzimat döneminden bile çok öncesine ait olduğunu belirtiyordu. Atay, "Profesör Bonatz ve Holtzmeister Yüksek Mühendis Okulu mimari hocasıdır. Büyük sanatkâr ve mimardır. 'Gavur' değildirler" diye ekliyor ve böyle demagojilere pabuç bırakılmayacağını söylüyordu. Bkz. Falih Rıfki Atay, "Gerileme Ne Demektir", **Ulus** (7 Eylül 1947). Ne var ki Atay'ın temsil ettiği anlayış darbe almaktaydı. Nitekim 5 Temmuz 1948'de, bu kez bir CHP Milletvekili, "Türk McCarthy"si Fahri Kurtuluş, TBMM'de yaptığı konuşmada DTCF'nin Atatürk'ün emaneti olduğu halde onun mirasından uzaklaştığını belirtiyor, bunu da yabancı öğretim üyelerinin "açıktan açığa millî hayat ve millî kültür aleyhine aldıkları vaziyet"e bağlıyordu. Kurtuluş, yabancı profesörlerin bir kısmını, isimlerini vermek suretiyle ağır biçimde eleştirmiş, Türkiye'ye katkı vermediklerini öne sürmüştür. Kurtuluş'un hedefinde eski bakan Hasan Âli Yücel de vardır. Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C:12, D:8, B: 82 [5 Temmuz 1948], s. 756-757.

¹³⁷⁰ Komünizmin büyük bir tehdit olarak tanımlanmasıyla birlikte ABD'de de çok sert önlemler alındı. Amerikan Karşıtı Eylemler Komitesi, 1947'den itibaren bir anti-komünist "cadı avı" başlattı ve tanınmış birçok isim bu kapsamda sorgulandı. Komite'nin ön plandaki üyelerinden biri olan McCarthy'nin adına atfen McCarthyizm dönemi olarak adlandırılan bu dönemde örneğin, büyük olasılıkla, ABD'nin savaş sonrası politikalarına destek vermeyen ve bu politikalara sol eksenli eleştiriler yönelten Henry Wallace'ı desteklediği için akademisyen H. Stuart Hughes, Harvard Üniversitesi Russian Research Center'daki işinden atıldı. Bkz. **Üye Misin?.. Üye Miydin?.. 1947'den 1956'ya Dek Amerikan Karşıtı Faaliyetler Üzerine Sorgu Tutanakları**, Der. Hartmut Keil, Çev. Saliha Kaya, İnter Yayınları, İstanbul, 1990, David C. Engerman, **Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2009, s. 4. Wallace'ın düşünceleri için bkz. Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2006, s. 449-453.

¹³⁷¹ Bu konuda bkz. Mete Çetlik, **Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası**, Tarık Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998 ve Uğur Mumcu, **40'ların Cadı Kazanı**, Tekin Yayınevi, 3. Basım, İstanbul, 1993, s. 99-112.

karar verilmişti. Bu karar, 15.07.1948 tarihli bir başka kararla kaldırılmıştı.¹³⁷² Anti-komünizmin yükselişiyle, Türkçü-Turancuların yayınları da işlevsel hale gelmişti.¹³⁷³

1948’de, TBMM’de de dikkat çekici bir olay yaşanmıştı. Maraş Milletvekili Emin Soysal, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Veteriner Fakültesi’nde komünizm propagandası yapan 8 öğrenciyle ilgili işlemlerin yavaş ilerlemesine dair Tarım Bakanı Tahsin Coşkan’a bir soru yönelmiştir. Soysal’a göre bu soruşturma sırasında Ali Uygur adlı yurt müdürü de fazla milliyetçi bulunarak Muş’a gönderilmiştir. Soysal’ın bakandan talepleri arasında Uygur’un görevine iadesi de vardır. Bakan ise cevabında söz konusu yurt müdürünün öğrenciler üzerinde tesiri olduğu anlaşıldığından soruşturma sırasında orada görevde olmasının uygun görülmediğini belirtmiş ve Rektörlük’ten Uygur hakkında bir yazı geldiğini ve bu durum karşısında başka bir şey yapılamayacağını söylemiştir. Bakan, rektörlükten aynı yönde bir yazının öğrenci işlerinde başkâtip olarak çalışan Refik Topkan’a dair olarak da geldiğini belirtmişti. Bu açıklama sırasında Coşkan, olayı sağ-sol çatışması olarak ele alıp Topkan’ı solcu Uygur’u sağcı olarak niteleyince milletvekillerinden “sağcı demeyiniz, milliyetperver deyiniz” şeklinde bir itiraz gelmiştir. Bunun üzerine Coşkan hemen sözlerini düzelterek “bir solcu ve bir vatanperver, milliyetçi, şiddetli vatanperver” ifadelerini kullanmıştır.¹³⁷⁴ Bu sözler, Irkçılık-Turancılık davasında 1947’de alınan mahkeme kararı ile uyum içindeydi; milliyetçilik -içinde farklı anlayışları barındırır da- komünizme karşı ortak payda sayılıyor¹³⁷⁵, milliyetçi sağ,

¹³⁷² Bu kararlar için bkz. **BCA** 030.18.01.02.103.67.2; **BCA** 030.18.01.02.117.59.8.

¹³⁷³ Reha Oğuz Türkkan bu durumu şöyle ifade ediyor: “Çok partili demokrasi de Türkiye’de başlamış, söz ve yazı hürriyeti etrafı sarmıştı. Bu yeni hava içinde, komünizm aleyhtarlığının en ileri bayraktarları olarak ‘kurban’ edilmiş olan biz Türkçüler, birden kıymetlenivermiştik! 23’ler ve şu veya bu şekilde adları bize karışmış olanlar, her yerde adeta kahraman muamelesi görüyordu.” Türkkan, **Tabutluktan Gurbete**, s. 184.

¹³⁷⁴ Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 12, D: VIII, B: 66 [2 Haziran 1948], s. 3-10.

¹³⁷⁵ Ele aldığımız dönemde Türkiye’de kitleselleşmiş bir komünist akım olmasa da, yaşanan bazı hadiseler bu yakınlaşmayı kolaylaştırıcı olmuştur. Bunlardan bir tanesi, Atsız’ın Şaraçoğlu’na açık mektubunda yer alan ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Eminönü Halkevi’nde yaptığı konuşma sırasında “komünistler”in Baltacıoğlu’nun aleyhinde gösteri yapıp konuşmasına izin vermemeleriydi. İddiaya göre öğrencilerden biri Baltacıoğlu’na bir küfür savurduktan sonra “bize milliyetçilik dolması yutturacaktı” demişti. Bkz. Atsız, **Turancılık, Milli Değerler...**, s. 105-106. İkinci olay, 1946-1947 öğretim yılında Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü’nde yaşanmıştı. Enstitü’de sağ ve sol eğilimli öğrenciler arasındaki kavgaya yeni İlköğretim Genel Müdürü Yunus Kazım Köni müdahale etmiş ve öğrencileri bir salona toplayarak “Bizim de bir görüşümüz var. Biz Nasyonalistiz” demişti. Bazı öğrenciler bu açıklama karşısında şaşırmış ve “Siz olabilirsiniz ama biz değiliz” demişlerdi. Bkz. Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, s. 553. Tabii Köni’nin milliyetçilik yerine niçin nasyonalist kelimesini kullandığı ilgiye değerdir; ancak milliyetçiliğe mesafeyle yaklaşan öğrencilerin varlığı, hiç kuşkusuz rejimin amaçladığı sonuçlardan biri değildi.

milliyetçilik-vatanseverlik olarak meşru siyasete dâhil edilirken solculuk bunun dışında bırakılıyordu. Aşırı sol ve sağa karşı rejimin sınırları çizilirken, sola karşı tavır çok daha belirgin ve sert olmuştu. Soğuk Savaş milliyetçiliğinin yükselişi, aynı zamanda sol-Kemalizm'in de düşüşüydü.

4.6.5. 1947 CHP Kurultayı'nda Milliyetçilik Tartışmaları

CHP Yedinci Büyük Kurultayı milliyetçiliğin daha kuvvetle vurgulanarak tanımlanmasına şahit olmuştur. Komünizmle mücadele düşüncesi çerçevesinde, milliyetçilik anlayışının insanlık idealiyle harmanlanmış milliyetçilikten sağ milliyetçiliğe kaydığını söyleyebiliriz. Şimdi, İnönü dönemi parti kongrelerinde milliyetçiliğin nasıl tanımlandığına bakalım:

1939 Programı:

“Parti, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber (T)ürk içtimai heyetinin ikinci maddede izah olunan mânada hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar.”¹³⁷⁶

1943 Programı:

“Parti milletin hususî karakterini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmağı esas sayar, Parti insanlık cemiyetin(i) müstakil ve eşit milletlerden mürekkep bir büyük aile ve Türk milletini bu ailenin esaslı birliği olarak tanır. Parti, Milliyetçiliği Türk milleti içinde en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve vasıtası bilir. Parti, milletler arasındaki münasebetlerde, Türk milliyetçiliğini hiçbir millet için zarar düşünmeyen, her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olarak kullanır.”¹³⁷⁷

¹³⁷⁶ İkinci maddede millet şöyle tanımlanmıştır: “Millet; dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği içtimai ve siyasi bir bütündür.”. Bkz. C.H.P. Beşinci Büyük..., s. 87-88.

¹³⁷⁷ C.H.P Programı (1943), s. 4.

1947 Programı:

“Partimiz Türk milletini dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felâket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabî ve ruhî bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün olarak kabul eder. Bu birliğin üzerinde kurulduğu kutlu vatan toprakları da hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir bütündür. Partimiz milliyetçiliği, Türk milletinin bütünlüğünü ve bunun dayandığı millî ruh ve millî şuuru yaşatmak ve korumak mânasına alır. Milleti özel karakterini ve bağımsız benliğini korumayı amaç tutarız. Milliyetçiliği Türk milleti için en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve anayolu biliriz. Milletimizi hür ve bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi sayarız. Bizim milliyetçiliğimizin hiçbir millet için zarar verici bir mahiyeti yoktur.”¹³⁷⁸

Hemen belirtmek gerekir ki bu tanım, komisyondan gelen görece daha az vurgulu bir milliyetçilik tanımının bazı tekliflerle yeniden şekillendirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

1947 Programı’nda yapılan milliyetçilik tanımının birkaç farklı noktası hemen dikkat çekmektedir. Bunlardan bir tanesi, daha önceki tanımlara göre daha uzun, ayrıntılı ve milliyetçiliğin önemini altını kalın kalın çizen bir tanım geliştirilmiş olmasıdır. Emperyalist ve irredantist bir amaç güdülmeyeceği mesajı korunmakla birlikte, Kemalist milliyetçiliğin ayırt edici vasfı olan insanlık idealiyle harmanlanmış bir milliyetçilik anlayışına bu programda yer verilmemiştir. Bunu, uzun süredir devam eden ve Kemalist milliyetçiliği fazla insanîyetçi, savaşa fazla mesafeli bulan milliyetçi sağdan ve sağ-Kemalistlerden gelen eleştirilerin yankı bulması ve söz konusu grupların görüşünün ön plana geçmesi olarak okuyabiliriz.

Komisyondan gelen milliyetçilik tanımının okunmasından sonra ilk sözü Cemil Sait Barlas almıştır. Barlas, geçirilen buhranlı devirler sonrasında milliyetçiliğin daha açık bir tanımının yapılmasını gerekli gördüğünü ve hiçbir partinin ırkçılık amacı gütmeyeceğine inandığını söyledikten sonra, Türkiye’de yaşayan millete niçin Türk dendiğini açıklamıştır. Şöyle diyordu Barlas:

¹³⁷⁸C.H.P. Yedinci Büyük..., s. 405.

“Türkiye, bugün, Küçük Asya’dan göçmüş, tarihe geçmiş Milletlerin heyeti mecmuasına kendi damgasını vurmuş, Asya’dan gelen ve (K)üçük Asya’da oturan Millete kendi ‘Türk’ damgasını basmıştır. Nasıl ki İngiltere’(d)e bir ‘Cermen’ ırkını tanımayıp da doğrudan doğruya Anglo-Sakson vasfını koymuşsa Anadoludaki Türklere de ‘Türk’ vasfı fariki konmuştur. Binaenaleyh, Türkiye’de ‘Türk’ dediğimiz zaman, muayyen bir ırk anlamadığımız için, ‘Türk ırkı’ dediğimiz zaman da Avrupaî mânada bir ırkçılık anlamıyoruz.”¹³⁷⁹

Bu sebeple, Barlas, Türk milleti derken bir kan davasında olunmadığını söylüyordu. Ancak geçmiş yıllarda gençliğe karşı büyük bir hata işlenmiş ve Türkçülük dendiği zaman Avrupaî mânada “ırkçılık” anlaşılmıştı. Oysa Türk ırkı denirken işaret edilen, kanı değil, ruhu, mazisi, istikbali ve imanı¹³⁸⁰ ortak olan bir zümreydi. Dolayısıyla bunun komisyonca aydınlatılması, geçmiş hataların bir kefareti olacaktı. Barlas’ın bu görüşlerini, dönemin tartışmalarından ayrı okumak olanaksızdır. Zira Yücel-Öner Davası’nda gördüğümüz gibi, bazı partililerin ve hükümet yetkililerinin açıklamalarının ve Türk Tarih Tezi’ndeki bazı görüşlerin ırkçılığa kapı araladığı söyleniyor, ırkçı düşüncenin gelişmesinden CHP yönetimi sorumlu tutuluyordu. Barlas, esas güdülen gayenin bu olmadığını; ancak bunun yeterince açıklıkla ortaya konmamasından ötürü bazı çevrelerce “Türk ırkı” gibi ifadelerden Avrupaî manada ırkçılık çıkarsaması yapıldığını söylüyordu.¹³⁸¹

Barlas’ın eleştirdiği bir diğer nokta, komünizme karşı milliyetçiliği öne sürerken, kökü dışarıda olan fikirlerin dışındaki her sosyal düşünceye de komünizm

¹³⁷⁹ **A.g.e.**, s. 395.

¹³⁸⁰ Barlas’ın genel görüşlerinden yola çıkarak buradaki iman sözcüğünün dinî bir anlam taşımadığını; daha çok ortak değerler taşıyan ve kader birliği etmiş bir toplumu kast etmek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

¹³⁸¹ Aynı kişi, laiklik bahsinde göreceğimiz üzere, millî bekayı dine dayalı olarak açıklayan Hamdullah Suphi Tanrıöver’e karşı, şöyle diyecektir: “Fakat lâyüklik anlayışım aslâ Hamdullah Suphi Tanrıöver’in anlayışı gibi değildir. (...) Türk milletinin son bekası ne dindedir ne imandadır. Türkün kendi vicdanile Allah arasındadır? Türkün son kuvveti kendi damarlarındaki asil kandadır.” Bkz. **a.g.e.**, s. 459. Buradaki atfın Atatürk’ün Gençliğe Hitabesi’ne olduğu açıktır. Dikkat edilirse konu tarihsel sürekliliğe ve millî bekaya geldiğinde ve dine dayalı açıklamaların yerini kavimsel sürekliliğe dayalı açıklamaların alması istendiğinde bu ifade kullanılmaktadır; hem Atatürk’te hem Recep Peker’de hem de Barlas’ta bu çabayı görmek mümkündür. Dolayısıyla burada kullanılan ifadeyi sistemli biyolojik ırkçılık yapmaya dönük aslı bir ideolojik öge olarak değil; tarihi sürekliliği ve millî bekayı dine ve Osmanlılığa dayalı olarak açıklayan ideolojiler karşısında izlenen ideolojik stratejinin söylemsel yansıması olarak okumak kanımızca daha isabetli olacaktır. Barlas’ın aynı kongrede geliştirdiği iki farklı söylem, bu bakımdan anlamlıdır.

damgası vurulmasının sakıncasıydı. Barlas, bu hususun da açıklığa kavuşturulmasını istiyordu.

Barlas'tan sonra Rize Milletvekili Fahri Kurtuluş söz almıştır. Kurtuluş konuşmasına Barlas'ın görüşlerini isim vermeden eleştirmekle başlar. Kurtuluş'a göre Türkçülük bahsinde mazideki hatalar üzerinde durulması gereksizdir. Fakat CHP camiası içinde milliyetçilik konusunda bir açıklık ve samimiyete ihtiyaç vardır. Milliyetçiliğin nereden sonrasının şovenlik ve ırkçılık olduğu aslen resmî ağzlarla ifade edilmektedir. Burada Kurtuluş, Saraçoğlu'nun "açıklamasına" başvurur. Kurtuluş'a göre Saraçoğlu, "Biz azalan, azaltan Türkçü değiliz, çoğaltan Türkçüyüz. Türkçülük, bir vicdan meselesi olduğu kadar lâakal kan meselesidir." demişti. Daha önce belirtildiği gibi, Saraçoğlu'nun açıklaması, vurgu yönünden bunun tam tersiydi; ancak milliyetçi sağ Saraçoğlu'nun sözlerini bu şekilde "yorumlamıştı". İlginç olan sözcüklerin yerindeki bu değiştirmeye hiçbir düzeltme gelmemesiydi. Kurtuluş daha sonra, komünistlere karşı cephe almak isteyen gençlerin bu sözlere dayanarak vicdan huzuru içinde müdafaada bulduklarını ifade etmişti -ki burada isim vermeden İrkçılık-Turancılık Davası'na atıfta bulunuyordu. Kurtuluş devamla, Türkiye sınırları haricinde bulunanların ıstırabını duyarak hükümetten onlar için bir hal çaresi aramaları daha önce istenmiştir ve istenecektir, diyordu. Ancak bu ırkçılık değildi. Kurtuluş, kan grubuna dayalı ırkçılığın aleyhinde olduğunu tasrih etme gereği de duyuyordu. Kurtuluş konuşmasında komünizmle mücadeleye de değinmiş ve bu konuda önerilerde bulunmuştu. Kurtuluş'a göre komünistleri tasfiye etmek için bir heyet kurulmalıydı. Bu tasfiye komisyonunda komünizmle mücadelede faydalı olan bazı kıymetli vatan evlatları da milletvekilleriyle birlikte bulunmalıydı. Fikir ve vicdan hürriyeti kanun hudutları dahilinde ülkede mevcut olduğundan, üniversite, lise ve Köy Enstitülerinde verilmiş olan dersler, yapılan yayınlar, ideolojik tahliller suç sayılmamakla birlikte komünist propaganda ve telkin faaliyetinde bulunanların hocalıkları derhal ellerinden alınmalıydı. Hatırlanacağı gibi Yücel, savunmasında, komünistlikle suçlanan öğretim üyelerinin kendi bakanlığından önce işe alındığını söylemişti. Kurtuluş, kuşkusuz bu tartışmanın farkında olarak, "bütün bu zehirli propagandayı yapan gazete ve mecmuaların ve kitapların ve 1919 senesinden beri Türkiye'de bu yolda çalışanların" hayatlarının tetkik edilmesini ve bu gibilerin memleket hizmetlerinden çıkarılmalarını öneriyordu. Bir diğer önerisi de bu

düşüncesini tamamlar mahiyetteydi: Zamanında İstiklal Mahkemeleri'nde affedilmiş bu gibi şahısların affedilmelerinin dikkate alınmayıp haklarında yeniden işlem yapılmasını ve Türklüğe yakışmayan insanlar olarak vasıflandırılıp millete bildirilmelerini istiyordu. Bu şartlar altında daire genişliyor ve Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör gibi uzun zamandır devlet kadrolarında hizmet eden kişilerin de tekrar yargılanması ve Türklüğe yakışmayan kişiler olarak afişe edilmeleri talep ediliyordu.¹³⁸²

Milliyetçilik tartışmalarına damga vuran bir diğer isim Hamdullah Suphi Tanrıöver'di. Onun bazı görüşleri laiklik bahsinde ele alınacağı için burada sadece kısaca değineceğiz. Tanrıöver, türbelerin kapalı olmasını milliyetçiliğe aykırı buluyor ve yurtdışından tarihi eserleri görmeye gelenlerin bu duruma şaşırıldığını belirtiyordu. Onun talebi Türk büyüklerine ait türbelerin tekrar açılması yönündeydi. Tanrıöver de Barlas'ın konuşmasına cevap verme gereği duymuştu. Devlet siyasetinin temeli olarak ırk alınmazdı; ama bilimsel anlamda ırk bir realitydi ve görmezden gelinemezdi. Tanrıöver, istila amacı gütmemek kaydıyla dış Türklerle ilgilenilmesi gerektiğinin de altını çizmişti. Tanrıöver'in dikkat çektiği bir diğer nokta, Türkçü-Turancı dergilerin uzun zamandır temas ettikleri bir husustu. Dünyada Slav Birliği, Arap Birliği hareketleri görülmekteydi. Türkiye ise mevcut nüfusuyla bu büyük oluşumlar karşısında mukavemeti nasıl gösterecekti? Balkan devletleriyle yapılmış anlaşma da her birinin korkaklıkları sebebiyle işe yaramamıştı. Tanrıöver'in daha sonraki açıklamalarından da anlaşılacağı gibi o, İngiltere ve ABD ile olan ittifaklara ek olarak bir Türk-İslam cephesi siyasetinin düşünülmesini savunuyordu. Tanrıöver, ayrıca, Türk Ocaklarının daha önce zorunlu olarak Halkevleri'ne katılmasından duyduğu rahatsızlıktan ötürü bu konuyu da gündeme getirmişti. Önerisi, Halkevleri'nin Türk milliyet ocağı yapılması yönündeydi. Kısacası Halkevleri'nin tekrar Türk Ocağı mahiyetine kavuşturulmasını öneriyordu.¹³⁸³

Bu öneriler kabul görmedi; ancak Türk Ocakları zaten tekrar açılacaktı. Kurultaydaki tartışmalar, milliyetçi sağın görüşlerinin ve komünizmle mücadele konseptinin damgasını taşıyordu. Aşırı bulunan öneriler kabul görmemişti; ancak milliyetçilik anlayışı bariz bir biçimde sağa kaymıştı.

¹³⁸² A.g.e., s. 396-397.

¹³⁸³ A.g.e., s. 398-404.

4.6.6. Dış Politika ve Kemalist Milliyetçilik-Bağımsızlıkçılık: Bir Değerlendirme

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında izlediği dış politika ile ilgili pek çok yayın mevcuttur. Buradaki amacımız, sadece, daha önce tanımlandığı şekliyle Kemalizm'in öngördüğü milliyetçi-bağımsızlıkçı dış politika anlayışı noktasından bakıldığında, İnönü dönemindeki dış politika anlayışının nasıl değerlendirilebileceğidir. Bu bakımdan temel noktaları ve genel eğilimleri tespit etmekle yetineceğiz. Bu değerlendirmeyi yaparken, özellikle çeşitli araştırmalardan ve ABD dış politika yazışmalarından faydalanacağız.

Türkiye, bir İtalyan ya da Alman saldırısı karşısında İngiltere ve Fransa ile 1939'da ittifak kurmuştu. Bu ittifak gereği Türkiye, savaşın Akdeniz'e sıçraması durumunda harbe girmeliydi. Ancak antlaşmada Türkiye'nin askeri donanımının güçlendirilmesi şartı bulunmaktaydı ve artık bir gelenek haline geldiği şekliyle, antlaşmaya Sovyet çekincesi konulmuştu; yani Türkiye SSCB ile karşı karşıya gelmek istemiyordu.¹³⁸⁴ Almanya Fransa'yı dize getirdiğinde İtalya da savaşa dahil olmuştu; ancak Türkiye, gerekli askeri malzemenin henüz kendisine gönderilmediğini ve Almanya-SSCB ittifakı dolayısıyla, savaşa girmesinin kendisini SSCB ile karşı karşıya getireceğini öne sürerek harbe dahil olmayı reddetti. Türkiye'nin çok stratejik bir konumda olması ve karşı tarafa itilmesinin doğuracağı tehlikeler nedeniyle, İngiltere bu durumdan rahatsız olsa da fazla bir şey yapamadı. Türkiye, savaşın sonuna değin savaş dışı kalmayı başaracaktı.

Hemen kaydetmek gerekmektedir ki, resmî görüşü en çok yansıtan gazete olan **Ulus**'ta, Alman, İtalyan ve Sovyet yayımcılığına karşı olumsuz bir tutum takınılmış, haberler işgal edilen ülkeler lehine yapılmış ve onları destekleyici mahiyette yazılar yazılmıştı. Mussolini ve Hitler'i ima ederek onları yeren yazılar da kaleme alınmaktaydı. Türkiye, işgale uğrayan görece zayıf uluslarla kader birliği içinde hareket ediyordu. İngiltere ile olan ittifak antlaşması harbe katılma sonucunu doğurmamıştı; ancak bu antlaşmaya olan bağlılık sürekli tekrarlandı. Gerek Almanya'dan gerekse İngiltere'den gelen baskılar karşısında, Türkiye, her iki tarafa da, tarafsızlığının onların lehine olduğu tezini işleyerek direndi. Türk ordusunun o

¹³⁸⁴ Antlaşma için bkz. Soysal, **a.g.e.**, s. 599-617.

zamanki durumuna bakıldığında, Türkiye'nin bir taarruz harbi yürütecek güce sahip olmadığı, Türk ordusunun askeri donanım açısından yeterince modernize edilemediği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye, bu husustaki tezini müdafaa etmekte güçlük çekmemiştir. Devlet erkânı içerisindeki genel eğilim de, savaşa girmemek yönündeydi; Recep Peker, Refik Şevket İnce ve Hikmet Bayur gibi İngiltere ile olan ittifak yükümlülüğünün yerine getirilmesine taraftar olanların görüşü geçerli olmamıştı.¹³⁸⁵

Türkiye, Almanya'nın Balkanlara ve Yunanistan'a inmesinden sonra oldukça sıkıntılı zamanlar geçirdi. Ancak Almanya'nın SSCB'ye saldırmasından hemen önce Almanya ile imzalanan saldırmazlık antlaşması, Türkiye'yi oldukça ferahlatmıştı. Almanya'nın da farkında olduğu gibi Türkiye'nin bu antlaşmayı yaparken güttüğü gaye, bir Alman saldırısına karşı kendini emniyete almaktı.¹³⁸⁶ Almanya-SSCB savaşı başladıktan hemen sonra Türkiye tarafsızlığını ilan etti. Haberler savaşın her iki grubun cephesinden gelen bilgilere göre verilerek, bu tarafsızlık gösterilmeye çalışıldı. Bununla birlikte Türkiye ile SSCB arasında derin bir güvensizlik vardı. Almanya, SSCB'nin kendilerinden Boğazlar'da üs istediğini açıklamıştı. SSCB ise Türkiye'nin, Almanya'nın yanında kendisine karşı harekete geçeceğinden korkuyordu. Türkiye'nin bir başka endişesi, savaşa girmesi durumunda, Sovyet Rusya'nın Alman işgal tehlikesini bahane ederek kendi topraklarına girmesiydi. Üstelik, Almanya'nın Balkanlara indiği bir ortamda Türkiye, karadan, denizden ve havadan saldırıya açık bir durumdaydı. Böyle bir saldırı, Türkiye'nin Cumhuriyet'in kurulmasından sonra elde ettiği kazanımları dahi tehlikeye sokabilecekti. Ancak Almanya, Türkiye'nin işgali için gerekecek birlikleri ve bu savaşta yaşanacak azımsanmayacak zaman kaybını düşünerek, kendi stratejisi açısından Türkiye'nin tarafsızlığını tercih etti.¹³⁸⁷

İngiltere ve ABD'nin SSCB ile müttefik haline gelmesi ve Almanya tamamen yenilinceye kadar savaşa son verilmeyeceğinin açıklanması, Türkiye'nin kendi çıkarları açısından istemediği bir durumdu. Eğer Almanya tamamen mağlup olursa, Avrupa'nın Sovyetize edilmesinin önünde hiçbir engel kalmayacaktı. Bu sebeple

¹³⁸⁵ Barutçu, **a.g.e.**, s. 85-98.

¹³⁸⁶ **ADB**, s. 19.

¹³⁸⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 654-656.

Türkiye, savaşan tarafların anlaşmasını ve güç dengesinin korunmasını istiyordu. Kısacası Türkiye hem çok güçlü bir Almanya'ya hem de çok güçlü bir Rusya'ya karşıydı. İngiltere de, bahsettiğimiz üzere, Avrupa'nın Sovyetize edilmesine karşıydı ve bu sebeple ikinci cephenin Balkanlarda açılmasını ve Türkiye'nin de savaşa katılmasını savunuyordu. Fakat Churchill'in İnönü ile yaptığı görüşmeler sonucunda İnönü, savaşa katılmaya ikna edilemedi; Türkiye Cumhurbaşkanı, prensipte hayır demiyor; fakat İngiltere'nin veremeyeceği kadar askeri malzeme isteyerek oyalamayı tercih ediyordu. Aslına bakılırsa savaş sonrasında SSCB karşısında güçlü bir Türkiye isteyen İngiltere de, Türkiye savaşa girmese bile askeri yardım yapmaya devam ediyordu.¹³⁸⁸

Savaşın sonuna gelindiğinde, Türkiye, BM'ye kabul edilmek için Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etti. Ancak Türkiye'nin savaşa girmemek konusundaki ısrarcı ve fazla çekingen tutumu, ABD ve İngiltere'de bir ölçüde rahatsızlık yaratmıştı. Henüz bu soğukluk devam ederken, SSCB, Türkiye ile olan 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı'nı 1945'te uzatmak istemedi; yeni bir ittifak antlaşması için bazı koşullar öne sürdü. Bu, Türkiye'nin çekindiği; ama beklediği bir gelişmeydi. Sovyet taleplerinin temelini, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin günün ihtiyaçlarını karşılamadığı için gözden geçirilmesi oluşturuyordu. Bunun yanı sıra, 1921'de Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye bırakılmasının SSCB'nin zayıf bir anında yapıldığı öne sürülerek bu iller de geri isteniyordu.¹³⁸⁹ Türkiye, SSCB'ye olan güvensizliği sebebiyle, henüz savaş devam ederken, ABD'nin Avrupa ve dünya siyasetiyle ilgilenmesi gerektiğini savunuyordu. Muazzam Sovyet kara gücü düşünüldüğünde, hem İngiltere hem de Türkiye, olası Sovyet yayılcılığına karşı ABD'nin kendi

¹³⁸⁸ İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk Dış Politikası için bkz. Selim Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Palanlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973, Zeki Kuneralp, **İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaset: Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafı**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1998, **OTDP**, s. 137-185, **TDP**, s. 387-474, Ferdiun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar**, C: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 128-149, Tekeli ve İlkin, **Dış Siyaseti ve Askeri...**, Robin Denniston, **Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey 1942-44**, Chancellor Press, London, 2000, Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1)**, s. 229-713, Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (2)**, s. 141-274.

¹³⁸⁹ Sarper-Molotov görüşmesi için bkz. Koçak, **İkinci Parti**, s. 330-335. Türk Sovyet ilişkileri için ayrıca bkz. Cemil Hasanlı, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaş Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953**, Çev. Ali Asker, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 214-309.

kıtasına çekilmesine karşıydılar. Savaş sırasında dahi Türkiye’de Roosevelt **Ulus** okurlarına tanıtılırken Churchill’den fazla övülmüştü.¹³⁹⁰ Dolayısıyla Türkiye’nin, SSCB ile olan sorununun hem İngiltere’nin hem de ABD’nin çıkarlarını da ilgilendirdiğine bu iki gücü inandırması gerekiyordu. ABD dış politikasını yönetenler, iki sebeple diğer ülkelerdeki gelişmelerle ilgilenme eğilimi gösteriyorlardı. Bunlardan bir tanesi, o ülkede ciddi ABD yatırımları olmasıydı. Diğeri ise söz konusu ülkenin ABD çıkarları bakımından stratejik öneme sahip olmasıydı.¹³⁹¹ 1945’te Türkiye’de ciddi bir Amerikan yatırımı yoktu. Dolayısıyla bu önem ancak stratejik gerekçelere dayandırılabilirdi. ABD’nin çıkarlarının Türkiye-SSCB ilişkileriyle ilişkili görülmesi içinse, ABD’nin dünya siyasetinde etkin bir rol almayı benimseyen bir dış politikayı benimsemesi lazımdı. Bu düşüncelerle Türk politikacılar, Türkiye’nin ABD’nin de inandığı Batılı değerlere bağlı olduğuna, Türkiye’de büyük bir ABD sempatisi bulunduğuna ve SSCB’nin yayılmacı emellerinin ABD çıkarlarına da ters düştüğüne ABD’yi inandırmak için oldukça mesai harcadılar. Özellikle Roosevelt’in ölümünden sonra ABD-SSCB ilişkilerinin gerginleşmeye başlaması, Türkiye’nin izlediği politika açısından daha uygun bir zemin yaratıyordu. Sovyetler’in Boğazlar konusunu gündeme getirmesi sonrası Üç Büyükler Potsdam’da her üç ülkenin ayrı ayrı Türkiye’ye konu hakkındaki görüşlerini bildirmesini kararlaştırdılar.¹³⁹² Bu arada SSCB, Türkiye üzerindeki psikolojik baskıyı arttırmaya çalışıyordu. Henüz 1945 yılını haziran ve temmuz aylarında, Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti’nin ve Amerikalı Ermenilerin Kars, Artvin ve Ardahan’ın Ermenistan’a katılması için faaliyetlere başladıkları bilgisi gelmişti. Bunu, aynı yılın sonuna doğru iki Gürcü profesörün bazı Karadeniz illerinin Gürcistan’a ait olduğunu iddia ettikleri bir mektubun Moskova gazetelerinde yayımlanması izliyordu.¹³⁹³ Kuşkusuz Sovyet yönetiminin bilgisi olmaksızın böyle bir mektubun yayımlanması imkânsızdı. Böylece SSCB’nin çeşitli hamlelerle yürüteceği uzun süreli bir “sinir harbi” başlıyordu.

¹³⁹⁰ Bkz. “Olaylar İsimler: Franklin Roosevelt”, **Ulus** (06.12.1941), “Olaylar İsimler: Winston Churchill”, **Ulus** (12.01.1942).

¹³⁹¹ Bu konuda dikkate değer bir analiz için bkz. Blasier, **a.g.e.**, s. 236-238.

¹³⁹² Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 426.

¹³⁹³ Koçak, **İkinci Parti**, s. 451, Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 427.

Türkiye aslında SSCB'nin Türk-Sovyet Antlaşmasını yenilemek için yeni talepler öne sürmesini bekliyordu. Bu husus ABD Büyükelçisi ile paylaşılmıştı.¹³⁹⁴ Sorun, bu konuda ABD ve İngiltere'nin olası Sovyet talepleri karşısında nasıl bir tutum izleyecekleriydi. Potsdam'da varılan anlaşma sonrasında İngiltere ve SSCB ilk önerinin ABD'den gelmesini beklediler. 2 Kasım 1945'te ABD Montrö Sözleşmesi'nin yenilenmesiyle ilgili teklifini yaptı. Teklif, Boğazlar'daki rejimi ticaret gemileri açısından daha da serbestleştiriyor ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere oldukça ayrıcalıklı bir konum getiriyordu. Ancak ABD'nin ilk hazırladığı şekliyle değişiklik önerisi Büyük Britanya tarafından kabul görmedi. Çünkü Britanya kendi gemilerinin ancak Sovyet uydusu niteliğinde iki ülke olan Romanya ve Bulgaristan'ın onayı ile Boğazlar'dan geçebilmesine razı değildi. ABD, bunu dikkate aldı ve nihai öneri metninde belli bir tonajın altındaki gemilerin geçişi için bu şartı kaldırdı. SSCB'yi kuşkulandırmamak için Britanya ve ABD, ortak hareket ediyor görüntüsü çizmemeye çalışıyorlardı. ABD notasından sonra, Britanya, sadece böyle bir görüntü çizmemek için ABD önerisinin biraz değiştirilmiş bir versiyonunu Türkiye'ye sundu. Bu arada, ABD ve Britanya'nın önerilerini danışma halinde hazırladıklarına dair bir bilgi sızması olmuştu. Her ne kadar Türkiye'nin çıkarlarıyla tam örtüşmüyorsa da Türkiye, ABD önerisini olumlu karşıladı. ABD, öneriyi böyle formüle etmesinin sebebini SSCB'yi yatıştırmak olarak gösterdi.

SSCB Amerikan önerisini kabul edilemez buldu. SSCB'nin asıl tezi, Türkiye ile bire bir görüşmelerle bir sonuca varılmasıydı; yani Sovyetler Britanya ve ABD'nin dışarıda bırakılmasını istiyordu.¹³⁹⁵ Bu şekilde Türkiye üzerinde daha kolay baskı oluşturulabilecekti.

Ancak ABD yönetiminde Türkiye'ye Sovyet baskısı karşısında destek verme düşüncesi giderek ağırlık kazanıyordu. ABD Türkiye Büyükelçisi Wilson da ABD yönetimine bu doğrultuda önerilerde bulunuyordu. Wilson, daha sonra ABD yönetiminin genel görüşü haline gelecek tezler ileri sürmüştü. ABD'nin Türkiye Büyükelçisi'ne göre, Sovyetler'in asıl amacı Boğazlar'da üs temin etmek değildi; zira hava kuvvetlerine ilişkin savaş teknolojisinde yaşanan gelişmelerden sonra Boğazlar'ın kontrolü tamamen hava üstünlüğüne bağlıydı. Nitekim savaş sırasında

¹³⁹⁴ FRUS, "The Near East and Africa [Turkey] 1945, s. 1129-1230.

¹³⁹⁵ FRUS, "The Near East and Africa [Turkey] 1945", s. 1259-1260, 1265-1273, 1287-1289.

Boğazlar'dan geçişin kontrolünü Yunan adalarındaki hava kuvvetleri yapıyordu. Sovyetler'in amacı Türkiye'ye bu öneriyi kabul ettirmek kaydıyla onun direncini kırmak ve onu uydu devletlerinden biri haline getirmektir. Britanya da kendi çıkarları açısından Sovyet yayılcılığından tedirgindi ve hem bu konudaki ilgisini açıklıyor hem de ABD'yi konuyla ilgilenmeye teşvik ediyordu. Nisan 1946'da Missouri Zırhlısı'nın İstanbul'u ziyareti, işte bu düşünceler çerçevesinde gerçekleşti. Wilson bu ziyaret için "ABD Deniz Kuvvetleri'nin bir yabancı ülkeye yaptığı en dikkate değer dostluk gösterisi" diyordu. Wilson, Türkiye'nin bu ziyareti, SSCB'nin Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğünü yok etme çabalarına karşı koymanın ABD'nin çıkarına olduğunun anlaşılması olarak yorumladığını Dışişleri'ne yazıyordu.¹³⁹⁶

Boğazlarla ilgili Sovyet talepleri bir ölçüde bilinmekle birlikte SSCB henüz önerisini formüle etmemişti. Sovyetler, Boğazlar rejimiyle ilgili notasını 7 Ağustos'ta Türkiye'ye sundu. Bu notada savaş sırasında Türkiye'nin Boğazlar'ın güvenliğini iyi sağlayamadığı, Alman gemilerinin geçişleri örnek verilerek kaydıyla belirtiliyordu. Bu doğrultuda SSCB beş noktayı içeren bir öneri sundu: 1- Boğazlar tüm ülkelerin ticari gemilerine her zaman açık olmalıdır. 2- Boğazlar Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin geçişine her zaman açık olmalıdır. 3- Bazı özel olarak izin verilen durumlar hariç Karadeniz devleti olmayan ülkelerin savaş gemilerinin geçişine Boğazlar kapalı olmalıdır. 4- Boğazlar'dan geçiş rejiminin kurulması Türkiye ve diğer Karadeniz devletlerinin yetkisi altında olmalıdır. 5- Boğazlar'daki ticari deniz trafiğini ve güvenliğini sağlamakta en çok çıkarı olan ve bu konuda en fazla yeteneğe sahip bulunan ülkeler olarak SSCB ve Türkiye Boğazlar'ın güvenliğini ortak bir savunma gücüyle sağlamalıdır.¹³⁹⁷

¹³⁹⁶ **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey] 1946", s. 822.

¹³⁹⁷ **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey] 1946", (The Soviet Chargé (Orekhov) to the Acting Secretary of State), s. 827-829. Sarper-Molotov görüşmesinde Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'dan üs ve Doğu Anadolu'dan toprak istemesi, yazılı olarak değil sözlü olarak iletilmiş bir taleptir. Bu husus İnönü'nün bir nutkunda da ifade edilmiştir. İnönü, Sovyetler'den bu taleplerini yazıya dökmelerini isteyebileceklerini; ama onlara manevra alanı bırakmak için böyle bir talepte bulunmadıklarını belirtmiştir. Türkiye'nin talep ettiği, SSCB'nin bu taleplerini geri çektiğini deklare etmesidir. Bkz. İnönü, **Konuşma, Demeç...**, s. 73-74. O dönemde SSCB-Türkiye-ABD üçgeninde Türkiye açısından Feridun Cemal Erkin ve Selim Sarper'in, ABD tarafında ise Büyükelçi Wilson ile George Kennan'ın etkili kişiler oldukları ve bu kişilerin tamamının SSCB'ye bakışlarının olumsuz olduğu tarihî bir gerçektir. Ancak buradan yola çıkılarak, herhalde Soğuk Savaş'tan kalma düşünce atmosferinin etkisiyle bir başka tarihî olgu olan Sovyet talepleri, "Erkin ve Sarper'in uydurması" olarak

nitelenebilmiş ya da bu talepler adeta mazur gösterilmiştir. Örneğin Küçük, Sovyet taleplerini Erkin ve Sarper'in uydurması olarak değerlendirmektedir. Dikerdem de, ilişkilerin kötüye gitmesinden Sarper'i sorumlu tutmakta ve Sovyet Rusya'nın, Türkiye SSCB'ye askeri bir ittifak önerdiği için - askeri ittifaklarda böyle bir zorunluluk olmadığı halde- tıpkı Osmanlı zamanındaki Hünkar İskelesi Antlaşması'ndaki gibi ortak savunma önerdiği tezine gönderme yapmaktadır. Sarper'in, Kars ve Ardahan konusunda resmî yani yazılı bir talep olmadığı halde Molotov'un bu konudaki düşüncelerini Ankara'ya bildirmesini ise hatalı bulmaktadır. Bkz. Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler-Cilt 2**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 168-176; Mahmut Dikerdem, **Hariciye Çarkı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 80-90. Bu noktada Türkiye'nin "siyasî eğilimleri" kadar SSCB'nin eğilimlerinin de incelenmesi gerekmektedir. 1920 Ağustos'unda TBMM Hükümeti'nin Sovyetlerle yaptığı görüşmelerde, Sovyetler Birliği, Brest-Litovsk Barışı'nın artık bir geçerliliği kalmadığını belirtiyor ve Türkiye'ye yapılacak yardımı Muş, Bitlis, Van gibi illerin Ermenistan'a bırakılmasıyla ilişkilendiriyordu. Çiçerin, Batı'nın kurmak istediği daha büyük topraklara yayılmış Ermenistan teklifi karşısında kendi tekliflerinin çok sınırlı bir araziye kapsadığını da ekliyordu. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları: Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 61-63, 64-65, 68-69,82-85. Kısacası SSCB'nin zayıfken yaptığı antlaşmaların düzeltilmesi meselesi, o dönemde dahi gündeme gelmişti. II. Harp'ten sonra SSCB'nin öne sürdüğü 1921'deki antlaşmayı imzalarken zayıf durumda olduklarına dair tez, sadece Sarper'in Ankara'ya iletildiği bir husus olmayıp ABD belgelerinde de karşılığını bulmaktadır. Bunun yanı sıra Sovyetler, Boğazlar konusundaki taleplerine, müttefiklerin 1914'te daha anlayışlı olduklarını dile getirerek, İstanbul'un ve Boğazlar'ın kontrolünü Rusya'ya bırakan ve SSCB kurulduktan sonra bizzat SSCB tarafından açıklanan gizli paylaşım antlaşmalarından birine atıfta bulunmaktaydılar. Sovyetler, ayrıca Polonya ile sınır düzeltmesi yapılabildiği gibi Türkiye'yle de yapılabileceğini, bunun normal karşılanması gerektiğini ABD'li muhataplarına iletmişlerdi. Sovyetler, daha sonra ilk önce bir Bulgar elçi aracılığıyla sonra da Sovyet elçisi aracılığıyla, SSCB için esas olanın Boğazlar olduğunu, o konuda anlaşmaya varılırsa Doğu illerindeki toprak düzenlemelerinin unutulabileceğini Türkiye'ye iletmişlerdir. **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey] 1945", s. 1280, 1286-1287, **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey] 1946", s. 812-814, 817-818, 826. Bu konuda bir başka veri, o sırada SSCB Dışişleri Bakanı olan Molotov'un anıdır. Molotov bu konuda şöyle demekteydi: "Savaşın bitiminde Türklerden Çanakkale'nin kontrolüne ortak olmayı talep ettik. Buna yanaşmadılar, müttefiklerimiz de desteklemedi. Bu bizim hatamızdı. Stalin her şeyi kanun çerçevesinde, BM yoluyla yapmak istiyordu. Donanmalarımız oraya vardığında İngilizler çoktan orda gardlarını almış durumdaydılar... Bu noktada pek de doğru davranmış olduğumuz söylenemez. Boğazların denetimini Türkiye'yle ortaklaşa yapmamız gerektiğini ileri sürmüştüm. Bu fikir aslında çok iyi bir fikir değildi ama görevi yerine getirmem gerekiyordu. 1945'te, savaş bitince, bu sorunu masaya getirdim: Boğazlar, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin koruması altında olmalıydı. Bu zamansız ve gerçekleştirilmesi imkânsız bir öneriydi. Stalin'in büyük bir politikacı olduğuna inanıyorum, fakat o da bazı hatalar yaptı.(...) Türk toprakları üstünde hak talebimiz vardı. Konuyu Gürcü bilim adamları ortaya attılar. Bunu ortaya atmak beceriksizlik. Boğazı, Türklerle birlikte korumak... Milyukov'un iki lafının biri Boğazlardı. Rus generallerinin de. Karadeniz'den çıkış kapısı... Olmadı. Bu başarısızdı. Çanakkale'ye girseydik her şey farklı olurdu " Bir başka yerde, Molotov, "kapitalizmle mücadele etmek için", Sovyet Dışişleri Bakanı olarak görevini şöyle açıklıyor: "İyi ki Rus çarları bize bu kadar toprak kazandırmışlar. Böylece şimdi kapitalizmle savaşmamız daha kolay oluyor. Dışişleri Bakanı olarak görevimin, vatanımızın sınırlarını olabildiğince genişletmek olduğunu düşünüyordum. Stalin'le birlikte, görüldüğü kadarıyla hayli başarılı olduk." Bkz. Feliks Çuyev, **Molotov Anlatıyor: Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme**, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Suna Kabasakal, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul, 2010, s. 27, 116-117. (Bu kitaptaki açıklamaların henüz Soğuk Savaş devam ederken 1975-1982 yılları arasında yapıldığını da not edelim.) Sovyet dış politika yaklaşımını ortaya koyan bir diğer veri, Polonya'nın işgali sırasında Molotov'un Polonya Büyükelçisi'ne işgalin gerekçesine dair gönderdiği notadır. 17 Eylül 1939 tarihli notada, Sovyetler Birliği, Ukraynalı ve Beyaz Rus kan kardeşlerinin (blood brothers) kaderlerine ilgisiz kalamayacağını ve bu sebeple Kızıl Ordu'ya bu halkları korumak için işgal emrinin verildiğini bildiriyordu. Bkz. **Soviet Documents on Foreign Policy**, Volume III 1933-1941, Selected and Edited by Jane Degras, Oxford University Press, London&New York&Toronto, 1953, s. 374. Almanya ile SSCB Polonya'yı paylaşırken SSCB'nin gerekçesi bu olmuştu. Bütün bu veriler ışığında, SSCB'nin yayılmacı bir dış politika anlayışı benimsediğini ve Türkiye'ye karşı hem toprak talebinde hem de Boğazlar'da üs talebinde

Türkiye, SSCB'ye vereceği cevap konusunda ABD ve Britanya'ya görüş sordu. ABD, verilecek yanıtın gerekçeli ve sağlam olmasını ama fazla sert olmamasını önerdi. Türkiye, 22 Ağustos'ta bu notaya cevap verdi. Türkiye, ABD ve Britanya'nın ortak görüşü, ilk üç maddenin müzakere edilebileceği ama 4. ve 5. maddelerin kabul edilemez olduğuydu. Türkiye'nin hazırladığı cevabî nota, Wilson'a göre ABD'nin önerilerine tamamen uygundu ve mükemmel bir iş çıkarılmıştı. İkinci Sovyet notası Eylül 1945'te iletildi. Türkiye cevap vermekte aceleci davranmayacağını ABD'ye bildirdi. Cevabî nota için yine ABD ve İngiltere'den tavsiye istendi. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Cemal Erkin, yine ABD desteğini beklediklerini muhatabına ilettiler. ABD, çok kısa bir yanıt verilmemesini ve yine çok sert bir cevap yazılmamasını önerdi. Türkiye'nin cevabı Wilson tarafından yine çok beğenildi ve "birinci sınıf bir iş" olarak değerlendirildi.¹³⁹⁸

Gerek ABD'li diplomatlar ve politikacılar gerekse askerî yetkililer, Sovyetler'in Türkiye üzerinde nüfuz kurmasının bir domino etkisi yaratacağı görüşüne ulaşmışlardı. Türkiye'nin Sovyet nüfuzuna girmesi demek, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'in düşmesi yani Batı tarafından kaybedilmesi demektir. Dolayısıyla Sovyetler'in buna izin verilmeyeceğini iyice anlaması sağlanmalıydı.¹³⁹⁹ ABD desteği açık hale geldikten sonra Türkiye, Sovyetler'in yakın zamanda bir saldırı yapmayacağı düşüncesine gelmişti. Ancak yine de hazırlıklı olunmalıydı. Sovyetler, muhtemelen uygun zamanı beklemekteydiler.¹⁴⁰⁰ ABD'de de benzer bir görüş hakim oldu. İlk zamanlarda Türkiye ABD'nin konuya ilgisini çekmeye çalışırken, zamanla ABD konuyu adeta Türk yetkililerden daha fazla önemser hale geldi. Örneğin Feridun Cemal Erkin, Boğazlar rejiminin ABD-SSCB-Britanya-Türkiye tarafından garanti edilmesini önerdi. Ancak ABD, Sovyetler'in Boğazlar'dan geçmesini istemediği ülkelerin zaten ABD ve Britanya olduğunu Erkin'in gözden kaçırdığını düşünüyordu. Sovyetler, bir kere bu şekilde konuya dâhil edilirse ileride Montrö'nün

bulduğunu saptamak gerekmektedir. Türkiye'nin Batı ile ittifak kurma yönündeki eğilimi ve süreç içerisinde ortaya çıkan ABD nüfuzu, Sovyetler'in taleplerinin gerçekliğini ortadan kaldırmamaktadır.

¹³⁹⁸ Türkiye-SSCB arasındaki "Notalar Savaşı" için bkz. Koçak, **Rejim Krizi**, s. 55-150.

¹³⁹⁹ Ağustos 1946'da ABD'nin en üst düzey yetkilileri, Türkiye'nin Sovyet nüfuzuna girmesini Yakın Doğu ile Doğu Akdeniz'de Batı etkisinin sona ermesini beraberinde getireceği görüşüne ulaşmışlardı. Bu görüş daha sonra güçlenerek devam edecektir. **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 840-842, 857-858, 894-897.

¹⁴⁰⁰ **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 806-807.

yetersizliklerini ortaya atabilirdi. Sonuçta benimsenen görüş, bir konferans toplanması konusunda hiçbir öneri getirilmemesiydi. Zira bu, bir şekilde uzlaşmanın sağlanması için karşılıklı taviz verilmesi anlamına gelecekti.¹⁴⁰¹

1947'ye gelindiğinde Soğuk Savaş'ın gerginliği gittikçe ortaya çıkıyordu. Şubat sonuna doğru Britanya, ABD'ye Türkiye ve Yunanistan'la ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek için gerekli ekonomik güce sahip olmadığını bildirdi. Bu rolü ABD'nin üstlenmesi talep ediliyordu. ABD, bu konuyu değerlendirmeye aldı. Hâkim görüş, eğer bu sorumluluk kabul edilmezse, Türkiye ve Yunanistan'ın uzun süre Sovyet baskısına dayanamayacağı ve Britanya'nın da Sovyetlerle anlaşmak durumunda kalacağıydı. Bu sebeple, "dünyayı kurtarma"nın söz konusu olduğuna dair bazı mesiyane görüşlerin de ileri sürülmesiyle, Truman Doktrini'ni şekillendiren görüşler kabul edildi. 12 Mart 1947'de Başkan Truman, Türkiye ve Yunanistan'a yardım edilmesi gerektiğini açıkladı. Konu aslında sadece bu iki ülkeyle de ilgili değildi; dünyada hür kurumlara, serbest teşebbüse dayalı çoğunluğun iradesini yansıtan rejimlerle azınlığın tahakkümüne dayalı baskıcı rejimler arasında bir ayrım ortaya çıkmıştı. Kısacası mesele, "Hür Dünya"nın korunmasıydı. Eğer SSCB fetih ya da sızma yoluyla ülkelerde nüfuz kurma amacı gütmeye, barış içinde bir arada yaşanabileceği de belirtiliyordu. Yunanistan'daki komünist tehlike daha acil müdahaleyi gerektirdiğinden Yunanistan'a yardıma ağırlık verilmişti.¹⁴⁰² Öngörülen 400 milyon dolarlık yardımın 100 milyon doları Türkiye'ye 300 milyon doları Yunanistan'a ayrılmıştı. Ancak zamanla Türkiye'nin askerî ve ekonomik bakımdan güçlendirilmesi için daha fazlasına ihtiyaç duyulduğu görüşü ortaya çıkacaktı. Türkiye ise, SSCB ile olan kriz süresince, SSCB'ye karşı koymak için büyük bir ordu beslediğini ve bunun Türk ekonomisini zora soktuğunu belirtmekte ve bu sebeple kendisine daha fazla kredi açılmasını talep etmekteydi. Ancak Türkiye Eximbank'tan 250 milyon dolar talep ederken verilen sadece 25 milyon dolardı. Wilson, Türkiye'ye yapılan yardımın yetersiz olması durumunda Türklerin moralinin bozulacağını merkeze bildirme gereği duymuştu.¹⁴⁰³ Türkiye'nin

¹⁴⁰¹ **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 836-837.

¹⁴⁰² **FRUS**, "The United States Economic and Military Aid to Greece and Turkey: The Truman Doctrine" 1947, s. 32-114.

¹⁴⁰³ **FRUS**, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 903-916, **FRUS**, "United States Economic and Military Aid to Greece and Turkey: The Truman Doctrine" 1947, s. 109.

desteklenmesiyle ilgili görüş pekiştikçe, Türkiye'nin taleplerine olan duyarlık da arttı. Temmuz 1948'de Türkiye'nin -savaş sonrasında Avrupa'nın kalkındırılması ve Sovyet etkisine girmesinin önüne geçilmesi için uygulamaya sokulan- Marshall Yardımı'ndan¹⁴⁰⁴ yararlanması da bu çerçevede kabul edildi. 1950'ye kadar olan dönemde Türkiye çeşitli şekillerde bu yardımdan yararlandı.¹⁴⁰⁵ Ancak yardımların kullanılma biçimi konusunda ABD'nin görüşüne başvurulması gerekiyordu. Öyle ki Türk ekonomisine dair alınacak kararlarda ABD önemli bir belirleyici haline gelmişti.¹⁴⁰⁶ Türkiye, IMF, Dünya Bankası, GATT gibi ABD liderliğindeki kapitalist sistemin aygıtları niteliğindeki uluslararası ekonomik örgütlere katılmış ve ilgili antlaşmaları imzalamıştı. Böylece ABD öncülüğündeki kapitalist dünya ekonomisine

¹⁴⁰⁴ ABD Genelkurmay Başkanlığı yapmış olan dönemin Dışişleri Bakanı George Marshall'ın adıyla anılan ve Clayton ve Kennan gibi uzman ve devlet adamlarının fikirlerinden etkilenerek meydana getirilen Marshall Planı'yla, temelde, savaştan yıkık bir şekilde çıkmış Avrupa'da komünizmin yayılmasının önüne geçmek hedefleniyordu. Savaş sonrasında bilhassa İtalya ve Fransa'da komünizmin güçlenmesiyle birlikte ABD, Avrupa'ya iktisadî bir yardım yaparak bu gelişmelerin önünü almaya karar vermişti. Marshall Yardımı sonucunda milyarlarca Amerikan doları Avrupa'ya aktı ve bu yardımın Avrupa'nın iktisadî yeniden yapılanmasına katkıları oldu. Marshall Planı için ayrılan paralar, ayrıca komünizme karşı ideolojik savaşta da kullanıldı ve 1947'den sonra Avrupa'da komünizme karşı yoğun bir entelektüel mücadele yürütüldü. Bkz. Berend, *a.g.e.*, s. 253-262, William I. Hitchcock, "The Marshall Plan and the Creation of the West", *The Cambridge History of The Cold War*, Volume I (Origins), Ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 154-174, Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2005, s. 430, 436, Saunders, *a.g.e.*, s. 37-40.

¹⁴⁰⁵ Bkz. Yavuz Güler, *Marshall Planı ve Marshall Planı'nın Türkiye'de Uygulanışı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 75-78, 91-92, 118-119.

¹⁴⁰⁶ Truman Doktrini'nin ilanından sonra Türk hükümeti ile ABD hükümeti arasında "Türkiye'ye yapılacak Yardımlar Hakkında Anlaşma" imzalanmıştır. Anlaşma 1 Eylül 1947'de kabul edilmiştir. Buna göre, Türk hükümeti, Birleşik Devletler basın ve radyo temsilcilerine, bu yardımın kullanılmasını serbestçe müşahade etmelerine ve bu müşahadelerini tam olarak bildirmelerine müsaade edecek ve bu yardımın amacı, kaynağı, mahiyeti, genişliği, miktar ve ilerleyişi hakkında Türkiye'de tam ve devamlı yayın yapacaktı. Yani hem Amerikan siviller dâhil olmak üzere yardımın kullanılışı hakkında açık bir kontrol getiriliyor ve Amerikalı basın mensupları oldukça ayrıcalıklı bir konuma kavuşuyor hem de Türkiye ABD'nin yaptığı yardımların propagandasını yapmakla yükümlü tutuluyordu. Bunun yanı sıra anlaşmanın 4. maddesinde şöyle denmekteydi: "Türkiye Hükümeti, Birleşik Devletler Hükümeti'nin muvafakati olmadan, bu neviden hiçbir madde veya malumatın mülkiyet veya zilyedliğini devretmeyeceği gibi, aynı muvafakat olmadan Türkiye Hükümetinin subay, memur veya ajan sıfatını haiz bulunmayan bir kimse tarafından bu maddelerin veya malumatın kullanılmasına veya bu malumatın bu sıfatı olmayan bir kimseye açıklanmasına ve bu maddeler ve bu malumatın verildikleri gayeden başka bir gayede kullanılmasına müsaade etmeyecektir." Anlaşmaya göre yardım, ABD Başkanı'nın Birleşik Devletler menfaatine görmesi durumunda sonlandırılacaktır. Kısacası verilen yardım, ABD'nin onayladığı amaçlar dışında kullanılamazdı. Bkz. *Amerikan Türk Yardım Programı*, Çev. Cenani Sahir Silan, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1948, s. 29-31. Türk Amerikan ilişkileri hakkında ayrıca bkz. Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1961, Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

de entegre olunmuştı. Nitekim, ABD'nin desteği açık hale geldikçe Türk ekonomisini liberalleştirme konusunda ABD'ye mesaj gönderildiğini görmüştük. Bu süreçte, ABD, Türk Ordusu'nun hem donatımı hem eğitimiyle ilgili uzmanlar gönderilmesini de gündemine alacak ve NATO kurulduktan sonra Türkiye, bu ittifakın içinde yer almak için çok çaba sarf edecektir.

Sonuç olarak şu notaları saptamak gerekli görünüyor: Sovyetler Birliği, elimizdeki tarihsel verilere bakarak açıklıkla söyleyebiliriz ki, Türkiye'ye karşı II. Dünya Savaşı'ndan sonra düşmanca bir politika takip etmeye başlamıştır. Sovyetler'in, sosyalist devrim yapmış bir ülke olduğu halde Boğazlar konusunda 1914'te müttefiklerin kendisine karşı daha anlayışlı olduğunu söylemesi, Çarlık jeopolitiğinin güçlü etkisinin resmî söyleme kadar yansıdığını çok açık hale getirmektedir. Türkiye'nin, muazzam askerî güce ve insan kaynağına sahip bir güç karşısında onu dengeleyecek ittifak arayışlarına girmesi, olağan bir gelişmedir. Ancak sürecin devamında, ABD hegemonyası¹⁴⁰⁷ Batı kampında artarken, Türkiye'de de ABD nüfuzunun bir hayli arttığı görülecektir.¹⁴⁰⁸ Türk dış politikasını, ABD ile uyumlulaştırma konusundaki gayretler giderek artacak ve Türkiye,

¹⁴⁰⁷ ABD, 1945'e gelindiğinde, istatistiklere bakıldığında rakipsiz bir dünya gücü konumundaydı. Dünyadaki altın rezervlerinin üçte ikisine, yatırılmış sermayenin dörtte üçüne, nakliye gemilerinin yarısına ve yine dünya üretiminin yarısına sahipti. Gayrı-safı Millî Hasılası SSCB'nin 3 Büyük Britanya'nın da beş katıydı. Henüz savaş sırasında SSCB'nin sahip olduğunun üç katı kadar askerî donanımına sahipti. Bunların üstüne yine 1945'te bununatom bombasının icat edilmesi eklenince, ABD'nin gücü oldukça korkutucu görünüyordu. Bkz. Melvyn P. Leffler, "The Emergence of an American Grand strategy, 1945-1952", **The Cambridge History of The Cold War**, s. 67, 70. Kissinger, **a.g.e.**, s. 416-417.

¹⁴⁰⁸ Bu hususta soldan, Aybar ve S. Ali gibi isimlerden eleştiriler gelmiştir. Ali, Türkiye'nin ABD güdümüne girdiğini, komünizm tehlikesinin bir masal olup "ABD'den para koparma" amaçlı olduğunu savunmuştur. Aybar da o zamanki Türk dış politikasının Atatürk'ün dış politika anlayışına uymadığını, CHP'nin -1947 itibariyle- İngiliz menfaatlerine uygun bir dış politika takip ettiğini söylemiştir. Aybar'a göre bir Rus saldırısı durumunda İngiltere ve ABD zaten kendi menfaatleri için yardıma geleceklerdir. Bu sebeple gelecekteki olası bir saldırı için şimdiden Amerika'ya teslim olunması doğru değildir. Aybar, SSCB'nin düşmanca tavrı karşısında ABD ile bir işbirliğinin mümkün olabileceğini; ama gerçekleşenin bundan daha fazlası olduğunu ifade etmişti. Ona göre takip edilmesi gereken politika, dengeye dayalı iki taraflı bir dostluk politikasıydı. Bu görüşe diplomasinin, böyle bir durumda, saldırı gerçekleşikten sonra yardım çağırmaktan daha fazla kurulan ittifaklarla caydırıcılık oluşturma manasında etkili olacağı şeklinde bir eleştiri yöneltilebilirse de, Aybar'ın Türkiye'nin girdiği rota konusunda belirttiği endişelerin ve önerilerinin dikkate değer olduğunu kaydetmek gerekmektedir. Bkz. Mehmet Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm-Seçmeler 1945-1967**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 92-94, 97-111. Aybar'ın görüşleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. Barış Ünlü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 103-123, Sabahattin Ali, **Markopaşa Yazıları ve Ötekiler**, Haz. Hikmet Altınkaynak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 197-201.

ABD'nin oldukça güvenilir bir müttefiki olacaktır.¹⁴⁰⁹ Bu süreçte, Sovyetler'e karşı daha sert davranılmasını isteyen ABD'li şahinlerle Türkiye'nin Sovyetler'e karşı ABD desteğini sağlaması gerektiğini düşünenler arasında bir fikrî örtüşme yaşanmıştır. Türkiye, İstiklal Harbi sürecinde de görüldüğü gibi, komünizmin yayılması tehlikesini gündeme getirmek kaydıyla Batı ile yakınlaşmaya ve Batı'nın Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünde çıkarları olduğuna Batılı büyük güçleri ikna etmeye çalışmıştır. Bir noktadan sonra bu "komünizm tehlikesi" söylemi, gerçekliğinden öte, ABD ile yakınlaşma taraflısı olmanın adeta parolası haline gelmiştir. Türkiye'nin Batı dünyası içinde yer alma konusunda Atatürk zamanından beri var olan isteği ve eğilimi, bu hususta etkili olmuştur. Türkiye, sosyal ve ekonomik sistem olarak kapitalist Batı dünyasının içinde yer almak yanlısıdır ve bunu beraberinde getirdiği sınıfsal yapının Batı yanlısı eğilimi güçlendirdiği belirtilmelidir. Bir başka husus, Türkiye'nin SSCB ile komşuluğudur. Örneğin ABD'nin komşusu olan Küba'da ABD müdahalesine ve nüfuzuna karşı gelişen milliyetçi hareket, zamanla radikalleşerek bir milliyetçi sosyalizme evrilmiştir. Türkiye'deki milliyetçiliğinse Sovyet yayılcılığına karşı bir eğilimle giderek sağa temayül ettiği söylenebilir. Bu da jeopolitiğin etkisidir. Bu faktörlerin etkileşimi, milliyetçilikte sağa kaymayı, solun hemen her çeşidine karşı sert önlemleri beraberinde getirmiştir. Türkiye'de ABD nüfuzunun artışı da Soğuk Savaş bloklaşmasında bu yaklaşmanın beklenebilecek bir sonucudur. Dolayısıyla, süreç analiz edilirken, Sovyetler Birliği'ne karşı denge aramakla, Soğuk Savaş'ın bloklaşma atmosferinde çeşitli faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan Amerikan nüfuzunun birbirlerine indirgenmeden anlaşılması gerekmektedir.

4.7. Laiklik

Kısa Türkiye Tarihi III

*Türkiye'nin adı,
Soyadı yasasından beri
Atatürk adından*

¹⁴⁰⁹ Bkz. Burcu Bostanoğlu, **Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2008.

*Soyutlanamadı:
1930'lu yıllarda
Etitürkiye;
1940'lı yıllarda
Atetürkiye;
1950'li yıllarda;
Ûditürkiye
1960'lı yıllarda
Ötetürkiye;
1970'li yıllarda
Atatürkiye;
1980'li yıllarda
Adütürkiye;
Mavi yolculuklar var bir de
O yunani o güzel yolculuklarda,
Hemen her zaman:
Adatürkiye.¹⁴¹⁰*

Cemal Süreya'nın, beş kısımdan oluşan **Kısa Türkiye Tarihi** adlı şiirinin üçüncü kısmında, 1940'lı yılları Atetürkiye¹⁴¹¹ diye anması ilgi çekicidir; ne var ki, döneme özellikle sağdan eleştiri getirenler için hiç de yabancı olmayan ve bazı çevrelerce adeta bir mütearife (aksiyom) olarak kabul gören bir görüştür bu. Buna karşın Kemalist ve sol cenahtan gelen eleştirilerde İnönü döneminde laiklikten taviz verildiği öne sürülür. İlk bakışta şaşkıncu gibi görünse de, aslında bu iki zıt görüşün aynı dönem için kullanılması çok da garip değildir: Öncelikle dönem, kendi içinde bu bakımdan kabaca iki alt-dönemden oluşmaktadır, denebilir. İkincisi, farklı ideolojilerin gündemleri ve dolayısıyla odak noktaları farklıdır. Yorumların seçmecî bir tarzda yapılması da bunun bir sonucudur. Akademik anlamda bakıldığında ise, laiklik anlayışının büyük ölçüde süreklilik arz ettiği 1947'ye kadar olan dönemde bile bazı değişimlerin varlığı, peşin hükümlerden uzak durulması gerektiği noktasında bizi uyarmaktadır. Öyleyse, laiklik tartışmalarının şiddetlendiği 1947'ye kadar olan dönem için elimizdeki verilere bakmamız gerekiyor.

1941'de Rifat Börekçi'nin vefatından sonra, M. Şerafettin Yalpkaya Diyanet İşleri Başkanı olarak atanmıştı. Börekçi zamanında Diyanet İşleri İkinci Başkanı'nın A. Hamdi Akseki olduğunu hatırladığımızda, Yalpkaya tercihinin önemini göz ardı edemeyiz. Yalpkaya'nın, tek parti yönetimiyle uyumlu bir Diyanet İşleri mensubu

¹⁴¹⁰ Cemal Süreya, **Sevda Sözleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 221.

¹⁴¹¹ Ate=Athée (Fr.), yani ateist.

olduğunu görmüştük. Bununla birlikte Yaltkaya'nın zamanında da, din adamlarını küçümseyen kimi temsillere ilişkin şikâyetlerde bulunulduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde benimsenen laikliğin anti-klerikal mahiyeti ve din adamlarının modernleşme sürecinde oynanmış oldukları rolün olumsuz değerlendirilmesi birlikte ele alındığında, din adamlarına oldukça eleştirel yaklaşan temsillerin varlığı şaşırtıcı olmamaktadır. Ancak bildiğimiz kadarıyla en azından bazıları, Diyanet İşleri'ni rahatsız edecek boyutlar içermektedir. Burada aktaracağımız iki şikâyetin de Halkevleri'nde yapılan temsillerle ilgili olması ayrıca önemlidir.

İlki 24 Ocak 1939'da Başvekil'e (Başbakan) hitaben Rifat Börekçi tarafından yazılmıştır ve Ağrı Halkevi'nde 4 Ocak 1939'da verilen bir temsil ile ilgilidir. Temsilde sahneye çıkan öğrencilerden biri oradaki mahkemenin en kıdemli üyelerinden birinin akrabasıdır ve sahnede il müftüsünün ismini de vererek onun "halkı hükûmete ısındırmak ve tayyare ile diğer umuru hayriyeye teşvik hususunda yaptığı vaazları" taklit etmiş ve müftüyü küçük düşürücü hareketlerde bulunmuştur. Müftü de çocuğun mahkeme üyesinin akrabası olmasından ötürü sesini çıkarmadığını belirtmekte ve nasıl hareket etmesi gerektiğini DİB'e sormaktadır. Börekçi, temsilin bir orta okul müdürü ile orta okul matematik öğretmeni nezaretinde yapıldığını belirtmiş ve "vatan çocuklarına terbiye ve ahlak dersi vermekle mükellef bulunan bu öğretmenlerin" hürriyetin başkalarının hissiyatını rencide etmek pahasına istediğini yapmak demek olmadığını bilmeleri gerektiği halde, devletin bir memurunu ve kanunî vazifesini oyun ve alay konusu yaptıklarını, muhitin mukaddesatıyla alay ettiklerini belirtmiş ve bunun ne laiklikle ne de vazifeşinaslıkla ilgili olmadığını eklemiştir. Börekçi, vazifesinin gereklerini anlamamış bu gibi öğretmenlerle ilgili tahkikat yapılmasını da istemektedir.¹⁴¹²

İkinci yazı, 28 Nisan 1942 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya imzasıyla Başvekil'e (Başbakan) hitaben yazılmıştır. Yazıda, 23 Şubat 1942'de Çankırı Halkevi'nde "gerek mevzuu, gerek rollerin tarzı ifası itibariyle çok çirkin bir temsil verildiği"nin İl Müftüsü tarafından bildirildiği ifade edilmektedir. Müftünün bildirdiğine göre, temsilde bir şehirli köydeki amcasını şehre davet ediyor

¹⁴¹² BCA 030.10.0.0.146.44.6.

ve ona medenî hayattan bir gece ve eğlenceli bir âlem ikram edeceğini vaad ediyor. Sahnenin devamında, iki koltuğunda kara kaplı iki kitapla sarıklı ve cübbeli bir hoca beliriyor ve köylü amcanın yanına oturtuluyor. Amca ise buna sinirlenerek ve yanına oturtulan kişiyle ilgili hakaretler ederek “beni bunun için mi çağırdın” şeklinde akrabasına sitem ediyor. Yaltkaya ise, sahne hayatında seçilen konuların millî, ahlakî ve vatanî olması gerektiğini ve ülkedeki toplumsal zümrelerden birini aşağılayan bu gibi ahlaksız oyunların önüne geçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yalkaya yazının devamında:

“Meselenin bu içtimai safhasını bırakupta kanuni vaziyetini tedkik ettiğimizde bu sahne müretteplerinin vasıtai tezyif olarak kullandıkları cübbe ve sarık, dün şunun, bunun arkasına giydiği ve serbest başına geçirdiği bir kisve iken bu gün Devletçe kendisine kıymet verilerek herkes tarafından istimâli yasak edilmiş bir üniformadır ki o, yalnız dinî vazife sahiplerinin kudsî vazifelerini ifa ederken kullanmalarına tahsis olunmuştur. Hususiyle Diyanet İşleri Makamını işgal eden ve Yüksek makamınıza tabi bulunan bir kimsenin kanunen başına koymak hakkına malik olduğu bir alamettir. Devletin kıymet verdiği bir üniformayı her ne maksadla olursa olsun tahkire kimsenin hakkı yoktur. (R)uhu kanuna muhaliftir. (M)eselenin hukukî vaziyeti böyle iken bazı sahnelerde halâ bu saygısız hareketlere devam edilmesini hükûmetin doğru bulmayacağı şüphesizdir.”

diyerek, ideolojik savaşta kendi meslek grubunun mensuplarını küçük düşürecek sonuçlar verecek eylemlerin önüne geçilmesini istiyordu. Din görevlilerinin kıyafetleri de, devlet tarafından kabul edilmiş ve dolayısıyla saygınlığı onaylanmış alametler olarak değerlendirilmişti. Yaltkaya, yazısında, Ağrı il merkezinde daha önce yapılan [23 Ocak 1939] bir temsili de benzer nedenlerle şikâyet ettiklerini hatırlatmış ve yapılan maruzatlara önem verilmesini istemiştir.¹⁴¹³ Bu gibi olayların, döneme dair olumsuz yargıların oluşmasına etkide bulunduğu açıktır.

Çokça gündeme gelen bir başka olay, II. Harp sırasında bazı camilerin başka amaçlarla kullanımına ilişkindir. Türkiye'nin savaş sırasında hububat depolamak için yeterli miktarda silosu bulunmuyordu ve bu amaçla bazı okullar ve camiler hububat deposu olarak kullanılmışlardı. Bu durum halkın tepkisini çekmiş ve CHP Genel

¹⁴¹³ BCA 030.10.0.0.26.151.17.

Sekreterliği'ne şikâyetler gelmişti. Çok partili dönemde, DP'li politikacılar da bu durumu propaganda malzemesi olarak kullanacaklardı.¹⁴¹⁴

Değineceğimiz bir başka uygulama ise TCK'nın 526. maddesine bir fıkra eklenmek suretiyle, maddenin, Arapça ezan ve kamet okumanın Diyanet İşleri'ne bağlı görevliler dışındaki kişilere de yaptırım getirecek şekilde düzenlenmesidir. Değişikliğin gerekçesinde, Diyanet İşleri'nin zaten teşkilatına yaptığı bir tamimle Arapça ezan ve kamet okumayı menetmiş bulunduğu, kanunun da buna aykırı davranan görevlileri cezalandıracak hükümler içerdiği; ancak din görevlileri dışındaki kimseler için cezai bir yaptırım uygulamanın mevcut kanunla mümkün olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla “Arapça lisanının eski zihniyete eski ananelere bağlayan tesirinden halkı kurtarmak için” maddeye bir fıkra eklenmiştir. Bu fıkra şöyledir:

“Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1553 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılırlar.”¹⁴¹⁵

Bu değişiklik, öyle görünmektedir ki, Atatürk'ün vefatından sonra bazı değişikliklerin olacağı yönündeki beklenti ve propagandaların¹⁴¹⁶ ve bunlara dayalı eylemlerin önüne geçmeye dönüktür. Bu konuda bir bilgi elde edemedik; ancak

¹⁴¹⁴ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 160-163, Kafaoğlu, **a.g.e.**, s. 34, Nadir Nadi, **Olur Şey Değil**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1981, s. 24-25. Nadi şöyle yazıyor: “(Celal Bayar'ın) (m)uhalefetteki son yılında çıktığı bir propaganda gezisine ben de katılmışım. Konya, Konya Ereğlisi üzerinden Akdeniz'e inerek Adana'ya oradan da Maraş'a ve Gaziantep'e dek uzandık. Her yerde demokrasinin erdemlerinden söz ediyor, hak eşitliğini ve yasalara uymak gereğini savunuyordu. Şimdi olduğu gibi o zaman da güneş battıktan sonra açık hava toplantıları yasaktı. Adana'ya vardığımızda akşam olmak üzereydi. Kendisini bekleyen görkemli kalabalık karşısında Bayar onbeş yirmi dakika ancak konuştu ve yasalara saygı gereğini anımsatarak sözlerine kendi isteği ile son verdi. Ama Atatürk ilkelerini çiğneyen kimi demokrat partililerin CHP'ye saldırılarına ses çıkarmıyor, onları uyarmaktan sakınıyordu. Örneğin Gaziantep'teki toplantı bir sinema salonunda yapıldı. Söz alıp kürsüye çıkan bir konuşmacı, Bayar'ın da uzun yıllar üyesi bulunduğu Halk Partisine atıp tuttu, ağzına geleni söyledi. Özellikle din konusunda çok ileri gidiyor, CHP'nin camileri ahıra dönüştürdüğünü, halkın namazına niyazına engel olduğunu, Müslümanlara cehennem azabı çektiğini yüreği kan ağlayarak söylüyordu. Artık bu kadarı da fazla değil miydi? Bunun sonu nereye varırdı? Toplantı sona erip de dışarı çıktığımız zaman Bayar'a devrim aleyhine girişilen bu yakışıksız tutumlara neden bir önlem düşünmediğini sordum. 'Bırakın içlerini döksünler, bu aşırılıkları zamanla yatışır' dedi.”. Nadi'ye göre önce Bayar sonra da İnönü, oy kazanmak için din istismarına karşı fazla bir şey yapmamışlardı.

¹⁴¹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 18, D:VI, İ: 55 [23 Mayıs 1941], s. 142 ve S. Sayısı: 186.

¹⁴¹⁶ Koçak'ın tespitiyle “Yeni dönemde artık birçok şeyin (örneğin Latin Alfabesi'nin ve kadınların seçme ve seçilme hakkının) değiştirileceği, kaldırılacağı yolunda basında daha ilk günden görülmeye başlayan söylentiler” vardı. Koçak, **Türkiye'de Milli Şef (1)**, s. 143-144.

Arapça ezan ve kamet okuma eylemlerinin artmış olması mümkündür.¹⁴¹⁷ Dolayısıyla yapılan yasa değişikliğinin izlenmekte olan politikanın bir parçası olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte elimizde konunun başka boyutlarına ışık tutan bilgiler de bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, daha önce gördüğümüz üzere, liselerde okutulan tarih kitaplarının birinci cildinde yer alan ve insanın ortaya çıkışını evrim kuramı temelinde açıklayan kısmın, 1941'den sonra Arif Müfid Mansel, Cavid Baysun ve Enver Ziya Karal tarafından yazılan yeni seri tarih kitaplarından tümüyle çıkarılmış olmasıdır.¹⁴¹⁸ Yine aynı seride İslam tarihinin yer aldığı 2. ciltte de, konunun ele alınışında dikkate değer farklılıklar görüyoruz. İslam tarihi ele alınırken, bilimsel açıdan gerekli görülen nesnel mesafe korunmaya çalışılmıştır; ancak bu defa dinle ilgili tartışma yaratacak hususlara girmekten ve bu tür ifadeler kullanmaktan kaçınıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, Hz. Muhammed'den oldukça övücü sözlerle bahsedildiği de görülmektedir: Büyük bir asker oluşu, sadık, akıllı ve yüksek bir insan olarak temayüz etmesi, ileri görüşlülüğü üzerinde durulmuştur.¹⁴¹⁹

Önceki seride daha kapsamlı bir şekilde eleştirilen -Emeviler döneminde Horasan Valisi olarak atanan ve Türklerle savaşıyan- Kuteybe'ye bu kez daha sınırlı eleştiri getirildiği görülmektedir. Nitekim bu durumla doğrudan bağlantılı bir başka değişiklik de Türklerin İslamiyet'e geçişinin açıklanması konusundadır. Öyle ki, daha sonra Türklerin Müslümanlığa geçişinin zorla olmadığına dair kabul edilmeye devam edecek olan tezin, Türk Tarih Tezi'nin kabulünden sonra ilk defa bu dönemde bir tarih ders kitabında yer aldığı görülmektedir. Bu konuda şöyle deniyordu:

“Müslümanlık, Türkler arasında zorla yayılmış değildir. Türkler Müslümanlıkla uzun zaman temas ederek onu iyiden iyiye anlamak fırsatını buldular. Bu din, bütün öteki dinlerden ziyade ruhlarına uygun geldi. Hattâ Müslüman mezheplerinden hangisinin işlerine elverişli bulunduğunu kestirdikten sonra bunlardan birini veya ötekisini almışlardır. Türkler, müslümanlığa girmekle Doğu medeniyetinden, Yunanlılardan beri süregelen Önasya

¹⁴¹⁷ Atatürk'ün vefatı ile değişikliğin kabulü arasında geçen zamana bakıldığında, eylemlerin, ancak ciddi bir cezai tedbirle önüne geçilebileceğine dair bir kanaatin oluşmasına yol açacak noktaya vardığı düşünülebilir.

¹⁴¹⁸ Bkz. Mansel ve diğerleri, **İlk Çağ Tarihi**, 1943.

¹⁴¹⁹ Mansel ve diğerleri, **Orta Çağ Tarihi**, s. 29-32.

medeniyetine dönmüş oluyorlardı ki, bu cihan tarihi için ne kadar hayırlı olduğu su götürmez bir hakikattir.”¹⁴²⁰

Türklerin Müslümanlığa geçişinin sonuçlarıyla ilgili bariz vurgu değişikliğini görmeden edemeyiz. Her iki seride de Türklerin İslamiyet’e geçişinin Müslüman dünyasının bir felaketten kurtulmasına yol açtığı belirtilmekte, Türklerin İslamiyet’e katkıları övülmektedir. Ancak, Türklerin millî hislerinin gevşemesine yol açan bir geçiş anlatısından Türk ve dünya tarihi için hayırlı bir geçiş anlatısına dönük vurgu değişikliği de göze çarpmaktadır.

CHP içinde din eğitimi konusundaki taleplerin açıktan dillendirilmeye başlandığını eklememiz gerekiyor. Bu konu Köy Enstitüleri bahsinde ele alındığı için burada tekrar açıklamalarda bulunmayacağız; ancak, talepler bir karşılık bulmamakla birlikte, sert eleştirilere muhatap da olmamışlardır. Ahmet Emin Yalman ise, gördüğümüz üzere, demokrasi ve laiklik konularındaki eleştirilerinden ötürü, gazete kapatma cezasıyla karşı karşıya kalmıştır. Yine de, bu eleştirilerin parti içinde de gündeme gelmesi, dikkate değerdir.

Son olarak Ahmet Hamdi Akseki’nin **Askere Din Kitabı** adlı eserinin 19 yıl sonra, 1944’te, tekrar basıldığını eklememiz gerekiyor. Kitap, 1925’te Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’ın Diyanet İşleri Başkanlığı’na yazdığı bir yazıda, askerler için ilmihal vazifesi görecek, anlaşılır, onların maneviyatını arttıracak ve onlara çalışmanın din bakımından önemini gösterecek bir eser talep etmesi sonrasında ortaya çıktı. Akseki bu baskıda resmî bir talepten bahsetmese de, eserin yeniden basılmasının Çakmak’ın böyle bir isteğiyle ilgisi olabilir. Buna karşın Çakmak 1944 senesi içinde emekli olmuştur ve eseri yeniden basma kararının ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz. Her halükarda, eser 19 yıl sonra ikinci baskısını yapmıştır. Akseki’nin kitabı, dine dair temel bilgileri vermekte ve yurttaşlara askerliğin dince önemini anlatmaktadır. Kullanılan dil itibariyle hem dine hem devlete itaate hem de milliyetçiliğe referans veren bir metin olduğu söylenebilir. Eserin sonuna, bir Türkçe ezan kısmı da eklenmiştir.¹⁴²¹

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, çok partili hayata geçme kararı alındıktan sonra, İnönü ile Bayar, bazı noktalarda ortak politika güdülmesi konusunda mutabık

¹⁴²⁰ A.g.e., s. 39, 44.

¹⁴²¹ A.g.e.

kalmışlardı. Bunlardan bir tanesi laiklikti. İnönü, DP Programını incelerken Bayar’a “Terakkiperverlerde olduğu gibi, ‘İtikadatı diniyeye biz riayetkârız’ diye madde var mı?” diye sormuş; Bayar, “Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var” cevabını verince İnönü “ziyanı yok” demiştir.¹⁴²² İlgili kısımda ele alındığı gibi, TCF’nin parti programında, partinin dini itikatlara hürmetkâr olduğuna dair bir madde yer alıyordu. Bu maddenin, iktidarın dine hürmetkar olmadığı imasını içerdiği ve böylece gerici akımları kışkırtan bir mahiyet taşıdığı düşünüldüğünden, söz konusu madde TCF’yi kapatma sebeplerinden biri olarak gösterilmişti. İfadenin mevhum-ı muhalifinden ve siyasî ortam değerlendirmesinden çıkarılan bu sonucun bir benzerinin yine çıkarılması ve maddenin “laikliği dinsizlik olarak anlayan iktidar” iması içerdiğinin ileri sürülmesi mümkündür. İnönü’nün cevabından DP Programı’ndaki bu maddeyi büyük bir tehlike olarak algılamadığı anlaşılmaktadır. Buradan, İnönü’nün, şartların 1924’ten ciddi biçimde farklı olduğunu düşündüğü sonucunu çıkarabiliriz ki, İnönü’nün bu çıkarımımızı doğrulayan açıklamalarına ilgili kısımda işaret edeceğiz.

Laiklik konusunda bir anlaşmaya varılmakla birlikte, çok partili hayata geçilmesinden sonra laiklik tartışmalarının ciddi biçimde gündeme geldiğini görüyoruz. Laiklikle ilgili yoğun tartışmalar ve politika değişiklikleriyse 1947’den itibaren ortaya çıkacaktır.¹⁴²³ Bu tartışmalar din eğitimi, din âlimleri yetiştirecek bir

¹⁴²² Toker, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁴²³ Köy Enstitüleri ile ilgili kısımda, Milli Eğitim Bütçesi’nin görüşülmesi sırasında din eğitimiyle ilgili bir tartışma olduğuna işaret etmiştik. Bu tartışmalar esnasında Hamdullah Suphi Tanrıöver, 1947 Kongresi sırasındaki görüşlerinin bir benzerini savunmuştur. Tanrıöver şöyle demektedir: “(...) terbiyede esas, aile için, zümreler için, cemiyetler için ve nihayet bir millet için doğrudan doğruya manevîdir. Büyük sevdâ ve büyük iman, milletlerin tarihinde büyük devirleri meydana getirmiştir. Ruhlarda bozgun başladı mı, iman çöktü mü, eğer sarsılan göçen imanın yerine aynı kuvvette yeni bir iman gelmezse felaket belki zahir bir zaman görünmez fakat hakikatte o başlamıştır.” Tanrıöver’e göre gençliğe iki tür iman verilebilirdi: Biri milliyetti, diğeri ise “Osmanlı devletinin temelini, bizden evvel Anadolu’yu Türkleştirmiş olan Selçuk sultanlarının kurduğu devletin temelini” oluşturan dindi. Eski Türk Ocakları Başkanı, gençlere bir milliyet amentüsü vermek gerektiğini, oysa irtica tehlikesi sebebiyle gençlerin terbiyesinde önemli bir yer tutan mazinin zemmedildiğini (hakaret etmek, ayıplamak), maziye alaya almanın şiar haline getirildiğini de ekliyordu. Bu uzun müddet yapılmıştı; ancak artık devam ettirilmesi tehlikeliydi. Recep Peker ise gördüğümüz üzere komünizme karşı dini ön plana çıkarma fikrine karşı çıkmış, devrimle birlikte dinin siyaset alanından çekilerek ulvi ve semavi yerini aldığını ifade etmiştir. Peker, din ve vicdan hürriyetinin devletin himayesi altında olduğunu da belirtiyordu. Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 3, D: VIII, B: 22 [24 Aralık 1946], s. 437, 438, 444-445. Nihat Erim, **Günlükler**’inde 9 Ocak 1947’de ABD Büyükelçisi’yle yaptığı bir görüşmede, Hamdullah Suphi’nin din konusunu meclise getirmesini erken bulunduğunu söylediğini yazmaktadır. ABD Büyükelçisi ise, bu konu gündeme gelebildiğine göre, rejim kendini tamamen güvende hissediyor olmalı, der. Ancak Erim, Tanrıöver’in acele ettiği kanaatindedir. Dinle ilgili konular sonraki günlerde de önde gelen CHP’lilerin görüşmelerinde gündeme gelecektir. Daha doğrusu, Erim’e göre, getirilecektir. 16 Ocak 1947’de Parti Büyük Divanı toplantısında, Muhittin

İlahiyat Fakültesi kurulması, türbelerin tekrar açılması gibi önemli konularda bir dizi değişiklik yapılmasıyla sonuçlanacaktır. Bu bakımdan 1947 Kongresi'ndeki tartışmaların ele alınması gerekmektedir.

4.7.1. 1947 CHP Kongresi ve Laiklik Tartışmaları

1947'deki CHP Kongresi, bazı yazarlarca, "karşı devrim" in varlığını hissettirdiği arenalardan biri olarak ele alınmıştır.¹⁴²⁴ Devrimcilikle ilgili kısımda daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, 1947 Kongresi "karşı devrim" in egemen olmaya başladığını gösteren bir kongre değildi; ancak CHP'nin içerisinde laiklikle ilgili görüş farklarının ne kadar ciddi boyutlara ulaştığını gösteriyordu. Öyle ki, konuşmacıların bazılarının savundukları görüşlere bakıldığında, laikliği gerçek anlamıyla benimsediklerini söylemek mümkün değildir. Zira bazı konuşmalar açık bir dinselleşme savunusudur. İdeolojik strateji gereği, bazı konuşmacılar bu savunuyu geliştirirken laikliği kabul ettiklerini söylemişlerdir. Ancak talep ettikleri ve gerekçelendirmeye çalıştıkları, dinselleşme yoluna gidilmesidir. Ayrım noktası o kadar barizdir ki, laik kanat Türkiye'nin bekasını laiklikte görürken, karşıdaki kanat dinselleşmesinde görmekteydi. Bu bakımdan tartışma zaman zaman din eğitiminin verilmesi ve laikliğin radikalizminin yumuşatılmasından daha öte noktalara taşınmıştı. Bu genel bilgileri verdikten sonra, laiklik ilkesinin yeniden tanımlanmasına ve bununla bağlantılı tartışmalara geçebiliriz.

1939 Programı'nda laiklik şöyle tanımlanmıştı:

"Parti, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi

Baha Pars, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Şeref Uluğ, din meselesini gündeme taşırlar. Erim, "dini müessesat istiyorlar" diye yazmaktadır. 18 Ocak'ta Parti Divanı yeniden toplanmış ve Kazım Karabekir, Hamdullah Suphi, Fahri Kurtuluş, Emin Erişirgil, Rasih Kaplan ve Süreyya Örgüven söz almışlardır. Erim, toplantıda öne sürülen fikirlere dair şu düşünceleri kaydetmiştir: "Konuşmalar insana hüznün veriyor. Kazım Karabekir bir çocuk gibi konuştu. Hamdullah Suphi ne istediğini bilmiyor. Artist gibi konuşuyor. Fakat fikirlerinin esası karmakarışık. Güya divan partiyi ıslah çarelerini aramak için toplandı. Halbuki dönüp dolaşip din meselesine geliyorlar. Şaşacak iş. Her şeyi din ile halletmek istiyorlar." Bkz. Erim, **a.g.e.**, s. 85-86, 90-91. Görüldüğü gibi Erim, ülkenin demokrasiye yöneldiği bir dönemde konunun sadece din kurumlarına sıkışıp kalmasına şaşmaktadır.

¹⁴²⁴ Yetkin, **a.g.e.**, s. 389-417.

vicdanî olduğundan Parti, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin terakkide başlıca muvaffakiyet âmili görür."¹⁴²⁵

1943 Programı'nda din yoluyla Arap ve Fars dil ve kültürlerinin Türk kültürü üzerinde oluşturdukları aşırı etkilerin kırılmasına ve laikliğin negatif statü hakları boyutuna yer verildiği görülmektedir. Şöyle ki, kanunlar ihlal edilmediği sürece hiçbir vatandaşın dini itikat ve ibadetlerine karışılması mümkün değildir:

"Parti, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din ve itakatlardan dolayı müdahale edilemez. Parti din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmağı milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Parti millî dilin ve millî kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar."¹⁴²⁶

Yeni tanım daha liberal-demokratik bir içeriğe sahiptir. Değişikliğin 1943 yılında yapılmasıysa dikkate değerdir. Bunda, parti içinden ve dışından gelen, belirttiğimiz eleştirilerin etken olmasıysa akla yatkındır.

1947 Programı'nda, **1943 Programı**'ndaki tanımın biraz kısaltıldığı ve ilgili maddenin bu kez yabancı kültür ve dillerin tesirine değinmeksizin formüle edildiği görülmektedir:

"Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Din anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa

¹⁴²⁵ C.H.P. Beşinci Büyük..., s. 88-89.

¹⁴²⁶ C.H.P. Programı (1943), s. 5.

kanunların menetmediği ibadet ve âyinlerden dolayı karışılmaz."¹⁴²⁷

Madde okunduktan sonra ilk sözü Sinop Delegesi Vehbi Dayıbaş almıştır.¹⁴²⁸ Dayıbaş'a göre partinin laiklik vasfı ülkeye büyük vasıflar temin etmiştir. Ancak Türk milleti maddî bakımdan ilerlerken manevi tarafı ihmal edilmiştir. Oysaki Türk milleti, "uzun asırlardan beri Müslüman dinini kabul etmiş, maddi bakımlarla ve manevi bir inanla dünyanın dört bucağında şan ve şeref temin etmiş"ti. İslamiyet, kurultayda tekâmülüne çalışılan demokrasiyi tüm manasıyla kapsayan bir dindi. Buna rağmen, Osmanlı'nın son asırlarında, hükümetin çıkardığı bir kanundan yararlanarak, askerden kaçmak amacıyla bazı din mensupları medreselere hücum etmiş ve orada bir şey öğrenmeden dini menfaat ve geçim vasıtası olarak kullanmışlardır. Sonuç olarak bu kişiler birtakım hurafelerle milleti delaletle sürüklemiş ve dini, milletin ilerlemesine mani hale getirmişlerdir. Bu şartlar altında daralan çemberin kırılması için Kemalist inkılâp radikal çözümler uygulamıştır. Ancak artık hurafeler ortaya çıkmış ve inkılâp da benimsenmiş olduğuna göre çocukların din esasları hakkında bilgilendirilmelerinin bir zararı olmadığı gibi, ahlakî açıdan büyük faydaları vardır. Dayıbaş, ibadetlere karışılmayacağına dair hükme karşın, örneğin kiliselerde ayin yapanların dinlerine dair okuyacakları metinler olduğunu; ancak Müslümanların ibadetlerinde hangi metinleri okuyacaklarının belli olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla çocuklara dini bilgi verilmesi gerekmektedir. Sinop delegesine göre, ilköğretimden sonra alınacak özel bir eğitimle de bu mesele halledilemezdi. Bu mesele ancak devlet okullarında halledilebilirdi. Dayıbaş'ın önerisi, haftada iki saat seçmeli ders olarak ya da bu mümkün olmuyorsa haftada iki teneffüs çocuklara din dersi verilmesidir.

İkinci konuşmacı Çorum Delegesi Abdülkadir Güney'dir. Güney'e göre partinin bazı ilkelerinin açıklanışı, belirsizlikleri giderici bir mahiyette değildir. Örneğin, din vicdan işi olduğundan tüm taarruz ve müdahalelerden masun olduğu programda belirtilmektedir; ancak dini görevlerin öğrenilmesini ve yerine getirilmesini, bunun geliştirilmesini sağlayacak yetkili bir kurum yoktur. Bir Diyanet

¹⁴²⁷ C.H.P. Yedinci Büyük..., s. 448.

¹⁴²⁸ Tartışmalar için bkz. a.g.e., s. 448-470. Tartışmalar ele alınırken sadece bu metin dışında bir metne başvurulduğunda ayrıca gönderme yapılacaktır.

İşleri Reisliği mevcuttur ancak, bu kurumun din öğretimi konusunda bir teşkilatı bulunmamaktadır. Başkanlık, sadece, “inhilal eden Müftülük ve imamlıklara eskiden kalmış mahdut kimseleri” tayin etmektedir. Bu kişilerden sonra söz konusu durumun da devam ettirilmesi mümkün olmaktan çıkacaktır.

Güney’in önerisi, ilkokullara din dersi konulması ve üniversitelerde İlahiyat Fakültesi açılması yönündedir. Güney, bu yöndeki önerisini 23.11.1947’de davetli bulunduğu köşklerinde Milli Şef İnönü’ye de sunduğunu söylemiştir. Ancak onun bu önerisi üzerine delegelerden biri İnönü’ye “Paşam, altı okunuza dokunmak istiyorlar” demiştir. Güney, amacının altı oka dokunmak olmadığını, sadece bu ilkelerin milletin maddi ve manevi saadetini sağlayacak hale gelmesini istediğini ifade etmiştir. Güney’e göre Atatürk, birtakım tekke ve türbelerde, din perdesi altında insanlığa, ahlâka ve dine aykırı birçok şey gördüğü için laiklik maddesini altı oka dâhil etmiş ve bunda başarılı olmuştur; yoksa amaç bazı yerlerde çok aşırıya kaçılmış olmasına rağmen dinin gelişiminin engellenmesi değildir.

Güney’in önerisini formüle edilmiş biçimine bakıldığında, düşünce dünyasındaki temel sorunun, din eğitimi verilmesinden ve İlahiyat Fakülteleri kurulmasından ileriye gittiği görülmektedir. Girilecek yeni rota, dinin gelişiminde bir sapma olarak beliren tekke ve türbelerdeki bozukluklar laiklikle giderildikten sonra, dinselleşme yönünde olacaktır. Kısacası, Güney’in sunduğu bakış açısında laiklik, din kurumlarındaki kısa süreli bir bozulmanın giderilmesi işlevini görmekte ve bu başarıldıktan sonra dinselleşmeye yeniden yönelmesi icap etmektedir. Öyle ki, Güney şöyle demektedir:

“Pek muhterem arkadaşlar; yaptığımız tetkiklerden anlaşıldığına göre dini kuvvetlendiren milletler daima sosyal tekamüle mazhar olmuş, payidar olmuştur; ihmal edenler ise geri kalmışlardır. Bugün, biz dinimizi ve Mukaddes kitabımızı bütün dünya milletleri hayret nazarlariyle takdir etmekte iken, biz, neden dinimizin inkişafına lakayt kalıyoruz? Şu anda, insanlar arasında içtimai tesanüdü temin eden vicdan, ahlak mefhumunun vücut bulması ancak din ile kaim olabilmektedir. Neslimizi yetiştirmek kasdiyle din tedrisatına önem vermek ve çocuklarımızı dinî bilgilerle teçhiz edebilmek için bir tarafta ilk okullarda iptidai mahiyette din dersleri vermekle beraber diğer taraftan da bu tedrisatı cahil

öğretmenlerden koruyabilmek için Üniversitelerimizde vücuda getireceğimiz ilahiyat fakültelerinde modern bilgilerle mücehhez, münevver hocalar yetiştirmek lazımdır. (...) Bütün ahlaksızlık ve fenalıklar, dinimizin ihmal edilmesinden ileri geldiği için önerenin Yüksek kurultayca kabulünü rica eder(im).”¹⁴²⁹

CHP Programı’ndaki laiklik maddesinde “din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili” olarak değerlendirildiğine göre, Güney’in bu görüşle taban tabana zıt fikirleri savunduğu söylenebilir. Güney, Kemalist laikliğin çok üzerinde durduğu modern-laik ahlakın imkânına inanmamak bakımından da Kemalizm’le uyuşmayan fikirlere sahiptir.

Konuşmacılar, pek tabii olarak, birbirlerinin eğilimlerini bilmektedirler. Bu sebeple, tıpkı Güney gibi çeşitli hususlarda daha çok İslamcılığın tezlerine yatkın görüşler savunacak olan Sinan Tekelioğlu’nun söz almasından itibaren, laik kanatta yer alan Cemil Sait Barlas’la aralarında atışmalar olmuştur. Tekelioğlu’na göre laiklik, din ile dünya ve siyaset işlerini ayırmak ve hiçbir dine imtiyaz tanımamak anlamında kabul edilmiştir; ancak bu tanımın birinci kısmı yerine getirilmiş olmakla birlikte ikinci kısmı uygulanmamaktadır. Zira bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş olmakla birlikte eli kolu bağlanmıştır. Oysa ülkedeki Hıristiyanlar ve Museviler mektepler açarak orada papazlar, hahamlar, ölü gömücüler yetiştirmişlerdir. Seyhan Milletvekili, laikliğe karşı olmadığını eklemekle birlikte, bir değişiklik önermektedir. Buna göre, Diyanet İşleri Reisliği bütün kadrosuyla devlet kadrosundan çıkartılmalı ve Diyanet İşleri Reisi “ecdadımızın bu dini yürütmek için vakfetmiş oldukları paraların bütün varlığını toplayan (V)akıflar İdaresi”nin başına geçirilmelidir. Böylece Vakıflar İdaresi’nin parasıyla mektep açılacak, asri ve medeni hocalar, ölü gömücüler ve insanlara telkinde bulunacak imamlar yetiştirilecektir. Tekelioğlu, görüşünün dünyanın mevcut durumuna uyduğunu en ileri ülkeleri örnek vermek kaydıyla göstermek istemiş ve “asri milletlere bakarsak dine nasıl ehemmiyet verdiklerini görürüz. Çörçil ile Rooseveltin gemide nasıl dua ettiklerini hatırlarsınız; dinsiz milletler yaşayamaz.” demiştir. Nitekim Tekelioğlu ülkede ahlakın tamamen çöktüğü kanaatindeydi:

¹⁴²⁹ A.g.e., s. 449-450.

“(...) bugün memleketimizde kumar almış yürümüş, içki almış yürümüş, ahlak tamamen tefessüh etmiştir. Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşayabilmesi için bir mefhum korkusu olmalıdır. Varlığının devamı için bu mefhum lazımdır. Anaya, babaya, büyüğe itaat kalmadı, kimse kimseyi tanımıyor, Allah nedir? Deyince, Allah’ın ne olduğunu bilmiyor, tanımıyor.”¹⁴³⁰

Seyhan Milletvekili’nin bu sözleri, kurultaydaki bölünmüşlüğü gösterir biçimde bir yandan gürültülerle diğer yandan alkışlarla karşılanmıştı.

Tekelioğlu’ndan sonra, benzer çizgide; ama daha bu kez milliyetçiliğin tek başına yetersizliğini de dile getirerek konuşmasını tam olarak Türk-İslamcı çizgiye oturtan Kayseri Delegesi Şükrü Nayman konuşacaktır. Nayman’a göre laiklikle ilgili maddede tanınan vicdan serbestisi memleketin ihtiyacını karşılamaya yeterli değildir. Ülkenin manevi gıdaya ihtiyacı vardır. Zira ruhları manevi gıdadan mahrum olan, yalnız maddeye tapan milletlerde ahlaksızlığı önlemek mümkün değildir; bu gibi milletler sadece günlerini gün etmeye bakarlar. Nayman’ın önerisi de topluma İslam ahlakının aşılmasıdır: “Arkadaşlar, açıkça söyleyelim; biz, bu ihtiyacı ancak ve ancak İslam dinin kabul ettiği ahlak kanunlarında bulacağız (Alkışlar).” Nayman da tezini desteklemek için ileri ülkelerden örnek verme ihtiyacı duymuştur:

“Görüyoruz ki, bugün harp sonu Amerikada, Avrupada radyolar harıl harıl dinî konferanslar vermekte, kiliseler dolup boşalmaktadır. Buna mukabil biz, iftar sofraları yerine, içki masaları, sabahlara kadar kadınlı erkekli briç ve poker partileri yapmağı bir yenilik olarak kabul ediyoruz ve övünüyoruz, (böyle şey yok sesleri).”¹⁴³¹

Nayman, Tekelioğlu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın elinin kolunun bağlandığını ve dini müesseselere bakmanın ve onları yaşatmanın Vakıflar İdaresi’ne verilmesi gerektiğini savunmuştur. Nayman’a göre esas korkulması gereken din değil işçiler arasında yayılan kızıl tohumlardır. Milliyetçilik de bu konuda yeterli olmamaktadır:

“Arkadaşlar; Avrupanın göbeğine kadar ellerinde şanlı bayrakları ile, Viyana kapılarına kadar dayanan, Afrika

¹⁴³⁰ A.g.e., s. 451.

¹⁴³¹ A.g.e.

çöllerine inen ve oralarda da şanlı bayrağımızı dalgalandıran büyük ordumuzda çarpışan kahramanlar ya gazi ya şehit olmak için bu menkıbeleri yaratmışlardır. Arkadaşlar; din ülkülerini kaldırdık; fakat yerine neyi koyduk. Nüfusumuzun yüzde sekseninin okuma yazma bilmediğini kabul ediyoruz. Bunlara vatan sevgisini, millet aşkını aşılayabildik mi? Bunu kim iddia edebilir? O halde, manevi varlıkları yıkamayız, mekteplerde dini tedrisat yapmağa mecburuz.”¹⁴³²

Maraş Deleşesi Dr. Emin Karpuzoğlu da önceki konuşmacıların çizgisini devam ettirmiş; o da başka bir açıdan laikliğı eleştirmiştir. Karpuzoğlu’na göre parti programında laikliğin formüle edilmiş biçimi, dini mani-i terakki kabul eden bir anlayış mahsulü gibi görünmektedir. Oysa hiçbir milletin ve dinin koyduğu kanunlar, İslam dininin koyduğu kanunlar gibi binlerce sene hüküm sürmemiştir. Üstelik İslam hukukunda zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği ilkesi vardır. Karpuzoğlu, şu durumda Türk milletinin bünyesinden doğmamış Medeni Kanun’un toplumun ihtiyaçlarını karşılayacağı hükmüne nereden varıldığını anlayamadığını söylemekte yani Ahmet Cevdet Paşa çizgisini savunmakta ve İslam hukuku yerine Medeni Kanun’un kabul edilmesini yanlış bulmaktadır. Karpuzoğlu’na göre irtica yaygarası yersizdir ve asıl irtica, din aleyhine çalışan ve milleti beş bin sene evvelki güneş dinine ve iki bin sene evvelki İsa’nın havarilerinin hurafe ve safsatalarına götürmek isteyenlerin yaptıklarıdır.

Karpuzoğlu, kurultayın gergin atmosferini yansıtan sitemlerde de bulunmuştur. Kurultaya büyük ümitlerle gelmişler; ancak CHP’deki eski zihniyetin ve geleneğin savunucuları, oyalama ve uzatma taktikleriyle birçok kişni başkenti terk etmesine yol açmışlardır. Karpuzoğlu’na göre kendileri CHP’yi kurtarmak istedikleri halde, bu kişiler milletle şefi arasına girmek istemekteydiler.

1947 Kurultayı’ndaki laiklik tartışmalarında, muhafazakar-milliyetçi yaklaşımın yıldızı Hamdullah Suphi Tanrıöver olmuştu. Tanrıöver, 1925-1931 yılları arasında siyasette aktif bir kişi olarak yer aldığı dönemdeki bazı görüşleriyle taban tabana zıt fikirleri¹⁴³³, eski görüşlerini dile getirirkenki hararetinin bir benzeriyle-

¹⁴³² A.g.e., s. 452.

¹⁴³³ Hamdullah Suphi’nin görüşlerinin devrimle birlikte radikalleştiğini söyleyebiliriz. 1923’te Ankara Erkek Öğretmen Okulu’nda yaptığı konuşmada din ve milliyet fikrinin iki yapıcı fikir olduğunu belirtmiş, dinin milli benliğin korunmasındaki önemine değinmiş ve millet için en önemli iki unsur

savunmuştu. Tanrıöver, Türkiye’de ve verdiği örnekler çerçevesinde düşünürsek İslam dünyasında, laikliğin çok köklü temelleri olduğunu ileri sürüyordu. Savını, İslam’ın ilk asırlarından beri görülen ve Emeviler, Abbasiler, Timurlular, Osmanlılar gibi devletlerde uygulanan örfi hukukun varlığına ve Osmanlı ıslahat hareketleri

olarak din birliği ve dil birliğini işaret etmiştir ki bu noktada henüz Gökaltın çizgiyi temsil etmektedir. H. Suphi’ye göre üçüncü unsur da dilek birliğidir. Bu konuşmasında Hamdullah Suphi, dinde ıslahatın-reformun milliyetlerin doğumundaki önemine temas ederek, Türklerin de bu konuyla ilgilenmeleri gerektiğini de eklemiştir. Tanrıöver, 1924’ten sonra ise karşımıza Kemalist devrimle ilgili hararetleli nutuklar veren ve din adamlarına, Osmanlı hanedanına, medreselere çok sert eleştiriler yönelten bir kişi olarak çıkacaktır. 23 Nisan 1924’te Osmanlılık ve medreseyi, Türk Ocağı’nın başlıca düşmanı olarak niteliyor, 31 Ekim 1924’te kalplere korku salan kötücül kuvvetler olarak Saray kuvveti, Yeniçeri kuvveti ve ulema kudretini sayarken, iyicil kuvvet olarak ilim kuvvetini öne sürüyordu. 20 Nisan 1925’te yani Milli Eğitim Bakanı olduğu sırada, Türk Ocağı’nın Batılılığın temsilcisi olduğunu belirtiyor ve İstiklal Harbi’nde mağlup olsaydık Şarklılık kazanacaktı, oysa Türkiye’nin muzaffer olması Batılıları mağlup duruma düşürse de Batılılığı galip kılmıştır diyordu. 13 Şubat 1925’te belki devrimle ilgili en ateşli konuşmalarından birini yapıyor, muhafazakâr Raif Dinç’le sert tartışmalar yaşıyordu. Konuşmasında eski ile yeni arasındaki mücadele ekseninde meseleyi açıklayan Hamdullah Suphi, hükümdarların Ortaçağcıl tahakkümlerine destek verenin, asriliğe karşı olanın her yerde din adamları olduğunu söylemiştir. Bunun için Katolik dünyasından ve İran’da Ahund’lardan (din adamları) örnekler vermiştir. O gün de Türkiye’deki devrime karşı gerici bir tehlike olduğunu söylemekte ve gördükleri karşısında bunu bağırarak söylemek görevinde olduğunu ifade etmektedir. İrtica yanlılarının her şeyi dansa, gördükleri bazı sarhoşlara bağlayıp yeniliği eleştirdiklerini, oysa yeni neslin Osmanlı zamanındakinden daha ahlaklı olduğunu savunmaktadır. Bunu yaparken eski döneme dair eleştirileri oldukça serttir. Tanrıöver, ülkeye giren dans gibi bazı faaliyetlerin Batılılaşmanın olağan bir sonucu olduğunu söylemekte ve bazı şeyler girsin bazıları girmesin diye bir düşüncenin uygulamaya koyulamayacağını savunmaktadır. Hamdullah Suphi’ye göre, ileride, sanayi gelişince, sosyalist düşünceler de Türkiye’ye girecektir ve bu çok doğaldır. Hamdullah Suphi’nin görüşleri, daha sonraki konuşmalarındaki görüşleri de temelde bu eksendedir. Ancak şunu eklemek gerekiyor ki Tanrıöver, İmam ve Hatip Okulları’nın ve İlahiyat Fakültesi’nin yaşaması için gerekli önlemlerin alınmasını da savunmuştur. Dolayısıyla dini eğitimden yanadır. Ancak o zamanki tonu, ancak, Erim-Banguoğlu çizgisiyle irtibatlandırılabilir. Tanrıöver’in burada aktardığımız konuşmaları için bkz. Hamdullah Subhi Tanrıöver, **Dağ Yolu 1**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 44-64, 90-91, 101, 108-109, 131-154. Ayrıca bkz. Hamdullah Suphi Tanrıöver, **Dağ Yolu 2**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir, 1987 ve Veli Öztürk, “Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Din Eğitimine İlişkin Görüşleri”, http://isamveri.org/pdfdrgr/D00036/2003_18/2003_18_OZTURKV.pdf, Erişim tarihi: 15 Şubat 2016. Ancak yine de Tanrıöver’in niçin böyle bir dönüş yaptığını açıklamak ihtiyacı devam etmektedir. Bu konunun uzun ayrıntılarını burada tümüyle ele almak mümkün değildir; ancak Samet Ağaoğlu’nun anılarında verdiği bilgiler, Tanrıöver’in kişilik yapısı ve içinde bulunduğu psikoloji hakkında fikir vericidir: “(...) yalnızca bu gösteriş zaafı onu gerçek bağlantılarından uzak tuttu. İnandığı fikirler vardı. Onları seviyordu da. Yüzde yüz inandığı insanlar var mı idi bilemem. Ancak inandıklarını da inandığı derecede sevdiğini söylemek güç! Fikir olarak milliyetçiliğe inanıyordu. Aslâ ırkçı değildi. Milliyetçiliğe inancında hattâ inhisarcı bir taşkınlık gösterirdi demek mümkün. Onun gözünde Türk Ocakları kendisi demektir. Onsuz Türk Ocağı düşünülemezine göre, yine onsuz Türk Milliyetçiliği olamazdı”. Dolayısıyla Tanrıöver Türk Ocaklarının kapatılmasına çok üzölmüş ve kızmıştı. Sonrası için Ağaoğlu şöyle yazıyor: “Onun Meclisi bırakarak birkaç yıl elçilik vazifesiyle memleket dışına çıkmasında bu macera büyük rol oynadı. Küsmüşü herkese. Memlekete tekrar döndüğü zaman artık kalbi Halk Partisi’nin yanında değildi. Belli ki ilk fırsatta bağları koparacak. Demokrat Parti’nin kurulmasını sevinçle karşıladı diyebilirim. Tekrar milletvekili olduğu Halk Partisi grubunda ilk kimildamaları yapan Demokrat Parti’nin müstakbel kurucularını, dört yandan yöneltilmiş hücumlara karşı şiddetle savundu. (...) 1948’de Halk Partisi’nden çekilerek 1950 seçimlerinde Demokrat Parti bağımsız aday olmayı kabul etti. Türk Ocakları da yeniden açılmıştı. Şimdi bütün emeli eski Ocak binalarını Halk Partisi’nden geri almak.” Bkz. Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 205-206, 210-211.

sırasında Şer'îye Mahkemeleri yanında Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş olmasına dayandırıyor. Dolayısıyla Türkiye'de laikliğin kökü çok güçlüydü, inkılaba bir zarar gelmesi söz konusu değildi.

Tanrıöver'e göre inkılap döneminde din ile devletin ayrılması konusunda gerekli bir hassasiyet gösterilmişti. Ancak laiklikle ilgili politikalarda artık değişikliğe gidilmeliydi. Tanrıöver de diğer ülkelerden örneklerle tezini desteklemeye çalışmıştı. Fransa ve Rusya'daki devrimlerde, dine husumet derecesine varan uygulamalar görülmüştü. Ancak her iki ülkede de bu durum sonraları değişmişti. Örneğin Fransa'da bir Katolik Üniversitesi kurulmuştu ve burada din alimleri yetişiyordu. SSCB'de ise Sinod ve Patrikhane kapatılmıştı, ancak son zamanlarda patrikhanenin tekrar açılmasına karar verilmişti.

Tanrıöver, buradan konuyu medreselere getirmişti. Avrupa'daki çok eski üniversiteler, evvelce birer medreseydiler. Ancak zamanla gelişmiş ve üniversiteler haline dönüşmüşlerdi. Oysa Türkiye'de ordu ve Tıbbiye gibi kurumların islahına girişildiği halde dini kurumlar için bu yapılmamıştı. Bunun yerine medreseler ve imam-hatip okulları kapatılmıştı. Eğer böyle olmasaydı, şimdi Türkler de dokuz yüzyıllık üniversitelerinin varlığıyla övünebileceklerdi.¹⁴³⁴

Din, uluslararası siyasette güçlenmek için de önemliydi. Nüfusları büyük sayılara varan güçlü devletler karşısında küçük devletlerin şansı ancak onlardan birine dayanmaktı. Oysa Araplar birleşmeye yönelmişlerdi. Pakistan da bu harekete doğru gidiyordu. Sovyetler Birliği gibi içeride koyu milliyetçi, Ortodoks ülkelerde dinci, Slav memleketleri sahasında koyu ırkçı, safderun kalmış olanların yanında demokrat olan bir memleketin tehdidi karşısında, Türkiye kendi güvenliği için doğuda, bin yıllık ortaklık noktasını oluşturan dinin yardımıyla, ittifaklar vücuda getirebilirdi. ABD ve İngiltere ile yapılan ittifaklara bu ittifak eklenebilirdi. Oldukça ilgi çekicidir ki, Tanrıöver'in önerisi, bir tür Şark İslam İttihadını andırsa da, somut tarihsel koşullarda daha çok, Soğuk Savaş sırasında ABD ve İngiltere'nin öncü

¹⁴³⁴ Tanrıöver'in örnek olarak verdiği Sorbonne ve Heidelberg gibi üniversiteler, çoktan üniversitelere dönüşmüş oldukları ve pozitif bilimlerde dünyada yer kazandıkları halde, medreselerin 20. yüzyılda adına üniversite denilmek kaydıyla nasıl benzeri bir dokuz yüzyıllık maziye kavuşturulacakları ve Tanrıöver'in bu üniversitelerden bahsederken belirttiği gibi dünyanın çeşitli yerlerindeki öğrenciler için çekim merkezi haline gelecekleri, elbette sorulması gereken bir soruydu. Dolayısıyla Tanrıöver'in kurduğu paralellik, tarihsel açıdan doğru değildi.

konumda buldukları SSCB'ye karşı oluşturulan Ortadoğu'daki askeri paktın habercisi gibiydi.¹⁴³⁵

Tanrıöver'in sözleri, onun medrese karşıtı hararetli konuşmalarını, din adamlarına yönelik sert eleştirilerini bilen çeşitli katılımcılarda doğal olarak şaşkınlık yaratmıştı. Nitekim Tanrıöver, konuşması sırasında daha önceki çizgisini hatırlatanlara çizgisini değiştirmedeği yönünde bir cevap verecekti. Tanrıöver, bahsettiği konularda yetkin bir kişi olduğunu söylediği Günaltay'dan da bir açıklama yapmasını, kısaca onu desteklemesini istemişti.

Bu noktada dile getirilen düşüncelerin ve tezlerin anlaşılabilmesi için bir ara açıklama gerekmektedir. İslamcı ya da muhafazakâr akımlarda ahlakın çöküşte olduğu vurgusu¹⁴³⁶, Cumhuriyet'in ilanından ve laiklik ilkesinin benimsenmesinden, din eğitiminin okullardan kalkmasından önceye gitmektedir. Dolayısıyla zaman-mekân bağımsız bir tez izlenimini vermektedir. Gerçekten de ilgili kısımlarda işaret ettiğimiz üzere, dünyanın hemen tamamına yayılan iki büyük savaş, insanların akıl, bilim ve bunlara dayalı eğitimle kötülüklerden uzak tutulabileceklerine dair iyimser inancı sarsmıştır. Savaş sırasında yaşanan güçlüklerin büyüklüğü, toplumlarda kanun-dışı hadiseleri arttırmış ve ahlakî sıkıntılar da baş göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasını bir milat noktası olarak alırsak, her iki büyük savaşın yarattığı şoklar, akılcı iyimserliğe, ilerlemeye dayalı inançlara daha şüpheci yaklaşımlara yol açmıştır. Buna verilen tepkiler dünya görüşlerine ve ideolojik gündemlere göre değişmekteydi. Örneğin muhafazakâr akımlarda, anti-rasyonalist, mistisist¹⁴³⁷ eğilimler ön plana çıkarılmaktaydı. Özellikle savaşın büyük yıkım getirdiği Avrupa'da, bu yıkımın nedenleri üzerine çok yönlü bir sorgulama başlamıştı. Akla ve bilime dayalı eğitimin, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin, insan davranışında

¹⁴³⁵ İngiltere'nin de dahil olduğu ve 1955'te kurulan Bağdat Paktı için bkz. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, s. 491-492, 524-528.

¹⁴³⁶ Bu arada hemen belirtmek gerekmektedir ki, laik bir temele dayanmakla birlikte, hükümetlerin Yurttaşlık Bilgisi kitapları ve çeşitli metinlerle aşlamak istedikleri ahlak anlayışında içki, kumar, görev bilincinden yoksunluk, egoizm gibi alışkanlık ve özelliklerin hepsi olumsuzlanmıştır. Aksine olarak, ailenin önemi üzerinde durulmuş, topluma faydalı olma gayesi vurgulanmış, lüks ve israfa kaçmayan bir hayat övülmüştür. Bu konu ayrıca incelenmeyi hak etmektedir; biz burada bir örnek olarak dönemin Yurt Bilgisi kitaplarının da yazarı olan Tezer Taşkıran'ın Yurt Bilgisi kitaplarına ek olarak yayımlanan **Türk Ahlakının İlkeleri** kitabını işaret edeceğiz. Bkz. Tezer Taşkıran, **Türk Ahlakının İlkeleri**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

¹⁴³⁷ Türkiye'de de Mustafa Şekip Tunç, Nurettin Topçu gibi izleyicileri olan Bergsonizm'i bu minvalde zikredebiliriz.

sanıldığı kadar sarsılmaz ilerlemeler yaratmadığı düşünölmeye başlanmıştır. Öyle ki, bunlar ne dinsel dogmalara ne de milliyetçi ve ırkçı önyargılara dayalı bozulmaların önüne geçememiştir.¹⁴³⁸ Soldan, örneğin Frankfurt Ekölü'nden gelen eleştirilerde, insanın teknoloji aracılığıyla doğa üzerinde tahakküm kurma hırsının, insanların insanlar üzerinde tahakküm kurma hırsını beraberinde getirdiği öne sürölüyordu.¹⁴³⁹ Görüldüğü gibi Avrupa'da¹⁴⁴⁰ eleştiri ve sorgulama gündemi çok daha sofistikeydi. Türkiye'deki muhafazakâr eleştiri ise getirdiği ahlakî çöküş eleştirilerinde büyük ölçüde cinsel ahlakı odak noktası olarak kabul etmekte, II. Harp sonrası buna "komünizmin panzehiri olarak din" vurgusunu da eklemekteydi. Ortada konuşmacıların zaman zaman bahsettikleri "araştırma"lardan ziyade, ideolojik gündeme göre üretilen savlar vardı. Öyle ki, 1947 Kurultayı'nda sağ-milliyetçi bir pozisyonu savunan Hamdullah Suphi Tanrıöver için de bu eleştiriler ve kullanılan dil, 1925'te yaptığı konuşmada görölebileceği gibi, çok tanıdıktı.

Kurultayda din eğitiminin yeniden verilmesiyle ilgili tartışmalar sırasında bazı konuşmacıların dinî ahlakın topluma aşılmasından Medeni Kanun'un gereksizliğine, dünya siyasetinde dinin bir enstrüman olarak kullanılmasından iç siyasette sosyalizme ve komünizme karşı bir mücadele aracı olarak devreye sokulmasına kadar geniş bir gündemi dile getirdikleri ve dolayısıyla gündemlerinin din eğitiminin verilmesi ve bir İlahiyat Faköltesi kurulmasından değişen ölçülerde ileriye gittiği görölmektedir. Laikliğin devletin tüm dinlere eşit mesafede durması gerektiğine dair laiklik tanımına uygun bir çıkış noktasından hareket edilmekle birlikte, konuşmacıların topluma İslamî değerlerin aşılmasını talep ettikleri ve dolayısıyla aslında devlet yöneticilerinin bir dine ayrıcalıklı bir konum tanınmasını

¹⁴³⁸ Stefan Zweig, **Dünün Dünyası: Bir Avrupalının Anıları**, Çev. Gülperi Sert, Can Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015, s. 18, 23-27, 47-50.

¹⁴³⁹Örn. bkz. Herbert Marcuse, **Tek-boyutlu İnsan: İleri İşleyiş Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1990; Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Nihat Karadoğan ve Elif Öztarhan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁴⁴⁰ ABD'de II. Dünya Savaşı sonrası bir dine yönelme hareketinin başladığını ve muhafazakarlığın güçlendiğini söyleyebiliriz. Bkz. George H. Nash, **The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945**, Basic Books, New York, 1976, s. 57-58. Türkiye'deki eğilimler, aralarındanki farkları indirgememek kaydıyla, birçok bakımdan Avrupa'dan ziyade ABD'deki eğilimlerle benzeşmektedir.

istedikleri de söylenebilir.¹⁴⁴¹ Bu açıklamalardan sonra, bu görüşlere karşı geliştirilen tezlere dönebiliriz.

Tanrıöver'e yönelik ilk cevap Cemil Sait Barlas'tan gelmiştir. Barlas, Tanrıöver'in yıllar önce **Akşam** gazetesinde yayımlanan açıklamalarındaki laiklik anlayışıyla şimdi söylediklerinin tamamen zıt olduğunu belirttikten sonra, dinin toplumsal rolü hakkı ve laiklik konularında kendi görüşlerini açıklamıştır. Barlas, öncelikle din eğitimi konusunda Hamdullah Suphi'yle benzer fikirler taşıdığını ifade etmiş, dokuz yaşındaki kızına evde özel din dersi verdiğini hatırlatma gereği duymuş ve Türklüğün asli unsurlarından birinin din dersi olduğuna inandığını belirtmiştir. Gaziantep Milletvekili, “ben de din birliğine, dil birliğine, dilek birliğine inanmışımdır” demektedir.

Bununla birlikte Barlas, laiklik anlayışı konusunda Tanrıöver'le aynı fikirde olmadığını hatta dünyanın hiçbir yerinde Tanrıöver'in anladığı şekilde bir laiklik olmadığını belirtmiştir.

Üniversiteler bahsinde, Katolik üniversitelere devletlerin para vermediğini söyleyerek Tanrıöver'in fikirlerine karşı çıkmıştır.

Kendisi dinî inkılap taraftarı olmakla birlikte siyasîlerin bunu yapamayacağını belirtmiştir. Nitekim Avrupa'da reform hareketleri din adamlarından gelmişti. Barlas “Tanrıöver, siz papas mısınız ki dini inkılâp yapacaksınız; yoksa hoca mısınız?” diye muhatabına sormuştu.

Barlas, eski laiklik anlayışının korunması gerektiğini, komünizm karşıtlığı ile laiklik konusunun farklı konular olduğunu ifade etmiştir. Barlas şöyle demektedir: “Komünizm iktisadi bir meslektir; ona iktisadi delillerle cevap verilir. Benim amelem aç iken ben amelemin din ile tatmin edemem. Ben lükse gittiğim zaman amele din yolunda olduğum için bana müzahir olamaz.”.

Barlas, Avrupa'dan getirdiği başka örneklerle de, Tanrıöver'in tezine karşı çıkmaktaydı. Bismarck'ın ayağına idam kemerini Katolik Kilisesi'nin taktığını, yine

¹⁴⁴¹ “Ahlakın kaynağı” konusundaki tartışma kuşkusuz ki felsefi bir tartışma değildi. Dolayısıyla devletin, izleyeceği siyasette nasıl bir kabulden hareket edeceği laiklik açısından tayin edici öneme sahipti. Bu bağlantı, Wilhelm von Humboldt'un bir eserinde netlikle ortaya konmuştur: “(...) devlet bir defa ahlâk ve dindarlığın ayrılmaz biçimde bütünleşmiş olduğuna inanıyorsa ve kendisinin bu etki metodundan yararlanabileceğini düşünüyorsa, gerçeğe veya genel kabul gören ahlâk düşüncesine uygunluğuna bakarak, bir dini diğerlerine üstün tutarak himayesi altına almaması hemen hemen mümkün değildir.” Wilhelm von Homboldt, **Devlet Faaliyetinin Sınırları**, Çev.Bahattin Seçilmişoğlu, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 164-165.

Katolik Kilisesi'nin 1902'de Klemonso'nun ayağına zincir vurmaya çalıştığını söylemiştir.

Tanrıöver'in Araplarla bir araya gelme önerisine ise şu sözlerle eleştiri yöneltmiştir:

“Ben hudutta oturuyorum, Gaziantep Milletvekiliyim. Daha din ‘Sancağı, Hatay’ı isteriz’ diye seslenen memleket ile, Suriye ile teşriki mesai edemem. Hamdullah Suphi Tanrıöver; hatırlarsınız ki Kural Faysal, ‘Ben evvela Arabım, sonra (İ)slamım’ demişti. Bu sözler o zaman Suriye cephesinde bulunan arkadaşlarımızın da hatırlarında olsa gerektir.”¹⁴⁴²

Gaziantep Milletvekili, Arapların milliyetçiliği öne aldığını ve dolayısıyla dinin siyaseten bir araya gelmeye yetmediğini öne sürmüş oluyordu.

Barlas sonuç olarak dinin birey ile Allah arasında olması gerektiğini, din eğitiminin özel olarak ya da okullarda verilebileceğini; ancak dinin komünizme karşı bir mücadele vasıtası olarak ele alınmaması gerektiğini belirtmiştir.

Behçet Kemal Çağlar da, dinin siyasete alet edilmesinin ona zarar vereceğini savunarak eleştirilerine başlıyordu. Çağlar, Tanrıöver'in bir zaman dinsizliğe kaçan mübalağalarla taassubu eleştirirken şimdi vicdan kefareti ödercesine din taassubuna kaydığını söylüyordu. Oysa kendisi ve benzer düşüncedekiler, ikisinin ortasında bir yolu savunuyorlardı. Tanrıöver, konuşması sırasında Meclis hademelerinin yanına gelerek ölülerini gömecek kişiler bulamadıklarından yakındığını söylemişti. Çağlar da Kurultay'daki konuşmaları takip eden laik zihniyetli üniversitelilerin şikayetleri ve eleştirileriyle buna cevap veriyordu. Çağlar aynı görüşte olduğunu belirterek kendisine ulaştırılan yazıyı okumuştur. Gençlerin yazısında 31 Mart gibi gerici eylemlere gönderme yapılıyor ve Avrupa'dan verilen örneklere de mutlaka Avrupa'yı örnek almak diye bir şey olmadığı, üstelik irticanın her yerde irtica olduğu yönünde karşılık veriliyordu. II. Dünya Savaşı'nda aynı dine inanan insanların birbirleriyle savaşmalarına bu durum engel teşkil etmediği gibi I. Dünya Savaşı'nda da Arapların Türklere karşı savaşmasına din engel olamamıştı.

Çağlar, DP'nin de laikliğe karşı ilk zamanlarda propaganda yapanları reddettiğini hatırlatıyordu. Çağlar'a göre bazı mahdut kalabalıklardaki taassubun

¹⁴⁴² A.g.e., s. 460.

Türk milletinin özelliği olduğunu sananlar aldanmaktaydı. Türkler, “rintleri hoş gören, geniş müsamahalı, emsalsiz sağduyulu” bir halktı.

CHP yönetiminin konuya bakışını özetleyen kişi ise kısa bir süre sonra Milli Eğitim Bakanı olarak görevlendirilecek Tahsin Banguoğlu olmuştu. Banguoğlu, bir süreden beri devam eden tartışmalara bakarak üç talep olduğu sonucuna varmıştı:

- 1- Din tedrisatı yapılsın
- 2- Din müesseselerine bakılsın
- 3- Din adamları terfih edilsin.

Bakana göre bu konularda herkes aynı duygular içindeydi. Ancak bunlar dile getirilirken benimsenen laiklik anlayışının dışına çıkan görüşler ileri sürülmüştü. Laikliğin ne anlama geldiği bilinen bir şeydi. Hal böyleyken Tanrıöver’in söylediklerini laiklikle açıklamak mümkün değildi. Din artık Ortaçağ’daki gibi geniş bir alanı kapsamıyordu; onun kendine mahsus bir alanı vardı. Laiklik ile birlikte din bireylerin manevi dünyalarıyla ilgili bir konu haline gelmişti. Oysa Tanrıöver milletin tüm bir hayatını bir din ideolojisiyle izah ediyor, dini uluslararası politika konusu haline getiriyor hatta bunu İttihad-ı İslam sınırlarına vardiyyordu. Banguoğlu, “(b)iz şuna kaniiz ki” diyordu, “dinin artık dünya politikasında işi yoktur ve biz dini bir politika olarak kullanmayacağız.”. Milli Eğitim Bakanı, Komünizme karşı İslam Birliği siyasetinin uygulanmasının söz konusu olmayacağını belirtiyordu. Ancak belirtilen talepler konusunda Banguoğlu olumluydu. Bu konularda bazı ihmaller olmuştu; ancak gereken düzeltmeler yapılacaktı. Bingöl Milletvekili, “(m)ademki bir dinimiz vardır, bunu öğrenmemiz lazımdır; mademki mabedlerimiz vardır, bunlara bakacağız, bunları güzel ve temiz tutacağız. Mademki mabedlere bakmak için adamlarımız olacak, tabii bunları sefalet içinde bırakmayacağız.” diyordu.

Kurultay’da sert tartışmalar olmuş; ama laikliğin tasarıda gelen hali değiştirilmemiş, bu konuda belirttiğimiz eleştiriler çerçevesinde yapılan değişiklik önerileri kabul görmemişti. Bununla birlikte Banguoğlu’nun ve benzeri çizgideki CHP’lilerin açıklamalarından, okullarda din dersi verilmesi, bir İlahiyat Fakültesi kurulması ve türbelerin durumuyla ilgili düzenlemeler yapılacağı sonucunu çıkarmak mümkündü. Nitekim bir süre sonra, bu konulardaki değişiklikler gündeme gelecektir.

4.7.2. Din Eğitiminde Politika Değişikliği: Din Dersleri, İmam-Hatip Kursları ve İlahiyat Fakültesi

Laiklik açısından bakıldığında aslında sorun sadeydi: Ülke nüfusunun çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, ya özel kuruluşlarda ya da devlet okullarında din eğitimi alabilirlerdi. Osmanlı'dan miras alınan din adamlarına, laik-modernist elit pek fazla güven duymuyordu; dolayısıyla onlar ya da onların yetiştirdikleri kişilerce verilecek eğitimin, devrimin oturtulması döneminde yararlı olamayacağı kanaatine varmışlardı ve görünen o ki bunun için bir nesillik bir ara düşünülüyordu. Ancak bu politikanın uzun süre devam ettirilmesi mümkün değildi. Sorun da böylece tanımlanmış oluyordu: Din eğitimi hangi çatı altında, hangi kurumun denetiminde, nasıl bir müfredata dayalı olarak ve hangi sürelerle verilecekti? Bu eğitimi verecek kişiler nerede yetiştirileceklerdi? Aslında konunun bu şekliyle CHP 1947 Kurultayı'nda kabul edildiğini de görmüş bulunuyoruz.

1947 Kurultayı'ndan sonra konu TBMM'ye de gelmişti. Van Milletvekili İbrahim Arvas, 14 Ocak 1948'de "Diyanet İşleri Başkanlığınca İmam ve Hatip ve Vaiz Okulları Açılması ve Üniversite'de İlahiyat Fakültesi Kurulması" hakkında kanun teklifi vermişti.¹⁴⁴³ 2 Şubat 1948'de bu kez Konya Milletvekili Fatin Gökmen ve 16 arkadaşı tarafından "Diyanet İşleri Başkanlığınca imam, Hatip ve Vaiz okullarıyla Yüksek Din okulları açılmasına ve hayrat hademesinin Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmesine dair" bir kanun teklifi verilmişti.¹⁴⁴⁴

İnönü de bu gelişmeler karşısında partinin ve hükümetin bazı önde gelenleriyle görüşmeye başlamıştı. 31 Ocak'ta önce Şemsettin Günaltay'la, sonra da Tahsin Banguoğlu ve Nihat Erim'le din eğitimi konusunda görüşmüştü. 2 Şubat'ta ise bu kez Başbakan Hasan Saka, İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle ve Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu'yla aynı konuda görüşmüştü.¹⁴⁴⁵ Nihat Erim'in **Günlükler**'ine göre, 31 Ocak'ta yapılan görüşmede İnönü, kendisine ve Banguoğlu'na üç tedbir düşündüğünü söylemişti. Bunlar: "1-

¹⁴⁴³ TBMM Tutanak Dergisi, C. 9, D: VIII, B: 30 [14 Ocak 1948], s. 22-23.

¹⁴⁴⁴ TBMM Tutanak Dergisi, C. 10, D: VIII, B: 37 [2 Şubat 1948], s. 3.

¹⁴⁴⁵ İnönü, **Defterler**, s. 490-491.

İlahiyat kürsüsü, fakültesi veya enstitüsü açmak, 2- İmam ve hatip mektepleri¹⁴⁴⁶ açmak, 3- İlkokulların üçüncü sınıfından itibaren ihtiyari olarak din dersleri okutmak”tı. Ancak Erim, imam ve hatip okulları açma işinin sonraya bırakılmasının doğru olacağını savunmuştu; zira önce onları yetiştirecek din alimleri yetiştirilmeliydi. Banguoğlu da bu tezi desteklemişti. Ancak İnönü, “(b)u üç tedbiri birden almalıyız Mesele mühimdir, geciktirmeye gelmez” diye karşılık vermiş, görünen o ki parti ve hükümete yönelik artan baskıyı işaret etmek istemişti.¹⁴⁴⁷

2 Şubat’taki görüşmeyle ilgili bilgileri ise Faik Ahmet Barutçu’nun anılarından öğrenmekteyiz. İnönü, Başbakan, Başbakan Yardımcısı ve İçişleri Bakanı’na din eğitimiyle ilgili görüşlerini açmıştı. Cumhurbaşkanı, ilkokullarda ders saatleri dışında seçmeli din dersi verilmesi, Milli Eğitim Bakanlığı’nın gözetimi altında imam ve hatip yetiştirecek okullar açılması ve bir İlahiyat Fakültesi kurulması gibi girişimlerin gerekliliğini dile getirmiş ve “(b)u düşünce bende artık olgunlaşmış hale gelmiştir” diye eklemişti. İnönü, laiklik ilkesini zedelememek kaydıyla toplumun moral ihtiyacını karşılamak gerektiğini savunuyordu. Toplumsal gerçeklere arka çevirmek doğru olmazdı ve siyasî gereklerden ötürü ivedilikle harekete geçilmeliydi:

“Kur’an’ı Türkçeleştirmek, Türkçe Kur’an ile namaz kılmak, bu (L)atin harflerinin hazırlayacağı bir sonuç olarak gelecektir. Şeriat bir sistemdir; (A)rap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle... Bu sistemin canlanmasına olanak yoktur. 25 yıllık bir zaman geçmiştir. Yeni düzenle de on yıl geçtikten sonra, gücünü kaybeder. Çocuklarına din eğitimi vermek isteyen analar babalar, devlete şunu söyleyeceklerdir: Ya bize bırakın, ya da siz yapın! Türk olmayan azınlıklara tanınan bu en doğal vicdan hakkının gereklerini yerine getirmekten, Türkleri yoksun kılmak, hangi hakka dayandırılabilir?”

¹⁴⁴⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı’nda çalışmış bir görevli olan M. Asım Köksal’a göre, Refik Saydam, başbakanlığı zamanında İmam-Hatip Okulları’nın kurulması için bir teşebbüste bulunur ve bu hususta bir teşkilat programı hazırlanması görevini Reis Muavini Akseki’ye verir. Ancak Akseki, Yalpkaya ile aralarındaki rekabetten dolayı bu okulların kendi zamanında açılmasını istediğinden işi biraz yavaşlatmıştır. Sonunda Saydam’ın “Eğer bunu siz hazırlamazsanız, Milli Eğitim’e hazırlatırım” demesi üzerine Akseki, teşkilat programını hazırlama işini Köksal’a verir. Ne var ki iş tamamlanmadan Refik Saydam vefat eder. Saraçoğlu başbakanlığa gelir. Akseki, yeni başbakana teşkilat programını hatırlattığında Saraçoğlu’nun tepkisi sert olur: “Bu milletin başına yeniden sarık sardırma! Bu okullar katiyen açılmayacaktır!” Bkz. A. Cüneyd Köksal, **M. Âsım Köksal Hayatı ve Hatıraları: Peygambere Adanmış Bir Ömür**, Köksal Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 89-90.

¹⁴⁴⁷ Erim, **a.g.e.**, s. 248-249.

Demokrasilerde kör bağınazlığın, kör inadin yeri olmaz. Layiklik ilkesi saklı kalmak üzere, moral gereksinmelere cevap verecek bir duruma bir an önce gelmek, ülkede geniş bir ferahlık ve sempati havası estirecektir. Bunu bu hükümet kaçırmamalıdır. Muhalefetin de sinsî bir silahını elinden düşürmüş olacağız. Bir karar alıp bunu Gruba götürmek ve Gruptan alınacak prensip kararını birden açıklamak yerinde olacaktır.”¹⁴⁴⁸

İnönü, din eğitimi¹⁴⁴⁹ konusunda toplumda bir beklenti olduğunu ve bu beklentinin CHP tarafından karşılanması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre, dine dayalı sosyal ve siyasal sistem, bir nesillik süre geçtikten sonra artık geri dönülmez şekilde ortadan kalkmıştı. Harf Devrimi'nin sonucu olarak ibadetin Türkçeleşmesi de kendiliğinden zamanla olacaktı. Ancak şayet özel kuruluşlar aracılığıyla yapılmayacaksa, din eğitimi konusundaki talepleri karşılamak, devletin görevidi.

Bu doğrultuda CHP 10 Şubat'ta bir komisyon oluşturdu. Komisyon Başkanı Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel'di. Sözcü ise Ordu Milletvekili Hamdi Şarlan'dı. Sedad Pek, Rasih Kaplan, Atıf Akgüç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Muhsin Adil Binal, Fatin Gökmen, Sadi Irmak, Ali Rıza Türel, Tahsin Bekir Balta, Cemil Bilsel, Ahmet Remzi Yüregir ve Faik Öztrak komisyondaki diğer milletvekilleri idi. Görüşmeler sonucu seçmeli din dersi verilmesinin muasır milletlerde de olan ve laikliğe aykırı olmayan bir uygulama olarak görülmesi gerektiği kabul edilmişti. Bu çerçevede velilerin izni alınmak kaydıyla, ilkokulların son ikisi sınıfında, seçmeli olarak, ders saatleri dışında din dersi verilmesi, din dersi programlarının ve okutulacak kitapların Diyanet İşleri'nce hazırlanıp Milli Eğitim Bakanlığı'nın tasvip ve tasdikinden geçmesi, din derslerini okutacakların ilkokul öğretmenlerinden ve icap ederse gerekli vasıfları taşıyan kişilerden seçilmesine Milli Eğitim Bakanlığı'nın

¹⁴⁴⁸ Barutçu, a.g.e., s. 326-327.

¹⁴⁴⁹ Hasan Âli Yücel, İnönü'nün 1925'te Muallimler Birliği'nde yaptığı bir konuşmada şu sözleri sarf ettiğini yazmaktadır: “Sizin vereceğiniz terbiye dini değil milli, beynelmilel değil, millidir. Sistem bu. Dini terbiyenin milli terbiyeye tearuz etmediğini, her iki terbiyenin kendi yollarında, en temiz bir tecelli göstereceğini zaman ispat edecektir.” Bkz. Yücel, **Köy Enstitüleri ve...**, s. 121. Ancak Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı zamanında bakanlıkça basılan ve İnönü'nün maarife ait direktiflerini derleyen kitapta, söz konusu konuşmada böyle bir ifade yer almamaktadır. Bkz. **İsmet İnönü'nün Maarife Ait Direktifleri**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 4. Şu durumda muhtemel bir açıklama, İnönü'nün 1925'te bu ifadeleri kullandığı, ancak o dönem için resmî metinde bu ifadelerin yer almasının izlenen politika gereği uygun görülmediğidir. 1925'te henüz din dersleri kalkmadığı için İnönü'nün bu sözleri nutkunda söylemiş olması yüksek bir olasılıktır. Şu durumda İnönü'nün, dini eğitimin laik milliyetçilikle çatışmayacağı bir dönemin geleceğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

yetkili olması, din dersi veren öğretmenlerin ücretlerinin yardım adı altında verilmesi oybirliğiyle kabul edilmişti.

İkinci olarak, vatandaşların imam ve hatip gibi din hizmetlerini ifa edecek elemanlara da ihtiyacı olduğu düşünüldüğünden bunları yetiştirecek öğretim müesseselerinin kurulmasında da anlaşmaya varılmıştı. Bu kurumların devlet yardımıyla kurulmalarının laikliğe aykırı olmayacağı düşünülüyor de eklenmekteydi. Bu okulların programları ile kitaplarının tedkik ve tasdiki ve her türlü tedris ve terbiye faaliyetlerinin kontrolü ile bu kurumlarda hizmet göreceklere intihap ve tayinlerinin tasdiki, Maarif Teşkilat Kanunu ve Anayasa'nın ilgili hükümleri gereği, Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında olmalıydı. Ancak, bu okulların hangi kurum eliyle kurulacağı ve nereye bağlı olmaları gerektiği noktalarında uzun tartışmalar olmuş ve üç teklif ileri sürülmüştü. Tekliflerden biri devletçe yardım göreceklere bir hayır cemiyetinin bunu yapmasıydı; ancak bu iş için tek bir cemiyet yeterli olmayacaktı ve yeni cemiyetlerin kurulması da gerekebilecekti. Bu cemiyetlerin zamanla alabileceği şekillerin ortaya çıkaracağı sakıncalar da göz önünde tutularak bu teklif reddedilmişti. Çoğunluk oyuyla kabul gören düşünce, imam hatip okullarının masraflarının Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde yer alması, Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu okulları teftiş etmesi ve denetlemesi, bunun sağlanması içinse Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bir heyet kurularak bu heyete Diyanet İşleri Müşavere Heyeti'nden iki üye, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan üç ve kurulacak İslam İlahiyat Fakültesi'nden bir üye alınması yönündeydi.

Üçüncü olarak yüksek din bilginleri ve mütefekkirleri yetiştirmek üzere üniversitede bir İslam İlahiyat Fakültesi kurulması da lüzumlu görülmüş ve kabul edilmişti. İslam İlahiyat Fakültesi, münevver ve yüksek din adamlarını, müftüleri, vaizleri, imam ve hatip okulları hocalarını ve fakültenin doçent ve asistanlarını yetiştirmek görevlerini yerine getirecekti.¹⁴⁵⁰

Bununla birlikte bu komisyon raporuna itirazlar yükselmişti. Ayrılığa düşen kişileri üç grup halinde ele alabiliriz. Banguoğlu ve Erim'in bulunduğu grup, din eğitiminin Diyanet İşleri'ne verilmesine karşıydı. Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Fatin Gökmen, Rasih Kaplan ve İbrahim Arvas, başka bir blok

¹⁴⁵⁰ BCA 030.1.0.0.42.251.17.

oluşturmuştu. Bu grup din eğitimini Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlamanın laikliğe uymayacağını savunuyor ve fakülteden ayrı bir yüksek din mektebi istiyordu. Buradaki farklılık, Banguoğlu ve Erim'in, Diyanet İşleri mensuplarına güven duymamaları ve din eğitiminin özel alana bırakılması durumunda şeriatçılığın hortlamasından çekinmeleriydi. Erim, Sırer'i toplantılarda softalarla bir olmakla suçluyordu. Şükrü Saraçoğlu, Recep Peker, Necmettin Sadak gibi kişilerse, bu konunun ele alınmasına tamamen aleyhtarlardı. Cevat Dursunoğlu da imam ve hatip okulları yerine kursları denmesi taraftarıydı. Bu durumda Erim ve Banguoğlu da Pekercilerle ittifakı seçmişti ve konu Meclis'in kış tatilinden sonraya bırakılmıştı. Bu arada Necmettin Sadak da İnönü tarafından ikna edilecekti. Bu geciktirmeden ötürü, İbrahim Arvas gibi milletvekillerinden ve İslamcı yayınlardan eleştiriler gelecekti.¹⁴⁵¹

Sonuçta, gelişmeler, Banguoğlu ve Erim'in temsil ettiği kanadın istekleri doğrultusunda gerçekleşti. 15 Ocak 1949'da biri Ankara'da diğeri İstanbul'da olmak üzere 2 imam-hatip kursu açıldı. İlk olarak 10 ay olması öngörülen kurs, bu süre yeterli görülmezince iki yıla çıkarılmıştı. Yine 1949'da Ankara Üniversitesi bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve Günaltay Hükümeti döneminde, 1 Şubat 1949'dan itibaren, ilkokullarda seçmeli din dersi eğitimi başlamıştı.¹⁴⁵²

Radikal Kemalistlerin görüşleri bu süreçte geri plana düşmüştü ve İnönü tarafından desteklenmiyordu. Mutedil Kemalistler olarak niteleyebileceğimiz Banguoğlu ve Erim'in görüşleri, İnönü'nün politik stratejisine uygun bir biçimde güç kazanmıştı. CHP içindeki ve dışındaki milliyetçi-muhafazakârlar da gelişmelerde etkili olmaya çalışıyorlardı. Banguoğlu ve Erim'in öncü durumda oldukları grup onların görüşlerini karşılıyor, uygun gördükleri taraflarda uzlaşıyor ve laiklikle çeliştirdiğini düşündükleri hususlarda başka bir formül altında bu talepleri tatmin etmeye çalışıyorlardı. Böylece laiklikten taviz vermeden moral ihtiyaçları karşılama formülüne uygun hareket etmeye çalıştıkları söylenebilir.¹⁴⁵³ Ancak İnönü ile Erim-

¹⁴⁵¹ BCA 030.1.0.0.42.251.17/2; Erim, **a.g.e.**, s. 252-253, Barutçu, **a.g.e.**, s. 327, Eşref Edib, **CHP ve Din**, s. 15-27. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 15, D: VIII, B: 26 [3 Ocak 1949], s. 7-12.

¹⁴⁵² Turan, **İsmet İnönü**, s. 195-196.

¹⁴⁵³ Bununla birlikte, üretilen formülün laiklik açısından sorun yaratacak mahiyette olduğuna dair eleştiriler kısa zaman içerisinde ortaya çıkmıştır. 1950 Seçimleri'nden sonra parlamentoda yer almayan CHP Eski Milletvekili Nazım Poroy, CHP İstanbul Kadıköy İlçe Merkezi'nde laikliğe dair verdiği konferanslarda, İmam-Hatip Kursları ve din dersleriyle ilgili geliştirilen çözümlerin, DP'nin

Banguoğlu kanadının her hususta tam anlaşma içinde olduklarını varsaymamıza engel hususlar da vardır. Örneğin İnönü, Atatürk döneminde başlayan ve ibadetin Türkçe yapılması konusundaki atılımı destekliyordu ve bunun zaman içinde gerçekleşeceğini düşünüyordu. Dahası, CHP içinde yer alan bazı kişiler, modernleşme hareketlerine dine dayalı yöneltilmiş muhalefetten ötürü, dinin yeniden yorumlanması taraftarıydılar. Ancak Banguoğlu'nun anılarından anlaşıldığı kadarıyla, o bu fikirde değildi. İmam-Hatip kurslarında okutulacak kitaplar konusu gündeme geldiğinde Milli Eğitim Bakanı olarak Banguoğlu, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki ile görüşmüştü. Aralarındaki diyalogu Banguoğlu şöyle anlatıyor: “Diyanet İşleri (B)aşkanı rahmetli Hamdi Efendi ile görüştüm. –Hocam bu kitabı sen yazacaksın, dedim. –Nasıl kitap istiyorsunuz? diye sordu. –Dinde inkılâp olmaz, biz vaktiyle nasıl okuduksa öyle, dedim. Ve ilave ettim, yalnız mezhep ayrılıklarına girmeyelim ve hurafeye yer vermeyelim.”¹⁴⁵⁴

Buradaki değişikliği anlamak bakımından Charles Tilly'den ödünç aldığımı belirttiğim bir kavrama başvurmam gerekiyor. Daha önce görüldüğü üzere medreselerin kapatılmasından sonra, İmam ve Hatip Okulları açılmış ve bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştu. Dolayısıyla laiklik ilkesinin hiç şüphesiz yönetimce benimsenmekte olduğu bir zamanda, bir politika olarak bu kurumlar aracılığıyla din eğitiminin verilmesi kabul edilmişti; kısacası bu uygulama, “rejimin repertuarı”nda vardı. Ancak belirtilen sebeplerle bu kurumlar kapanmıştı. Şimdi, yeni şartlar altında rejimin repertuarında olan bu uygulamalar yeniden gündeme gelmişti. Radikallerin kuşkuyla karşılaşmasına karşın, alınan kararların laiklikten bir kopuş olarak değerlendirilmesi pek mümkün değildi. Ancak, laiklik karşıtı eylem ve propagandaların varlığı, Kemalistleri endişelendiriyordu ki bunlara ve alınan tedbirlere değineceğiz.

laikliği zedeleyici mahiyette adımlar atmasının önünü açtığını savunmuştur. Poroy'a göre devlet okulları içinde seçimlik dahi olsa din dersleri verilmesi laikliğe aykırıdır. Bu sebeple örneğin Fransa'da, okulların tatil olduğu bir günde öğrenciler istedikleri yerlerde gidip din dersi almaktadırlar. Bu adımın sağladığı zeminle DP, ilkokulların son iki sınıfında verilmesi düşünülen din derslerini diğer sınıflara teşmil etmiş ve fiiliyatta dersleri de büyük ölçüde ihtiyari olmaktan çıkarmıştır. Poroy yanlış olarak İmam-Hatip Mektepleri ifadesini kullanmakla birlikte, imam, hatip ve müezzin yetiştirecek kurumların Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kurulmasını da laiklik açısından hatalı bulmaktadır. Ona göre bu hizmetlerin beledi hizmetler arasında sayılması mümkündür. Poroy, İlahiyat Fakültesi kurulmasının doğru olduğu fikrindeydi. Bkz. Nazım Poroy, **Laiklik Hakkında**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 44-46.

¹⁴⁵⁴ Bilgin, **a.g.e.**, s. 151.

4.7.3. Türbeler Sorunu

30 Kasım 1924'te "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir takım Ünvanların İlgasına Dair Kanun" kabul edilmişti. Konya Milletvekili Refik [Koraltan] ve arkadaşları tarafından teklif edilen kanununun 1. maddesi şöyleydi:

*"Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek süveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer şekilde takı temellük ve tasarrufları baki kalmak ' üzere kamilen sed edilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir. Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müridlik gibi unvan ve sıfatlar ve bu sıfatlara ait hizmet ifave kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salatine ait veya bir tarikada veyahut cerri menfaate müstenit olan türbeler dahi dahil olduğu telde bilumum türbeler mesdud ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayini tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler şeyh, derviş, mürid, türbedar unvanlarını tanıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksilik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdî ile cezalandırılır."*¹⁴⁵⁵

Bu kanun getirilirken kanun koyucunun açık amacı, tarikatlere dayanan ve sultanlara ait türbelerin kapatılmasıydı. Söz konusu türbelerin ihdası da mümkün değildi. Bu tedbir açıkça laik Cumhuriyet'in inşası sırasında eski rejimi sembolize eden yapıların etkisizleştirilmesine yönelikti. Bu yapılar sadece tarihî kıymeti haiz yerler olarak korunmalıydılar. Bu tarihî yapıların korunması için gerçekten de bazı tedbirlerin alındığını görüyoruz.¹⁴⁵⁶ Ancak görünen o ki, bu konuda bazı ihmaller de ortaya çıkmıştı. Öyle ki türbelerin ve bazı tarihî eserlerin bakımsızlığına dair şikâyetler 25.5.1944'te TBMM gündemine gelmişti. Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, mevcut kanunî düzenlemelerin ve malî zorlukların meseleyi zorlaştırdığını;

¹⁴⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, C.19, D: II, İ: 17 [30 Kasım 1924], s. 283-284.

¹⁴⁵⁶ Örn. bkz. BCA 030.18.1.2.21.42.11; BCA 030.10.0.0.192.314.16.

ancak eski eserler konusunda elden gelen tüm gayretin gösterildiğini söylüyordu.¹⁴⁵⁷ Bununla birlikte Yücel, 16 Şubat 1945'te ilk toplantısını yapan "Eski Eserler ve Müzeler Birinci Danışma Komisyonu"nu açış konuşmasında, "(e)ski eserlere karşı dikkatimiz her devirde istediğimiz derecede olmamıştır" itirafında bulunmuştu.¹⁴⁵⁸

Özellikle 1947'den itibaren, bu hususta bazı değişimler yaşanmaya başladı. **Ülkü** dergisinde Halim Baki Kunter, 1947'den itibaren eski eserlerin bakımı konusunda bir bilinç yaratmak isteyen birçok makale kaleme aldı. Aynı sene konusu türbeler ya da camiler olan şiirlerin de **Ülkü**'de yer aldığı görülmektedir.¹⁴⁵⁹

Fark edilebileceği gibi türbeler konusu 1947 Kurultayı'nda da gündeme gelmişti. Konuyu gündeme getiren kişi Hamdullah Suphi Tanrıöver'di. Tanrıöver, ilgili kanunun çıktığı sırada, Atatürk'le görüşüğünü, dinî kişiliklere ait türbelerin kapanabileceğini; ancak Fatih, Kanuni gibi büyüklerin türbelerinin kapatılması durumunda, Türk milletine bu ülkeyi bir vatan olarak veren kişileri çocuklara öğretme imkanının kalmayacağını söylediğini ifade etmiştir. Tanrıöver'in anlatımına göre, Atatürk her ne kadar tüm türbelerin kapatılacağını söylemişse de Hamdullah Suphi'nin bu itirazı üzerine "Bekle; on, on beş sene bekle, bütün türbeleri sana vereceğiz" sözleriyle ona, bunun inkılap için gerekli bir tedbir olduğunu anlatmak istemiştir. Hamdullah Suphi, yabancı ülkelerdeki tarihî eserlerden bahsetmiş ve Türkiye'ye gelip buradaki tarihî eserleri sorduklarında, ziyarete kapalı oldukları cevabını alınca şaşırıldıklarını belirtmiştir. Son zamanlarda gençler arasında maziye doğru bir hareket başladığını, örneğin Galatasaray gençlerinin Tefik Fikret'in ufak bir heykelini yapıp bahçelerine diktiklerini, Çanakkale'de Süleyman Paşa ile Namık Kemal'in türbelerinin subaylar tarafından tamir ettirildiğini hatırlatan Tanrıöver, "milliyetperverlik mevzu bahis ise, bunun tahakkukunu canla başla istiyorsak tarihimize büyük hizmet etmiş olanların türbelerini açalım, tamir edelim" diyordu.

¹⁴⁵⁷ Tartışmalar için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.10, D: III, B: 61 [25 Mayıs 1944], s. 263-264, 276-277, 285-286, 292.

¹⁴⁵⁸ Akt. Mustafa Kara, **a.g.e.**, s. 220.

¹⁴⁵⁹ Örn. Bkz. Halim Baki Kunter, "Eski Malatya'da Ulucami", **Ülkü**, C: 1, S:1, 1947, s. 9-11; Halim Baki Kunter, "Anıtları Kırletenler", **Ülkü**, C: 1, S:1, 1947, s. 36-37; Halim Baki Kunter, "Anıtlarımızı Tanıyalım: Hatuniye Medresesi", **Ülkü**, C: 1, S:5, 1947, s. 17-19; Halim Baki Kunter, "Türkiye'nin Anıtlar Davası", **Ülkü**, C: 3, S:26, 1949, s. 5-6, Erdoğan Konuralp, "Türbe" (Şiir), **Ülkü**, C: 1, S:10, 1947, s. 11, Nüzhet Erim, "Camiler, Ağaçlar, İstanbul" (Şiir), **Ülkü**, C: 1, S:12, 1947, s. 16.

Eski Türk Ocakları Başkanı'nın bu önerisi, bravo sesleri ve alkışlarla karşılanmıştı.¹⁴⁶⁰

Aslına bakılırsa, Atatürk döneminden başlayıp İnönü döneminde devam eden, tarihi şahsiyetleri anma ve onların büstlerini dikme gibi uygulamalar mevcuttu. Namık Kemal, Barbaros Hayrettin, Mimar Sinan gibi Türk büyükleri için anma törenleri düzenleniyordu. Ayrıca Türk büyüklerinin abide ve büstlerinin yapılması da gündemdeydi. Örneğin İstanbul'da bir Fatih Abidesi yapılması tasarlanıyordu. "Yeni Cami'yi kuran" Mimar Davut Ağa ve Katip Çelebi'nin de büstlerinin yapılması düşünülmekteydi.¹⁴⁶¹ Ancak tanıklıklardan anlaşılan, türbelerin ve diğer tarihi eserlerin ihmal edildiği yönündeydi. Bu konu, aslında farklı görüşlerden birçok kişide rahatsızlık yaratmıştı. Hamdullah Suphi'nin belirttiği gibi, muhtemelen, Türkiye'ye gelen yabancılar da, tarihî niteliği haiz yapıların ziyarete kapalı olduğunu duyunca şaşırıyorlardı. Bu sebeple Banguoğlu'nun laiklikle ilgili konuşmasında değinildiği üzere, CHP yönetimi bir değişikliğe sıcak bakıyordu.

Zaman içinde özellikle milliyetçi muhafazakârlardan bu konuda gelen talepler arttı. Bu isimlerden biri ve aynı zamanda Nihal Atsız'ın da arkadaşı olan Tahsin Demiray, türbeler sorunuyla ilgili bir risale yayınladı. Demiray, bu risalede, türbelerin kapalı olmasının rejimin milliyetçilik ilkesiyle bağdaşmadığını ve dahası modern bir türbe olan Anıt-Kabir'in de bu durumda kanuna aykırı bir yapı haline geleceğini yazıyordu. Osmanlı dönemindeki tarihî şahsiyetleri ve onların önemlerini anlatan kısa yazılar içeren bu yapıtta yazar, artık rejim için bir tehlike olmadığı tezini de yineliyordu. Ancak türbelerin açılması konusunda çok hassas olan Demiray, konu Anıtkabir'e gelince tevazu öneriyor, hatta "(e)sasen büyük insanların büyük binalara ihtiyacı yoktur. Onlar manevi büyüklüklerin kubbesi altında yatarlar" diyerek risalesini sonlandırıyor. Demiray'ın önerisi, muzaffer kumandanların, büyük devlet adamlarının, ilim, sanat ve içtihat adamlarının, değerli eser sahibi zatların türbelerinin açılması yönündeydi. Hangi türbelerin bu tanıma girdiği Bakanlar Kurulu kararıyla saptanacaktı. Demiray'ın önerisi, Mart 1950'deki yasa değişikliğini

¹⁴⁶⁰ C.H.P Yedinci Büyük..., s. 402-403.

¹⁴⁶¹ Ulus (3 Mart 1944).

birçok bakımdan andırıyordu; ancak Demiray, muhtemelen tüm türbelerin açılması için tanımını oldukça geniş tutmuştu.¹⁴⁶²

Demiray'ın Anıt-Kabir'i modern türbe olarak nitelemesi, Kemalist sembolizmi tamamen by-pass eden bir mahiyetteydi. Zira gerek 677 sayılı Kanun'da yasa koyucunun amaçları noktasından gerekse seçilen Anıtkabir projesinde benimsenen nitelikler açısından söz konusu yapının türbe olmakla bir ilgisi bulunmadığı çok açıktı. Öyle ki bu akıl yürütmeden yola çıkılarak üniversiteler de modern medreseler olarak görülüp kapatılabilirlerdi!¹⁴⁶³ Ancak milliyetçi-muhafazakâr kanattan gelen eleştiriler sırasında Anıtkabir için kullanılan "Atatürk Türbesi" deyişi,¹⁴⁶⁴ milliyetçi-muhafazakâr söylemin etki kapasitesinin artışı gösterir biçimde, Banguoğlu'nun da söyleminde yankı bulacak¹⁴⁶⁵, o da "Atatürk Türbesi" tabirini kullanacaktı.

Sonuçta, 1 Mart 1950'de 677 sayılı Kanun'un 1. maddesi yeniden düzenlenmişti. 1. maddede şöyle denmekteydi:

*"Tekke ve zaviyelerle turnelerin şeddine ve türbedarlıklarla birtakım unvanların menî ve ilgasına dair olan 677 sayılı Kanunun birinci maddesinin sonuna aşağıdaki fıkra eklenmiştir. Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Millî Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Buralara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tâyin edilir. Açılacak türbelerin listesi Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur."*¹⁴⁶⁶

Denizli Milletvekili Hulusi Oral, yasa değişikliğindeki ifadeleri yeterli bulmamış ve "(açılabilir) kelimesinin (açılır) diye düzeltilmesini ve (Salâtin) kelimesinin ilâvesini, bir de fıkranın başına, (türbelerden) kelimesinden evvel (ancak bu) kelimesinin ilâvesini" önermiştir. Ona göre sultanların türbesi konusunda açılabilir gibi müphem bir ifade bulunmamalı, bu türbeler mutlaka açılmalıydı.

¹⁴⁶² Tahsin Demiray, **Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1949.

¹⁴⁶³ Anıtkabir'i bu tanıma göre ele alan bir yazı ve ona yönelik eleştirim için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulananmak-9: Anıtkabir'in Tekke Zaviyeler Kanunu'na Aykırılığı: 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e", **Toplumsal Tarih**, S: 251, Kasım 2014, s. 24-37; Haydar Seçkin Çelik, "Mehmet Ö. Alkan'ın 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e Adlı Makalesi Üzerine", **Düşünce ve Tarih**, S: 6, Mart 2015, s. 59-65.

¹⁴⁶⁴ Bkz. Alkan, **a.g.m.**

¹⁴⁶⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 25, D: VIII, B: 57 [1 Mart 1950], s. 38

¹⁴⁶⁶ **A.g.e.**, s. 36.

Ancak bu teklif kabul görmemişti; zira bu ifadenin türbelerin hepsinin açılması yönünde zorlayıcı bir hüküm taşıyacağı düşünülüyordu. Banguoğlu, gericiliğe ve eski tip türbeciliğe de izin verilmeyeceğini ekliyordu.¹⁴⁶⁷

Görüldüğü gibi yapılan değişiklikte türbesi açılacak kişilerle ilgili tanım daha dar tutulmuştu ve inisiyatif tamamen Bakanlar Kurulu'na bırakılmıştı.¹⁴⁶⁸ Bu değişiklikte bir yandan bir süredir devam eden ve parti içinde de ciddi yankı bulan bir sorun gideriliyordu. Diğer taraftan yapılan değişikliğin biçimi ve zamanlaması, seçimlere gidilirken eleştiri oklarına hedef olmama amacının mevcudiyetini de göstermektedir. Böylece amaç, bir kez daha, laikliği zedelemekten toplumsal bir talebi karşılamaktı. Devrim döneminin radikal politikası da, öyle görünüyor ki, maziye dönük ilginin zamanla artışında, etkili olmuştu. Son olarak Soğuk Savaş'ın başlaması ve çok-partili hayata geçilmesiyle birlikte milliyetçi sağın, taleplerini gündeme taşıma konusundaki yeteneğinin ve hâkim söylemi etkileyebilme kapasitesinin de arttığını tespit etmek gerekmektedir.

4.7.4. Devrim ve Laiklik Karşıtı Eylemler ve Tedbirler

Çok partili hayata geçilmesinden sonra, laikliğe dönük eleştiriler ve devrim ve laiklik karşıtı eylem ve yayınlar artmıştı. İslamcı **Büyük Doğu** dergisinin Atatürk aleyhindeki yayınları özellikle tepki toplamıştı. 5 Temmuz 1947 tarihli **Ulus** gazetesine göre bu yayınları protesto için Gediz ve Ayvalık'ta gösteriler düzenlenmiş, CHP bir toplantı düzenlemiş ve bunu öğrenen DP de bir toplantı düzenleyerek tepkilere katılmıştır. 6 Temmuz'da da Rize, Milas ve Antalya'da gösteriler düzenlenmiştir.¹⁴⁶⁹ CHP Gaziantep İl İdare Kurulu Başkanı ile Mersin Halkevi Başkanı da, kentlerinde Atatürk'e ve eserlerine yönelik bu saldırıları

¹⁴⁶⁷ **A.g.e.**, s. 37-38.

¹⁴⁶⁸ İlk olarak, sayacağımız 19 türbenin peyder pey açılmasına karar verilmişti: 1- Ankara'da Hacıbayram Türbesi 2-Bilecik-Söğüt'te Ertuğrul Gazi Türbesi 3-Bolu-Göynük'te Akşemseddin Türbesi 4-Bursa'da Osman Gazi Türbesi 5-Bursa'da Orhan Gazi Türbesi 6-Bursa'da Çelebi Mehmet Türbesi 7-Çanakkale-Gelibolu-Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa Türbesi 8-İstanbul'da Fatih Mehmet Türbesi 9- İstanbul'da Yavuz Selim Türbesi 10- İstanbul'da Kanuni Süleyman Türbesi 11- İstanbul'da İkinci Sultan Mahmut Türbesi 12- İstanbul'da Mustafa Reşit Paşa Türbesi 13- İstanbul'da Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi 14- İstanbul'da Mimar Sinan Türbesi 15- İstanbul'da Gazi Osman Paşa Türbesi 16- Kırşehir'de Aşık Paşa Türbesi 17- Konya'da Selçuk Sultanları Türbesi 18- Konya-Akşehir'de Nasrettin Hoca Türbesi 19-Urfa-Ceberkalesi'nde Süleyman Şah Türbesi. Bkz. **BCA** 030.18.1.2.122.30.9.

¹⁴⁶⁹ **Ulus** (5-6 Temmuz 1947).

protesto eden ve Atatürk ve eserlerine olan bağlılığı ortaya koyan konuşmaların yapıldığı toplantılar tertiplendiğini CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı ile bildirmişlerdir.¹⁴⁷⁰

Devrimleri ve laikliği eleştiren neşriyat ve eylemlerin artması sonrasında, 26 Kasım 1947'de Ahmet Remzi Yüregir, inkılâp ve rejim aleyhinde yapılan neşriyat hakkında Adalet Bakanı, İçişleri Bakanı ve Dışişleri Bakanı'na bazı sorular yöneltmiştir. Yüregir, hürriyet ve demokrasi ortamını kötüye kullananların dini kendilerine alet ederek tarikatçı ve padişahçı propagandalar yaptıklarını; ancak bunlara ilişkin kanuni takibatta inkılâbın istediği süratin gösterilmediğini belirtiyordu. Bu noktada, **Tanin** gazetesinde gündeme taşınan Varto'daki olayları¹⁴⁷¹

¹⁴⁷⁰ BCA 490. 1.0.0. 1435.745.1/4-5.

¹⁴⁷¹ Mehmet Şerif Fırat tarafından yazılan Varto Mektubu, **Tanin** gazetesinde "İrtica Yılanı Uyanıyor" başlığı altında verilmişti. Gazete mektubu aynen neşretmişti. Mektuptaki iddialara göre, Şafilik ve Nakşiliğe bağlı aşiretlerin bölgelerinde hocalar "şimdiden" tekkelerde geziyor ve hususi hücrelerde vatan çocuklarını Arapça okutup Cumhuriyet aleyhine zehirliyorlardı. Fırat, Şeyh Said'in oğluna yapılan istikbale (karşılama) de dikkat çekmişti. Varto Mektubu yazarı, daha önceleri irticaya karşı parti ve orduyla birlikte çalışılan günleri kısaca anlattıktan sonra, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte ortaya çıkan durumu tasvir edilerek yakınıyordu: "Eyvah, ta ki Atatürk Atamız öldü, siyasi partiler cevelana başladı, partililik ve demokratlık bahanesiyle ekilen fesat tohumları filizlendi, yine kara günlere doğru adım attık. Matbuatın çoğu bile milli ahlaktan sıyrılarak sevdirimizi bühthanlarla süslüyerek yurdun haricine duyurdular, ikiliğimiz yüzünden düşmanlarımızı sevindirdiler. Bu yüzden yurdumuzun içinde ve doğu illerimizde yeniden bir şeriatçılık ve irtica mefhumlarını hazırlayan haller zuhur etti." Fırat, Arap hars ve medeniyeti ile dinî taassubun Türklüğü bölücü ve milliyetçiliğe zıt vaziyetine karşı Doğu halkının tarihini vesikalarla yazdığını belirttikten sonra, DP'nin, irtica hareketlerinin ilerlemesindeki etkisine değiniyordu. Fırat'a göre DP'nin kurulmasından sonra Nakşi ve Şafi aşiretler Cumhuriyet'in bu ikilikten ötürü parçalanacağına inanmışlar; fakat bunun bir deneme olup DP'nin kapatılma ihtimaline karşı, ihtiyatlı davranmışlardır. Halk Partisi ise fazla korku göstermiş ve dinî neşriyatı serbest bırakmış ve Şeyh Said'in oğlu gibi kişilerin geri dönmesine izin vermiştir. Varto Mektubu yazarı, bu yapılanların DP'nin şeriatı geri getireceği ve Kürtlere beylik vereceği konusunda söz konusu aşiretleri ümitlendirdiğini belirtmektedir. CHP'nin din serbestliği ve İskân Kanunu konusunda yaptığı iyilikler de DP'nin tazyikinden bilinmekte, bu da DP'ye olan bağlılığı arttırmaktadır. İkinci bir örnek olarak Fırat, Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın köyüne dönerken Erzurum'da muhaliflerce büyük bir kalabalıkla karşılanmasını vermiş ve onun, babasından beter olup devletin parçalandığı günlerin rüyasını görmekte olduğunu ifade etmiştir. Üçüncü olarak Fırat, Celal Bayar'ın Erzurum'a geldiğinde, İnönü'den bin kat fazla sevgi ve tezahüratla karşılandığını, oysa Bayar'ın İnönü'den büyük bir hizmeti olmadığını, bu eylemlerin Nakşi ve Şafi şeyhlerin hayalleriyle ilgili olduğunu yazmaktadır. Yazara göre Bayar, bir şeriat orduları komutanı gibi karşılanmış, eller üstüne alınmıştı. Fırat, "ben olsam o eller üstünden kendimi yere atardım" diyordu. Fırat'a göre Doğu illerinde Hanefiler ve Aleviler çok büyük ölçüde Şafi ve Nakşi aşiretlere düşmandılar; şeriatçılık ve Kürtçülük mefkurelerine de karşıydılar. Türk olduklarının tamamen bilincinde olan bu gruplardan Dersim hadisesine katılanlar yaptıkları kabahatin farkına varmışlardı. Olanları böyle ifade ettikten sonra Varto Mektubu yazarı, bunlara bir çare bulunmasını büyüklerden diliyordu. Fırat'ın mektubu hiç kuşkusuz DP'yi zan altında bırakıcı mahiyettedir ve daha önce SCF içine sızan, ondan medet uman gericilerle ilgili tenkitleri anımsatıyordu. Mektubun yayımlanmasından bir gün sonra **Tanin** başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, sağdan ve soldan rejime yönelen tehlikelerden bahsediyor ve komünizm tehlikesi karşısında Türk milletinin daha uyanık olduğunu ancak "hürriyet düşmanı mutaassıp ve mürtecilere" karşı zaafı bulduğunu belirtiyordu. DP'den gelen tepkiler üzerine Yalçın, 11 Kasım 1947'de bir yazı daha kaleme almış ve mektupta DP aleyhine bir şey olmadığını,

da irticai gelişmeler konusunda örnek gösteriliyordu. Adalet Bakanı Şinasi Devrin, söz konusu hadiselerle ilgili hukuki mevzuatta TCK'nın 163., Matbuat Kanunu'nun 40. maddeleri ile 677 sayılı Kanun'un 1. maddesinin cezai yaptırım içerdiğini saptadıktan sonra, yapılanlarla ilgili şu bilgiyi vermişti:

“Bu maddelere tevfikân 1947 senesi içinde mahkemeye intikal etmiş olan dava adedi (93) tür. Bunların (89) u 677 Sayılı Kanun'un birinci maddesinin (4) ü de Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin şümulüne girmektedir. 1947 yılı içinde mahkemelere intikal eden 677 sayılı Kanun'un şümulüne dair suçlara (A)rapça ezan ve kamet okuma fiillerinin de istatistiğini arz etmekte fayda vardır. Bu arz etmiş olduğum 677 Sayılı Kanun'a muhalefet suçu 89 olup bunlardan 6'sı falcılık, 15'i nüshacılık, 2'si tekke açmak, 5'i tarikat ayini yapmak, 29'u üfürükçülük, 3'ü büyüçülük, 1'i dervişlik, 2'si türbedarlık, 2'si seyyitlik, 3'ü tarikatçılık, 1'i (A)rapça kamet okumak suçlarıdır. Bunlardan 17'si mahkumiyet, 15'i beraet etmiş ve 57'si de derdest-i rüyettir.¹⁴⁷²

Kısacası bakan, inkılap ve rejime aykırı eylemlerin takip edilmekte olduğunu söylüyordu.

Bir başka gelişme, 1155 tarihinde Fas'ta doğan Ahmet Teycani tarafından 1216 yılında kurulan Ticaniliğin Türkiye'ye girişiyle bağlantılıdır. Kurucusunun adına izafeten Ticiani adını alan tarikat, Türkiye'ye 1930 yılında girmiştir ve piri, Kemal Pilavoğlu'dur. Tarikat, şeriatı esas alan teokratik bir devlet kurmayı amaçlıyordu. Ticianîler Türkçe ezan okunmasına ilişkin TCK'ya konulan yaptırıma karşı 1946'da eleştiriler getirmeye başlamışlardı. 1949 Şubatı'nda bir Ticianî TBMM'ye girip yüksek sesle Arapça ezan okumuştur.¹⁴⁷³ Ticianîler, ülke içinde propaganda vasıtasıyla yayılmaya da başlamışlardı. Bu tarikata göre Osmanlı halifeliğini inkar eden Atatürk'ün önderi olduğu Türk Devrimi dinsizlikten başka bir şey değildi. Atatürk heykelleri de kırılması gereken putlardı. DP iktidara geldikten

mektubun sadece demokratik gelişmelerden ümide kapılanlara karşı yazıldığını ve bu olaylarda DP'nin bir kabahati olmadığını ifade ediyordu. Yazara göre bu yanlış tefsiri yapanlar muvazenelerini kaybetmişlerdi. Bkz. **Tanin** (6 Kasım 1947), Hüseyin Cahit Yalçın, “Tehlike Var”, **Tanin** (7 Kasım 1947), Hüseyin Cahit Yalçın, “Varto Mektubu Münasebetiyle”, **Tanin** (11 Kasım 1947). Yalçın'ın açıklamalarına karşın mektubun DP'ye karşı olumsuz içeriği çok açıktı.

¹⁴⁷² **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 7, D: VIII, B:11 [26 Kasım 1947], s. 205-207, 210-211.

¹⁴⁷³ Bu kişiler Osman Yaz ve Nebi Cavid'di. Osman Yaz, 3 ay 24 gün ve ona yardımcı olmak suçundan Nebi Cavid 1 ay 3 gün hapis cezasına çarptırılmışlardır. Bkz. **Ulus** (5 Nisan 1949).

sonra bu tarikat faaliyetlerine hız verecek ve ana caddelerde, mahkeme salonlarında tekbir getirme, tarikat beyannamesi dağıtma ve ayinler tertip etme gibi eylemlerine Atatürk heykellerini kırmayı ekleyecekti.¹⁴⁷⁴

Bu gelişmeler karşısında 10 Haziran 1949'da, TCK'nın bazı maddeleri değiştirildi ve ağırlaştırıldı. Bu maddelerden konumuzla doğrudan ilgili olan 163. madde ülke düzenini kısmen ya da tamamen dine dayandırmak için cemiyet kurmayı, bu amaçla yahut başka şekillerde dini siyasete alet eden propaganda ve telkin yapmayı cezai yaptırıma bağlıyordu.¹⁴⁷⁵ Bu madde uzun tartışmalara sebep oldu. DP, bu maddeyi seçimlere giderken demokrasi üzerinde bir baskı kurma aleti olarak değerlendirirken, muhafazakâr kanattan gelen eleştiriler, daha önceki ayrışmanın bir benzerini tekrarlıyordu. Söz konusu maddenin ülkenin %98'ini oluşturan Müslümanları çok üzdüğü, laiklik tehlike altında olmadığı halde tehlike altındaymış gibi gösterdiği, dine karşı bir baskı kurulmaya çalışıldığı gibi iddialar yükseliyordu. Özellikle Osman Nuri Köni, dönemin başbakanı Şemsettin Günaltay'a çok sert sözlerle hücum etmekteydi. Günaltay'a, "senin de bir ayağın benim gibi çukurda, gittiğin yol hak yolu değildir" diye seslenirken, onu Osmanlı zamanında memleketini hiç sevmeyen bir sadrazam olarak bilinen Damat Ferit Paşa'ya benzetiyor ve "Türkiye Cumhuriyeti'nin Damat Ferit Paşa'sı Şemsettin Bey'dir" diyordu. Günaltay'ın genellikle cımbızla çekilen meşhur sözleri, kendisinin Müslümanlığa kast eden bir adam olarak gösterilmesinden ötürü sarf edilmişti. Günaltay, kendisini şöyle savunuyordu.

¹⁴⁷⁴ DP döneminde, bu sebeple 25 Temmuz 1951'de çıkarılan Atatürk'ü Koruma Kanunu gereğince Kemal Pilavoğlu yargılanmış ve 15 yıl ağır hapse mahkûm edilmiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 191-193, 203.

¹⁴⁷⁵ Madde şöyleydi: "Lâyikliğe aykırı olarak, devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar. Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır. Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadıyla dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanı(n)an şeyleri alet ederek her ne surette olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Yukarıdaki fıkra yazılı fiil yayın vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek cezalar üçte birden yarıya kadar arttırılır. Yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir." Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C:20, D: VIII, B: 106 [10 Haziran 1949], s. 696-697.

“İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım (Soldan bravo sesleri, alkışlar). Arkadaş vicdanını önüne al.”¹⁴⁷⁶

Kanunun çıkma sebebini ise Köni’ye çatarak şu şekilde açıklamıştı.

“Bu kanun tasarısını huzurunuzda arz etmemizin başlıca saiki arkadaşlar, Osman Nuri Köni’nin şahsında temessül ettiği sözlerinden anlaşılın Damat Ferit gibi Hilafet Orduları kurmak isteyenlerin yahut memleketi kanlara boğmak isteyen Derviş Vahdetilerin belirmesine meydan vermemektir (Soldan bravo sesleri). Kanunun hedefi budur (Soldan bravo sesleri, şiddetli alkışlar).”¹⁴⁷⁷

Oysa sorun çok daha derindi. Konuşmacıların bir kısmı, genellikle laikliğin gereğine atıfta bulunmakla birlikte, yine onun temellerini eleştiren görüşler ileri sürüyorlardı. Örneğin Demokrat Parti Muğla Milletvekili Necati Erdem:

“Mesela İsviçre Hukukunu kaldırıp Cermen Hukukunu koymak veya Roma Hukukunu koymak caiz imiş. Ama arkadaşlar, Cermen Hukuku yerine, Roma Hukuku yerine, İslam Hukuku koymak asla caiz değilmiş. Burada İslam hukukuna karşı, dini esasa karşı bir tecavüz var mı?.. Yok mu?.. Heyeti celilenizin takdirine bırakıyorum. (...) İnsanların düşünceleri ayrı ayrıdır. Eski düşünceye taraftar olanlar var, yeni düşünceye taraftar olan birçok vatandaşlar var. Şurasını unutmuyalım ki; Anayasa mucibince herkes düşünmekte, düşündüğünü söylemekte serbesttir, bunu göz önünde tutalım. Şimdi buna göre iki vatandaş, çok değil. İki vatandaş baş başa verip de eski İslam hukuku ne güzeldi, serveti getiren erkekti, erkekler ihmal edilsin de kadınlara müsavi hisse çıkarılsın bu doğru değildir diyemeyiz, böyle bir şey söylenemez, bu erkekler kadınların iki misli miras alması işini nizamlamalı derse bu kanuna göre cemiyet teşekkül etmiştir. Şimdi soruyorum arkadaşlara, başka memleket kanunlarından gelen umumi veya hususi hüküm kabul ediliyor da bizim memleketimizde tarihi olan (İ)slam hukukunun umumi veya hususi şekilde tatbikına neden

¹⁴⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, C: 20, D: VIII, B: 104 [8 Haziran 1949], s. 572-576, 598.

¹⁴⁷⁷ A.g.e., s. 598.

cevaz verilmiyor? Cevaz verilmiyor diye sormamdan cevaz verilsin manası anlaşılmasın. Yani bu meselede iki vatandaşın bir araya gelip bir karar vermesi büyük bir cinayet, birsuç sayılıyor.”¹⁴⁷⁸

diyor ve ülkenin hukuki düzenini İslam hukukuna dayandırmayı savunmuyor olduğunu söylemekle birlikte, bunu savunan cemiyetlerin kurulmasına izin verilmesini istiyordu. Erdem’in sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Avrupa’daki modern hukuk sistemleri kabul edilebilirken İslam hukukunun kabul edilmesinin laikliğe aykırı bulunarak reddedilmesi, dini esaslara tecavüz mahiyeti taşıyordu. Oysa Erdem’in “atladığı” kısım, bahsettiği sistemlerin din temelli olmamasıydı ve laiklikle ilgisi de buydu.

CHP Milletvekili Sinan Tekelioğlu da yasaya sert eleştiriler yöneltenler arasındaydı. Ona göre bütün dünyanın komünizme çare olarak dini gördüğü bir zamanda bu kanun “kıpkırmızı komünist kokuyordu”.¹⁴⁷⁹

Yoğun tartışmalara karşın, 163. madde kabul edilmişti. Ancak tartışmalar göstermişti ki, sistemin başat partilerini oluşturan CHP ve DP içinde dahi, laikliği tam olarak benimsememiş kişiler bulunmaktaydı.

Komünizme karşı alınacak tedbirler meselesi, anti-komünizmden anti-Kemalizm’e uzanan bir yelpazede dile getirilmişti. Bu, niçin böyle olmuştu? Bunun sebebi üzerinde de kısaca durmak gerekmektedir.

Türkiye sol hareketinin içinde yer alan bir isim olan Abidin Nesimi, anılarında ilginç bir olay anlatmaktadır. Olayın geçtiği sırada Nesimi henüz liseye giden bir öğrencidir. Sonraları Diyanet İşleri Başkanı olacak Şerafettin Yalkaya ile de komşudurlar. Bir gün Yalkaya’nın evinde Arap Edebiyatı tarihi Profesörü Saip Efendi, Edebiyat Fakültesi Farsça Okutmanı Abdülbaki Dedeefendi, Robert Kolej öğretmenlerinden Kemal Bey ve eski İttihatçılardan Salih Bey sohbet etmektedirler. Bu konuşmaya, genç Nesimi’yi de birkaç soru sormak için çağırırlar. Yalkaya, Nesimi’ye “Osmanlı tarihinin en önemli fikir adamı kimdir?” ve “Tarihsel kaynaklar arasında Kur’an da yer alır mı?” diye iki soru yöneltir. Nesimi, ilk soruya -hakkındaki bilgileri büyük ölçüde Yalkaya’nın kendisinden edindiğini söylediği- “Şeyh Bedreddin” cevabını verir. İkinci soruya, bir Müslüman olarak Kur’an’a inandığını;

¹⁴⁷⁸ A.g.e., . 586-587.

¹⁴⁷⁹ A.g.e., s. 579.

ancak Müslüman olmayanların kabul etmesi mümkün olmadığı için, onu tarihsel bir kaynak olarak gösteremeyeceği şeklinde yanıtlar. Yaltkaya bunun üzerine Bedreddin’le ilgili Nesimi’ye bazı ek açıklamalar yapmaya başlar. Bu sırada söze karışan İttihatçı Salih Bey şöyle der: “Demek ki çocuklarımıza tarihin kaynakları olarak Kur’anı göstermiyorlar, bu da tabiidir. Çünkü Ankara pozitivisttir, biz İttihatçılar ise metafizikçiyiz. Ankara bizi tasfiye için pozitivismi öne sürmüş ve tasfiye de etmiştir.” Eski İttihatçı, sonra da Abidin Nesimi’yi işaret ederek devam eder: “Bu yaşta pozitivismine gelen bir çocuk, pozitivismde kalamaz, materyalizme geçecektir. Materyalistler de pozitivistleri tasfiye edecektir. Ankara biz metafizikçileri tasfiye etmenin karşılığını kendi de tasfiye edilmek suretiyle ödeyecektir.”¹⁴⁸⁰

Buradaki İttihatçı Salih’in kim olduğu açık değildir; ancak adını pozitivismin babası Auguste Comte’un “ordre et progrès” yani “düzen ve ilerleme” düsturundan alan bir cemiyetin/partinin, pozitivismle ilgisi olmadığını söylemek elbette tarihsel gerçekliğe uygun düşmez. Bununla birlikte kısaca belirtelim ki, laiklik ve din politikalarıyla ilgili, Atatürk’ün radikalizmini paylaşmayan, pozitivismine Atatürk kadar yakın olmayan kişiler de İTC’de vardı ki bunlardan biri de partinin önde gelenlerinden olan Enver’dir.¹⁴⁸¹ Bu anının önemi şuradadır ki, komünizm karşıtı olan milliyetçi-muhafazakârlar ve İslamcılar, pozitivismin komünizme açılan bir kapı olduğunu düşünüyorlardı. İttihatçı Salih Bey’in “materyalizm” kavramını burada sosyalizm-komünizm olarak algılamak lazımdır; çünkü CHP içerisinde Şükrü Kaya gibi açıkça kendini materyalist olarak tanımlayan¹⁴⁸² komünizm karşıtı kimseler bulunmaktaydı. Böylece pozitivism-materyalizm-sosyalizm/komünizm arasında bir geçişkenlik kurulmakta¹⁴⁸³ ve pozitivism, sosyalizm-komünizm tehdidi doğuracak

¹⁴⁸⁰ Abidin Nesimi, **Yılların İçinden**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 58-60.

¹⁴⁸¹ Yalçın, **a.g.e.**, s. 204-205.

¹⁴⁸² Solak, **a.g.e.**, s. 342.

¹⁴⁸³ Tahsin Demiray’ın Milliyetçi Öğretmenler Birliği’nin 19-20 Mayıs 1967’de Kayseri’de tertiplelediği İç Anadolu Bölge toplantısında yaptığı konuşmanın basılmasıyla ortaya çıkan kitapçık, bu açıdan iyi bir örnektir. Demiray, bu çalışmasında Durkheim pozitivisminin bireyci olmamasından yola çıkarak onun sosyalist akımlara imkan sağladığını dile getirir. Tabii Durkheim sosyolojisini Türkiye’ye getiren başlıca isim Demiray’ın milliyetçi yönünü beğendiği Ziya Gökalp’tir. Bu çelişkiyi çözmek için Demiray, Gökalp’in, Durkheim pozitivismini “muhitin zoruyla” kabul ettiğini iddia etmiştir. Antisemitist boyutlar da taşıyan kitapçıkta, İttihatçılar gerçek milliyetçiler olarak görülmez ve gerek İttihatçılığın ortaya çıkışı ve gelişmesi gerekse solculuğun ortaya çıkışı ve gelişmesi bir mason-Yahudi komplosuna bağlanır. Demiray’ın ilginç iddialarından biri de, Sadrettin Celal Antel’in yanı sıra Nurullah Ataç’ın, Cenevre’deyken Lenin’in en önde gelen iki şakirdi olduklarıdır. Kitapta Jön Türk Kongreleri ile ilgili açıklamaların da içinde olduğu birçok tarih bilgisi eksikliği ve hatası

bir felsefe olarak değerlendirilmekteydi. Anti-komünizmin, İslamcı ve muhafazakâr kesimlerin eleştirilerinde birçok defa anti-Kemalizm'e dönüşmesi, sadece komünizm korkusuyla ilgili olmamakla birlikte, kanımızca bununla doğrudan bağlantılıdır.

4.7.5. Laiklik ve Değişen Siyasî ve Toplumsal İklim: Resmî İdeoloji Her Şeyi Açıklar mı?

CHP, laikliğe karşı hareketleri dizginlemek için TCK'nın ilgili hükümlerinin ağırlaştırılması yoluna gidiyor ve gelen talepleri laiklikle uzlaşacak bir biçime sokmaya çalışıyordu. Ancak gerek toplumsal gerek siyasal alanda sadece CHP'nin laiklik formülleri ve politikalarıyla açıklanamayacak gelişmeler vardı. İslamcı ve milliyetçi-muhafazakâr neşriyat, Atatürk (ve İnönü) dönemi laiklik politikalarını şiddetle eleştirmekteydi. Bu eleştirilerin bir kısmı gördüğümüz üzere parlamentoya da yansımıştı. Ülkede havanın değiştiği kesindi.

1947 Nisanı'nda Şerafettin Yaltkaya'nın vefatıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'na Ahmet Hamdi Akseki geldi. Akseki'nin Diyanet içindeki eleştirel ve memnuniyetsiz üyelerden biri olduğunu görmüştük. Özellikle DP'nin iktidara gelişinden sonra Akseki, düşüncelerini ortaya koyma konusunda kendini daha rahat¹⁴⁸⁴ hissetmeye başlamıştı.¹⁴⁸⁵ Akseki, Diyanet İşleri'nin güçlendirilmesi

vardır. Bkz. Tahsin Demiray, **Millî Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1967. İlgili kısımda ele alındığı üzere, Kemalist milliyetçilik liberteryen değil kolektivistik bir karakter taşıyordu ve Durkheim'a dayalı solidarist fikirler hem sosyalizme hem de liberalizme karşıt bir sosyal görüşü yansıtmaları bakımından benimsenmişlerdi. Ancak Demiray, kendi görüşüne göre, Durkheim sosyolojisinin sosyalizme olan yakınlığından ötürü, insanları sosyalist fikirlere götürmesiyle ilgileniyordu. Muhafazakâr-liberal karışımı bir temelde yapılan Türk Durkheimcılarını eleştirisinde, önde gelen bir liberal muhafazakâr olan Ali Fuat Başgil'e atıfta bulunulması da bu açıdan şaşırtıcı değildi. Benzer bir yaklaşımı milliyetçi-muhafazkar başka yazarlarda da görüyoruz. 1943'teki bir yazısında Durkheim pozitivizmini "Yahudi felsefesi" olarak niteleyen Nurettin Topçu ve Türk eğitim sisteminin komünizme elverişli bir ortam yarattığını savunan Sâmîha Ayverdi bu yazarlar arasında sayılabilir. Bkz. Nurettin Topçu, **Yarıncı Türkiye**, Yay. Haz. Ezel Elverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 74-77 ve Sâmîha Ayverdi, **Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 168, 172-173.

¹⁴⁸⁴ Bu noktada dini temaların partiler arası yarışta kullanıma sokulduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bu hususta ilkokullarda okutulacak din dersi kitaplarıyla ilgili yaşanan olaylar dikkate değerdir. Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu, söz konusu ders kitaplarının Akseki başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanmasını istemişti. Ancak Fuat Köprülü, Akseki'ye giderek kitapların yazılmasına engel olmaya çalışmıştı; zira DP, Kara'nın ifadesiyle "bu kozu" CHP'ye kaptırmak istemiyordu. Nitekim Akseki de bu pazarlıklara paralel olarak kitapların hazırlanmasını geciktirmişti. Bkz. İsmail Kara, **Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97-98.

¹⁴⁸⁵ "(Akseki'nin) (t)ayin edildiği yıla bakarak meseleyi biraz anlamaya çalışabiliriz. Yıl 1947. Türkiye 1946'dan itibaren çok partili hayata geçmiş. Muhalefet partileri dinî konulara hassasiyet

gerektiğini düşünüyordu.¹⁴⁸⁶ Bu doğrultuda kulis yapmak için bir yurt gezisine çıkmıştı. Eski dönemdeki uygulamalardan duyduğu memnuniyetsizliği açığa vuruyor ve “Diyanet’in güçlendirilmesinin, Türkiye’de dini hayatın uyanışının ilk zaruri adımı olması gerektiğini” savunuyordu. Bu güçlendirme, evkafın emlak ve varlıklarının yönetimini, tüm dini eğitim kurumlarının üstünde yetkiyi ve siyasi alanının müdahaleleri karşısında geniş bir özerkliği içermekteydi. İslamcı basının desteklemesine karşın, genel olarak bu talepler basında geniş yankı bulmamıştı. Ancak, 1950’lerin sonlarında, Akseki’nin girişimi Ali Fuat Başgil’in¹⁴⁸⁷ desteği sayesinde, ivme kazanmıştı:

“Fransa eğitilmiş anayasa hukuku profesörü, muhafazakâr eğilimli önde gelen liberal aydın ve geleceğin cumhurbaşkanı adayı sıfatlarına sahip olan Başgil, yayımladığı bir dizi fikir yazısında Diyanet’in devletin sıkı denetiminden kurtarılması çağrısında bulundu. Diyanet’in yeniden adlandırılmasını ve merkez teşkilatının hükümet merkezinden uzağa, tekrardan İstanbul’a taşınmasını öneriyordu. Daha önemlisi, Diyanet’e Müslümanların ibadetleri, dini eğitim ve evkaf üzerinde tam kontrol verilecekti. Bu yenilenmiş ve güçlendirilmiş teşkilat, eski Osmanlı uleması ve medrese müderrisleri arasından seçimle belirlenecek bir heyetin idaresi altında olacaktı.”

¹⁴⁸⁸

Söz konusu girişimler hayata geçirilme imkânı bulamadı; ancak bu örnekler, rejimin öngördüğünün dışında gelişen akımlar olduğunu da gösteriyordu.

Banguoğlu ve Erim’in fark ettikleri gibi, çok partili hayata geçilmesinden sonra dine ilişkin talepler, en ön sırada geliyordu. Bu, devrim döneminin radikal laiklik politikasından ötürü şaşırtıcı bir gelişme değildi. Ancak demokrasiye yönelindiği bir ortamda, taleplerin çok büyük ölçüde dinle ilgili konularda ve

gösteriyor, iktidarı ağır şekilde tenkit ediyor, halktan da destek buluyordu. İnönü’nün merhum Akseki’yi reisliğe tayini işte böyle bir ortamda gerçekleşti. Akseki de bu durumun farkındaydı. İktidar partisinin Diyanet Başkanı idi ama DP çevreleriyle münasebete geçerek başkanı bulunduğu kurumun tesir sahasını genişletmeye çalışıyordu.” Bkz. **a.g.e.**, s. 97.

¹⁴⁸⁶ Bu arada eşref Edib de Sebilürreşad’da Diyanet’in güçlendirilmesini savunuyordu. Hatta onun görüşleri bir restorasyon öngörüydü; yani Osmanlı dönemine geri dönüşü. Öyle ki Osmanlı zamanında şeyhülislamın kabineye sadrazamla eşit bir üye olarak yer aldığını hatırlatarak Diyanet İşleri Başkanı’nın kabineye alınması gerektiğini ileri sürüyordu. Bkz. Bein, **a.g.e.**, s. 210.

¹⁴⁸⁷ Başgil’in laiklik ve dinle ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, 11. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁴⁸⁸ Bein, **a.g.e.**, s. 210-211.

göreceğimiz üzere devletçiliğin terk edilmesi noktasında ortaya çıkması, başka açılardan da bir tesadüf değildi. Otoriter devrimci dönemde, Kemalizm'in amaçlarıyla uyumlu olanlar dâhil hemen hemen tüm sivil toplum kuruluşları kapatılmıştı. Çok partili hayata geçilmesiyle, bazı açılardan görece bir liberalleşme yaşansa da, sola pek kapı açılmamıştı. Yeni sol partiler kurulmasına izin verilmediği gibi var olan partilerde de sol akımların temsilcileri yoktu. Kemalizm'in ideallerini paylaşan; ama CHP ile özdeşleşmemiş, kurumsallaşmış, bir ölçüde güçlü sivil toplum organizasyonları da yoktu. Ancak, siyasal-kültürel muhafazakârlığa ve iktisadi liberalizme dair talepleri dile getirecek kişiler iki partide de mevcuttu. Dolayısıyla geleneksel bir gündem maddesi oluşturan dine dair taleplerin ve serpilmesi desteklenmiş sermaye gruplarının isteklerinin fazlasıyla ön plana çıkması, o dönemdeki şartların beklenebilecek bir sonucuydu.

4.8. Batıcılık ve Modernizm

4.8.1. Batılılaşmada Yeni Arayışlar: Hümanizm Akımı

Mustafa Kemal'in milliyetçiliğe yaklaşımı, daha önce ele alındığı gibi, evrenselliğe açılmaya kapı aralayan bir nitelik gösteriyordu. Hem Anadolu uygarlıkları hem de dünyadaki diğer büyük uygarlıklar, bilimsel yönünün zayıf olduğunu belirttiğimiz teorilere dayandırılmakla birlikte, Türk ulusunun mirasının da parçaları olarak kabul ediliyorlardı. Atatürk'ün görüşleri, uluslararası ilişkiler ve dünyanın geleceğine dair yaklaşımlarında da yankı bulmaktaydı. Falih Rıfkı Atay'ın tanıklığına göre, Atatürk, insanlık ülküsünün gerçekleşmeyeceğine dair görüşlere "Böyle söylememelisiniz. Günün birinde insanlık idealinin gerçekleşmeyeceğine ihtimal vermek doğru değildir. İnsanlar bir gün bu bahtiyarlığa ereceklerdir." diye karşılık vererek bu ideale olan bağlılığını ortaya koymuştu.¹⁴⁸⁹ Dolayısıyla insanoğlunun uygar gelişimine sahip çıkan ve uluslararası alanda barışçı ve insanlıkçı bir yaklaşım, henüz Atatürk döneminde kendini gösteriyordu. Bu eğilimi çeşitli yazarların yazılarından takip etmek de mümkündür. Örneğin Kazım Nami

¹⁴⁸⁹ Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29.

Duru, 1934 senesinde kaleme aldığı “Humanisma” başlıklı makalede, 14 sene önce liselerde -Batı medeniyetinin temellerini anlamak için kilit kültürler olarak görülen- Yunan ve Latin kültürlerinin okutulmasını istediğini; ancak o sırada Yunanlarla savaşılmakta olduğu için bu önerisinin kabul görmediğini belirtmiştir. Duru, hümanizma sorununu birkaç sene sonra ortaya attığında yine aynı alaycı tavırlarla karşılaştığını ifade etmekteydi. Ancak Duru’ya göre Yunan tarihi, çağdaş Batı medeniyetinin başlangıç tarihiydi. Zira fikrin bilgi yolundaki ilk ayrılışları, felsefenin ortaya çıkışı, hoşgörü fikrinin doğuşu, demokrasinin ilk izleri, edebiyatın ilk şaheserleri Antik Yunan’da ortaya çıkmıştı. Sadece kültür değil, dil bakımından da Yunanca ve Latince’ye eğilme gereği vardı; çünkü diğer ulusal diller bilim ve felsefe dili haline gelinceye kadar geçirdikleri tekâmülü bu dillere borçluydular. Bu etkileşim ulusallığı bulmada etkili olmuştu. Bu sebeple Yunan ve Latin edebiyatlarıyla uğraşmanın milliyetçilikle bir çatışma halinde olması söz konusu değildi. Duru, “halk edebiyatımızı, ancak humanisma yoluyla modern bir edebiyat haline getirebiliriz... Biz Türk milliyetçisi isek de beynelmileliyetçi olmağı da isteriz” diyordu.¹⁴⁹⁰ Ancak Duru’nun hümanizmi ve beynelmileliyetçiliği sınırlıydı. Zira Doğu’nun kültürel mirasına bakışı pek olumlu değildi.¹⁴⁹¹

Aynı sene, Balıkesir Halkevi’nin dergisi olan **Kaynak**’ın yayın müdürü Esat Adil Müstecaplıoğlu, eğitim amacıyla gittiği Belçika’yı örnek göstererek liselerin ders programlarına Latince ve Yunanca derslerinin eklenmesini önermiş ve bu öneriye Nurullah Ataç da destek vermişti. Böylece Antik Yunan ve Latin kültürüne yönelik artan ilginin ilk sonuçları 1935’te görülecek ve antik döneme ilişkin yayınlarda artış olacaktır.¹⁴⁹² Hümanist akıma destek veren isimlerden biri de Hilmi Ziya Ülken’dir. İnsan dergisinde kaleme aldığı yazıların yanı sıra, milliyetçilikle hümanizmi harmanlamaya çalışan **İnsanî Vatanseverlik**¹⁴⁹³ adlı eseriyle de bu

¹⁴⁹⁰ Akt. Hacıibrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 75-76.

¹⁴⁹¹ **A.g.e.**, s. 77.

¹⁴⁹² **A.g.e.**, s. 77-78, 80.

¹⁴⁹³ Ülken’e göre: “Büyük milletler ancak insanî bir ideal yaratan ve bunu kendi vatanının rengi ve özelliğiyle ifadeyi başaranlardır. Bir toplumun hakikî millet haline gelmesi ancak insanî bir ideal yaratması ve bunun için insanlığa yeni bir açıdan, yani vatanın öz karakteri ve kişiliğiyle bakmasından doğar.”. Dolayısıyla kültür ve uygarlık arasındaki ayırım reddedilmeliydi: “Kültür ve uygarlık aynı şeydir. Eski Yunan uygarlığı, Rönesans uygarlığı, bugünün uygarlığı yürüyen bir bütündür. Savaşlara, çağlara, toplum şekillerine rağmen o koskoca, canlı ve dinamik kültür binası içinden yarattığı her yeni kat eskilerine dayanmakta, onların temelleri üzerinde yükselmektedir. Milletler onun içinden doğacak,

yöndeki harekete katkıda bulunacaktır. Burhan Belge'nin 1938'de **Ulus** gazetesinde yer alan ve 18 sayı olarak yayımlanan yazıları da, hümanizme ilişkin ilk sistemli yazı dizisi olacaktır.¹⁴⁹⁴ 1930'ların bu alandaki bir diğer önemli gelişmesi pozitivistizm ve hümanizme eğilimli Alman bilim insanlarının Türkiye'ye gelmeleridir.¹⁴⁹⁵

1930'larda Batı Avrupa'daki hümanizma hareketinin üç temel özelliği bulunmaktaydı: Akla ve bilime dayalı düşünce, savaş ve ırkçılık karşıtlığı ile otoriter ya da totaliter tek parti sistemlerinin eleştirisi. Bu fikirler çeviri yoluyla Türkçe'ye de aktarılmıştı.¹⁴⁹⁶

Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanı oluşuyla birlikte, Hacıbrahimoğlu'nun deyişiyle "Devlet Eliyle Hümanizm" devri başlamıştı. Yücel'in fikrî ve kültürel gelişimi onun hümanizm yaklaşımını benimsemesinde ve hümanizminin kapsayıcılığında etkisini göstermişti. Oldukça dindar bir adam olan Hasan Âli'nin babası Ali Rıza Bey, bir Mevlevî dervişiydi; hem dergahlarda neyzenlik yapmış hem de dinî ve din dışı eserler bestelemişti. Hasan Âli'nin annesi ise bir Kadirî derviş ve çok kültürlü bir kimse olan Ayşe Hanım'dı. Ayşe Hanım, siyaseti gazetelerden takip eder, H. Âli ile tarihe dair olayları tartışır, ona Kur'an okutur ve şarkı söyletirdi. Aile, ünlü Türk müzik üstadı Mehmed Celaleddin Dede Efendi'nin şeyhi olduğu Yenikapı Mevlevihanesi'ni sık sık ziyaret ederdi. Hasan Âli, burada Dede Efendi'den müzik eğitimi görmüştü. Hasan Âli'nin Dede Efendi ile çok iyi bir ilişkisi olmuştu. Bunun yanı sıra Hasan Âli'nin ailesinin Prof. Şerafettin Yaltkaya ile de çok eskilere dayanan bir dostluğu vardı ve Yaltkaya da Dede Efendi ile birlikte Hasan Âli'nin düşünce yapısını ve ruhsal gelişimini etkilemişti. Bu yakınlık ve sevgi-saygı ilişkisinden ötürü H.Âli, Dede Efendi'ye Hûbaba, Yaltkaya'ya ise Hoca Baba demekteydi.¹⁴⁹⁷ Bu sayede H. Âli hem tasavvufa hem de klasik Türk müziğine dair bilgiler edinmişti.

Balkan Savaşları'nda yaşanan bozgun ve bir mektep olarak değerlendirdiği Türk Ocakları'nda gördüğü milliyetçi ve medeniyetçi fikrî terbiye, onun gelişiminde

millî kültürler onun evlâtları olacaktır." Hilmi Ziya Ülken, **İnsanî Vatanserverlik**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 55-56, 139.

¹⁴⁹⁴ Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 83-88.

¹⁴⁹⁵ Konuk, **a.g.e.**

¹⁴⁹⁶ Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁴⁹⁷ Mustafa Çıkar, **Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 16-19, 23.

etkisi olan diğer hususlardı.¹⁴⁹⁸ Hasan Âli, fikirleri olgunlaştıkça, milliyetçiliği insanıyetçi idealle harmanlayan, laik bir dünya görüşüne ulaşacaktı.

Geleceğin Millî Eğitim Bakanı'nın uygulamalarında, Batı dillerinde yazılan eserlerin pek azının çevrilmiş olması ve bu dillerdeki terimleri karşılayacak Türkçe sözcüklerin yokluğu belirleyici olacaktı.¹⁴⁹⁹ Yücel, 1930'da ise dönemin Maarif Vekili Cemal Hüsnü Taray tarafından "(Fransız) Maarif teşkilâtile mekteplerini ve buna müteferri muamele, kanun ve nizamnameleri" incelemek üzere görevlendirilerek Paris'e gönderilmiştir.¹⁵⁰⁰ Yücel, buradaki incelemelerini kitaplaştırarak **Fransada Kültür İşleri** adıyla yayınlamıştı. O dönemde Fransa'daki edebiyat fakülteleri başta olmak üzere yüksek okullarda klasik dillere verilen önemi, Latince yazılan tezleri ve liselerin bir kısmının Latinceli ve Latincesiz olarak ikiye ayrıldığını görmüştü. Latinceli öğrenimde ayrıca Grekçe dersi de verilebiliyordu.¹⁵⁰¹ Dolayısıyla tıpkı Müstecaplıoğlu'nun Belçika'daki eğitimde klasik kültüre ve dillere verilen önemden etkilenmesi gibi, Yücel'in de Fransa'da aynı durumdan etkilendiğini düşünmek yerinde olacaktır.

Hasan Âli Yücel, belirttiğimiz gibi, kapsayıcı bir hümanizm anlayışına sahipti. Dünyanın farklı kültürlerine açılmayı, insana dair farklı yönleri yansıtan, akli ve ruhu besleyici tüm beşerî üretimi kucaklamayı amaçlıyordu. Doğu-Batı ayrımı konusundaki şu sözleri, onun yaklaşımını özetlemektedir:

*"Ben Doğu ve Batı diye bir ayrılık görmüyorum. İnsan eseri, insan ruhunun iştiyakları, kayguları, korkuları zamana ve zemine göre değişse de özünde bir ayrılık varsa o, tutulan yol ve usuldendir. Garplı kafasının metoduyla duymasak şarklıda bu özü bulmamız güç olurdu. Mesela Mevlâna'nın Fîhi mâ fîhi kitabını Goethe'nin Eckerman'la Konuşmaları gibi okuyorum. İkinciye okumaya alışmasam, kimbilir birinciye şimdikinden daha az başarı ile söktürebilirim."*¹⁵⁰²

¹⁴⁹⁸ A.g.e., s. 30, 39-40.

¹⁴⁹⁹ A.g.e., s. 42-43, 81.

¹⁵⁰⁰ A.g.e., s. 52.

¹⁵⁰¹ Hasan-Âli Yücel, **Fransada Kültür İşleri**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

¹⁵⁰² Goethe'nin yaklaşımını andıran bu sözlerin Yücel'e ait olması şaşırıcı değildir. Zira Yücel, Goethe ile ilgili yaptığı okumalardan sonra bu büyük edebiyatçıdan çok etkilenmiş ve 1932'de **Goethe: Bir Dehânın Romanı** adlı bir eser yayınlamıştır. Goethe üzerine Türk dilinde yapılan ilk

Bununla birlikte Yücel, insanlığa, evrenselliğe giden yolun öncelikle kişinin kendi milletinin içinden geçeceğini düşünmekteydi:

“Biz, Türkler, behemehal büyük fikir ve felsefe adamları yetiştirmeliyiz. Son asırlarda bu yolun büyük yolcuları yetişmemiş ise bunun en kuvvetli sebebi, bizde münevverlerin mensup oldukları millete ruh bağlarını gevşetmiş olmalarıdır. Kendini bir millete sinirleriyle bağlamayan, ona derin sevgi ve saygı duymayan bir ruhta asil ve kuvvetli bir ihtiras olamaz. İnsaniyete kadar genişleyecek bir halkanın iç kısmı mutlaka kendi milletinin varlığına temas etmelidir.”¹⁵⁰³

Yücel, Türk okuyucuların Batı'nın ve Doğu'nun büyük eserleriyle buluşabilmesi için Cumhuriyet tarihinin en ciddi tercüme hareketine girişmiştir. Bu faaliyete girişmeden önce, 1-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Birinci Türk Neşriyat Kongresi toplanmıştır. Kongre'de Türk Devrimi'nin hedefleri doğrultusunda izlenecek yayın politikası hakkında tartışmalar yapılmış ve bir program benimsenmiştir.

Kongre'de yaptığı konuşmada Yücel, daha önceki dönemlerdeki tercüme faaliyetlerinin yetersizliğine dikkat çekmiş ve bu konunun ilk defa Cumhuriyet döneminde “tam demokrat bir ruh ve tam realist bir düşünce” ile ele alındığına işaret etmiştir. Yücel'in tercüme faaliyetleriyle ilgili düşüncelerini de bu konuşmasında netlikle görmek mümkündür. Şöyle diyordu Maarif Vekili:

“Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cümhuriyetçi Türkiye, medenî dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. (...) Bunu nasıl yapacağız? Neleri terc(ü)me etmeliyiz ve hangi sıra ile, nasıl bir yoldan bu işleri başarmalıyız? Bugün, bütün iyi neticelerine rağmen elde muayyen bir program bulunmayışı yüzünden bu yolda heba olan emeklere ve paralara acımıyor muyuz? Yalnız Türk harflerile okuyup yazan nesil, artık yüksek tahsil sınıflarına kadar gelmiş bulunuyor. Onları sadece ders manüellerinin dar kadrosu içinde bırakabilir miyiz? Bu gençlerin her ilim şubesinde

çalışma olması hasebiyle Yücel, Goethe madalyasıyla ödüllendirilmeye layık görülmüştür. Bkz. Çıkar, a.g.e., s. 61- 62.

¹⁵⁰³ Hasan-Âli Yücel, “Anlatmak ve Anlaşmak İçin”, **Pazartesi Konuşmaları**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 149.

bilgilerini genişletecek, his ve fikir dünyalarını aydınlatacak, Cümhuriyet rejiminin temiz ve idealist havası içinde onları yaşatacak zengin bir gençlik kütüphanesini bir an evvel memleket çocuklarının istifadesine koymalıyız. Bu işi nasıl başarabileceğiz? Çocuklarımızı her türlü yanlış ve batıl inanışlardan, muzir telakkilerden uzak tutan, edebî zevklerini, millî ve insanî duygularını yükselten, onlarda okuma zevkini kökleştiren bir Türk çocuğu edebiyatına olan ihtiyacımız üzerinde tereddüt eder misiniz? (...) Geçmiş asırlardaki ilim ve san'at adamlarımızın büyük kıymet taşıyan eserlerinden ve tarihimizi, kültürümüzü aydınlatan esas kaynaklardan yarınki nesillerin doğrudan doğruya faydalanmalarına artık imkân kalmadığı malûmunuzdur. Onları bu değerli eserlerden müstağni sayabilir miyiz ve mahrum etmeğe gönlümüz razı olur mu?"¹⁵⁰⁴

Böylece Yücel, Batı medeniyetiyle olan teması kuvvetlendirecek, genç nesillerin ders materyalleri dışında da kültür ürünleriyle temasa gelmelerini sağlayacak, ayrıca Harf İnkılâbı nedeniyle okumasının zor olduğu eski eserleri okumasını sağlayacak kapsamlı bir çeviri faaliyeti üzerinde durmuş oluyordu. Neşriyat Kongresi'nde bu hususlar enine boyuna tartışıldı ve hem Batı hem de Doğu klasiklerinin belli bir öncelik çerçevesinde çevrilmesi kabul edildi; bu hususta listeler hazırlandı. Kongre'de eserlerin yayınlanması, duyurulması ve eser yayınlamanın teşvik edilmesi gibi konular üzerinde duruldu. Bununla birlikte Refik Şevket İnce örneğinde olduğu gibi Fransız yayınlarının serbestliğinin çocukların ahlakına uygun olmayacağı ya da Behçet Kemal Çağlar'da görüldüğü gibi muharrirlerin fazla barışçı konuştuğu gibi eleştirilere de rastlanmıştı.¹⁵⁰⁵ Yapılacak çevirilerde Batı kültürüyle temasa gelme konusundaki eksiklikler uzun zamandır kapatılmadığı için ve Batılılaşma hedeflerinden ötürü, çeşitli Batı dillerindeki eserlere ağırlık verilmişti. Doğu klasiklerinde çevrilecek eserler için ilk olaraksa Binbir Gece Masalları, Kelile ve Dimne, Hayyam'dan Seçme Parçalar, Firdevsî'nin Şehname'si, Sadi'nin Gülistan'ı, Nizamî'nin Hamse'si, Hafız'dan Seçme Parçalar ve Mevlana'nın

¹⁵⁰⁴ Birinci Türk Neşriyat Kongresi: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları, yayl.y, y.y., 1939, s. 12.

¹⁵⁰⁵ A.g.e., s. 87, 93.

Mesnevî'sinden seçme parçalar teklif edilmişti.¹⁵⁰⁶ Bunların dışında tarih, dil, Türkoloji ve edebiyat alanlarında çevrilmesi önerilen geniş bir liste mevcuttu.¹⁵⁰⁷

Bu çerçevede 1940'ta bir Tercüme Heyeti kurulmuş ve Tercüme Heyeti'nin önerisi üzerine bir Daimi Büro oluşturulmuştu. Nurullah Ataç tarafından yönetilen Daimi Büro'nun üyeleri arasında Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal ve Nusret Hızır bulunmaktaydı.¹⁵⁰⁸

Yücel'in bir başka girişimi, liselerde "Klasik Kol" açtırmak kadıyla Latince öğretilmesini sağlamaktı.¹⁵⁰⁹ Latince¹⁵¹⁰ ile birlikte bir diğer klasik kültür damarını oluşturan divan edebiyatının liselerde öğretilmesi de gündeme gelmişti. Daimi Büro'nun başında bulunan Nurullah Ataç'ın divan edebiyatıyla ilgili kafası oldukça karıştı. İlk başta bu gelişmeyi olumlu karşılamıştı. Fakat bir başka yazısında Ataç, kendisiyle cebelleşir gibi bir muhasebeye girişmiş ve "ya Batı ya Doğu" tezini savunmuştur.¹⁵¹¹

Hümanizm, 1940'larda resmî olmayan mecralarda da konuşulmuştur. Örneğin **Yücel** dergisi çevresi, hümanizmi Türklüğün özüne dönüş olarak ele almış ve tefekkür ve inceleme ufkunu temelde Türklükle sınırlı tutmuştur.¹⁵¹² Hümanizmin milliyetçiliği besleyici bir yol olduğu, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da aynı işlevi göreceği düşünülmüştü. Ancak sol çevrelerden bu sebep-sonuç ilişkisine itiraz

¹⁵⁰⁶ **A.g.e.**, s.280.

¹⁵⁰⁷ **A.g.e.**, s. 288-334.

¹⁵⁰⁸ Çıkar, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁵⁰⁹ Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 253.

¹⁵¹⁰ Yücel, Birinci Maarif Şurası'nda "birçok ülkede ikinci bir yabancı dil olarak Latince ve Yunanca'nın öğretildiğine" dikkat çekmişti. Bu düşünceler ekseninde, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Klasik Filoloji Kürsüsü kurulmuş ve daha önce açılmış olan Latin ve Yunan Filolojisi kürsüleri 1940 senesinde bu ad altında birleştirilmişti. Bkz. Ali Ata Yiğit, "Tartışılan Yönleriyle İnönü Dönemi (1938-1950)", **Türk Yurdu**, C: 31, S: 289, 2011, s. 38.

¹⁵¹¹ "Eski şiirimizi, Divan şiirini, bilirsiniz, severim, çok severim. Bir yandan da kızarım ona, onu sevdiğim için kendime kızarım. Kapatmalıyız artık o edebiyatı, büsbütün bırakmalıyız, unutmalıyız, öğretmemeliyiz çocuklarımıza. Onu sevdiğe, Fuzuli, Baki, Naili gibi şairleri okuyup bir tat duydukça, çocuklarımıza da belleteceğiz, sevdireceğiz diye uğraştıkça Doğulu olmaktan silkinemeyeceğiz, kurtulamayacağız, Batı acununa gerçekten karışamayacağız. Bizim bugün ülkemize girmesini, yayılıp yerleşmesini dilediğimiz görüştün, anlayıştan apayrı, onunla bağdaşmaz bir anlayışın, görüşün ürünüdür o. Musikimiz gibi. İki bir arada yürüyemez. Ya biri ya öteki Birinin, Doğu düşüncesinin yarattığı şiirin, edebiyatın artık yaralanmış olduğunu, bize yetmediğini, içimizde yankılar uyandırsa dahi çağını geçirmiş, yapacağını yapıp göçmüş olduğunu biliyoruz. Ne duruyoruz? Gömelim onu. Onu gömelim de ötekinin tutunmasına, gelişmesine engel olmasın." Bkz. Nurullah Ataç, "Devrim", **Karalama Defteri-Araken**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 97.

¹⁵¹² Bununla birlikte Yücel dergisinin yaklaşımına önemli etkisi bulunan Orhan Burian'ın çeviri faaliyetlerine önem vermiştir. Bkz. Hacıbrahimoglu, **a.g.e.**, s. 165-178.

geliyor ve farklı tarihsel şartlarda ortaya çıkmış bir durumun o gün aynı sonuçları vereceğini düşünmenin doğru olmadığı ileri sürülüyordu.¹⁵¹³

Bu yaklaşımların dışında, Sadri Etem Ertem örneğinde olduğu gibi Türkiye'nin kendi mazisinden kök alan ve klasik olarak gösterilecek bir eseri olmadığını, örneğin Dede Efendi'nin müziğinin güzel olmakla birlikte güzel bir hatıradan öteye geçemeyeceğini düşünenler bulunmaktaydı. Ancak Hasan Âli Yücel, bu görüşte değildi. 1943 yılında **Varlık** dergisinin anketinde hem Türkçe yazmayan Mevlana'nın Mesnevisini hem de divan edebiyatını ulusal edebiyat ürünleri arasında saymıştı.¹⁵¹⁴

Hümanizm rüzgarı içerisinde genel onaya mazhar olmayan bazı ilginç teşebbüsler de yaşanmıştı. Örneğin 1943'te Ankara Belediyesi, Hacı Bayram civarında Ogüst Tapınağı'nın meydana çıkarılması sonrasında Hacı Bayram Meydanı'na Ogüst Meydanı adını verme kararı almıştı. Rasih Kaplan, parti grubunda Dâhiliye Bakanı'na bunun nedeni sormuştu. Bakan Recep Peker de tapınağın yeni keşfedilmesinden ötürü ve uygarlığa bir hizmet olması bakımından böyle bir şey düşünüldüğünü söylediye de konuyu ilerilik-gerilik meselesiyle ilişkilendirmesi pek fazla kimseyi ikna edememişti. Sonuçta Grup Genel Kurulu, ezici bir çoğunlukla Ogüst Meydanı adının kaldırılmasını kabul etmişti.¹⁵¹⁵

Hasan Âli'nin kafasındaki hümanizm, millî benliği bulmanın yanı sıra bireylerin fikrî ve ruhsal açıdan gelişmelerini ve dünyanın ileri kültürleriyle -dönemin politik yönelimi gereği özellikle Batı uygarlığıyla- temasa geçmelerini öngören bir yaklaşımı temsil ediyordu. Millîlikten insanlığa, evrenselliğe açılan ve Ülken'in belirttiği gibi bir ulusal karakteri görülmekle birlikte insanlığa hitap edebilen eserler üretilmesi isteniyordu. Sol çevrelerden hümanizme destek gelmekteydi; ancak onlar, hümanizmin milliyetçi amaçlarla olan ilgisini kabul etmeye istekli değillerdi. Sağ çevrelerde ise hümanist akımın ırkçılık ve savaş karşıtlığı, sekülerizmi, ciddi eleştiri konusu olmuştu. Özellikle 1946 sonrasında, yine anti-komünist iklimin milliyetçi-muhafazakâr görüşlere güç kazandırmasıyla birlikte, hem hümanist görüşler hem de çeviri faaliyetlerinde izlenen politikalar hedef

¹⁵¹³ A.g.e., s. 184-225.

¹⁵¹⁴ A.g.e., s. 140, 188-189, 268.

¹⁵¹⁵ Barutçu, a.g.e., s. 265-266.

tahtasına oturtulmuşlardı. Hümanizm de komünizme açılan bir kapı olarak değerlendirilmiş ve Türk-İslam klasiklerine değil de Batı klasiklerine öncelik verilmesi kabul edilemez bulunmuştu.¹⁵¹⁶

1940-1950 yılları arasındaki çeviri faaliyetlerine baktığımızda, Osmanlı son döneminin Fransız kültürel etkisine oldukça açık ortamında yetişmiş bir elitler kuşağının iktidarda olduğu düşünüldüğünde, yadırganmayacak bir sonuçla, Fransız klasiklerinin en fazla sayıda çevrildikleri görülmektedir (184 tane). Onu 72 eserle Alman klasikleri, 68 eserle Yunan klasikleri, 63 eserle Rus klasikleri ve 28 eserle Latin klasikleri izliyordu. Latin klasiklerinin hemen ardından 23 eserle Şark-İslam klasikleri gelmekteydi. Çeviriler edebiyat ağırlıklıydı. Bütün şiddetli eleştirilere karşın, Türk-İslam klasiklerinin çevrilmesinde, Yücel'in bakanlıktan ayrılmasından sonra ani ve ciddi bir artış ortaya çıkmadığı gibi, çeviri faaliyetlerinde muazzam bir düşüş yaşanmıştı. Klasiklerin çevirisinde en yoğun yıllar olan 1944-1946 yılları arasında sırasıyla 104, 129, 154 klasik eser çevrilmişken bu sayı 1947'de aniden 63'e düşmüş, 1950'ye gelindiğinde çevirilerin sayısı 48'e kadar gerilemişti.¹⁵¹⁷

Beşir Ayvazoğlu'na göre Şark-İslam klasikleri "göstermelik olarak" çevrilmişlerdi. Bununla birlikte Orhan Koçak'ın da belirttiği gibi, hayali bir duruma göre değil, Şark-İslam kültürünün oldukça geri planda kaldığı 1925-1939 yıllarına göre bir kıyaslama yapmak daha doğru olacaktır.¹⁵¹⁸ Fakat sorunu burada bırakmak da yeterli değildir. Çünkü devlet eliyle yapılan bir tercüme faaliyetinin, özellikle devrimci dönüşüm politikalarının uygulandığı bir dönemde belli bir hedefe yönelmemesi düşünülemezdi. Batı klasiklerine verilen ağırlık, Batı uygarlığıyla teması artırma ve Batılılaşma politikalarının ve Batıcı düşüncenin tesiri altında olduğu gibi, o döneme değin bu alanda bir hayli az faaliyet gösterilmiş olmasının etkisi de yadsınamazdı. Dolayısıyla Yücel'in görüşleri ve yapılan çeviri önerileri ortadayken, Şark-İslam klasiklerinin sadece göz boyamak için çevrildiği iddiası ispata muhtaçtır.

¹⁵¹⁶ Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 227-264.

¹⁵¹⁷ Bkz. **a.g.e.**, s. 152-153 ve Ferit Rağıp Tuncor, **Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası 1923-1985**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

¹⁵¹⁸ Orhan Koçak, "1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm**, s. 396.

1940'ların ilk yarısında gözlemlenen, divan edebiyatına ve klasik Türk müziğine karşı tamamen olumsuz yaklaşan görüşlerin bazı kişilerce dile getirilmesi ve Ogüst Meydanı örneğinde olduğu gibi ilerilik-gerilik tartışmasının tuhaf bir zemine oturtulması, hümanizme karşıt görüşlere sahip olan çevrelerin elini güçlendirmişti. Ancak muhalefetin tepkisi, bir meydana Ogüst isminin verilip verilmemesinin ilerilik-gerilik tartışmasına zemin oluşturmasıyla ya da Türk-İslam klasiklerinin çevirilerine de önem verilmesiyle sınırlı değildi. Konu, topyekûn bir ideolojik tartışma haline dönüşmüş ve uygulanan politikalar değil, Kemalizm'in kendisi hedef haline gelmiştir. Sonuç olarak 1949'da klasik kol liselerden kaldırılmış ve Tercüme Bürosu da 1950'den sonra resmen kapatılacağı 1966'ya kadar çok az faaliyet göstermiştir.¹⁵¹⁹ Bu gelişmenin kültür hayatına etkileri, halen tartışılmaya devam etmektedir.

4.8.2. Modernizm ve Milliyetçilik: Sanat Alanındaki Gelişmeler

Falih Rıfki Atay, İnönü için "ileri bir Tanzimatçıydı" der.¹⁵²⁰ Gerçekten de İnönü'nün Batıcılık ve modernizmle ilgili duruşunu daha iyi tanımlayacak bir ifade bulmak zordur. Tanzimat, hem meşrutiyetçilerin hem de cumhuriyetçilerin eleştirilerine konu olmuş bir dönemdir. "Tanzimat ikiciliği", "Tanzimat aydını" gibi tabirler bir kişiyi ya da anlayışı eleştirmek hatta kötülemek için kullanılır. Ancak Tanzimat, aynı zamanda ve çoğunlukla, Türk modernleşmesinin ve Batılılaşmanın başlangıcı olarak da kabul görmektedir. "İleri Tanazimatçı" tabiri, öyle anlaşılmaktadır ki, onların Batıcılığının ileri bir versiyonunu benimsemek anlamında kullanılmaktadır.

Tanzimat döneminde sarayda görülmeye başlanan yenilikler arasında İnönü'nün Cumhuriyet döneminde çok destekleyeceği operalar da vardı. İmparatorluk Marşları, İtalyan bestekârlar tarafından yapılıyordu. II. Abdülhamid dahi sarayına opera sanatçıları davet etmekteydi. Bununla birlikte bu yenilikler, halk arasına yayılmış değildi.¹⁵²¹

¹⁵¹⁹ Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 253, 255.

¹⁵²⁰ Atay, **a.g.e.**, s. 536.

¹⁵²¹ II. Abdülhamid, operayı sevmesine ve opera sanatçıları sarayına davet etmesine karşın Batı müziğinin topluma tanıtılması ya da yayılması için bir çaba göstermedi. Bkz. Hanioglu, **Atatürk**, s. 219.

Türkiye’yi Batılı anlamıyla modern bir hale getirmek isteyen Atatürk ve İnönü, devlet adamı olarak da Batılı birer devlet adamı modelini temsil etmek istiyorlardı. Daha açık bir ifadeyle, başlattıkları değişime, kendileri de katılıyorlar, kendilerini de dönüştürüyorlardı. Örneğin Atatürk:

“Yabancı misafirlere ve sefirlere karşı sosyal hayatta, görgülü bir (B)atılı intibainı vermeye özen gösterirdi. Fransa’dan bir özel adabı muaşeret hocası getirtti. Sosyal konularda, yemek yeme usullerinden giyinme usullerine, geçerli oyun ve danslara, (B)atı müziği bilgisine kadar çok şeyleri bilgili bir hocadan usulüne göre öğrenmeğe çalıştı. Bir çeşit kurs eğitimi şeklinde yapılan bu çalışmalara, devlet adamı arkadaşlarının katılmalarını da bir ölçüde zorunlu tutuyordu.”¹⁵²²

İnönü de bu konuda özenli bir kişiydi. Yaşı ilerlemesine karşın Batı dillerini öğrenmeye çalışıyor,¹⁵²³ güzel sanatları her bakımdan destekliyordu. Özellikle operalara çok önem vermekteydi; zira Türk toplumunda, devlet adamları dâhil, operaya gitme alışkanlığı yoktu. 1937’de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası’na girmiş bir sanatçı ve sanat kurumlarında yöneticilik yapmış bir kişi olarak Mükerrer Berk, İnönü’yle ilgili bu hususta ilginç bilgiler vermektedir. İnönü, Batı müziğine kulağın zamanla alışacağını, ondan zevk almanın eserlerle ilgili araştırmalar yaparak, onları anlayarak mümkün olacağını düşünüyordu. Bu hususta şu tavsiyede bulunmuştu: “İlk dinlediğinizde anlamayabilirsiniz, hiç hoşlanmayabilirsiniz. Ama araştırın, eserleri okuyun, kulaklarınızı oraya verin, inatla dinleyin; kısa bir zaman

¹⁵²² Anılar Kazım Özalp’e aittir. Bkz. Kazım Özalp ve Teoman Özalp, **Atatürk’ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 77-78. Mina Urgan, Atatürk’ün kadın ve erkekleri, birlikte eğlenmeye alıştırmak için sürekli balolar tertiplediğini yazmaktadır. Bkz. Mina Urgan, **Bir Dinozorun Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 159. Bu noktada şuna işaret etmek gerekmektedir: Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllar, Batılı büyük güçlerin nezdinde “devlet olmak için uygarlık koşulu”nun arandığı yıllardır. Bkz. Mazower, **Dünyayı Yönetmek**, s. 296. Atatürk ve İnönü’nün bu konudaki tutumları birkaç bakımdan okunabilir. Öncelikle Türk ulusunun önde gelen dünya milletleri arasında yerini almasına dönük talebi ve Türklerin bağımsız bir devlet kurma hakkını, egemen Batı dünyasına netlikle tanıma amacı gütmekteydiler. İkinci olarak, Türklerin medeniyete kabiliyetleri olmadığına, Doğuluların apayrı ve anlaşılmaz dünyaları olan insanlar olduğuna dair o güne kadar süregelen önyargıları kırmak istiyorlardı. Üçüncü olarak, güzel sanatların ulusların uygar gelişimindeki yerini ve önemini takdir ediyor, bu sebeple bu sanatlarla samimi olarak ilgileniyorlardı. Yine de saptamak gerekiyor ki Osmanlı dönemindeki dekadansın oldukça olumsuz hale getirdiği Türk imajı konusunda takıntı düzeyindeki hassasiyet ve bu konuda üretilen bazı çözümler de dekadansın izlerini taşımaktaydılar.

¹⁵²³ **Tankların Anılarıyla İsmet İnönü: Sözler ve Dersler**, Der. Mustafa Bilgehan, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 82-84.

sonra göreceksiniz ki bu musikin, bütün insanlığın musikisinin, hayranı olacaksınız.”. İnönü, Batı müziği üstatlarının evrensel değerinde olduğu fikrindeydi. Beethoven’ın kim olduğuna dair bir sorusuna aldığı “Efendim Alman’dır” cevabına şöyle mukabelede bulunmuştu: “Hayır, ben onu Alman olarak kabul etmiyorum, Allah onu dünyaya, insanlığa hizmet etmek üzere özel olarak yaratmıştır, aynı zamanda bizim malımızdır.”¹⁵²⁴

Ancak belirttiğimiz gibi, Türk devlet adamları bile operaların ve Batı müziğinin icra edildiği konserlerin müdavimi değildi, Batı menşeli sanatlara toplumda fazla ilgi yoktu. Bu sebeple İnönü sık sık konserlere, operalara gitmekteydi. Öyle ki Berk’e göre, İnönü geldiği zaman ona görünmek için gelenlerden ötürü salon doluyor, İnönü gelmeyince salon görece boş kalıyordu. İnönü, konserlere ve operalara gitmek kaydıyla, böylece, sanatçılara ciddi bir manevi destek de sunmuş oluyordu. İnönü, bu katılımlarına cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra da devam etmişti.¹⁵²⁵

İnönü, güzel sanatların gelişmesi için hem kurumsal gelişmenin sağlanmasında hem de sanatçıların desteklenmesinde önemli adımlar attı. Devlet Konservatuvarı Yasası, İnönü zamanında kabul edildi. Suna Kan ve İdil Biret gibi üstün yetenekli çocukların yurtdışında eğitimi için özel yasa çıkarılmasını sağladı.¹⁵²⁶

Müzik alanında, oldukça ciddi zorluklara karşın modern bir millî müzik meydana getirmek için çalışmalar devam etti. Amaç, hem Batı müziğini icra edebilen hem de Türk halk şarkılarını Batı tekniğini kullanarak çok sesli hale getirebilen

¹⁵²⁴ **A.g.e.**, s. 41.

¹⁵²⁵ **A.g.e.**, s. 40, 42.

¹⁵²⁶ Yasanın çıkarılması fikri 1945’te Yücel’in başkanlığı sırasında ortaya çıktı. Ancak “Harika Çocuk Yasası” olarak bilinen yasanın kabulü 7 Temmuz 1948’i buldu. Böyle bir yasanın çıkarılmasının sebebi, çocuk dehaların eğitimleri için Türkiye’de yeterli imkânın bulunmadığının uzmanlarca tespit edilmesiydi. Bu yasa ile ilköğrenimini Türkiye’de alma zorunluluğuna da bir istisna getiriliyordu. Belirtmek gerekir ki yasa kabul edildiği sırada İdil Biret 7, Suna Kan 12 yaşındaydılar. Yasa, Meclis’ten genel destek gördü; sadece -yine tanıdık bir isim- Sinan Tekelioğlu, yasaya sağ popülizme yaslanan bazı eleştiriler getirdi. Tekelioğlu’na göre Türkiye’de insanlar yoksunluk ve yoksulluk içindeyken ebeveynleriyle birlikte Biret ve Kan’ın 16 yaşına kadarki yurtdışı eğitim masraflarını karşılayan bir yasanın kabul edilmesi doğru olmazdı. Seyhan Milletvekili’ne göre, çocukların ilköğrenimlerini Türkiye’de almamaları durumunda Türk kimliğini korumaları da mümkün değildi. Tekelioğlu “ya bir de oradan enişte getirirlerse” diye soruyordu. İdil Biret ve Suna Kan o sırada henüz çocuk yaşta oldukları için Tekelioğlu’nun konuyu sürekli yabancı ile evliliğe getirmesi milletvekillerinden “Ayıp ayıp” sesleriyle tepki gördü. Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C: 12, D: VIII, B: 84 [7 Temmuz 1948], s. 922-932. Devlet Konservatuvarı Hakkında Kanun için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 11, D: VI, İ: 53 [20 Mayıs 1940], s. 168-169.

müziyenler yetiştirmekti. Böylece Türk müziği, o dönem Batılı uluslardan oluşan ileri uluslar topluluğu nezdinde saygın bir yere kavuşabilecekti. Ancak bunun nasıl yapılacağı hususu, belirtilen formül kadar basit değildi.¹⁵²⁷ Türkiye’de müzik alanındaki şartların kötülüğü de buna ekleniyordu. Ünlü Rus besteci Şostakoviç Türkiye’de müzik hayatının o dönemde “embriyonik safhada” olduğunu anılarında kaydetmişti. Nitekim Türkiye’yi ziyareti sırasında gördükleri karşısında Şostakoviç, şöyle yazıyordu: “(...) çalmak için delegasyonun notaya ihtiyacı oldu -zannedersen Beethoven’in bir eseri idi- ancak Ankara’da hiçbir yerde bulunamadı.”¹⁵²⁸

Hemen belirtmek gerekmektedir ki, müzik alanında geliştirilen temel tezi, salt ideolojik sebeplere ve müzik bilgisi eksikliğine yormak doğru olmayacaktır. Zira bu tez, Devlet Konservatuvarı’nın kuruluşunda önemli katkıları olan ve bu konuda bir de rapor hazırlayan Paul Hindemith tarafından da desteklenmişti. Önemli bir Alman bestekâr ve müzik kuramcısı olan Hindemith, “temiz halk şarkılarının Batı müziğinin formel ve armonik kriterleri ile sentezlenmesi gerektiğini” savunmaktaydı. Bir diğer ünlü bestekâr ve müzikolog Bela Bartok da hazırladığı raporda bir halk müziği arşivi kurulmasının önemine işaret etmiştir. Hindemith bu raporu okumuş ve onaylamıştır.¹⁵²⁹

Temel rota bu şekilde belirlenmiş olmakla birlikte, alaturka-alafranga müzik tartışmaları hiç eksik olmamıştır. Devlet Konservatuvarı Hakkında Kanun’un

¹⁵²⁷ Balkılıç, **a.g.e.**, s. 88. Bugün bu hususta daha net göstergelere sahibiz. Doğu-Türk ve Batı müzik kültürlerine hâkim olma ve her iki kanaldan da beslenerek özgün eserler üretmeyle ilgili çalışmalarda önemli bir gelişme, Tolgahan Çoğulu tarafından tasarlanan “Ayarlanabilir Mikrotonal Gitar”ın yapılmasıdır. Bu gitarın yapılışındaki temel hedeflerden biri, makamsal müzikleri gitar ile çalabilmektir. Çoğulu, Doğu-Batı tartışmasına ilişkin olarak, her iki kaynaktan da beslenerek evrensel müziğe ulaşılacağı görüşünü dile getirmiştir. Bkz.<http://www.tolgahancogulu.com/mikrotonal-gitar/> Erişim tarihi: 20 Ocak 2016, Sedat Ergin, “Türkiye’den Evrensel Müziğe Önemli Bir Buluş: Mikrotonal Gitar”, **Hürriyet** (30 Mart 2013). <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-den-evrensel-muzige-onemli-bulus-mikrotonal-gitar-22934670>. Erişim tarihi: 20 Ocak 2016. Fazıl Say ise katıldığı bir TV programında Atatürk’ün Türk müziklerini çok seslendirerek bir Doğu-Batı sentezi yapma fikrinin teoride çok doğru olduğunu, bununla birlikte bu tezin ancak uzun seneler bestecilerce denenmesi sonucunda başarıya ulaşılacağı ifade etmiş ve Batı ve Türk enstrümanlarını beraber kullanma konusundaki ilk girişimlerinde kendisinin de başarısız olduğunu eklemiştir. Say’a göre gelinen noktada hem alaturka kültüre hem de Batı kültürüne hâkim iyi müzisyenlerin varlığı çok önemlidir. Bkz. Yekta Kopan’la Cumartesi Programı, Artı Bir TV (26 Nisan 2014). Dolayısıyla Türk müziklerini çok seslendirerek evrensel müzik üretimine katkıda bulunma noktasında, ancak sanatçıların çok uzun uğraşları ve denemeleriyle sonuç alınmaya başlanmıştır.

¹⁵²⁸ Akt. Emre Aracı, **Ahmed Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 102.

¹⁵²⁹ Orhan Şaik Gökyay, **Devlet Konservatuvarı Tarihçesi**, Maarif Matbaası, Ankara, 1941, s. 30-31, 32-36, Balkılıç, **a.g.e.**, s. 93-95.

görüşülmesi sırasında Osman Şevki Uludağ, daha önce bu hususta çıkarılan kanunla bu kanun arasındaki en büyük fark olarak söylem bazında dahi milli musikiye yer verilmemesini gösteriyordu. Çok derin bir müzik kültürüne sahip bir milletin müziğini Avrupa müziği ile değiştirmek mümkün değildi. Ali Süha Delilbaşı ise millî musikiyi kaybetme endişesi duyulduğunu; ancak hayatın yürüdüğünü, dolayısıyla ulus kendi içinden bir cemaat müziği (milli müzik?) üretinceye kadar konservatuvarın Batılı cemaat müziklerini öğreterek ulusu bu tür müziğe alıştıracaklarını ifade ediyordu. Eleştirilere cevabında Hasan Ali Yücel, bir şeyin millî olması için ille de adında millî kelimesinin geçmesinin gerekmediğini, nitekim Batı müziğinin icrasının yanı sıra halk müziğinin de işleneceğini; ayrıca Türk milletine ait olan sanat eserlerine karşı asla bir küçümsemenin ve onlardan gafil olmanın da söz konusu olmadığını belirtiyordu. Ancak yeni üretilen eserler Batı tekniğine ve müzikolojinin gereklerine göre olacaktı. Konservatuvarda izlenecek politika konusunda Milli Eğitim Bakanı kesin konuşmuştu. Radyo yayınlarına ilişkin olarak Yücel, inhisarcı bir zihniyet taşınmadığını, isteyenin dışarıda çiftetelli de dinleyebileceğini, radyoda çalan operayı beğenmeyen kişilerin Mısır radyosunu da açabileceklerini belirtmiş, bu sözleriyle özel alana doğrudan müdahale olmayacağını; ama devlet politikasının da değişmeyeceğini vurgulamıştı.¹⁵³⁰

Yine de, radyoda alaturka müzik yayını artış gösteriyordu; bunun önemli bir sebebi de daha önce belirttiğimiz gibi, halkın Mısır radyosuna yönelmesiydi. Batı müziğinin önde gelen bir savunucusu olan Ahmed Adnan Saygun, aynı zamanda bir yüksek kültür savunucusu olarak, radyo müzik yayınlarında gerek alaturka gerek alafranga müzikte istenilen kalitenin tutturulamadığı yönünde eleştiriler getirmekteydi. Saygun'a göre radyoda, klasik Türk müziğinin büyük ustalarının eserleri usulüne uygun şekilde çalınacak yerde; Osmanlı-Türk müziğinin tereddidi devrinde ortaya çıkan ve "İnce Saz" diye isimlendirilebilecek müzikler çalınıyordu. Bu da radyonun müzik terbiyesi işleviyle bağdaşmaz bir durumdu. Alaturkanın ancak meyhanelerde dinlenebilecek bir türünün radyoda yer kapladığından yakınan Saygun, alaturka müzik yasağının kalkmasından sonra bu müziğin bir kahraman edasıyla geri dönüşünün her türlü eleştiriye zorlaştırdığı kanaatindeydi. Saygun, radyonun bir

¹⁵³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, C:11, D: VI, İ: 50 [13 Mayıs 1940], s. 89-94

ticaret metaı değil bir terbiye vasıtası olduğunu ve bu sebeple yayın politikasının buna göre düzenlenmesi gerektiğini savunuyordu.¹⁵³¹

Saygun'un 1942'de bu hususta yazdığı yazıya cevap gecikmemişti. Müzik Folkloru Arşivi şefi Muzaffer Sözen, halk türküleri ve klasik Türk müziği alanında radyoya yapılan eleştirileri reddeden bir yazı kaleme almıştı. Suut Kemal Yetkin de, esasen edebiyata dair olan yazısında pozitivizme eleştiriler yönelmiş, sanatların kaynaklarını millî benlikten almaları gerektiğini savunmuş ve sanatlarda aydınlıkla (pozitivizm) karanlığın (romantizm) dengeli bir terkinin bulunmasını önermişti. Yetkin, Türk müziğinin mazisinin halk türkülerinde yattığına da yazısında değinmişti.¹⁵³²

Tartışma, 1945 yılındaki Milli Eğitim Bütçesi görüşmeleri sırasında bir kez daha alevlenmişti. Siirt Milletvekili Saffet Tuncay, Garp müziğinin takdirkarı olduğunu ve kendisinin Garp müziğinin düşmanı sanılmaması gerektiğini hatırlatarak, radyolarda "millî musiki"ye daha çok yer ayrılması gerektiğini söylüyor ve bunları dile getirirken milletin hislerine tercüman olduğunu da ekliyordu. Tuncay'a Mazhar Müfit Kansu destek olmuştu. Kansu, Türk müziğinin teknik bakımdan dahi Batı müziğinden ileri olduğunu, konuştuğu bazı Batılıların Türklerin bu denli ileri tekniğe sahip bir müzikleri varken Batı müziğini almak istemelerine şaşırdığını belirtiyor ve konuşmasını Atatürk'ün alaturka müzik yayını yasağını kaldırmasına sebep olan dramatik bir olayı hatırlatarak bitiriyordu. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise millî, insan, diriltici gerçek sanat eserlerinin dinlenmesi taraftarıydı. Ona göre esas olan bir müziğin bu özellikleri taşımasıydı. Bu türden olmayan eserler hem Batı müziğinde hem de Türk müziğinde mevcuttu. Dolayısıyla esas gözetilen

¹⁵³¹ Ahmed Adnan [Saygun], "Musiki Terbiyesine Dair", *lk*, C: 15, S: 89, 1940, s. 454-455. 1942'de kaleme aldığı makalesinde Saygun şöyle yazmaktaydı: "Günün birinde 'radyoda alaturka musiki yasaktır' dendi. Bunun yerine 'garp tekniği... ve halk türküleri' konacaktı. Ardından kısa bir zaman geçti, 'herkes Mısır'ı dinliyor, radyosunu kapıyor' gibi sözler döndü dolaştı ve 'alaturka' dedikleri musiki, radyo istasyonlarının kapısından değeri anlaşılmış bir kahraman edasıyla girdi, baş sedire kuruldu. ylesine bir kuruluş ki, bugün bile yerinden oynatabilene aç olsun! (...) Anadolu'nun duyuşu da düşünüşü de havası da bilhassa İstanbul'da gelişmiş olan musikinin duyuşundan ve havasından ayrıdır. Anadolu'nun Itr'den ve İsmail Dede'den haberi yoktur. Biz onlara bu üstatların ve öteki değerli şahsiyetlerin eserlerini ara sıra sunalım; fakat onların yanı sıra birtakım döküntüleri de öne srmeğe hakkımız yoktur. (..) Radyonun düğmesini çevirince insanın burnuna makineden ekseriya bir meyhane kokusunun gelivermesine artık müsamaha etmemek lazımdır." Ahmed Adnan Saygun, "Musiki Terbiyesi ve Radyo Neşriyatı", *lk*, C: 2, S: 16, 1942, s. 9-10.

¹⁵³² Muzaffer Sözen, "Halk Musikisi Hakkında İşaretler", *lk*, C:2, S: 19, 1942, S. 14; Suut Kemal Yetkin, "Edebiyatta Milli Benliğe Dönüş", *lk*, C:2, S:24, 1942, S. 1-2.

husus bu olmalıydı. Baltacıoğlu, “(n)e meyhane musikisine ihtiyacımız vardır, ne de kedi miyavlar gibi miyavlayıcı musikiye. Bize sanat musikisi lazımdır, diriltici musiki lâzımdır.” diyordu. Baltacıoğlu, Kansu’nun klasik Türk müziğinin teknik bakımdan Batı müziğinden üstün olduğuna dair görüşüne ise katılamayacağını belirtiyordu. Zenginlik ve melodi açısından Türk müziğinin bazı üstünlükleri olsa da teknik bakımdan Türk müziği Batı’dan geri durumdaydı. Onun önerisi de, radyoda -eğer çalınacaksa- değer taşıyan havaların çalınması yönündeydi.¹⁵³³ Osman Şevki Uludağ, bu konuşmasında da millî benliği kaybetmeme uyarısı yapmış ve Batı tekniği ile Türk müziğinin geliştirilmesini istemişti. Uludağ, Türk müziğinin hafifsendiği ve zayıflatıldığı kanaatindeydi. Mümtaz Ökmen ise uzun tartışmalar, kongreler ve incelemeler sonrasında saptanmış bir politikanın bir oturumda fevranlı tartışmalarla halledilecek bir konu olmadığını belirtiyor ve müzik alanında geçmişten yadigar olan milli musikinin ihmal edilmeyeceğini; ancak esas ilerlemenin Batı müziğine yönelmekle sağlanacağını ifade ediyordu. Ökmen, Basın-Yayın Umum Müdürü’ne de Meclis’teki tartışmalardan etkilenerek Batı müziğinin aldığı süreyi kısaltmaması uyarısında bulunmuştu.¹⁵³⁴

İnönü döneminin geneline bakıldığında bu tartışmalar ara sıra ortaya çıkmakla birlikte değişim belirtilerinin netleşmesi hususunda yine 1943’ü önemli bir yıl olarak işaretlememiz gerekmektedir. O sene, sınırlı da olsa İstanbul Belediye Konservatuvarı’nda Osmanlı geleneksel müziği eğitimine izin verilmiştir. Kurumun başına da bu müziğin önemli besteci ve icracılarından Hüseyin Saadeddin Arel’in atanması önemliydi. Yukarıda ele aldığımız tartışma da dahil olmak üzere 1944-1945’te alaturka müzik yayınlarının süresinin azaltılmasına dair eleştiriler gündeme gelmişti. Enteresan olan, muhafazakâr kesim alaturka müzik yayını süresini az bulurken, Batıcıların da bu süreyi fazla bulmasıydı. Bununla birlikte, 1947-1960 yılları arasında, yayın süresi kısalan Batı müziği olmuş, alaturka müzik yayını

¹⁵³³ Gerek Saygun gerekse Baltacıoğlu’nun görüşlerinin, hedeflenen yüksek kültüre ulaşmak gibi bazı dikkate değer sebepleri olsa da, popüler müziğin önemini fazlasıyla küçümsedikleri anlaşılıyor. Yeni müzik anlayışına uygun bir popüler müziğin geliştirilmesine çalışılmaması, Orhan Tekelioğlu’nun belirttiği gibi, halkın müzik reformuna duyduğu ilginin oldukça sınırlı kalması sonucunu vermiştir. Bkz. Balkılıç, **a.g.e.**, 97-98.

¹⁵³⁴ Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C:17, D:7, B:59 [22 Mayıs 1945], s. 251-258.

artmıştı.¹⁵³⁵ Bu değişim, Batıcı politikalara karşı gelişen milliyetçi ve milliyetçi-muhafazakâr tepkinin etkisini artırması yönündeki gelişmeyle paraleldi.

Bu başlık altında yine, mimarlık alanındaki gelişmelere de değinmek gerekmektedir. “Atatürk Döneminde Kemalizm” başlığı altında işaret ettiğimiz gibi, mimarî alanda, bölgesel-yerel özellikleri daha çok ön plana çıkaran bir çizgiye doğru yöneliş 1930’ların sonunda başlamıştı. Bu çizginin güçlenmesinde romantisist eğilimleri olan Bruno Taut’un önemli etkisi olmuştu. Türk mimarlar arasında ise uluslararası üsluptan yeniden bir millî mimarî üslubuna yönelmede Sedad Hakkı Eldem’in görüşleri ön plana çıkmıştı.

Akademide Egli’nin halefi olan Bruno Taut, kültürü tabiatla özdeşleştirmekte ve tabiatla milletin karakteri arasında ilişki kurmaktaydı: “Milletler iklime uymuşlardır ve bittabi türlü türlü mizaçlar ortaya çıkmıştır... Mimari, milletlerin mizaç ve tabiatlerini aksettiren bir aynadır. Onun hafif veya ağır, canlı veya sakin, dağınık veya toplu, zarif veya simetrik vesaire oluşu, her halde büyük mikyasta bu aynalık vasfından ileri gelir.”¹⁵³⁶

Taut, eleştirel modernist bir anlayışa sahipti ve uluslararası üslup da dahil her türlü evrensel geçerlilik iddiasındaki “stilistik ortdoksi”ye olumsuz bakıyordu. Alman mimar, öğrencilerine de bu mimari yaklaşımı aktarmak istemişti.¹⁵³⁷

Taut’un 1938 sonlarındaki vefatından sonra da onun çizgisi devamlılık gösterdi. 1942’de, dünya çapında üne sahip bir Alman mimar, Paul Bonatz, Anıtkabir için açılan yarışmada jüri olmak üzere Türkiye’ye davet edildi. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan bu davet bir rastlantı değildi; çünkü Bonatz’ın belki en önemli ismi olduğu Stuttgart Okulu’nda, o sırada Türkiye’de önemli pozisyonlardaki Hamit Kemali Söylemezoğlu¹⁵³⁸ ve Arif Hikmet Holtay gibi mimarlar, eğitim görmüşlerdi ve bu mimarların bir kısmı Bonatz’ın ofisinde çalışmışlardı. Dolayısıyla Bonatz’ın Türkiye ile bağlantısı zaten bulunmaktaydı. Bonatz, Stuttgart Okulu’ndaki gelenekçiler ve modernistler arasında bir köprü vazifesi gören “ılımlı modernist” eğilimlere sahipti. Dikkate değer bir olgu, bir dönem Bonatz’ın da Taut gibi Theodor

¹⁵³⁵ Kocabaşoğlu yine de Batı müziğinin egemen vaziyetini koruduğunu eklemektedir. Bkz. Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna...*, s. 356-360.

¹⁵³⁶ Akt. Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁵³⁷ *A.g.e.*, s. 279.

¹⁵³⁸ Söylemezoğlu’nun Bonatz’ın ofisindeki eğitimi ve Bonatz’ın Türkiye’ye daveti için bkz. *Anılarda Mimarlık*, Yem Yayınları, İstanbul, 1995, s. 125-132.

Fischer'in etkilediği genç mimarlar arasında olmasıydı. Fisher, yerli formlar ve geleneksel zanaatçilikle mimarlığın yenilenmesi yaklaşımını temsil ediyordu. Fischer'dan etkilenmekle birlikte Bonatz, kendine özgü bir mimarlık dili geliştirmişti; zaman içinde ulaştığı yaklaşım, her mimari yaklaşımın, yapıya ve yapının amacına göre kullanılarak hakkını teslim etmek yönündeydi. Dolayısıyla Bonatz, gelenekçilerin ve modernistlerin her ikisinin yaklaşımlarına da dogmatik bir bağlılık duymak istemeyen liberal bir kafa yapısına sahipti. Bu düşünceleri nedeniyle Nazi rejimiyle pek uyumunu olmasa da rejimin bazı projelerinde yer almıştı. Ancak Almanya'daki durumundan memnun olmayışı, onun Türkiye'den gelen teklifi kabul etmesine yol açtı ki, bu da bir başka dünya çapında ismin Almanya'dan Türkiye'ye gelmesi demektir. Bonatz, Türkiye ile ilgili olarak şu düşünceleri ileri sürmüştü: "Yalnızca kendi toprağında kökü olan güçler gelişebilir. Bazı şeyler dışarıdan öğrenilebilir; ancak halka ve toprağa bağlı olmayan bir çalışma beyhude ve kısa ömürlüdür. Şimdi, dönüm noktası geldi ve biz derin bir memnuniyetle gözlüyoruz ki ülkede gelişme adına büyük fırsatlar mevcuttur."¹⁵³⁹ Bonatz'ın bu görüşleri, Atatürk döneminde geliştirilen uluslararası üsluba sıcak bakmayan ve millî bir üslup arayışında olan mimarlar arasında olumlu karşılandı. Bilhassa Sedad Hakkı Eldem'le Bonatz, oldukça iyi anlaşıyorlardı.¹⁵⁴⁰ Mimarîde millî bir üslupla modern yapı tekniklerini birleştirmeyi tasarlayan Eldem, 1939'da şöyle yazmıştı:

Bugünkü mimaride enternasyonalizmden ziyade, nasyonalizme doğru bir cereyan vardır. Muhtelif milletler yeni yapı zihniyet ve unsurlarını hep kabul etmiş ve tatbik etmekte iseler de, fikir ve ideal hususunda kendi benliklerini gösterebilecek ve benliklerinin inkişafına mani olmayacak yollar aramaktadır. (Bugün) artık bu mesele ile meşgul olmak zamanı gelmiştir. Millî mimari olabilir mi değil, olmalıdır demek lazımdır.¹⁵⁴¹

Bu ortaklaşmaya karşın Eldem'le hem Taut hem de Bonatz arasında bir yaklaşım farkı mevcuttu: Bu iki mimar, konularına ideolojik ön kabullerle

¹⁵³⁹ Bkz. Roland May, "Remigration: Postponed. The Architect Paul Bonatz Between Turkey and Germany", **New German Critique**, Vol. 36, No. 3 (108), Fall 2009, s. 1-17.

¹⁵⁴⁰ Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 294; May, **a.g.m.**, s. 17.

¹⁵⁴¹ Akt. Bozdoğan, **a.g.e.**, s. 260.

yaklaşmıyorlardı; ancak Eldem'in yönelimi tamamen milliyetçiydi.¹⁵⁴² Eldem, hem Osmanlı canlandırmacılığına hem de Egli ve Holzmeister'in temsil ettiği "Ankara kübiği"ne karşı isyan bayrağı açmıştı. Bu düşünceyle 1930'ların sonunda devletin bir milli mimari hareketini himaye etmesi gerektiğini belirten makaleler yazmıştı. Eldem'e göre "bu hareket, ancak yerli mimarlar ve müteahhitler tarafından, yerli malzemelerle ve her şeyden önce 'yerli ruh'la başarılı olabilirdi.". Eldem başta olmak üzere modernist milliyetçi mimarlar, Türk mimarlığının evriminin diğer Doğu uluslarının aksine Batı'daki evrimle paralel olduğunu iddia ediyorlardı. Bir tür Türk Şarkiyatçılığına varan tezlerle, Türk mimarisinin zaten modern Avrupa mimarisine atfedilen özelliklere sahip olduğu belirtiliyordu. Bu görüşün Türk Tarih Tezi'nin Avrupamerkezciliğe karşı geliştirdiği stratejiyle olan ortaklığı belirgindir: Modern Batılı değerler, Türklerin tarihî vasıfları haline getiriliyor ve Türkler, Doğu dünyasının istisnası olarak tarif ediliyorlardı.¹⁵⁴³

Bu çerçevede, 1940'ların mimarlık alanındaki eğilimi, modernlik ve ilerleme vurgusunun yerini "Türklük ihtiyacı"nın almasıydı. Modernist milliyetçi mimarlar, "moderni millileştirme" anlayışını savunuyorlardı. Varılan noktada, "uluslararası üslup"un estetik kuralları reddediliyor ve daha bölgeci, anıtsal ve klasikleşmiş formlara yöneliniyordu.¹⁵⁴⁴ Bunda Nazi Almanyası'nın etkileri üzerinde durulmuşsa da,¹⁵⁴⁵ daha önce ilgili kısımda belirttiğimiz üzere anıtsal mimarinin yükselişi karşısında rekabet düşüncesiyle birçok Batılı devlette bu mimari tarz güç kazanmıştı. Bozdoğan'ın da farkında olduğu üzere, bu tür bir gelişmenin ortaya çıkması için Bonatz'ın onayına da fazla gerek yoktu. Zira hem Türk Tarih Tezi, Anadolu'nun klasik mirasını (Yunan, Helenistik dönem ve Roma) sahipleniyordu hem ilk kuşak mimarların çoğu Güzel Sanatlar Akademisi'nin klasik akademik geleneği içinde yetişmişlerdi hem de Avrupa ve ABD'de de bu eğilim güç kazanmaktaydı. Buna hümanizmin kültür politikası alanında yükselişle klasiklere dönük ilginin yoğunlaşmasını da ekleyebiliriz. Dolayısıyla Bernd Nicolai'nin yerinde tespitiyle Türk mimarisinin bu dönemi paradoksal biçimde "uluslararası ulusal üslup" mahiyeti

¹⁵⁴² A.g.e., s. 290.

¹⁵⁴³ Bkz. a.g.e., s. 261, 266-270.

¹⁵⁴⁴ A.g.e., s. 261.

¹⁵⁴⁵ A.g.e., s. 296-300.

kazanmıştı.¹⁵⁴⁶ Bunun sebebi, Türkiye'nin gündeminde hem uluslararası dünyanın bir parçası olmanın hem de Türk millî karakterini bu camia içinde korumanın aynı anda önemli yer tutmasıydı. Böylece uluslararası ortamdaki gelişmelerle ilgisini koparmayan, modernizmi tümünden reddetmeyen ancak milliyetçi yönelimi artan bir mimarinin 1940'lara damgasını vurduğunu söyleyebiliriz.

4.8.3. Modernleşme ve Kadınlık Durumu

Son olarak Batılılaşma konusunda Türk Devrimi'nin en önem verdiği konular arasında yer alan kadınların durumuyla ilgili gelişmeleri ele alacağız. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, toplumsal çözülmeye meydan vermemek adına hemen her yerde ailenin önemini vurgulanmasını beraberinde getirmişti. Aile ve annelik, Türkiye'de de önemine sık sık vurgu yapılan konulardı. Türk Devrimi'nin ilk günlerinden beri, kadınların annelik görevlerini ihmal etmemeleri hususu kadınlarla ilgili tartışmalarda benimsenen bir düşünceydi. Bununla birlikte, gelinen aşamada, annelik görevi, kadınların toplumda erkeklerle eşit şekilde yer almalarına, meslek sahibi olmalarına ve siyaset yapmalarına engel olarak değerlendirilmemekteydi. Kadınların, toplum yaşamına erkeklerle birlikte katılmaları, toplumsal gelişmenin önemli işaretlerinden biri sayılıyor ve teşvik ediliyordu. Kadınların bu hususta yaşayacakları zorluklar karşısında hükümet, koruyucu bir tutum benimsemişti.¹⁵⁴⁷

Buna karşın kadınların toplumsal yaşama katılımı ve karma eğitim konusunda muhafazakâr tepkiler zaman zaman baş göstermiyor değildi. Köy Enstitüleri örneğinde bu konuya değinmiştik. İsmail Hakkı Tonguç'un Türk Devrimi'nin felsefesini yansıtan çizgisi, 1946'dan sonra zayıflamaya başlamıştı. Ancak bu, kadınlık durumuna ilişkin olumsuz işaretlerden yalnızca biriydi. Kadın-erkek ilişkilerine dair beliren muhafazakâr tepkiyi, siyaset ve meslek sahibi olma alanlarında ortaya çıkan bazı gelişmelerle birlikte okumak gerekmektedir.

¹⁵⁴⁶ A.g.e., s. 300.

¹⁵⁴⁷ İnönü, henüz 1925'te, Muallimler Birliği Kongresi'nde verdiği söylevde bu hususa verilen öneme işaret etmişti: "Demin konuşurken, size çok ehemmiyet verdiğim bir soru sordum. 'Memleketin kuytu köşelerinde çalışan muallim hanımlara müşkülât gösterilmekte midir?' demiştim. Ben bu noktada çok hassasım. En yüksek bir vazife deruhde eden muallim hanımlarımızın mesaisi hiçbir engel ile haleldar olmamalıdır." Bkz. **İsmet İnönü'nün Maarife...**, s. 6.

Siyaset alanında, kadınlar TBMM'ye ilk defa 1935 Seçimleri'nde girebilmişlerdi. Bu seçimlerde 17 kadın milletvekili meclise girmiş, ara seçimler sonucu bu sayı 18'e yükselmiştir. İnönü dönemindeki ilk iki seçimde, yaklaşık olarak aynı sayıda kadın milletvekilinin meclise girdiği görüyoruz: 1939'da ve 1943'te 16'şar kadın milletvekili meclise girmişti. Bu sayı 1946 Seçimleri'nde ise 9'a düşmüştü. Çok partili hayata geçildiği ve demokrasinin geldiği belirtilmekle birlikte, bu gelişme kadınların mecliste temsili bakımından oldukça uzun süren bir kötüleşmenin de habercisiydi. Öyle ki, kadınların Cumhuriyet tarihinde meclisteki en düşük yüzdeli temsili, 1950 Seçimleri ile oluşan mecliste gerçekleşti: %0.61. 1935 Seçimleri'nde bu oran %4.5'tu. Söz konusu oran çok uzun bir süre (2007'ye kadar) görülen en yüksek orandı. Çok partili hayata geçtikten sonraki kadınların mecliste temsiliyle ilgili bir başka karşılaştırmayı da şöyle yapabiliriz. 1950-1960 yılları arasında yani DP iktidarı döneminde, meclise giren toplam kadın milletvekili sayısı 15'ti. Bu sayı 1935, 1939 ve 1943'teki seçimlerin her birinde meclise giren kadın vekil sayısından düşüktü. Bu istatistikte ilgi çekici bir diğer taraf, belirttiğimiz 15 milletvekilinden sadece 2'sinin CHP'den seçilmiş olmasıydı.¹⁵⁴⁸

Kadınların çeşitli meslek dallarında faaliyet gösterebilmesi hususu da, Cumhuriyet dönemiyle birlikte normal bir olay haline dönüşmüştü. Ancak 1949'da, dönemin kadınlar açısından olumsuzlaşan atmosferini yansıtır nitelikte bir münazara tertiplenmişti. Münazaranın konusu "Kadınlar hekim olmalı mıdır olmamalı mıdır"dı. Muhtemelen bu konu tamamen çözülmüş sayıldığından, Atatürk döneminde, özellikle devrimin kadınlara dair politikasının oturduğu 1930'lu yıllarda, böyle bir tartışma yapmak söz konusu dahi olamazdı. Münazarada, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden dört kız öğrenci, "olmalıdır" tezini, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden dört öğrenci de "olmamalıdır" tezini savunacaklardı. Münazara jürisi şu isimlerden oluşmaktaydı: CHP Kars Milletvekili Tezer Taşkıran, Muharrir (Yazar) Mükerrrem Kamil Su, Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Noyan, Prof. Dr. Kamile Mutlu, Prof. Dr. Rasim Adasal, Prof. Dr. Muhiddin Dilemre, Doçent Dr. Kazım Aras, Dr. Ali Süha Delilbaşı. Münazarada hangi tezlerin nasıl savunulduğunu

¹⁵⁴⁸ Bkz. Nuray Ertürk Keskin, "Kadın Milletvekilleri 1935-2011", https://www.academia.edu/5395940/Kad%C4%B1n_Milletvekilleri_1935-2011. Erişim Tarihi: 15 Mart 2016.

Ulus gazetesinden öğrenebiliyoruz. “Olmalıdır” tezini savunanlar, kadın-erkek eşitliğini vurgulamış ve bu çerçevede doktor olmanın anne olmaya mani olmadığı, kadınların bu mesleği yapamayacak kadar zayıf olmadıkları; bu iddianın pedersahi aile sisteminden kalma fikirlerden kaynaklandığı, kadınların şefkatleri nedeniyle gayet başarılı çocuk doktorları olabilecekleri, Türklerin medeni dünya milletlerinden geri kalamayacakları, münazaranın yapıldığı sırada dahi nice kadın doktorların can kurtardığı, oysa bazı erkeklerin eski tip harem hayalleriyle o günkü kadınları tasarlamaya devam ettikleri görüşleri ifade edilmişti. Bu tezler, devrimle beraber gelen fikirlerin bir yansımasıydı. Karşı tezi savunanlar ise, kadınların çok şefkatli olmalarından ötürü hasta bakıcılıkta daha başarılı olacaklarını, zor bir eğitim olan tıp eğitimini narin vücutlarının kaldıramayacağını, kadınların anne olduklarını, onların bir şiir bir çiçek gibi olup eski zamanlardan beri öyle muamele gördüklerini söylüyorlardı. Kadınlar belki her şey olabilirlerdi; ama doktor olamazlardı. Zira cemiyete intibak ettikleri anda erkek gibi olurlardı. Savunuda bir de aşağılama vardı: Kadınlar heves ettikleri için doktor olmuş olabilirlerdi; ancak onlar da biliyordu ki bu iş modaya benzemezdi.

Münazara için gazetenin yaptığı değerlendirme de oldukça garipti: Gençler zekice ve bilgi yüklü tezlerle birbirlerine cevap vermişlerdi! Sonuçta 1’e karşı 6 oyla Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencileri kazanmıştı!¹⁵⁴⁹ Daha da ilginç olan, jüride Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde profesör olan Kamile Mutlu’nun da aralarında yer aldığı 3 kadın üyenin bulunmasıydı.¹⁵⁵⁰ Sonuç muhtemelen birçok kişi için çok şaşırtıcıydı. Dolayısıyla münazara haberinden kısa bir süre sonra **Ulus** gazetesinde adeta durumu düzeltmeye çalışan bir makale yer almıştı. A.S imzasıyla çıkan makalede, “olmalıdır” tezini savunanların kaybetmelerinin sebebinin, karşı tarafın tezini daha iyi savunması olduğu söyleniyordu! Ancak aynı gazetenin aktardığı kadarıyla bu karşı tez aynı zamanda Kemalist Devrim’in anti-teziydi. Kız öğrencilerin dile getirdikleri tezler ise iyi bilinen Kemalist tezlerdi. A.S., bu sonuca karşın -kendisiyle çelişir bir şekilde- ölü fikirlerin yaşayamayacağını ve kadın doktorların var olduklarını ve var olmaya devam edeceklerini söylüyordu.¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁹ Bkz. **Ulus** (10 Nisan 1949).

¹⁵⁵⁰ Diğer iki kişi Tezer Taşkıran ve Mükerrerem Kamil Su’dur.

¹⁵⁵¹ A.S., “Bir Münazara Dolayısıyla: Kadınlar Hekim Olmalı mı?”, **Ulus** (13 Nisan 1949).

Bu üç gelişme birlikte okunduğunda, kadınlık durumuna ilişkin -bazı bakımlardan sonuçları hayata da yansıyacak şekilde- düşünsel atmosferin olumsuzlaştığı söylenebilir.¹⁵⁵²

4.9. Devrimcilik: Devrimci Dönemin Sonu ve Devrimciliğin Korumacılık ve Reformizm Ekseninde Yeniden Tanımlanması

“Yavaşlık ile anımsama, hız ile unutmaya arasında gizli bir ilişki vardır. Gözümüzün önüne en sıradan bir durum getirelim: Bir adam sokakta yürüyor. Birden bir şey anımsamak istiyor, ama anı uzaklaşıyor. O anda kendiliğinden yürüyüşünü yavaşlatıyor. Buna karşılık, az önce yaşadığı kötü bir olayı unutmaya çalışan bir insan, hâlâ çok yakınında olan zamanda, sanki bulunduğu yerden hemen uzaklaşmak istiyormuş gibi elinde olmadan yürüyüşünü hızlandırır. Varoluşun matematiğinde bu deneyim iki temel denklem biçimine girer: Yavaşlığın derecesi anının yoğunluğuyla doğru orantılıdır; hızın derecesi unutmanın yoğunluğuyla doğru orantılıdır.”¹⁵⁵³

Atatürk döneminde devrimciliği ele alırken, devrimle hız ve unutmaya-kopuş arasındaki ilişkiye işaret etmiştik. Atatürk başta olmak üzere devrimciler, “Hasta Adam” Osmanlı döneminden ve imajından hızla uzaklaşmak, çağa uygun, dinamik ve ileri bir toplum kurmak istiyorlardı. Bu sebeple Atatürk döneminin hâkim motifinde, devrimci hız ve Osmanlı döneminden kopuş vardır. CHP’nin evrimciler olarak eleştirdiği Terakkiperverler ve Serbest Fırkacılar, değişim hızının daha yavaş olması noktasında ortaklaşıyorlardı. Ahmet Ağaoğlu, siyasal ve sosyo-kültürel alanda yoğunlaşan devrimlere, teşkilatlanma ve iktisatla ilgili bazı projeler için ekonomik yüklerin de eklenmesiyle, halkın tepkisinin yoğunlaşacağına ve devrimcilerin prestijlerinin zayıflayacağına dair Atatürk’e bir rapor sunmuştu. Ağaoğlu şöyle diyordu:

“İstikrarı temin ve yeni esasları hayata aşlamak için – gayet tabii olarak yeni teşkilata tevessül etmek lâzım geldi. (...) Fakat Devletin ihyasına müteveccih bu tasavvurları dahi saha-i hakikata intikal ettirebilmek için –haricî

¹⁵⁵² Dönemin tanıklarından olan Mina Urgan, 1950’den sonra kadınların durumunun kötüleştiğini düşünmektedir. Bkz. Urgan, **a.g.e.**, s. 119.

¹⁵⁵³ Milan Kundera, **Yavaşlık**, Çev. Özdemir İnce, Can Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2015, s. 36.

sermaye tarafından boykot edilen Devlet- yine memleketin menabiine müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Yeni ve bazılarının şekli tatbiki ve sureti cibayeti evvelce iyi düşünülmemiş vergiler vazetmek mecburiyeti hasil oldu. Bu suretle âdeta fasit bir daire içine girmiş olduk: Bir taraftan milletin asırlardan beri alışmış bulunduğu esasları kaldırdık ve yerine tamamen yeni esaslar vazetmeye başladık; -yani milletin manevî fedakârlığına ve tahammülüne miracaat ettik, diğer taraftan da bu yeni esasları canlandırarak, hayata aşlamak için yine onun menabiine müracaat eyledik- yani maddî fedakârlığına ve tahammülüne müracaat ettik.”¹⁵⁵⁴

Atatürk ve diğer devrimciler, yeni topluma ulaşılması, maddi kalkınma ve kültürel ilerleme için bu fedakârlıkların zarurî olduğuna inanıyorlardı. Atatürk'ün hızı, toplumu, cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik bir düzenin yaşam ufuklarına taşıma amacı güdüyordu; toplum ve siyaset tahayyüllerinde yeni bir olasılıklar dünyası açılmıştı. Atatürk, böylesi bir dönüşümün yavaş yavaş ve eskiye referansla yapılabileceğini düşünmüyordu. Ancak Ağaoğlu'nun uyarısında dikkate değer bir siyasî realizm vardı: Toplumun maddî ve manevi olarak fazla yük altına girmesi, rejime ve liderlerine karşı kuvvetli bir reaksiyon tehlikesi yaratabilirdi.

İkinci sorun alanı, modern, ileri bir toplum olmak için gerekli görülen devrimci kopuşla, ulus-inşasının tarihsel süreklilik ihtiyacı arasındaki gerilime ilişkindi. Yani yeni esaslara dayalı modern bir toplum haline gelebilmek için devrimci hız ve belli bir kopuş gerekirken, ulus-inşası tarihsel sürekliliği yeni bir yorumla da olsa kurmayı zorunlu kılıyordu.

Türk Devrimi açısından bakıldığında, tarihin İnönü'nün ve çalışma arkadaşlarının önüne koyduğu görev, oluşan yeni dünya şartları çerçevesinde bu problemleri devrimin hedeflerine uygun bir şekilde çözmektir.

İnönü'nün uygulamaları bu açıdan değerlendirildiğinde, hümanist görüşe dayalı kültürel değişim yönelimi, Köy Enstitüleri ve Toprak Reformu girişimleri, nüveleri Atatürk döneminde bulunabilecek, Kemalist Devrim'in hedeflerini gözetilen atılımlardı. Ancak bu girişimler sonuna kadar takip edilmedi ya da edilemedi. 1946'dan itibaren bu konularda takınılan tutumsa, yavaşlama eğilimini iyice belirgin hale getirdi.

¹⁵⁵⁴ Akt. Soyak, **a.g.e.**, s. 472-473.

İnönü'nün, tarihsel sürekliliğin yeniden inşası konusuyla da cumhurbaşkanlığının hemen başından itibaren ilgilendiği görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu sorun, özellikle tarihçilerin alanına giriyordu ve tarihçiler arasında da bu sürekliliği farklı yorumlarla kuran insanlar mevcuttu. İnönü'nün sürekliliği kurma girişimleri, toplumdaki reaksiyonlardan etkilendi; ancak bir yandan bazen aşırı noktalara varmış Osmanlı eleştirilerine karşı tepkilerin ortaya çıktığı, bir yandan da yapılan devrimin geçmişi eleştirel bir biçimde gözden geçirmeyi gerektirdiği bir ortamda İnönü, çok etkili politikalar geliştirecek kadar iktidarda kalmamıştır. Türk Tarih ve Dil Tezleri ile kısa sürede başarılmak istenen pek çok amaç vardı, ancak bu politika, tezlerin bilimsel açıdan tatmin edici olmaması sebebiyle sürdürülebilir nitelikte değildi: Yeni tezlerin geliştirilmesi, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun daha uzun vadeye yayılacak hedefleri çerçevesinde gerçekleştirilebilirdi.

Din eğitiminin laiklik çerçevesinde nasıl bir uygulama ile gerçekleştirileceği de önemli bir konuydu. Din eğitiminin ne dinî cemaatler ne de devlet tarafından verilmediği bir durumun uzun süre devam ettirilmesi pek mümkün olmadığı gibi, bu durum laiklik açısından da sorunluuydu. İnönü döneminde bulunan çözüm, din eğitiminin dinî cemaatler tarafından değil devlet tarafından ve seçmeli ders olarak verilmesiydi. Bu formülün Kemalist laiklik anlayışının sınırları içinde olduğu söylenebilir. Laikliğe karşı eylemler sorununa ise, TCK'nın hükümleri ağırlaştırılarak karşılık verilmişti. Laikliğin tanımına uymayan taleplere de olumsuz yaklaşılmıştı. Ancak bu türden taleplerin birden güçlü bir biçimde ortaya çıkması, dönemin birçok şahidini devrimler konusunda endişeye düşürmüştü.

Sosyo-kültürel alana bir bütün olarak bakıldığında, dikkate değer bir reaksiyon hareketinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Soğuk Savaş'la birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu noktada, Karpat'ın, giriş kısmında değindiğimiz görüşlerinden alıntı yapmak yerinde olacaktır:

“Bu davanın (Yücel-Öner Davası) sebep olduğu komünizmle suçlanmak korkusu, liberal ve ilerici düşünceyi durdurdu. Bütün bu tartışma ve gürültülerden ürken birçok kimse de düşüncelerini ve yazılarını, herhangi bir olumsuz yorumdan kaçınmak için rötüşlamak zorunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda fikri

yaratıcılığın din adına uygulanan sert sansür yüzünden gelişemediği hatırlanırsa, komünizm korkusunun doğurduğu baskının da Türkiye’de yaratıcı politik düşünceyi uzun müddet neden felce uğratmış olduğu kolayca anlaşılır. (...) Siyasi alanda liberalizasyon sağlayan ve genellikle olumlu sonuçlar veren çok partili gelişmenin, kültürel ilerlemeyi olumsuz şekilde etkilemiş olması esef vericidir.”¹⁵⁵⁵

İnönü de sonraları, Abdi İpekçi’nin kendisiyle yaptığı görüşmede esef ederek, kültürel açıdan çok daha iyi bir noktaya gelinebileceğini söyleyecektir.¹⁵⁵⁶

Konu bu çerçevede ele alındığında, karşı devrim tezinin de, indirgemeci bir normalleşme yorumunun da yerinde olmadığını söyleyebiliriz. Normalleşme, Kemalist Devrim açısından, devrimin temel hedeflerine ulaştığı ve gelişimini uzak hedeflerine doğru güçlü bir biçimde sürdürebildiği bir ortamda, radikal yöntemlere başvurulmasına gerek kalmaması şeklinde tanımlanabilir. Karpat’ın tespitinin de ortaya koyduğu üzere, çok-partili hayata geçişin böyle bir yola girildiğini gösterdiğini söylemek çok zordur.

Karşı-devrim tezinin geçerli olabilmesi içinse, Osmanlı dönemindeki eski rejime dönmüş olması gerekirdi. Kemalist Devrim’e karşı reaksiyonun varlığı, kendiliğinden bir ispat oluşturmamaktadır. Bu tezin temel mantığına bakıldığında, bir rejim olarak Kemalist rejimle bir ideoloji olarak Kemalizm arasında bir ayrım gözetilmediği görülmektedir. Bir rejim olarak Kemalist rejim, Kemalizm’den farklılaşan siyasal ideolojileri içerir ve onları Kemalizm’in bazı temel değerlerinin -Cumhuriyet, laiklik, ulus-devlet/milliyetçilik- hâkim olduğu bir anayasal düzen içerisinde meşru siyaset alanına dâhil eder. Rejimin gücü, farklı görüşleri kapsayabilme gücüyle de doğru orantılıdır. Karşı devrim tezi, Kemalist ideolojiyle Kemalist rejimin birebir örtüşmemesine dair, özellikle rejimin sağı içirme durumuna dair, kavramsal olarak iyi tanımlanmamış bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Çok partili hayata geçilmesi de, İnönü’nün kabul ettiği gibi, devrimci radikalizm döneminin bittiği anlamına gelmektedir. Devrimci radikalizmin bitmesi ve rejimde bazı açılardan ortaya çıkan sağa kayma, iki politik grubun mensuplarını sahnenin arka planına itmiştir: O dönem müfritler olarak adlandırılan Kemalist

¹⁵⁵⁵ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 456.

¹⁵⁵⁶ İpekçi, **a.g.e.**, s. 47.

radikaller ve sol Kemalistler. Bunlardan Recep Peker'i Kemalist radikaller, Hasan Âli Yücel'i ise sol-Kemalistler arasında sayabiliriz. İlgili kısımda gördüğümüz gibi, 1947 uzlaşmasından sonra, CHP ile DP, kadrolarındaki radikalleri geri plana çekmişlerdir. Rejim, sola pek fazla yer açmazken, sağ siyaseti belli anayasal-yasal sınırlar çerçevesinde meşru siyaset alanına dâhil etmiştir. Kemalist ilkeler de, her birini ilgili başlık altında incelediğimiz şekillerde, gözden geçirilmiş ve yeniden tanımlanmışlardır. Dönemin şartlarında, bazı değişikliklerin DP tarafından gündeme getirildikten sonra yapılması, çok partili hayata geçme kararının demokratik devletlerin ve özelde ABD'nin zaferi belirginleştikten sonra ortaya çıkması, CHP'nin Köy Enstitüleri gibi bazı kurumlara ve özellikle laikliğe yöneltilen eleştiriler karşısında eskisi kadar dirençli bir tavır takınmaması, beklenebilir bir şekilde, yapılan değişikliklerin ve varılan uzlaşmaların tavizler olarak yorumlanmasını beraberinde getirmiştir. Ancak daha dengeli bir değerlendirmenin, yapılan gözden geçirmeler ve değişikliklerde İnönü'yü ve CHP'yi tamamen pasif konumda ele almaması gerektiği kanaatindeyim. İç ve dış siyasal gelişmelerin yorumlandığını ve bu gelişmelere göre sadece tavizden ibaret olmayan pozisyonlar alındığını söylemek daha doğru olacaktır.

Yeniden tanımlama sürecine bakıldığında ise, devrimciliğin, devrimlerin korunması ve geliştirilmesi çerçevesinde, reformculuğa denk düşecek şekilde revize edildiği söylenebilir.

1939 Programı:

*“Parti, devlet idaresinde tedbir bulmak için tedricî ve tekâmülî prensiple kendini bağlı tutmaz. Parti, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar.”*¹⁵⁵⁷

1943 Programı:

“Parti, Devlet ve millet işlerinde tedbir bulmak için tedricî ve tekâmülî prensiple kendini bağlı tutmaz Parti, milletimizin bir çok fedakârlıklarla yaptığı inkılaplardan

¹⁵⁵⁷ C.H.P. Beşinci Büyük..., s. 89.

doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar.”¹⁵⁵⁸

1947 Programı:

“Partimiz devrimciliği memleketimizde geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması mânasına alır. Bugüne kadar başarılan devrim eserlerini ihtimamla koruyacak ve geliştireceğiz. Gerçek millî değerler üzerine kurulan yeni millî hayatımızı kısa zamanda, ileri medeniyet seviyesine yükseltmek amacımızdır. Bunun için gerekli hamlelerle durmadan ilerlemek karar ve azmindeyiz.”¹⁵⁵⁹

Görüldüğü gibi tek-parti ve devrim döneminde, parti, yapılacak atılımlar için evrimci bir yolu izleme zorunluluğu olmadığı altını çiziyordu. Çok-partili dönemdeyse artık partinin devrimci hamlelere girişme misyonu olmadığı düşünüldüğünden olsa gerek, böyle bir yetkiye kapı aralayan bir ifadeye yer verilmemişti. Parti, bu tanımla, yeni devrimci atılımlar peşinde olmadığını, devrimlerle getirilen düzenin korunması ve geliştirilmesiyle ilgilendiğini açıklamış oluyordu. İleri medeniyet seviyesine kısa zamanda ulaşma arzusu dile getirilmekle birlikte, bu konuda devrimci değil reformcu bir yöntem izleneceği ortaya konmaktaydı. Bu tanım, rejimin artık oturmuş olduğu fikrini yansıtıyordu. Ancak İnönü CHP’sinin geliştirdiği tanımların ve ülke siyasetine vermeye çalıştığı yönün mutlak belirleyici olmadığını ve siyaset ve kültür hayatında düşünsel ilerlemenin olumsuz etkilendiğini görmüş bulunuyoruz. Üstelik, bu atmosferin oluşmasında bazı CHP’lilerin de azımsanmayacak katkıları olmuştu. Dolayısıyla alınan kararların, temelde, Kemalist Devrim’in hedeflediği rotada gelişerek ilerlediği yeni bir aşamaya ulaştığı fikriyle bir ilgisi yoktu.

Henüz tek parti dönemi devam ederken başlayan maziyle ilgiyi yeniden kurma ve “yavaşlama” eğilimlerinin, İnönü döneminin havasını, devrimci havadan daha çok tanımladığını söylemek mümkündür. Bunda, dönemin genel atmosferinin yanında, İnönü’nün devlet adamlığı ve politika anlayışının da etkisi olduğu söylenebilir. Atatürk, bir devrimci ve vizyoner bir devlet adamıydı; İnönü’yse

¹⁵⁵⁸ C.H.P. Programı (1943), s. 6.

¹⁵⁵⁹ C.H.P. Yedinci Büyük..., s. 470.

Atatürk'le rejimin temel ilkeleri konusunda hemfikirdi; ancak eğilimleri itibariyle oldukça tedbirli bir devlet adamı ve evrimciliğe yatkın bir politikacıydı.¹⁵⁶⁰ Bu sebeple uzlaşmacılığa ve “yavaşlama” önerilerine daha açık bir politik kişilikti.

Yavaşlama eğilimi, dört gelişmeyi bize işaret etmektedir: Devrime karşı reaksiyonun çok fazla büyümesine engel olarak kontrol altına alınması, “mazi”nin farklı anlamlarıyla¹⁵⁶¹ tekrar siyaset sahnesine dâhil olması, tarihsel sürekliliği kurma çabaları ve devrimci atılım döneminin sona ermesi. Yapılan sınırlı atılımlar bu dört gelişmeyle birlikte düşünüldüğünde, denilebilir ki, radikalizmden uzlaşmacılığa, devrimci siyasetten siyasî realizme ve evrimciliğe doğru çizilen oklar, İnönü döneminin bu açıdan bir özetini sunacaktır.

¹⁵⁶⁰ İnönü'nün Abdi İpekçi ile yaptığı röportajda söyledikleri bazı açılardan çelişik görünmektedir; ancak yine de şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. İnönü, Atatürk'le sosyal ve siyasî görüşler bakımından aralarında yakın bir anlaşmanın Kafkas cephesinde beraber buldukları sırada teessüs ettiğini ifade etmektedir. Yani genel sosyal ve siyasî çizgide aralarında bir ortaklık bulunmaktadır. Bununla birlikte Atatürk'le aralarında nihai olarak bakıldığında fikir ayrılığı olduğunu söylediği Rauf Orbay ve Terakkiperverlerle arasındaki farkı şu sözlerle ifade etmiştir: “Rauf (B)eyle benim durumuma gelince... Onlar Atatürk ile münakaşa ederken ben etmiyordum. Mutabıktım. Aslında mesele bundan ibarettir.” İnönü, siyasî meselelerde arkadaşlar arası görüş ayrılığının da önlenmesi mümkün olmayan bir hadise olduğunu belirlemektedir. Kısacası İnönü, Atatürk'le farklı düşündüğü noktalarda Atatürk'e muhalefet etmemiş, bu sebeple Terakkiperverler gibi onunla arası açılmamıştır. Bkz. İpekçi, **a.g.e.**, s. 11, 20-21. Örnek olarak, Harf Devrimi'nde İnönü, Atatürk'le aynı fikirde değildi; ancak bu konuda radikal bir değişiklik isteyen Atatürk'e uzun süre muhalefet etmemiştir. Devrimden sonra da değişikliğe tam anlamıyla uymaya özen göstermişti.

¹⁵⁶¹ İnönü, “mazi”yi günün çözümlerinin anahtarı olarak görerek politikleştiren yaklaşımlar için şöyle düşünüyordu: “Anlaşıyor ki, Türk milletinin asırlarca geride tutulmasında, garp milletlerinin hayatını iyi, aydınlık istikamete sevkeden Rönesans şeklindeki devrelerden bizim milletimizin geçmemiş olması yüzünden tutucu ve alıkoyucu tesirler daha çok yaşamıştır. Bunların zararını çok görmüşüzdür. Bunlar fırsat buldukları kendilerini yine gösteriyorlar. Günün meselelerini yeni fikirler, devletin yeni usulleri, nizamları ile halletmekte güçlük çektikçe çâreyi onlar içinde aramak yerine mâzi usullerinde aramaya çalışıyorlar. İrtica dediğimiz hareketler, düşünceler, fikirler bunlar...” Bkz. İpekçi, **a.g.e.**, s. 48.

SONUÇ

Bu çalışmada İnönü döneminde, Kemalizm'in, Atatürk dönemine kıyasla hangi bakımlardan değişim hangi bakımlardan süreklilik gösterdiği, gerçekleşen değişimlerin nasıl tanımlanabileceği ve değişimin sebepleri, mekanizmaları incelenmiştir. Bu başlık altında hem Kemalizm'in mahiyeti hem de onun İnönü döneminde resmî düzeydeki ele alınışı bakımından varılan sonuçlar açıklanacaktır.

Öncelikle Kemalizm, Jön Türk kuşağının Batılılaşmacı ve milliyetçi kanadının ideolojisidir. Dolayısıyla Jön Türklerin mirasına pek çok şey borçludur. Ancak Garpçı-Türkçülerin düşünceleri doğrultusunda sistemli ve kararlı bir dönüşüm politikası Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanabilmiş değildi. Hayata geçirilen bazı uygulamaların erişim alanı oldukça sınırlı kalmıştı. Pek çok konuda dönüşüm henüz başlangıç aşamasındaydı. Dolayısıyla Kemalizm, bir inşa dönemi ideolojisidir. Mustafa Kemal Atatürk, bir inşa döneminde olduğunun bilincinde olarak, böyle bir dönemin gerektirdiği kararlılıkla ucu açıklığı bir arada götürebilmek istemiştir. Zira II. Meşrutiyet yıllarında temelde yön tayini ile ilgili olarak ortaya çıkan ideolojiler arasında Batıcı/modernist milliyetçiliği seçerek yeni devletin rotası konusundaki tartışmaya nihayet vermiştir. Bu konuda tam bir kararlılık söz konusudur. Ancak hem modern, Batılı, gelişmiş uluslar topluluğunun saygın bir üyesi olmanın hem de bu camia içinde ulusal karakterini koruyarak, ulusal üretimle medeniyete katkıda bulunarak yer almanın nasıl başarılacağı hususu, kısa bir zaman kesitinde halledilebilecek bir şey olmadığı gibi bu hedefin henüz çok başında olduğundan arayışların devam edeceği ve etmesi gerektiği de kesindi. Bu sebeple, yeni devletin ve toplumun rotası konusunda kararlı ve kesin olmak gerektiği gibi bu rota içerisinde arayışların ve dönüşümlerin ortaya çıkacağını bilerek dogmatik bir karakter ortaya koymamak da gerekiyordu. Atatürk'ün pozitivist ve "-izm"lere mesafeli dünya görüşü, Kemalizm'in bu mahiyetinin belirişinde destekleyici ve etkili oldu.

Yeni kurulan rejim, temelde cumhuriyetçi, laik ve milliyetçiydi. Böyle bir rejimin Osmanlı ya da Türk tarihinde bir modeli mevcut değildi. Osmanlı dönemi Batılılaşma hareketlerinde Cumhuriyet'i hazırlayan pek çok gelişme olmakla birlikte, bu dönüşümler hem kararlı ve sistematik bir ekseninde yürütülmemişti hem halkın

geniş kesimlerine yayılmamıştı hem de pek çok bakımdan dönüşümün başlangıç aşamasında bulunuluyordu. Dolayısıyla, Atatürk'ün ve Kemalist kadronun yapacakları girişimlerde bazı açılardan “boşlukta” hareket ettikleri söylenebilir. Bu boşluk, o alanda Osmanlı döneminde çok az şey yapılmasıyla ilgili olabildiği gibi, Osmanlı döneminde yapılanların yeni rejime uygun bulunmayıp reddedilmesiyle ilgili de olabiliyordu. Pek çok alanda başlatılan sıfırdan inşa, aslında sadece Osmanlı döneminde yapılanların sınırıyla ilgili olmayıp başarısızlardan çıkarılan derslerle de ilgiliydi. Sıfırdan inşa konusunda, Osmanlı modernleşmesinin yetersiz bulunup reddildiği alanlarda, devrimci yönetimle ilgili meşruiyet iddiasının etkisini de göz önünde tutmak gerekmektedir.

Boşlukta hareket etmek, inşa ve kuruculukla ilgilidir. Çok az şey yapılmış bir alanda girişilecek kuruculuk da deneme-yanılmaya muhtaçtır. Bu da kurucu keyfilik diyebileceğimiz bazı seçimlerin yapılmasına yol açar. Hemen belirtmek gerekiyor ki buradaki keyfilik, gündelik hayatta kullandığımız anlamında değil, arayış içerisinde olan bir kadronun tercihlerinin baskınlığı anlamında kullanılmıştır ve “boşluk”ta hareket etmekten kaynaklıdır.¹⁵⁶² Deneme-yanılma, arayış dönemi sırasında “boşluk”ta yapılan girişimler, zaman zaman aşırılık gibi sonuçlar ortaya çıkarabilir; denebilir ki aşırılık, bu tür dönemlerin eğilimli oldukları bir gelişmedir.¹⁵⁶³ Gerek Atatürk döneminde gerekse daha az olmak kaydıyla İnönü döneminde bazı hususlarda -özellikle dil ve tarih alanlarında- aşırılıkların ortaya çıktığını görmek mümkündür. Yine de, kurucu eylemlerin “keyfi”liğinin bir kuralsızlık olduğunu söyleyemeyiz. II. Meşrutiyet döneminde oluşmaya başlayan ve Türk ulusal karakterini koruyarak ve ondan feyz alarak Batılı tekniklerle/metotlarla çeşitli alanlarda üretime/faaliyete geçme düsturu, temel çerçeveyi çizmiştir. Ancak modernliğin bir ulusu karşı karşıya bıraktığı sorun alanlarıyla başa çıkabilmek için, bu temel çerçeveyi ortaya koymanın, ne yapılacağını söylemenin, yapmaktan çok

¹⁵⁶² Boşluk, burada, yeni paradigma çerçevesinde/yeni paradigmanın hedeflerine paralel biçimde var olan birikimin nasıl değerlendirileceği, gelişmiş ülkelerdeki birikimlerden nasıl yararlanılacağı hususunda o zamana değin ya hiçbir şey yapılmamış ya da çok az şey yapılmış olmasını ifade etmek için kullanılmaktadır.

¹⁵⁶³ Buradaki görüşleri geliştirmekte Taburoğlu'nun çalışmasından oldukça faydalandığımı söylemeliyim. Özgür Taburoğlu, **Boşluk Aşırılık ve Keyfilik**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 10-25.

daha kolay olduğu görülmüştür. Böylece, arayışların sanıldığından daha uzun süreceği gerçeğiyle yüzleşilmek durumunda kalınmıştır.

Türk ulusunu Batılı bir ulus modelinde tasavvur etmeyen kişiler içinse, Osmanlı geçmişi, yeni icraatlar açısından pek de o kadar boşluk içermiyor, aksine, yenilenme için tüm araçları içeren büyük bir birikim oluşturuyordu. Bir medeniyet değiştirme projesi olarak gündeme gelen Kemalizm'e dayalı uygulamalar, bu sebeple, bu düşüncede olan kişilere gündelik anlamıyla keyflikler ve kabul edilemez aşırılıklar olarak görünüyordular. Kısacası bir Kemalist'e deneme-yanılma sürecinde ortaya çıkan düzeltilebilir bazı aşırılıklar olarak görünen şeyler, Kemalizm'in muhalifleri için ulusun tahribi olarak anlaşılıyordu. Muhalifler, yön tayini konusunda da Kemalizm'le hemfikir olmaktan uzaktılar ve Batı'nın model alınması yine ulusal karakteri tahrip eden bir taklitçilik olarak yorumlanıyordu. Bir Kemalist'e göreyse Batı uygarlığı içerisinde yer almak isteyen bir ulus için ileri Batı uluslarıyla etkileşmekten, onların yaptıklarını örnek almaktan daha doğal bir şey yoktu. Türk ulusu kendi üretkenliğini geliştirene kadar, bunun zorunlu bir süreç olduğu düşünülüyordu. Dahası, modernleşmenin başarıya ulaştırılmaya çalışıldığı çeşitli alanlarda yetkin uzmanların sayısı çok azdı ya da böyle kişiler hiç yoktu. Atılacak adımların sonuç verici olması için Batılı uzmanlardan yararlanma politikası, bu şartların da bir sonucuydu. Bu süreçte bazı sorunların çözümünde zorlanılmıştı; zorluklar ortaya çıktıkça, aşırı muhafazakâr kesimden gelen tepki, öze ya da maziye dönülmesi yönündeydi. Ancak ortaya çıkan problemlerin, geçmişe dönmek ya da ileriye gitmek gibi kestirme çözümleri olmadığını olaylar göstermişti. Bununla birlikte geçmişe dönmek ya da ileriye gitmek yön tayiniyle ilgili temel bir cevaptı. Atatürk, gelişmiş Batılı ulusların bu noktaya, modern manasıyla akla, bilime ve ekonomiye önem vererek vardıklarını düşünüyordu. Atatürk'ün düşüncesinde ilerilik, akla, bilime ve ekonomiye önem veren Batı modelini temel almaya dayanıyordu.

Atatürk'ün devrimciliği, Türkiye toplumunu Batı modelinde bir ulusa dönüştürmeyi hedeflediğinden, geçmişle bir kopuş gerçekleştirmek zorunlu kabul ediliyordu. Bu kopuşla yapılmak istenen, maziye rejimle uyuşmayan yükünden arındırmak ve geleneği "kutsallaşmışlık"¹⁵⁶⁴ durumundan çıkarıp tarihselleştirmektir.

¹⁵⁶⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 19.

Osmanlı ve İslam geçmişinden kalan miras, bu dönüşümden sonra sisteme dâhil edilecekti. Bir örnekle ifade edersek, padişah türbelerinin Cumhuriyet karşıtı, saltanatçı, Osmanlıcı ya da İslamcı sembolizmin kutsadığı yapılar olarak değil, Türk tarihsel mirasının bir parçası olarak dönüştürülerek sisteme dâhil edilmesi isteniyordu ki bu seküler cumhuriyetçi programın bir gereği olarak benimsenmişti. Bunu gerçekleştirmek için belli bir zaman diliminde “unutma”, zarurî görülmüştü.

Ancak bu geçici “unutma” eyleminin geçmişe yönelik yeni bir ilgi doğurması, yine beklenebilecek bir sonuçtu. 1939’dan itibaren çeşitli alanlarda ulusallığın tekrar vurgulanmaya başladığını ve 1943’ün rejimin radikalizminin yumuşatılması çağrılarını açısından önemli bir tarih olduğunu göstermiştik. Bu hareketler, gerek tarihyazımında gerek daha popüler düzeyde değerlendirilirken, kanaatimce olayın sadece bir yüzüne odaklanan iki uç nokta ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi, normalleşme görüşüdür. Normalleşme görüşünü savunanlar, toplumsal psikolojide ortaya çıkan böyle bir tepkinin tüm sonuçlarını siyasîlerin adeta olduğu gibi siyasete yansıtıklarını varsayan bir hataya düşerler. Kısacası, tam olarak adını koymaksızın, tamamen toplumsal psikolojiye ya da daha çok kullanılan şekliyle “sosyoloji”ye odaklanırlar. Karşı-devrim tezini savunanlar ise Kemalizm ve laik Cumhuriyet karşıtlarının görüşlerinin altında yatan siyasî hedeflere yoğunlaşırlar. Bu kişilerin görüşlerini ifade edebilmeleri bile adeta bir karşı-devrim kanıtı haline gelir. Oysa, iki gelişmeyi birlikte okumak ve bu ortamda çeşitli konularda nasıl formüllere ulaşıldığını saptamak bir üçüncü yol olarak mümkündür ki çalışmamızda her iki noktaya da dikkat çekmeye çalıştık. Gerçekten de, toplumlarda, radikal ve “hızlı” dönemlerin ardından bir “yavaşlama” ve “güvenlikli”, dolayısıyla maziyle daha irtibatlı bir ortama erişme ihtiyacı belirebilir. Bu ihtiyaçların yeterince göz önünde bulundurulmaması, rejime ve liderlerine karşı büyük bir reaksiyon hareketinin oluşmasına da yol açabilir. Dolayısıyla “hız” ve “yavaşlama”, devrim stratejisi açısından kritik ayarlamaların yapıldığı alanlardır. Her şeyin düz bir çizgide ve aynı hızda gittiği bir devrim süreci tasarımına göre değerlendirmeler yapmak, kanımızca gerçeklikten kopuk ve fazlasıyla ideoloji yönelimli bir yaklaşımı temsil eder. Devrim açısından esas sorun, toplumda gözlenen bu eğilimlerin, hangi çözümler üretilerek karşılandığı ve bu çözümlerin devrimin hedefleriyle ne ölçüde uyumlu olduğudur.

Konuya taviz tezi açısından bakıldığında da, yine farklı bir bakış açısı geliştirmek gerektiğini düşünüyorum. Demokrasi, uzlaşmayı gerektiren bir rejimdir ve demokratikleşme hareketleri siyasal alanın genişlemesiyle doğrudan ilgilidir. Buradaki sorun alanı, uzlaşmanın, rejimin gereklerini ve devrimin hedeflerini göz önünde tutarak nasıl sağlanacağıdır. DP yöneticilerinin söyledikleri içerisinde birçok şey, örneğin Basın Birliği Kanunu, Matbuat Kanunu, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu gibi kanunların değiştirilmesi ya da yürürlükten kaldırılması, normal bir demokrasinin işleyişi açısından gerekli değişikliklerdir. DP, bu konularda muhalefette olmanın avantajından da yararlanarak pro-aktif bir tutumla ilk adımları atmış ve CHP'yi peşinden getirmiştir. Birçok hususta DP'nin taleplerinin bir süre kabul edilmedikten sonra onaylanması ya da milliyetçi-muhafazakâr taleplere karşı, seçimlerde DP'nin gerisine düşmemek için daha duyarlı hale gelmesi, CHP'nin taviz veren bir parti olarak görülmesine yol açmıştır. Ancak bu çalışmada, hem İnönü'nün hem de o zamana değin geliştiği şekliyle Kemalizm'in, dönüşümün niteliğini belirlemede tamamen pasif konumda olmadıkları savunulmaktadır. Milliyetçi-muhafazakâr söylem resmî söylemi etkileyebildiği gibi, Kemalist söylem de çeşitli görüşlerden insanların kendilerini ifade edebilme biçimlerini etkilemektedir. Kemalizm, bu bakımdan bütün ideolojilerin üstünde bir konuma sahiptir. Özellikle 1946'dan sonraki ortamda İnönü, gerek toplumsal gelişmelerin ve güçlenen siyasal akımların gerek uluslararası ortamın bir değerlendirmesiyle Kemalizm'i revize etme yönünde bir tavır geliştirmiştir. Böylece değişimin söz konusu olduğu alanlarda hem Kemalizm'in hedeflerine ait ideoloji içi etkenlerin hem ideolojiler arası etkileşimlerin hem de gerek ulusal gerek uluslararası ortamdaki siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmelerin göz önünde tutulmasını gerektiren bir analize ihtiyaç duyulmaktadır ki, çalışmamızda bu faktörler göz önünde tutulmuştur.

Bu mekanizma çerçevesinde, klasik olarak benimsenen 1938-1945 ve 1945-1950 dönemlendirmesinin her başlık için bir kesinlik taşımadığı ve 1945'e kadar olan süreci fazla önemsizleştirdiği düşüncesindeyim. Değişimin incelenmesi için alt akımlara bakılması da büyük önem taşımaktadır. Toplumdan ve muhalefetten gelen tepkilerin yankı bulmasında 1943'ün önemli bir tarih olduğunu burada bir kez daha yineleyelim. Uluslararası ortamdaki değişiklik ve demokrasiye yöneliş, alt akımların ve muhalif görüşlerin kendilerini daha güvenli ifade edebilecekleri bir ortamın

oluşmasına etkide bulunmuş ve bazı değişimleri tetiklemiştir; ancak bu değişimler farklı akımları incelemeyen ve Kemalizm içerisindeki tartışmaları ele almadan hakkında değerlendirilemez.

Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlardan biri de 1945 sonrasında uzun vadeli sonuçlarını değerlendirmek için 1950'ye kadar gerçekleşenlere ve resmî metinlere odaklanmanın kesinlikle yanlıcı olacaktır. Resmî metinler ve Kemalizm, toplumdaki tüm gelişme ve değişimleri açıklayan anahtarlar değildir. Kemalizm'in Türk siyasal hayatındaki büyük etkisi tartışmasız olmakla birlikte, onun yorumlanmasında ortaya çıkan değişiklikler, tek başlarına, değişimin mahiyetini açıklayıcı olamayacaklardır. Bu bakımdan, hem farklı ideolojik akımlara ve onların ideolojik iktidarındaki yerlerine hem Kemalizm içindeki farklı akımlara ayrı ayrı bakmak gerektiği gibi, Cumhuriyet öncesinin getirdiği siyasî birikimi de dikkate almak gerekmektedir. Bu, Türk tarihine dair uzun erimli bir okumayı da gerektirmektedir. Zira demokrasiyle ilgili ortaya çıkan sorunları sadece İttihatçılık ya da tek parti dönemi Kemalizm'i ile açıklamaya çalışmak, birçok faktörü görmezden gelmek demektir.¹⁵⁶⁵ Bu geniş tarihin içinde Kemalizm, eleştirilebilecek tüm noktalar saklı kalmak kaydıyla, demokrasiye doğru bir harekettir ve "Post-Kemalist" çalışmalarda gözlenen bir eğilimle çeşitli bakış açılarına göre "muhafazakâr" bulunan yönleri olabilir de bir ideoloji olarak muhafazakârlıkla değil, modernizmle, ilericilikle ilişkilendirilebilir.

Sonuç olarak çeşitli alanlarda zamansal açıdan bazı farklılıklar göstermekle birlikte Kemalizm'in İnönü döneminde genel olarak süreklilik ve değişim bağlamında nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulabileceğini şu şekilde açıklayabiliriz.

Atatürk döneminde lider kültürünün inşası, yeni rejimi popülerleştirmek ve patrimoniyal gelenekten gelen bir toplumda Cumhuriyet'in kurucu liderinin otoritesini pekiştirmek bakımlarından işlevseldi. Bu konuda yaşanan gelişmelerde Atatürk'ün kişisel inançlarının ve arzularının da etkisi oldu. Atatürk döneminde İnönü, Atatürk'ten sonra açık ara en fazla anılan figürdü. Atatürk'ün buna bir itirazı olmamıştı; aksine, İnönü'nün yükselişini İstiklal Harbi'nden itibaren desteklemişti. Ülke sathındaki yaygınlığına ilişkin sınırlılıklara rağmen, karizmatik bir lider olarak

¹⁵⁶⁵ Bu konuda bir eleştiri için ayrıca bkz. Aytürk, "Post-post-Kemalizm", s. 42.

Atatürk'ün etrafında bir lider kültü inşa etme çabası başarıya ulaştırılmıştı. İnönü dönemindeyse bu düzeyde olmasa da benzeri bir çaba İnönü etrafında dönecekti. Bu çabada, karizmatik liderin vefatından sonra sahip olunan otorite ihtiyacının yanı sıra, İnönü'nün Atatürk'ün gölgesinde bir lider olmak istememesinin de payı vardı. Hiç kuşkusuz Atatürk kadar olmasa da, İnönü de toplum nezdinde prestijli bir liderdi. Söz konusu dönemde İnönü, Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşı ve tek mümkün halefi olarak çizildi. Bu bağlamda Atatürk'e yakınlık bakımından İnönü, biricikleştirildi. Yine bu dönemde İnönü'nün bazı açılardan Atatürk'e denk bir mevkide sunulduğu, devrimdeki bazı başarılarında İnönü'nün katkısının daha ön planda tutulduğu daha önce rastlanmayan türden söylemler görünür hale geldi. Atatürk için kullanılan kimi sıfatlar da İnönü için kullanılmaya başlandı. Atatürk'e ilişkin anlatımlar olumlu ve yüceltici olmakla birlikte, yaşayan lider olarak İnönü figürü ön plana çıkarıldı. Ancak çok partili hayata geçilmesinden sonra İnönü etrafındaki yüceltici söylem belirgin şekilde azaldı; İnönü de bu hususta ısrarcı bir tavır izlemedi. Nihai olarak bakıldığında İnönü döneminde devamlılık arz edecek bir İnönü kültü inşa edildiğini söyleyemeyiz. Bunda, prestijli bir lider olmasına karşın İnönü'nün, toplum nezdinde, bir savaş kahramanı, devrimci ve kurucu olarak Atatürk'ün karizmasına sahip olmayışının önemli bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyetçilik açısından önemli diyebileceğimiz bir karşı-devrimci hareket söz konusu olmamıştır. Devrimin bu bakımdan başarıya ulaştığı söylenebilir. Cumhuriyetçilik karşıtı propagandalar ve eylemler, Türk Ceza Kanunu kapsamında yaptırıma bağlanmıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet'in savunulması bakımından, çok partili hayata geçilmesinden sonra CHP, "Cumhuriyeti her vasıta ile korumak" şeklindeki ifadeyi programından çıkarmış, bu hususta bir parti olarak istisnai vaziyetine son vermiştir. 1946'dan sonra cumhuriyetçilikle demokrasi arasındaki bağın çok daha açık bir şekilde kurulduğunu da görüyoruz.

Demokrasi, bazı çalışmalarda görülenin aksine, tek parti döneminde de gündemde olmuş ve demokrasi ideali korunmuştur. Avrupa'da demokrasinin düşüşe geçtiği ve demokrasinin alacağı yeni biçim konusunda kararsızlığın hüküm sürdüğü bir ortamda, demokrasinin özüne aykırı olmayan yeni bir biçim arayışı Türkiye'de de gündeme gelmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan ABD ve müttefikleriyle birlikte liberal demokrasinin galip çıkması, "tek partili demokrasi" gibi ifadeleri

anlamsızlaştırmıştır. Batı dünyasının gitmekte olduğu rota konusunda çok hassas olan Türk yöneticiler için bu gelişme önemliydi. Buna, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden talepleri eklenince, Türkiye bir karar aşamasına geldi. İnönü, parti içinden yükselen itirazlara karşın, çok partili hayata geçilmesini “devletin selameti” açısından daha doğru buldu. Dünyada liberal demokrasinin güçlenmesinin yanı sıra, Kemalizm'in demokrasiyi bir ideal olarak benimsemesi de, rejimdeki bu değişikliği kolaylaştırdı.

Çok partili hayata geçilmesi ve Batı tipi bir demokrasiye yönelinmesi, günümüze kadar uzanan bir tartışma konusu olmuştur. Ciddi bir dış tehdidin olduğu bir ortamda, tek parti yönetiminin radikalizminden ve kısıtlamalarından rahatsızlık duyan, üstelik sosyal politikadaki eksiklikler nedeniyle iktisadî durumu da iyi olmayan geniş kitlelerin desteğini sağlayabilecek bir hareketin yükselbileceğinden endişe edilmiş olabilir. Dolayısıyla ileriye dönük olarak karşı-devrimci bir dalganın yükselmesinin önüne geçme ve toplumun rahatlamasını sağlama düşüncelerinin de yeni düzenlemelere gidilmesinde etkide bulunmuş olması mümkündür. İnönü bir ideal olarak demokrasiyi benimsese bile, bu kararın zamanlamasında, rejimin oturduğuna ve yeni bir aşamanın gerekliliğine olan kuvvetli bir inançtan ziyade ideoloji dışı faktörlerin ağır bastığını söyleyebiliriz. Zira henüz tek parti döneminde öngörülen ve devrimci-radikal yöntemlerle yürütülebilen uygulamaların sonuçları alınmış hatta bu hususlarda istendiği ölçüde ilerlenmiş bile değildi. İnönü, kendi ifadesiyle, taktik bir geri çekilme yapmıştı; ancak bu geri çekilmenin ideoloji alanında sonuçları olmuştu. Konuya çok-katmanlı bakıldığında, siyasal liberalleşme açısından, solu büyük ölçüde dışarıda bırakan sınırlı bir ilerleme sağlanırken, kültürel alanda bir gerileme başladığı söylenebilir.

Halkçılık, devrim döneminde söylem-eylem ilişkisi bakımından belki en çok sorun yaşanan alan olmuştur. Bunda, durumun olduğundan da kötü görülmesine yol açan bir kendini anlatamama, yani imaj sorunu olduğu da söylenebilir. Zira sınırlı imkânlarla karşın, Anadolu'ya sanayinin götürülmesi, pek çok insanın ölümüne yol açan hastalıklarla mücadele, okul ve hastanelerin yapılması gibi uygulamalarla bilhassa Anadolu'daki çok olumsuz şartları iyileştirme yönünde önemli adımlar atılmış; Köy Enstitüleri aracılığıyla köy çocuklarına okuma ve meslek sahibi olma imkanı sağlanmıştı. Yine de İnönü'nün itiraf ettiği gibi, sosyal politika alanında

gelenen nokta pek iç açıcı değildi. Soysal politika alanındaki bu eksiklik, yönetimin ve rejimin meşruiyetini zedeliyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dünyadaki gelişmelerle bir ölçüde paralel olarak bu hususta adımlar atılmaya başlandı; ancak bu adımlar da sınırlı olduğu gibi, sonuçlarını hemen almak mümkün değildi. Köylü nüfusun eğitimi ve modern üretim tekniklerinin köye götürülmesi bakımlarından çok önemli bir girişim olan Köy Enstitüleri de II. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük bir karşı-propaganda ile karşı karşıya kaldı. İnönü'nün, anti-komünizm rüzgarıyla başlayan ve anti-Kemalizm'e varan bu kampanya karşısındaki tutumu da taktik geri çekilmeydi; ancak bu geri çekiliş, Köy Enstitüleri'nin kapatılmasıyla son bulacaktı. Kısacası İnönü'nün hesabı tutmamıştı.

Halkçılığın değinmemiz gereken bir başka boyutu, popülerlikle devrimin temasına/temassızlığına ilişkindir. Kemalist yönetim, Mustafa Kemal'in eğilimleriyle uyumlu olarak, halkın kültürel düzeyini yükseltmeye büyük ağırlık veren politikalar öngörüyordu. Yüksek bir kültür yaratma motivasyonu ile ilgili olan bu politik eğilim, seçimlerde başka partiler karşısında oy alma kaygısının olmayışıyla da birleşince, popüler zevke ve kültüre karşı bir ilgisizlik ortaya çıktı. "Tek medeniyet" düşüncesinin katmanlandırılmasındaki eksiklik ve ilgisizlik, rejimin politikalarının popüler düzeydeki etkilerini ve gücünü zayıflattı. Yapılan tartışmalarda birçok kez, devrimin uzun vadeli hedeflerinden çok radyodaki alaturka ve alafranga müzik saatlerinin oranlarına odaklanıldığı da görülmektedir.

Devletçilik, altı ok içerisinde ideolojik boyutu en zayıf ve parti içinde ve dışında tartışılmaya en açık prensipti. Bu anlamda bir ideolojiden çok milliyetçi ve kalkınmacı bir düşünsel zemine yaslanan politikalara verilen ad olduğu söylenebilir. Müdahalecilik 1920'li yıllarda mevcutsa da devletçilik, 1930'lu yıllarda özel teşebbüs aracılığıyla hızlı kalkınmanın mümkün olmadığını görülmesinden ve Büyük Buhran'ın etkilerinden ötürü gündeme geldi. II. Dünya Savaşı sırasında yalpalamalarla da olsa belli başarılar kaydedilmesine karşın, iktisat politikasındaki sosyal politika eksikliği, II. Dünya Savaşı sonrasındaki devletçilik karşıtı kampanyayı güçlendirdi. ABD'nin etkisiyle iktisat politikaları liberalleştirildi ve iddialı kalkınma programları bir kenara bırakıldı. Ancak liberalleşme politikasının ortaya çıkardığı bazı olumsuz sonuçlar kısa zamanda görüldü ve DP döneminde dahi söylem düzeyinde popüler hale gelen liberal politikalar uygulanmadı. Politiklardaki

değişime rağmen, İnönü, devletin ekonomideki rolünün önemine inanmaya devam etti. Sonuçları ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte burada söz konusu olanın bir ideolojik değişimden çok bir politika değişikliği olduğu söylenebilir.

Milliyetçilik Kemalist hareketin en başından beri benimsediği bir siyasî ilkeydi. Bu ilkenin benimsenmesinde, çağın artık bir milletler çağı olduğu; tutunum ideolojisi olarak ümmetçiliğin yerini milliyetçiliğin, toplumsal örgütlenme olarak ümmetin yerini milletin aldığı düşüncesi çok önemli bir faktördü. Dolayısıyla milliyetçiliğin, daha ileri ve çağın ihtiyaçlarına daha uygun bir toplumsal örgütlenmeye ulaşma amacıyla ilgili olduğu açıktır. Kemalist Devrim, bir İstiklal Harbi sonrasında ortaya çıktığı için bağımsızlıkçılık da Kemalist milliyetçiliğin çok önemli bir bileşenydi. Bununla birlikte aynı zamanda modernist-Batıcı olan Kemalizm’de, milliyetçilik bir Batı karşıtlığı şeklini almadı. Kemalist milliyetçilik, Türk milletinin, Batı uygarlığının saygı duyulan eşit bir üyesi olmasını öngörüyordu. Bu doğrultuda Batı’da Türklere karşı geliştirilen önyargıların kırılmasına ve Türklerin tarihte gösterdikleri medenî kabiliyetin iç ve dış kamuoyuna tanıtılmasına dönük, politik motivasyonu yüksek tezler ortaya atıldı. Ne var ki Türk Tarih ve Dil Tezleri, ulusal ve uluslararası bilim camialarında pek makbul görülmedi; Tarih Tezi’nde ön plana çıkan Sümerler ve Hititler gibi eski halkların popüler muhayyilede de yerleri olmadığı için milliyetçi amaçlar bakımından bu yönelimin doğruluğu iyice tartışmalı bir hal aldı. Tarih alanında Osmanlı ve Selçuklu dönemlerine fazla yoğunlaşılması, mimarî alanda radikal modernist eğilimlerin benimsenmesi ve çevirilerde Batı klasiklerine öncelik verilmesi, büyük tarihsel şahsiyetlerin türbelerinin kapalı olması gibi hususlar 40’lı yıllarda milliyetçi bir tepkiye neden oldu. Bunlardan bir kısmı, İnönü döneminin başından itibaren gündemdeydi. Dolayısıyla 40’lı yıllarda radikal modernizme karşı gelişen bir milliyetçi tepkiden bahsedebiliriz. Bununla birlikte, İnönü döneminde dil alanında tasfiyecilik değil millileştirmecilik güçlü olmuş, Tarih Tezi’nin aşırı bulunan yanları ders kitaplarından çıkarılmıştır. Mimarî alanında da radikal modernizmden milliyetçi-modernizme doğru bir eğilim söz konusu olmuştur. Çeviriler alanında gelen milliyetçi-muhafazakâr tepkiyse, Doğu, İslam ya da Türk klasiklerinin çevirilerinin ağırlık kazanması gibi bir sonuç doğurmamış, daha çok Batıcılık ve sol-Kemalizm karşıtı bir ideolojik kampanya işlevi görmüştür. II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi,

Türk-Sovyet ihtilafı ve Soğuk Savaş'ın başlamasıyla işaretleyebileceğimiz 1945 sonrası süreçte, anti-komünist Soğuk Savaş milliyetçiliği de yükselişe geçmiş ve rejimdeki milliyetçilik anlayışı belirgin biçimde sağa kaymıştır. Bu ortamda, Kemalist milliyetçiliğin alamet-i farikası olan insanietçilikle harmanlanmış bir milliyetçilik yorumu, 1947 CHP Parti Programı'nda kendine yer bulamaz olmuştur.

Kemalist milliyetçilik tutarlı bir anti-emperyalist söylem geliştirmemişti; ancak sömürgecilik ve yayılmacılığın olmadığı, uluslararası işbirliğine dayalı bir dünya düzenine olan taraftarlık belirtilmekteydi. Daha önce ifade edildiği üzere, Türk Devrimi İstiklal Harbi temelinde yükseldiği için Kemalist milliyetçilikte bağımsızlıkçılık önemli bir yer tutuyordu. II. Dünya Savaşı'nda İnönü, bu politikanın başarılı bir uygulayıcısı olarak ön plana çıktı; bu başarı sayesinde ayrıca, Türkiye'nin o zamana değin son derece kısıtlı imkânlarla yaptıklarının tahrip edilmesinin de önüne geçildi. Ne var ki Sovyetler Birliği'yle olan karşılıklı güvensizliğin savaş sırasında kötüleştirdiği ilişkiler, savaştan sonra gündeme gelen taleplerle iyice bozuldu ve Türkiye kendisine nazaran çok büyük bir siyasî ve askerî gücün tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bu ortamda Türkiye, SSCB'ye karşı ABD ve Britanya'nın desteğini aradı; bu destek SSCB açısından caydırıcı bir etkiye sahipti ve Boğazlar rejiminde Türk egemenliğini sınırlayacak bir değişikliğin ortaya çıkmasının önüne geçilmesinde söz konusu ittifak etkili oldu. Bununla birlikte Batı Bloğu'nda Soğuk Savaş döneminde artan ABD etkisi kendini bu bloğun bir üyesi haline gelecek Türkiye'de de güçlü bir biçimde hissettirdi ve Türkiye'deki ABD nüfuzu arttı. Bu gelişme Atatürk'ün bağımsızlıkçı dış politika anlayışından, Atatürk milliyetçiliğinin önemli bir bileşeninden sapma olarak o dönemden başlayarak eleştirilere uğradı. Artan ABD nüfuzu daha sonra İnönü'nün de şikayet edeceği boyutlara ulaşacaktı.

Laikliğe dayalı politikalarda, sanılageldiğinin aksine, İnönü döneminde Atatürk dönemine nazaran bazı yumuşamalar olmuştur. Bu husus sadece 1945 sonrası için değil dönemin geneli için de söylenebilir. Popüler algıda olumsuz etkiler yaratabilecek bazı uygulamalara karşın, örneğin dinle ilgili tartışma yaratabilecek hususların 1941'den sonra okutulan yeni seri tarih ders kitaplarından çıkarıldığını görüyoruz. Daha da fazlası, 1931'den itibaren okutulan serinin ilk cildinde yer alan, canlıların ve insanın ortaya çıkışına dair evrime dayalı açıklamalar ikinci seriden tamamen çıkarıldığı gibi, Türklerin İslamiyet'e geçişinin Türk milleti üzerindeki

olumlu etkilerine işaret edilmek kaydıyla konuya ilişkin bir vurgu değişikliğine de gidilmiştir. Kanımızca laikliğin ılımlılaştırılması konusundaki çağrılarının da etkisiyle 1943 CHP Programı'nda laiklik ilkesi daha liberal ve mutedil bir şekilde tanımlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki politikalar, çok partili hayata geçilmesiyle doğrudan ilgilidir. Laiklik ilkesine zarar vermeden halkın taleplerinin nasıl karşılanacağı konusu üzerinde uzun süre tartışılmıştır. Sonuçta, ihtiyaç duyulan din görevlilerini yetiştirmek için İmam-Hatip Kursları açılmış, bu kurslar Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış, ilkokullara seçimlik din dersi konulmuş ve Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Bunlar aslında rejimin repertuarındaki uygulamalardır ve laiklik hususunda bir ideolojik değişimden çok aynı ideolojinin farklı politikalarla yürütülmesi şeklinde yorumlanabilirler. Bununla birlikte Nazım Poroy örneğinde olduğu gibi, din dersleriyle ilgili getirilen çözümün, DP'nin din derslerinin kapsamını genişleterek söz konusu derslerin seçimlik olma özelliğini fiilen ortadan kaldırmasını kolaylaştırıcı mahiyette olduğu yönündeki eleştiriler henüz 1950'lerin başında yükselmiştir.

İnönü, modernizmi ve Batı medeniyetçiliğini içtenlikle benimsemiş bir devlet adamıydı. Bu sebeple opera başta olmak üzere sanat alanındaki gelişmeleri desteklemeye özel bir önem vermişti. Onun döneminde bu hususta önemli adımlar da atıldı. Batı klasiklerinin Türkçe'ye kazandırılması konusunda Millî Eğitim Bakanı Yücel'e sağladığı destek bu bakımdan kritikti; ancak Reşat Şemsettin Sırrer'in bakanlığıyla birlikte bu iddialı ve kapsamlı proje adeta yüz üstü bırakıldı. İnönü, Kemalist Devrim'in çok önem verdiği kadın hakları konusunda da duyarlı biri devlet adamıydı; 1946 Seçimleri'ne kadar olan dönemde yaklaşık olarak Atatürk dönemindekiyle aynı sayıda kadın milletvekili parlamentoya girdi. Çok partili hayata geçilmesi siyasal alanda kısmî bir genişlemeye yol açsa da, kadınların Meclis'teki temsili bakımından bu dönemden itibaren dikkat çekici bir gerileme yaşandı. Kadın erkek ilişkilerine yönelik Kemalizm'in modernist ve liberal yaklaşımı muhafazakar kanattan hücumlara uğradı. Yine de kadın hakları konusundaki temel önemdeki kazanımlar korundu. Yukarıda da işaret edildiği üzere, mimarlık alanında milliyetçi-modernist eğilim radikal modernizmin yerini alırken, Türk müziği yayınlarının radyoda yer alma oranında artış oldu.

Atatürk vefat ettiğinde Kemalist Devrim'in temel hususları hayata geçirilmiş bulunuyordu. Cumhuriyet kurulmuş, Halifelik kaldırılmış, devlet laikleşmiş ve modern bir ulus-devlet modelinde örgütlenmesine başlanmıştı. Batılılaşmacı kültürel reformlar -Harf İnkılabı, kıyafet reformu gibi- hayata geçirilmişti. Kemalist Devrim açısından bakıldığında İnönü'ye düşen görevler, "Türk Genel Devrimi" çerçevesinde yapılan reformları korumak ve geliştirmek, yeni rejimin ilkelerinin halk kitlelerine yayılmasını sağlamak, halkın eğitim durumunun ve imkânlarının gelişmesi için gerekli kurumlaşmalara gitmek, sanayileşme doğrultusunda adımlar atmak, toprak ağalığına dayalı feodal kalıntıları tasfiye ederek yurttaşlığa giden yolu açmak ve demokrasi idealine doğru ilerlemektir. İnönü'nün gündeminde gerçekten de bu hususların hemen tamamı bulunuyordu. Ancak İnönü, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra yükselen eleştiriler ve çok partili hayata geçilmesiyle birlikte gelen parti rekabeti karşısında, 1945 öncesine nazaran daha savunmacı bir pozisyonu tercih etti. Yine de, Kemalist ilkelerin ve rejimin korunması konusunda özen gösterdi ve gelen talepleri ve tepkileri rejimin temel ilkeleriyle çelişmeyecek bir şekilde karşılamaya çalıştı. Buna karşın eğitimin yaygınlaştırılması, halka yeni rejimin prensiplerinin anlatılması, toprak ağalığının zayıflatılması, iddialı sanayileşme projelerinin hayata geçirilmesi gibi konularda yeterince ilerleme kaydedilemedi; bu alanlarda başlatılan projelerse rafa kaldırıldı. Demokratikleşme konusunda atılan adımlar da çekingen ve sınırlıydı. Dolayısıyla devrimin İnönü'ye yüklediği görevlere ilişkin olarak ancak kısmî başarılarından söz edilebilir. İnönü'nün devrimciden çok evrimci ve tedbirliliği ön planda tutan bir devlet adamı olması, gelişmeleri okuyuşunda ve ürettiği çözümlerde oldukça etkili oldu. 1947 CHP Kongresi ile birlikte, devrimcilik ilkesi de evrimci reformize karşılık gelen bir şekilde tanımlandı.

Ortaya çıkan tabloda, Kemalizmin bir revizyona uğratıldığını ancak Kemalist rejimin korunduğunu söyleyebiliriz. Kemalizm, yeni yorumuyla da olsa, tüm ideolojilerin üzerindeki yerini korumaktaydı. Bu süreklilikte, Kemalizm'in programının Osmanlı döneminden beri devam eden çabaların bir meyvesi olmasının önemi yadsınamaz. Kemalizm, azımsanamayacak bir süredir devam eden yenileşme ve modernleşme çabalarının bir halkası olarak görülmelidir. Osmanlı son yüzyılında temelleri atılan Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi eğitim kurumlarından çıkan ve modern bir eğitimden geçmiş seçkinlerin Garpçı-Türkçü kanadı, Türk Devrimi ile

birlikte iktidara gelmiştir. Siyasal ve askeri iktidarı ellerinde tutanlar, Türk Devrimi'nin getirdiği yeni rejimi destekleyen insanlardan oluşmaktadır. Özellikle ordunun modernleşmeye olan bağlılığı belirleyici önemde olmuştur.

Bir diğer belirleyici faktör, merkeze meydan okuyabilecek örgütlenmelerin çeşitli tedbirlerle önüne geçilmesidir. Böylece iktidar ağlarında rejimi ortadan kaldıracak ölçüde bir hareketlilik yaratılması da mümkün olmaktan çıkarılmıştır.

İnönü'nün Kemalizm'i revize ederek de olsa rejimi koruma konusundaki kararlılığını da faktörlerden biri olarak belirtmemiz doğru olacaktır.

Değişim konusunda dünyada meydana gelen değişikliklerin etkilerinin yanı sıra, CHP'nin yapısına da özellikle dikkat etmek gerekmektedir. CHP, 1946'ya kadar olan dönemde tek parti olması nedeniyle, çok çeşitli siyasal eğilimlerden insanları barındırmaktaydı. Parti mensuplarının bir kısmı, Kemalist Devrim'e bazı açılardan olumlu bakmıyorlar ya da devrimin radikalizmini yerinde bulmuyorlardı. Laiklik gibi çok temel bir konuda dahi bu ilkeyi benimsemeyen kişiler parti kadrolarında bulunmaktaydı. Bu anlamda yönetici sınıf arasında, elit içi bir çatışmadan söz edebiliriz. İkinci olarak CHP, güçlü bir parti olarak örgütlenmemiştir, devletin yeni ilkeler çerçevesinde kurumsallaşması henüz başlangıç aşamasındaydı. CHP güçlü bir parti haline getirilmediği için, rejime dönük tehdit algılarının oluşması ya da yönetimin politikalarına muhalefetin belirmesi durumlarında, bunlara, iktidarın merkezde yoğunlaştırılmasıyla karşılık verilmeye çalışıldı. Sahip olunan imkânların sınırları da, devletin altyapısal iktidarını kuvvetlendirmesini zorlaştırıyordu. Bu hususlar, Kemalizm'in çok ayrıntılı bir şekilde tanımlanmamış, pragmatik bir ideoloji oluşuyla birleşince, siyasî, ideolojik ve iktisadî iktidar ağlarında önemli konumlarda bulunan aktörler, onu, kendi istedikleri biçimde yorumlama imkanına daha çok sahip oldular. İnönü'nün, toplumsal güçler karşısında, iktidarını sınırsız saymamız mümkün değildir; ancak onun devlet adamlığı ve politika anlayışının gelişmelerdeki etkisi de ihmal edilmemelidir. İnönü, devrimin temel ilkeleri konusunda sorun çıkarmayacağına inandığı bir muhalefetin kuruluşuna olanak sağlayarak ve TCK'nin rejime muhalif hareketlere ilişkin maddelerini ağırlaştırarak rejimi korumaya çalışmıştır. Bununla birlikte çok partili hayata geçildiğinde Kemalist rejim ideolojik iktidarını ülke sathında yeterince yaygınlaştırmış değildir. Teorik kısımda belirtildiği üzere toplumlar hiçbir zaman iktidar ağlarının

çatlaklarda ortaya çıkan süreçleri engelleyecek kadar kurumsal olmamışlardır. Ancak ideolojik iktidarın tesisindeki ve topluma nüfuz etmedeki zayıflıklar ortaya çıkacak gelişmeler bakımından önemlerini korumaktadırlar. Bu sebeple Kemalist rejimin korunmasına ve Kemalizm'in bütün ideolojilerin üzerinde bir konuma sahip olmasına karşın, Kemalist rejime muhalif akımlar ideolojik iktidar ağının çatlaklarında gelişme imkanı bulacaklardır.



BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Belgeleri

A- Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA 030.18.1.2.59.82.8.

BCA 030.18.1.2.47.51.4.

BCA 030.10.0.0.86.568.2.

BCA 030.18.1.2.65.49.11.

BCA 030.18.1.2.19.30.2.

BCA 030.18.1.2.65.46.12

BCA 30.18.1.2.44.25.15

BCA 030.10.0.0.45.290.52.

BCA 030.10.0.0.1.4.18/2.

BCA 030.10.0.0.203.386.14.

BCA 030.10.0.0.203.391.26.2.

BCA 030.18.01.02.120.71.9.

BCA 030.18.01.02.120.77.1.

BCA 030.10.0.0.85.561.20.

BCA 030.01.0.0.30.179.1.1.

BCA 030.10.0.0.232.563.2.

BCA030.18.1.2.105.24.10.

BCA 030.18.01.02.103.67.2

BCA 030.18.01.02.117.59.8.

BCA 030.10.0.0.146.44.6.

BCA 030.10.0.0.26.151.17.

BCA 030.1.0.0.42.251.17.

BCA 030.18.1.2.21.42.11

BCA 030.10.0.0.192.314.16.

BCA 030.18.1.2.122.30.9.

BCA 490.1.0.0.3.13.11.

BCA 490.1.0.0.4.18.7.

BCA 490.1.0.0.502.2018.1.

BCA 490.1.0.0.978.792.1

BCA 490.01.0.0.1439.7.2.

BCA 490. 1.0.0.1435.745.1.

B- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 34: Turkey (January 1936-December 1937), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 35: Turkey (January 1938-December 1939), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012.

Foreign Relations of the United States (FRUS)

FRUS, “The Near East and Africa [Turkey] 1943”, Volume IV, United States Government Printing Office, Washington, 1964.

FRUS, “The Near East and Africa [Turkey] 1945”, Volume VIII, Department United States Printing Office, Washington, 1969.

FRUS, “The Near East and Afrika [Turkey] 1946”, Volume VII, United States Government Printing Office, 1969.

FRUS, “The Near East and Africa [United States Economic and Military Aid to Greece and Turkey] 1947”, Volume V, United States Government Printing Office, Washington, 1971.

S.S.C.B. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri: Türkiye’deki Alman Politikası (1941-1943), Havas Yayınları, İstanbul, t.y.

2. Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi/Tutanak Dergisi

3. Parti Yayınları

CHF Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası Ankara, 1931.

C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P Nizamnamesi [Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir], Zerbamat Matbaası, Ankara, 1943.

C.H.P. Programı[Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir], Zerbamat Basımevi, Ankara 1943.

C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, Ulus Matbaası, Ankara, 1948.

Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1927.

Cümhuriyet Halk Partisi Üsnormal Büyük Kurultayının Zabtı [26.XII.1938], Recep Ulusoğlu Basımevi, [Ankara], 1938.

Demokrat Parti Program ve Tüzük, Doğu Matbaası, Ankara, 1949.

4. Ansiklopediler

- Diderot,[Denis] ve [Jean le Rond] D’Alembert, “Ayrıcalık”, **Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü (Seçilmiş Maddeler)** içinde, Çev, Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 136.
- Yaltrık, Faik “Taksim Gezisi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C: 7, Ed. Nuri Akbayar ve diğerleri, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 197-198.

5. Kitaplar

Hatıralar-Günlükler

- Ağaoğlu, Samet, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları: “Gazi Bana Çok Kızmış...”**, Cilt 1, Yay. Haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Anılarda Mimarlık**, Yem Yayınları, İstanbul, 1995.
- Apaydın, Talip, **Köy Enstitüsü Yılları**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Arıburnu, Kemal, **Atatürk’ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, y.y., 1969.
- Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları**, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.
- Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912)**, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, **Hayatım**, Yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul, 1998.
- Barutçu, Faik Ahmet, **Siyasî Anılar**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara, 1981.

- Berkes, Niyazi, **Unutulan Yıllar**, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasî Hatıralar: Lozan'dan Cumhuriyete**, Cilt 2, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- , **Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Anıları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Dikerdem, Mahmut, **Hariciye Çarkı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Egli, Ernst A., **Genç Türkiye İnşa Edilirken: Atatürk'ün Mimarının Anıları**, Çev. Güven Gökten Uçer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Erim, Nihat, **Günlükler 1925-1979**, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Erkanlı, Orhan, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.
- Erkin, Feridun Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar**, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Erkilet, H.E., **Şark Cebhesinde Gördüklerim**, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.
- Erten, Muammer, **Topraktan Parlamento**, Yay. Haz. Hakkı Uyar, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Esental, Memduh Şevket, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Gerede, R. Hüsrev, **Harb İçinde Almanya(1939-1942)**, Yay. Haz. Hulusi Turgut ve Sırrı Yüksel Cebeci, ABC Yayınları, İstanbul, 1994.
- Gökçen, Sabiha, **Atatürk'le Bir Ömür**, (Anıları Kaleme Alan) Oktay Verel, Altın Kitaplar, İstanbul, 2000.
- Gündüz, Asım, **Hatıralarım**, Haz. İhsan Ilgar, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1973.
- Güneri, Mustafa, **Hasanoğlan Hatırası: Bir Köy Enstitülünün Kaleminden ve Objektifinden (1941-1951)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Yay. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- İnan, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Yeni Baskıyı Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

- İnönü, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2008.
- , **Hatıralar**, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, Ankara, 2009.
- İz, Mahir, **Yılların İzi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kansu, Ceyhun Atuf, **Cumhuriyet Bayrağı Altında**, Varlık Yayınevi, İstanbul 1973.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, Bütün Eserleri 16, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- , **Zoraki Diplomat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kayra, Cahit, **'38 Kuşağı: Cumhuriyet'le Yetişenler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Koç, Vehbi, **Hayat Hikâyem**, yayıncı yok, İstanbul, 1974.
- Köksal, A. Cüneyd, **M. Âsım Köksal Hayatı ve Hatıraları: Peygambere Adanmış Bir Ömür**, Köksal Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Nadi, Nadir, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, t.y.
- , **Olur Şey Değil**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1981.
- Naskali, Emine Gürsoy, **Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları**, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
- Nesimi, Abidin, **Yılların İçinden**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Okyar, Osman ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2007.
- Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat, İstiklal Harbi'nde Batı Cephesi**, Haz. İzzeddin Çalışlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Özalp, Kazım ve Teoman Özalp, **Atatürk'ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç (1961-1976)**, 2. Cilt, Haz. Can Dünder, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Schwartz, Philipp, **Kader Birliği: 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları**, Çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

- Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2008.
- Togan, Zeki Velidi, **Hâtıralar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.
- Türkoğlu, Pakize, **Kısa Süren Hasat: Köy Enstitüsünde Öğrenci Olmak**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Uran, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Us, Asım, **Asım Us'un Hatıra Notları: 1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Türkiye'de Üç Devir-Cilt 1 (Eleştiriler-Uyarılar)**, Sinan Yayınları, İstanbul, 1974.
- , **Türkiye'de Üç Devir: İzlenimler- Anılar**, Cilt 2, Sinan Yayınları, İstanbul, 1974.
- Von Moltke, H., **Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, t.y.
- Yalman, Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim-Cilt III (1922-1944)**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.
- Zweig, Stefan, **Dünün Dünyası: Bir Avrupalının Anıları**, Çev. Gülperi Sert, Can Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015.

Araştırmalar ve Diğer Kitaplar

- A.Afetinan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Adıvar, Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul, 1991.
- Adıvar, Halide Edib, **Yeni Turan**, Can Yayınları, İstanbul, 2014.
- Adorno, Theodor W. ve Max Horkheimer, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Nihat Karadoğan ve Elif Öztarhan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2014.

- Ager, Dennis, **Language Policy in Britain and France: The Processes of Policy**, Cassel, Londra ve New York, 1996.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2006.
- Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2009.
- Akar, Nejat, **Bozkır Çocuklarına bir Umut: Dr. Albert Eckstein**, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008.
- Akar, Rıdvan, **Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Akçura, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.
- , **Türkçülüğün Tarihi**, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2001.
- Akseki, Ahmet Hamdi, **Askere Din Kitabı**, Diyanet İşleri Reisliği Yayını, [Ankara], 1944.
- Akşin, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İmge Yayınları, Ankara, 2004.
- , **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]**, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Akyol, Taha, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- Alatlı, Alev, **Beyaz Türkler Küstüler&Or'da Hala Kimse Var mı?**, 5. Kitap, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.
- Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasî Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.
- Ali, Sabahattin, **Markopaşa Yazıları ve Ötekiler**, Haz. Hikmet Altınkaynak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- , **İçimizdeki Şeytan**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- , **Mahkemelerde**, Haz. Nüket Esen, Nezihe Seyhan, Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2016.
- Alpkaya, Faruk, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

- Althusser, Louis, “İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları”, **Yeniden-Üretim Üzerine** içinde, Çev. A. Işık Ergüden ve Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.
- Altıncı Türk Dil Kurultayı Birleşimler Tutanaklar**, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.
- Altunkanat, Anıl Ceren, **Fidel Castro: Havana Bildirileri**, Doruk Yayınları, İstanbul, 2012.
- Amerikan Türk Yardım Programı**, Çev. Cenani Sahir Sılan, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1948.
- Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Anderson, Perry, **Gramsci: Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji**, Çev. Tarık Günersel, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aracı, Emre, **Ahmed Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, 2000.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- , **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Amstrong, H. C., **Bozkurt**, Çev. Gül Çağalı Güven, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.
- Asker, Ahmet, **Kemalist Türkiye’den Nazi Almanyası’na Karşılaştırmalı Bakışlar ve Algılar 1919-1939**, Libra Kitap, İstanbul, 2014.
- Aslan, Ferhat, **Efsane Şehir İstanbul**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Atabay, Mithat, **II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Milliyetçilik Akımları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ataç, Nurullah, “Devrim”, **Karalama Defteri-Araken**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 97-100.
- Atatürk, Kemal **Nutuk 1919-1927**, Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

- Atatürk, [Mustafa Kemal], **Din ve Laiklik Üzerine**, Der. Doğu Perinçek, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul, 2012.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 2 (1915-1919)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: El işaretleri, uyarıları ve düştüğü notlar ile – Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar-**, Cilt I, Der. Gürbüz Tüfekçi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Atay, Fali Rıfkı, **Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya**, Hakimiyeti Milliye Matbaası, y.y., 1931.
- Atsız, Nihal, **İçimizdeki Şeytan-En Sinsi Tehlike-Hesap Böyle Verilir**, İrfan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1997.
- , **Türk Ülküsü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- , **Tarih, Kültür ve Kahramanlar Makaleler-2**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- , **Türk Tarihinde Meseleler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- , **Dalkavuklar Gecesi-Z Vitamini**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- , **Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Auerbach, Erich, **Yabannın Tuzlu Ekmeği**, Çev. Sezgi Durgun ve diğerleri, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.
- Avcıoğlu, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.
- ,
- Aybar, Mehmet Ali, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm-Seçmeler 1945-1967**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, Üçüncü Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- , **İkinci Adam (1938-1950)**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

- Aykut, Şeref, **Kamâlizm (CHP Programının İzahı)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ayvazoğlu, Beşir, **Tanrıdağı'ndan Hıra Dağı'na: Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ayverdi, Sâmîha, **Millî Kültür Mes'eleleri ve Maârif Davamız**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- Baban, Cihad, **Politika Galerisi: Bir Devrin Hükûmranları**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Babanzade Ahmet Naim, **İslam'da Kavmiyetçilik Yoktur**, Bedir Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bali, Rıfat N., **Tabutluklar, Sansaryan Han ve İki Emniyet Müdürü: Nihat Halûk Pepeyi ve Ahmet Demir**, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Balkılıç, Özgür, **Cumhuriyet, Halk ve Müzik: Türkiye'de Müzik Reformu 1922-1952**, Tan Kitabevi, Ankara, 2009.
- Bardakçı, Murat, **Şahbaba: Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. MehmedVahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Barlas, Dilek, Serhat Güvenç, **Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939) [Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları]**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Barrett, Michéle, **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, Çev. Ahmet Fethi, Doruk Yayınları, Ankara, 2004.
- Başaran, Mehmet, **Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri**, Cumhuriyet Kitapları, 6. Baskı, İstanbul, 2010.
- Başgil, Ali Fuad, **Din ve Laiklik**, 11. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2012.
- Başgöz, İlhan ve Howard E. Wilson, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, Ankara, 1968.
- Bein, Amit, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları**, Çev. Bülent Üçpunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Belge, Murat, **Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

- Berend, Ivan T., **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Beşinci Türk Dil Kurultayı Birleşimler Tutanaklar Tezler**, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1946.
- [Beyatlı], Yahya Kemal, **Siyasî ve Edebî Portreler**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2014.
- Beyerchen, Alan D., **Nazi Döneminde Bilim: 3. Reich’da Üniversite**, Çev. Haluk Tosun, Say Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bilgin, Ülker Banguoğlu, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Fikir Adamı: Tahsin Banguoğlu**, Geniş Kitaplık, İstanbul, 2012.
- Birinci Türk Dili Kurultayı Tezler Müzakere Zabıtları**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- Birinci Türk Neşriyat Kongresi: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları**, yayl.y, y.y., 1939.
- Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar Müzakere Zabıtları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.
- Blasier, Cole, **The Hovering Giant: U.S. Responses to Revolutunary Changes in Latin Amerika 1910-1985**, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1989.
- Bolat, Mahmut, **Tarihçesi, Derlenmesi ve Diziniyle Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- Bostanoğlu, Burcu, **Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2008.
- Borak, Sadi, **Atatürk’ün Özel Mektupları**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2000.
- , **Atatürk’ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004.
- Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara, 2004.
- , **Türkiye’de Devletçilik**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2006.

- Bozdoğan, Sibel, **Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bozkurt, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilali**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.
- Can, Bülent Bilmez, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Carr, E. H., **Komintern ve İspanya İç Savaşı**, Çev. Ali Selman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929**, Çev. Levent Cinemre, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
- , **Yirmi Yıl Krizi 1919-1939**, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Castells, Manuel, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 2- Kimliğin Gücü**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, Yay. Haz. Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cündioğlu, Düccane, **Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.
- , **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çakan, Işıl, **Konuşunuz Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.
- , **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I-II**, Cumhuriyet Yayınları, y.y., 2001.
- Çelik, Aziz, **Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Çetık, Mete, **Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası**, Tarık Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

- Çetinkaya, Doğan Y., **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat 1909-1914**, Çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Çıkar, Mustafa, **Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.
- Çınar, Metin, **Anadoluculuk ve Tek Parti: CHP'de Sağ Kanat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çoker, Fahri, **Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Çuyev, Feliks, **Molotov Anlatıyor: Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme**, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Suna Kabasakal, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul, 2010.
- Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- Debus, Esther, **Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, Çev. Atilla Dirim, Libra Kitap, İstanbul, 2009.
- DeFronzo, James, **Devrimci Hareketler ve Devrimlerin Karakteri**, Çev. Serra Bozbulut, Sitare Yayınları, Ankara, 2011.
- Demir, Ahmet İshak, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- Demiray, Tahsin, , **Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1949.
- , **Millî Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1967.
- Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- , **Tek Partinin İktidarı&Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Demirel, Tanel, **Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

- Denniston, Robin, **Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey 1942-44**, Chancellor Press, London, 2000.
- Deringil, Selim, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- Deutscher, Isaac, **Stalin: Bir Devrimcinin Hayatı I**, Çev. Selahattin Hilav, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1990.
- Dil Devriminin 30 Yılı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962.
- Dilipak, Abdurrahman, **İnönü Dönemi**, Üçüncü Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 1989.
- Doktor Hazık, **Malumat-ı Medeniye**, Karabet Kütüphanesi, [İstanbul], 1330.
- Dölen, Emre, **Türkiye Üniversite Tarihi 3: Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş-Tasfiye ve Yeni Kadrolar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dördüncü Türk Dil Kurultayı Toplantı Tutulmaları Tezler**, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul-Ankara, 1943.
- Dördüncü Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İkinci Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.
- Dündar, Can, **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara, 2011.
- Eagleton, Terry, **İdeoloji: Giriş**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Edib, Eşref, **CHP ve Din (1948-1960)**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Egeli, Münir Hayri, **Bayönder: Türk Destanı I. Akt**, Güneş Matbaası, İstanbul, t.y.
- Eğecioğlu, Ömer, **Müziyen Strausslar ve Osmanlı Hanedanı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Eley, Geoff, **Demokrasiyi Kurmak: Avrupa Solunun Tarihi 1850-2000**, Çev. Ahmet Yiğit Güney, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2008.
- Emrence, Cem, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Engerman, David C., **Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts**, Oxford University Press, Oxford&New York, 2009.
- Er, Turgut, **Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'de Sansür (1938-1945)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

- Erden, Ali Fuad, **İsmet İnönü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C: 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Erim, Nüzhet, "Camiler, Ağaçlar, İstanbul" (Şiir), **Ülkü**, C: 1, S:12, 1947, s. 16.
- Erişirgil, Emin, "Ekonomide Devletçilik Niçindir?", **Ülkü**, C:11, S: 123, 1946, s. 3.
- Erkman, Faris, "En Büyük Tehlike", **Kırklı Yıllar-1** içinde, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ersanlı, Büşra, **İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Fay, Brian, **Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çok Kültürlü Bir Yaklaşım**, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Feminizm Kitabı: Osmanlılar'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.
- Findley, Carter V., **Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922**, Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2013.
- Gawrych, Georg W., **Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına**, Çev. Gül Çağlalı Güven, Doğan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Gay, Peter, **The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism**, Vol. 1, W.W. Norton & Company, New York and London, 1995.
- Gazalcı, Mustafa, **Köy Enstitüleri Sistemi: Mezunları Üzerine Bir Araştırma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015.
- Gellner, Ernest, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayın, İstanbul, 2013.
- Georgeon, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler**, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- , **Sultan Abdülhamid**, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Giritlioğlu, Fahir, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, C: 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.
- Glasneck, Johannes, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara t.y.

- Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi IV 1946-1950: Demokrasiye Geçiş**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.
- , **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I (1924-1930): Devrimler ve Tepkileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- , **Milli Mücadele Tarihi-I: Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- , **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III Milli Şef Dönemi 1939-1945**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Gökyay, Orhan Şaik, **Devlet Konservatuvarı Tarihçesi**, Maarif Matbaası, Ankara, 1941.
- [Gölpınarlı], Muallim Abdülbaki, **Yurt Bilgisi: Atatürk Dönemi Ders Kitabı**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
- Gözaydın, İştar, **Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Gracian, Baltasar, **Akıllı Yaşama Sanatı: Felsefi Aforizmalar**, Çev. Sabri Kaliç, Maya Kitap, İstanbul, 2015.
- Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935**, Haz. David Forgacs, Çev. İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- Gray, John, **Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Greenfeld, Liah, **Nationalism: Five Roads to Modernity**, Harvard University Press, Cambridge, 2003.
- Gülcan, Yılmaz, **Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.
- Güler, Yavuz, **Marshall Planı ve Marshall Planı'nın Türkiye'de Uygulanışı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.
- Gülmez, Mesut, **Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)**, Öteki Yayınları, Ankara, 1995.
- Güneş, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

- Güngör, Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, 16. Basım, İstanbul, 2010.
- Güngör, Nevin, **Fındıkoğlu'nun Kültür, Eğitim ve Dil Üzerindeki Görüş ve Önerileri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988.
- Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Hacıbrahimoğlu, Işıl Çakan, **Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Halil Bedî [Yönetken]'den Seçme Müzik Makaleleri: Türk Harf İnkılâbı Öncesi 1922-1928 Arası**, Der. Cansevil Tebiş ve Bahattin Karaman, Müzik Eğitimi Yayınları, 2012.
- Halkevleri 1932-1935: 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı**, y.y., Ankara, 1935.
- Hanioğlu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- , **Atatürk: An Intellectual Biography**, Princeton University Press, Princeton&Oxford, 2011.
- Hasanlı, Cemil, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaş Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953**, Çev. Ali Asker, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- Hatipoğlu, Şevket Raşit, **Türkiyede Ziraî Buhran**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayını, Ankara, 1936.
- Heper, Metin, **İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- , **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hobsbawm, Eric, **Sermaye Çağı (1848-1875)**, Çev. Bahadır Sina Şenel, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- , **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.
- , **Parçalanmış Zamanlar: 20. Yüzyılda Kültür ve Toplum**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2014.

- Huntington, Samuel P., **Üçüncü Dalga: 20. Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çev. Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara, 2007.
- İrkçılık-Turancılık**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1944.
- İkinci Türk Dil Kurultayı Müzakere Zabıtları Tezler**, yay.y, y.y., 1934.
- İkinci Türk Tarih Kongresi Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İkinci Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.
- [İleri], Celal Nuri, **Türk Devrimi -İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri-**, Günümüz Yazı ve Diline Çeviren: Özer Ozankaya, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- İlhan, Attilâ, **Hangi Sol (Anılar ve Acılar)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1980.
- , **Hangi Laiklik**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
- , **Ulusal Kültür Savaşı**, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- , **Hangi Atatürk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- İlhan, Cengiz, **Günümüz Türkçe'siyle Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)**, Yetkin Yayınları, 2. Tıpkı Bası, Ankara, 2014.
- İnan, Arı, **Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- İnönü, İsmet, **Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950**, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2003.
- İpekçi, Abdi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1968.
- İsmet İnönünün Maarife Ait Direktifleri**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.
- İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I (T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946))**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1946.
- İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları-2 (1939-1960)**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993.
- İşler, Esra İlkay Keloğlu, **Demokrat Parti'nin Halkla İlişkiler Stratejileri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (1946-1960)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007.

- İttihat ve Terakkinin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)**, Sadeleştiren Eşref Yağcıoğlu, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.
- Jaschke, Gotthard, **Yeni Türkiye’de İslamlık**, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.
- , **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri-I**, Çev. Cemal Köprülü, Cumhuriyet Yayınları, [İstanbul], 2001.
- Jivkova, Ludmila, **İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939**, Çev. F. Muharrem ve F. Erdinç, Habora Kitabevi, İstanbul, 1978.
- Kabaklı, Ahmet, **Temellerin Duruşması 2: Gazi ve Atatürkçüler**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kafaoğlu, Arslan Başer, **Varlık Vergisi Gerçeği**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- Kanat, H. Fikret, **Milliyet İdeali ve Topyekûn Millî Terbiye**, Çankaya Matbaası, Ankara 1942.
- Kaplan, Abdurrahman, **İki Devirde Bir Din Adamı: Mehmet Rifat Börekçi**, Net Ofset, Ankara, 2011.
- Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm 1**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.
- , **Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kara, Mustafa, **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.
- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Karal, Enver Ziya, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Atatürk**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi&Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **İslam’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010.

- , **Türk Dış Politikası Tarihi**, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kayra, Cahit, **Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi**, Tarihçi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013.
- Kazancıgil, Aykut, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013.
- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar**, Çev. BirtaneKaranakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2005.
- Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.
- , **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kırklı Yıllar-2: 1944 TKP Davası**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kırklı Yıllar-3: 1945 İGB Davası**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kırklı Yıllar-4: 1947 TKP Davası**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kırklı Yıllar-5: "İfşa Ediyorum": Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık (Kazım Alöç)- Savcı Konuştu Söz Sanığıdır (Mihri Belli)**, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Sistemler: Çatışma ve Uzlaşma**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- , **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- Kili, Suna ve A. Şeref Gözübüyük, **Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2006.

- Kirby, Fay, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, Çev. Niyazi Berkes, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Kissinger, Henry, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2006.
- Kocabaşoğlu, Uygur, **“Hürriyet”i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna: TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kocatürk, Utkan, **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- Koç, Nurgün, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Koç, Yıldırım, **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı’dan 2010’a**, Epos Yayınları, Ankara, 2010.
- Koçak, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- , **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Cilt1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **İkinci Parti: Türkiye’de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- , **İktidar ve Demokratlar: Türkiye’de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- , **Rejim Krizi: Türkiye’de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Komintern Belgelerinde Türkiye-2: Kemalist Cumhuriyet**, Der. Doğu Perinçek, Çev. Işık Soner ve diğerleri, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 1999.

- Konuk, Kader, **Doğu Batı Mimesis: Auerbach Türkiye’de**, Çev. Can Eren, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
- Konyar, Hürriyet, **Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.
- Koraltürk, Murat, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonomini Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kortan, Enis, **II. Dünya Harbinin Gölgesinde Ankara 1939-1945**, Boyut Yayınları, İstanbul 2014.
- Köprülü, F[ua], **Demokrasi Yolunda**, Der. T. Halası-Kun, Mouton&Co. Publishers, The Hague, 1964.
- Köroğlu, Erol, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandanan Millî Kimlik İnşasına**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kuban, Doğan, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kundera, Milan, **Yavaşlık**, Çev. Özdemir İnce, Can Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2015.
- Kuneralp, Zeki, **İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaset: Dışişleri Bakanlığı’nın Onbir Telgrafi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1998.
- Kuran, Timur, **Yollar Ayrılırken: Ortadoğu’nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kurtuluş Savaşı’nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları**, Çevrimyazı: Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 2. Basım, İstanbul, 2004.
- Kuruç, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası-Cilt 1 (1929-1932)**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1988.
- , **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Küçük, Yalçın, Planlama, **Planlama Kalkınma ve Türkiye**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985.
- , **Türkiye Üzerine Tezler-Cilt 1**, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2007.

- , **Türkiye Üzerine Tezler-Cilt 2**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.
- , **Türkiye Üzerine Tezler-Cilt 3**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.
- , **Sosyalist Açıdan Ekonomi Politik: Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Kuruluşu**, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2011.
- La Boetié, Etienne de, **Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev**, Çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- Laski, Harold J., **Demokrasi ve Sosyalizm**, Çev. Niyazi Berkes, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1945.
- Levend, Ağâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2009.
- Lewis, Geoffrey, **Trajik Başarı: Türk Dil Reformu**, Çev. Mehmet Fatih Uslu, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.
- Macmillan, Margaret, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi**, Çev. Belkıs Dişbudak, Odtü Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Mağlup Olan İlah**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.
- Makal, Ahmet, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1920-1946**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- , **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- , **Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Makal, Mahmut, **Köy Enstitüleri ve Ötesi**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Malche, Albert, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- Mango, Andrew, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Çev. Füsün Doruker, İstanbul, 2004.

- Mann, Michael, **İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları**, Cilt I, Çev. Esin Saraçoğlu ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.
- , **İktidarın Tarihi: Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914**, Cilt 2, Çev. Ali Rıza Güngen ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.
- Mannheim, Karl, **İdeoloji ve Ütopya**, Çev. Mehmet Okyavuz, De Ki Yayınları, Ankara, 2009.
- Mansel, Arif Müfid ve diğerleri, **Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi**, [Lise Kitapları-Üçüncü Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.
- , **İlk Çağ Tarihi**, [Lise Kitapları-Birinci Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- , **Orta Çağ Tarihi**, [Lise Kitapları- İkinci Sınıf], Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.
- Marcuse, Herbert, **Tek-boyutlu İnsan: İleri İşleyiş Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1990.
- Mardin, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim**, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- , **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- , **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev. Mümtaz'er Türköne ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- , **Türkiye'de Din ve Siyaset-Makaleler 3**, Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, **Manifesto of the Communist Party**, International Publishers, New York, 2007.
- , **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2008.
- Mazower, Mark, **Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

- , **Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Kitap, İstanbul, 2015.
- McLellan, David, **İdeoloji**, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- , **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1969.
- Meriç, Cemil, **Jurnal- 1.Cilt 1955-1965**, Mahmut Ali Meriç (Yay. Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Metin, Celal, **Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- Metinsoy, Murat, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Meyer, Milton W., **Japonya Tarihi: Hanedanlık döneminden günümüz Japonyası'na**, Çev. Lizet Deadato, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014.
- Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları**, Der. Kadri Kemal Kop, Akay Kitabevi, İstanbul, 1945.
- Moghaddam, Fathali M. **Diktatörlüğün Psikolojisi**, Çev. Hakan Kabasakal, 3P Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Morgan, Philip, **Fascism In Europe 1919-1945**, Routledge, New York&London, 2003.
- Mumcu, Uğur, **40'ların Cadı Kazanı**, Tekin Yayınevi, 3. Basım, İstanbul, 1993.
- Mustafa Celaleddin Paşa, **Eski ve Modern Türkler**, Çev. Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Naci Kasım, **Türk'ün Altın Kitabı: Gazi'nin Hayatı (Büyük Gazi'nin Çocukluğundan İtibaren Ölümüne Kadar Bütün Hayatı)**, İstanbul Maarif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1933.
- Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.
- Nash, George H., **The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945**, Basic Books, New York, 1976.

- Nişanyan, Sevan, **Yanlış Cumhuriyet: Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Olaylarla Türk Dış Politikası [OTDP] (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara, 1996.
- Oran, Baskın, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 1997.
- Ortaylı, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007.
- Oruç, Yener, **Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Reşit Galip: Günümüz Gözüyle**, Gürer Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 2008.
- Osman Selim Kocahanoğlu, **Askeri ve Siyasi Belgeler (Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ökçün, Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1997.
- Ökte, Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.
- Önen, Nizam, **İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Öner, Kenan, **Öner ve Yücel Davası**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947.
- Öz, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Özakman, Turgut, **1881-1938 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi: Açıklamalar, Kaynaklar, Temel Belgeler ve Devrim Yasaları**, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 2008.
- Özbek, Sinan, **İdeoloji Kuramları**, 2. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003.
- Özdoğan, Günay Göksu, **"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Özoğlu, Hakan, **Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası: 150'likler, Takriri Sükûn ve İzmir Suikastı**, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Öztürk, Kazım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Pamuk, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

- Parla, Taha, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt-1: Atatürk’ün Nutuk’u**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- , **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt3-Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- , **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, Yay. Haz. Füsun Üstel ve Sabir Yücesoy, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Plaggenborg, Stefan, **Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya**, Çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Poroy, Nazım, **Laiklik Hakkında**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.
- Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ramsaur, Ernest E., **Jön Türkler: 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.
- [Ran], Nazım Hikmet, **835 Satır**, Adam Yayınları, İstanbul, 1992.
- Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları**, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- Reisman, Arnold, **Nazizim’den Kaçanlar ve Atatürk’ün Vizyonu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Richards, Michale D., **Dünya Tarihinde Devrimler**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Russell, Bertrand, **İktidar**, Çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Sadak, Necmeddin, **Sosyoloji**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.
- Safa, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Salzmann, Ariel, **Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime’i**, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1996.
- Sanlı, Ferit Salim, **Türkçülük Akımında Din Olgusu Üzerine Aykırı Bir Yaklaşım: Hüseyin Nihal Atsız ve Fikirleri**, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

- Saunders, Frances Stonor, **Parayı Verdi Düdüğü Çaldı: CIA ve Kültürel Soğuk Savaş**, Çev. Ülker İnce, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.
- Sayılğan, Aclan, **Türkiye’de Sol Hareketler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.
- Schiffman, Harold F., **Linguistic Culture and Language Policy**, Routledge, London&New York, 1996.
- Schivelbusch, Wolfgang, **Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonalsosyalizm, New Deal 1933-1939**, Çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Schmitt, Carl, **Parlamentar Demokrasinin Krizi**, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.
- Scott, James C., **Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu**, Çev. Nil Erdoğan, Versus Kitap, İstanbul, 2008.
- Sevinç, Kazım, **Türk Yavrularına Yurt Bilgisi**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1931-1932.
- Sezgin, Fuat, **İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sezgin, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Shaw, Stanford J., **Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu(1789-1807)**, Çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Sieyès, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Skocpol, Emmanuel Joseph, Theda, **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, Çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- Smith, Anthony D., **Millî Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Solak, Mustafa, **Atatürk’ün Bakanı Şükrü Kaya (Uluslaşma, Laiklik, Toprak Reformu)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

- Soviet Documents on Foreign Policy**, Volume III 1933-1941, Selected and Edited by Jane Degras, Oxford University Press, London&New York&Toronto 1953.
- Soysal, M. Emin, **Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi**, Marifet Basımevi, İzmir 1940.
-----, **İlk Öğretim Olayları ve Köy Enstitüleri**, Uygun Basımevi, Bursa, 1945.
- Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları-1. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Sternhell, Zeev ve diğerleri, **Faşist İdeolojinin Doğuşu**, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sülker, Kemal, **Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Süreya, Cemal, **Sevda Sözleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Şabudak, Özcan, **Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan**, Libra Kitap, İstanbul, 2009.
- Şahin, İbrahim, **Haz ve Günah (Bir Tanpınar Yorumu)**, Kapı Yayınları, 2012.
- Şeker, Kadir, **İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.
- Şimşek, Sefa, **Bir Psikolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri (1932-1951)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Taburoğlu, Özgür, **Boşluk Aşırılık ve Keyfilik**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.
- Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü: Sözler ve Dersler**, Der. Mustafa Bilgehan, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tanrıöver, Hamdullah Suphi, **Dağ Yolu 1**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
-----, **Dağ Yolu 2**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir, 1987.
- Tarih I- Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

- Tarih II-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tarih III-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Taşkın, Yüksel, **Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Taşkıran, Tezer, **Türk Ahlakının İlkeleri**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- Tek, Müfide Ferit, **Aydemir**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tekeli, İlhan, **Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye’de Yükseköğretimin ve YÖK’ün Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, **Ege’de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahm (Tahtakılıç) Bey**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- , **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadî Kalkınma Planı**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- , **Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- , **İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Tekinalp, [Munis], **Kemalizm**, Günümüz Türkçesine Çeviren. Çetin Yetkin, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tekiner, Aylın, **Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.
- Tevfik Fikret, **Rübâb-ı Şikeste [Târîh-i Kadim- Târîh-i Kadim’eZeyl-Rübâb’ınCevâbı-Doksan Beşe Doğru-Revzen-i Mahlû]**, Haz. Abdullah Uçman ve Hasan Akay, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- , **Transformation of State and Society in Turkey**, Roma Publications, Ankara, 2005.

- Therborn, Göran, **İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı**, Çev. İrfan Cüre, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008.
- Thornburg, Max W., **Türkiye Nasıl Yükselir**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.
- Tilly, Charles, **Demokrasi**, Çev. Ebru Arıcan, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.
- Timur, Taner, **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- , **Türk Devrimi ve Sonrası**, 6. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
- Tonguç, Engin, **Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)**, İkinci Kitap, Güldikeni Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2004.
- Tonguç, İ. Hakkı, **İş ve Meslek Eğitimi**, TÖB-DER Yayınları, Ankara, 1974.
- , **Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy**, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- , **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1936-1946)**, Haz. Engin Tonguç, Güldikeni Yayınları, Üçüncü Bası, Ankara, 1999.
- , **İlköğretim Kavramı**, Piramit Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Topçu, Nurettin, **Yarınki Türkiye**, Yay. Haz. Ezel Elverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Toprak, Zafer, **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- , **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- , **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- Topuz, Hıfzı, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul, 2003.
- Toulmin, Stephen, **Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi**, Çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tökin, İsmail Hüsrev, **C.H. Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar) I**, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

- , **İsmet İnönü: Şahsiyeti ve Ülküsü**, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.
- Tunalı, A. Yağmur, **Bittiği Yerde Başlar: İmparatorluk'ta Doğan 16 Cumhuriyet Aydını**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tunaya, Tarık Zafer, Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1- İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- , **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- , **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- , **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3- İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tuncor, Ferit Ragıp, **Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası 1923-1985**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Tunç, Mustafa Şekib, **Terakki Fikri**, Haz. Osman Bahadır, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 2005.
- Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)**, BDS Yayınları, İstanbul, 1992.
- , **Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, BDS Yayınları, II. Basım, İstanbul, 2000.
- , **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2005.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)**, 4. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- , **İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2003.
- , **Mustafa Kemal Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Genişletilmiş 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.
- Türk Amacı**, Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1- (1919-1980)**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

- Türk Tarihinin Ana Hatları: Kemalist Yönetimin Resmî Tarih Tezi**, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- Türkdoğan, Orhan, **Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.
- Türkeş, Alparslan, **1944 Milliyetçilik Olayı**, Ergenekon Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1974.
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960)**, C. 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Palanlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.
- Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Haz. A. Gündüz Ökçün, İkinci Basılış, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.
- Türkkan, Reha Oğuz, **Tabutluktan Gurbete**, Gülen Ofset, İstanbul, 1988.
- Türkoğlu, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Türköne, Mümtaz'er, **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Uray, Zühtü, **Tanrı...?**, Çankaya Matbaası, Ankara 1943.
- Uyar, Elif, **Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.
- Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.
- , **“Sol Milliyetçi” Bir Türk Aydını: Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Büke Yayınları, İstanbul, 2000.
- Uzun, Hakan, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.
- Üçok, Coşkun ve diğerleri, **Türk Hukuk Tarihi**, 12. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.
- Üçüncü Türk Dil Kurultayı Tezler Müzakere Zabıtlar**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

- Üçüncü Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-20 Kasım 1943-Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.
- Ülken, Hilmi Ziya, **İnsanî Vatanseverlik**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998.
- , **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, [İstanbul], 2005.
- Ülman, Haluk, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1961.
- Ünlü, Barış, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Üstel, Fusun, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Üye Misin?.. Üye Miydin?... 1947’den 1956’ya Dek Amerikan Karşıtı Faaliyetler Üzerine Sorgu Tutanakları**, Der. HartmutKeil, Çev. Saliha Kaya,İnter Yayınları, İstanbul, 1990.
- Varlık Vergisi: Hatıralar-Tanıklıklar**, Der. Rifat N. Bali, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Von Homboldt, Wilhelm, **Devlet Faaliyetinin Sınırları**, Çev.Bahattin Seçilmişoğlu, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.
- Wallerstein, Immanuel, **Dünya Sistemleri Analizi**, Çev. Nuri Ersoy Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul, 2011.
- Weber, Max, **Ekonomi ve Toplum**, Cilt 2, Çev. Latif Boyacı, Yarıncı Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Wilson, Christopher S., **Anıtkabir’in Ötesi Atatürk’ün Mezar Mimarisi: Ulusal Belleğin İnşası ve Sürdürülmesi**, Çev. Mehmet Beşikçi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yalman, Ahmed Emin, **Berraklığa Doğru: Türk Demokrasisine ve Laikliğin Müsbet Bir Dini Anlayışta Tamamlanmasına Dair Düşünceler**, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1957.
- , **Yarıncı Türkiye’ye Seyahat**, Köy Enstitüleri ve Çağdaşlaşma Vakfı, Üçüncü Bası, Ankara, 1998.
- Yayla, Atilla, **Kemalizm: Liberal Bir Bakış**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2008.

- Yetkin, Çetin, Yetkin, **S.C.F. Olayı**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.
- , **Karşı Devrim (1945-1950)**, 5. Basım, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.
- Yıldız, Ahmet, **“Ne Mutlu Türküm Diyebilene”**: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Yılmaz, Mustafa, **İngiliz Basını ve Atatürk’ün Türkiye’si**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2002.
- Yılmaz Mustafa ve Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.
- Yiğit, Ali Ata, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Yiğit, Hilal İşçi, **İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yücel, Hasan Âli, **Fransada Kültür İşleri**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.
- , **Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları**, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, İkinci Bası, Ankara, 1997.
- , **Dâvalar ve Neticeleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- , **Dâvam**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Zaptçioğlu, Dilek, **Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım: Modernlik, Dindarlık ve Özgürlük**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken, İnkılap Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 2001.
- , **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2004.
- , **Yeni Hayat, Doğru Yol**, Elips Yayınları, Ankara, 2006.
- Zizek, Slavoj, **İdeolojinin Yüce Nesnesi**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- , **Stalinizm ya da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı**, Encore Yayınları, Çev. Sabri Gürses, İstanbul, 2008.

Zürcher, Erik Jan, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, Çev. Gül Çağlalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

-----, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

6. Makaleler

Alkan, Mehmet Ö., “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945”, **Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 45-74.

-----, En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak-9: Anıtkabir'in Tekke Zaviyeler Kanunu'na Aykırılığı: 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e”, **Toplumsal Tarih**, S: 251, Kasım 2014, s. 24-37.

Arkoun, Mohammed, “İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı”, Çev. Emre Öktem, **Cogito** (Laiklik Sayısı), 1994, s. 51-64.

Ataç, Nurullah, “Devrim”, **Karalama Defteri-Araken**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 97-100.

Atay, N(eşet) H(alil), “Ali Suavi kendine göre”, **İstanbul Kültür**, Sayı:25-31, 33, 1944.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.

-----, “İnönü'nün Konuşmaları”, **Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57-60.

-----, “İnönü'den Beklediğimiz”, **Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 70-73.

-----, “İnönü ve Sosyal Adalet”, **Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 130-133.

Aydemir, Şevket Süreyya, “İnkılap Bitti mi?”, **Kadro-Seçmeler**, Yay. Haz. Gökçe Fırat, İleri Yayınları, İstanbul, 2004, s. 83-87.

- Aydın, Suavi, “Türk Düşüncesinde Alman Etkisi”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce- Cilt 9 Dönemler ve Zihniyetler**, Ed. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 947-970.
- Aytürk, İlker, “Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi”, **Doğu Batı**, S: 38, 2006, s. 93-108.
- , “The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to 1960s”, **Journal of Contemporary History**, 46(2), 2011, s. 308-335.
- , Aytürk, “Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken”, **Birikim**, S: 319, 2016, s. 34-48.
- Bakırezer, “Nihal Atsız”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik** içinde, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim, İstanbul, 2002, s. 352-357.
- Bali, Rıfat, N., “Nazi Almanya’sının Türkiye’de Yandaş Hükümet Kurma Planı: Orient Stern (Şark Yıldızı) Harekâtı”, **Toplumsal Tarih**, S: 262, 2015, s. 48-54.
- Baloğlu, Niyazi, “Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, **Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)**, Yay. Haz. Hüseyin Arslan ve Mehmet Erdoğan, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 7-14.
- Barkan, Ömer Lütfi, “‘Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’ ve Türkiye’de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri”, **Türkiye’de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 449-521.
- Batur, Sertan, “Muhafif Görüşleri Nedeniyle Amerika’ya Göçen Muzaffer Şerif Hakkında FBI Soruşturması”, **Toplumsal Tarih**, S: 236, 2013, s. 18-27.
- Behar, Cem, “Ziya Gökalp ve Türk Musikisinde Modernleşme/Sentez Arayışları”, **Musikiden Müziğe: Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 271-279.
- [Beyatlı], Yahya Kemal, “Çamlar Altında Musahabe”, **Aziz İstanbul**, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1964, s. 89-102.
- Brace, Paul ve diğerleri, “Does State Political Ideology Change Over Time?”, **Political Research Quarterly**, Volume 57, Issue 4, 2004, s. 529-540.
- Çelik, Haydar Seçkin, “Kemalist İdeologlar Osmanlı’ya Bakıyor: Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Kemalist İdeoloji ve Tarih yazımı Arasındaki Etkileşim”, **4**.

- Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı**, cilt 1, y.y, 2013, s. 105-115.
- ,“Şükrü Hanioglu’nun Atatürk: An Intellectual Biography Adlı Kitabı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Okuma”, **Türkiye Günlüğü**, S:110, Ankara, 2012, s. 153-170.
- ,“Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı: Zihinsel Yansımalar ve Değişimler”, **5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi-Bildiriler 2**, 2014, s. 1035-1048.
- , “Mehmet Ö. Alkan’ın ‘Atatürk Türbesi’nden Anıtkabir’e Adlı Makalesi Üzerine”, **Düşünce ve Tarih**, S: 6, Mart 2015, s. 59-65.
- , Türkiye’de Kültür Devrimi Üzerine Mikro Bir İnceleme: Gökalp’in Tebessüm İnkılabı ya da Tebessümden İnkılap Olur mu?”, **Türkiyat Araştırmaları**, S:22, Bahar 2015, s. 87-98.
- Davies, Sarah, “Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s”, **The Leader Cult in Communist Dictatorship: Stalin and the Eastern Bloc**, ed. Balazs Apor ve diğerleri, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 29-46.
- Demirel, Ahmet, “İsmet İnönü”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 124-133.
- Erdem, Tarhan, “CHP’de Parti İçi Mücadelede ‘Kemalizm’ ve ‘Devrimler’ Tartışmaları Üzerine”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 449-457.
- Esen, Berk, “Nation-Building, Party-Strenght and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective”, **Turkish Studies**, (15.4), 2014, s. 600-620.
- Evans, Richard J., “Nazi İdeolojisinin Ortaya Çıkışı”, **Hitler Almanyası 1933-1945**, Ed. Jane Caplan, Çev. İdem Erman, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 24-43.
- Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, “Batı Avrupa’yla İlişkiler: Fransa’yla İlişkiler-Sancak (Hatay) Sorunu”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler ve Yorumlar**, Cilt-1 [1919-1980], Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 279-292.
- Gâzimihal, Mahmut Râgıp, “İlimde Sathîliğin Mahzûrları”, **Mahmut Râgıp Gâzimihal’den Seçme Müzik Makaleleri-II (Türk Harf İnkılâbı Öncesi)**,

- Der. Bahattin Kahraman ve Cansevil Tebiş, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara, 2014, s. 27-38.
- Gentile, Emilio, “Mussolini’s charisma”, **Modern Italy**, (3:2), 1998, s. 219-235.
- Georgeon, François, Yasak Kelimeler: XX. Yüzyılın Başındaki Osmanlı Sansürüyle İlgili Bir Belge Üzerine”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Der. Mehmet Ö. Alkan ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 191-202.
- Gülap, Haldun, “Türkiye’de Sermaye Birikim Biçimleri ve Devlet-Toplum İlişkileri, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, Yazan: Haldun Gülalp, Çev. Osman Akınhay ve Abdullah Yılmaz Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Higgs, Robert, “The Complex Course of Ideological Change”, **American Journal of Economics and Sociology**, Volume: 67, Issue: 4, 2008, s. 547-565.
- Hitchcock, William I., “The Marshall Plan and the creation of the West”, **The Cambridge History of The Cold War**, Volume I (Origins), Ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 154-174.
- Hüseyin Ragıb, “Sağdan Sola Doğru”, **Kurtuluş Savaşı’nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları**, Çevrimyazı: Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004,s. 125-134.
- İlhan, Attilâ, “Aydınların Affedilmez Kopukluğu”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, Der. Sabahattin Şen, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 379-384.
- [İnönü], İsmet, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro-Seçmeler**, Yay. Haz. Gökçe Fırat, İleri Yayınları, İstanbul, 2004, s. 601-603.
- Kahya, Esin, “On Sekizinci ve On Dokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim”, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji-Makaleler**, Ed. Yavuz Unat, Nobel Yayın, Ankara, 2010, s. 177-205.
- Katoğlu, Murat, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 1908-1980**, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 417-520.
- Kayalı, Kurtuluş, “Köy Enstitüleri’nin Siyasal ve Kültürel Boyutları”, **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 199-209.

- Kılıçbay, Mehmet Ali, “Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, **Cogito** (Laiklik Sayısı), 1994, s. 15-22.
- Kılıçzâde Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İçtihad’ın İçtihadı: Abdullah Cevdet’ten Seçme Yazılar**, Haz. Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, s. 221-233.
- Koçak, Cemil, “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını”, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 353-358.
- Koçak, Orhan, “1920’lerden 1970’lere Kültür Politikaları”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm** içinde, Ed. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 370-418.
- Kuter, Louis, “Breton vs. French: Language and the Opposition of Political, Economic, Social, and Cultural Values”, **Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death** e, Ed. Nancy C. Dorian, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 75-89.
- Leffler, Melvyn P., “The Emergence of an American Grand strategy, 1945-1952”, **The Cambridge History of The Cold War** e, Volume I (Origins), Ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 67-89.
- Liedtke, Boris N., “Spain and the United States 1945-1975”, **Spain and the Great Powers in the Twentieth Century**, Ed. Sebastian Balfour ve Paul Preston, Routledge, Londra&New York, 1999, s. 229-244.
- Mardin, Şerif, “Türkiye’de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar”, **Türk Modernleşmesi**, Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 141-174.
- May, Roland, “Remigration: Postponed. The Architect Paul Bonatz Between Turkey and Germany”, **New German Critique**, Vol. 36, No. 3 (108), Fall 2009, s. 1-38.
- Namık Kemal, “Rüya”, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)**, Haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 251-266
- Oran, Baskın, Göreli Özerklik-1 1923-1939: Dönemin Bilançosu”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-**

- Cilt 1 (1919-1980)**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 241-257.
- Ortaylı, İlber, “18. Yüzyılda İlmıyye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim-Makaleler 1**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 15-18.
- ,“Garbcılar, İslâmcılar ve Hukuk Reformları”, **Avrupa ve Biz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları**, İstanbul, 2015, s. 85-101.
- Ödekan, Ayla, “Mimarlık ve Sanat Tarihi (1908-1980)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi-1 1908-1980**, Haz. Sina Akşın, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 523-604.
- Öktem, Niyazi, “Dinler ve Laiklik”, **Cogito (Laiklik Sayısı)**, 1994, s. 33-50.
- Önen, Nizam “Reha Oğuz Türkkan”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 362-369.
- Pamuk Şevket ve Çağlar Keyder, “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler-II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2009, s. 199-213.
- Portero, Florentino, “Spain, Britain and the Cold War”, **Spain and the Great Powers in the Twentieth Century**, Ed. Sebastian Balfour ve Paul Preston, Routledge, Londra&New York, 1999, s. 210-228.
- Şirin, İbrahim, “İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi’nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkate-î Milliyesi’ne”, **Journal of History Studies**, Volume 6, Issue 2, 2014, s. 125-142.
- Tezel, Yahya, Sezai, “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay”, **AÜSBF Dergisi**, C:25, S: 4, 1970 s. 239-251.
- ,“Birinci Büyük Millet Meclisi Ani-Emperyalist miydi?: Chester Ayrıcalığı”, **AÜSBF Dergisi**, C: 26, S: 4,1970, s. 287-318.
- Tooze, Adam, “Nazi Rejiminin Ekonomik Tarihi”, **Hitler Almanyası 1933-1945**, Ed. Jane Caplan, Çev. İdem Erman, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 155-179.

- Toprak, Zafer, “Darwinizm’den Ateizm’e Türkiye’de Tarih Eğitiminin Evrimi”, **Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 351-380.
- Tunçay, Mete ve Haldun Özen, “1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek Parti Politikacısının Önlenebilir Yüklediği ve Düşüşü”, **Tarih ve Toplum**, S: 10, 1984, s. 6-20.
- , “1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun”, **Yapıt**, S: 7, 1984, s. 5-28.
- Unan, Fahri, “Klasik Osmanlı Döneminde Fatih Medreselerinde İlmî Verim”, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji-Makaleler**, Ed. Yavuz Unat, Nobel Yayın, Ankara, 2010, s. 77-89.
- Uzgel, İlhan ve Ömer Kürkçüoğlu, “Batı Avrupa’yla İlişkiler: İngiltere’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler ve Yorumlar**, Cilt-1 [1919-1980], Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 258-277.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Türk Tarihi Yazılırken Atatürk’ün Alaka ve Görüşlerine Dair Hatıralar”, **Milli Tarihin İnşası-Makaleler**, Haz. Ahmet Şimşek ve Ali Satın, Tarihi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 181-188.
- Yerasimos, Stefanos, “Bir Kurtarıcının Doğuşu”, **İstanbul 1914-1923**, Haz. Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123-138.
- Yılmaz, Murat, “CHP İlkelerinin 1937’de Anayasaya Girişi ve Liberalizmin Yasaklanması”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7- Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 197-204.
- , “Tek Parti, CHP, Kemalizm ve Liberalizm” , **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7- Liberalizm**, Ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.189-196.
- Yiğit, Ali Ata, “Tartışılan Yönleriyle İnönü Dönemi (1938-1950)”, **Türk Yurdu**, C: 31, S: 289, 2011, s. 30-45.
- Yücel, Hasan Âli, “Anlatmak ve Anlaşmak İçin”, **Pazartesi Konuşmaları**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 145-149.

Zürcher, Erik Jan, “How Europeans Adopted Anatolia and Created Turkey,
European Review, Vol: 12, No: 3, s. 379-394.

7. Gazeteler ve Gazete Yazıları

Cumhuriyet

Tan

Tanin

Ulus

Vatan

A.S., “Bir Münazara Dolayısıyla: Kadınlar Hekim Olmalı mı?”, **Ulus** (13 Nisan 1949).

Ataç. Nurullah, “Edebiyat”, **Ulus** (16 Ekim 1940).

-----, “Latince ve Yunanca”, **Ulus** (17 Ekim 1940).

Atay, Falih Rıfkı, Bir Yıldönümü Münasebetiyle”, **Ulus** (3 Ocak 1939).

-----, “Kelime ve İstilahlarımıza İstikrar Verebiliriz”, **Ulus** (17 Ocak 1939).

-----, “İrtica Değil İstikrar İstiyoruz”, **Ulus** (24 Ocak 1939).

-----, “Yolumuzun Şaşmayan İstikameti”, **Ulus** (14 Mayıs 1939).

-----, “Tek Dava ve Onun Tek Siyaseti”, **Ulus** (2 Temmuz 1940).

-----, “Lüzumsuz ve Zamansız Münakaşalar”, **Ulus** (13 Ekim 1940).

-----, “Askerleşen Yeni Bir Âlem”, **Ulus** (9 Şubat 1941).

-----, “9 uncu dil bayramı”, **Ulus** (26 Eylül 1941).

-----, “Sağa Sola Zorlamalar”, **Ulus** (13 Kasım 1941).

-----, “Daima Bağlı Kaldığımız İmanlar”, **Ulus** (8 Ağustos 1942).

-----, “Geçen Yılın Münakaşaları Arasında”, **Ulus** (2 Ocak 1943).

-----, “Halka Gidenler Yerine Halktan Gelenler”, **Ulus** (4 Nisan 1943).

-----, “23 Nisanın 23 üncü Yıldönümünde”, **Ulus** (23 Nisan 1943).

-----, “Türküz, Türkçü ve Türkiyeciyiz”, **Ulus** (6 Temmuz 1943).

-----, “Amerika ve Lozan Türkiyesi”, **Ulus** (2 Ağustos 1943).

- ,“Kötü ve İyi Misaller Arasında”, **Ulus** (31 Ağustos 1943).
- , “22 nci Yıla Girerken”, **Ulus** (29 Ekim 1944).
- ,“Gerçek Demokrasiye Doğru”, **Ulus** (18 Ağustos 1945).
- ,“Türkiye’de Demokrasinin Tekamülü”, **Ulus** (22 Ağustos 1945).
- ,“Ekonomi İşlerimiz Hakkında”, **Ulus** (16 Şubat 1946).
- ,“Basın Hürriyetine Dair”, **Ulus** (2 Mayıs 1946).
- ,“B. Celal Bayar’ın İki Demeci Üzerine”, **Ulus** (8 Mayıs 1946).
- ,“Halkı Saymak Lazımdır!”, **Ulus** (4 Haziran 1946).
- , “Gerileme Ne Demektir”, **Ulus** (7 Eylül 1947).
- Bozkurt, Mahmut Esat, “Kemalist Demokrasi”, **Ulus** (20 Mart 1939).
- Coşar, Hüseyin Sami, “Atatürk ve İnönü Liseleri”, **Ulus** (3 Mayıs 1942).
- Demircioğlu, Halil, “Demokrasinin İlk Doğuşunda Uzlaştırıcılar ve Tiranlar”, **Ulus** (11 Ekim 1948).
- Dicleli, Vedat, “Devletçilik ve Demokrasi”, **Ulus** (6 Ocak 1946).
- ,“Devletçilik Anlayışımızda Gelişmeler”, **Ulus** (3 Eylül 1946).
- Dinçer, Celal, “Birinci İnönü Olmasaydı!”, **Ulus** (10 Ocak 1945).
- Erim, Nihat, “Demokrasi Gaye midir Vasıta mıdır?”, **Ulus** (30 Mayıs 1946).
- ,“CHP’li Arkadaşlarla Bir Hasbihal”, **Ulus** (26 Eylül 1946).
- ,“Gerçek Kemalizm”, **Ulus** (28 Aralık 1946).
- ,“Muhalefetin Totaliter Zihniyeti”, **Ulus** (2 Nisan 1947).
- Esmer, A. Ş., “Demokrat Devletler Cephesinin Tereddüdü”, **Ulus** (12 Nisan 1939).
- Irmak, Sadi, “Programlarda liberalizm ve devletçilik”, **Ulus** (28 Temmuz 1948).
- Karanakçı, Sefaeddin, “Tam Demokrasi”, **Ulus** (11 Haziran 1945).
- [Nayır], Yaşar Nabi, “Lugatimizi Genişletmek İhtiyacındayız”, **Ulus** (11 Ocak 1939).
- , “Dil İnkılabı Hamlesini Gevşetmeyelim”, **Ulus** (8 Şubat 1939).
- ,“Dil İnkılabından Gaye Dili Zayıflatmak Değildir”, **Ulus** (12 Şubat 1939).
- Sertel, M. Zekeriya, “Dünyanın Gidişine Ayak Uydurmağa Mecburuz”, **Tan** (11 Mayıs 1944).
- ,“San-Fransisko Konferansı ve Türkiye”, **Tan** (7 Nisan 1945).
- , “Türkiye Dışardan Nasıl Görünür?”, **Tan** (21 Nisan 1945).
- ,“Biz Ne İstiyoruz?”, **Tan** (19 Haziran 1945).

- T.İ. [Nurettin Artam], “Demokrat Gençlerle Bir Müsahabe”, **Ulus** (16 Mart 1940).
 -----, “14 Temmuz (14 Juillet)”, **Ulus** (14 Temmuz 1940).
 -----, “Dil Davamıza Gösterilen İlgi”, **Ulus** (23 Eylül 1941).
 -----, “1 Numaralı Başöğretmen Konuştu”, **Ulus** (9 Temmuz 1943).
 Tekeli, Esat, “Güdümlü Demokrasi ve Hegemonya”, **Ulus** (8 Nisan 1943).
 -----, “Devletçiliğimiz ve Halkçılığımız”, **Ulus** (14 Eylül 1945).
 -----, “Demokrat Parti ve Devletçilik”, **Ulus** (17 Ocak 1947).
 -----, “Liberalizm ve Bay Yalman”, **Ulus** (26 Haziran 1947).
 Yalçın, Hüseyin Cahit, “Tehlike Var”, **Tanin** (7 Kasım 1947).
 -----, Varto Mektubu Münasebetiyle”, **Tanin** (11 Kasım 1947).
 Yalman, Ahmet Emin, “Siyasi Hayatımızın Tahlili:1- Milli bünyemizi derhal kuvvetlendirmek ihtiyacı”, **Vatan** (18 Temmuz 1945).
 -----, “Siyasi Hayatımızın Tahlili:2-Muayene, Hangi Ölçülere Göre Olmalı”, **Vatan** (19 Temmuz 1945).
 -----, “Siyasi Hayatımızın Tahlili:3-Tek Partili Sistemin Neticeleri”, **Vatan** (20 Temmuz 1945).
 -----, “Siyasi Hayatımızın Tahlili:5-Siyasi Hayatın Esaslı İcapları”, **Vatan** (22 Temmuz 1945).

8. Dergiler ve Dergi Yazıları

Çınaraltı

Fikir Hareketleri

Köy Enstitüleri Dergisi

Mimarlık

Ülkü

Yurt ve Dünya

Arslan, Arif, “El Ne Der Bilmem” (Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:4, 1946, s. 551.

Ateş, Cesarettin “Yeter” (Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:2, 1945, 313.

- Atsız, [Nihal], “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?”, **Çınaraltı**, S: 1, 1941, s. 6-8.
- Berkes, Mediha, “Ankara Eğleniyor”, **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 7, 1941, s. 4-5.
- , “Mektepliler Arasında Bazı İnanmalar”, **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 7, 1941, s. 31.
- , “İrk ve Medeniyet”, **Yurt ve Dünya**, C: 4, S: 36, 1943, s. 473-478.
- Berkes, Niyazi, “Yeni İslamcılık”, **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 8, 1941, s. 113-121.
- , “Hadiseler ve Düşünceler: Fikir Seferberliği”, **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 9, 1941, s. 129-130.
- , “Günün Terimleri: Emperyalizm”, **Yurt ve Dünya**, C: 5, S: 40, 1944, s. 113-115.
- Boran, Behice, “Dünyanın Gidişi”, **Yurt ve Dünya**, C: 2, S: 11, 1941, s. 263-271.
- Cemgil, Adnan, “Geçen Yılın Fikir Hayatı”, **Yurt ve Dünya**, C: 5, S: 37, 1944, s. 8-18.
- Dündar, Ali, “Bizim Köyün İçinden: Yağmur Duası”, **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:5-6, 1946, s. 82-85.
- Erkilet, H.E., “İdeale Doğru”, **Çınaraltı**, S: 2, 1941, s. 4.
- , “Yahudiler”, **Çınaraltı**, S: 6, 1941, s. 11.
- , “Coğrafi Türk Birliği”, **Çınaraltı**, S: 32, 1942, s. 4-5.
- Ertürk, Selahattin, “Bize Dair” Şiir”, **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S: 7-8, 1947, s. 198.
- Gencosman, Kemal Zeki, “Bir Halkodasında”, **Ülkü**, C: 2, S: 13, 1942, s. 8.
- Hızal, Şevket, “Çukurova’da Toprak ve Müstahsil Durumu”, **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:1, 1945, s. 63-65.
- Kahraman, Mustafa, “Köylüme”(Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:1, 1945, s. 124.
- Kansu, Nafi Atuf, “24 Temmuz”, **Ülkü**, C: 15, S: 90, 1940, s. 484.
- Karagöz, Süleyman, “Edremit Köyleri”, **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:2, 1945, s. 199-203.
- Kılıç, Al Temur, “Genç İrkdaşlara”, **Çınaraltı**, S: 8, 1941, s. 10.
- Konuralp, Erdoğan, “Türbe” (Şiir), **Ülkü**, C: 1, S:10, 1947, s. 11.

- Kunter, Halim Baki, "Eski Malatya'da Ulucami", **Ülkü**, C: 1, S:1, 1947, s. 9-11.
- , "Anıtları Kirletenler", **Ülkü**, C: 1, S:1, 1947, s. 36-37.
- , "Anıtlarımızı Tanıyalım: Hatuniye Medresesi", **Ülkü**, C: 1, S: 5, 1947, s. 17-19.
- , "Türkiye'nin Anıtlar Davası", **Ülkü**, C: 3, S:26, 1949, s. 5-6.
- Neşe, Emin, "Her Gelen Allahtandır" (Şiir), **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:7-8, 1947, s. 220.
- Orhon, Orhan Seyfi, "Büyük Vatanseverlik Küçük Vatanseverlik!", **Çınaraltı**, S: 2, s. 3.
- Orkun, Hüseyin Namık, "İrk Meselesi: Bize bu işte düşen vazifeler", **Çınaraltı**, S: 32, 1942, s. 10.
- Öcal, Mehmet, "Köyümde Olup Bitenler", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:4, 1946, s. 532-533.
- Öztürk, İ., "Kan Gütme", **Köy Enstitüleri Dergisi**, C: 1, S:4, 1946, s. 526-529.
- Öztürk, İbrahim, "Lozan Destanı" (Şiir), **Ülkü**, C: 8, S: 93, 1945, s. 4.
- [Peker], Recep, "Disiplinli Hürriyet", **Ülkü**, C: 1, S: 3, 1933, s. 177-180.
- Sançar, Necdet, "Dün ve dünü inkar edenler", **Çınaraltı**, S: 3, 1941, s. 14.
- [Saygun], Ahmed Adnan, "Musiki Terbiyesine Dair", **Ülkü**, C: 15, S: 89, 1940, s. 453-455.
- , "Musiki Terbiyesi ve Radyo Neşriyatı", **Ülkü**, C: 2, S: 16, 1942, s. 9-11.
- Sirer, Reşat Şemsettin, "Unutulmaz Bir Yolculuk", **Ülkü**, C:2, S:14, 1942, s. 6-9.
- Sözen, Muzaffer, "Halk Musikisi Hakkında İşaretler", **Ülkü**, C:2, S: 19, 1942, s. 14.
- Tekeli, Esat, "Harp Sonrası Programımız Hakkında Düşünceler", **Ülkü**, C: 10, S: 109, 1946, s. 3.
- Yetkin, Suut Kemal, "Edebiyatta Milli Benliğe Dönüş", **Ülkü**, C:2, S:24, 1942, s. 1-2.

9. İnternet Kaynakları

Ağaoğulları, Mehmet Ali, “La Boétie ve Siyasal Kulluk”, **AÜSBF Dergisi**, S.1-4, 1985. s. 184-186.<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/449/5061.pdf>. Erişim tarihi: 6 Eylül 2012.

Alacakaptan, Uğur, “Demokratik Anayasa ve Ceza Kanunu’nun 141 ve 142’nci Maddeleri”, s. 5, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1965-1966-22-23-01-04/AUHF-1965-1966-22-23-01-04-Alacakaptan.pdf>, Erişim Tarihi: 01 Kasım 2015.

<http://www.alevalatli.com.tr/soylesi.asp?s=detay&ID=13>. Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2013.

C.H.P Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı [10.V.1946]: Programda Değişiklik

Önergesi,https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197603375, Erişim tarihi: 10 Mart 2013.

Demokrat Parti Programı 1946,

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=200805461, Erişim tarihi: 12 Ocak 2015.

Ergin, Sedat, “Türkiye’den Evrensel Müziğe Önemli Bir Buluş: Mikrotonal Gitar”, *Hürriyet* (30 Mart 2013). <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-den-evrensel-muzige-onemli-bulus-mikrotonal-gitar-22934670>. Erişim tarihi: 20 Ocak 2016.

Huntington, Samuel, “Siyasal Gelişme ve Bozulma”, Çev. Ergun Özbudun,<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/337/3439.pdf>. Erişim tarihi: 11 Aralık 2014.

Güneş, Günver, “Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye’nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin”, http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/dergi%2020-21/9.pdf

Erişim tarihi: 10 Mart 2016.

<https://ourworldindata.org/literacy/#endnotes> Erişim tarihi: 12 Mayıs 2016.

<http://www.ileri2000.org/04/aksin4.htm>. Erişim tarihi: 18 Mayıs 2013.

<http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1933-1938.htm>. Erişim tarihi: 8 Temmuz 2015.

<http://www.izalev.com/index.php/okulumuz/okulumuzun-tarihcesi> Erişim tarihi: 17 Şubat 2016.

http://izmirnamikkemallisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/35/01/163826/icerikler/tarihcemiz_463019.html?CHK=cd78e42934342d6bd46c312e2d62cc1a Erişim tarihi: 17 Şubat 2016.

<http://www.tolgahancogulu.com/mikrotonal-gitar> Erişim tarihi: 20 Ocak 2016.

https://tr.wikipedia.org/wiki/BJK_%C4%B0n%C3%B6n%C3%BC_Stadyumu Erişim tarihi: 10 Mayıs 2016.

Keskin, Nuray Ertürk, “Kadın Milletvekilleri 1935-2011”, https://www.academia.edu/5395940/Kad%C4%B1n_Milletvekilleri_1935-2011.

Erişim tarihi: 15 Mart 2016.

Oral, Mustafa, “Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (1933)”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/819/10392.pdf>, Erişim tarihi: 8 Ocak 2016.

Öztürk, Veli, “Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Din Eğitimi İlişkin Görüşleri”, http://isamveri.org/pdfrg/D00036/2003_18/2003_18_OZTURKV.pdf, Erişim tarihi: 15 Şubat 2016.

Uyar, Hakkı “1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları”, <http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/21.pdf>. Erişim tarihi: 1 Kasım 2011.

10. TV Programları

Yekta Kopan’la Cumartesi programı, Artı Bir TV (26 Nisan 2014).